DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

EUGENE ROGAN

OSMANLI'NIN ÇÖKÜŞÜ

ORTADOĞU'DA BÜYÜK SAVAŞ 1914-1920

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

EUGENE ROGAN Columbia Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden mezun olduktan sonra yüksek lisansını ve doktorasını Harvard Üniversitesi'nde Ortadoğu üzerine yaptı. Boston College ve Sarah Lawrence College'da öğretim üyeliğinde bulundu. Halihazırda Oxford Üniversitesi'nde modern Ortadoğu Tarihi dersleri vermektedir ve aynı üniversitenin bünyesindeki St. Anthony College'ın Ortadoğu Merkezi'nin yöneticisidir. Kitapları arasında *The Araps* [*Araplar*, Pegasus Yayınları, 2017], Albert Hourani ve Fuat Köprülü ödüllerini kazandığı *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*, Avi Shlaim ile birlikte kaleme aldıkları *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948* [*Filistin Uğruna: 1948'in Tarihini Yeniden Yazmak*, Küre Yayınları, 2012] ve *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East* bulunmaktadır.

The Fall of the Ottomans. The Great War in the Middle East, 1914-1920
© 2015 Eugene Rogan
Bu kitabın yayın hakları ONK Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
Penguin Random House UK'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2554 • Tarih Dizisi 124
ISBN-13: 978-975-05-2292-5
© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2017, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Arap ordusunun atlıları Şam'a giriyor, 1 Ekim 1918 (Imperial War Museum, Q 105670).
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm - Bilgehan Canıgür
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

EUGENE ROGAN

Osmanlı'nın Çöküşü

Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)

The Fall of the Ottomans
The Great War in the Middle East, 1914-1920

ÇEVİREN *Özkan Akpınar*

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu kitap Isabelle Tui Woods Rogan'a adanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 9

TERİMLENDİRME HAKKINDA BİR NOT 11

ÖNSÖZ 13

HARİTALAR 20

1 BİR DEVRİM VE ÜÇ SAVAŞ (1908-1913) 27

2 BÜYÜK SAVAŞ'TAN ÖNCE BARIŞ 55

3 KÜRESEL BİR SİLAHLANMA ÇAĞRISI 79

4 AÇILIŞ SALVOLARI
Basra, Aden, Mısır ve Doğu Akdeniz 103

5 CİHADIN BAŞLAMASI
Kafkasya ve Sina'da Osmanlı Seferleri 129

6 ÇANAKKALE BOĞAZI'NA SALDIRI 159

7 ERMENİLERİN İMHASI 191

8 GELİBOLU'DA OSMANLI ZAFERİ 219

9 MEZOPOTAMYA İSTİLASI 251

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

10 KUT KUŞATMASI 277

11 ARAP İSYANI 311

12 GERİ ÇEKİLME
Bağdat, Sina ve Kudüs'ün Düşüşü 347

13 MÜTAREKEDEN MÜTAREKEYE 391

SONUÇ
Osmanlıların Düşüşü 421

KAYNAKÇA 443
DİZİN 457

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TEŞEKKÜR

Bu kitabın araştırma ve yazılma süreci British Academy (Britanya Akademisi) ve Arts and Humanities Research Center'ın (Sanat ve Beşeri Araştırmalar Merkezi) (AHRC) cömert desteğiyle mümkün oldu. 2011-2012 yılında verdikleri ödül (Thank-Offering to Britain Fellowship) için British Academy ve Association of Jewish Refugees'e (Yahudi Mülteciler Derneği) minnettarım. 2012-2013 akademik yılında verdiği Senior Research Fellowship (Kıdemli Araştırma Bursu) için AHRC'ye de bir o kadar müteşekkirim.

Tıpkı bir önceki kitabım *Araplar*'da olduğu gibi, Oxford'un hatırı sayılır Ortadoğu araştırmaları camiasının bilgi birikiminden ve cesaretlendirmesinden faydalandım. Kitabın büyük kısmı ilk olarak Oxford Üniversitesi'ndeki öğrencilerimin amfideki eleştirel değerlendirmesine sunuldu; onların görüşlerine minnettarım. Middle East Centre'daki (Ortadoğu Merkezi) meslektaşlarım Walter Armbrust, Celia Kerslake, Laurent Mignon, Tariq Ramadan, Philip Robins, Avi Shlaim ve Michael Willis'e de teşekkür etmek istiyorum.

Araştırma sürecinde ilgilendiğim şeylerden haberdar olan pek çok arkadaşım, meslektaşım ve ailem bu çalışmaya büyük katkısı olan kitaplar ve belgeler paylaştılar. Suriye'deki savaşa ilişkin çok sayıda Arapça kaynak için Toufoul Abou-Hodeib ve Adam Mestyan'a; Mezopotamya'daki savaşa ilişkin kaynaklar konusundaki rehberliği için Ali Allawi'ye; Arap İsyanı'ndan anılar için Yoav Alon ve Fayez al-Tarawneh'e ve Yeni Zelandalıların Osmanlı cephesi deneyimlerine ilişkin çalışmaları için Tui Clark'a teşekkür etmek istiyorum. Hamilton Düşesi Jill, kütüphanesini ve Ortadoğu'daki Anzak ve Britanya kuvvetleri hakkındaki mükemmel çalışmalarını sundu. Henry Laurens, Dominikan rahibi Antonin Jaussen tarafından derlenen Fransız istih-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

barat raporlarının bir nüshasını cömertçe sağladı. Margaret MacMillan Birinci Dünya Savaşı'nın kökenleri hakkındaki dikkat çekici çalışması *Barışa Son Veren Savaş*'ı yazdığı sırada, Osmanlı savaş girişimi hakkında bulduğu tüm makaleleri benimle paylaştı. Martin Bunton ve Hussein Omar, Mısır'ın Britanya savaş girişimine katkısı hakkında değerli belgeler sundular. Büyük dayım John McDonald'ın Gelibolu'daki yaşamı ve ölümü hakkında yaptığı araştırma için annem Margaret Rogan'a özellikle teşekkür etmek istiyorum.

Büyük Savaş'a katılan Türk gazilerin savaş günlüklerine ulaşma sürecinde, iki parlak geç dönem Osmanlı tarihi öğrencisiyle çalışmaktan memnuniyet duydum. Her ikisi de Oxford Üniversitesi'nden olan Djene Bajalan ve Kerem Tınaz Birinci Dünya Savaşı'na katılan Türk askerlerine ve subaylarına ait giderek artan sayıda yayımlanmış anı kitabına ulaşmak için İstanbul'un kitabevlerini aşındırdılar. Djene kitabın ilk iki bölümünün araştırmasına yardım ederken, Kerem 3-13. bölümlerin araştırmasına katkıda bulundu. Onların yardımı olmadan yapamazdım.

Tarihçiler kendi işlerine ilişkin makaleleri bulmak için arşivcilerin ve kütüphanecilerin ocağına düşerler. Dolayısıyla Ortadoğu Merkezi Kütüphanecisi Mastan Ebtehaj'a ve Ortadoğu Merkezi Arşivcisi Debbie Usher'a özellikle müteşekkirim. College Park'taki (Maryland) United States National Archives'ın (Birleşik Devletler Ulusal Arşivi) arşivcilerine; müzenin geniş çaplı yenileme çalışmaları sırasında okuyucularına hizmet vermeyi sürdüren Imperial War Museum'a (Londra) (İmparatorluk Savaşı Müzesi) ve Yeni Zelanda'da Wellington'da bulunan Alexander Turnbull Library'nin (Alexander Turnbull Kütüphanesi) son derece iş bilir arşivcilerine de teşekkür etmek istiyorum.

Çok sayıda meslektaşım önerimi ve taslak bölümlerimi okudu ve çok değerli yorumlarda ve düzeltmelerde bulundu. Frederick Anscombe, Ben Fortna, Roger Owen, Joseph Sassoon ve Ngaire Woods'a bilhassa teşekkür etmek istiyorum.

Temsilcilerim Felicity Bryan ve George Lucas'a başlangıç aşamasından yayın aşamasına kadar bana ve kitabıma yaptıkları rehberlik boyunca sergiledikleri dirayet ve deneyim dolayısıyla her zaman minnettarım. Kitabı Allen Lane ve Basic Books'tan yayımlamanın zevki her şeyden önce bu işteki en büyük editörlerden ikisi Lara Heimert ve Simon Winder ile çalışmak demektir.

Fakat en büyük teşekkürlerimi, kitaba yoğunlaşmam onların aleyhine olduğunda bile bana sevgilerini veren ve beni yüreklendiren aileme sunmak istiyorum. Ngaire her bölümde benim ruh eşimdi; Arap olan her şeyden aldığı haz benim için sevinç kaynağı olan Richard; son olarak esin kaynağım Isabelle, bu kitap aynı zamanda onun.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TERİMLENDİRME HAKKINDA BİR NOT

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye olarak bahsetmek standart bir uygulamaydı. Bu kullanım Arapların, Kürtlerin, Rumların ve Ermenilerin de en az Türkler kadar Osmanlı kimliği iddiasında bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik ve dinsel çeşitliliğini ihmal etmekteydi. Fakat ben, bu kitap boyunca "Osmanlı" sözcüğünü bıktırıcı bir şekilde yinelemekten kaçınabilmek için bu kullanımı benimsedim ve "Osmanlı" ve "Türk" sözcüklerini özellikle orduya bir gönderme yapmak için sık sık birbirlerinin yerine kullandım. Belirli bir etnik veya dinsel cemaati Türk çoğunluktan ayırmak istediğimde ise, "Osmanlı Arapları" veya "Osmanlı Ermenileri" yazıyorum.

Şehirlerden bahsederken, 20. yüzyıl başlarında yaygın olarak kullanılan klasik Avrupa biçimleri yerine modern Türkçe isimlerini tercih ettim. Dolayısıyla, okuyucuların bu şehirleri modern haritalarda daha kolay konumlandırmasını umarak, "Konstantinopolis" yerine "İstanbul", "Smyrna" yerine "İzmir" ve "Trebizond" yerine "Trabzon"u kullandım. Aynı nedenden dolayı, Arap şehirleri –yani, Bayrut, Dimaşk, Makka ve Madina yerine, Beyrut, Şam, Mekke ve Medine– için standart Batılı yazımları kullandım.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Erbaş John McDonald 28 Haziran 1915'te Gelibolu'da öldü. On dokuz yaşındaydı ve kendisi bunu bilmese de, benim büyük dayımdı.

Yaşamındaki hiçbir şey John McDonald'ı uzak topraklarda ölüme hazırlamayacaktı. Perth yakınlarındaki küçük bir İskoç köyünde doğdu ve en yakın arkadaşı Charles Beveridge ile tanıştığı Dollar Academy'ye gitti. On dört yaşında iş bulabilmek için okuldan birlikte ayrıldılar. İki arkadaş Glasgow'a gitti ve North British Locomotive Company'de iş buldu. 1914 Yazı'nda Avrupa'da savaş başladığında, Beveridge ve McDonald birlikte İskoç Piyadelerine (Cameronians olarak da bilinir) katıldı. Sekizinci İskoç Piyadelerinin sabırsız askerleri sonbahar aylarını talimle geçirdi; askerler kendilerinden önce Fransa'ya giden diğer taburları kıskanıyorlardı. 1/8. Tabur ancak Nisan 1915'te göreve gönderildi – fakat Fransa'da değil, Osmanlı Türkiyesi'nde.

McDonald ve Beveridge taburlarının savaşa katılmak için yola çıktığı 17 Mayıs 1915'te arkadaşlarına ve ailelerine son kez veda etti. Deniz yoluyla, o sırada Britanya ve İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu'ya intikal etmeden önce konaklama noktası olarak kullandığı Yunan adası Limni'ye gittiler. 29 Mayıs'ta –ilk Gelibolu çıkarmalarından bir ay sonra– adadaki Mondros Limanı'na yanaştıkları sırada, demir atmış bekleyen harp ve nakliye gemilerinden oluşan devasa bir donanmayı geçtiler. Genç askerler dretnotları ve süper-dretnotları –su üzerindeki gemilerden bazıları– görünce dehşete kapılacaktı. Gemilerin birçoğu Çanakkale Boğazı'ndaki ağır muharebenin izlerini taşıyordu, gövdeleri ve bacaları Türk topçusu ve kara bataryaları tarafından delinmişti.

İskoçların muharebeye gitmeden önce Doğu Akdeniz yazına alışmak için iki haftaları vardı. Haziran ayının ortasında, demirli gemilerin güvertelerin-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deki askerlerin ve denizcilerin tezahüratları eşliğinde Mondros Limanı'ndan ayrıldılar. Sadece daha önce Gelibolu'da bulunmuş olanlar ve taze yüzlü genç askerleri neyin beklediğini bilenler tezahürattan kaçındı. "Bir gemi dolusu Avustralyalı hasta ve yaralı için, o sıralarda bazı arkadaşlarımız şu basmakalıp sözü bağırmaktaydı: 'Kederli miyiz? Hayır!' Avustralyalı bir şakacı da 'Yakında görürsünüz siz' diye geri bağırınca şaşkına dönsek de, bizimkiler kuşkulandı" diye anlatıyor bir Cameronian.[1]

14 Haziran'da bütün tabur güvenli bir şekilde kıyıdaydı. Sekizinci İskoç Piyadeleri dört gün sonra Zığındere cephe hattına ilerledi. Cameronians, Gelibolu'nun çoktan ün salmış o acımasız makineli tüfek ve top atışı altında, siperlerdeki ilk zayiatlarını verdiler. İskoç Piyadelerine Türk mevzilerine taarruz emri verilinceye kadar, adamlar o çocuksu coşkularını zaten yitirmişlerdi. Bir subayın söylediği gibi, "ister önseziden veya ister sadece yeni alınan sorumluluğun verdiği gerginlikten olsun," askerler arasında "başarının verdiği canlılığı hissedemiyordum."[2]

28 Haziran'daki Britanya taarruzundan önce denizden iki saat süren bir bombardıman gerçekleştirildi. Görgü tanıkları bombardımanı etkisiz bulmaktaydı – azimli Osmanlı askerlerini savunma mevzilerinden çıkarmak için fazla az. Britanya'nın saldırısı tam zamanında, saat 11'de başladı. Batı cephesinde askerler keskin işaret düdükleriyle birlikte siperlerden çıktılar. Cameronians "tepe üzerine" çıkınca, Britanya'nın gemilerinden yapılan bombardımandan yılmayıp mevzilerini koruyan Osmanlı askerlerinin yoğun ateşiyle karşılaştılar. 1/8. İskoç Piyadeleri beş dakika içerisinde neredeyse silindi. John McDonald aldığı yaralar yüzünden bir karargâh hastanesinde öldü ve Lancaster Çıkarma Mezarlığı'na gömüldü. Charles Beveridge sedyecilerin erişemeyeceği bir yerde düştü. Ondan geriye kalanlar ancak 1918'deki ateşkesten sonra toplandı; kemikleri etrafına düşenlerin kemiklerinden ayırt edilemiyordu. Şu an bir toplu mezarda yatıyor; adı Seddülbahir'deki büyük anıta kazındı.

Cameronians'ın kaderi İskoçya'daki arkadaşları ve aileleri için şok ve keder kaynağıydı. Dollar Academy, John McDonald ve Charles Beveridge için okul dergisinin sonbahar sayısında ölüm ilanı yayımladı. Dergi iki genç adamı en iyi arkadaşlar olarak tarif ediyordu: "Birlikte çalıştılar, aynı odada yaşadılar, birlikte askere yazıldılar ve 'ölümlerinde de ayrılmadılar.' İkisi de elde ettikleri konuma layık, değerli karakterlere sahip genç adamlardı." Dergi iki gencin yaşlı ebeveynlerine taziyede bulunmaktaydı.

Bu gerçekten de benim büyük büyükanne ve büyük büyükbabamın katlanamayacağı kadar büyük bir kederdi. McDonaldlar, tek oğulları öldükten bir yıl sonra, olağandışı bir girişimde bulunarak savaş sırasında İskoçya'dan ay-

1 Colonel J.M. Findlay, *With the 8th Scottish Rifles, 1914-1919* (Londra: Blockie, 1926), s. 21.

2 Findlay, *With the 8th Scottish Rifles*, s. 34.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rılıp Birleşik Devletler'e göç ettiler. Temmuz 1916'da, Alman denizaltılarının Atlantik'teki gemilere yönelik saldırılarına ara verdikleri bir sırada, kızlarından ikisiyle birlikte kederli bir isme sahip SS *Cameronia*'ya binip New York City'ye gittiler ve bir daha geri dönmediler. Aile nihayetinde Oregon'a yerleşti ve anneannem daha sonra orada evlendi ve annemi ve dayımı dünyaya getirdi. Onlar ve onların bütün torunları yaşamlarını John McDonald'ın zamansız ölümüne borçludur.

Benim Birinci Dünya Savaşı'yla olan kişisel bağlantım aslında pek de eşsiz değildir. YouGov'un 2013 yılında Birleşik Krallık'ta yaptığı bir kamuoyu yoklamasına göre, Britanyalıların % 46'sı, Büyük Savaş'a katılmış olan bir aile veya cemaat üyesinden haberdardı. Bu tür kişisel bağlantılar Birinci Dünya Savaşı'nın bir asır sonra bile bu kadar çok insanı cezbetmesini açıklar. Çatışmaya katılan ülkelerde büyük çaplı seferberlik ve kıyımın etkisinden çok az aile kurtulabildi.[3]

2005 yılında bir Gelibolu gezisine hazırlanırken büyük dayımın tarihini öğrenmeye başladım. Annem Margaret, oğlum Richard ve ben üç neslin temsilcileri olarak saygılarımızı sunmaya gittik ve biz geçen doksan yıl boyunca onun ilk aile ziyaretçileriydik. Lancaster Çıkarma Mezarlığı'na doğru Gelibolu Yarımadası'nın dolambaçlı yollarından geçerken ters yola saptık ve 28 Haziran'da –John McDonald ve Charles Beveridge'in öldüğü muharebede– ölen Türk askerleri anısına yapılan Nuri Yamut Anıtı'na rastladık.

Zığındere Muharebesi adını verdikleri muharebede ölen Türk askerlerine adanan anıt benim için tam bir ifşaata döndü. Zığındere'de büyük dayımın birliği 1.400 kayıp –toplam gücünün yarısı– verirken ve Britanya'nın kaybı toplamda 3.800'e ulaşırken, 14.000 Osmanlı askeri öldü ve yaralandı. Nuri Yamut Anıtı basitçe "Şehidlik 1915" yazılı ortak bir mermer mezar taşının altına defnedilen o Osmanlı askerlerinin anıtıdır. Cameronians hakkında okuduğum bütün kitaplar büyük dayımın öldüğü gün korkunç sayıda Britanyalının öldüğünden bahsetmekteydi. Fakat Britanya'nın kaynaklarının hiçbiri savaşta ölen binlerce Türk askerinden bahsetmemişti. Yaslı Türk ailelerin sayısının İskoçya'da yas tutan ailelerin sayısını geride bırakacağını fark etmek iç karartıcı.

Gelibolu'dan, Batı'da Türklerin ve Arapların Büyük Savaş deneyimlerini ne kadar az bildiğimizi düşünerek ayrıldım. Farklı Ortadoğu cepheleri hakkında İngilizce basılmış kitapların konuları Britanya ve İtilaf kuvvetlerinin deneyimlerini yansıtır. Gelibolu "Churchill'in yaşadığı bozgun", Kutü'l-Amare ise

3 British Council Eylül 2013'te anket şirketi YouGov'u Mısır, Fransa, Almanya, Hindistan, Rusya, Türkiye ve Birleşik Krallık'ın yetişkin nüfusları arasında çevrimiçi bir araştırma yapmakla görevlendirdi. Sonuçlar bir raporda özetlendi: "Remember the World as Well as the War: Why the Global Reach and Enduring Legacy of the First World War Still Matter Today", British Council, Şubat 2014, http://www.british-council.org/organisation/publications/remember-the-world.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Townshend'in teslimiyeti"ydi; Arap isyanı "Arabistanlı Lawrence" tarafından yönetildi; "Maude Bağdat'a girdi" ve "Allenby Kudüs'ü fethetti". Resmî tarihin yukarıdan aşağı yaklaşımıyla köprüleri atmaya hevesli olan toplumsal tarihçiler, Londra'daki Imperial War Museum'da, Canberra'daki Australian War Memorial'da ve Wellington'daki Alexander Turnball Library'de bulunan kişisel arşivlerde tutulan günlükleri ve mektupları okuyarak sıradan askerlerin deneyimlerini derinlemesine incelediler. Bir asırlık bir araştırmanın ardından siperlerin İtilaf tarafını kapsamlı bir şekilde görebiliyoruz. Fakat diğer tarafı –güçlü istilacılara karşı umutsuz bir hayatta kalma mücadelesine giren Osmanlı askerlerinin deneyimlerini– kabullenmeye yeni başlıyoruz.

Osmanlı cephesine siperlerin Türk tarafından yaklaşmak gerçekten de çok zor. Türkiye ve Arap dünyasında yayımlanmış düzinelerce günlük ve anı varsa da, çok az Batılı tarihçi bunları okuyabilmek için gereken dil becerilerine sahiptir ve yayımlanmış birincil kaynakların çok küçük bir kısmının çevirisi mevcuttur. Arşiv malzemesine ulaşmak ise çok daha zor. Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı hakkındaki en büyük birincil malzeme koleksiyonu Ankara'daki Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi'nde (ATASE) bulunur. Fakat ATASE'ye erişim sıkı bir şekilde denetlenir; araştırmacıların aylar sürebilen –ve çoğunlukla reddedilen– bir güvenlik soruşturmasından geçmesi gerekir. Koleksiyonun büyük bölümü araştırmacılara kapalıdır ve araştırmacılar malzemelerin kopyalarını almak konusunda kısıtlamalarla karşılaşmaktadır. Ne var ki bir grup Türk ve Batılı araştırmacı bu koleksiyona erişim sağladı ve Osmanlıların Büyük Savaş deneyimi hakkında önemli çalışmalar yayımlamaya başlıyor. Ortadoğu'da başka yerlerde çatışmadan epey sonra ulusal arşivler –mevcut oldukları yerlere– kuruldu, bu arşivler Büyük Savaş'a özel bir vurgu yapmaz.[4]

Arap arşivlerinin Birinci Dünya Savaşı'na olan ilgisizliği genel olarak Arap toplumuna da yansımış durumda. Gelibolu muharebe meydanının Türk

---

4 Bazı dikkat çekici günlükler yakın zamanda Türkçe ve Arapçadan tercüme edilmiştir: Teğmen Mehmed Fasih'in günlüğü *Gallipoli 1915: Bloody Ridge (Lone Pine) Diary of Lt. Mehmed Fasih* (Istanbul: Denizler Kitabevi, 2001); Falih Rıfkı Atay'ın 1981 basımlı hatıratı *Zeytindağı*'nın kusursuz bir Fransızca tercümesi yapıldı: *Le mont des Oliviers: L'empire Ottoman et le Moyen-Orient, 1914-1918* (Paris: Turquoise, 2009); Kudüslü asker İhsan Turjman'ın günlüğü Salim Tamari tarafından tercüme edildi: *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011).

Ankara'daki askerî arşivden faydalanan son çalışmalar arasında bkz. Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I, 1914-17* (Londra: Routledge, 2014); Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001) [*Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011]; Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army, 1914-1918: Disease and Death on the Battlefield* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2008).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

anıtlarıyla dolu olduğu ve her yıl anma törenlerinin düzenlendiği Türkiye'nin tersine, Arap dünyasının kentlerinde ve şehirlerinde hiç savaş anıtı yoktur. Neredeyse bütün modern Arap devletleri öyle veya böyle savaşa girmiş olsa da, savaş başkasının savaşı –aksayan Osmanlı İmparatorluğu ve onun gözü kara Jön Türk liderliğinin Arap halkına çektirdiği bir ıstırap çağı– olarak hatırlanır. Büyük Savaş Arap dünyasında şehitler bıraktı (özellikle Beyrut ve Şam'ın sonraki dönemlerde "Şehitler Meydanı" olarak yeniden adlandırılan merkezî meydanlarında asılan Arap eylemciler), fakat kahramanlar bırakmadı.

Bugün artık Osmanlı cephesini hem Büyük Savaş'ın hem de modern Ortadoğu'nun tarihindeki gerçek yerine yerleştirmenin tam zamanı. Çünkü Osmanlıların savaşa girmesi, Avrupa savaşını başka herhangi bir olaydan daha fazla etkileyerek, bir dünya savaşına dönüştürdü. Uzakdoğu ve Doğu Afrika'daki küçük çaplı çatışmaların tersine, Ortadoğu'da tam dört yıl süren savaş boyunca büyük muharebeler yaşandı. Dahası, Ortadoğu muharebe meydanları, savaşın uluslararası niteliği en belirgin muharebe meydanlarıydı. Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar, Güney Afrika'daki her etnik grup, Kuzey Afrikalılar, Senegalliler ve Sudanlılar Osmanlı ordusundaki Türk, Arap, Kürt, Ermeni ve Çerkes askerlere ve onların Alman ve Avusturyalı müttefiklerine karşı Fransız, İngiliz, Galli, İskoç ve İrlandalı askerlerle birlikte hareket etti. Osmanlı cephesi uluslararası ordular arasında eşi benzeri görülmemiş bir savaşın yaşandığı gerçek bir Babil kulesiydi.

İtilaf kuvvetlerine mensup çoğu savaş planlamacısı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki savaşı batı ve doğu cephelerindeki ana savaş sahnelerine iliştirilen bir ek gösteri olarak görmekteydi. Savaşı Türklere götürmek için kulis yürüten Horatio Herbert Kitchener ve Winston Churchill gibi etkili Britanyalılar, bunun İtilaf Devletlerine İttifak Devletleri karşısında hızlı bir zafer getireceği ve böylece savaşın sonunu hızlandıracağı gibi hatalı bir inanca sahiplerdi. Düşmanlarını hafife alan İtilaf Devletleri kendilerini, batı cephesinden yüz binlerce askerin yönlendirildiği ve böylece Büyük Savaş'ın uzamasına neden olan büyük çarpışmaların içinde –Kafkasya'da, Çanakkale Boğazı'nda, Mezopotamya'da ve Filistin'de– buldular.

İtilaf Devletlerinin Osmanlı cephesindeki başarısızlıkları kendi evlerinde de ciddi siyasal krizlere yol açtı. Batağa saplanıp kalan Çanakkale seferi Britanya'nın liberal başbakanı H.H. Asquith'i Mayıs 1915'te muhafazakârlarla bir koalisyon hükümeti kurmak zorunda bıraktı ve ertesi yıl Asquith'in düşmesine katkıda bulundu. Britanya'nın savaş sırasında Gelibolu ve Mezopotamya'da aldığı yenilgiler iki ayrı parlamento soruşturma komisyonunun kurulmasına neden oldu ve bu komisyonların raporları hem siyasi hem de askerî açıdan karar verenleri aynı derecede mahkûm ediyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Nasıl Osmanlılar Avrupa savaşını bir dünya savaşına dönüştürdüyse, Büyük Savaş'ın Ortadoğu'yu dönüştürdüğü de doğrudur. Bölgenin neredeyse hiçbir parçası savaşın yıkıcı etkilerinden kaçamadı. Bütün Türkiye'den, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinden ve Kuzey Afrika'daki bütün sömürge devletlerden asker toplandı. Siviller de savaşın neden olduğu ekonomik güçlükten ve salgın hastalıklardan mustarip oldu. Modern Mısır, Yemen, Suudi Arabistan, Ürdün, İsrail ve Filistin toprakları, Suriye, Lübnan, Irak, Türkiye ve İran'da muharebeler yaşandı. Bu ülkelerin büyük çoğunluğu Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün doğrudan bir sonucu olarak birer devlete dönüştü.

Osmanlı'nın çöküşü çığır açıcı bir olaydı. İmparatorlukları altı asır boyunca dünyanın en büyük İslâm imparatorluğuydu. 13. yüzyıl sonlarında Orta Asya kökenli boylar tarafından kurulan Osmanlı sultanlığı hem Küçük Asya'da hem de Balkanlar'da Bizans İmparatorluğu'na meydan okuyan bir hanedana dönüştü. Osmanlılar, Sultan II. Mehmed'in 1453 yılında Bizans başkenti Konstantinopolis'i fethetmesinin ardından, Akdeniz dünyasındaki en büyük güç haline geldi.

Konstantinopolis'i (adı daha sonra İstanbul oldu) başkent yapan Osmanlılar fetihlerini hızla genişlettiler. I. Selim 1516 yılında merkezi Kahire olan Memlûk İmparatorluğu'nu yendi ve Suriye, Mısır ve Kızıldeniz vilayeti Hicaz'ı Osmanlı topraklarına kattı. Kanuni Sultan Süleyman 1529'da Viyana kapılarındaydı ve tüm Avrupa'ya korku saldı. Osmanlılar 1683'teki nihai Viyana girişimine kadar genişlemeye devam etti; o tarihte imparatorluk üç kıtaya yayılmıştı: Balkanlar, Küçük Asya (Türklerin Anadolu olarak bildiği) ve Irak ile Fas sınırları arasında kalan Arap topraklarının çoğu.

Sonraki iki asırda ise Osmanlılar Avrupa'nın dinamizminin gerisinde kaldılar. Komşularına –Büyük Katerina'nın Rus İmparatorluğu'na ve daha önce başkentleri Viyana'yı tehdit ettikleri Habsburg imparatorlarına– savaşlar kaybetmeye başladılar. Osmanlı sınırları 1699'dan itibaren dış tehditler karşısında küçüldü. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlılar Balkan vilayetlerinde ortaya çıkan yeni milliyetçi hareketlere toprak kaybetmeye başladılar. Yunanistan İstanbul yönetimine karşı sekiz yıl (1821-1829) süren bir savaşın ardından bağımsızlık elde etmeye çalışan ilk devletti. Romanya, Sırbistan ve Karadağ 1878'de bağımsızlığını kazanırken, Bosna, Hersek ve Bulgaristan da aynı dönemde otonomi elde etti.

Büyük Güçler Osmanlı topraklarını ele geçirmeye devam etti; Britanya 1878 ve 1882 arasında Kıbrıs ve Mısır'ı talep etti, Fransa 1881'de Tunus'u işgal etti ve Rusya 1878'de Osmanlı Kafkasyası'ndaki üç vilayeti ilhak etti. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde o toprakları için iç ve dış tehditlere karşı mücadele ederken, siyasi analizciler Osmanlı İmparatorluğu'nun eli kulağında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olan ölümüne dair öngörüde bulunmaktaydı. Kendilerine Jön Türkler adını veren bir grup yurtsever genç subay ise imparatorluğun meşruti reformla canlandırılabileceği umudunu korumaktaydı. 1908'de devletlerini çaresizce koruma vaadiyle, Sultan II. Abdülhamid'in (h. 1876-1909) otokrat saltanatına karşı ayaklandılar. Jön Türklerin iktidara gelmesiyle birlikte Osmanlılar, imparatorluğu nihayetinde son ve en büyük savaşına sokacak olan eşi benzeri görülmemiş bir karışıklık dönemine girdiler.

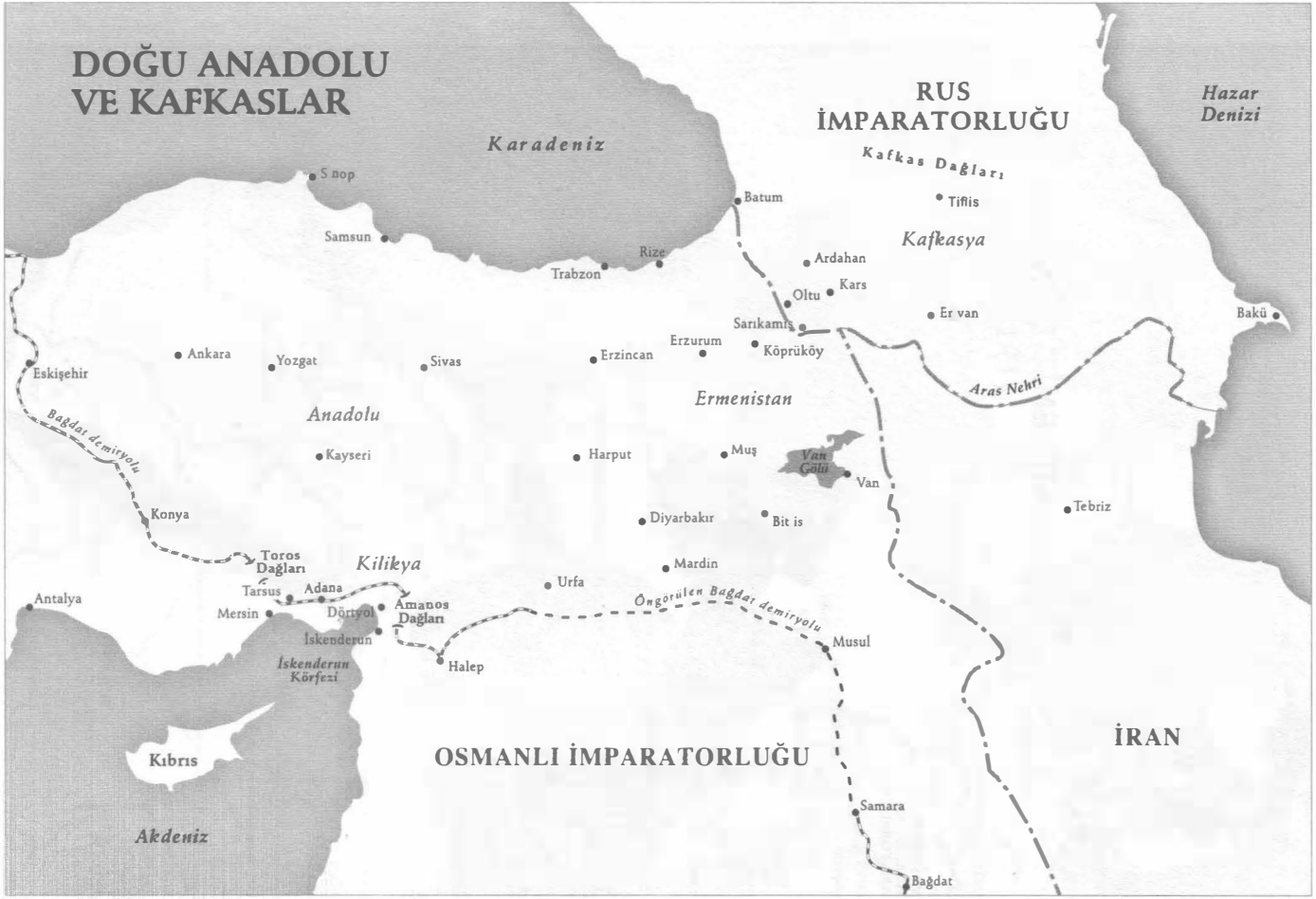
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

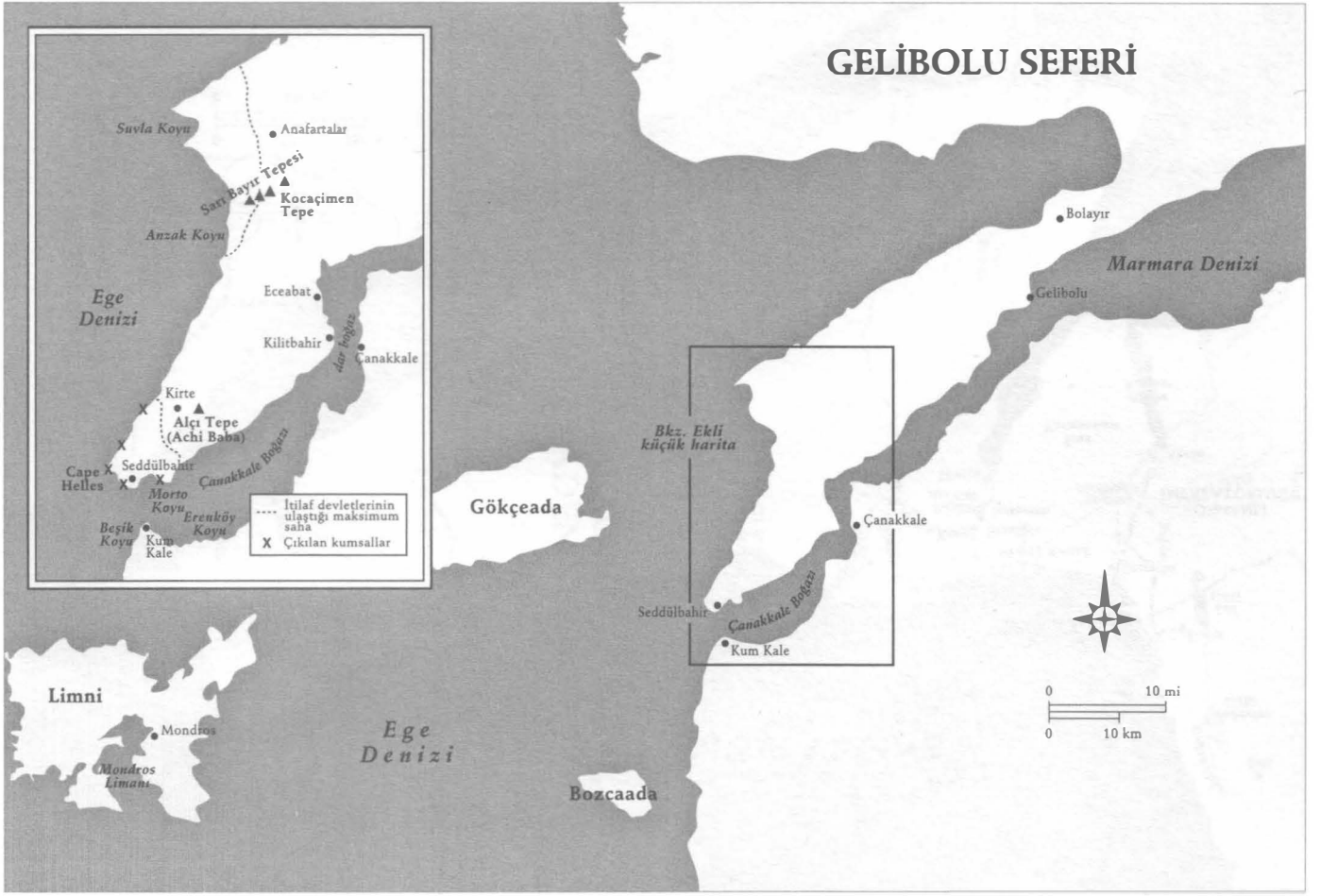
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

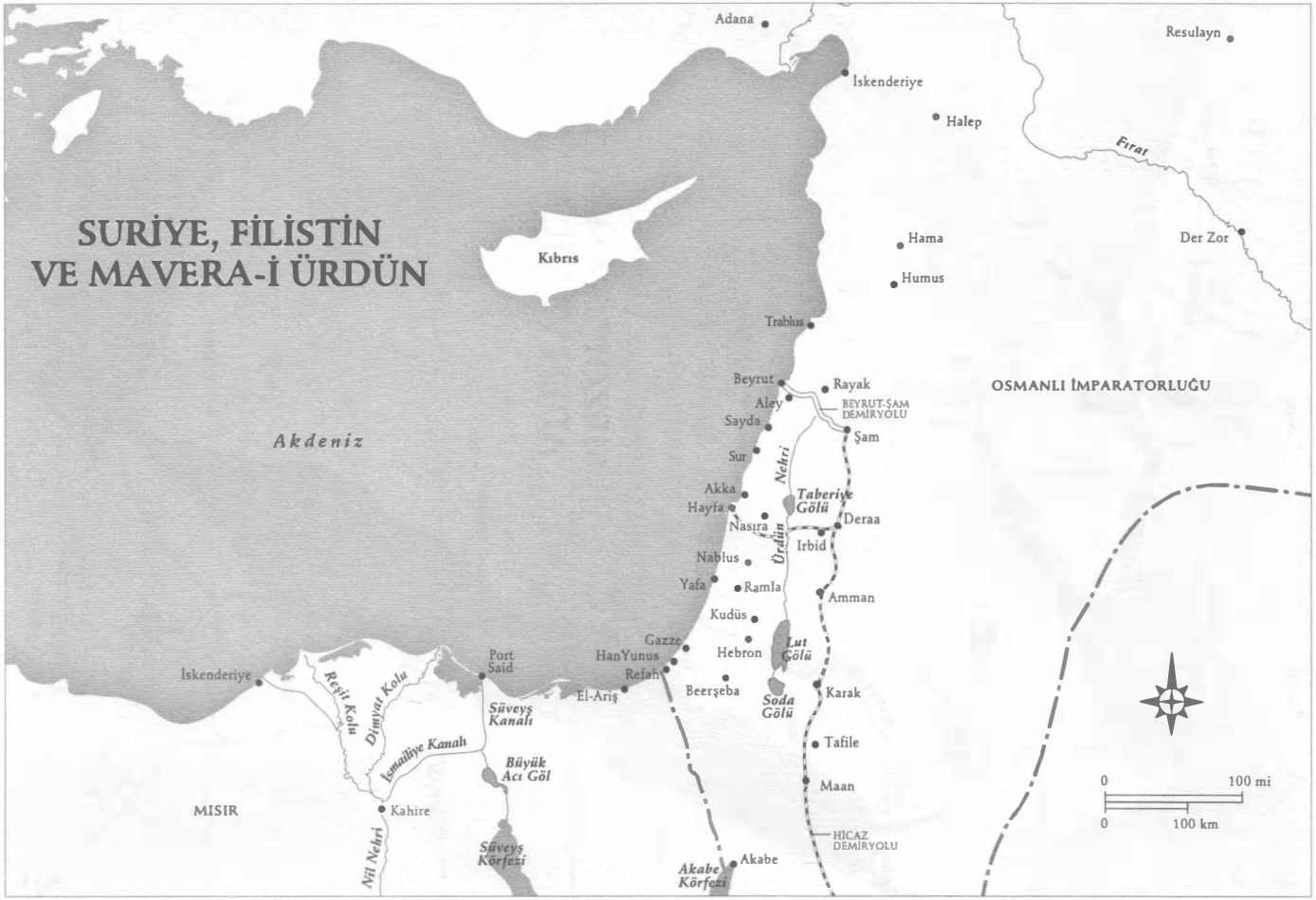
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1

BİR DEVRİM VE ÜÇ SAVAŞ
(1908-1913)

Osmanlı İmparatorluğu 1908 ve 1913 yılları arasında ciddi iç ve dış tehditlerle karşı karşıya kaldı. 1908'deki Jön Türk Devrimi'yle birlikte, asırlardır var olan imparatorluğun siyasal kurumları daha önce eşi benzeri görülmemiş bir gerilime girdi. Ülke içindeki reformcular, imparatorluğu 20. yüzyıla taşımaya çabalıyordu. Avrupalı emperyal güçler ve yeni oluşan Balkan devletleri Osmanlı toprağı peşine düşerek Türklerle savaşa girdiler. Ermeni ve Arap komitacılar ise zayıflayan Türk devletinden daha fazla otonomi elde etme arayışındaydı. 1914'e giden yıllarda Osmanlı hükümetinin gündemine hâkim olan bu meseleler Osmanlıların Büyük Savaşı'nın temellerini atmaktaydı.

Yaşı artık ilerlemiş olan Sultan II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de bir kriz oturumu için kabinesini topladı. Otokrat padişah tahtta kaldığı 30 yıldan fazla zaman zarfında saltanatına yönelik en büyük tehditle karşı karşıyaydı. 1876 anayasasının yeniden yürürlüğe girmesini ve parlamenter yönetime dönmeyi talep eden Makedonya'daki –modern Yunanistan, Bulgaristan ve Makedonya devletlerini kapsayan değişken bölge– Osmanlı ordusu ayaklanmıştı. Sultan anayasanın içeriğini muhaliflerinden daha iyi biliyordu. 1876'da Osmanlı tahtına çıktığında aldığı ilk tedbirlerden biri, Tanzimat olarak bilinen ve neredeyse kırk yıl süren hükümet temelli reformların doruk noktası olarak anayasayı ilan etmek olmuştu. O günlerde aydınlanmacı bir reformcu olarak görülüyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetme deneyimi Abdülhamid'i katılaştırmış ve reformcudan mutlakiyetçiye dönüştürmüştü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Abdülhamid'in mutlakiyetçiliğinin kökenleri, genç sultanın saltanatının en başında karşı karşıya kaldığı bir dizi krize kadar götürülebilir. Selefleri-nden miras aldığı imparatorluk kargaşa içerisindeydi. Osmanlı hazinesi 1875'te iflasını ilan etmişti ve Avrupalı alacaklıları sultanın hükümetine ekonomik yaptırımlar uygulamak için acele ediyordu. Osmanlılar Bulgar ayrılıkçıların şiddetle bastırılması (Batılı basın bunu "Bulgar dehşeti" olarak yaftaladı) nedeniyle 1876'da Avrupa kamuoyunun giderek artan düşmanlığıyla da karşı karşıya kaldı. Liberal lider William Gladstone Britanya'nın Türkiye'yi kınamasına neden oldu ve Rusya ile savaşın da eli kulağındaydı. Baskı imparatorluğun hükümdarına büyük zarar veriyordu. Güçlü bir grup reformcu subay tarafından tahttan indirilen Sultan Abdülaziz (h. 1861-1876) daha bir hafta geçmeden dairesinde bilek damarları kesilmiş halde ölü bulundu; bu açıkça bir intihardı. Halefi V. Murad tahtta sadece üç ay geçirdikten sonra bir sinir krizi geçirdi. Bu talihsiz arka planın ardından, 33 yaşındaki II. Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da tahta çıktı.

Kabinenin güçlü nazırları Avrupalıların Osmanlıların iç işlerine müdahalesini engellemenin bir yolu olarak, liberal bir anayasayı ve Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi üyelerin seçildiği bir parlamentoyu yürürlüğe koyması için yeni sultana baskı yapıyordu. Abdülhamid hükümetindeki reformcuların taleplerini kabul etti; ikna olmamıştı, daha ziyade pragmatik bir tavır sergiliyordu. 23 Aralık 1876'da Osmanlı anayasasını ilan etti ve 19 Mart 1877'de seçilmiş Osmanlı parlamentosunun ilk oturumunu açtı. Ne var ki parlamentonun toplanmasının üzerinden çok geçmeden, imparatorluk Rusya ile yıkıcı bir savaşa girdi.

Rus İmparatorluğu kendisini Bizans'ın halefi ve Doğu Ortodoks Kilisesi'nin ruhani lideri olarak görüyordu. Rusya'nın da yayılmacı emelleri vardı. 1453'e kadar Ortodoks Hıristiyanlığın merkezi ve Bizans'ın başkenti (Konstantinopolis) olan Osmanlı başkenti İstanbul'u çok istiyordu. Bunlar sadece kültürel ihtiraslardan ibaret değildi. Ruslar İstanbul'u bir kez ele geçirince, Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarını Akdeniz'e bağlayan jeostratejik İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kontrol edeceklerdi. Ne var ki bu amaç 19. yüzyıl boyunca, Rusya'nın Avrupalı komşularının Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü muhafaza ederek çarın donanmasını Karadeniz'e hapsetme çabasına denk geldi. İstanbul ve Boğazları işgal etme arzuları boşa çıkan Ruslar, bir taraftan Osmanlılar ile dönem dönem savaşarak teritoryal hedeflerini hayata geçirmeye çalışırken, diğer taraftan Osmanlıların iç işlerine müdahale edebilmek için Balkanlar'daki milliyetçi bağımsızlık hareketlerinden istifade ettiler. 1876 yılının sonuna gelindiğinde Sırbistan ve Bulgaristan'daki sorunlar Rusya'ya yeni bir yayılmacı savaş için fırsat verdi. Rusya Avusturya'nın tarafsızlığını sağladıktan ve Romanya'dan Rus kuvvet-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerinin topraklarından geçmesi için izin aldıktan sonra, Nisan 1877'de Osmanlılara savaş ilan etti.

Çarın kuvvetleri iki cepheli taarruzunda ilerleme kaydettikçe, Osmanlıların Balkan topraklarında ve Kafkasya'ya saldırarak Doğu Anadolu'da hızla kazanımlar elde etti ve Türk ve Müslüman köylüleri katlettiler. Rus saldırısı Osmanlı topraklarında kitlesel zorbalığı da kışkırttı. Sultan II. Abdülhamid Rusya'ya karşı savaşta halk desteği elde edebilmek için İslâmi kimliğine oynadı. İmparatorluk 16. yüzyılda Arap topraklarını işgal ettiğinden beri Osmanlıların elinde olan Hz. Muhammed'in sancağını aldı ve Ruslara karşı cihat ilan etti. Osmanlı halkı savaşçı sultanlarının yardımına koştu, askerlik hizmeti için gönüllü oldu ve savaş için para yardımı yaptı – ve silahlı kuvvetler Rusların Osmanlı topraklarındaki ilerleyişini sekteye uğrattı.

Abdülhamid savaş için halkın desteğini kazanırken, parlamento üyeleri hükümetin çatışmayı idare etme biçimini giderek daha fazla eleştirmekteydi. Sultanın ilan ettiği cihada rağmen Ruslar 1877 yılının sonunda yeniden ilerlemeye başlamış ve Ocak 1878 sonunda İstanbul sınırlarına ulaşmıştı. Sultan şubat ayında savaşın gidişatını istişare etmek için parlamento üyelerini toplantıya çağırdı. Fırıncılar locasının başkanı olan bir mebus bu toplantıda sultanı azarlamaktaydı: "Bizim fikirlerimizi çok geç sordunuz; bize felaketi bertaraf etmek hâlâ mümkünken danışmalıydınız. Meclis yapacak bir şeyi kalmadığı bir durum için bütün mesuliyeti reddediyor." Fırıncının müdahalesi, sultanı parlamentonun milli davaya katkıda bulunmaktan çok engel olduğu konusunda ikna etmiş görünüyor. Abdülhamid hemen ertesi gün anayasayı askıya aldı, parlamentoyu feshetti ve en önemli mebuslardan bazılarını ev hapsine aldı. Abdülhamid o andan itibaren devlet işleri üzerinde doğrudan denetim kurmaya başladı. Ne var ki o noktada askerî durum artık umutsuzdu ve genç sultan Ocak 1878'de başkentinin kapılarına dayanan Ruslarla bir ateşkesi kabul etmek zorunda kalmıştı.[1]

Osmanlılar 1878'de Rusya'ya yenilgilerinin hemen ardından Berlin Kongresi'nde (Haziran-Temmuz 1878) yapılan barış anlaşmasıyla muazzam toprak kayıpları yaşadılar. Almanya'nın ev sahipliği yaptığı ve Avrupalı güçlerin (Britanya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya) katıldığı kongre sadece Rus-Türk Savaşı'nı değil, aynı zamanda Balkanlar'daki diğer pek çok çatışmayı çözmeye çalışmaktaydı. Berlin Antlaşması'nın hükümlerine göre, Osmanlılar imparatorluk topraklarının beşte ikisini ve Balkanlar'daki ve Doğu Anadolu'daki nüfuslarının beşte birini kaybettiler. Bırakılan topraklar arasında Doğu Anadolu'nun Kafkas bölgesinde yer alan ve kaybedilmeleri kabul

1 Fırıncılar locası reisini alıntılayan Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), s. 2:187 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 2016].

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

edilemeyecek Türk-Müslüman toprakları olarak Osmanlıların Alsace-Lorraine'ine dönüşecek üç vilayet –Kars, Ardahan ve Batum– de vardı.

Osmanlılar Berlin Antlaşması'nda bırakılan toprakların yanı sıra, Avrupalı güçlere de yeni topraklar kaybettiler. Britanya 1878'de Kıbrıs'ı bir sömürgeye dönüştürdü, Fransa 1881'de Tunus'u işgal etti ve yine Britanya Mısır'ın 1882'de yaşadığı krize müdahale ettikten sonra bu otonom Osmanlı vilayetini kendi sömürge idaresi altına aldı. Bu kayıplar Sultan II. Abdülhamid'i, Osmanlı İmparatorluğu'nu ihtiraslı Avrupalı güçlerin daha fazla parçalama çabalarından koruyabilmek için güçlü bir elle yönetmesi gerektiği konusunda ikna etmişe benziyordu. Abdülhamid 1882 ve 1908 yılları arasında Osmanlı topraklarını daha fazla parçalanmaktan korudu. Fakat devletin toprak bütünlüğü vatandaşlarının siyasal hakları pahasına muhafaza edildi.

Abdülhamid'in otokratik yönetim tarzı giderek örgütlü hale gelen bir muhalif harekete yol açtı. Jön Türkler Abdülhamid'in mutlakiyetçiliğini engellemek, anayasal yönetimi yeniden getirmek ve parlamenter demokrasiye dönmek gibi ortak amaçlarla bir araya gelen birbirinden tamamıyla farklı taraflardan oluşan bir koalisyondu. Jön Türk şemsiyesi altındaki en önemli taraflar arasında, 1900'lerin başlarında kurulan ve siviller ile askerlerden oluşan gizli bir topluluk olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) de vardı. İTC'nin imparatorluğun bütün parçalarında –Arap toprakları, Türk vilayetleri ve Balkanlar– şubeleri varsa da, hareket Türk ve Arap vilayetlerinde büyük baskıyla karşılaşmıştı. 1908'e gelindiğinde İTC'nin harekât merkezi imparatorluğun Balkanlar'da geriye kalan topraklarıydı – Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'da.[2]

Sultan için çalışan ajanlar Haziran 1908'de Makedonya'daki Osmanlı Üçüncü Ordusu'nda bir İTC hücresini deşifre etti. Askerî mahkemeye çıkma tehlikesiyle karşı karşıya kalan askerler harekete geçmeye karar verdi. 3 Temmuz 1908'de Kolağası Ahmed Niyazi adlı bir İTC hücre lideri tam teçhizatlı iki yüz asker ve onların sivil destekçileriyle birlikte, sultanın 1876'daki anayasayı yeniden yürürlüğe sokmasını talep ederek ayaklandı. Hepsi de bu uğurda ölmeyi bekliyordu. Ne var ki isyancılar halkın durumunu yansıtmaktaydı ve hareketleri de, genel olarak nüfustan giderek destek aldıkça ivme kazandı. Makedonya'daki bütün kentler ayaklanmaya katıldı ve anayasaya bağlılığını ilan etti. Binbaşı İsmail Enver adlı bir Jön Türk subayı –daha sonra sadece Enver adıyla üne kavuştu– Makedonya'nın Köprülü ve Tik-

2 Jön Türkler hakkında bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969); M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001); Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I. B. Tauris, 1993) [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016 (33. baskı)].

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

veş kentlerinde halkın tezahüratları eşliğinde anayasayı ilan etti. Üçüncü Ordu anayasayı imparatorluğun başkentinde uygulamak için İstanbul'a yürüme tehdidinde bulundu.

Üç hafta sonunda devrimci hareket o kadar büyümüştü ki, sultan Makedonya'daki ayaklanmayı zapt edecek askerlerinin sadakatine artık güvenemiyordu. Sultanı 23 Temmuz'da kabineyi toplantıya çağırmaya iten acil durum buydu. Kabine İstanbul'un Avrupa yakasında Boğaz'a bakan bir tepede bulunan Yıldız Sarayı'nda toplandı. 65 yaşındaki sultandan korkan nazırlar, anayasal yönetimin yeniden getirilmesi konusundaki hayati soruyu yöneltmekten kaçındılar. Kriz için gereken çözüme dikkat çekmek yerine, kimin suçlanacağı konusunda düşünüp taşınarak saatler harcadılar.

Abdülhamid nazırlarının kaçamak sözlerini bir gün boyunca dinledikten sonra, tartışmaya son noktayı koydu. Kabineye "Akışı izleyeceğim" dedi. "Anayasa ilk kez benim saltanatımda ilan edildi. Onu yapan kişi bendim. Fakat zorunluluktan askıya alındı. Şimdi nazırların" anayasayı geri getirerek "duyurmasını dilerim." Rahatlayan nazırlar sultanın talimatlarını hemen yerine getirdiler ve İkinci Meşrutiyet döneminin başladığını duyurmak için imparatorluğun tüm vilayetlerine telgraflar gönderdiler. Sultanı anayasayı yeniden getirmeye zorlama konusundaki başarıları dolayısıyla, Jön Türklerin bir devrim gerçekleştirdiğine inanılmaktaydı.[3]

Olayların öneminin anlaşılması biraz zaman aldı. Gazeteler hikâyeyi henüz manşetten işlemiyor ve yorum yapmıyordu. "Zat-ı Hazret-i Padişahilerinin emriyle, anayasa hükümleri mucibince meclis yeniden bir araya gelmiştir." Halkın ancak 24 saat geçtikten sonra haberlere tepki vermesi belki de yalnızca birkaç insanın, ağır bir sansüre tabi tutulan Osmanlı basınını okuduğunun bir göstergesiydi. 24 Temmuz'da kalabalıklar anayasal yaşama dönüşü kutlamak için tüm imparatorlukta taşra kent ve şehirlerinin ve İstanbul'un kamusal alanlarında toplandılar. Binbaşı Enver trenle Jön Türk hareketinin merkezi Selanik'e (bugünkü Yunanistan'da) gitti ve orada coşkulu kalabalıklar onu bir "hürriyet kahramanı" olarak selamladı. Onu selamlayan platformda arkadaşları Osmanlı demiryolları müfettişi Binbaşı Ahmed Cemal ve bir posta memuru olan Mehmed Talat da vardı. Her ikisi de İTC hiyerarşisi içerisinde yükselmiş ve tıpkı Enver gibi ikinci adlarıyla tanınır hale gelmişti: Cemal ve Talat. "Enver, sen bizim Napoléonumuzsun!" diye alkış tutuyorlardı.[4]

---

3 II. Abdülhamid'den alıntılayan François Georgeon, *Abdülhamid II: Le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003), s. 401 [*Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016 (4.baskı)].

4 Gazete haberinden bahseden Georgeon, *Abdülhamid II*, s. 404; Cemal ve Talat'tan alıntılayan Andrew Mango, *Atatürk* (Londra: John Murray, 1999), s. 80 [*Atatürk-Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016 (6. baskı)].

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sonraki günlerde "Adalet, Eşitlik ve Kardeşlik" devrimci sloganı yazılı kırmızı-ve-beyaz pankartlar şehirlerin caddelerini süsledi. Niyazi, Enver ve ordudaki diğer "Hürriyet Kahramanları"nın fotoğrafları tüm imparatorlukta kent meydanlarına asıldı. Siyasi eylemciler anayasanın nimetleri hakkında halka açık söylevler verdi ve kendi umut ve arzularını halkla paylaştı.

Anayasal devrimin doğurduğu umutlar büyük bir çeşitliliğe sahip Osmanlı nüfusunun tüm kesimlerini ortak bir yurtseverlik anında bir araya getirdi. Osmanlı toplumu Türkler, Arnavutlar, Araplar ve Kürtler gibi çok çeşitli etnik gruplardan ve birçok farklı dinî cemaatten –Sünni çoğunluk ve Şii Müslümanlar, bir düzineden fazla farklı Hıristiyan mezhebi ve oldukça büyük bir Yahudi cemaati– oluşuyordu. Anayasal devrime kadar hükümetin geçmişte bir Osmanlı ulusal kimliği geliştirme yönündeki çabaları bu çeşitliliğe saplanmıştı. Siyasal bir eylemcinin yazdığı gibi, Araplar "devlette artık Arap veya Türk veya Ermeni veya Kürt olmadığı, herkesin eşit haklar ve sorumluluklara sahip olarak bir Osmanlı olduğu inancıyla, Türkleri bağrına bastı."[5]

Yeni keşfedilen hürriyetler için yapılan coşkulu kutlamalar Abdülhamid'in baskı aygıtına katıldığından şüphelenilenlere karşı girişilen intikam eylemleriyle bozuldu. Osmanlı İmparatorluğu sultan döneminde bir polis devletine dönüşmüştü. Siyasi eylemciler hapsedilmekte ve sürülmekte, gazete ve dergiler ağır bir sansüre tabi tutulmakta ve hükümete çalışan ve her an her yerden çıkan jurnalcilerden korkan vatandaşlar konuşmadan önce tetikteydiler. Filistin'in tepe kenti Nablus'un yerlisi olan Muhammed İzzet Derveze "Devrimin ilk günlerinde jurnalci, yozlaşmış veya baskıcı olarak bilinen büyük ve küçük hükümet memurlarına yönelik kızgınlık patlamasını" tarif etmekteydi.[6]

Fakat çoğu insan için Jön Türk Devrimi yeni keşfedilen ve tam anlamıyla sarhoş edici bir umut ve hürriyet duygusu aşıladı. O anın hazzı mısralara da yansıdı; Arap ve Türk topraklarından şairler Jön Türkleri ve devrimlerini kutlamak için şiirler yazdılar.

Bugün sayenizde özgürce seviniyoruz
Endişelenmeden ve gerilmeden sabah çıkıyoruz, akşam dönüyoruz
Özgür adam küçük düşürüldüğü hapisten salıverildi
Ve sevgili sürgün anavatana döndü
Çünkü iftiralarından korkması gereken jurnalciler artık yok
Ve dokunmaktan korkmamız gereken gazeteler yok
Gece bizi endişeye düşüren rüyalar olmadan uyuyoruz
Ve sabah korku veya dehşet olmadan uyanıyoruz.[7]

5 Anonim, *Thawrat al-'Arab* [Arapların Devrimi] (Kahire: Matba'a al-Muqattam, 1916), s. 49.

6 Muhammed İzzet Derveze, *Nash'at al-Haraka al-'Arabiyya al-Haditha* [Modern Arap Hareketinin Oluşumu], 2. baskı (Sidon ve Beyrut: Manshurat al-Maktaba al-'Asriyya, 1971), s. 277.

7 Derveze, *Nash'at al-Haraka*, s. 286.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ne var ki pek çok umut doğuran devrim sadece hayal kırıklığına neden oldu.

Devrim Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde büyük değişiklikler yaratmayınca, siyasal dönüşüm beklentisine girmiş olanlar hüsrana uğradı. İTC Sultan II. Abdülhamid'i tahtta bırakmaya karar verdi. Sultan anayasanın yeniden yürürlüğe sokulmasını kendine mal etmeyi başarmıştı ve Osmanlı kitleleri hem sultanları hem de Müslüman dünyanın halifesi (ruhani lideri) olarak ona saygı duyuyordu. Abdülhamid'i tahttan indirmek 1908'de Jön Türkler için yarardan çok sorun doğurabilirdi. Dahası, İTC'nin liderleri gerçekten de "genç" Türk'lerdi. Çoğu yirmilerinin sonlarında ve otuzlarında olan subaylardan ve düşük kademeli bürokratlardan oluşan bu kişiler iktidarı kendi ellerine alabilecek özgüvenden yoksundu. Bunun yerine, hükümetin yönetimini sadrazam Said Paşa'ya bıraktılar ve kendileri sultan ve hükümetinin anayasayı sürdürmesini sağlamak için denetim kurulu rolü üstlendiler.

Osmanlı vatandaşları anayasanın kendi ekonomik sorunlarını çözeceğine inandılarsa da, çok geçmeden hüsrana uğrayacaklardı. Devrimin neden olduğu siyasal istikrarsızlık Türk parasına güveni zayıflattı. Enflasyon Ağustos ve Eylül 1908'de % 20'ye yükseldi ve bu da çalışan sınıflar üzerinde büyük baskı yarattı. Osmanlı işçileri daha iyi ücret ve çalışma koşulları için gösteriler düzenlediler, fakat hazine işçilerin meşru taleplerini karşılayabilecek durumda değildi. Emekçi eylemciler devrimden sonraki ilk altı ayda yüzden fazla grev düzenledi ve bu grevler sıkı yasaların getirilmesine ve hükümetin işçilere baskı uygulamasına yol açtı.[8]

Çok önemli bir mesele de, parlamenter demokrasiye dönmenin Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne saygı duymasını ve destek vermesini sağlayacağına inananların gururunun incinecek olmasıydı. Türkiye'nin Avrupalı komşuları Jön Türklerin yarattığı istikrarsızlığı daha fazla Osmanlı toprağı ilhak etmek için değerlendirdi. Eski Osmanlı vilayeti Bulgaristan 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan etti. Ertesi gün Avusturya-Macaristan Habsburg İmparatorluğu müstakil Osmanlı vilayetleri Bosna ve Hersek'i ilhak ettiğini duyurdu. Yine 6 Ekim'de Girit Yunanistan ile birleştiğini ilan etti. Türkiye'nin demokratik dönüşü Avrupalı güçlerden daha fazla destek sağlamamış, tersine imparatorluğu daha hassas hale getirmişti.

Jön Türkler Osmanlı parlamentosu aracılığıyla devrim üzerinde denetimi yeniden ele geçirmeye çalıştılar. İTC 1908 Kasım sonu ve Aralık başında yapılan seçime katılan iki partiden biriydi ve İttihatçılar (İTC üyeleri böyle adlandırılırdı) bağımsız pek çok kişiyi İTC saflarına katılmaya ikna ede-

8 Zurcher, *Turkey*, s. 98.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rek Meclis-i Umumi'de ezici bir çoğunluk elde etti. 17 Aralık'ta sultan anayasaya bağlı olduğunu iddia eden bir konuşma yaparak parlamentonun ilk oturumunu açtı. Hem seçilmiş Meclis-i Umumi'nin hem de atanmış Meclis-i Ayan'ın liderleri, Abdülhamid'i anayasal yönetimi yeniden yürürlüğe koymak için gösterdiği dirayet için överek sultanın konuşmasına yanıt verdi. Bu karşılıklı konuşmalar sultan ve İTC arasında bir uyum varmış gibi bir algı yaratmaktaydı. Ne var ki mutlak monarklar bir gece içinde değişmezler; kendi güçlerine yönelik anayasal kısıtlamalardan veya parlamento denetiminden memnun olmayan Abdülhamid de Jön Türkleri ekarte etmek için ilk fırsatı kolluyordu.

Devrimin coşkusu dinince, İTC Osmanlı siyasal çevreleri içerisinde ve sivil toplumun etkili unsurlarından ciddi muhalefetle karşı karşıya kalmaya başladı. Devletin dini İslâm'dı ve din kurumu Jön Türklerin seküler kültür olarak gördükleri şeyi kınıyordu. Ordu içerisinde, askerî akademilerden mezun olup liberal eğilimlere sahip olan subaylar ile sultana gösterdikleri sadakate daha fazla değer veren sıradan askerler arasında çok belirgin ayrışmalar vardı. Parlamento içerisinde de, liberal hizbin mensupları İTC'nin otoriter eğilimlere sahip olduğundan şüpheleniyor ve İTC'nin Meclis-i Umumi'deki konumunu zayıflatmak için basına ve –özellikle Britanya elçiliğindeki– Avrupalı görevlilere erişim imkânlarından faydalanıyordu. II. Abdülhamid de sarayından, İTC'ye meydan okuyan tüm unsurları sessizce cesaretlendiriyordu.

12-13 Nisan 1909 gecesi İTC'nin düşmanları bir karşı-devrim başlattı. Birinci Kolordu'nun Sultan II. Abdülhamid'e sadık askerleri subaylarına karşı ayaklandı ve başkentin ilahiyat okullarındaki din âlimleriyle birlikte hareket etti. Birlikte bir gecede giderek artan sayıda İslâm âlimini ve isyancı askeri kendisine çeken gürültülü bir gösteriyle parlamentoya yürüdüler. Yeni bir kabine, birçok İttihatçı siyasetçinin sürülmesi ve İslâm hukukunun geri getirilmesi gibi talepler öne sürdüler – aslında ülke onlarca yıldan beri bir kanunnameler karışımıyla idare edilmekteydi. İttihatçı mebuslar öldürülme korkusuyla başkentten kaçtılar. Kabine istifasını sundu. Ve sultan fırsattan istifade kalabalıkların taleplerini kabul etti, böylece Osmanlı İmparatorluğu siyaseti üzerindeki denetimini yeniden ortaya koydu.

Ne var ki Abdülhamid'in bu durumu kısa ömürlü olacaktı. Makedonya'daki Osmanlı Üçüncü Ordusu İstanbul'daki karşı-devrimi, imparatorluğun siyasi geleceği açısından hayati olduğuna inandığı anayasaya karşı bir saldırı olarak gördü. Makedonya'daki Jön Türkler, Jön Türk Devrimi'nin bir kahramanı olan Binbaşı Ahmed Niyazi'nin komutasında İstanbul'a yürümek üzere "Hareket Ordusu" adı verilen bir sefer kuvveti seferber ettiler. Bu destek kuvveti imparatorluğun başkentine gitmek için 17 Nisan'da Selanik'ten ha-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

reket etti. Hareket Ordusu 24 Nisan günü sabahın ilk saatlerinde İstanbul'u işgal etti, isyanı çok az direnişle bastırdı ve sıkıyönetim uyguladı. Osmanlı parlamentosunun iki meclisi Büyük Millet Meclisi olarak yeniden bir araya geldi ve Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirme ve genç kardeşi Mehmed Reşad'ı Sultan V. Mehmed olarak başa geçirme yönünde oy kullandı. İTC'nin iktidara dönmesiyle birlikte, karşı-devrim kesin olarak yenildi – tüm bunlar iki hafta içerisinde oldu.

Karşı-devrim Osmanlı toplumu içerisindeki derin ayrımları açığa çıkardı – bu ayrımların hiçbiri Türk-Ermeni uzlaşmazlığından daha tehlikeli değildi. Hareket Ordusu İTC'yi İstanbul'da yeniden iktidara getirdikten hemen sonra, Müslüman kalabalıklar güneydoğu şehri Adana'da binlerce Ermeniyi katletti. Pogromun kökleri 1870'lere kadar gitmekteydi. Bu husumet Birinci Dünya Savaşı sırasında 20. yüzyılın ilk soykırımına dönüşecekti.

1909'da birçok Osmanlı Türk'ü Ermenilerin imparatorluktan ayrılmaya kararlı bir milliyetçi gündeme sahip bir azınlık cemaati olduğundan şüphe duyuyordu. Kendi dillerine ve Hıristiyan ayinine sahip ayrı bir etnik grup oluşturan ve Osmanlıların yönetimi altında yüzlerce yıldan beri ayrı bir millet olarak cemaat örgütlenmesine sahip Ermeniler bir 19. yüzyıl milliyetçi hareketi için gereken tüm önkoşullara sahipti; sadece biri dışında: Bir coğrafi alana yoğunlaşmış değillerdi. Halk olarak Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasında ve ayrıca, Osmanlı toprakları içerisinde Doğu Anadolu'da, Akdeniz'in kıyı bölgelerinde ve imparatorluğun ana ticaret kentlerinde dağınık halde yaşıyorlardı. Ermenilerin en yoğun yaşadıkları yer başkent İstanbul'du. Tek bir coğrafi bölgede yeterli çoğunluğa sahip olmayan Ermeniler devlet kurma beklentisine hiçbir zaman sahip olamazlardı – elbette davaları için bir Büyük Güç'ün desteğini almadıkları sürece.

Ermeniler ilk kez 1878 Berlin Kongresi'nde toprak talebinde bulundular. Osmanlılar, Rus-Türk Savaşı'nı sona erdirmek için yapılan anlaşmanın bir parçası olarak, oldukça büyük Ermeni nüfusa sahip üç vilayeti Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı: Kars, Ardahan ve Batum. Yüz binlerce Ermeninin Rus yönetimine nakli, Ermenilerin Osmanlı toprakları içerisinde daha fazla otonomi talepleri için bağlam oluşturdu. Ermeni heyeti emellerini ortaya koydu ve "Ermenilerin yaşadığı vilayetler" olarak Osmanlı'nın Erzurum, Bitlis ve Van vilayetleri üzerinde hak iddia etti. Heyet Hıristiyan ve Müslüman cemaatlerin değişken bir biçimde karıştığı, Lübnan Dağı modeli çerçevesinde Hıristiyan bir vali tarafından yönetilen otonom bir bölge istiyordu. Avrupalı güçler Berlin Antlaşması'na, Osmanlı hükümetinin "Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği bu tür ıslahatları ve reformla-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rı" uygulamasını ve Müslüman çoğunluğun saldırılarına karşı onlara güvenlik sağlamasını gerektiren bir madde ekleyerek buna karşılık verdi. Antlaşma İstanbul'un Ermenilerin lehine alınan önlemler hakkında Avrupalı güçlere periyodik olarak rapor vermesini de gerektiriyordu.[9]

Avrupalıların Balkanlar'daki Hıristiyan milliyetçi hareketlere verdiği destek, Osmanlıların yabancı devletlerin diğer stratejik Osmanlı topraklarındaki niyetlerinden de anlaşılır biçimde nem kapmasına neden olmuştu. Berlin Antlaşması'nın Türk nüfusun göbeği olan Anadolu'da Ermenilerin cemaat temelli niyetlerine verdiği yeni statü Osmanlı İmparatorluğu için ayrı bir tehdit oluşturuyordu. Kars, Ardahan ve Batum gibi üç vilayeti savaş tazminatı olarak henüz Rusya'ya vermiş olan Osmanlılar, Doğu Anadolu'da daha fazla toprak bırakmayı düşünemezdi. Dolayısıyla II. Abdülhamid hükümeti henüz doğuş aşamasında olan Ermeni hareketini ve onun Britanya ve Rusya'yla olan bağlarını bastırmak için elinden gelen her şeyi yaptı. 1880'lerin sonlarında Ermeni eylemciler kendi ulusal hedefleri doğrultusunda siyasal örgütler kurmaya başladıklarında, Osmanlı hükümeti onlara başka herhangi bir muhalefet grubu gibi muamele etti ve her türlü baskıcı eylemle –gözetleme, tutuklama, hapis ve sürgün– karşılık verdi.

19. yüzyılın sonunda iki ayrı Ermeni milliyetçi örgütü oluştu. İsviçre ve Fransa'daki bir grup Ermeni öğrenci 1887'de Cenevre'de Hınçak (Ermenice, "çan") Örgütü'nü kurdu. 1890'da ise Rus İmparatorluğu içerisindeki bir grup eylemci Taşnak olarak bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu'nu (kısaca taşnaksütyun; Ermenice, "federasyon") faaliyete geçirdi. Bunlar ayrı ideoloji ve yöntemlere sahip, çok farklı hareketlerdi. Hınçaklar bağıntılı sosyalizm ve ulusal özgürlük esaslarını dikkate alırken, Taşnaklar hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda nefsi müdafaayı destekliyordu. Her iki örgüt de Ermenilerin siyasal hedeflerini gerçekleştirmek için şiddet kullanmayı benimsiyordu. Onlar kendilerini hürriyet savaşçıları olarak görürken, Osmanlılar onları terörist olarak yaftalıyordu. Hınçak ve Taşnakların faaliyetleri Doğu Anadolu'da Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki gerilimleri şiddetlendirdi; Ermeni eylemciler bunun Avrupalıların müdahalesine neden olmasını umarken, Osmanlılar başlangıç aşamasındaki milliyetçi bir hareket olarak gördükleri şeyi bastırmaya çalışmak için bundan istifade ettiler. İstikrarsız durum kaçınılmaz olarak kan dökülmesine neden oldu.[10]

---

9 "Berlin Antlaşması"nın 61. maddesi, *The Middle East and North Africa in World Politics*, ed. J. C. Hurewitz (New Haven, CT: Yale University Press, 1975), s. 1:413-414. Ayrıca bkz. H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies, Vol. 2: The Turkish Provinces* (Londra: Longmans, Green and Co., 1901), s. 408-411.

10 Dikran Mesob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2011), s. 1-2.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı Ermenileri 1894 ve 1896 arasında bir dizi korkunç katliamın hedefi haline geldi. Şiddet Güneydoğu Anadolu'daki Sasun bölgesinde, Kürt göçebelerin Osmanlı devlet görevlilerine ödedikleri verginin yanı sıra geleneksel olarak ödedikleri koruma vergisini ödemeyi reddettikleri gerekçesiyle Ermeni köylülere saldırdığı 1894 yazında başladı. Ermeni eylemciler aşırı vergilendirilen Ermeni köylülerin davasını aldılar ve onları isyana teşvik ettiler. Katliamların hemen öncesinde Sasun bölgesinde seyahat eden Britanyalı seyyah ve işadamı H.F.B. Lynch Ermeni ajitatörleri şöyle betimliyordu: "Bu adamların hedefi orada burada bir ateş yakıp 'Yangın!' diye bağırarak Ermeni davasını canlı tutmak. Böylece Avrupa basınında feryat ediliyor ve insanlar bakmak için koştuklarında, bazı Osmanlı yetkilileri tuzağa çekiliyor ve nefret yaratacak bir şeyler yapıyor." Osmanlı hükümeti düzeni sağlamak için bir Kürt süvari alayı tarafından desteklenen Dördüncü Ordu'yu gönderdi. Bunun sonucunda binlerce Ermeni öldürüldü ve bu da, Hınçakların bilfiil peşinde koştuğu ve Osmanlıların çoğunlukla sakınmak istediği, Avrupalıların müdahale çağrılarına neden oldu.[11]

Eylül 1895'te Hınçaklar Avrupalıların giderek Türk Ermenistanı olarak bahsettikleri Doğu Anadolu vilayetlerinde reformların yapılması için İstanbul'da bir yürüyüş düzenledi. Hem Osmanlı hükümetine hem de bütün yabancı elçiliklere 48 saat süre verdiler ve Doğu Anadolu'da reformlara nezaret edecek bir genel valinin atanması ve Ermeni köylülerin iyi silahlanmış Kürt komşularına karşı kendilerini korumak için silah taşıma hakkı alması gibi taleplerini dile getirdiler. Osmanlılar Ermeni protestoculardan oluşan kalabalığı püskürtmek için, sadrazamlığa ve kabineye ait dairelere ev sahipliği yapan, etrafı duvarlarla çevrili bir yerleşke olan Bâbıâli'yi bir zabtiye kordonuyla kuşattı. Çıkan arbedede bir zabtiye öldürüldü ve bu durum hasmane bir Müslüman kalabalığın Ermenilere saldırdığı bir isyanı tetikledi. Sadece Bâbıâli dışında 60 protestocu öldürüldü. Avrupalı güçler barışçıl göstericilerin öldürülmesini protesto etti. Giderek artan bir uluslararası baskıyla karşı karşıya kalan Sultan Abdülhamid, 17 Ekim'de Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusun yaşadığı altı vilayette –Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas– reform sözü veren bir irade yayımladı.

Sultanın reform iradesi sadece altı vilayetteki Osmanlı Müslümanlarının korkularını büyütmeye yaradı. Onlar bu önlemi Doğu Anadolu'da Ermenilerin bağımsızlığına giden yolun başlangıcı olarak görüyorlardı; bu da onlara göre, Müslüman çoğunluğu ya Hıristiyan bir yönetim altında yaşamak ya da Müslüman topraklara yerleşmek için evlerini ve köylerini terk etmek zorunda bırakacaktı – çünkü zaten Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen binlerce Müslüman, Osmanlılar bu toprakları Hıristiyan egemenliğine terk edince

11 Lynch, *Armenia*, s. 2:157-158.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bunu yapmak zorunda kalmıştı. Osmanlı yetkilileri bu korkuları gidermek için çok az şey yaptı ve sultanın iradesi yayımlandıktan günler sonra yeni ve çok daha ölümcül bir katliam dalgası Orta ve Doğu Anadolu'nun kentlerine ve köylerine hızla yayıldı. Şubat 1896'ya gelindiğinde, Amerikalı misyonerler 37.000'den fazla Ermeninin öldürüldüğünü ve 300.000 Ermeninin de evsiz kaldığını tahmin etmekteydi. Diğer tahminlere göre ise, ölen ve yaralanan Ermenilerin sayısı 100.000 ile 300.000 arasındaydı. Bölgenin yalıtılmış niteliği dolayısıyla, 1895 katliamlarındaki kayıplar hakkında daha kesin bir rakam elde etmemiz mümkün görünmüyor. Yine de Ermenilere yönelik şiddetin düzeyinin Osmanlı tarihinde açıkça eşi benzeri yoktu.[12]

İstanbul'daki bir terör saldırısı 1894 ve 1896 arasında Ermenilere yönelik mezalimin üçüncü ve son sahnesine işaret etmekteydi. 26 Ağustos 1896'da hamal kılığına giren 26 kişilik bir Taşnak eylemci grubu para çantalarına gizledikleri silah ve patlayıcıları İstanbul'daki Osmanlı Bankası merkezine taşıdı. İki muhafızı öldüren eylemciler 150 banka çalışanı ve müşterisini rehin aldı ve talepleri –Doğu Anadolu'da reformların uygulanması için Avrupalı bir yüksek komiserin atanması ve bütün Ermeni siyasi sürgünler için genel af– karşılanmazsa binayı ve içindeki herkesi havaya uçurmakla tehdit etti. Osmanlı Bankası, adına rağmen, yabancılara ait bir kurumdu ve neredeyse bütün hisseleri Britanya ve Fransa'nın teşebbüslerinin elindeydi. Dolayısıyla Avrupalı güçleri Osmanlı-Ermeni meselelerine müdahale etmeye zorlama girişimi tamamıyla geri tepti. Teröristler talepleri karşılanmadan banka işgaline son vermek zorunda kaldılar ve Osmanlı topraklarını terk etmek için bir Fransız gemisine sığındılar. Sonuç olarak Taşnakların eylemleri Avrupalı güçler tarafından kınanmakla kalmadı, aynı zamanda bankadaki saldırı İstanbul'da Ermenilere yönelik pogromların da fitilini ateşledi ve yaklaşık 8.000 kişi öldürüldü. Ermeni sorunu konusundaki politikalarında ayrılan Avrupalı güçler de Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir değişikliği zorlamadı. Ermeni hareketi açısından ise, 1894-1896 arasındaki kanlı olaylar tam anlamıyla bir felakete dönüştü.

Sonraki yıllarda Ermeni hareketi taktik değiştirdi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda reform için çabalayan liberal partilerle birlikte çalıştı. Taşnaklar 1907'de Paris'te düzenlenen İkinci Osmanlı Muhalefet Partileri Kongresi'ne, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yan yana katıldı. 1908 Jön Türk Devrimi'nin coşkulu destekçileriydiler ve ilk kez yasal olarak tanınan bir gruba dönüştüler. Ermeni cemaati o yıldan sonra Osmanlı parlamentosuna birkaç aday gösterdi ve Meclis-i Umumi'ye on dört kişi seçildi. Birçok kişi Osmanlı anayasası çerçevesi içerisinde Ermenilerin siyasal hedeflerinin, vaat edilen vatandaşlık haklarının ve idari ademimerkeziyet ihtimalinin hayata geçiril-

12 Georgeon, *Abdülhamid II*, s. 291-295.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türklerin Hıristiyanların üzerine ateş açtığı minare. Müslüman kalabalıklar Nisan 1909'da Adana ve çevresinde Hıristiyanlara ait evleri ve dükkânları tahrip ettiler ve yaklaşık 20.000 Ermeniyi öldürdüler. Amerikalı fotoğraf ajansı Bain News Service, Adana katliamının hemen ardından Hıristiyan mahallelerindeki enkazı görüntüledi. [Kaynak: George Grantham Bain Collection, Prints & Photographs Division, Library of Congress (bundan sonra, Bain Collection Library of Congress), LC-DIG-ggbain-50066.]

mesini umuyordu. Ne var ki 1909'daki karşı-devrimin hemen sonrasında bu umutlar suya düştü ve 25 ve 28 Nisan 1909 tarihleri arasında meydana gelen bir kan dökme çılgınlığında yaklaşık 20.000 Ermeni öldürüldü.[13]

20. yüzyıl başında en önemli Ermeni edebiyat figürlerinden biri olan Zabel Yesayan katliamlardan kısa bir süre sonra yardım girişimlerine katılmak üzere Adana'ya gitti. Tanık oldukları şeyler yüzünden travma yaşayan dullar, yetimler ve yaşlıların yaşadığı şehri harabeye dönmüş halde buldu. "Korkunç gerçekliği kimse tek bir taramada kavrayamıyor: Hâlâ insanın muhayyilesinin sınırlarının çok dışında" diyerek dehşeti aktarıyordu. "Deneyimi bizzat yaşayanlar bile bütün resmi göremiyorlar. Kekeliyor, iç çekiyor, ağlıyor ve nihayetinde size sadece münferit olaylar anlatıyorlar." Yesayan gibi kamuya

13 Cemal Paşa 17.000 Ermeninin öldürüldüğünü iddia ediyordu; Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson, n.d.), s. 261. Katliamları inceleyen resmî bir araştırma komisyonunda görev yapan Ermeni mebus Zohrab Efendi, Ermenilerin ölü sayısının 20.000 olduğunu söylemekteydi; "Young Turk-Armenian Relations During the Second Constitutional Period, 1908-1914", *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, Feroz Ahmad (Istanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s. 2:186. Adana katliamlarında 10.000 ila 20.000 arasında Ermeninin öldürüldüğüne dair iddia için ayrıca bkz. Kaligian, *Armenian Organization*, s. 36.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mal olmuş etkili kişiler uluslararası çevrelerin dikkatini katliamlara ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kınanmasına çektiler.[14]

Jön Türkler şiddet normal seyrini izledikten sonra hızla harekete geçtiler ve Adana'da huzuru sağlaması için Cemal Paşa'yı gönderdiler. İttihatçılar, Avrupalıların Ermenilerin istekleri doğrultusunda müdahalelerini engelleyebilmek için Taşnakların güvenini yeniden sağlamak zorundaydı. Taşnaklar hükümetin Adana katliamlarından sorumlu olan herkesi tutuklayıp cezalandırması, hayatta kalan Ermenilere ait mülkün iade edilmesi, vergi yüklerinin hafifletilmesi ve muhtaçlara kaynak sağlanması koşuluyla İTC ile işbirliğini sürdürmeyi kabul etti. Cemal anılarında Adana'da tahrip olan tüm evlerin dört ay içerisinde yeniden inşa edildiğini ve Adana'da "otuzdan fazla Muhammedi"nin ve o civardaki Erzine'de aralarında "en eski ve en yüksek ailelerin mensupları"nın da bulunduğu on yedi kişinin infaz edildiğini iddia etti. Bu önlemler Ermenilerin güvenini tazelemek kadar, Avrupalıların müdahalelerini önlemek amacıyla da alındı ve Ermeni sorunu konusunda Jön Türklere o an için zaman kazandırdı.[15]

Osmanlılar Doğu Anadolu'da toprak bütünlüklerini muhafaza etmek için mücadele ederken, Akdeniz'de yeni bir krizle karşı karşıya kaldılar. Modern Libya devletinde bulunan Bingazi ve Trablus vilayetleri Fransızlar Cezayir (1830) ve Tunus'u (1881), Britanya ise 1882'de Mısır'ı işgal ettikten sonra Osmanlıların Kuzey Afrika'da kalan son toprakları haline geldiler. İtalya yeni bir devletti –tek bir krallık çerçevesinde birleşmesini ancak 1871'de tamamladı– ve Afrika'da bir imparatorluk arzuluyordu. Kral III. Vittorio Emmanuele hükümeti imparatorluk heveslerini tatmin etmek için Libya'ya yöneldi.

Osmanlılar 1911'de İtalya ile savaşı kışkırtacak hiçbir şey yapmamıştı. Ne var ki Britanya ve Fransa'nın tarafsızlığını peşinen temin etmiş olan Roma, Kuzey Afrika'daki imparatorluk heveslerini askerî yollarla yerine getirmenin önünde hiçbir şeyin olmadığını biliyordu. Osmanlıların Libya'daki garnizonlara silah sevkiyatını Trablus ve Bingazi'de yaşayan İtalyan vatandaşlarının güvenliği için bir tehdit olarak bahane eden Roma, 29 Eylül'de savaş ilan etti ve Libya'nın kıyı şehirlerini tamamen istilaya girişti.[16]

Osmanlıların Libya'daki konumu tam manasıyla savunulmazdı. 34.000'den fazla askerden oluşan istilacı İtalyan ordusuna karşı buraları korumak üze-

14 Zabel Essayan, *Dans les ruines: Les massacres d'Adana, avril 1909*, (Paris: Libella, 2011), 1911'deki orijinal Ermenice baskıdan tercüme edildi. 40. sayfadan alıntı [*Yıkıntılar Arasında*, çev. Kayuş Çalıkman Gavrilof, Aras Yayınları, İstanbul, 2017 (3. basım)].

15 Kaligian, *Armenian Organization*, s. 45-47; Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 262.

16 İtalya'nın Libya işgali hakkında bkz. Jamil Abun-Nasr, *A History of the Maghrib* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), s. 308-312; Mango, *Atatürk*, s. 101-111.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

re, neredeyse hiçbir donanma desteği olmayan garnizonlara yaklaşık 4.200 asker gönderildi. Osmanlı harbiye nazırı Libya'nın savunulamayacağını kendi subaylarına açıkça itiraf etti. Ekim 1911'in ilk haftalarında Osmanlıların Trablus (Batı Libya) ve Bingazi (Sirenayka olarak da bilinen Doğu Libya) vilayetlerine bağlı kıyı kentleri muzaffer İtalyan ordusunun eline geçti.[17]

Osmanlı hükümeti ve Jön Türkler istilaya karşı son derece farklı tutumlar sergiledi. Sadrazam ve hükümeti Libya'yı koruyabileceklerine inanmıyordu ve bu yüzden silahlı kuvvetlerini kazanamayacakları bir savaşa sokmaktansa, kıyıda kenarda kalan bu Kuzey Afrika toprağını silmeyi tercih ettiler. Aşırı milliyetçi Jön Türkler ise Osmanlı toprağının savaşılmadan kaybedilmesini kabul edemiyorlardı.

Binbaşı Enver Ekim 1911 başında İTC'nin Merkez Komitesi'ne seslenmek için Selanik'e gitti. Beş saat süren bir toplantıda arkadaşlarını Libya'da İtalyanlara karşı bir gerilla savaşı yürütmeye ikna etti. Planı çocukluk arkadaşı ve sütkardeşi, Alman deniz ataşesi Hans Humann'a gönderdiği bir mektupta şöyle özetliyordu: "Kuvvetlerimizi [Libya] içlerinde toplayacağız. Genç [Osmanlı] subayları komutasındaki atlı Arap çeteleri, ülkenin vatandaşları, İtalyanlara yakın duracak ve onları gece gündüz taciz edecek. Her [İtalyan] askeri veya müfrezesi gafil avlanacak ve imha edilecek. Düşman fazla güçlü olduğunda ise, çeteler kırlık alana çekilecek ve düşmanı her fırsatta taciz etmeye devam edecek."[18]

Planı için İTC'den onay alan Enver İstanbul'a döndü ve orada kimlik değiştirerek İskenderiye'ye gitmek için gemiye bindi. Düzinelerce vatansever genç subay da onu takip etti ve Mısır'ı İtalya'ya karşı gerilla savaşları için fırlatma rampası olarak kullandılar – aralarında gelecekte Atatürk olarak tanınacak Mustafa Kemal isimli bir kolağası da vardı. Diğerleri ise Tunus'tan girdi. Bu genç subaylar kendi hükümetleri tarafından resmî olarak "Osmanlı hükümetinin isteklerine karşı hareket eden maceraperestler" oldukları gerekçesiyle reddedildiler (gerçekte ise Osmanlı hazinesi Libya'da hizmet eden komutanlarına aylık maaş ödüyordu). Bunlar kendilerine fedai subaylar adını verdiler.[19]

Enver'in kendisi de, Ekim sonunda ülkeye girdiği andan itibaren, Libya'daki savaşa tutkuyla ve bağlılıkla girişti. Arap giysileri giydi ve Libya iç-

---

17 Sefere katılan bir Türk gazisi, Osmanlıların toplam gücünün sadece 1.000 asker olduğunu iddia ediyordu. İtalyan kaynakları ise Trablusgarp ve Sirenayka'da 4.200 Türk olduğunu öne sürdü. Philip H. Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-i Mahsusa", (doktora tezi, Princeton University, 1963), s. 205-206, n. 174. Ayrıca bkz. E. E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford: Oxford University Press, 1954), s. 104-124.

18 M. Sükrü Hanioğlu (ed.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (İstanbul: Der Yayınları, 1989), s. 75-78.

19 Mango, *Atatürk*, s. 102.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerine deve sırtında gitti. Çöl yaşamının sertliğinden ve güçlüklerinden zevk aldı ve Arapça konuşamadığı için bir çevirmen aracılığıyla iletişim kurmak zorunda kaldığı Bedevilerin cesaretine hayran kaldı. Aşiret üyeleri de Enver'e büyük saygı gösteriyordu. Enver'in nişanlısı Sultan V. Mehmed'in yeğeni Prenses Emine Naciye Sultan'dı. Emine Naciye Sultan o sırada 13 yaşında olsa da (1914'te evlendiklerinde 17 yaşındaydı), hanedanla olan bağı Enver'in Libyalılar arasındaki konumunu önemli ölçüde yükseltiyordu. "Burada emirler veren Halife elçisi, Sultanın damadıyım" diye yazıyordu "ve bana yardım eden yalnızca bu bağ."[20]

Enver hareketlerini Doğu Bingazi vilayetiyle sınırladı. İtalyan askerleri Sirenayka'nın üç liman şehrinde yoğunlaşmaktaydı: Bingazi, Derna ve Tobruk. Libyalı aşiretlerin inatçı direnişi İtalyan askerlerinin kıyı ovasından Libya'nın içlerine girmesini engelliyordu. Enver İtalyan mevzilerini tetkik ettikten sonra Derna limanına bakan platoya kamp kurdu. Derna'nın 10.000 sakini Enver'in savaşının birincil hedefi haline gelen ve yaklaşık 15.000 İtalyan piyadesinden oluşan bir istila ordusunun isteksiz ev sahipleriydi. Enver esaretten kaçmış moralsiz Osmanlı askerlerini toparladı, aşiret mensuplarını ve güçlü Senusi tarikatının (ağı bütün kentli ve kırsal Libya'ya yayılan mistik bir dinî tarikat) üyelerini askere aldı ve diğer Jön Türk fedai subaylarını Ayn el-Mansur'daki karargâhında kabul etti. Enver Libya'da yaptıklarıyla –yerli savaşçıları Osmanlı subaylarının emrinde askere almak, Müslümanların yabancı yönetime olan husumetini Avrupalı düşmanları altüst etmek üzere harekete geçirmek ve etkili bir istihbarat ağı oluşturmak– Osmanlıların Büyük Savaşı'nda son derece etkili olacak yeni bir gizli servisin temellerini attı: Teşkilât-ı Mahsusa.

Enver'in anlatımlarına göre, Libyalı pek çok aşiret Osmanlı gönüllülerinin yardımına koştu. Jön Türklerin kendilerini Libya halkının davasına adamalarını ve aşiret mensuplarının yabancı egemenliğinden kurtulması için yaşamlarını tehlikeye atmalarını takdir ediyorlardı. Ortak bir dil konuşmuyorlarsa da, Türkçe konuşan Jön Türkler ve Arapça konuşan Libyalı aşiret üyeleri arasındaki İslâm bağının çok güçlü olduğu görüldü. Enver Libya'daki Arap savaşçıları "düşman önünde ölmeyi Allah'ın bir ihsanı olarak gören mutaassıp Müslümanlar" olarak betimliyordu. Bu, güçlü Sufi Senusi tarikatı için bilhassa doğruydu; Osmanlı sultanına olan bağlılıkları onun İslâm'ın halifesi rolüyle bağlantılıydı. Seküler bir Jön Türk olarak Enver de İslâm'a olan bu bağlılığı reddediyor değildi. O dini daha ziyade, düşmanlarını –Osmanlı İmparatorluğu'nda ve ötesindeki Müslüman dünyada– yenebilmek için Müslümanları Osmanlı halife-sultanın ardında toplamak üzere seferber

20 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 92-94. Ayrıca bkz. Georges Rémond, *Aux campes turco-arabes: Notes de route et de guerre en Tripolitaine et en Cyréanaique* (Paris: Hachette, 1913).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

edilecek güçlü bir kuvvet olarak görüyordu. İslâm'ın gücüne kafa yoran Enver, "İslâmcılıkta milliyet yok. İslâm dünyasında olup bitene sadece bir göz atın" diyordu. Enver, Libya'da kaldığı süre boyunca edindikleri dışında, oradan Osmanlı İmparatorluğu'nun içerideki ve dışarıdaki düşmanlarına karşı İslâm'ı kullanma gücüne duyduğu kuvvetli bir inançla ayrıldı.[21]

Jön Türk subayları ve Arap aşiretleri Ekim 1911 ve Kasım 1912 arasında İtalyanlara karşı son derece başarılı bir gerilla savaşı yürüttü. İtalyanlar sayıca ve modern silahlar açısından üstün olmalarına rağmen, Libya içlerini işgal edebilmek için kıyı platosundaki müstahkem mevzilerinden çıkmayı başaramadılar. İtalyanlara büyük zayiatlar verdiren Arap çeteleri yıl boyunca 3.400 kişiyi öldürdüler ve 4.000'den fazla kişiyi yaraladılar. Savaş İtalyan hazinesine de büyük zarar verirken, Osmanlılar Enver'i Derna kuşatmasında desteklemek için ayda 25.000 Türk lirası (Türk lirası yaklaşık olarak 0.90£ veya 4.40$ değerindeydi) gibi az bir para harcıyorlardı. Bir an için, Jön Türklerin Libya'daki kumarı başarılı olabilecekmiş ve İtalyanlar denize püskürtülecekmiş gibi göründü.[22]

Fakat Libya'da kazanamayan İtalyanlar savaşı diğer cephelere genişletti. Savaşın ancak Osmanlı hükümeti Libya'yı resmî bir barış antlaşmasında İtalyan denetimine bıraktığında sona ereceğini biliyorlardı. İtalyan donanmasına ait gemiler, İstanbul'u barış istemeye zorlamak için Doğu Akdeniz'deki Osmanlı topraklarına saldırdılar. Mart 1912'de Lübnan'daki Beyrut limanını topa tuttular ve aynı yılın Mayıs ayında İtalyan askerleri On İki Ada'yı (Rodos hâkimiyetinde bulunan ve bugün Yunanistan'ın parçası olan bir Ege takımadası) işgal ettiler. Temmuz'da İtalyan donanması Çanakkale Boğazı'na torpidobotları gönderdi. Nihayetinde İtalyanlar Balkan kozunu oynadılar. Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan eski Osmanlı süzerenlerine karşı ittifak kurmuşlardı. Her birinin Osmanlıların Balkanlar'da geriye kalan toprakları –Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'da– üzerinde teritoryal hevesleri vardı. İtalyan Krallığı evlilik yoluyla Karadağ Kralı I. Nicholas ile ilişkiliydi ve İtalyanlar Karadağlıları 8 Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmeleri için teşvik ettiler. Diğer Balkan devletlerinin de aynısını yapması sadece an meselesiydi.

Balkanlar'da eli kulağındaki savaş tehdidi İstanbul'dan Libya'ya uzanan bir krizi kışkırttı. Osmanlı hükümeti Trablus ve Bingazi gibi uzak vilayetleri savunarak imparatorluğun Balkan merkezini korumasız bırakmıştı. İdealizm yerini hemen yeni bir realizme bıraktı. Karadağ savaş ilan ettikten on gün sonra, Osmanlı İmparatorluğu İtalya ile bir barış antlaşması yaptı ve Lib-

21 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 148-153, 185-188, 196-198. Ayrıca bkz. G. F. Abbott, *The Holy War in Tripoli* (Londra: Edward Arnold, 1912).

22 Abun-Nasr, *History of the Maghrib*, s. 310.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ya vilayetlerini İtalyan yönetimine bıraktı. Fedai subaylar, Libyalı yoldaşlarını terk etmekten utanç duysalar da, Senusi tarikatını gerilla savaşında yalnız bıraktılar ve Birinci Balkan Savaşı olarak bilinen ulusal hayatta kalma mücadelesine katılmak için çabucak İstanbul'a döndüler.

Balkan devletlerinin hepsi bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olmuştu. Milliyetçilik 19. yüzyıl boyunca Güneydoğu Avrupa'nın farklı etnik ve dinî cemaatleri arasında kök saldı. Avrupalı güçler bağımlı devletler yaratmak için Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaya çalışan bu milliyetçi hareketleri etkin biçimde teşvik etti. İlk olarak Yunanistan Krallığı on yıl süren bir savaştan sonra 1830'da tam bağımsızlığını elde etti. Sırbistan 1829'da Osmanlı'nın süzerenliği altında bir prenslik olarak uluslararası tanınırlık kazandı ve 1878 Berlin Kongresi'nde tam bağımsızlığını elde etti. Yine Berlin'de Karadağ bağımsızlığını kazanırken, Bulgaristan Osmanlı yönetiminde otonomi elde etti ve Eylül 1908'de tam bağımsızlığını kazandı. Ne var ki Balkan devletlerinin hiçbiri denetimleri altındaki topraklarla yetinmiyordu – hepsi hâlâ Osmanlı yönetimi altında olan Arnavutluk, Makedonya ve Trakya topraklarını arzuluyordu. Osmanlılar ise eski Balkan halklarının taleplerine giderek önem vermez hale gelmiş ve imparatorluğun geriye kalan son Avrupa vilayetlerinde Osmanlı yönetimine yönelttikleri tehdidi hafife almışlardı.

Balkan devletleri teritoryal hedeflerini tatmin etmek için İtalyan-Türk Savaşı'nın sunduğu fırsatı ele geçirince Osmanlıların rahatı bozuldu. Karadağ, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na art arda savaş ilan etti. Balkan müttefikleri en başından itibaren eski Osmanlı beyleri karşısında sayısal ve stratejik üstünlük elde ettiler. Balkan devletlerinin birleşik kuvvetleri toplamda 715.000 kişiden oluşurken, meydandaki Osmanlı askerlerinin sayısı sadece 320.000'di.[23]

Yunanlar Osmanlılar karşısında denizdeki üstünlüklerinden faydalandılar. Girit'i ilhak etmekle ve birkaç Ege adasını işgal etmekle kalmadılar, aynı zamanda Osmanlıların deniz yoluyla birliklerini takviye etmesini engellemek için donanmalarını kullandılar. Yunan kuvvetleri 8 Kasım'da Jön Türk Devrimi'nin doğum yeri olan Selanik'i aldı. Ayrıca Güney Arnavutluk'un da büyük bölümünü işgal ettiler. Sırplar ve Karadağlılar kuzeyden Makedonya ve Arnavutluk'a saldırarak bu toprakların işgalini tamamladılar. Kosova ise 23 Ekim'de Sırpların eline geçti.

Türklerle en hararetli çarpışmaları yaşayan Bulgarlar oldu. 24 Ekim'de Kırklareli'ndeki ilk Osmanlı savunma hattını yarmayı başardılar, daha son-

23 L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* (Londra: Hurst, 2000), s. 535-537.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ra 2 Kasım'da Lüleburgaz'daki ikinci hattı yardılar ve İstanbul'dan sadece kırk mil uzakta olan Çatalca'ya devam ettiler. Edirne'deki (eski Adrianopolis; modern Türkiye'de Yunanistan ve Bulgaristan'a yakın bir şehir) Osmanlı savunma kuvvetleri sarılıp kuşatılınca, Bâbıâli Aralık 1912 başında ateşkes talep etti. Libya İtalyan yönetimine bırakıldıktan sonra iki ay içerisinde, Osmanlı ordusu tamamıyla bozguna uğramıştı ve Avrupa vilayetlerinin sonuncusunu da kaybetmesi kesin görünüyordu.

Osmanlı hükümetinin başında liberal sadrazam Kâmil Paşa bulunuyordu. İTC ve liberaller ezeli rakiplerdi ve Kâmil Paşa İTC'yi kabineden kasten çıkarmıştı. Eli kulağındaki askerî yenilgi karşısında liberaller ve İttihatçılar taban tabana zıt görüşler benimsemişti. Liberaller daha fazla toprak kaybından kaçınmak ve İstanbul'u tehlikeden korumak için barışı savunuyordu. İttihatçılar ise asli Osmanlı topraklarını –en başta Edirne'yi– geri alabilmek için savaşın coşkulu bir şekilde yeniden başlaması çağrısı yapıyordu. İttihatçılar savaşın idaresini eleştirirken, Kâmil Paşa İTC şubelerine baskı yaptı, gazetelerini kapattı ve önde gelen bazı İttihatçıları tutukladı.

Enver Libya'da İtalyanlarla savaşı bırakıp İstanbul'a döndüğünde bu askerî ve siyasal gerilimlere bulaştı. Aralık 1912 sonunda "Kendimi tamamıyla hasmane bir çevrede buldum" diye yazıyordu. "Harbiye Nazırı da dahil olmak üzere bütün kabine çok yakınlık gösteriyor, fakat beni ajanlara izlettiklerini biliyorum." Çatalca'daki cepheyi birçok kez ziyaret etti ve Osmanlıların Bulgarlardan daha iyi bir konumda olduğuna ikna olarak oradan ayrıldı. Enver'in Edirne'yi kurtarmak için savaşı sürdürmeyi açıkça savunması hiç de şaşırtıcı değildi. "Kabine hiç çaba göstermeden Edirne'yi teslim ederse, orduyu bırakacağım, açıkça savaş çağrısı yapacağım ve ne yapabileceğimi bilmiyorum – veya daha ziyade söylemek istemiyorum."[24]

Kâmil Paşa'nın Edirne'yi yabancı yönetimine bırakacak bir barış anlaşmasının eşiğinde olduğuna ikna olan Enver esaslı bir şekilde harekete geçti. 23 Ocak 1913'te silahlı on suikastçı Bâbıâli dairelerine gelene kadar İstanbul'un parke taşlı caddelerinde dörtnala koştu. Kabinenin toplantısına girdiklerinde, Enver ve adamları sadrazamın muhafızlarıyla çatışmaya girdi. Enver, Kâmil Paşa'nın istifasını istemek için tabancasını sadrazamın kafasına dayamadan önce, aralarında Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın da bulunduğu dört kişi silahlı çatışmada öldürüldü. Enver daha sonra "15 dakikada her şey bitti" diye anlattı. Daha sonra sultanı eylemlerinden haberdar etmek ve yeni bir sadrazamın tayin edilmesine çalışmak için sarayın yolunu tutu. Sultan V. Mehmed bir ulusal birlik hükümeti oluşturmak amacıyla eski bir devlet adamı ve general olan Mahmud Şevket Paşa'yı tayin etti. Ünlü "Bâbıâli baskını"ndan

24 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 28 Aralık 1912 ve 12 Ocak 1913 tarihli mektuplar, s. 216-217, 224.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonra dört saat içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş yorgunu siyasetine istikrar getirmekle görevlendirilen yeni bir kabine atanmıştı.[25]

İTC, kendi üyeleri Kâmil Paşa hükümetine karşı darbeyi yönetmiş olsa da, siyasal iktidarı ele geçirme fırsatını hâlâ kullanmamıştı. Mahmud Şevket Paşa İTC'ye sempatiyle bakıyordu, fakat İttihatçı değildi. Yeni sadrazam yakın geçmişin hizipçiliğinden ve askerî felaketlerinden sonra istikrarı ve birliği sağlayabilmek için tarafsız bir koalisyon oluşturmaya teşvik edildi. Onun kabinesine hepsi de ılımlı olan, sadece üç İttihatçı atandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki üçlüsü (triumvir) –Talat, Enver ve Cemal– şimdilik kabine dışındaydı. Cemal İstanbul muhafızlığı makamını kabul ederken, Talat İTC'nin genel sekreterliğini sürdürdü; Enver ise savaşa gitti.

Savaş yeniden başlayınca, Osmanlı İmparatorluğu için kötü gitti. Muharip devletler arasında anlaşma yapılmadan, 3 Şubat 1913'te ateşkesin süresi doldu. Önemli şehirler kuşatma altındaydı ve onları yeniden ikmal edecek veya kurtaracak hiçbir irtibat hattı yoktu; bu durumda Osmanlılar Avrupa'daki son topraklarının da ihtiraslı Balkan devletlerinin eline tek tek geçmesini çaresizce izlediler. Yunanlar 6 Mart'ta Makedonya'nın Yanya (modern Yunanistan'da) kentini aldı. Karadağ kuvvetleri İşkodra'daki (modern Arnavutluk'ta) Osmanlı savunma kuvvetlerini sıkıştırdı. Fakat en acımasız darbe, Bulgarlar Edirne'yi savunan kuvvetleri açlığa mahkûm ederek 28 Mart'ta teslim olmaya zorlayınca geldi; bu bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu için derin bir ulusal kriz anıydı.

Mahmud Şevket Paşa Edirne düştükten kısa bir süre sonra acil bir mütareke önerdi. Osmanlılar ve Balkan devletleri arasındaki müzakereler Mayıs sonunda Londra'da yeniden başladı ve 30 Mayıs 1913'te Britanya'nın arabuluculuğuyla tam bir barış antlaşması yapıldı. Osmanlı hükümeti Londra Antlaşması'yla, 60.000 milkare toprağı ve yaklaşık 4 milyonluk bir nüfusu devretmeyi kabul etti ve böylece, Doğu Trakya'nın Midye-Enez Hattı'yla sınırlanan ve İstanbul'un hinterlandı olan küçük bir kısmı haricinde Avrupa'daki bütün topraklarını teslim etti. İtalyan-Türk Savaşı'nda olduğu gibi, Osmanlılar topyekûn bir yenilgi yaşadı.

Libya'nın kaybı Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'nın bırakılmasıyla mukayese edilemezdi. Avrupa toprakları beş yüzyıl önce Bizans İmparatorluğu'ndan fethedildiğinden beri Osmanlı dünyasının ekonomik ve idari merkezi olmuştu. Bu topraklar imparatorluğun en müreffeh ve gelişmiş vilayetleri arasında yer alıyordu. Bu gelir kaybı Birinci Balkan Savaşı'nın Osmanlı hazinesinde yol açtığı yüksek maliyetle katlandı. Binlerce muhacirin yeni-

25 Enver 23 Ocak'ta yaşanan olayları 23 ve 28 Ocak 1913 arasında yazılan çok sayıda mektupta aktarır. Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 224-231. Ayrıca bkz. Ahmad, *The Young Turks*, s. 117-123.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

den iskân edilmesi gerekiyordu ve onların kaldığı bakımsız kamplarda bulaşıcı hastalıklar yayılıyordu. Hükümet ayrıca başarısız iki savaştan kaynaklanan insan ve malzeme kayıplarının ardından Osmanlı ordusunu yeniden kurmak için muazzam harcamalarla karşı karşıya kaldı.

Belki de Osmanlıların karşılaştığı en büyük engel halkın moraliydi. İtalya gibi kısmen gelişmiş bir Avrupa devletine karşı savaş kaybetmek yeterince kötüydü, fakat ne Osmanlı ordusu ne de genel olarak halk bir zamanlar kendi imparatorluklarının parçası olan küçük Balkan devletleri karşısında alınan yenilgiyi kabullenebilirdi. "Bulgarlar, Sırplar, Yunanlar – hakir gördüğümüz beş yüzyıllık tebaamız bizi yendi" diye yazıyordu bir Jön Türk entelektüeli olan Yusuf Akçura. "Hayal bile edemeyeceğimiz bu gerçeklik gözlerimizi açacak ... eğer henüz ölmediysek." Karamsar Avrupalılar Osmanlı İmparatorluğu'nu 19. yüzyıl boyunca "Avrupa'nın hasta adamı" olarak yaftalamışlardı. En iyimser Jön Türkler bile Birinci Balkan Savaşı'nın sonuna gelindiğinde hasta adamın ölümünü göz ardı edemiyordu.[26]

Yenilgi İstanbul'da siyaseti kutuplaştırdı. İTC Ocak 1913'te Kâmil Paşa'nın liberal hükümetine karşı gerçekleştirdiği darbeyi Edirne'nin kaybını engellemeye yönelik gerekli bir önlem olarak meşrulaştırmıştı. Oysa artık Edirne düşmüştü ve bu durumda liberaller hesaplaşmaya ve İttihatçıları siyasetten uzaklaştırmaya kararlıydı. Önde gelen İttihatçı bir siyasetçi ve İstanbul muhafızı olan Cemal (tarafsız) hükümete karşı komploya girişti̇ğinden şüphelendiği herkesi izlemesi için ajanlar görevlendirdi. Fakat tüm çabalarına rağmen sadrazamı korumayı başaramadı. Edirne'yi teslim eden Londra Antlaşması'nın imzalanmasından sadece günler sonra, silahlı adamlar Mahmud Şevket Paşa'yı Bâbıâli dışında öldürdüler.

İttihatçılar sadrazama yönelik suikastın ardından yaşanan karmaşayı siyasal avantaja dönüştürdüler. Cemal liberallerin gücünü kesin olarak kıran bir tasfiye başlattı. Hesaplar tutuldu, on iki lider hızla yargılandı ve 24 Haziran'da idam edildi ve yurtdışındaki bazı önde gelen muhalif kişiler gıyaplarında ölüme mahkûm edildi. Düzinelercesi sürgüne gönderildi. İttihatçılar liberal muhaliflerini bir kez bertaraf edince iktidarı ele geçirdiler. Jön Türkler 1908 Devrimi'nden beri hükümet dışında kalmayı tercih etmişlerdi. Nihayet 1913'te bizzat yönetmeye kararlıydılar.

Sultan bir İttihatçı ve Mısır hanedanına mensup olan Said Halim Paşa'yı Haziran 1913'te yeni hükûmeti kurması için davet etti. En etkili Jön Türkler Said Halim'in kabinesinde ilk kez ulusal liderlik mevkilerinde yer aldılar. Enver, Talat ve Cemal hem sivil hem de askerî hizmette en yüksek rütbe olan "paşa"lığa terfi ettirildi. Talat Paşa, dahiliye nazırı olarak kabineye

26 Alıntı, Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (New York: Routledge, 1998), s. 358 [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, çev. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016].

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

girdi. Enver Paşa ordudaki en güçlü generallerden biri haline geldi ve Ocak 1914'te harbiye nazırlığına getirildi. Cemal Paşa ise İstanbul muhafızı olarak kaldı. 1913'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sultandan veya sadrazamdan bile daha güçlü olan yönetici üçlüsü (triumvirate) olarak ortaya çıkacaklardı.

İTC, İttihatçıların yönetimindeki hükûmet Temmuz 1913'te Edirne'yi geri alınca kabul edilmiş bir iktidara ulaştı. Bu aslında Bulgaristan'ın Balkanlar'daki rakiplerinin bir armağanıydı. Avrupalı güçler Arnavutluk'un bağımsızlık ilanını tanıyınca, Birinci Balkan Savaşı'nın ardından muzaffer devletler arasında gerçekleştirilen temelleri zayıf ganimet paylaşımı sonuçsuz kaldı. Özellikle Avusturya ve İtalya Sırbistan'ı kontrol altında tutacak ve onun Adriyatik'te yeni bir deniz gücüne dönüşmesini engelleyecek bir tampon olarak Arnavutluk'un kurulmasını destekliyordu. Avrupalı güçler Sırbistan ve Karadağ'ı Birinci Balkan Savaşı'nda fethettikleri Arnavutluk topraklarından çekilmeye zorladı. Arnavutluk topraklarının kaybıyla hayal kırıklığına uğrayan Sırplar Bulgaristan ve Yunanistan'ın elindeki Makedonya topraklarıyla tatmin olmaya çalıştı. Türklere karşı en çok kendilerinin savaştığını düşünen Bulgarlar Sırplara herhangi bir toprak bırakmayı reddetti ve Rusların arabuluculuk çabalarını da geri çevirdi. Bulgarlar 29-30 Haziran 1913 gecesi Makedonya'daki Sırp ve Yunan mevzilerine saldırdı ve böylece İkinci Balkan Savaşı'nı tetikledi.

Bulgaristan kendisini tüm Balkan komşularıyla savaşırken buldu, çünkü Romanya ve Karadağ da Bulgaristan'a karşı Yunanistan ve Sırbistan ile ittifak yaptı. Bulgarlar Yunanistan ve Sırbistan'a karşı kayıplarını durdurmak için birliklerini Osmanlı sınırından uzakta yeniden konuşlandırmak zorunda kaldı. Bu tam olarak Enver'in ortaya çıkmasını beklediği boşluktu – yine de daha fazla askerî maceranın imparatorluğun ölümüne yol açmasından korkan Said Halim Paşa hükümetinin direnişiyle karşılaştı. "Resmî olarak yönetmekle sorumlu olanlar orduya savaşmayı emredecek cesaretten yoksunsa" diye yazıyordu Enver, "ben emir almadan onları yürüyüşe geçireceğim." Enver nihayetinde emirlerini aldı ve yakın zamanda çizilen sınırdaki bir kıta süvari ve piyadeyi Edirne'ye yönlendirdi.[27]

Osmanlı kuvvetleri 8 Temmuz'da Edirne'ye yaklaştıklarında, Bulgar savunma kuvvetlerinin ateşine maruz kaldılar. Enver ertesi gün Bulgarların şehri tahliye ettiğine ikna olup hiçbir muhalefetle karşılaşmadan Edirne'ye girebilene kadar askerlerini geride tuttu. Bir yandan geri çekilen Bulgarları izlemek için bir süvari birliği gönderirken, diğer yandan savaşın harap ettiği şehirdeki Osmanlı mevzilerini takviye etti. Edirne'yi kurtarmanın yarattığı sevinç Osmanlı askerlerinin karşı karşıya kaldığı insani felaket yüzünden

27 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, s. 247-248.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

azaldı. Enver "harap olmuş evlerinde yaşayan zavallı Türkler, feci yara izleri olan yaşlılar, hükümet yardımlarına bel bağlayan yetimler, her adımda karşılaştığım binlerce zulüm"den kaynaklanan dehşeti betimliyordu.[28]

Bulgaristan Temmuz ayı boyunca Balkan komşuları tarafından yenilgiye uğratıldıkça, Osmanlı birlikleri Doğu Trakya'nın büyük bölümünü yeniden işgal etti. 10 Ağustos'ta Bulgaristan barış istedi ve Edirne ve Doğu Trakya'yı Osmanlılara bıraktı. Enver bir kez daha göklere çıkarılıyordu; "Hürriyet Kahramanı" şimdi de "Edirne'nin Kurtarıcısı" ilan edildi. Tüm imparatorlukta halk sevinç içindeydi. İTC küçük düşürücü pek çok yenilginin ardından kazanılan zaferdeki rolü dolayısıyla, Osmanlı kamuoyundan daha önce görülmemiş bir destek elde etti. Bu başarı için tüm Müslüman dünyanın hayranlığını nasıl kazandığına dikkat çeken Enver en son zaferine çok seviniyordu. Alman arkadaşı Hans Humann'a "Edirne'ye sadece bir gecede ilerleyebilen tek kişi olduğum için bir çocuk kadar mutluyum" diyordu.[29]

Savaş ve siyasal kargaşayla boğuşan Jön Türk rejimi 1908 Devrimi'nin liberal ideallerine ulaşmayı başaramadı. İttihatçılar dış tehditlere ve içerideki meydan okumalara, kesin olarak Osmanlı denetiminde kalan vilayetlerde idareyi sıkılaştırarak cevap verdi. Hükümet yönetimi daha etkili şekilde merkezileştirerek imparatorluğu parçalara ayıran merkezcil güçlerle mücadeleyi amaçlayan bir dizi politika benimsedi. Vergilendirme ve zorunlu askerlik gibi hiç de popüler olmayan önlemleri de kapsayan hukuk kaidesi imparatorluğun istisnasız tüm vilayetlerinde aynı özenle uygulanacaktı. Ve tüm Osmanlılar devletle resmî ilişkilerinde Türkçeyi kullanmak zorunda olacaktı.

Bu merkezileştirici önlemler Arap vilayetlerini hedefliyordu; amaç Arapların Balkanlar örneğini izleyerek bağımsızlık elde etmesine neden olabilecek ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin oluşmasını engellemekti. Osmanlı Türkçesi 1909'dan sonra giderek Büyük Suriye ve Irak vilayetlerindeki okullarda, mahkeme salonlarında ve devlet dairelerinde Arapçanın yerini aldı. Kıdemli devlet görevlerine Türk memurlar atanırken, deneyimli Arap devlet memurlarına alt kademedeki işleri doldurmak kaldı. Tahmin edilebileceği gibi, pek de hoş karşılanmayan bu önlemler Jön Türk Devrimi'nin otoriterliğe yönelmesiyle hüsrana uğrayan birçok sadık Arap vatandaşı "Türkleştirme"ye karşı sivil toplum örgütleri kurmaya itti. Henüz milliyetçi olmayan bu savaş-öncesi "Arapçı" cemiyetler Osmanlı İmparatorluğu çerçevesi içerisinde Araplar için daha fazla kültürel ve siyasal hak talep ediyordu. Ne var ki Büyük Savaş sırasında giderek daha fazla Arap eylemci tam bağımsızlığı amaçladı.

28 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 2 Ağustos 1913 tarihli mektup, s. 249-250.

29 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 2 Ağustos 1913 tarihli mektup, s. 249-250.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İstanbul ve Arap vilayetlerinde Arap cemiyetleri kuruldu. Osmanlı parlamentosunun Arap üyeleri ortak kültürel meseleleri tartışan İstanbul merkezli Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti ve Edebiyat Kulübü'nün toplantılarında etkin bir rol oynadı. Beyrut ve Basra'da reform cemiyetleri kuruldu ve Bağdat'ta Ulusal Bilim Kulübü açıldı. Osmanlı yetkililerinin bilgisiyle açıkça toplanan bu cemiyetler gizli polisin gözetimi altına girdi.[30]

En etkili Arap cemiyetlerinden ikisi Osmanlı sansürünün ve zaptiyesinin ulaşamayacağı bir yerde kuruldu. 1909'da Paris'te bir grup Suriyeli Müslüman tarafından el-Fetat (Arapça ismiyle, Cem'iyye el-'Arabiyye el-Fetat) olarak da bilinen Genç Arap Cemiyeti kuruldu. El-Fetat Avusturya-Macaristan Habsburg İmparatorluğu'nu örnek alan, iki milletli bir Türk-Arap devleti olarak yeniden değerlendirilen bir Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde Arapların eşitliği için çalışmaktaydı. Partinin kurucularından Tevfik el-Natur'un belirttiği gibi, "Araplar olarak bizlerin tüm istediği Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin kendileriyle aynı hak ve yükümlülüklere sahip olmak ve İmparatorluğun Türk ve Arap olmak üzere iki büyük milliyetten oluşmasıydı."[31]

Kahire'de aynı fikirdeki bir grup Suriyeli mülteci 1912'de Osmanlı Adem-i Merkeziyet Partisi'ni kurdu. Jön Türklerin merkeziyetçi politikalarını doğrudan reddeden Kahire merkezli Arapçılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm etnik ve ırksal çeşitliliğiyle ancak vilayetlere ciddi bir otonomi veren federal bir sistemle yönetilebileceğini savunuyordu. Rol modelleri ise otonom kantonlara sahip ademimerkezî İsviçre hükümetiydi. Fakat Adem-i Merkeziyet Partisi imparatorluğun Osmanlı sultanlığı çerçevesinde birliğini destekliyor ve her vilayetin kendi yerel dilinin yanı sıra Türkçenin kullanılmasını savunuyordu.

İttihatçılar Arap cemiyetlerinin çoğalmasını giderek artan bir endişeyle izliyorlardı. Jön Türkler Balkan Savaşları'nın doruk noktasında ademimerkeziyet veya ikili-monarşi taleplerine ödün verebilecek bir durumda değillerdi. Şubat 1913'te Beyrut Reform Cemiyeti idari ademimerkezileşme talep eden bir manifesto yayımlayınca, Osmanlı yetkilileri işe koyuldu. 8 Nisan 1913'te polis Beyrut Reform Cemiyeti'nin bürolarını kapattı ve örgütün feshedilmesini emretti. Cemiyetin etkili üyeleri şehir çapında bir grev çağrısı yaptı ve sadrazama kapatılmayı protesto eden dilekçeler gönderdi. Bazı cemiyet üyeleri uyarı için tutuklandı. Beyrut mahkûmlar serbest bırakılana ve greve son

30 Savaş öncesinde kurulan bu ve diğer Arapçı cemiyetlerin kökenleri, amaçları ve üyelikleri konusunda bkz. George Antonius, *The Arab Awakening* (Londra: Hamish Hamilton, 1938), s. 101-125; Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: Frank Cass, 1993).

31 Alıntı, Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, 3. baskı (New York: Caravan Books, 1973), s. 84 [*Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah Akbaş, Gaye Kitabevi Dağıtım, İstanbul, 2003].

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

verilene kadar bir hafta süren şiddetli bir siyasal kriz dönemine girdi. Fakat Beyrut Reform Cemiyeti kapılarını bir daha asla açamadı ve Arapçılık yeraltına kaydıkça üyeleri gizlice toplanmak zorunda kaldı.

Osmanlıların giderek artan muhalefetiyle karşılaşan Arapçılar davalarını uluslararası camiaya taşıdılar. El-Fetat'ın Paris'teki üyeleri Osmanlı baskısı korkusu olmadan siyaset tartışma hürriyetinden faydalanabilmek ve taleplerine uluslararası destek bulabilmek için Fransız başkentinde bir toplantı yapmaya karar verdiler. Osmanlı İmparatorluğu, Mısır, Avrupa ve Amerika kıtasındaki Arapçı cemiyetlere davetiyeler gönderildi. Fransa'daki Osmanlı büyükelçisinin toplantının yapılmasını engellemeye yönelik tüm çabalarına rağmen, imparatorluğun Arap vilayetlerinden gelen 23 temsilci –11 Müslüman, 11 Hıristiyan ve 1 Yahudi– 18 Haziran 1913'te 150 gözlemcinin huzurunda açılan Birinci Arap Kongresi'ne katılmak üzere Paris'e ulaştı.

Bağdatlı olan Tevfik el-Süveydi Arap Kongresi'ne katılan iki Iraklı temsilciden biriydi (Süveydi'nin arkadaşı, Yahudi temsilci Süleyman Anbar da Bağdat'tandı). Diğer bütün katılımcılar Büyük Suriye'den geliyordu. Süveydi Arapçı siyasete yeni katılmıştı. Daha sonra "Arap bir Osmanlı Müslümanı olduğumu biliyordum, fakat Arap olarak kendimin ancak en eğreti tanımlanmış anlamına sahiptim" diyecekti. Akıcı bir Türkçe konuşan Süveydi 1912'de İstanbul'da hukuk eğitimini tamamlamış ve daha sonra hukuk çalışmalarını sürdürmek için Paris'e gitmişti. Paris'teyken siyasal görüşlerini "derinden etkileyen" bir grup Arapçı ile karşılaştı. Süveydi, el-Fetat'a katıldı ve Arap Kongresi'nin düzenlenmesinde temel bir rol oynadı.[32]

Süveydi'nin aktardığına göre, "Birinci Arap Kongresi üç farklı hizip arasında büyük bir çekişme sahnesine dönüştü." Birinci grup "imparatorluğun Türk tebaasına verilenlerle eşit haklardan yararlanmaya" çalışan "Müslüman Arap gençliği"ydi. İkinci hizip "Türkler için daha şiddetli bir nefretle dolu olan" Arap Hıristiyanlardan oluşuyordu. Süveydi üçüncü hizbi "taraf tutmayanlar" olarak bir kenara bırakıyordu; ona göre bu adamlar "Türklere sadakat ve Araplara sadakat arasında seçim" yapamayan ve hangi taraf kendi maddi çıkarlarına en fazla fayda sağlarsa nihayetinde onun tarafını tutacak olan fırsatçılardı.

Altı gün süren oturumlarda kongre temsilcilerin reform gündemini şekillendiren on önerge üzerinde anlaşma sağladı. Temsilciler Arapların ademimerkeziyet yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresine etkin katılımını ve Arapların siyasal haklarını talep ediyorlardı. Arapçanın imparatorluğun resmî dili olarak tanınmasını ve Arap mebuslara parlamentoya kendi ana dil-

32 Tawfiq al-Suwaydi, *My Memoirs: Half a Century of the History of Iraq and the Arab Cause* (Boulder, CO: Lynne Reiner, 2013), s. 60. Süveydi'nin Arap Kongresi hakkındaki değerlendirmesi için bkz. s. 62-68.

leriyle seslenmelerine izin verilmesini istiyorlardı. Askerlik hizmetinin "çok istisnai durumlar haricinde" askerlerin kendi vilayetlerinde yerine getirilmek üzere sınırlandırılmasına çalışıyorlardı. Kongre temsilcilerin "Osmanlı Ermenilerinin ademimerkeziyete dayanan taleplerine sempati"sini ifade eden bir önergeyi de onayladı; bu İstanbul'daki kaygıları artırması kesin olan bir adımdı. Temsilciler aldıkları kararları hem Bâbıâli'yle hem de Osmanlı İmparatorluğu ile dostane ilişkilere sahip hükümetlerle paylaşmaya karar verdi. Kongre 23 Haziran gecesi sona erdi.

Kongre Jön Türklerle müzakereleri başlatmak için daha zor bir an seçemezdi. Osmanlılar Birinci Balkan Savaşı'nın son bulması anlamına gelen Londra Antlaşması'nı (30 Mayıs) imzalayarak Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'yı kaybetmiş ve Sadrazam Mahmud Şevket Paşa 11 Haziran'da suikasta uğramıştı. Kongre Paris'te sona ererken, İttihatçılar liberal muhaliflerini hükümetten tasfiye etme sürecinin ortasındaydı ve ilk kez iktidarı bizzat üstleniyorlardı. Fakat Paris'teki toplantı görmezden gelinemeyecek kadar büyük bir tehdit oluşturuyordu. Osmanlılar yanıt vermekte başarısız olsalar, Arapçıların destek için Avrupalı güçlere yönelmesi neredeyse kesindi ve Fransa, Suriye ve Lübnan'daki çıkarlarını gizlememişti.

Jön Türkler kongre temsilcilerini mutabık kalınmış bir reform gündemi hakkında yapılacak müzakerelerle meşgul edecek bir hasar kontrolü için genel sekreterleri Mithat Şükrü'yü gönderdiler. Tevfik el-Süveydi Mithat Şükrü'nün görevine şüpheyle bakıyordu; ona göre, Mithat Şükrü "adı geçen katılımcılarla temas kurmak ve onları Osmanlı hükümetinin tarafına çekmek amacıyla" taraf tutmayanlarla görüştü. Yine de Osmanlıların arabulucuları Arap Kongresi'nin kararlarına bir şekilde hitap eden bir reform anlaşması yapmayı başardı. Paris Anlaşması Arapların Osmanlı yönetiminin tüm kademelerine katılım imkânlarını artırmayı ve Arapçanın kullanımını genişletmeyi teklif etti ve askerlerin "yakın bölgelerde" hizmet etmesini onayladı.[33]

Bâbıâli Paris Anlaşması'nı kutlamak için Arap Kongresi'nin temsilcilerini İstanbul'a davet etti. Daveti kabul eden üç temsilci için payitahtta veliaht şehzade, Sultan Mehmed Reşad, Sadrazam Said Halim Paşa ve yönetici üçlü Enver, Talat ve Cemal ile bir araya geldikleri sıcak bir resepsiyon verildi. Müsrifçe akşam yemekleri sunuldu ve Osmanlı yönetiminin en üst seviyesindeki kişilerle Türk-Arap kardeşliği hakkında karşılıklı sıcak sözler söylendi.

Resmî yemekler ve zarif sözcükler Osmanlı hükümetinin Arap topraklarına yönelik reformu uygulamak için hiçbir şey yapmadığını gizleyemiyordu. Tevfik el-Süveydi'nin sonuç olarak söylediği gibi, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç işlerine aşina olanlar bu olguların erteleme amaçlı manevralardan ve doğru zaman geldiğinde, Arap Kongresi'ni düzenleyenleri ezme yön-

33 Paris Antlaşması konusunda bkz. Tauber, *Emergence of the Arab Movements*, s. 198-212.

teminden ibaret olduğu inancındaydı." Temsilciler Beyrut'a Eylül 1913'te eli boş döndüler. Coşkulu bir dizi faaliyetle yükselen Arapçı emeller nihayetinde sukut-u hayale uğradı. Ve Süveydi'nin edindiği bilgi ve tecrübenin verdiği avantajla iddia ettiği gibi, Arap Kongresi'ni düzenleyenler mimlenmiş adamlardı. Arap Kongresi düzenlendikten sonra üç yıl içerisinde bazıları Arapçı politikaları yüzünden darağacında ölüme gitti.[34]

Osmanlı İmparatorluğu beş yıl içerisinde bir devrime, yabancı güçlere karşı üç büyük savaşa ve mezhep temelli katliamlardan ayrılıkçı isyanlara kadar birçok iç karışıklığa göğüs germişti – bunların her biri yabancıların daha fazla müdahalesi tehlikesini yarattı. Osmanlıların bu dönem boyunca yaşadığı kayıpların büyüklüğünü mübalağa etmek güç. İmparatorluk Kuzey Afrika ve Balkanlar'daki son topraklarını, milyonlarca tebaasıyla birlikte Avrupa egemenliğine bırakmıştı. Bunun yarattığı acil durum Osmanlı reformcularını imparatorluğu topyekûn çöküşten kurtarma yönündeki umutsuz bir çabayla liberalizmi terk etmeye itti. Sultanın mutlakiyetçiliğine meydan okuyan 1908'deki anayasal hareket peşi sıra krizlerden geçti ve 1913'ün sonuna gelindiğinde üç idealist İttihatçı –Enver, Talat ve Cemal– tarafından yönetilen çok daha otokratik bir yönetime dönüştü.

Edirne'nin kurtuluşu Osmanlı İmparatorluğu'na, daha iyi bir gelecek için yeni bir umut vermişti. Osmanlı ordusu kaybedilen toprağı geri alma becerisini kanıtlamıştı. "Şimdi ülke çıkarının güvenle emanet edilebileceği ve yaşadığımız tüm kayıplara rağmen vazifesini bu bunaltıcı savaşın başındakinden bin kat daha ehliyetli bir şekilde ifa edebilen bir orduya sahibiz" diye iftihar ediyordu Enver. Kuzey Afrika ve Balkanlar'da yaşanan çok fazla toprak kaybının yası tutulacak olsa da, Osmanlı İmparatorluğu Türk ve Arap vilayetlerini kapsayan bitişik bir toprak yığını olarak ortaya çıkmıştı. Bu tür bir Asyalı Müslüman imparatorluğun tutumu ve mantığı, iç ve dış meydan okumalara eski Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha iyi direnebilirdi.[35]

İttihatçılar daha iyi bir gelecek umudu taşıyor, fakat Osmanlı sınırlarının hem içinde hem de dışında tehditler görüyorlardı. Arapların kendi milliyetçi hareketlerine boyun eğebileceklerinden kaygılıydılar ve Ermenilerin amaçlarını Osmanlı İmparatorluğu için varoluşsal bir tehdit olarak görüyorlardı. Doğu Anadolu'da Avrupalı güçler tarafından da desteklenen Ermeni reform taleplerinin odağını oluşturan vilayetler Türk vilayetlerinin yaşamsal merke-

34 Suwaydi, *My Memoirs*, s. 68. Ademimerkeziyet Partisi'nden Abdülhamid ez-Zehravi ve her ikisi de el-Fetat üyesi olan Muhammad el-Mihmisani ve Abdülgani el-Ureysi Mayıs 1916'da Osmanlı yetkilileri tarafından idam edildi.

35 Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, 2 Ağustos 1913 tarihli mektup, s. 249-250.

zini oluşturuyordu. Rus-Türk sınırında bulunan Ermeni cemaatler arasındaki etkileşim Osmanlı İmparatorluğu açısından Ermeni ayrılıkçılığı tehlikesini daha da şiddetlendiriyordu.

Jön Türkler Rusya'yı Osmanlıların varlığını sürdürmesi önündeki en büyük yegâne tehdit olarak görüyorlardı. Doğu Anadolu, Boğazlar ve bizzat Osmanlı başkenti üzerinde teritoryal emelleri olan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölümü için açıkça çabalamaktaydı. Büyük Güçler'in emelleri ancak dost bir Avrupalı güçle kurulan ortaklık sayesinde Osmanlılar tarafından kontrol altına alınabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu o vahim 1914 yılına bu tür bir savunma ittifakı arayışı içerisindeyken girdi. Bu arayış Osmanlıları nihayetinde Büyük Savaş'a sokacaktı.

2

BÜYÜK SAVAŞ'TAN ÖNCE BARIŞ

Bahar, 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir umut dalgası getirdi. İkinci Balkan Savaşı'nda kazanılan zafer ve Edirne ve Doğu Trakya'nın geri alınması ulusal özgüven için mucizeler yaratmıştı. Savaş döneminin yıllar süren mali güçlüklerinin ardından, barıştan ilk faydalanan Osmanlı ekonomisi oldu. Terhis edilen askerler işgücüne döndü. Çiftçiler rekor düzeyde hasat öngörüyordu. Türk ve Arap vilayetlerindeki kentlerde bir inşaat patlaması vardı. Deniz yolları harp gemilerinden ve mayınlardan temizlenince ticaret yeni bir enerjiyle kaldığı yerden devam etti. Dış ticaretin yayılmasıyla birlikte, yıl içerisinde sivillerin kullanımından askerî kullanıma yönlendirilen modern çağın yeni icatları ortaya çıktı.

Otomobilin gelişi İstanbul caddelerinin sükûnetini bozdu. Arabalar 1908'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda yasaklanmıştı. Jön Türk Devrimi'nden sonra nihayet izin verilince de, Osmanlı sürücülüğünün öncüleri pek çok engelle karşılaştı. İmparatorluğun caddeleri genellikle asfaltsızdı. Araba tamirhaneleri ve benzinlikleri tek tüktü. Ve herhangi bir karayolu kanunu yoktu ve bu nedenle sürücüler yolun hangi tarafından gitmeleri gerektiği gibi temel meselelerde bile anlaşamıyordu. 1908'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda çok az arabanın satılmış olması hiç de şaşırtıcı değil. Birleşik Devletler'de yollarda 1 milyon arabanın bulunduğu 1913'ün sonlarına gelindiğinde, Amerikalı konsolosluk yetkililerinin tahminine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında 500'den fazla otomobil yoktu – bunların 250'si İstanbul'daydı. Bağdat gibi uzak bir taşra kentinde otomobil sayısını neredeyse tek elle sayabilirdiniz. Fakat 1914 ortasına gelindiğinde, payitaht ilk trafik sıkışıklıklarını yaşamaya başlıyordu, çünkü "limuzinler, gezi

arabaları, yük araçları, benzinle çalışan sevk araçları ve hastane ambulansları boş alan için itişip kakışıyordu."[1]

Uçak da Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez Jön Türk döneminde ortaya çıktı. Havacılık hâlâ emekleme çağındaydı: Wright kardeşler mekanize ve havadan ağır bir uçakla ilk başarılı uçuşlarını ancak Aralık 1903'te gerçekleştirmişti. Altı yıl sonra havacılığın öncüsü Louis Blériot mucizevi uçuşlar sergilemek için İstanbul'a geldi. Blériot 25 Temmuz 1909'da Manş Tüneli boyunca tek kanatlı bir uçakla uçarak ün kazanmıştı ve İstanbul'u ziyareti heyecanla bekleniyordu. Etkinlik sırasında şiddetli rüzgâr Blériot'nun uçağını İstanbul'daki bir evin çatısına sürükledi ve pilot sonraki üç haftayı yaraları iyileşsin diye yerel bir hastanede geçirdi.[2]

İlk Türk pilotlar 1911'de eğitim için Avrupa'ya gönderildi. 1914 yılına gelindiğinde Türk havacılar Osmanlı İmparatorluğu semalarına sahip çıkmaya başlıyordu. Şubat ayında Yüzbaşı Fethi Bey, kendisine eşlik eden Sadık Bey (Enver Paşa'nın yaverlerinden biri) ile birlikte İstanbul'dan Anadolu ve Suriye boyunca Mısır'a uçmaya çalıştı. Blériot tipi Muavenet-i Milliye adlı uçakları saatte 60 mili aşan bir hızla, Tarsus'tan Adana'ya 25 millik bir etabı 20 dakikada kat etti. Uçak havada uçarken yerdeki kalabalıklar alkışlıyordu. Şam'a güvenli bir şekilde ulaşmayı başardılar, fakat uçakları Kudüs'e uçarken motor sorunları yaşadı ve Celile Denizi'nin doğusuna çakıldı; iki pilot da öldü. Fethi Bey ve Sadık Bey Türkiye'nin askerî hizmet sırasında ölen ilk havacıları olarak, Şam'daki Emevi Camii'nde yer alan Selahaddin Türbesi'nin yanına gömüldüler. İkinci bir hava görevi de benzer şekilde sonuçlandı, fakat daha sonra Salim Bey ve Kemal Bey adlı iki pilot İstanbul-Mısır arasındaki yolculuğu Mayıs 1914'te nihayet tamamlamayı başardı.[3]

Haziran 1914'te Amerikalı havacı John Cooper İstanbul'da binlerce izleyicinin önünde Curtiss Deniz Uçağı'yla bir gösteri yaptı. Marmara Denizi'nden havalanan Cooper ortalama 1.000 fit yükseklikle 15 mil uçtu ve daha sonra İstanbul'un Avrupa ve Asya yakaları arasında Boğaz'ın sularına indi. Gösteriyi hükümet, parlamento ve hanedan üyeleri de izledi. Cooper daha sonra, bir görgü tanığının anlattığına göre, "çoğu için bu tür bir havacılık tamamıyla yeni bir şey olan izleyicilerin alkışları ve şaşkın bakışları arasında" yolcu koltuğundaki erkân ile yedi uçuş daha gerçekleştirdi. İstanbul'un bütün büyük gazeteleri ertesi gün hikâyeyi fotoğraflarla birlikte sayfalarına taşıdı.[4]

---

1 NARA, İstanbul, cilt 284, ABD Başkonsolos Yardımcısı George W. Young, "Automobiles", 3 Temmuz 1914.

2 B. A. Elliot, *Blériot: Herald of an Age* (Stroud, UK: Tempus, 2000), s. 165.

3 NARA, İstanbul, cilt 285, Mersin'deki ABD konsolos yardımcısından başkonsolosa, İstanbul, 16 Şubat 1914.

4 NARA, İstanbul, cilt 285, Başkonsolos Ravndal, "Successful Demonstration of 'Curtiss Flying Boat' at Constantinople", 15 Haziran 1914.

Mekanize ulaşımın yayılması Osmanlı İmparatorluğu'nda 1914 yılının ilkbaharında büyüyen iyimserlik duygusunu besledi. Mayıs ayında Fransa ile 100 milyon dolarlık devlet kredisi için yapılan görüşmeyle birlikte, Osmanlı hükümeti imparatorluğun bütün vilayetlerine elektrik, aydınlatma, tramvay, şehirlerarası demiryolları ve modern liman tesisleri getirecek büyük bayındırlık projelerine yapılacak yatırımlar için kaynak sağladı. Fransız kredisinin ilanı geniş çaplı ticari ve endüstriyel canlılık beklentilerini besledi.

Fransız kredisi, Balkan Savaşları'nın hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu ve komşuları arasındaki dikkat çekici farklılıkları çözmek için Avrupalı güçlerin aracılık yaptığı barış görüşmelerinin doruk noktasıydı. Fransız yatırım sermayesinin pompalanması reel ekonomik büyüme vaat ediyor ve Osmanlıların Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'daki kayıplarını kabullenmeleri için güçlü bir teşvik oluşturuyordu. Ne var ki barış anlaşmaları imzalandıktan ve Fransız kredisi alındıktan sonra bile, İstanbul ve Atina arasında hâlâ önemli meseleler göze çarpıyordu.

Birinci Balkan Savaşı'nı sona erdiren 1913 Londra Antlaşması'nın şartları Türkiye'den ele geçirilen üç Ege adasını Yunanistan'a bırakıyordu. Smyrna'nın (modern İzmir) girişine hâkim Sakız ve Midilli, Türk anakarasının görüş alanı içerisindeydi. Derin sulara sahip Mondros Limanı'nın bulunduğu Limni'nin Çanakkale Boğazı'na uzaklığı 50 milden azdı. Bu adaların kaybedilmesini hiçbir zaman kabullenemeyen Bâbıâli kendi kıyı sularına hâkim olan Yunanistan'a katlanmaya hiç de istekli değildi. Osmanlı diplomatları hükümetlerinin Ege adalarının yeniden düzenlenmesi yönündeki talepleri için Avrupalı devletlerden destek ararken, Osmanlı savaş planlamacıları Doğu Akdeniz'deki deniz gücü dengesini değiştirmek için çalışıyorlardı.

Osmanlı hükümeti Ağustos 1911'de Britanyalı gemi yapımcıları Vickers ve Armstrong'dan Temmuz 1914'te teslim edilmek üzere gelişmiş iki dretnot sipariş etti. Siparişler Osmanlı donanmasının modernizasyonuna yardım etmeye yönelik bir Britanya deniz misyonunun parçası olarak verildi. Osmanlı İmparatorluğu'na adını veren kurucusu ve tahttaki Sultan Mehmed Reşad'ın adlarını alan *Sultan Osman* ve *Reşadiye* Osmanlı hazinesi için muazzam bir yük oluşturdu. Osmanlı vatanseverliğinden medet uman hükümet gemileri çoğunlukla halkın bağışlarıyla finanse etti. Okula giden Türk çocukları cep harçlıklarını bağışlamaya teşvik edilirken, şehrin meydanlarına para toplamak için tezgâhlar kuruldu ve sadık vatandaşlar beş kuruş veya daha fazla yardım karşılığında büyük ahşap kütüklere çivi çakmaya davet edildi. Gemiler Libya ve Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan kayıplardan sonra imparatorluğun donanma kuvvetlerini ıslah ederek Osmanlılar için bir gurur odağı haline gelirken, Yunanistan ve Rusya 1914 ilkbaharında dretnotların tamamlanma zamanı yaklaşırken giderek artan bir kaygıyla gelişmeleri izliyor-

du. Büyük harp gemileri Türk donanmasına Rus Karadeniz filosu ve Ege'deki Yunan donanması üzerinde ezici bir üstünlük sağlayacaktı.

Ege adaları konusunda yaşanan anlaşmazlık ve dretnotların yaklaşan teslim tarihi 1914'te Yunanistan ve Türkiye arasında savaş ihtimalini artırdı. Yunanistan'daki yetkililer, Osmanlıları yeni savaş gemilerine sahip olmadan yenmek için önleyici bir saldırı çağrısı yaptılar. Osmanlılar da vatandaşlarını savaş için askere almak amacıyla bir kez daha hazırlık yaptılar ve Nisan 1914'te olası bir seferberlik konusunda uyarmak için tüm imparatorlukta köy muhtarlarına tebligatlar göndererek, Hıristiyan Yunanistan ile savaş dedikodularını besleyen bir biçimde onların sadakatlerine başvurdular.[5]

Yunanistan ve Türkiye arasında yeni bir savaş ihtimali St. Petersburg'da tehlike çanlarını çaldı. Denizdeki güç dengesi konusunda en az Yunanlar kadar kaygılı olan Ruslar daha ziyade, Osmanlı sularını Rusya'nın Karadeniz'deki gemi taşımacılığına açık tutmakla ilgileniyorlardı: Rus ihracatının % 50'si ve hububat ihracatının % 90'ı Türk Boğazlarından geçiyordu. Ege'de yeni bir savaş Boğazların Osmanlılar tarafından kapatılmasına ve Rus ticaretinin durdurulmasına neden olurdu ki bu da Rus ekonomisi için feci sonuçlar doğururdu. Bu nedenle Rusya bir yandan Yunanistan'ın Türkiye ile savaşa girmesini engellemek için diplomasi yaparken, diğer yandan gemilerin Osmanlı donanmasına teslimini geciktirmek için Britanya'ya baskı yaptı.[6]

Rus diplomasisi art niyetler taşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ölümünün yakın olduğuna inanan çar ve hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekte Avrupalı güçler tarafından parçalanması halinde Rusya açısından stratejik öneme sahip topraklar üzerinde hak iddia etmek istedi. Rusya'nın başlıca öncelikleri Konstantinopolis'in yaklaşık beş yüzyıl Türk Müslüman hâkimiyetinde kaldıktan sonra Ortodoks Hıristiyanlık için geri kazanılması ve Rusya'nın Karadeniz limanlarını Akdeniz'e bağlayan Boğazların denetim altına alınmasıydı. St. Petersburg Rusya'nın göz diktiği Osmanlı topraklarının Yunanların veya Bulgarların eline geçmesiyle sonuçlanabilecek herhangi bir savaşa izin vermemek konusunda kararlıydı. İstanbul'un ve Boğazların işgalini ele almak için Şubat 1914'te toplanan Rus Bakanlar Kurulu en iyi fırsatın genel bir Avrupa savaşının çıkması halinde ele geçirileceği konusunda görüş birliğine vardı. Çar II. Nikolay kabinesinin tavsiyelerini Nisan

5 NARA, İstanbul, cilt 282, Kudüs'ten gelen 29 Nisan 1914 tarihli rapor, Yafa'daki askere alma görevlilerinin Filistin'deki köy muhtarlarına gönderdiği bildirimin tercümesini de içeriyor.

6 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 42-56.

1914'te onayladı ve hükümetini İstanbul ve Boğazları olası ilk fırsatta işgal etmek için gereken kuvvetleri oluşturmakla görevlendirdi.[7]

Ruslar bir yandan Osmanlı başkentini ilhak etmeyi planlarken, diğer yandan Doğu Anadolu'da Osmanlı topraklarındaki konumlarını pekiştirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınır bölgeleri Rusya'nın istikrarsız Kafkas eyaletleriyle sınır komşusuydu ve Rusya ile Büyük Britanya arasında çekişme sahası olan Kuzeybatı İran'a erişim sağlıyordu. Doğu Anadolu aynı zamanda Avrupalı güçlerin Ermenilerin yaşadıkları toprak olarak tanımladıkları altı vilayete tekabül ediyordu: Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas. Sınırın Rusya tarafında belki 1,25 milyon Ermeni yaşarken, Osmanlı'nın Doğu Anadolu'da uluslararası camia tarafından Türk Ermenistanı olarak tanınan altı vilayetinde 1 milyon kadar Ermeni ikamet ediyordu. Çarlık hükümeti 1878'den beri Osmanlıların iç işlerine müdahale edebilmek için yerli Ermenilerin haklarını savunmayı bahane olarak kullanmıştı. Rusya'nın bu çabaları, Osmanlı topraklarındaki emelleri nedeniyle Osmanlılar ve Ermeniler arasındaki gerilimleri kızıştırdı.[8]

Jön Türk Devrimi'nden sonraki yıllarda Ermeniler ve Kürtler arasındaki gerçek gerilimler yeniden su yüzüne çıkmıştı. 1890'lardaki şiddetten kaçan bazı Ermeniler, 1908 Devrimi'nden sonra evlerini ve köylerini geri almaya çalıştılar. Ermenilerin terk ettiği malları ele geçirmiş olan bazı Kürt aşiretleri ise eski mal sahiplerinin iddialarını tanımayı reddettiler. Zaten 1909'da Ermeniler ve Kürtler arasındaki toprak anlaşmazlıkları şiddete yol açmış ve Kürtler kontrolü ele geçirmişti. Göçebe Kürtler yerleşik Ermenilerden çok daha iyi silahlanmıştı ve Osmanlı yetkilileri Müslüman Kürtler karşısında nadiren Hıristiyan Ermenilerin tarafını tutuyordu. Osmanlı birlikleri Libya ve Balkan savaşlarında çarpışmak üzere Doğu Anadolu'dan çekilince ve zorunlu askerlik hizmeti yapan Ermeniler 1912'de Balkan cephesine gönderilince durum daha da kötüleşti. Ermeni çiftçiler Kürtler ile giderek gerginleşen bir çatışma ortamında kendilerini savunmak üzere terk edildiler.[9]

---

7 Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 36-41 [*İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016].

8 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983), s. 47-88 [*Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998]. Osmanlı nüfus sayım verileri altı vilayetteki toplam Ermeni nüfusun 1911 ve 1912'de 865.000 olduğunu öne sürerken, Ermeni Patrikliği altı vilayetteki toplam nüfusun 1912'de 1.018.000 olduğunu iddia etmekteydi. Harput, Mamüretülaziz olarak da biliniyordu; bugün ise modern Türkiye'de Elazığ olarak bilinir.

9 Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review* 53 (Nisan 1948), s. 481-505.

Rusya Haziran 1913'te Doğu Anadolu'da Ermeniler için daha fazla otonomi talep eden reform önerileriyle iktidar boşluğuna müdahale etti. Sultan II. Abdülhamid'in 1895'te Ermeniler için yayınladığı reform iradesinden faydalanan Rusların planı, Osmanlı İmparatorluğu'nun altı doğu vilayetinin Büyük Güçler'in atadığı yabancı genel valiler tarafından idare edilen yarı-otonom iki vilayet çerçevesinde birleştirilmesini talep ediyordu. Öneri aynı zamanda eşit sayıda Müslüman ve Ermeni temsilciden oluşan vilayet meclislerinin kurulmasını gerektiriyordu. Fakat hem Avrupalı hem de Osmanlı diplomatları vahim kuruntular içeren bu önerileri Anadolu'nun parçalanmasına ve Rusya'nın doğu vilayetleri üzerinde hak iddia etmesine dayanan bir girizgâh olarak gördüler. St. Petersburg sadece Türk-Rus sınırı boyunca değil, aynı zamanda Osmanlı topraklarının içerisinde, bizzat Erzurum şehrinde –görünüşte Ermenileri savunmak için– bir askerî seferberlik önererek diplomasisini güçlendirdi. Bâbıâli durumun askerî bir çerçeveye oturmasını önleyebilmek için, Rus hükümetinin gözden geçirilmiş bir reform teklifine razı oldu ve teklif 8 Şubat 1914'te imzalandı.

Ermeni reform teklifi sadece Rusya ile olan çatışmayı ertelemekle ve Jön Türklerin Ermenilerle olan sorunlarını şiddetlendirmekle kaldı. Osmanlı hükümeti reform planını Ermeni devletine giden yolun başlangıcı ve varoluşsal bir tehdit olarak görüyordu. Jön Türkler reform planının uygulanmasını ne pahasına olursa olsun engellemeye kararlıydı. Dahiliye nazırı ve yönetici üçlünün bir üyesi olan Talat Paşa, Ermenileri altı vilayetten çıkarmak ve böylece bu tür reformlara duyulan ihtiyacı bertaraf etmek için olağanüstü önlemler planlamaya başladı.[10]

Jön Türk hükümeti ve Ruslar arasındaki müzakereler sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası arenada ne kadar tecrit edilmiş olduğunu ortaya koydu. Bâbıâli Rusya'nın imparatorluğun toprak bütünlüğü için yarattığı tehlikenin gayet iyi farkındaydı. Osmanlılar normalde Rusya'nın emellerini kontrol altında tutmak için Britanya veya Fransa'ya bel bağlayabiliyorlardı, fakat bu üç ülke artık Üçlü İtilaf çerçevesinde müttefikti. Dolayısıyla artık ne Britanya ne de Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafını tutması beklenebilirdi. Zor zamanlarda Osmanlıların güçlü bir dosta ihtiyacı vardı. Önde gelen aday Almanya'ydı.

Alman-Osmanlı dostluğu kısmen derinleşmişti. Kayzer II. Wilhelm 1898 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na resmî bir ziyaret gerçekleştirdi. Ziyaretine İstanbul'da başlayan Wilhelm, Türk ve Arap vilayetlerini gezdi ve başlıca şe-

10 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), s. 129-135.

hirleri ve tarihî yerleri ziyaret etti. Kayzer Şam'da Almanya'nın özelde Osmanlılara ve genelde dünya Müslümanlarına duyduğu ebedi dostluğu o ünlü konuşmasıyla taahhüt etti: "Sultanı ve ona halifeleri olarak hürmet eden ve tüm dünyaya yayılan 300 milyon tebaasını temin ederim ki, Alman Kayzeri her zaman onların dostu olacaktır."[11]

Wilhelm'in dostluk beyanı bütünüyle karşılık beklenmeden yapılan bir eylem değildi. Kayzer daha eski ve daha yerleşik Britanya İmparatorluğu ile olan rekabeti çerçevesinde, Almanya için Osmanlı İmparatorluğu ile ortaklık kurarak etkisini genişletme fırsatları görüyordu. Wilhelm halife (veya tüm dünyadaki Müslüman cemaatin lideri olarak Muhammed Peygamber'in halefi) olarak da kabul gören Osmanlı sultanı ile kurulan dostluğun, tüm dünyadaki Müslümanların, diğer herhangi bir Avrupa gücünden ziyade Almanya'ya sempati duymasını sağlayacağına inanıyordu. Almanya; Hindistan, Basra Körfezi ve Mısır'da Britanya'nın yönetiminde yaşayan 100 milyondan fazla Müslümanın varlığı dolayısıyla, İslâm'ı ihtiyaç duyulduğunda Britanya'ya karşı bir silah olarak harekete geçirme potansiyeli görüyordu.

Türkiye ayrıca Almanya açısından önem taşıyan jeostratejik bir konuma da sahipti. Britanya ve Rusya kayzerin ziyareti sırasında, Orta Asya için zamanla "Büyük Oyun" olarak bilinen şiddetli bir hâkimiyet mücadelesi içerisindeydi. Türklerin Doğu Anadolu'daki vilayetleri hem İran hem de Orta Asya'nın giriş kapısıydı. Almanya da Osmanlılarla ittifak kurarak Büyük Oyun'da bir oyuncu olabilir ve hem Britanya hem de Rusya'ya baskı yapabilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun güney sınırları Basra Körfezi'ne ulaşıyordu. Almanya burada titizlikle korunan bir Britanya gölüne sokulmayı umuyordu. Britanya, 19. yüzyıl boyunca Ateşkes Devletleri (Trucial States) (bugün Birleşik Arap Emirlikleri), Umman, Katar, Bahreyn ve Kuveyt'teki hükümdarları Britanya Krallığı'na bağlayan bir münhasır anlaşmalar sistemiyle hem Osmanlıları hem de Avrupalı güçleri kontrol altına almayı başarmıştı. Almanya kayzerin 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'na düzenlediği ziyaretin ardından, Britanya'nın Basra Körfezi üzerindeki tekeline meydan okuyabilmek için, Berlin'i Bağdat'a bağlayan bir demiryolu aracılığıyla Türklerle kurduğu yeni ortaklıktan faydalanmaya çalıştı.

Kayzerin ziyaretinin ardından Almanya Türkiye'de Bağdat yoluyla Basra Körfezi'nde Basra'ya uzanan bir demiryolu inşa etmek için Aralık 1899'da bir imtiyaz aldı. İnşasına 1903'te başlanan hat 1914'e gelindiğinde İstanbul'u Ankara'ya ve Adana yakınlarında Akdeniz kıyısına bağladı. Ne var ki demiryolu Kilikya'daki iki sıradağda beklenmedik güçlüklerle karşılaşmış ve prog-

11 Alıntı, Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918* (Londra: Allen Lane, 2010), s. 14.

ramın gerisinde kalmıştı. Anadolu'da hattın büyük kısmı tamamlanırken, Suriye ve Irak'ta hâlâ yapım aşamasında olan uzun mesafeler vardı.[12]

İlk tren 1 Haziran 1914'te çok az tantana ile Bağdat'taki istasyondan yola çıktı. Hat kuzeye, Sümeyke adlı çöldeki boş bir noktaya doğru yaklaşık 62 km gitti. Halkın trene ilgisizliğinden yılmayan demiryolu şirketi sefer tarifeleri bastı ve bunları devlet dairelerine, yabancı konsolosluklara, kulüplere ve otellere dağıttı. İş süratle devam etti ve hat Ekim 1914'te Samarra kentine ulaştı. Kuzey yönüne giden tren haftada bir kez sabah saat 10'da Bağdat'tan hareket eder ve saatte sadece 32 kilometrenin altında bir ortalama hızla, 4 saatte yaklaşık 120 km mesafe kat ederdi. Dönüş treni ise her perşembe sabahı saat 10'da Bağdat'a gitmek için Samarra'dan kalkardı. Bağdat ve Berlin arasında doğrudan bir hat düşü hâlâ gerçeklikten uzaktı fakat proje Avrupa meselelerinde çalkantıların yaşandığı bir dönemde Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yakınlaştırmaya hizmet etti.[13]

Berlin ve İstanbul arasında giderek derinleşen ilişkiler, 1913 yılının sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na bir Alman askerî misyonunun atanmasıyla birlikte, Avrupalı devletlerarası ilişkilerde krize neden oldu. Sadrazam Said Halim Paşa, Kayzer II. Wilhelm'den Balkan Savaşları'nın hemen ardından Osmanlı ordusunun ıslah edilmesine ve yeniden örgütlenmesine yardım etmesi için deneyimli bir general görevlendirmesini istedi. Kayzer de bu iş için Prusyalı Otto Liman von Sanders'i görevlendirdi. Liman o sırada Alman ordusunun Kassel'de bulunan 22. Tümeni'nin komutanıydı. Yıllarca genelkurmayda hizmet etmiş ve çok fazla seyahat etmişti, fakat daha önce Osmanlı İmparatorluğu deneyimi olmamıştı. Liman görevi hiç tereddüt etmeden kabul etti ve 1913 yılının Aralık ayı ortalarında İstanbul'a gitmek için trene bindi.

Liman İstanbul'a vardıktan kısa bir süre sonra Sultan Mehmed Reşad, sadrazam ve Jön Türklerin önde gelen üçlüsüyle tanıştı. Alman general, Dahiliye Nazırı Talat'ın "cazibe"si ve "çekici kişiliği"nden etkilendi ve Birinci Kolordu Komutanı Cemal Paşa'nın "büyük bir zekâyı çok kararlı bir tutumla birleştirdiğini" belirtti. Fakat Enver ile neredeyse en başta arası bozuldu. Hiç şüphesiz aylar önce "Edirne'nin kurtarıcısı" olarak göklere çıkarılan Enver, Alman bir subayın Türk ordusundan sorumlu tutulmasına içerledi. Her ne kadar Liman eski püskü üniformalara, hastalıklara davetiye çıkaran kışlalara ve yetersiz beslenen ve maaş ödenmeyen askerlere sahip Osmanlı ordusunu içerisinde bulunduğu içler acısı durum dolayısıyla oldukça eleştirse de, bunların Enver'in kusuru olduğunu düşünmüyordu. Daha ziyade, En-

12 NARA, İstanbul, cilt 295, Mersin'den gelen raporlar, 3 Temmuz 1915 ve Constantinople, "Baghtche Tunnel", 3 Eylül 1915; McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express*, s. 233-258.

13 NARA, Bağdat, cilt 19, Konsolos Brissel'in 2 Haziran 1914 ve 10 Ekim 1914 tarihli raporları.

ver'in deneyimi ve kabiliyetinin haricinde terfi ettirilmiş olduğuna inanıyordu. Mesele İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Harbiye Nazırlığı için Enver'in ismini verdiği Ocak 1914'te gündeme geldi. Görünen o ki, şaşkına dönen Sultan Mehmed Reşad atamayı gazetede okuduğunda Liman'ın adına konuşuyordu: "Burada Enver'in Harbiye Nazırı olduğu belirtiliyor; bu inanılmaz, o daha çok genç."[14]

Rusya, Alman askerî misyonunun atanmasına ta en başından karşı çıkmıştı. Cemal Paşa İstanbul ve Boğazlar muhafızlığı sorumluluğuyla birlikte, Osmanlı Birinci Kolordu Komutanlığı'nı Liman'a devredince, St. Petersburg'un muhalefeti krize dönüştü. Ruslar için bu, Almanya'nın St. Petersburg'un kazanılmış hakka sahip olduğu toprakların denetimini ele geçirmesi anlamına geliyordu. Çarlık hükümeti güç dengesindeki böyle bir değişikliği dengelemek için, Doğu Anadolu şehri Erzurum'u işgal etme tehdidinde bulundu.

Britanya ve Fransa Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse vakitsiz parçalanmasına yol açacak misilleme önlemlerini engellemeye kararlıydı. Fakat Britanya zor bir konumdaydı. Ne de olsa bir Britanyalı amiral olan Arthur Limpus 1912'den beri 72 kişilik bir deniz misyonu yönetmiş ve Osmanlı bahriyesinde komutan olarak hizmet etmişti. Britanyalı diplomatlar Alman askerî misyonunun dağıtılmasından ziyade, Liman'ın İkinci Kolordu'nun kontrolünü almasını ve böylece İstanbul ve Boğazlardaki ordunun denetiminden feragat etmesini önerdi. Siyasi baskı dolayısıyla görevinden taviz vermek istemeyen Liman, farklı bir kolordunun komutasına nakledilmesi yönündeki tüm çabaları reddetti. Nihayetinde kayzer, Liman'ı herhangi bir kolordunun komutasından daha üst bir rütbeye terfi ettirerek çözüm buldu. Liman müşir oldu ve Birinci Kolordu'nun komutası bir Osmanlı subayına geçti. Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu krizi birlikte aştı ve böylece iki devlet arasındaki ilişkiler güçlendi.[15]

1914 yazına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu ekonomik patlamanın verdiği iyimserlik ve dış ilişkilerinde yaşanan krizler arasında çılgınca savruluyordu. Bu tezat, Avusturya veliaht prensi Arşidük Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Bosna'nın Saraybosna şehrinde suikasta uğramasıyla birlikte korkunç bir şekilde ortadan kalktı. Suikast Avrupa'yı iki muharip bloga ayıran bir açık ve gizli ittifaklar ağını harekete geçirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tehlikeli ittifaklar ağının dışında kalması Bâbıâli'yi rahatsız

14 Sultanın yorumları *Five Years in Turkey* (Annapolis, MD: US Naval Institute, 1927), s. 1-12'de Otto Liman von Sanders tarafından zikredilir [*Türkiye'de Beş Yıl*, der. Resul Bozyel, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006].

15 Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 80-83; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 6-7.

ediyordu. Avrupa'da genel bir savaşın giderek belirginleşen bir ihtimale dönüşmesi Rusların İstanbul, Boğazlar ve Doğu Anadolu'yu ilhak etme –ve Osmanlı İmparatorluğu'nun nihayetinde İtilaf Güçleri arasında parçalanması– ihtimalini doğurmaktaydı. Fransa'nın Suriye'yi istediği biliniyordu, Britanya'nın Mezopotamya'da çıkarları vardı ve Yunanistan Ege'deki kontrol sahasını genişletmeyi arzuluyordu. Osmanlıların bu kadar çok düşmana karşı topraklarını tek başına savunma şansı yoktu.

Savaştan bıkan ve ordusunu ve ekonomisini yeniden inşa etmek için zamana ihtiyaç duyan Osmanlı liderliği genel bir Avrupa savaşına girmeyi hiç arzulamıyordu. Daha ziyade, imparatorluğun müdafaası zor topraklarını bu tür bir savaşın sonuçlarından korumak için ittifak arayışındaydı. Osmanlıların Almanya'ya yönelmesi önceden beklenen bir sonuç değildi. Osmanlı diplomasisinin Temmuz Krizi sırasındaki etkileyici bir yönü, Bâbıâli'nin neredeyse bütün Avrupalı güçlerle bir savunma ittifakı yapmaya açık olmasıydı.

Üç Jön Türk lideri de potansiyel ittifaklar konusunda farklı görüşlere sahipti. Enver ve Talat'ın Almanya'yla bir ittifaka meyilli olduğu biliniyordu; Cemal ise Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini ancak bir İtilaf Gücünün dizginleyebileceğine inanıyordu. Kendisi bir Fransız hayranıydı ve bir savunma ittifakı için Fransızlara yönelmesinin iyi birtakım gerekçeleri vardı. Bir kere Fransa Mayıs 1914'te yapılan 100 milyon dolarlık devlet kredisi anlaşmasından beri Osmanlıların baş mali kreditörüydü. Fransa kabul etmezse, Cemal Britanya'yı iyi bir alternatif olarak görüyordu. Britanya 19. yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumanın sadık bir taraftarı olmuştu. Dahası Britanya, Limpus'un deniz misyonu ve Osmanlı donanması için yeni savaş gemilerinin inşası sayesinde, yakın zamanda Osmanlı donanmasının yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunmuştu. Cemal bahriye nazırı olduğundan beri Britanya deniz misyonuyla yakından çalışmıştı ve onun profesyonelliğine saygı duyuyordu. Bu nedenle Cemal'in, hükümetinin imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak için ihtiyaç duyduğu güvenceleri almak üzere Britanya ya da Fransa'ya yönelmesi doğaldı.

Cemal, Temmuz 1914 başında, Saraybosna'daki suikasttan kısa bir süre sonra Fransızların deniz manevralarına katılmak üzere hükümetin davetiyle Fransa'yı ziyaret etti. Yeni Osmanlı dretnotlarına son rötuşları yapmakta olan Britanyalı gemi yapımcılarıyla ilişki kuran Osmanlı subaylarıyla görüşmek için Avrupa'ya yaptığı ziyaretten faydalandı. Subaylar Cemal'e şunları söyledi: "İngilizler tuhaf bir halet-i ruhiyede. Harp gemilerinin tamamlanmasını ve teslimini geciktirmek için hep yeni bir bahane arıyor gibiydiler." Cemal subaylara geri dönmelerini ve nihai donanımların tamamlanma-

sını İstanbul'daki Osmanlı tersanelerine bırakarak gemileri mümkün olduğunca çabuk teslim almalarını emretti.[16]

Cemal Paşa Toulon'daki Fransız donanması teftişine katıldıktan sonra, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nı ziyaret etmek için Paris'e döndü. Siyasi ilişkiler müdürüyle yaptığı görüşmelerde hemen konuya girdi: "Bizi İtilafınıza almalı ve aynı zamanda bizi tehdit eden korkunç tehlikelere karşı Rusya'dan korumalısınız." Cemal bunun karşılığında Türkiye'nin "İttifak Devletleri etrafında demir bir halka oluşturmak" konusunda Fransa ve Britanya'ya yardım eden inançlı bir müttefik olacağını vaat etti. Fransız diplomat hükümetinin Osmanlılarla bir ittifaka ancak müttefiklerinin onayıyla girebileceğini belirterek "çok şüpheli" görünen temkinli bir cevap verdi. Cemal bunu bir ret cevabı olarak gördü. "Fransa'nın bizim Rusya'nın demir pençelerinden kaçmamızın imkânsız olduğuna inandığını ve hiçbir koşulda bize yardıma tenezzül etmeyeceğini açıkça anladım." Cemal 18 Temmuz'da, İstanbul'a dönmek üzere Paris'ten eli boş ayrıldı.

Habsburg İmparatorluğu Saraybosna'daki suikasttan bir ay sonra, 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilan etti. Bir Balkan çatışması olarak başlayan olay Avrupa'nın en büyük askerî güçlerini çok geçmeden topyekûn savaşa sürükledi. Sırbistan ile ittifak bağı bulunan Rusya, Avusturya-Macaristan ile savaşa girme tehdidinde bulunarak karşılık verdi. Almanya ortağı Avusturya'yı desteklerken, Rusya'nın müttefikleri Britanya ve Fransa da kavgaya katıldı. 4 Ağustos'a gelindiğinde Üçlü İtilaf Almanya ve Avusturya ile savaştaydı.[17]

Avrupa'da savaşın patlak vermesi –Bâbıâli'deki nezaretlerden Anadolu'nun kentleri ve kırsal bölgelerine ve Arap topraklarına kadar– bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu alarma geçirdi. İmparatorluğun toprak bütünlüğünü sağlamaya yönelik bir savunma ittifakı ihtiyacı hayati hale geldi. Jön Türkler Fransa'yla bu tür bir anlaşma ihtimalinin olmadığını Cemal'in raporlarından biliyorlardı. Britanya'ya duyduğu güven de aynı şekilde çok geçmeden boşa çıkacaktı.

Britanya hükümeti, Osmanlılar tarafından sipariş edilen iki dretnota, Almanya'ya savaş ilan etmeden üç gün önce, 1 Ağustos'ta el koydu. Haber bahriye nazırı olarak yeni gemileri Osmanlı donanma reformunun temel taşı olarak gören Cemal Paşa'yı şaşkına çevirdi. Paris'te Osmanlı donanma subaylarıyla yaptığı görüşmeleri hatırladı ve Britanya'nın tekrarlanan geciktir-

16 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson, tarih belirtilmemiş), s. 99-106.

17 İtalya Üçlü İttifak'ın bir üyesi olsa da, Almanya ve Avusturya'ya sadece bir savunma ittifakıyla bağlıydı. Taarruza geçen Almanya ve Avusturya olduğu için, İtalya 1914'te savaşa girmedi. İtalya 1915 sonunda savaş ilan ettiğinde, İtilaf Devletlerinin yanında yer aldı.

melerinin "İngiltere'nin bu gemileri uzun zamandan beri kendi adına yapma tasarısını ortaya koyan ... bahaneden ibaret olduğunu" anladı. Gemilerin parası büyük ölçüde halkın bağışlarıyla ve tamamen ödenmiş olduğu için, Britanya'nın gemilere el koyma kararı Türkiye'de bir ulusal aşağılanma olarak görüldü ve Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında herhangi bir ittifak ihtimalini ortadan kaldırdı. Hemen ertesi gün, 2 Ağustos 1914'te Osmanlılar Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması yaptı.[18]

Avusturyalılar Osmanlı İmparatorluğu'nu Üçlü İttifaka almayı ilk kez Temmuz 1914 ortasında önerdi. Viyana, İstanbul ile bir anlaşma yaparak Sırbistan'ı tecrit etmeyi ve Bulgaristan'ı tarafsız kılmayı umuyordu. Almanlar bu fikri başlangıçta reddetti. Hem İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim hem de Alman askerî misyonunun başı General Liman von Sanders, Osmanlıların hem diplomatik hem de askerî açılardan bir müttefikten ziyade, yük olacağına inanıyordu. Wangenheim'ın 18 Temmuz'da Berlin'e yazdığına göre, Türkiye "bugün bir müttefik olarak hiç şüphesiz hâlâ değersiz. Dostlarına en ufak bir avantaj sağlayamadan, onlar için ancak bir yük olacaktır."[19]

Enver, Talat ve Sadrazam Said Halim Paşa Temmuz ayının sonlarında Wangenheim ile bir Alman-Osmanlı ittifakı ihtimalini tartıştı. Şayet Almanya kendileriyle bir anlaşma yapmazsa, Osmanlıların Yunanistan ile bir ittifak kurarak İtilaf Güçlerinin desteğini istemek zorunda kalacağı uyarısında bulundular. Wangenheim bunu Berlin'e bildirdiğinde, Kayzer II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğu ile bir anlaşma yapma fikri lehine düşünmeye başladı. Kayzer Alman-Osmanlı dostluğunu kurmaya çalıştıktan 20 yıl sonra Türkleri Rusların ve Fransızların kollarına itme fikrinden dehşete kapılmıştı. Wilhelm 24 Temmuz'da İstanbul'daki büyükelçisine Osmanlıların talebini derhal yerine getirmesini emretti. Kayzer "Reddetmek veya hiçe saymak onu Rusya-Gallia'ya sunmak anlamına gelecek ve etkimiz bir kalemde yok olacaktır!" diye bağırdı.[20]

Almanlar ve Osmanlılar 27 Temmuz'a gelindiğinde Rusya'ya karşı gizli bir savunma ittifakının şartlarını belirlemişlerdi. Dikkat çekici derecede basit olan belgenin sekiz maddesi ancak Rusların her iki taraftan biriyle savaşa girmesi halinde –Almanya'nın 1 Ağustos'ta Rusya'ya savaş ilan etmesiyle birlikte, anlaşma imzalandığı sırada bu neredeyse kesindi– yürürlüğe girecekti. Almanya'nın Rusların emellerine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü taahhüt etmesi hayati önemdeydi. Antlaşma Alman askerî misyonunun "savaşın genel idaresi üzerinde gerçek bir etkiye" sahip olma-

18 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 116-117.

19 Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 96.

20 Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 99.

sı teminatı karşılığında, misyonu Osmanlı hükümetinin otoritesi altına sokmaktaydı. İttifak iki tarafın anlaşması halinde yenilenmesi niyetiyle, 1918 yılının sonuna kadar sürecekti. Almanya'nın kaleme almadığı bir koşul, savaşa girmesi halinde Osmanlıların, imparatorluklarındaki Müslüman tebaaları İtilaf Güçlerine karşı ayaklanmaya kışkırtmak üzere, Rusya'ya veya Mısır'da Britanya'ya karşı hemen askeri harekâtlar başlatmasıydı.[21]

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Almanya ile anlaşma imzalanmadan hemen önce umumi seferberlik çağrısı yaptı. 20 ve 45 yaş arasındaki tüm erkeklerin askere yazılması gerekiyordu ve tüm ihtiyatlara birliklerine rapor vermeleri emredildi. Seferberlik Osmanlı halkı için bomba etkisi yarattı, fakat bu, Alman müttefiklerine Jön Türklerin bağlılıklarını sürdürme niyetinde olduklarını gösteriyordu. Yine de savunma ittifakı yapmak konusunda bu kadar sabırsız olan Osmanlılar bir dünya savaşına girmeye can atmıyorlardı.

1914'ün ilk yarısındaki ekonomik patlamayı, Ağustos ayında olağanüstü bir çöküş izledi. Genç erkeklerin askerlik hizmetine alınmasıyla birlikte, tarlalara bakacak veya fabrikalarda çalışacak işçi kalmayacaktı. Bir ara oldukça umut vaat edici olan ticari beklentiler, tüm Osmanlı limanlarının savaş hali dolayısıyla deniz taşımacılığına kapatılacağı bilgisiyle birlikte çöktü. Ordunun levazım subayları tam seferberlik halindeki ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yiyeceklere, çiftlik hayvanlarına ve levazımata el koymaya başladı. Türk aileler en kötüsü için plan yapmaya başladı. Peşi sıra yaşanan üç savaşın ardından, savaşın yaşamlarını daha ne kadar altüst edeceğini bilmiyorlardı.

İstanbul'un yerlisi olan İrfan Orga 1914'te sadece 6 yaşındaydı. Savaş onun çocukluğunda bildiği refahı darmadağın etti. Çocukluğuna ait en eski anılardan bazıları savaş başladıktan sonra aile içerisinde yaşanan hararetli tartışmalara ilişkindi. O yaz bir akşam büyükleri gizlice dinlemek için yatağından çıktığını hatırlıyordu. "Ortalık çok sessizdi ve konuşulan her şeyi duyabiliyordum. Babam büyükannemi evimizi satmaya ikna etmeye çalışır gibi görünüyordu." Büyükannem "Saçma!" diye sertçe karşılık verdi. "Avrupa'daki bir savaş bizim hayatımızı neden değiştirsin?"

Orga'nın babası sadece aile evini değil, aynı zamanda halı ihracı işini de satmaya niyetli olduğunu belirterek ailesini şaşkına çevirdi. "Eğer hayatta kalacaksak, satmak zorundayız" diye açıkladı. "Birçok güçlük var, emek, ihracat, yurtdışında kötü tasvir; Avrupa'daki savaş artık buradaki pazarlarla il-

21 "Secret Treaty of Defensive Alliance: Germany and the Ottoman Empire, 2 August 1914", *The Middle East and North Africa in World Politics*, J. C. Hurewitz, (ed.) (New Haven, CT: Yale University Press, 1979), s. 2:1-2.

gili bütün umutlarımı da boşa çıkarıyor. Türkiye girerse –ve bence girecek– gitmek zorunda kalacağım." Sadece 26 yaşında olan babası savaş halinde askere çağrılacağını biliyordu. "Şimdi elden çıkarmak daha iyi; bir gün geri dönersem, kendi adımla işi yeniden kurmak kolay olur." Aile buz kesmişti.

Orga "Bu konuşmalar gelmekte olan değişikliklerin ilk ipucuydu" diyordu. Vakti gelince hem aile evi hem de işi Orga'nın babasının, Türkiye için uzun ve yıkıcı olma tehdidi yaratan savaşı atlatmak için ihtiyaç duyacaklarına inandığı gıda ve sermayeyi sağlamak üzere satıldı. Bu önlemlerin bile Orga'nın ailesini savaşın neden olduğu aşırı yoksulluktan korumaya yetmeyeceği görüldü.[22]

Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan ticaret, hükümetin Boğazları kapattığı 3 Ağustos'ta durma noktasına geldi. Liman reisi tüm yabancı hükümetlere, Osmanlı donanmasının hem Karadeniz tarafından İstanbul Boğazı'nın hem de Akdeniz tarafından Çanakkale Boğazı'nın girişine mayın döşediğini, bunun yanı sıra tüm seyir ışıklarını söndürdüğünü ve işaret şamandıralarını kaldırdığını bildirdi. Osmanlılar 4 Ağustos ve 26 Eylül arasında gemileri mayınlı alanlardan emniyetli bir şekilde götürmek için bir çekici hizmeti sağladı. 27 Eylül'de bu sona erdirildi ve Boğazlar ticari taşımacılığa tamamıyla kapatıldı. Bunun Osmanlı ticareti üzerindeki etkisi çabuk ve feci oldu, fakat Ruslar da acıyı hissetti. Karadeniz'den uluslararası pazarlara denizden erişimin kesilmesi tahıl ve başka ikmal malzemeleriyle yüklü yüzlerce gemiyi Karadeniz'e hapsetti.[23]

Kısıtlama getirilen Boğazlara girmeye ilk çalışan Alman donanması oldu. Fransa'ya savaş ilan ettikten kısa bir süre sonra, Almanya'nın Akdeniz filosu Cezayir'den Fransa'ya asker naklini kesmek için Kuzey Afrika sahiline hareket etti. Ağır harp gemisi *Goeben* ve hafif kruvazör *Breslau* 4 Ağustos'ta kıyı şehirleri Bône (modern Annaba) ve Philippeville'i (modern Skikda) bombaladı. Saldırı zayiata neden oldu ve Kuzey Afrika kıyı şeridi boyunca panik yarattı. Aynı gün Almanya'ya savaş ilan eden Britanya, Akdeniz donanmalarına Alman gemilerini batırmasını ve Doğu Akdeniz'e doğru yol alan *Goeben* ve *Breslau*'nun sıcak takibinde zarar gören Fransız donanmasına katılmasını emretti.

Zaten Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, donanma filosu komutanı Tümamiral Wilhelm Souchon'a (Fransız soyadı, Huguenot kökenli olduğunu gösterir) Türk sularına yol almasını emretmişti. Enver Paşa, 1 Ağus-

22 İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family* (1950; yeniden basım Londra: Eland, 1988), s. 47-48 [*Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, çev. Arın Bayraktaroğlu, Everest Yayınları, İstanbul, 2016]. Orga bu sohbeti yeniden canlandırırken sadece kendi hafızasına güvenmez ve "yıllar sonra annem parçaların çoğunu benim için bir araya getirdi" (s. 46) diye belirtir.

23 NARA, İstanbul, cilt 285, Heizer'den Morgenthau'ya, 4 Ağustos 1914; Konsolos Grech'ten gelen telgraflar, Çanakkale, 4 ve 27 Ağustos 1914.

tos'ta İstanbul'da Alman büyükelçisiyle ve askerî misyonun başkanı Liman von Sanders ile yaptığı bir toplantıda, Almanya ile savunma ittifakı yapmadan önce Alman harp gemilerinin Osmanlı sularına gönderilmesini özellikle talep etti. Bu daha önce Britanya tarafından el konulan dretnotların kaybını telafi edecek ve Karadeniz'de Rusya ile olan güç dengesini değiştirecekti. Büyükelçi Wangenheim Alman gemilerinin Türkiye'yi savaşa sokmak için kullanılması ve Rusya ile yeni bir cephenin açılması umuduyla Berlin'in rızasını aldı.

Almanların gemilerini Türk sularına göndermekteki niyetleri açıktı. Britanya ve Fransa'nın gemilerinin kendi gemilerinden daha fazla silahlanmış olduğunu ve *Goeben*'in kazan sorunu yaşadığını biliyorlardı. Alman gemileri açık sularda kesin olarak yıkımla karşı karşıyaydı. Dahası, Şansölye Theobold von Bethman Hollweg, Alman harp gemilerinin Türk sularındaki varlığının "Osmanlıların tarafsızlığını savunulamaz hale getireceğini" öne sürüyordu. Kaçınılmaz kriz, Bâbıâli'yi Osmanlıların doğuda Rusya'ya veya Mısır'da Britanya'ya karşı acilen harekete geçmesini talep edecek olan Almanya ile yaptığı gizli ittifaka bel bağlamaya itecekti. Her halükârda Alman gemileri İtilaf'a karşı yeni cepheler açmak için Osmanlı sularında olacak ve böylece güç dengesini Almanya lehine değiştirecekti.[24]

Osmanlılar Alman donanması krizini avantaja dönüştürdüler. Enver daha en başta Alman gemilerinin gönderilmesini talep etmiş olsa da, bunu hükümetin otoritesine başvurmadan yaptı ve Bâbıâli yaklaşan harp gemilerinin barınağını başlangıçta reddetti. Fakat Sadrazam Said Halim Paşa, Büyükelçi Wangenheim ile 6 Ağustos'ta şafak doğmadan yapılan bir toplantıda yumuşadı ve hükümetinin *Goeben* ve *Breslau*'nun Boğazlara girmesine izin vermek için öne sürdüğü koşulları ortaya koydu. Said Halim Alman gemilerinin hızla yayılan Avrupa savaşında Osmanlıların tarafsızlığını tehlikeye sokmak için yapabileceği hiçbir şeyi olmadığını vurguladı. Daha sonra Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'ndaki amaçlarına ilişkin ilk beyanat olarak, Almanya'dan altı talebini bildirerek devam etti.

Said Halim ilk olarak, Almanya'nın kapitülasyonların –Osmanlı topraklarında yaşayan ve çalışan Avrupalılara ticari imtiyazlar ve kendi yasaları dışında haklar veren eskiden kalma bir dizi ikili anlaşma– kaldırılması konusunda Osmanlılara yardım etmesini talep etti. Osmanlılar güçlerinin doruğundayken ticari ilişkileri kolaylaştırmak için kendilerinden zayıf olan Avrupalı devletlere kapitülasyonlar vermişlerdi. İlk kapitülasyonlar 14. yüzyılda İtalyan şehir-devletlerine verildi ve sistem daha sonra 16. yüzyılda Britanya ve Fransa'yı kapsayacak şekilde genişledi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı komşularından çok daha zayıf halde bulunduğu 20. yüzyıla gelindi-

24 Alıntı, Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 117.

ğinde ise, kapitülasyonlar Osmanlıların egemenliğini önemli açılardan tehlikeye düşüren eşitsiz anlaşmalara dönüşmüştü. Osmanlılar bunlardan kurtulmak için büyük bir Avrupa savaşından faydalanmayı umuyor ve Avrupa saraylarında öfkeye neden olacağını bildikleri tek taraflı bir girişime Almanların destek vermesini istiyorlardı.

Said Halim'in koşullarından ikisi Osmanlıların Balkan Savaşları'nda yaşadıkları son kayıplara yönelikti. Osmanlılar Üçlü İtilaf'a karşı savaşa girmeden önce, Balkan komşularının Türklere ait Trakya'yı veya İstanbul'u tehdit etmemesini sağlamak amacıyla Romanya ve Bulgaristan ile anlaşmalar yapmaya kararlıydı. Sadrazam hem "Romanya ve Bulgaristan ile kaçınılmaz mutabakatların" sağlanması hem de olası "savaş ganimetleri"nin eşit bir şekilde bölüşülmesi için "Bulgaristan ile adil bir anlaşmanın" müzakere edilmesi konusunda Almanya'nın yardımını istiyordu. İkincisi, Yunanistan İtilaf Güçleri yanında savaşa girer ve yenilirse, Almanya üç Ege adası Sakız, Midilli ve Limni'nin Türk egemenliğine dönmesini garanti edecekti.

Osmanlı hükûmeti Rusya'nın aleyhine toprak kazanımları elde etmeye de çalışıyordu. Bâbıâli, İtilaf karşısında elde edilecek bir zafer halinde, Almanya'nın "Türkiye'yi Rusya Müslümanlarıyla doğrudan temasa sokacak" şekilde, "Türkiye için doğu sınırında küçük bir düzeltme sağlamasını" istiyordu. Osmanlılar 1878'de Rusya'ya terk edilen üç vilayeti geri istiyorlardı. Almanya'dan ayrıca, savaş sırasında işgal edilen herhangi bir Osmanlı toprağı yabancı askerler tarafından boşaltılana ve Osmanlı egemenliğine dönene kadar, mağlup Avrupalı güçlerle herhangi bir barış anlaşması yapmaktan kaçınmasını talep ediyorlardı – aslında Alman-Türk ittifak anlaşması için temel önemde olan toprak teminatlarının yeniden ifadesiydi bu. Son olarak, Said Halim Alman büyükelçisinden, Türkiye'nin çabaları karşılığında "münasip bir savaş tazminatı" almasını sağlamasını istedi.[25]

Alman büyükelçinin, sadrazamın taleplerini hemen oracıkta kabul etmek dışında çok az seçeneği vardı. Gecenin bir yarısıydı, Alman gemileri hızla yaklaşıyordu ve koşulların çoğu ancak Osmanlıların bir Alman zaferine yardım etmesi halinde yerine getirilecekti. Yine de Wangenheim, Osmanlıların taleplerini kabul ederek, zayıf Osmanlı ortağının Alman müttefikine önemli imtiyazlar dayatması için savaşın sonuna kadar sürecek bir emsal oluşturdu.

Alman gemileri 10 Ağustos günü öğleden sonra Türk kıyılarında göründü. Enver Paşa, Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı istihkâmlarının komutanına bir telgraf gönderdi ve *Breslau* ve *Goeben*'in Boğaz'a girmesine izin vermesini istedi. Ertesi sabah gemilerin yakın zamanda mayınlanan sulardan güvenli bir şekilde geçip Çanakkale Boğazı'na demirlemelerine rehberlik etmek

25 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968), s. 28; Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 115.

üzere bir Türk torpidobotu gönderildi. Alman gemileri Çanakkale Boğazı'na girer girmez, Britanya ve Fransa'nın büyükelçileri, Osmanlıların tarafsızlığının ihlali olarak, Alman gemilerinin Osmanlı karasularına girmelerine izin verilmesi kararını protesto etmek için sadrazamı ziyaret ettiler.

11 Ağustos akşamı, Jön Türklerin yönetici üçlüsü akşam yemeği için sadrazamın evinde bir araya geldi. Çanakkale Boğazı'nda henüz ortaya çıkan çarpıcı olayları sadece Enver biliyordu. Arkadaşlarının genel kafa karışıklığına garip bir gülümsemeyle karşılık vererek "Bir oğlumuz doğdu!" diye haykırdı. Pek çok açıdan Almanya'yla ittifakın en açık sözlü taraftarı olan Enver, Alman gemilerinin gelişini bir oğulun doğuşuna göstereceği sevinçle karşıladı. Arkadaşlarını *Breslau* ve *Goeben*'in gelişi hakkında bilgilendirirken, imparatorluğun artık karşı karşıya olduğu siyasal sorunları ortaya koydu. Savaş hukukuna göre, Osmanlı hükümetinin tarafsızlığını korumak için önünde iki seçenek vardı: Alman gemilerinin 24 saat içerisinde Osmanlı sularını terk etmesini isteyebilir ya da Alman gemilerini silahsızlandırıp bir Osmanlı limanında alıkoyabilirdi.[26]

Osmanlıların, Alman müttefiklerinin, açık sularda bekleyen Britanya ve Fransa'nın filoları tarafından kesinlikle tahrip edilme tehlikesiyle karşı karşıya olan gemilerini Türk sularından kovması söz konusu değildi. Sadrazam ve nazırları gemileri silahsızlandırma konusunu büyükelçiye açınca, Wangenheim hemen reddetti. Bunun üzerine Osmanlılar uzlaşabilmek için, Almanların gemileri uydurma bir satışla Türk mülkiyetine devretmelerini önerdiler. Büyükelçi Berlin'in onayını almadan önce, Cemal Paşa 11 Ağustos'ta basına kısa bir bildiri yayınlayarak, *Goeben* ve *Breslau*'nun Osmanlı hükümeti tarafından 80 milyon marka –görünüşe göre, Cemal'in kafadan attığı bir rakam– "satın alındığını" duyurdu. Böylece, Alman gemileri Britanya donanmasının el koyduğu *Sultan Osman* ve *Reşadiye* dretnotlarının yerini alacaktı.

Gemilerin Osmanlı donanmasına satışının duyurulması, hem Jön Türkler hem de şaşkına dönmüş Alman hükümeti için bir halkla ilişkiler başarısıydı. Türklerin Osmanlı hükümetinin sipariş vermiş ve parasını ödemiş olduğu harp gemilerinin "çalınması" nedeniyle Britanya'ya duydukları öfke, Osmanlı donanmasının ihtiyaç duyduğu harp gemilerini temin ettiği için Almanya'ya minnettarlığa dönüştü. Fakat Türklere Rusya'nın Karadeniz filosu üzerinde üstünlük veren modern harp gemileri elde ederek Britanya ve Fransa'ya karşı koz elde eden Jön Türkler de anlaşmadan iyi bir sonuçla çıkmış oldu. Büyükelçi bu oldubittiyi Berlin'de hükümetine açıklamak için ayrıldığında, *Breslau* ve *Goeben* gemileri *Yavuz Sultan Selim* ve *Midilli* adlarını aldı,

26 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 118-119; Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Amaç Basımevi, 1996), s 189-191.

Amiral Souchon Osmanlı filosunun bir komutanı oldu ve Alman denizciler de Osmanlı donanmasına katıldı. Hepsinden iyisi, Osmanlıların bakış açısına göre, Alman gemileri denizlerdeki güç dengesini Osmanlıların lehine değiştirdi ve İstanbul'u giderek genişleyen küresel çatışmada tarafsızlığını terk etmeye zorlamadan, Almanya'yla olan bağlarını derinleştirdi.

Ağustos 1914'teki krizleri atlatmış olan Osmanlılar avantajlı bir konumdalardı. Topraklarını Rus saldırısından korumak için büyük bir Avrupalı güçle ittifak yapmışlardı. Avrupalı güçlerin Türkiye'yi dikkate almalarını sağlamak için silahlı kuvvetlerini seferber etmişlerdi. Hem Ege hem de Karadeniz'de denizlerdeki güç dengesini Türkiye'nin lehine değiştiren modern harp gemilerine kavuşmuşlardı. İstanbul tüm bunları yaparak giderek yayılan savaşın kendisine bulaşmaktan kaçınmayı başardı. Osmanlılar Avrupa savaşı boyunca tarafsızlıklarını korumayı tercih ederlerdi. Bu, İttifak Devletlerinin İtilaf ordularını yıpratmasını sağlayacak ve Türklere, çatışmaya katılmadan önce olası bir Avusturya-Almanya zaferi ihtimali görünene kadar bekleme ve böylece, insan ve levazım açısından en az risk veya masrafla savaştaki hedeflerine ulaşma fırsatı verecekti.

Almanya ise Osmanlı müttefiklerinin savaşa çok daha etkin bir biçimde katılmasını istiyordu. Alman gemileri Osmanlı mülkiyetine geçtiği andan itibaren, Berlin savaşa katılmaları için Türklere baskı yapıyordu. Alman savaş planlamacılarının bu konuda karşılaştığı tek sorun, Osmanlı ortaklarını giderek genişleyen savaş girişiminde en iyi nasıl kullanacakları meselesiydi. Bazıları, Türklerin İttifak Devletlerine yönelik Rus savaş girişimini zayıflatmak için Ruslara karşı yeni bir cephe açmaları gerektiğini savunuyordu. Bu, Alman ordusuna kuvvetlerinin daha büyük bir bölümünü Britanya ve Fransa ile karşı karşıya gelmek üzere, batı cephesine konuşlandırma imkânı verecekti. Osmanlılara en yakın olanlar, İstanbul'un Ruslarla savaşa tutuşmak konusundaki tereddüdünü anlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu 1711'den beri Rusya'ya karşı girdiği yedi savaşın hepsini kaybetmişti ve İtalyan ve Balkan savaşlarının hemen ardından, en tehlikeli düşmanına karşı zafer kazanacağına dair bir özgüveni kalmamıştı. Türkiye 1914'te Rusya'ya saldırır ve kaybederse, parçalanmayla karşı karşıya kalacağını biliyordu.

Diğerleri ise Osmanlı kuvvetlerinin en etkili olarak, Mısır'daki Britanya mevzilerine yönelik hızlı bir saldırıda kullanılabileceğini savundu. Osmanlılar Süveyş Kanalı'nı emniyet altına alabilirlerse, Britanya'nın Hindistan ile olan haberleşmesini aksatır ve sadece Hindistan'dan değil, aynı zamanda Avustralya ve Yeni Zelanda dominyonlarından insan ve levazım ikmalini keserlerdi. Alman savaş planlamacıları, kanal boyunca Britanya'nın savunma-

sının gücü konusunda yanılgı içerisinde değillerdi. Fakat Osmanlıların, Britanya'nın mevzilerini zayıflatmak için gizli bir silah konuşlandırabileceklerine inanıyorlardı.

Sultan, Osmanlı Devleti'nin imparatoru olma rolünün yanı sıra, dinsel halifelik makamını, yani tüm dünyada Müslüman cemaatin liderliğini de elinde tutuyordu. Almanlar İtilaf Güçlerini kendi imparatorlukları içerisinden zayıflatmak için, Mısır'daki 12 milyon Müslümanın yanı sıra, Britanya ve Fransa'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerinde yaşayan milyonlarca Müslümanın dinsel coşkusuyla oynamak istiyorlardı. Mısır'a cihat ilanıyla birlikte saldırmak, Mısır'ın huzursuz nüfusu arasında, Britanya'nın o ülkedeki konumunu savunulamaz hale getirecek bir ayaklanmayı kışkırtabilirdi – veya iddia böyleydi.

John Buchan'ın ilk kez 1916'da yayımlanan popüler romanı *Yeşil Kaftan*, Avrupa'nın İslâmi fanatizmin potansiyel gücüne olan ilgisini yakalamaktaydı. "İslâm savaşçı bir itikattır ve molla hâlâ minberde, bir elinde Kur'an, diğer elinde çekilmiş bir kılıçla durur" diyordu, Buchan'ın romanındaki istihbarat şefi Sir Walter Bullivant. "Cennet hayalleriyle en mesafeli Müslüman köylüyü kudurtan bir Ahit Sandığı'nın var olduğunu farz edebiliyor musunuz?" Buchan'ın 1915 sonunda Dışişleri Bakanlığı'nda geçtiğini varsaydığı bu hayalî sohbetin farklı versiyonları Berlin'deki devlet dairelerinde gerçeğe dönüşmüştü. Onlar buna "Islampolitik" adını veriyordu ve pek çok Alman, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş girişimine yapacağı en büyük katkının "İslâm siyaseti"nden geçeceğine inanıyordu.[27]

Almanya'nın Islampolitik'inin peygamberi Baron Max von Oppenheim'dı. 1860'ta bankacı bir ailede doğan Oppenheim, Şark'a olan ilgisini finanse edebilecek kişisel kaynaklara sahipti. İlk Ortadoğu seyahatini 1883'te gerçekleştirdi ve bir bilgin ve maceraperest olarak bölgede pek çok yer gezdi. 1892'de Kahire'ye gitti ve orayı 1909'a kadar bölgede yaptığı bütün seyahatler için ana üs olarak kullandı. Oldukça üretken bir yazardı; Arap aşiretleri hakkındaki dört ciltlik klasik eseri *Die Beduinen* (Bedeviler) bugün hâlâ standart bir başvuru kaynağıdır. Daha sonra "Arabistanlı Lawrence" olarak ünlenen T.E. Lawrence da onun okuyucularından biriydi. "Yerlileştiği" gerekçesiyle Alman diplomatları tarafından açığa alınan Oppenheim, Kayzer II. Wilhelm'in güvenini kazandı ve kayzer, bu başına buyruk Şarkiyatçıya 1900 yılında resmî *Legationsrat* (baş hukuk müşaviri) unvanını verdi. Oppenheim Almanya'yı ziyaret ettiği her yaz, kayzer Müslüman dünyanın –Wilhelm'in, dünya-

27 John Buchan, *Greenmantle* (Londra: Hodder and Stoughton, 1916), s. 7 [*Yeşil Kaftan*, çev. Selin Çınar, Altın Bilek Yayınları, İstanbul, 2015]. *Islampolitik* konusunda bkz. Tilman Lüdke, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* (Münster: Lit Verlag, 2005), s. 33-34.

nın, 1898'deki muzaffer Osmanlı gezisinden beri kişisel ilgi duyduğu parçası– durumu hakkında bir bilgilendirme için onunla bir araya gelirdi.

Britanya İmparatorluğu'na karşı son derece hasmane duygular besleyen Oppenheim, Almanya'nın Müslüman dünya ile kurduğu dostluğu ona karşı bir silah olarak kullanmasını savunan ilk kişilerden biriydi. Oppenheim, ta 1906'da şöyle diyordu: "İslâm gelecekte çok daha büyük bir rol oynayacak. ... İslâm topraklarının çarpıcı gücü ve demografik kuvveti bir gün Avrupa devletleri için büyük bir önem taşıyacak." Baron bu gücü Almanya'nın yararına kullanmak istiyordu. Ağustos 1914'te savaş başladığında, Oppenheim Fransız Kuzey Afrikası'nda, Rus Orta Asyası'nda ve 80 milyon Müslümana sahip, kraliyetin mücevheri Britanya Hindistanı'nda isyanları kışkırtmak için pan-İslâmcı propaganda üretmek üzere Berlin'de bir cihat bürosu kurdu. Oppenheim şansölyeye, ayaklanmalar hayata geçemese dahi, sadece Hindistan'da bir ayaklanma tehdidinin bile "İngiltere'yi bizim lehimize olan barış şartlarını [kabule] zorlayacağını" garanti etti.[28]

Her ne kadar bu taktiği "Almanya'da yapılan cihat" olduğu gerekçesiyle sıkça reddetseler de, açıkça seküler pek çok Jön Türk de, dinsel fanatizmin İtilaf'a karşı kullanılabileceğine inanıyordu. Enver, 1911'de Libya'da savaşırken İslâm'ın gücünün değerini anlamıştı. Libya'ya gitmek için yola çıkmadan önce, İtalyanlara karşı bir gerilla savaşı çağrısı yaptı. Oraya gittiğinde ise, çatışmayı giderek cihat temelinde değerlendirmeye başladı. Enver mektuplarında, Libyalı Müslümanları "düşman karşısında ölmeyi Allah'ın bir ihsanı olarak gören fanatik Müslümanlar" olarak tanımlıyor ve halifenin damadı olduğu için kendisine olan bağlılıklarından sıkça bahsediyordu. Arkadaşı Cemal de İslâm'ı Araplar ve Türkler arasında bir bağ olarak görüyor ve dinsel bir savaşın bu bağları kuvvetlendireceğine inanıyordu. Cemal "Arapların çoğunluğu Müslüman Halifeliğin kurtuluşu için bu büyük savaşta herhangi bir fedakârlık yapmakta tereddüt etmeyecektir" diye iddia ediyordu. Dolayısıyla, İttihatçı liderliğin etkili üyeleri, İslâm'ın erken döneminde güçlü bir silah olan cihadın, Avrupalı Büyük Güçlerle eli kulağında bir savaşta bir güç kaynağı olarak hizmet etmek üzere canlandırılabileceğine emindi.[29]

Jön Türklerin cihada yatırım yaparken beklentileri ne olursa olsun, onlar Osmanlı İmparatorluğu'nu olabildiğince savaşın dışında tutmaya kendilerini hâlâ adamışlardı. Türk yetkilileri 1914 yılının Ağustos ve Eylül ayları boyunca giderek sabırsızlanan Almanlara bahanelerini sunuyorlardı. Onlara

---

28 Oppenheim'dan alıntılayan McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express*, s. 27, 91.

29 Enver'in yorumlarına dair alıntı, 1. Bölüm (n. 25); Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, 144. İttihatçıların cihat hakkındaki görüşleri için bkz. Philip H. Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-i Mahsusa", (doktora tezi, Princeton University, 1963), s. 23-26.

göre, seferberlik hâlâ tamamlanmamıştı. Osmanlılar, orduları tam kuvvetine ulaşmadan Rusya'ya saldırırlarsa, kendilerini İttifak Devletleri için müttefikten ziyade bir engel haline getirecek bir tür yenilgi tehlikesiyle karşı karşıya kalırlardı. Osmanlılar Almanlara hâlâ, Rusya'nın kendi imparatorlukları için varoluşsal bir tehdit oluşturduğunu düşündüklerini açıkladılar. Fakat Rus tehdidinin üzerine gitme teşebbüsleri sırasında Rusların kendilerine bile gizli bir ittifak önermiş olduklarını –Almanya'yla ilişkilerin kesinlikle kopmasına neden olacak bir öneri– yeni müttefiklerine ifşa etmediler.

Almanya ile ittifakın en açıksözlü yandaşı olan Enver Paşa, ilk önce Rusya ile gizli bir antlaşma önerdi. Enver, Almanlarla gizli anlaşma yapıldıktan sadece üç gün sonra 5 Ağustos'ta, Rusya ile bir savunma ittifakı önererek Rusya'nın İstanbul'daki askerî ataşesi General M.N. Leontiev'i şaşkına çevirdi. Sadrazam Said Halim ve Enver'in Jön Türk arkadaşı Talat Paşa da görüşmelere katıldı ve Rusya'nın Bâbıâli'deki büyükelçisi M.N. Giers ile tartışmaya girdi. Rusların Osmanlıların toprak bütünlüğü konusunda teminat vermesini ve Balkan Savaşları sırasında kaybedilen ve şu an Bulgaristan'ın elinde olan Batı Trakya ile üç Ege adasının geri verilmesini istiyorlardı. Osmanlılar da bunun karşılığında İtilaf'ın savaş girişimine tam bir askerî destek sağlayacak ve o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nda görev başında olan tüm Alman subay ve teknisyenleri azledeceklerdi. Enver, Talat ve Said Halim Rus büyükelçiyi ve askerî ataşeyi tekliflerinin samimi olduğu konusunda ikna etmeyi başardı ve iki Rus yetkili Türkiye'yle ittifak önerisine tam destek verdi.[30]

St. Petersburg'daki Osmanlı büyükelçisi Fahreddin Bey de Rus hükümetiyle bir Türk-Rus ittifakı meselesi peşindeydi. Dışişleri Bakanı Sergei Sazonov'a, Osmanlıların toprak güvencesi istediğini ve Ruslardan, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki milliyetçi arzularına destek vermeme sözü talep ettiğini açıkladı. Fakat Sazonov'u ne Jön Türkler ne de İstanbul'daki kendi büyükelçisi ikna edebildi. Ermeni reform projesinden vazgeçmeyi reddetti ve Enver'in Almanya'yla ilişkileri koparma vaatlerine pek de inanmadı. Sazonov en fazla, Rusya'nın müttefikleri Britanya ve Fransa'nın desteğiyle, Osmanlıların savaşta tarafsız kalması karşılığında, İtilaf'ın Osmanlıların toprak bütünlüğü konusundaki teminatını kabul edecekti. Fakat bu tür bir teminat Osmanlıların Ege veya Trakya'daki kayıplarını geri getirmeye yaramayacak ve savaştan sonra Osmanlıları Rusların emellerinden korumayacaktı.

Sazonov'un Ermeni reform projesini yeniden tasdik etmesi, Osmanlıların imparatorluğun parçalanmasına dayanan gelecek planlarına dair korkularını

30 Rus diplomatlarının yazışmalarından yararlanan Aksakal, Osmanlıların Ruslara yaptığı önerileri tamamıyla belgeler: *The Ottoman Road to War*, s. 126-135. Sean McMeekin, Enver'in önerilerini "olağanüstü kinizme sahip bir deneme balonu" olarak görür: *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), s. 106-107 [*I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013].

iyice pekiştirdi. Almanların teklifi hâlâ masadaki en iyi anlaşmaydı ve böylece Ağustos sonuna gelindiğinde Osmanlılar İttifak Devletleriyle olan özel ilişkilerine döndüler. Jön Türklerin Ruslarla görüşmesi, Avrupa savaşının dışında kalmak için nelere başvurduklarını ortaya koyuyordu.

Ağustos ve Eylül 1914'te savaş durumunun gidişatı dolayısıyla, Osmanlılar savaşa girmeden önce ihtiyatlı olmak için her nedene sahiplerdi. Belçika'nın hızla işgaline ve daha sonra Paris'te süratle ilerlemeye yol açmış olan Alman hareket savaşı (*war of movement*) nihai Marne Muharebesi'nde (5-12 Eylül) durdu. Muharip kuvvetler batı cephesinde durağan savaşın (*static warfare*) belirleyici özelliklerinden biri haline gelecek olan siperleri kazmaya başladı. Büyük Savaş'ın ayırt edici diğer bir özelliği Eylül ayına gelindiğinde zaten kendisini göstermişti: Eşi benzeri görülmemiş zayiat oranları. Sadece batı cephesinde Fransızların ölü ve yaralı sayısı 385.000'i aşarken, Almanlar 260.000'den fazla kayıp verdi. Ağustos sonunda Tannenberg Muharebesi'nde bütün bir Rus ordusunu imha eden Alman kuvvetleri Rusların 50.000 kayıp vermesine yol açtı ve 90.000 kişiyi esir aldı. Ruslar, Galiçya Seferi'nden 320.000 kayıp ve 100.000 esirle çıkan Avusturyalılara karşı daha başarılı oldular (Rusların Galiçya'daki kayıpları da inanılmaz derecede ağırdı: 200.000'den fazla kayıp ve 40.000 savaş esiri). Avusturya bir yandan da Ağustos 1914'te Sırbistan'a başarısız bir saldırı düzenledi ve bu saldırıda Habsburgların 24.000'i bulan kayıpları, nüfusu Avusturya-Macaristan'ın nüfusunun onda birinden az olan Sırbistan'ın kayıplarının çok üzerindeydi. Kasım 1914'e gelindiğinde Britanya'nın zayiatı 90.000 ölü ve yaralıya ulaşmıştı ve bu rakam, Britanya Yurtdışı Sefer Kuvveti'ne bağlı ilk yedi tümenin toplam büyüklüğünü aşıyordu. Savaşın ilk altı haftasından daha kısa bir süre içerisinde, İtilaf ve İttifak devletleri bir milyondan fazla zayiat verdi. Bu da Jön Türkleri durup düşündürmeye yetiyordu.[31]

Almanların, Osmanlıların oyalamaları karşısındaki sabrı Eylül 1914'te tükendi. Alman kuvvetlerinin batı cephesinde takılıp kalması ve Avusturya ordusunun hem Rusya hem de Sırbistan'a karşı yürüttüğü savaşta ciddi anlamda zayıflaması nedeniyle, İttifak Devletlerinin, Osmanlıların Ruslara karşı yeni bir cephe açmasına acilen ihtiyaçları vardı. Jön Türkler para ve savaş malzemesi talebinde bulunurken, savaşa girmeyi vaat etmeyi sürdürdüler. Alman

31 Hew Strachan, *The First World War, vol. 1: To Arms* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 230-278 [*Birinci Dünya Savaşı*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2014]. Avusturya'nın Rusya ve Sırbistan'daki kayıpları için bkz. David Stevenson, *1914-1918: The History of the First World War* (Londra: Penguin, 2005), s. 70-73. Ayrıca bkz. D. E. Showalter, "Manoeuvre Warfare: The Eastern and Western Fronts, 1914-1915", *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Hew Strachan (ed.), (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 39-53.

Savaş Bakanı General Erich von Falkenhayn Eylül ortasında, "Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın düşmanlarıyla savaşa girene kadar ... yeni subay, ağır silah ve mühimmat taleplerine" karşılık vermeyi reddetti. Berlin'e kalırsa, *Goeben* ve *Breslau*'nun nakli Osmanlı donanmasına Rusya ile savaş halini başlatmak ve Karadeniz'de üstünlük kurmak için mükemmel araçları verdi. Rusya'ya yönelik bir saldırı Osmanlıların tarafsızlığını ortadan kaldıracak ve Türkleri Avrupa savaşına çekecekti. O noktada sultan, Alman savaş planlamacılarının İtilaf Güçlerini kendi Müslüman sömürgeleriyle zayıflatmak konusunda büyük umut besledikleri cihadı ilan edebilirdi. Almanya için mesele Osmanlıları tereddütlerine son vermeye ve Ruslara saldırmaya zorlamaktı.[32]

Osmanlılar açısından temel bir engel paraydı. Üst düzey seferberliklerini sürdürmek ve askerî harekâta girmek için büyük bir finansmana ihtiyaçları vardı. Harbiye Nazırı Enver Paşa Ekim ortasında müzakere masasına gelerek, mali destek karşılığında Rusya'ya yönelik ani bir deniz saldırısı önerdi. Enver aynı zamanda Rusları Doğu Anadolu'da zapt etmeyi ve Mısır'daki Britanya mevzilerine bir saldırı düzenlemeyi vaat etti; ayrıca sultan İtilaf Güçlerine karşı bir kutsal savaş ilan edecekti. Almanlar Osmanlıların teklifini hemen kabul ettiler ve İstanbul'a, Rusya'yla savaş açılması halinde kullanabilecekleri 2 milyon altın lira gönderdiler. Almanlar ayrıca, Osmanlılar savaşa resmen girdikten sonra, gelecek sekiz ayda ödenmek üzere 3 milyon lira daha vaat ettiler. Bu para Osmanlı savaş planlamacılarına ihtiraslı savaş planlarını gerçekleştirmek için gereken mali istikrarı verdi.

24 Ekim'de Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Amiral Souchon'a Karadeniz'de manevra yapma yetkisi veren can alıcı emirleri yazdı. Enver Paşa da Souchon'a ikinci bir dizi emir göndererek, filonun Rusya'nın donanma kuvvetlerine saldırmasını emretti. Amiral, Enver'in emirlerini, zarfın açılıp emirlerin yerine getirilmesi telsizle duyurulana kadar mühürlü tutmayı kabul etti. Ne var ki yeniden bayrak çekilen Alman gemileri 27 Ekim'de Karadeniz'e yol alınca, inisiyatif artık Osmanlıların elinden çıkmış oldu.

Souchon Osmanlı donanmasına destek vermiş olabilirdi, fakat kayzere sadakati tamdı. Enver Souchon'a telsizle haber göndermeyi başaramayınca, Alman amiral inisiyatifi aldı ve 29 Ekim'de Kırım Karadeniz filosuna savaş açarak bir gambot ve bir mayın gemisini batırdı. *Goeben* de Rus şehri Sivastopol'u top ateşine tuttu. Ertesi gün Osmanlı hükümeti Türk filosuna yönelik Rus saldırısını kınayan bir açıklama yaptı. Rusya ve daha sonra Britanya ve Fransa, 2 Kasım'da savaş ilan etmeden önce, İstanbul'daki büyükelçilerini geri çekti.

Osmanlı İmparatorluğu savaştaydı. Geriye sadece cihat sancağını kaldırmak kalmıştı. Osmanlılar savaşta tebaalarını seferber etmek için dini ilk kez

32 Von Falkenhayn'dan alıntılayan, Aksakal, *The Ottoman Road to War*, s. 149.

kullanmıyorlardı. En son 1877'de Sultan II. Abdülhamid Ruslara karşı cihat ilan etmek için Hz. Muhammed'in sancağını kaldırmıştı. Ne var ki 1914'teki koşullar farklıydı. Sultan bu sefer Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Osmanlı sınırları dışındaki dünyanın Müslümanlarını toplayarak, bazı gayrimüslimlere –Ruslar, Britanyalılar, Fransızlar, Sırplar ve Karadağlılar– karşı savaş yürütecek, fakat imparatorluğun müttefiki olan diğer gayrimüslimlere, yani Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmayacaktı. Ulemadan 29 kişi müzakere etmek üzere İstanbul'da bir araya geldi ve cihada izin veren beş fetva hazırladı. Bu beş fetva sultan tarafından resmen onaylandı ve 11 Kasım'da kapalı bir oturumda önde gelen siyasi, askerî ve dinî yetkililere sunuldu. Cihat çağrısı ancak daha sonra 14 Kasım'da, Fatih Cami'nin dışında toplanan büyük bir kalabalığın önünde sultanın adına okundu. Kalabalık da desteğini haykırdı.[33]

Osmanlı yetkilileri imparatorluk içerisindeki Arapların ve Türklerin sultanın çağrısına cevap vereceğine emin olabilirdi. Fakat tüm dünya savaş için seferber olduğundan, cihadın daha geniş yankı bulmasını görmek üzere beklemeleri gerekecekti.

33 Mustafa Aksakal, "Holy War Made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History* 18 (2011), s. 184-199.

3

KÜRESEL BİR SİLAHLANMA ÇAĞRISI

1914 yılı Ağustos ayının ilk haftasında savaş haberleri telgraf hızıyla tüm dünyaya yayıldı. Trampetçiler ve borazancılar beş kıtada kentlerde ve kırsal kesimde savaş ruhunu canlandırdı. Ülkeleri gizli antlaşmalara ve karşılıklı savunma paktlarına bağlı olduğu için, Avrupa'daki insanların çağrıya karşılık vermesi en azından doğal görünüyordu. Bazıları bunu şovence bir coşkuyla yaparken, diğerleri o zamana kadar nefret etmek için hiçbir gerekçeleri olmayan düşmanlara karşı savaşmayı vakur kuşkularla karşıladı.

Britanyalılar ve Fransızlar Almanlara karşı savaşmak için gönüllü olurken, Londra ve Paris'teki hükümetler yardım için kendi imparatorluklarına yöneldiler. Kanadalılar, Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar, İttifak Güçlerine karşı düşmanlık için çok az nedene sahip olsalar da, Kral V. George'un herhangi bir tebaasından farksız bir görev anlayışıyla Britanya Krallığı'nın yardımına koştular. Ne de olsa, "Beyaz Dominyonlar"daki insanlar, kökenleri Britanya Adaları'na kadar giden yerleşimcilerdi ve Britanya Krallığı da devletlerinin başıydı. Kral tarafından çağrılınca, Kanadalılar, Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar hizmet etme mesuliyeti hissettiler.

Fakat aynı şey Asya ve Afrika'daki insanlar –Britanya ve Fransa'nın, yabancı hükümdarlarına kızgın olan sömürge tebaası– için söylenemezdi. Britanya Hindistan'a yönelince ve Fransa Afrika Ordusu'nu silah altına alınca, savaş planlamacıları sömürgelerinin sadakatini sorgulamak için iyi bir gerekçeye sahip oldular. Almanya sömürgelerde İtilaf Güçlerine karşı ayaklanmaları –özellikle Müslümanlar arasında– etkili bir şekilde teşvik ediyordu. 1914 yılında dünyadaki 240 milyon Müslümanın çoğunluğu sömürge hâkimiyeti altında yaşıyordu ve bunların da neredeyse tamamı bir İtilaf Gü-

cünün tebaasıydı: Britanya hâkimiyetinde 100 milyon, Fransız kolonilerinde 20 milyon ve Rus İmparatorluğu içerisinde bir 20 milyon daha. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kasım 1914'te İttifak Güçlerinin yanında savaşa girmesi ve sultanın Britanya, Fransa ve Rusya'ya karşı cihat çağrısı Müslümanların İtilaf'a olan sadakatlerini oldukça şüpheye düşürdü. Osmanlılar küresel İslâm'a yönelik çağrılarında başarılı olurlarsa, dengeyi İttifak Devletlerinin lehine değiştirebilirlerdi.[1]

Hal böyleyken, Osmanlılar imparatorluğun altı yüzyıllık tarihindeki en ağır tehdidin üstesinden gelmek için savaş yorgunu toplumlarını seferber ederken, sivil cephelerinde (home front) büyük bir zorlukla karşı karşıya kaldılar. Libya ve Balkanlar'daki savaşların ardından, askerlik çağındaki erkekler silah altına alınmaktan kurtulmak için farklı zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaçıyorlardı. 1913 yılında Kuzey ve Güney Amerika'ya yönelik göç önceki yıllara göre % 70 arttı. Amerikan konsolosluk yetkilileri, göç edenlerin büyük bölümünün askerlik hizmetinden kaçan genç erkekler olduğunu iddia ediyordu. 1914'ün ilk yarısında çıkan savaş söylentileri tüm imparatorlukta Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi erkeklerin göçünü hızlandırdı; ta ki, genel seferberlik emriyle birlikte, Osmanlı hükümeti askerlik çağındaki erkeklerin ülkeyi terk etmesini yasaklayana kadar.[2]

Harbiye Nezareti 1 Ağustos'ta Enver Paşa'nın askere çağrısını telgrafla tüm imparatorluğa gönderdi. Köy muhtarları ve mahalle liderleri duyuruları meydanlara ve cami kapılarına astı. Afişler "Seferberlik ilan edildi" diye duyuruyordu. "Uygun tüm erkekler silah altına!" 21 ila 45 yaş arasında, hem Müslüman hem de gayrimüslim tüm erkeklere, en yakın askerlik dairesine gitmeleri için beş gün verildi. Yerel yetkililere, "davullar çalarak, neşe ve memnuniyet sergileyerek ve umutsuzluk ve ihmalden kaçınarak" savaş coşkusunu teşvik etmeleri söylendi.[3]

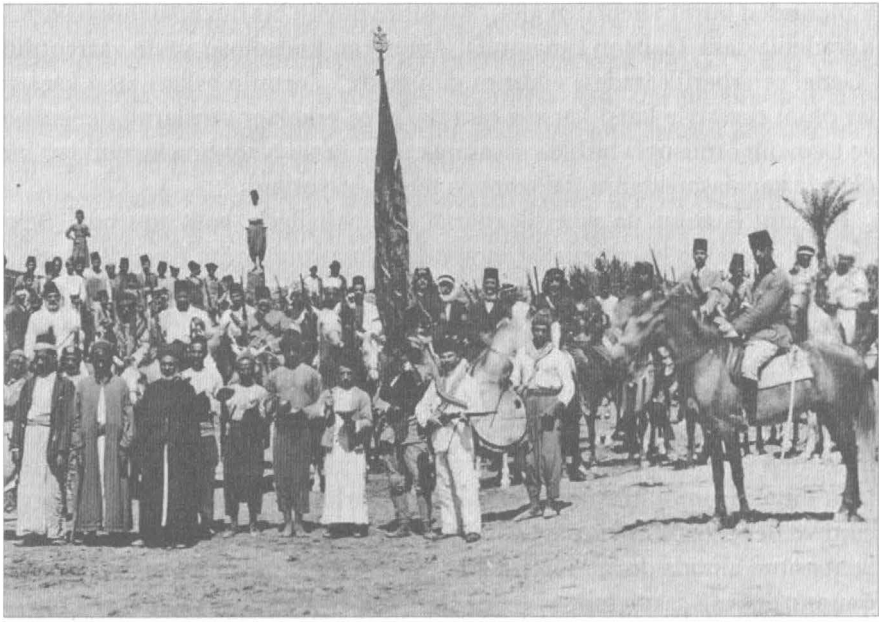
Fakat çalınan hiçbir davul veya sergilenen hiçbir resmî sevinç gösterisi, seferberlik ilk ilan edildiğinde Arap köylüleri arasında hâkim olan o kötü his-

---

1 Hew Strachan, *The First World War* (Londra: Pocket Books, 2006), s. 97.

2 NARA, İstanbul, cilt 280, "Annual Report on the Commerce and Industries of Turkey for the Calendar Year 1913", 29 Mayıs 1914; ayrıca bkz. cilt 280'de Suriye, Smyrna, Kudüs ve Trabzon'da Trablus'tan raporlar; tüm raporlar askerlik çağındaki erkeklerin göçü hakkındadır. İstanbul, cilt 292, "Report on Commerce and Industries for Calendar Year 1914", Kudüs, 15 Mart 1915.

3 NARA, İstanbul, cilt 282, Kudüs'ten gönderilen 29 Nisan 1914 tarihli rapor, "The Chief of the Jaffa Branch of Soldier Collection" tarafından Filistin'deki muhtarlara gönderilen 25 Nisan 1914 tarihli talimatların bir tercümesini içerir; Yiğit Akın, "The Ottoman Home Front During World War I: Everyday Politics, Society, and Culture"i (doktora tezi, Ohio State University, 2011), s. 22; seferberlik posterlerinin kopyaları için bkz. Mehmet Besikçi, "Between Voluntarism and Resistance: The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War", (doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2009), s. 407-409.

Tiberya yakınlarında "Kutsal Savaş" için asker toplama. Osmanlı İmparatorluğu 1 Ağustos 1914'te savaş için seferberlik ilan etti. Köy muhtarlarına "davullar çalarak, neşe ve memnuniyet sergileyerek" savaş coşkusunu teşvik etmeleri emredildi. Bu resmî Osmanlı fotoğrafı Filistin kenti Tiberya'da davullar ve sancaklarla iş başında olan asker alımı takımlarını gösteriyor. [Kaynak: Filistin ve Suriye'de Birinci Dünya Savaşı, Prints & Photographs Division, Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00009.]

si ortadan kaldıramıyordu. Güney Lübnan'daki Nebatiye köyünde yaşayan Şii Müslüman bir din adamı, halkın umutsuzluğunu 3 Ağustos 1914'te günlüğüne şöyle aktarıyordu:

> İnsanlar [genel seferberlik] haberleri yüzünden son derece sıkıntılı ve telaşlıydı. Sanki Mahşer Günüyle karşı karşıyaymış gibi, şaşkın ve afallamış bir şekilde, açık alanlarda küçük gruplar halinde toplandılar. Bazıları kaçmak istiyordu – fakat nereye gidebilirlerdi? Diğerleri kaçıp kurtulmak istedi, fakat çıkış yoktu. Daha sonra bir tarafta Almanya ve Avusturya ve diğer tarafta İtilaf arasında savaşın başladığını duyduk. Bu da ekili toprakları ve kuru toprağı silip süpürecek kanlı bir savaşın başlayacağı yönündeki korku ve telaşı artırmaya yetti.[4]

Tüm imparatorlukta buna benzer tepkiler kaydedilmekteydi. Seferberlik emirlerine cevap olarak 3 Ağustos'ta Halep'te dükkânlar kapandı. Şehir sa-

4 Ahmad Rida, *Hawadith Jabal 'Amil, 1914-1922* [Cebel Amil Olayları] (Beyrut: Dar Annahar, 2009), s. 35.

kinlerinden birinin belirttiği gibi, "Bu şehre büyük bir huzursuzluk hâkim." Karadeniz'deki Trabzon limanında, Amerikan konsolosu şöyle yazıyordu: "Genel seferberlik iradesi yıldırım gibi geldi." Zorunlu askerlikten kaçanlar ölüm cezasıyla karşı karşıya olsa da, genç erkekler şanslarını denemeyi ve Osmanlı ordusuyla birlikte savaşarak daha kesin olacağına inandıkları bir ölümle karşılaşmaktansa, saklanmayı tercih ediyorlardı.[5]

Payitaht İstanbul'da askerlik çağrısı her mahallede, halk arasında "Bekçi Baba" olarak bilinen tellallar tarafından duyuruluyordu. Bekçi Baba gündüz komşu mahallelere su dağıtırken, gece mahallenin sokaklarında bekçilik yapardı. Yangın çıktığında alarm veren de savaşa adam çağıran da Bekçi Baba'ydı.

İrfan Orga babasının Bekçi Baba tarafından nasıl savaşa çağrıldığını hatırlıyordu. 1914 yazında başlamış olan seferberlik, Osmanlıların savaşa girmesinden sonra hızlandı ve daha yaşlı olan erkekler de çağrıldı. Orga, tellalın duyurusunu dinlemek için babasıyla birlikte Kasım soğuğunda dışarı çıktı ve Bekçi Baba'nın köşeyi dönüp, "yıkıcı haberini bağırmak için" sokak lambasının altında durmasını izledi: "1880 ve 1885 arasında doğan erkekler önümüzdeki 48 saat içinde askerlik merkezine gitmelidir. Yapmayanlar hakkında dava açılacaktır."

Evdeki erkeklerden biri "Ne demek bu, Bekçi Baba?" diye bağırdı.

"Savaş! Savaş! Ülkenizin savaşta olduğunu bilmiyor musunuz?" diye gürledi Bekçi Baba.[6]

Başkentte askerlik yaşına gelmiş erkeklerle dolup taşan askerlik merkezleri karmaşa içindeydi. Yılmış memurlar sığır gibi güdülen, aç, umutsuz ve kayıtsız sivillere talimatları bağırarak veriyordu. Askere alınanların işlemlerinin yapılması günler alabiliyordu. Birliklerine tayin edilince, eşyalarını toplamaları ve ailelerine veda etmeleri için evlerine dönmelerine izin veriliyordu. Şehrin her mahallesinde gürültücü bir bando, savaşa gidecek genç erkekleri toplamak için ev ev dolaşıyordu. Bir asker, evinden çıkan yeni askere Osmanlı bayrağını verirken, diğerleri kadınların gözyaşlarını bastırmak için bandonun müziğiyle hoplayıp bağırıyordu. "Onlar evlerinden ayrılırken, bando inanılmaz derecede hüzünlü bir şarkı çalıyordu" diye hatırlıyordu Orga ve herkes şarkı söylemeye başlıyordu:

Ey gaziler yol göründü, Yine garib serime,
Dağlar, taşlar dayanamaz, Benim ahu zarima.[7]

---

5 NARA, İstanbul, cilt 282, Halep'teki ABD konsolosundan gönderilen 3 Ağustos 1914 tarihli rapor; cilt 292, ABD konsolos yardımcısının 31 Mart 1915 tarihli Trabzon raporu.

6 İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family* (1950; yeniden basım Londra: Eland, 1988), s. 65-66.

7 "Ey gaziler yol göründü, Yine garib serime, Dağlar, taşlar dayanamaz, Benim ahu zarima", Orga, *Portrait of a Turkish Family*, s. 67, 71.

Osmanlılar bu şekilde ev ev dolaşarak, Kasım 1914'te savaş halinin başlamasından önce, daimi ordularını 200.000'den yaklaşık 500.000 asker ve subaya çıkardı. Savaş boyunca yaklaşık 2,8 milyon kişi –23 milyonluk toplam nüfusun % 12'si– silah altına alınacaktı, fakat Osmanlı ordusu hiçbir zaman bir seferde en fazla 800.000 kişiyi aşmadı.[8]

Diğer İttifak Devletleri ve İtilaf kuvvetleri sayısal açıdan Osmanlıları gölgede bırakıyordu. Avusturya 1914'te 3,5 milyon kişiyi silah altına aldı – buna rağmen asker eksikliği yaşıyordu. Savaş boyunca Almanya yaklaşık 13,2 milyon kişiyi –yani 17 ve 50 yaş arasındaki erkek nüfusun % 85'i– seferber etti; Rusya 14 ve 15,5 milyon arasında kişiyi askere almayı başardı; Fransa 8,4 milyon kişiye –bunların yaklaşık 500.000'i kolonilerden geliyordu– çıktı ve Büyük Britanya ordu ve Kraliyet Donanması için 5,4 milyondan fazla kişiyi –savaş öncesindeki erkek işgücünün üçte biri– seferber etti. Dolayısıyla Avrupalı güçlerin Osmanlıların askerî kudretini pek önemsememesi çok şaşırtıcı değildir.[9]

Silahlı kuvvetlerinin aniden genişlemesi, Osmanlı hükümetini muazzam bir mali yükün altında bıraktı. Seferberliğin neden olduğu ekonomik aksaklıklar oldukça harap ediciydi. Tarım, ticaret ve endüstriyle uğraşan erkekler orduya katılmak için işlerini bırakmak zorunda kaldı ve bu da, daha önce vergi ödeyen işçiler artık hükümet tarafından finanse edilen (iaşe ve ibate masrafları) askerlere dönüştükleri için, üretici insan gücünü hükümet kaynakları için bir yüke dönüştürdü. Boğazların kapatılması ve savaş sırasında gemi nakliyatına yönelik tehditler limanları felce uğrattı. Yüz binlerce asker ve savaş çabası için ikmal maddesi nakli, yurtiçi ve uluslararası ticaret için hayati önem taşıyan karayolları ve demiryollarını tıkadı ve bu da gıda ve tüketim maddeleri sıkıntısına neden oldu. Hemen enflasyon ortaya çıktı ve endişeli vatandaşlar istif yapmaya başladığı için, Osmanlı şehirlerinde açlık tehdidi baş gösterdi.

Osmanlı ekonomisindeki bu aksaklıklar ekonomik üretkenliğin ve dolayısıyla hükümet gelirlerinin önemli ölçüde düşmesine yol açtı. Döneme ait tahminlere göre, gelirler 1913 yılının son altı ayında 63,2 milyon dolarken, 1914'ün son altı ayında 50,2 milyon dolara düştü; bu da % 20'lik bir düşüş anlamına geliyordu. Harcamaları gelirlerinin üzerine çıkan Osmanlılar, kon-

8 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 7; Şevket Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I," *The Economics of World War I*, Stephen Broadberry ve Mark Harrison, (ed.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 117; Beşikçi, "Between Voluntarism and Resistance", s. 141.

9 David Stevenson, *1914-1918: The History of the First World War* (Londra: Penguin, 2005), s. 198-205.

solosluk yetkililerinin 1914'te 100 milyon doları aşacağını öngördükleri bir bütçe açığıyla karşı karşıya kaldılar – yani, Mayıs 1914'teki Fransız kredisinin faydaları bir çırpıda yok oldu.[10]

Uluslararası çevrelerin Osmanlı ekonomisine olan güveni, ülke bir savaşın eşiğindeyken zaten düşüktü. Osmanlılar askerlerinin seferberliğini duyurur duyurmaz, Avrupa bankaları yerel mali kurumlara verdikleri kredileri geri almaya başladılar. Arap ve Türk vilayetlerindeki ticaret kentlerinde, Parisli bankerler, Ağustos 1914'ün ilk haftasında geri ödenmemiş kredilerin altın olarak derhal ödenmesini talep ettiler. Külçenin aniden tükenmesi tüm imparatorlukta ticari çevrelerde paniğe neden oldu. Mevduat sahipleri varlıklarını kurtarmaya çalışmak için Osmanlı bankalarına akın ettiler. Bankalar sadece İstanbul'da, Ağustos ayında mevduat sahiplerine 9 milyon dolardan fazla ödediler.

Merkezî hükümet sermaye kaçışını engellemek için 3 Ağustos'ta bankacılık işlemlerinde moratoryuma gitti; bu moratoryum başlangıçta bir aylıktı, fakat daha sonra savaşın bitimine kadar üç ayda bir uzatıldı. Moratoryumla birlikte, borçlular borçlarının sadece % 25'ini geri ödemek zorunda kaldı ve bankalar hesap sahiplerinin, her ay mevduatlarının ancak % 5'ine kadar olan kısmını çekmelerine izin verdi. Bu önlemler borçluları rahatlatmakla birlikte, bankacılık sistemini ve bir bütün olarak ekonomiyi tamamıyla felç etti. Bankalar sadece hükümete borç verecekti. Moratoryum Halep, Beyrut, Harput, İzmir ve İstanbul gibi ticaret merkezlerinde, bu şehirlerdeki Amerikan konsolosluk yetkililerine göre, "neredeyse bütün işletmelerin ve endüstrilerin" kapanmasına yol açtı.[11]

Osmanlılar savaş çabasıyla birlikte mali yardım için Almanya'daki müttefiklerine yöneldiler. Almanya Osmanlıların savaşa girmesi karşılığında 2 milyon sterlin altın ve Osmanlıların savaşa girmesinden sonraki sekiz ayda taksitler halinde ödenmek üzere 3 milyon sterlin daha taahhüt etmişlerdi. Bu yardımlar Osmanlıların rezervlerini yenilemesine yardım etti ve hükümetin, altın karşısında güvenli olan kâğıt para basmasına imkân verdi. Almanya ayrıca savaş boyunca, hayati önemde silah ve mühimmatın da dahil olduğu, tahminen 29 milyon sterlin değerinde askerî gereç ve yardım sağladı.[12]

Osmanlı hazinesi savaşın maliyetini karşılamak amacıyla hükümet gelirlerini artırmak için savaş sırasında olağanüstü tedbirlere başvurdu. Osmanlı İmparatorluğu 9 Eylül'de kapitülasyonları tek taraflı olarak lağvederek

10 NARA, İstanbul, cilt 292, "Special Report on Turkish Economics", 8 Mayıs 1915.

11 NARA, İstanbul, cilt 282, Halep'ten gönderilen rapor, 3 Ağustos 1914; İstanbul, cilt 292, "Trade and Commerce at Beirut for the Year 1914, and January 1915", 15 Nisan 1915; "Annual Report on Commerce and Industries for 1914", Harput, 1 Ocak 1915; İstanbul, cilt 295, "Trade Depression in Turkey Caused by European War", Smyrna (İzmir), 26 Şubat 1915.

12 Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I", s. 117.

–Bâbıâli'nin başlangıçtaki savaş hedeflerinden biri– Avrupalı güçlerden ekonomik bağımsızlığını ilan etti. Bu tedbir Avrupa başkentlerinde kınanırken, Osmanlı halkının üyeleri arasında kutlandı; insanlar hükümetlerinin Batılı güçlerden kurtulmasını kutlamak için evlerini ve dükkânlarını bayraklar ve afişlerle süslediler. Kapitülasyonların kaldırılması Avrupa savaşının Türkiye'ye getirdiği ilk somut faydaydı ve 9 Eylül milli bayram ilan edildi. Edirne, İstanbul ve Kütahya'da kalabalıklar yurtsever gösteriler için meydanları doldurdu.

Kapitülasyonlar kaldırılınca, Osmanlılar 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere, sadece Türkiye'de yaşayan yabancıları ve faaliyet gösteren yabancı işletmeleri değil, aynı zamanda Batılı güçlerin himayesine girerek vergiden muaf olan binlerce Osmanlı vatandaşını da vergilendirecek bir yasa çıkardılar. Bu tedbir söylenenlere göre Osmanlı hazinesini "birkaç milyon dolar" artırdı.[13]

El koyma, hem Osmanlı tebaasına hem de yabancılara uygulanan diğer bir olağanüstü vergilendirme biçimiydi. Yasa hükümetin, devletin hak iddiasında bulunduğu tüm mülk için adil bir tazminat teklif etmesini gerektiriyordu, fakat uygulamada hükümet fiyatları sabitledi ve nakit ödeme yerine senet teklif etti. Bu durumda mülk sahipleri el konulan herhangi bir şeyi kaybettiklerini varsayabilirlerdi. Osmanlı tebaası atlarını, çiftlik hayvanlarını ve ekinleri ile yiyeceklerini ordu için teslim etmek zorunda bırakıldı.

Memurlar savaş çabası için faydalı olacağına inandıkları gıda ürünlerine ve mallara hemen oracıkta el koymak için dükkânlara giderlerdi. El koymalar bir zorbalık biçimi olarak da kullanılabiliyordu, çünkü dükkân sahiplerine, ellerinde bulunmayan ve bu yüzden belirlenmiş fiyatlarla hükümet tedarikçilerinden almak zorunda kaldıkları malları teslim etmeleri emredildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı işletmeler de el koymalar dolayısıyla dikkate değer kayıplar yaşadılar. Suriye'de yerel bir vali, vilayetteki alayın üniforma fabrikasına "katkı" olarak Singer dikiş makinelerine el koydu. Adana ve Bağdat'ta valiler Standard Oil Company'ye ait yüzlerce gazyağı kılıfını müsadere etti. Konsolosluk yetkilileri, Osmanlı hükümetinin seferberliğin ilk altı ayında el koymalar sayesinde 50 milyon dolardan fazla bir miktar elde ettiğini tahmin ediyordu.[14]

13 Beşikçi, "Between Voluntarism and Resistance", s. 73-76; NARA, İstanbul, cilt 292, "Special Report on Turkish Economics", İstanbul, 8 Mayıs 1915.

14 NARA, İstanbul, cilt 279, Adana Valisi Hakkı Paşa'nın Mersin'deki ABD konsolosuna gönderdiği, 6 Ağustos 1330 tarihli mektup; bir dükkânın yağmalanması ve zorbalık hakkında bir tasvir için bkz. cilt 279, Kudüs'teki ABD konsolosunun mektubu, 19 Eylül 1914; Singer Manufacturing Company ile yapılan yazışma, Eylül ve Ekim 1914; Osmanlı Adana valisinin Mersin'deki ABD konsolosuna gönderdiği mektup, Ağustos 1914; Bağdat'taki ABD konsolosunun 5 Ekim 1914 tarihli raporu. Ayrıca bkz. İstanbul, cilt 292, "Special Report on Turkish Economics", 8 Mayıs 1915.

Yeni vergilendirmelerin başlıca hedefi hâlâ Osmanlı vatandaşlarıydı. Zorunlu askerliğe tabi tutulan, fakat Osmanlı Müslümanlarının asker olarak tam manasıyla güvenmediği Hıristiyanlara ve Yahudilere, askerlik hizmetinden muaf olmak için oldukça fahiş bir ücret olan 43 Türk lirası (189.20 dolar) ödeme seçeneği verildi. Hükümet muafiyet bedelini Nisan 1915'te 50 liraya (220 dolar) çıkardı. Bu vergi, hükümete seferberlikten sonraki dokuz ayda tahminen 12 milyon dolar kazandırdı. Hükümet oldukça rağbet gören fakat temel ihtiyaç olmayan, şeker, kahve, çay, sigara ve alkollü içecekler gibi tüketim mallarına yeni vergiler de koydu ve bu vergiler savaş boyunca zaman zaman yükseltildi. Hükümet tarımsal ürünlerden alınan aşarı % 10'dan 12,5'e çıkardı. Eskiden beri var olan vergiler savaşın amaçları doğrultusunda % 70'e kadar yükseltildi ve bireylerden ve işletmelerden vatansever ve askerî yardım örgütleri için "gönüllü bağışlar" sızdırıldı.[15]

Bu olağanüstü vergiler Osmanlı savaş çabasına kısa vadede on milyonlarca dolar kazandırırken, uzun vadede Osmanlı ekonomisine tamir edilemez hasarlar verdi. Ne var ki Osmanlılar 1914'te sadece çok kısa vadeyle ilgileniyorlardı. Savaşın başında tüm muharip ülkeler gibi, onlar da çabuk ve nihai bir sonuç umuyordu. Muzaffer olurlarsa, ekonomiyi yoluna sokacak araçlara sahip olacaklardı; yenilirlerse, parçalanmayla kesin olarak karşı karşıya kalacaklardı ve işgalci güçler ülkenin ekonomik dertlerini miras alacaktı. Osmanlılar gelecekteki ölüm kalım mücadelesi konusunda yanılgıya düşmemiş olabilirlerdi ve sahip oldukları her şeyi zafer kazanmak için ortaya koydular.[16]

Osmanlılar Ağustos 1914 başında askerlerini seferber ederken, Britanya ve Fransa da savaş girişimlerine yardım etmeleri için kendi imparatorluklarına çağrıda bulundular. Fransızların çağrısına cevap veren Senegal, Madagaskar ve Hindiçinli askerler batı cephesine gitmek üzere gemilere bindiler, fakat içlerinde en büyük grubu Armée d'Afrique (Afrika Ordusu) oluşturuyordu. İlk olarak batı cephesinde hizmet etmek üzere gönderilen Kuzey Afrikalı sömürge askerleri daha sonra Osmanlı cephesinde –her iki tarafta da siperlerde– görevlendirilecekti.

Afrika Ordusu Cezayir, Tunus ve Fas'ın sömürge alaylarından oluşuyordu. Sömürge bağlamında seferberlik bilhassa hassas bir meseleydi. Fransızlar, Kuzey Afrikalı erkekleri, kendilerini kendi vatanlarında ikinci sınıf va-

15 Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996): s. 235-258; Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I", s. 126; NARA, İstanbul, cilt 292, "Special Report on Turkish Economics", İstanbul, 8 Mayıs 1915; İstanbul, cilt 294, "Increased Cost of Living in Constantinople", 2 Aralık 1915.

16 Ahmed Emin, *Turkey in the World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 1930), s. 107.

tandaş durumuna düşürmüş olan bir imparatorluğu savunmak için, hiçbir sıkıntı yaşamadıkları bir ülke olan Almanya'ya karşı savaşmaya ikna etmek zorundaydı. Kuzey Afrikalı Müslümanları Fransızlara karşı kışkırtmak için İslâmi bağlılıktan faydalanan Alman propagandası ve Osmanlıların cihat ilanı bu görevi çok daha zorlu hale getiriyordu.

Kuzey Afrika'daki ilk sömürge alayları 19. yüzyıl başlarında Cezayir'de kuruldu. Berberi Zuvava aşiretinin ismini alan renkli Zouave hafif piyadeleri kırmızı şalvar, mavi ceket ve kırmızı *chechia*'lardan (fes) oluşan gösterişli üniformalarıyla dünyanın ilgisini çektiler. 19. yüzyılın ortalarında Avrupa ve Amerika'da, Cezayir modeline dayanan ve egzotik teçhizatlar donanan Batılı askerlerden oluşan elit Zouave alayları oluşturuldu. Amerikan İç Savaşı'nda hem Birlik hem de Konfederasyon orduları bu tür Zouave birliklerini meydana çıkardılar. 19. yüzyıl boyunca Fransız askerleri giderek Zouavelerdeki yerli Cezayirlilerin yerini aldı ve bunlar nihayetinde tamamıyla Avrupalı bir kuvvete dönüştü. 20. yüzyıla gelindiğinde Cezayir'de beş, Tunus'ta ise bir Zouave alayı vardı. Afrika Ordusu'ndaki diğer Avrupalı birlikler bir süvari sınıfı olan Chasseurs d'Afrique'ten ve Fransız Yabancı Lejyonu'ndan oluşuyordu.

Zouavelerden dışlanan Arap ve Berberi askerler yerli ordu birliklerine alındı: Çoğunlukla "Turkolar" olarak bilinen Cezayirli ve Tunuslu *tirailleurs* (piyade erleri) ve Sipahi süvarileri. Bu birliklerdeki askerlerin tamamına yakını yerli olmakla birlikte, subayları neredeyse sadece Fransızdı. Cezayirliler ancak teğmen rütbesine yükselebilir ve bunlar da herhangi bir zamanda teğmenlerin toplamının yarısından fazlasını oluşturamazdı (fakat pratikte Cezayirliler Fransız teğmenlerle eşitliğe hiçbir zaman ulaşmadı). Fransızlar aynı rütbedeki Cezayirlilerden üstündü.[17]

Sömürge bağlamı ve Fransızların yerli askerlere getirdiği sınırlamalar dolayısıyla, Arap ve Berberi erkeklerin askere yazılmadığı göze çarpıyor. Cezayirli eski bir askerin deneyimleri, ordunun çalışan erkekler için oldukça sınırlı iş imkânları sunan bir ekonomide sürekli bir iş olarak görüldüğünü ortaya koyar. Oran'ın iç bölgelerinde yaşayan ve hiçbir örgün eğitim almayan bir Arap aşireti mensubu Mustafa Tabti, 1892'de henüz 16 yaşındayken, hem meraktan hem de "barutla oynama" arzusundan Cezayir Piyadelerine yazıldı. Birinci görev süresini tamamladığında, küçük bir bakkal olarak sivil hayata döndü. 17 yıl boyunca perakendecilik ve tarım üreticiliği arasında gidip geldikten sonra, 37 yaşında onbaşı olarak yeniden 2. Cezayir Piyadeleri-

17 Soylu bir aileden gelen Cezayirli yüzbaşı Halid el-Haçemi elit Fransız askerî akademisi Saint-Cyrien'de eğitim görmüştü ve görünen o ki bu kuralın az görülen bir istisnasıdır. Gilbert Meynier, *L'Algérie révélée: La guerre de 1914-1918 et le premier quart du XXe siècle* (Cenevre: Droz, 1981), s. 85-87.

ne yazıldı. Fransızlar, 1910'ların başlarında Avrupa'da ortaya çıkan gerilimlerle birlikte, Kuzey Afrika'da saldırganca asker toplamaya başlayarak, Araplara ve Berberilere cazip ikramiyeler ve ücret paketleri teklif ettiler. Ordu yiyecek, barınak ve düzenli bir maaşın yanı sıra, bir kişiye toplumda ne küçük bir bakkalın ne de bir ortakçının erişebileceği bir konum verdi.[18]

Afrika Ordusu 1910'lara kadar, tamamıyla Cezayir, Tunus ve Fas'ın Avrupa kökenli ve yerli topluluklarından toplanan gönüllülerden oluşuyordu. Ordusunu genişletme baskısıyla karşı karşıya kalan Fransız hükümeti 1912 yılında zorunlu askerliği Kuzey Afrika'da uygulamaya karar verdi. Paris ve Cezayir'de, bunun yerli Cezayirlileri ayaklanmaya veya daha kötüsü, zorunlu bir orduda görev yapmanın bedeli olarak, Fransızlarla eşit vatandaşlık hakları talep etmeye iteceğinden korkan pek çok kişi bu önleme karşı çıkmıştı. Askerî planlamacılar bir seferliğine sömürge lobisinin itirazlarının üstesinden geldi ve mekanikerleri asker alımı için görevlendirdi. 3 Şubat 1912 tarihli emir, asker sayısını kurayla seçilen 2.400 kişiyle sınırladı. Fransızlar Müslüman eşrafın desteğini alabilmek için, değiştirme hakkı tanıdılar; buna göre, daha zengin Cezayirliler, oğullarını askerlik hizmetinden muaf tutabilmek için bir bedel ödeyebilirlerdi. Bu değiştirme hakkı, askere alımı, bunun uygulanmasına karşı çıkan mütevazı imkânlara sahip Cezayirliler için çok daha itiraz edilir hale getirdi. Cezayirli aileler "Çocuklarımızın götürülmesine izin vereceğimize ölmeyi tercih ederiz" diye karşı çıktı. Fakat halkın itirazına rağmen, askerlik kurası 1912'den sonra her yıl düzenli olarak uygulandı. 1914'teki savaşın hemen öncesinde, Fransa'nın hizmetindeki 29.000 Cezayirli askerin 3.900'ü zorunlu askerlik hizmetindeydi.[19]

Almanya'nın Fransa'ya savaş ilan ettiğine dair haber 3 Ağustos 1914'te Cezayir'e ulaştığında, vatansever Fransızlar kitlesel bir vatanseverlik gösterisi için Cezayir caddelerini doldurdu. "Marseillaise"i ve Fransız Devrimi dönemi savaşlarının diğer bir şarkısı "Chant du Départ"ın nakaratını söylüyorlardı:

Cumhuriyet bizi çağırıyor,
Yenelim veya yok olalım,
Bir Fransız onun [Cumhuriyet] için yaşamalı,
Bir Fransız onun için ölmeli.

Cezayir'deki Fransızlar bu fedakârlık tasavvuruna yerli Cezayirlileri de dahil etmek için son dizeyi şöyle uyarladılar: "Bir Fransız onun için ölmeli, bir Arap onun için ölmeli." Bu coşkuya hemen kapılan Tilimsanlı Messali Hac,

18 Fransızca yazılışıyla tam ismi Mostapha Ould Kaddour Tabti'ydi. Mohammed Soualah, "Nos troupes d'Afrique et l'Allemagne", *Revue africaine* 60 (1919), s. 495-496.

19 Meynier, *L'Algérie révélée*, s. 98-103.

"müzikal açıdan tüm bu vatansever ezgilerin [Arap Cezayirlileri] nasıl derinden heyecanlandırdığını" belirtti.[20]

Muharebe kruvazörleri *Breslau* ve *Goeben*, Philippeville ve Bône (Bağımsız Cezayir'de Skikda ve Annaba) limanlarına saldırdığında, Almanya Fransa'ya ilk ateşini açmış oldu. 4 Ağustos'ta şafağın hemen öncesinde Britanya bayrağı taşıyan *Breslau*, Bône'un merkezine 140 top atışı yaparak liman tesislerini, tren istasyonunu, şehrin ana caddelerinden bazılarını ve limandaki bir buharlı gemiyi vurdu. Bu sırada André Gaglione isimli bir adam öldürüldü ve bu adam Büyük Savaş'ta Fransızların ilk kaybı oldu. Bir saat sonra, Rus bayrağı taşıyan *Goeben* Philippeville açıklarında göründü ve kente 20 top mermisi ateşleyerek tren istasyonunu, kışlayı ve gaz santralini vurdu ve 16 kişiyi daha öldürdü. Her iki gemi de daha sonra Kuzey Afrika kıyılarından çıktı ve Britanya ve Fransa'nın filolarını peşlerine takarak Osmanlı sularına doğru yol aldı ve böylece, Türkiye'nin savaşa girmesinde temel bir rol oynadı. Saldırılar için herhangi bir gerekçe verilmedi, fakat pek çok kişi, Almanların Kuzey Afrika'dan Fransa'ya asker akışını aksatmaya çalıştığına ve Cezayirlilerin Fransızlara olan güvenini zayıflatmayı umduğuna inanmaktaydı.

Alman saldırıları büyük öfkeye neden oldu ve Avrupalıların ve yerli Cezayirlilerin orduya gönüllü olarak katılmasını teşvik etti. Savaşın başlaması Müslümanların güneşin doğuşundan batışına kadar oruç tuttuğu kutsal Ramazan ayına denk geliyordu, bu yüzden yerli Müslümanların ciddi anlamda askere alınması ancak oruç ayının son bulduğu Ağustos sonuna doğru başladı. Fransız ve Arap askerlerden oluşan asker alım ekipleri, pazarların kurulduğu günlerde Cezayir'in kentlerine ve köylerine uğruyordu. Halka açık alanlardan davulcular ve *ghaita* adı verilen zurna (çift dilli bir çalgı) eşliğinde törenle geçiyorlardı. Ritimli müzik ve renkli üniformalar kalabalığı her zaman cezbediyordu, fakat asker alım subayları işsiz olan işçilere ve köylülere odaklanmaktaydı. "Başçavuş, arzu edilen etkiye ulaşınca müziğe son verdi" diye hatırlıyordu Messali Hac. "Bir Arap çavuş konuşmaya başlıyor ve gönüllülerin faydalanacağı her şeyi etkili bir belagatle anlatıyordu. Önerileri çok cazipti, özellikle midesi boş olanlar için." Diğer yandan, anne ve babaları oğullarını yabancıların savaşlarında kaybetme ihtimali yüzünden "ıstırap içinde yaşıyordu."

---

20 Jean Mélia, *L'Algérie et la guerre (1914-1918)* (Paris: Plon, 1918), s. 28-32. Şarkının Fransızca sözleri şöyleydi: "La République nous appelle, Sachons vaincre ou sachons périr, Un Français doit vivre pour elle, Pour elle un Français doit mourir [Cumhuriyet bizi çağırıyor, Ya yenmeyi ya da telef olmayı bilelim, bir Fransız Cumhuriyet için yaşamalı, bir Fransız Cumhuriyet için ölmeli]." Messali'nin anımsadığı kadarıyla son dizesi şöyle oldu: "Pour elle un Arabe doit mourir [Bir Arap onun için (Cumhuriyet) ölmeli." Messali Hadj, *Les mémoires de Messali Hadj, 1898-1938* (Paris: J. C. Lattès, 1982), s. 76.

Birçok Kuzey Afrikalı ebeveynin en büyük korkuları haftalar içerisinde gerçeğe dönüştü. Afrika Ordusu neredeyse savaş başladıktan hemen sonra ağır kayıplar verdi. 1913'te yeniden askere yazılmış olan Onbaşı Mustafa Tabti, Fransa'daki muharebeye ilk gönderilenler arasındaydı. Tabti'nin şiir denemeleri, kendisi yaralarının iyileşmesi için hastanedeyken Cezayirli bir ordu çevirmeni tarafından kaydedildi. Tabti'nin Eylül 1914'ün olaylarından kısa bir süre sonra yazılan şiiri, batı cephesindeki Kuzey Afrikalı askerler arasında oldukça yayıldı. Tabti, Büyük Savaş'ın ilk şairlerinden biri olacaktı.[21]

Tabti, Batı Cezayir limanı Oran'dan, Akdeniz'i geçerek Sète'e gitti; Cezayir Piyadeleri Sète'de karaya çıkıyor ve muharebe meydanına gitmek için yolculuğa tren yoluyla devam ediyordu. Tabti, Cezayirlilerin muharebe beklentisine marifet gösterisiyle bakmasını şöyle kutluyordu:

> "Erkekler," diye düşünüyorduk kendi kendimize, "korkmak yok, yiğitliğimizi ortaya koyalım, işte bizim hazzımız."
>
> "Biz Araplar alicenaplık ve barıttan yapılmışız!"

Kuzey Afrikalı askerler Belçika sınırına gönderildiler ve ilk kez 21 Ağustos'ta Charleroi'da muharebe gördüler. Hiçbir şey, Kuzey Afrikalı şairi sonra yaşanan muharebenin şiddetine hazırlamamıştı.

> *Hikâyemi dinleyin, dostlar: Charleroi'da öyle vahşi bir gün geçirdik ki, kardeşlerim!*
> *Bizi, ikindi namazı vaktinden (Asr) akşam namazına (Mağrib), toplar ve şiddetli bir kurşun yağmuruyla paramparça ettiler.*

Muharebe sonraki günlere uzadıkça, her iki tarafın zayiatı da arttı. "Ölüler sayısız yığın üzerinde birikti" diye anımsıyordu Tabti. "Müslümanları kimsesizler mezarlığında dinsizlerin yanına koydular."

> *Uzaktan ateşlenen ağır silahlar hem toprağı hem taşı ateşe verdi, efendilerim!*
> *Her taraftan vızıldayan süngüler ve mermilerle birçoğumuz helak oldu.*
> *Bize soluk aldırmadan, peş peşe altı gün boyunca izimizi takip ettiler, efendilerim!*
> *Bize bir sağanak yağışın taşkınlığıyla saldırdılar, efendilerim! Belçika'da soluk aldırmadılar.*

Fransızlar ve onların Kuzey Afrikalı kuvvetleri geri çekilmeden önce Almanlara kayıplar verdirmeyi başardılar. "Onları paramparça ettik" diye böbürleniyordu Tabti. "Adımınızı nereye atsanız, onlarla [yani, Almanlar] do-

21 Hadj, *Mémoires*, s. 70. Tabti'nin altmış beş beyitten oluşan tüm şiirinin Arapça ve Fransızca tercümesi için bkz. Soualah, "Nos troupes d'Afrique et l'Allemagne", s. 494-520.

lu bir mezarlıkla karşılaşıyorsunuz." Fakat Kuzey Afrikalı –"Oran, Tunus, Fas ve Sahra'dan gelen"– ölülerin anısı Cezayirli savaş şairine çok ağır geliyordu.

> *Taranarak öldürülen bu kadar çok genç adamın görüntüsü yüreğimi eritti, efendilerim! Ölüler, bu kahramanlar kırın tenhalığında hâlâ.*
> *Kendileri için inanç yemini eden biri olmadan can verdiler, efendiler. Vahşi hayvanlara, kartallara ve yırtıcı kuşlara yem oldular.*
> *Anıları için kederle şarkı söylüyorum, efendiler! Taştan da yapılsanız, onlar için gözyaşı dökerdiniz.*

Charleroi Muharebesi düzenli Fransız ordusunun askerlerinin yanı sıra, Kuzey Afrika alaylarının eratını da kırıp geçiren beyhude bir kırına dönüştü. 1.200 piyadeden oluşan taburların sayısı sadece bir günlük çarpışmada 500'ün altına düştü – Turkolar arasındaki ilk zayiat oranları % 60 ölü ve yaralıya ulaştı. Deneyimli askerler düştükçe, yerlerine, yoğun ateşte paniklleyen ve bu yüzden daha fazla zayiat oranları veren, talimleri yetersiz acemi erler geçti. Fransızlar Paris'in savunması için yeniden toplanmak üzere Charleroi'dan çekilince, Kuzey Afrikalı askerler bu kez Marne'a konuşlandırıldılar ve burada Almanların ilerlemesinin durdurulmasında hayati bir rol oynadılar – fakat bir kez daha korkunç zayiatlar verdiler. Sadece Ağustos ve Aralık 1914 arasında toplamda yaklaşık 6.500 Kuzey Afrikalı asker öldü ve binlercesi yaralandı.[22]

Batı cephesindeki kitlesel kayıplara ilişkin haberler kaçınılmaz olarak Kuzey Afrika'ya da ulaştı. Bu tür feci zayiatlar, Kuzey Afrikalı askerlerin, Fransız askerlerini en kötü çarpışmalardan korumak üzere öne sürülerek harcandığına ilişkin dedikoduları besledi. Bunun üzerine Eylül ve Ekim 1914 arasında bütün Cezayir kırsalında asker alımlarına ve zorunlu askerliğe karşı kendiliğinden protestolar yaşandı. Aileler zorunlu askerliğe çağrılan çocuklarını teslim etmeyi reddetti ve bazı gruplar kırsal kesimdeki asker alım ekiplerini, kışlalara ulaşmadan gönüllüleri serbest bırakmak üzere kışkırttı.

Başkaldırılar, Fransızlar için, Osmanlıların cihat ilanından ilham alan dinî bir ayaklanmanın neden olabileceği belalar konusunda bir uyarıcı oldu. Ülke çapında direnişle karşı karşıya kalan yetkililer, Avrupa'daki muharebe meydanlarından 1.600 askeri, düzeni sağlamak üzere Cezayir'e yönlendirmek zorunda kaldılar. Ordu kontrolü yeniden ele geçirmeden ve batı cephesi için yeni asker toplamaya başlamadan önce, bazı askerler isyancılar tarafından yakalandı ve öldürüldü. Yerel direnişe rağmen asker alım ekipleri etkili oldular. Savaş boyunca Fransız ordusunda, hem batı hem de Osmanlı cephele-

22 Meynier, *L'Algérie révélée*, s. 271-274.

rinde, 300.000'den fazla Kuzey Afrikalı –180.000 Cezayirli, 80.000 Tunuslu ve 40.000 Faslı– görev yaptı.[23]

Britanya da savaş girişimine asker yardımında bulunmaları için imparatorluklarına çağrı yaptılar. Britanya 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan edince, dominyonlarından üçü –Avustralya, Kanada ve Yeni Zelanda– de aynı gün onu izledi. Her ülke, Avrupa sahnesinde Britanya'yı savunacağını farz ederek, savaş için kendi askerlerini seferber etmeye başladı. Kanadalıların ezici çoğunluğu batı cephesinde görev yaptı (Mezopotamya seferindeki nehir gemilerinde veya Selanik'teki sıhhiye birlikleriyle görev yapan bir avuç asker dışında). Buna karşın Avustralya ve Yeni Zelanda'dan gelen gönüllülerin çoğu ilk olarak Osmanlı cephesinde görev yaptı. Türkler, Araplar ve Kuzey Afrikalılarla aynı zamanda seferber oldular ve Avrupa'daki çatışmayı bir dünya savaşına dönüştüren de küresel askerlerdi.

Savaş sahnesine kürenin diğer tarafından gelen Avustralya ve Yeni Zelanda, Avrupa'da savaşın başlamasına, imparatorluk için en az bir Britanyalı kadar vazife bilinci taşıyarak yanıt verdi. Avustralya'da muhalefetteki İşçi Partisi'nin lideri Andrew Fisher, ülkesinin "son adam ve son şilin"e kadar desteğini taahhüt ettiğinde anın ruhunu yansıtıyordu. Ağustos 1914 başında Avustralya Milletler Topluluğu, Avustralya İmparatorluk Kuvveti'ni seferber ederken, Yeni Zelanda dominyonu da Yeni Zelanda Yurtdışı Sefer Kuvveti'ni göreve çağırdı. İki ülkenin ortak kuvvetleri, Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu, yani Anzaklar (Australian and New Zealand Army Corps - Anzacs) olarak tanınır oldu.

Hem Avustralya hem de Yeni Zelanda Britanya'yı Boer Savaşı'nda (1899-1902) desteklemek için askerî birlik göndermişti. Fakat bu ilk yabancı savaş deneyimi, Antipot erkeklerini hiçbir surette Büyük Savaş'ın şiddetine hazırlamadı. Güney Afrika'ya gönderilen 16.000 Avustralyalıdan sadece 251'i muharebede öldürüldü; bundan daha fazlası –toplamda 267 kişi– hastalıktan öldü. Yeni Zelanda da benzer zayiat oranlarıyla karşı karşıyaydı: 6.500 askerden 70'i muharebede öldürüldü, 23'ü kaza sonucu öldü ve 133'ü ise hastalıktan hayatını kaybetti. Boer Savaşı'nın pek de uzak olmayan anısını taşıyan Kiviler ve Aussieler, macera ve yurtdışı seyahati umuduyla büyük gruplar halinde gönüllü oldular; hiç şüphesiz neredeyse tamamının görkemli bir şekilde geri döneceğini düşünüyorlardı.[24]

23 Meynier, *L'Algérie révélée*, s. 280-282; Mélia, *L'Algérie et la guerre*, s. 257-260, 270-276; Augustin Bernard, *L'Afrique du nord pendant la guerre* (Paris: Les presses universitaires de France, 1926), s. 94, tablo II.

24 Peter Dennis ve diğerleri (ed.), *The Oxford Companion to Australian Military History* (Melbourne: Oxford University Press, 1995), s. 104-109; Cedric Mentiplay, *A Fighting Quality: New Zealanders at War* (Wellington: A. H. & A. W. Reed, 1979), s. 13.

Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri hem süvarilerden hem de piyadelerden oluşuyordu. Süvariye gönüllü olanların çoğu kırsal bölgelerden kendi atlarıyla birlikte gelmişti – Büyük Savaş'a katılacak olan 16 milyondan fazla atın bir kısmı. Süvari gönüllülerinin kendi atlarıyla birlikte askere yazılma seçenekleri vardı ve uygun bulunan atları için 30 sterlin alırlardı. Bu durumda ordunun mülkiyetine giren at hükümete ait olduğunu gösteren bir işaretle damgalanırdı ve toynağına bir sayı işlenirdi. Süvariler tarafından "yedek at" olarak bilinen bir ordu atının çok katı kıstaslara uyması gerekirdi: Buna göre, at beygir veya kısrak olmalı, dört ile yedi yaş arasında olmalı, adaleli olmalı, 15.2 elden uzun olmamalı, sağlam mizaçlı olmalı ve ateş altında sakin kalabilmeli. Safkan ve koşum atı soylarından oluşan bir melez olan Avustralyalı "New South Wale"ler bu kıstaslara tam olarak uyuyordu.[25]

Yeni Zelanda Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin askerleri ülkenin her yanından ve tüm sosyal çevrelerden geliyordu: çiftçiler ve mekanikerler, çobanlar ve ormancılar, kâtipler ve öğretmenler, borsacılar ve bankacılar. Arkadaşlarının tamamı katıldığı için onlar da katıldı. Bazıları için savaş büyük bir macera ihtimali demekti. Diğerleri Britanya ve Britanya İmparatorluğu'na duydukları vatanseverlikten dolayı gönüllü oldu. Hiçbirinin savaşı nerede bitireceği konusunda net bir fikri yoktu, fakat altı aylık talimin ardından gitmeye hazırlardı. Aucklandlı bir avukat olan Trevor Holmden, kendisi ve arkadaşlarının One Tree Hill'deki talim kampından limandaki nakil gemilerine nasıl yürüdüğünü şöyle hatırlıyordu:

> Auckland gidişimizi görmek için topluca gelmişti ve her ne kadar çoğu insan bizim de dahil olduğumuz düşünülen son serseri unsurlardan yakayı sıyırmaktan memnunsa da, biz hepimiz kahraman olduğumuzu düşünüyorduk ve bence kendimize öyle muamele ediyorduk. Kişisel olarak ben de yürüyüşte büyük keyif aldım ve gurur duydum ve her şey çok çarpıcı ve askeriydi; bandolar çalarken ve bayraklar dalgalanırken ... Queen's Wharf'ı ayıran büyük demir kapılardan geçerek bildiğimiz dünyadan çıktık ve Tanrı bilir bizi nereye götürecek gemilere geçtik.[26]

Avustralya ve Yeni Zelanda, nüfuslarının nispeten küçük olması nedeniyle, savaşa sınırlı sayıda asker gönderebildiler. 1914'te Avustralya'nın nüfusu 5 milyon, Yeni Zelanda'nınki ise sadece 1 milyondu. Avustralya'da sadece

25 James McMillan, "40,000 Horsemen: A Memoir", Archives New Zealand, Alexander Turnbull Library, MS X-5251; Terry Kinloch, *Devils on Horses: In the Words of the Anzacs in the Middle East, 1916-19* (Auckland: Exisle Publishing, 2007), s. 32-34; Roland Perry, *The Australian Light Horse* (Sydney: Hachette Australia, 2009), s. 38-43.

26 Maurice Shadbolt'un röportaj yaptığı, Yeni Zelanda Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin on iki gazisi asker toplama sürecinin ardındaki itici güçleri aktarmaktaydı: *Voices of Gallipoli* (Auckland: Hodder and Stoughton, 1988). Trevor Holmden'ın yazdıkları Alexander Turnbull Library, Wellington, New Zealand, MS-Papers 2223'te tutuluyor.

18 ve 35 yaşlar arasında olan erkekler, Yeni Zelanda'da ise 21 ila 40 yaş arasında ve yaklaşık 1,68 cm boyunda veya daha uzun olan ve sağlıklı erkekler askerlik hizmetine elverişliydi. Ağustos sonuna gelindiğinde, Avustralyalılar yaklaşık 900 subay tarafından komuta edilen 19.000 (17.400 piyade ve 2.100 süvari) kişilik bir kuvvet toplamıştı. Alman Samoası'nı işgal etmek üzere gönderilen 1.400 kişilik küçük bir sefer kuvvetinin yanı sıra, yaklaşık 8.600 kişi ve 3.800 attan oluşan Yeni Zelanda Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin ana gövdesi üç haftadan daha kısa bir sürede toplandı.[27]

Güney Pasifik'te faaliyet göstermekte olduğuna inanılan bir Alman donanma filosu hakkındaki raporlar nedeniyle asker nakil gemileri geciktirildi. Gönüllüler talimlerini Eylül sonunda tamamlamış olsalar da, bir Japon harp gemisinin ve Britanya'nın iki gemisinin eşlik ettiği on nakliye gemisi Wellington'dan ancak 16 Ekim'de yola çıkabildi. Frank Holmden kendisini 1.500 adam ve "sardalya gibi sarılmış" 600 at ile birlikte *Waimana*'da buldu. Önce Avustralya'ya doğru yola çıktılar; burada İmparatorluk Kuvveti'ne bağlı birliklere katıldılar ve daha sonra 1 Kasım'da Güneybatı Avustralya'daki Hobart'tan ayrılarak hâlâ bilinmeyen hedefe doğru yelken açtılar. Anzak konvoyu seyir haline geçtikten kısa bir süre sonra, Osmanlı İmparatorluğu 2 Kasım'da Büyük Savaş'a girdi. Avustralya ve Yeni Zelandalılar, Britanya'ya gitmek yerine, bir Ortadoğu cephesinde savaşmak üzere Mısır'da karaya çıkacaklardı.

Britanya ve Fransa, imparatorluklarını Avrupa savaşına sokarken, kendi yönetimleri altındaki Müslüman tebaanın sadakatini de sınamak zorundaydılar. Cezayirliler yerli Arapların ve Berberilerin vatandaşlık haklarını inkâr eden statükodan uzun zamandan beri şikâyetçiydiler. Hindistanlı Müslümanlar Britanya idaresi üzerindeki etkilerinin giderek azaldığı onlarca yıldan sonra huzursuzdu ve küresel Müslüman cemaatinin halifesi olarak oynadığı rol dolayısıyla Osmanlı sultanına sadakatlerini giderek ilan etmekteydiler. Otuz yıllık Britanya işgali Mısır'da, bağımsızlık arayışları her defasında hayal kırıklığıyla sonuçlanmış olan milliyetçi bir harekete neden olmuştu. Kimileri haklı bir gerekçeyle, sömürge politikalarının Hindistan ve Kuzey Afrika'daki Müslümanları, Almanya'nın zaferiyle bağımsızlık elde etme umuduyla, Britanya ve Fransa'nın düşmanlarının tarafında yer almalarını sağlayabilecek derecede yabancılaştırmış olmasından korkuyordu.[28]

27 Jeffrey Grey, *A Military History of Australia*, 3. basım (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 88; Christopher Pugsley, *The ANZAC Experience: New Zealand, Australia and Empire in the First World War* (Auckland: Reed, 2004), s. 52-55, 63; Fred Waite, *The New Zealanders at Gallipoli* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1919), s. 10-19.

28 Hintlerin Britanya ve Osmanlılara yönelik tutumu konusunda bkz. Algernon Rumbold, *Watershed in India, 1914-1922* (Londra: Athlone Press, 1979), s. 9-10.

Britanya İmparatorluğu'nun kavşağı konumundaki Mısır, savaş çabası için can alıcı bir önem taşıyordu. Süveyş Kanalı Britanya'nın Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda ile olan hayati haberleşme hattıydı. Mısır'ın askerî üsleri hem imparatorluk askerleri için bir talim sahası hem de Ortadoğu'daki harekâtlar için konaklama sahası işlevi görüyordu. Mısırlı milliyetçiler Avrupa'daki savaştan istifade etse veya dindar Müslümanlar cihat ilanına cevap verip ayaklansa, Britanya'nın bütün savaş çabasının sonuçları felaket olurdu.

Ağustos 1914'te Avrupa'da savaş başladığında, Mısır hükümeti yaz dönemi için dağılmıştı. Hidiv II. Abbas Hilmi İstanbul'da tatildeydi ve yasama meclisi de ara vermişti. Başbakan Hüseyin Rüştü Paşa, hızla gelişmekte olan bir kriz sırasında devletin başına danışmadan kararlar almak zorunda kaldı. 5 Ağustos'ta Britanya, esas olarak Mısır'ın, kralın düşmanlarına karşı savaş ilan etmesini taahhüt eden bir belgeyi imzalaması için Rüştü Paşa'ya baskı yaptı. Britanya'nın savaş çabası için Mısırlıların sadakatini elde etmek şöyle dursun, bu kararın haberleri Mısır halkını kızdırdı. "Nüfusun tüm sınıfları arasında İşgal Gücüne [yani, Britanya] karşı yaygın olan kökleşmiş şüphe, sessiz olmakla birlikte keskin bir nefret duygusuna dönüştü" diye hatırlıyordu o sırada Mısır'da görev yapan bir Britanyalı subay, "Büyük Britanya ile istem dışı ve küçümsenmiş bir birliktelik kuran Mısır, kökeni kendisi için belirsiz ve hedefleri bilinmeyen bir mücadeleye girmişti."[29]

Ağustos ve Ekim ayları arasında Britanyalı denetçiler, Mısır kamuoyunun cepheden gelen en kötü raporları almasını engelledi. Osmanlılar 2 Kasım 1914'te savaşa girene kadar, İstanbul'dan gelen haberler de Britanya'nın sansürüne tabi tutuluyordu. Mısır, her ne kadar 1882'den beri Britanya'nın işgali ve fiilî idaresi altında olsa da, yasal olarak hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıydı ve 1517'den beri öyle kalmıştı. Hidiv Osmanlı sultanı tarafından atanan bir Osmanlı valisiydi ve Osmanlı hazinesine yıllık bir haraç öderdi. Fakat Almanya'nın müttefiki olan Osmanlılar artık Britanya Krallığı'nın düşmanıydı. Bu durumda Mısır Osmanlıların sadık bir vasal devleti olmak ve 5 Ağustos'ta alınan karar doğrultusunda, Britanya'nın emrinde Osmanlılar ile savaşa giren bir devlet olmak gibi çelişkili bir konumda kalmıştı. Britanya'nın konumunun da bundan aşağı kalır yanı yoktu. Osmanlıların savaşa girmesi, Britanya'nın düşman devletini işgal ettiği ve Mısır'ın 13 milyon sakininin artık düşman yabancılar olduğu anlamına gelmekteydi.

Osmanlıların savaşa girdiği gün, Britanya Mısır'da sıkıyönetim ilan etti. Halk tepkisi yoktu, fakat Britanyalı yetkililer Mısırlıların sadakati konusunda hâlâ endişeliydi. Mısırlı askerlerin, dinsel bağların sömürge yetkililerine duyulan saygının neredeyse kesinlikle önüne geçeceği bir savaşa girmesini istemeyen Britanya, Mısırlıları savaştan bütünüyle muaf tutmaya karar ver-

29 P. G. Elgood, *Egypt and the Army* (Oxford: Oxford University Press, 1924), s. 1, 42-43.

di. Mısır'daki ordu komutanı General Sir John Maxwell şu taahhütte bulundu: "Sultanın Mısır Müslümanları tarafından saygı ve hürmetle karşılandığını kabul eden [Büyük Britanya], Mısır halkından yardım istemeden mevcut savaşın bütün yükünü üzerine aldı."[30]

Eski Mısırlı siyasetçi Ahmed Şefik, Maxwell'in duyurusunun Mısır'da otuz yıldan fazla süren işgalin ardından Britanya'nın niyetlerine her zaman şüpheyle bakanlar bile dahil olmak üzere "kamuoyunu sarstığını" iddia etti. Britanya, Mısır halkını herhangi bir savaşa katılmaktan muaf tutmayı vaat etmekle birlikte, Mısır'daki kuvvetlerinin işleyişini veya Osmanlıların çabalarına yardım etmelerini engellemek için sıkı kısıtlamalar getirdi. Dahası, Britanya Mısırlıların yardımı olmadan savaşın tüm yükünü üzerine alma sözlerini tutamayacağını çok geçmeden anlayacaktı. Mısırlı askerler Süveyş Kanalı'nın savunmasında görev alacaktı ve Büyük Savaş'ın hem batı hem de Ortadoğu cephelerindeki çalışma gruplarına zamanı gelince Mısırlı işçiler de alınacaktı.[31]

Britanya kamu düzenini sağlamış olsa da, Mısır'daki konumundan kaynaklanan yasal çelişkileri henüz çözmek üzereydi. Britanya 18 Aralık'ta tek taraflı olarak, Mısır'ın Britanya himayesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasına karar verdi ve böylece 397 yıllık Türk egemenliğine son verdi. Britanya ertesi gün Osmanlı davasına fazla yakın olduğu düşünülen, yönetimdeki hidivi azletti ve onun yerine Mısır'daki egemen ailenin yaşayan en yaşlı prensi olan Hüseyin Kâmil'i atadı. Mısır artık vasal bir devlet olmadığı için, Britanya onun hükümdarına "sultan" unvanı verdi – Mısır'ın yeni hükümdarını Osmanlı sultanı ile eşit bir zeminde görevlendirerek pohpohlayan, unvandan ibaret bir terfi. Britanya, konumunu imparatorluk iktidarına borçlu olan uysal bir yeni hükümdar ile artık Mısır'ı ve özel olarak Süveyş Kanalı'nı Osmanlı saldırısından korumaya yoğunlaşmakta serbestlerdi. Mısır'daki Britanya askerlerinin pek çoğu zaten batı cephesinde görev almak üzere gönderilmişse de, Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan'dan gelen takviyeler Mısır'a henüz ulaşıyordu.

1858'den beri Kraliyet yönetiminde olan Hindistan, Britanya İmparatorluğu'nun merkezî unsuruydu. Raj'ın başında, süzeren olarak krallığa biat eden yaklaşık 175'ten fazla prens devletine hükmeden Britanyalı bir genel vali bulunmaktaydı. Kendi kamu hizmetlerine ve ordusuna sahip olan Hindistan,

30 Alıntı, Robin Kilson, "Calling Up the Empire: The British Military Use of Non-white Labor in France, 1916-1920", (doktora tezi, Harvard University, 1990), s. 262-263.

31 Ahmad Shafiq, *Hawliyat Masr al-siyasiyya* [Mısır'ın Siyasal Günlükleri] (Kahire: Matba'a Shafiq Pasha, 1926), s. 1:47-48.

Britanya imparatorluk devleti içerisinde bir devletti. Hindistan'ın 225 milyon sakininin dörtte biri Müslümandı – toplamda 65 milyondan fazla. Alman istihbaratı hoşnutsuz Hindistan Müslümanlarını Britanya İmparatorluğu'nun Aşil topuğu olarak saptamıştı ve Raj'ı istikrarsızlaştıracak ve Britanya'nın batı cephesindeki yenilgisini hızlandıracak ayaklanmaları kışkırtmak için Osmanlıların cihat ilanından faydalanmayı umuyordu.[32]

Britanya, 1914'te savaşın başlaması üzerine, Güney Asya'da iki zorunlulukla karşı karşıyaydı: Savaş girişimi için mümkün olduğunca çok Hindistan askerini orduya almak ve Osmanlı ve Alman cihat propagandasına karşı Hindistan Müslümanlarının sadakatini muhafaza etmek. Britanya "Kral-İmparator"u V. George, her iki hedefi yerine getirmek amacıyla 4 Ağustos'ta "Hindistan Prenslerine ve halkına" hitaben bir bildirge yayınladı. Bu bildirgede Britanya'nın Almanya'ya savaş ilan etme gerekçelerini açıkladı ve imparatorluğun savaş girişimi için Hindistan'dan destek istedi. Hindistan'ın yönetici elitleri, çoğunlukla Britanya hükümetinin rahatlığı için, kralın talebine coşkulu sadakat bildirileriyle karşılık verdi. Ağa Han "Hindistan Müslümanlarının Kral-İmparatora sadakati, Alman diplomasisinin Yakındoğu veya başka bir yerde, Almanya'daki 'askerî güç'ün lehine alçak bir Pan-İslâmcı duygu yaratma yönündeki herhangi bir çabasına karşı kanıttır" diyordu. Tüm Hindistan'da Müslüman prensler basın açıklamalarında Ağa Han'ın görüşlerini tekrarladı.[33]

Osmanlıların savaşa girmesi ve sultanın cihat ilanı Raj'da kargaşa doğurma tehlikesi yaratıyordu. İnsanların sadakati sultan-halife ve kral-imparator arasında bölündü. Kral V. George, Hindistan Müslümanlarının desteğini alabilmek için, Britanya ve müttefiklerinin Mekke ve Medine'yi –Arabistan'ın kutsal şehirleri– Kızıldeniz'deki Cidde limanını ve Mezopotamya'da türbelerin bulunduğu şehirleri saldırıdan koruyacağı yönünde teminatlar verdi. Kralın verdiği teminat Hindistan Müslümanlarının Britanya'nın savaş girişimine desteğini muhafaza etmesine katkıda bulundu. Ne var ki Britanya, tıpkı Mısırlıları savaşın yükünden muaf tutma vaatleri gibi, Hicaz'ı savaşın tehlikelerinden korumak üzere verdikleri taahhüdün de baskı altında kalacağını fark edecekti.

Kralın Müslümanların kutsal mekânları hakkındaki beyanının ardından, Hindistan'ın Müslüman eşrafı Britanya'nın savaş girişimine coşkuyla destek

---

32 Peter Hopkirk, *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire* (Londra: John Murray, 2006), s. 66-84 [*İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Cem Küçük, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009]; Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918* (Londra: Allen Lane, 2010), s. 90-92 [*Berlin Bağdat Demiryolu*, çev. Azize F. Çakır, Picus Yayınları, İstanbul, 2012].

33 Alıntı, Budheswar Pati, *India and the First World War* (New Delhi: Atlantic Publishers, 1996), s. 12.

verecekti. Haydarabad nizamının yanı sıra, Bhopal, Ranpur, Mürşidabad ve Dhaka nevabları, hepsi de sultanın Müslümanları "hatalı" cihat çağrısıyla yanlış yönlendirdiğini beyan etti ve Hindistan Müslümanlarının Büyük Britanya'yı destekleme vazifesinin olduğunu iddia etti. Hatta Ağa Han Osmanlıların hilafet iddiasına yönelik onayını çekecek kadar ileri gitti: "Türkiye bugün kendisini Almanların elinde o kadar feci bir şekilde bir araca dönüştürdü ki, sadece kendisini mahvetmekle kalmadı aynı zamanda İslâm'ın Vekili olma konumunu da kaybetti; kötülük onu ele geçirecek."[34]

Tüm Hindistan Müslüman Birliği Meclisi Kasım 1914'te, "Türkiye'nin mevcut savaşa katılımı"nın Hindistan Müslümanlarının Britanya İmparatorluğu'na olan "sadakat ve bağlılığı" üzerinde hiçbir etki yaratmadığını belirten bir önerge yayınladı. Meclis "Hindistan'daki hiçbir Müslümanın, hükümdarı kral-imparatora olan yüce vazifesinden kıl payı olsa bile dönmeyeceğine" olan güvenini tekrarladı. Kasım 1914'te tüm Hindistan'da Müslüman eşraf tarafından düzenlenen kitlesel toplantılarda benzer önergeler yayınlandı.[35]

Müslümanların sadakatini teminat altına alan Britanya, Hindistanlı askerleri savaş için seferber etmeye yöneldi. Hindistan, V. George'un çağrısına, diğer bütün sömürge ve dominyonların toplamından daha fazla gönüllüyle karşılık verdi. 1914 yılı ve 1919 sonu arasında yaklaşık 950.000 Hindistanlı askere yazılırken, 450.000 kişi de gayrimuharip olarak görev yaptı; yani, asker, işçi, sıhhiyeci ve diğer destekçiler olarak toplamda 1,4 milyon kişi savaş girişimine katılmak üzere yurtdışına gönderildi. Hindistan ordusunun askerleri savaşın her cephesinde çarpıştı – sadece batı cephesinde 130.000'den fazla asker. Ne var ki Britanya'nın savaş girişimine en büyük katkıyı, Hindistanlı askerlerin neredeyse % 80'inin görev yaptığı Ortadoğu'da –Gelibolu'da (9.400 kişi), Aden ve Basra Körfezi'nde (50.000 kişi), Mısır'da (116.000) ve ağırlıklı olarak Mezopotamya'da (neredeyse 590.000 kişi)– yaptılar.[36]

Müslüman hükümdarların, sultanın cihat ilanının aleyhinde etkili bir şekilde konuştuğu Britanya Hindistanı örneğini izleyen Fransızlar da, Osmanlıların savaşa dinsel temelde girmesini eleştirmeleri için sadık Müslüman eşrafı seferber ettiler. Bunun için en tepeden başlayan Fransızlar, askerlerini Fransızlar için cesurca savaşmaya teşvik eden ve kendi halklarına, sömürge yetkililerine boyun eğme ve itaat etme çağrısı yapan Tunus beyi ve Fas sultanının onayını aldılar. Mısır'daki Maliki ve Hanefi fıkıh okullarının müftüleri

34 Pati, *India and the First World War*, s. 15-16.

35 Pati, *India and the First World War*, s. 18-21.

36 Judith Brown, *Modern India: The Origins of an Asian Democracy*, 2. basım (Oxford: Oxford University Press, 1994), s. 195; Robert Holland, "The British Empire and the Great War, 1914-1918", *The Oxford History of the British Empire, vol. 4: The Twentieth Century*, Judith Brown ve William Roger Louis (ed.), (Oxford: Oxford University Press, 1999), s. 117; Pati, *India and the First World War*, s. 32-38.

Hindistan, Kafkasya ve Mısır'daki Müslümanların sultanın cihat ilanına karşı çıkma yönündeki konumlarına açıkça göndermede bulundu. Diğer dinî liderler de –dinî birliklerin, hâkimlerin ve diğer önde gelenlerin liderleri– İtilaf'ın davasına sadakatlerini ilan ettiler, Almanları ve onların himayesindeki Jön Türkleri kınadılar ve sultanın hilafet otoritesi iddiasını ve Müslüman cemaati adına cihat ilan etme hakkını reddettiler. Sömürge yetkilileri, Fransız âlimler tarafından akıllıca gözden geçirilen çevirileriyle birlikte, Arapça olarak buna benzer düzinelerce tebliğ yayınladılar. Osmanlı cihadının hem lehine hem de aleyhine olan propaganda savaşı Avrupalı Şarkiyatçılar –Britanyalılar, Fransızlar ve Almanlar– tarafından yürütülüyordu.[37]

Almanlar Müslüman düşman savaşçıları Britanya ve Fransa'ya karşı cihadın tarafına çekme çabalarında bir derece başarı elde ettiler. Şeyh Salih eş-Şerif gibi İslâmcı eylemcileri davaya kazandılar. Cezayir sürgünü bir ailenin çocuğu olarak Tunus'ta doğan Salih eş-Şerif, bir İslâm âlimiydi ve Hz. Muhammed'in soyundan geliyordu. Salih eş-Şerif Fransız hâkimiyetini protesto etmek amacıyla 1900'de anavatanından ayrıldı. Tunuslu eylemci 1911'de, Enver'in komutasında görev yaptığı Libya Savaşı sırasında Jön Türk liderliğinin dikkatini çekti. Anlatılanlara göre, İtalya'ya karşı cihat ilan eden ve böylece savaşa aleni dinsel tonlarını veren kişi Salih eş-Şerif'ti. İslâm'ın Avrupa saldırısına karşı direnişi seferber etme gücünden zaten etkilenmiş olan Enver, Salih eş-Şerif'i kendi istihbarat teşkilatı olan Teşkilât-ı Mahsusa'ya aldı.[38]

Salih eş-Şerif 1914 yılında Berlin'e giderek, Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde oluşturulan yeni bir propaganda birimi olan Nachrichtenstelle für den Orient'e (Doğu İstihbarat Ofisi) katıldı. Tunuslu eylemci, siperlerde Britanya ve Fransa için savaşan Müslümanlara doğrudan seslenebilmek için batı cephesini ziyaret etti. Arapça ve Berberice yayımlanan çok sayıda kitapçık hazırladı ve sultanın cihat ilanına ilişkin haberlerle birlikte bu kitapçıklar, Kuzey Afrikalı askerlerin elinde bulunan bölgelerdeki düşman hatlarına bırakıldı. Çok sayıda Kuzey Afrikalı asker bu aleni İslâmi çağrıya karşılık vererek Fransız hatlarından firar etti.[39]

37 Fransız Müslümanları ve savaşa ayrılmış özel bir sayı olan *Revue du monde musulman* 29 (Aralık 1914), Kuzey Afrikalı dinî kişiliklerin Arapça sadakat sözlerini Fransızca çevirileriyle birlikte sunan, aralarında iki müftününkilerin de bulunduğu düzinelerce belge yayımladı.

38 James McDougall, *History and the Culture of Nationalism in Algeria* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. 36-43; Peter Heine, "Salih Ash-Sharif at-Tunisi, a North African Nationalist in Berlin During the First World War", *Revue de l'Occident musulman et de la Mediterranée* 33 (1982), s. 89-95.

39 Tilman Ludke, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* (Münster: Lit Verlag, 2005), s. 117-125; Heine, "Salih Ash-Sharif at-Tunisi", s. 90.

Zossen'deki esirler. Almanlar Berlin yakınlarındaki Wünsdorf-Zossen'de Müslüman savaş esirleri için özel bir kamp kurdular ve bu kampta, Osmanlı savaş girişimi için gönüllü topladılar. Bunların pek çoğu daha sonra Ortadoğu cephelerindeki Osmanlı saflarında görev yaptı. Burada Fransız hatlarından kaçan bir grup Kuzey Afrikalı asker, Zossen kampındaki subaylarından biri tarafından teftiş ediliyor. [Kaynak: Bain Collection, Library of Congress, LC-DIG-ggbain-18446.]

Almanlar batı cephesinde Müslüman esir almaya başlayınca –1914 sonlarına gelindiğinde sayıları yaklaşık sekiz yüzdü– Berlin yakınlarındaki Wünsdorf-Zossen'de Halbmondlager (Hilal Kampı) adı verilen özel bir tesis kurdular. Kampın Alman komutanları esirlerle Arapça konuşuyordu. Kamptaki yemekler İslâmi gıda kurallarına tamamıyla uygundu. Hatta kampta, Müslüman savaş esirlerinin dinsel ihtiyaçlarını karşılamak –ve kayzerin Müslüman dünyaya iyi niyetlerini kanıtlamak– üzere inşa edilen ve masrafları bizzat II. Wilhelm tarafından karşılanan gösterişli bir cami vardı.

Marakeşli yaşlı bir çiftçi olan Ahmet bin Hüseyin, Belçika'daki muharebe meydanlarında Alman kuvvetlerine teslim olan sekiz Faslı askerden biriydi. Müslüman olduklarını beyan ettikleri andan itibaren, kendilerini esir alan Almanların davranışlarını "bize saygı gösterdiler ... Herkes omzumuzu sıvazlıyor ve bize yiyecek ve içecek veriyordu" diyerek ifade ediyordu. Kendisi Müslüman savaş esirlerine özel bir kampa gönderildi – şüphesiz Halbmondlager. "Hatta bizim için bir iyilik yapıp, mutfak verdiler. Bize domuz eti verilmiyordu. İyi et, pilav, nohut vb. verdiler. Her birimize üç battaniye, iç ça-

maşın ve yeni bir çift ayakkabı verdiler. Bizi üç günde bir banyoya götürdüler ve saçımızı kestiler." Kamptaki koşullar Fransız ordusunda ve cephede tanık olduklarına göre büyük ilerlemeydi.[40]

Zossen kampında (kelimenin gerçek anlamıyla) esir bir seyirci kitlesi arasında cihat propagandası yapmak üzere Müslüman eylemciler tarafından bir geçit töreni düzenlendi. Tunuslu eylemci Salih eş-Şerif de kampı sıkça ziyaret ediyor ve kampta kalan esirler için *el-Cihad* (yeterince uygun bir isim) adlı Arapça bir gazete hazırlıyordu. Çok sayıda Kuzey Afrikalı eylemci ve önde gelen kişi esirlerle tanışmak ve onları İttifak Devletlerinin davasına kazandırmak için kampı ziyaret ediyordu. Bu misafir konuşmacılar esirlere, İtilaf Devletleriyle aynı safta savaşmanın neden dine karşı bir hareket olduğu ve İslâm'ın düşmanlarına (yani, Britanya ve Fransa) karşı Osmanlı'nın cihadına katılmanın neden dinî bir vecibe olduğu hakkında konuşmalar yapıyorlardı.[41]

Aralarında Faslı çiftçi Ahmet bin Hüseyin'in de yer aldığı yüzlerce savaş esiri Osmanlı ordusuna katılmak için gönüllü oldu. Ahmet bin Hüseyin Müslüman askerlere özel savaş esiri kampında altı ay geçirdikten sonra, Hikmet Efendi isimli bir Osmanlı subayının eşlik ettiği bir Alman subay geldi. "İstanbul'a gitmek isteyenler" dediler, "elinizi kaldırın." On iki Faslı ve Cezayirli asker hemen gönüllü oldu. "Diğerleri korktu" diye ekledi Ahmet bin Hüseyin. Gönüllü olanlara sivil kıyafetler ve pasaportlar verildi ve Osmanlı savaş girişimine katılmak üzere İstanbul'a gönderildiler.

Kaç Müslüman esirin ikna olarak Osmanlı hizmetine gönüllü olduğunu, kaçının savaş esiri kampından kurtulmak için bunu seçtiğini söylemek imkânsız. Gerekçeleri ne olursa olsun, Hindistanlı ve Kuzey Afrikalı askerler sultanın savaşına katılmak için düzenli bir şekilde, İstanbul'a gitmek üzere Almanya'dan ayrıldılar. İkinci kez (bu kez sömürge askerleri olarak değil, Müslüman askerler olarak) seferber olan askerler, hızla genişleyen dünya savaşına Ortadoğu cephelerinde yeniden gireceklerdi.[42]

*

40 Osmanlı yetkililerinin Ankara'daki Türk askerî arşivlerinde muhafaza edilen istintaknameleri için bkz. Ahmet Tetik, Y. Serdar Demirtaş ve Sema Demirtaş (ed.), *Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri - İfadeler ve Mektuplar* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009), s. 1:93-94.

41 Önde gelen ziyaretçiler arasında, ünlü Cezayirli direniş lideri Emir Abdülkadir'in oğlu, Cezayirli sürgün ve 1911 Libya Savaşı gazisi Emir Ali Paşa da vardı. Mélia, *L'Algérie et la guerre*, s. 230-237; Heine, "Salih Ash-Sharif at-Tunisi", s. 91.

42 Peter Heine, Salih eş-Şerif hakkında yazdığı makalede, Alman belgelerinin savaş esirlerine yönelik zorlamaya ilişkin herhangi bir kanıt sunmadığını, oysa kendisinin "Türkiye'ye gitmek üzere yola çıkmalarının gecikmesinden" duydukları kızgınlığı dile getiren ve "Türk tarafında savaşmak isteyenlere dair raporlar" bulduğunu iddia eder. Heine, "Salih Ash-Sharif at-Tunisi", s. 94, n. 12. Ahmed bin Hüseyin'in tanıklığı da bunu teyit eder.

Osmanlılar savaş ilan edene kadar, Ortadoğu'da çarpışacak olanlar seferber edilmişti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun saldırıya açık sınırları boyunca her noktadaki cephelerin yolunu tutuyorlardı. Kuzey Afrikalılar batı cephesinde zaten savaşmış ve binlercesi ölmüştü; Alman esir kamplarında tutulan erlerinden bazıları ise taraf değiştirerek Osmanlılara katılacaktı. Anzak süvari ve piyadeleri Mısır'a gitmek üzere Hint Okyanusu'nda yol alıyordu. Hindistan'dan gelen askerlerin bir kısmı Mezopotamya'ya gitmek üzere Basra Körfezi'nin yolunu tutarken, diğerleri eski Osmanlı Yemeni'nden geçerek Mısır'a gidiyordu. Osmanlı askerleri ise Kafkasya'daki Rus mevzilerine ve Mısır'daki Britanya'nın hatlarına yönelik hamleler öncesinde Doğu Anadolu ve Suriye'ye yığılıyordu. Avrupa savaşı Ortadoğu'ya gelmişti.

4

AÇILIŞ SALVOLARI

Basra, Aden, Mısır ve Doğu Akdeniz

Osmanlı İmparatorluğu savaşla doğdu ve sınırları yüzlerce yıllık fetih ve savaşla çizildi. Ne var ki Osmanlılar, ancak Birinci Dünya Savaşı'na girdikleri Kasım 1914'te, aynı anda tüm sınırlarında savaş tehdidiyle karşı karşıya kaldılar. Osmanlılar Karadeniz, Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Akdeniz'i kapsayan 7.500 milden fazla kıyı şeridi ve sınırıyla, düşmanlarına saldırıya açık pek çok nokta sunuyordu.

Osmanlılar savaşa girer girmez, büyük bir coğrafyaya yayılmış imparatorluklarının çok farklı noktalarında İtilaf kuvvetlerinin saldırısına maruz kaldılar. İtilaf Güçlerinin donanma gemileri, daha savaş resmî olarak ilan edilmeden önce ilk salvolarını ateşledi. Britanya'nın Kızıldeniz'deki harp gemileri, 1 Kasım 1914'te Akabe Körfezi'nin başında bulunan yüz kişilik tecrit edilmiş bir kaleyi topa tuttu. İki gün sonra Çanakkale Boğazı dışına yanaşan Britanya ve Fransa'nın gemileri, Boğazların dış savunmasını yoğun bombardımana tuttular. İtilaf gemileri, yalnızca yirmi dakika süren topçu ateşiyle bir mühimmat deposunu vurarak, Seddülbahir Kalesi'ni imha etti ve kalede bulunan silahları yok etti. Osmanlılar hem kıyı şeridinin hassasiyetini hem de İtilaf'ın deniz üstünlüğünü ortaya koyan bu saldırılara karşılık veremediler.[1]

İtilaf Güçleri, Türkiye'nin İttifak Devletlerinin zayıf halkası ve savaşın dışına atılması en kolay muharip güç olduğuna inanıyorlardı. Batı ve Rus-Alman cephelerindeki savaş çıkmaza girince, Osmanlı cephesi İtilaf Devletleri için çabuk bir zafer ihtimalinin olduğu tek yer haline geldi. İtilaf Güçle-

1 C.F. Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli* (Londra: William Heinemann, 1929), s. 1:34-35 [*Büyük Harbin Tarihi: Çanakkale Gelibolu Askeri Harekatı*, çev. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2005].

ri Türklerin Britanya, Fransa ve Rusya'nın ortak şiddetli saldırısına çabucak boyun eğeceğine emindi. Türkiye'yle savaşın ilk günlerinde hem Rusya hem de Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü savunulan çeperlerinde zemin elde edebilmek için asker gönderdi.

Osmanlılara kara kuvvetleriyle ilk saldıran Rusya'ydı. Goeben ve Breslau Rusya'nın Karadeniz limanlarını ve nakliye gemilerini 29 Ekim'de bombaladıktan hemen sonra, Ruslar Kafkasya sınırındaki bir müfreze birliği Doğu Anadolu'ya gönderdi. Rus istihbaratı, Erzurum bölgesinde sadece 70.000-80.000 askere sahip olan Osmanlıların, Kafkasya'daki Rus mevzilerini tehdit edebilecek kuvvete sahip olmadığını öne sürüyordu. Dolayısıyla Ruslar, hedeflerini sınır boyunca bir tampon bölge oluşturmakla sınırlı tuttular ve komutanlarının Almanya ve Avusturya'ya karşı savaş için daha fazla asker ayırmasına izin verdiler.

Rus General Georgy Bergmann 2 Kasım 1914'te gün ağarırken askerlerini Osmanlı topraklarına yönlendirdi. Ruslar, sonraki üç gün boyunca kayda değer bir direnişle karşılaşmadan ilerledi. 5 Kasım'a gelindiğinde Ruslar kendi sınırlarına paralel giden, yaklaşık 24 km derinliğinde bir nokta elde etmişti. Görevleri tamamlanınca Bergmann, askerlerine müstahkem Erzurum kentine yaklaşık 80 km uzakta bulunan Pasin Vadisi'ne hâkim tepeler boyunca tahkimat yapmalarını emretti.

Belki de Rusların Türk topraklarını bu kadar kolay işgal etmesi Rus komutanın başını döndürmüştü, çünkü karargâha danışmadan emirlerini aşmaya ve fethini Erzurum vilayetinin içlerine sürdürmeye karar verdi. Askerlerine Rus sınırı ve Erzurum arasında bulunan, Aras Nehri'nin geçtiği stratejik Köprüköy'e ilerlemelerini emretti.

Bergmann Türk başkomutanlığının Rus ilerlemesini giderek artan bir kaygıyla izlemekte olduğunu bilmiyordu. Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa 4 Kasım'da Erzurum'daki Türk komutan Hasan İzzet Paşa'ya bir telgraf göndermiş ve istilacı Ruslara karşı bir Osmanlı karşı-taarruzu önermişti. Hasan İzzet Paşa komuta ettiği Üçüncü Ordu'nun gücünün yetersiz olduğunu düşünse de, bunun üstlerinin kararını sorgulamaktan daha iyi olduğunu biliyordu ve böylece Ruslarla çarpışmak üzere büyük bir kuvvet gönderdi. Taraflar 6 Kasım akşamı Aras Nehri kıyısında karşılaştılar; bu, Osmanlıların Büyük Savaş'taki ilk muharebesi olacaktı.[2]

Onbaşı Ali Rıza Eti, Köprüköy'de Ruslarla çarpışmak için gönderilen birliklerden birinde sıhhiyeciydi. Eti Doğu Türk kenti Erzincan yakınlarında-

2 W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 245-247.

ki bir köyden gelen eğitimli bir kişiydi. Askerlik hizmetine çağrıldığında 27 yaşında ve evliydi; bir de oğlu vardı. Eti'nin uğruna yaşayacağı daha çok şeyi vardı, fakat o, hayatını Ruslarla savaşta vermeye istekliydi. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda çarpışan ve eski bir asker olan babası, Osmanlıların yenilmesiyle derin bir yara almıştı. Eti 1914'te hesaplaşmak için savaşa gitti.[3]

Eti'nin birliği 7 Kasım'da gün ağarırken çarpışmaya gönderildi. Askerler soğuk sonbahar yağmurlarıyla çamura dönen yollarda yavaşça ilerliyordu. Köprüköy'deki cepheye yaklaştıklarında, toplar daha da şiddetlendi ve korkmuş askerlerin üzerine mermi yağdı. Eti günlüğünde mermilerin çıkardığı sesi şöyle aktarmaya çalışıyordu: *cıv, cıv, cıv*. "Bu benim [çarpışmadaki] ilk günüm olduğu için, ölümden pek korkuyordum. Her *cıv*'la birlikte, dişimden tırnağıma kadar bir ter boşanıyor." Osmanlı askerleri mevziye ilerlerken, yoğun ateşe artık katlanamıyorlardı. Çarpışma geceye kadar sürdü. Eti ve silah arkadaşları gece 3'te "yarı yamalı" çadırlarını kurdular ve korkunç soğukta biraz uyumaya çalıştılar. "Sabaha kadar titredik" diye yazıyordu.

Savaş ertesi gün erkenden yeniden başladı. Rus topçuları Türk hatlarını yoğun şarapnel ateşine tutuyordu ve etrafa yayılan keskin şarapnel parçaları insanları ve koşum hayvanlarını öldürüyordu. "Şu satırı yazarken bir şarapnel 'ciiib!' tepemde patladı. Salkımsöğüt gibi etrafa ölüm saçıyor." Muharebe sıhhiyecilerin yaralılara ulaşmasını engelleyecek kadar şiddetli olduğu için, Eti bir mavzeri kaptı ve cephe hattındaki muharebeye katılmaya gitti. "Rıza Efendi, ayakta gelmeyin, gelirken cephane getirin" diye bağırdı yüzbaşısı. İki kutu mermi ve tıbbi ikmal maddelerini kuşanan Eti karşı tepelerdeki Rus askerlere nişan aldı ve ateş etti. Karakteristik isabetle 83 fişek yaktığını ve bir Rus teğmen ile üç asker öldürdüğünü iddia ediyor ve "Öteki atışlar boşa gitti" diye üzülerek ekliyordu.

Türk askerleri, Rusların kendilerini yanlardan kuşatma çabalarına karşı mevzilerini korudular. Yüzbaşıları, adamlarını cesaretlendirmek için, yeni cephane dağıtırken geziniyordu. Yersiz bir marifet gösterisi yaparak "Onların kurşunları bize değmez" diye bağırdı. Tam o sırada, boynundan vuruldu, dizlerinin üzerine çöktü ve kederli askerlerinin önünde öldü. "Haydi arkadaşlar, biz bu yüzbaşı için harp etmiyoruz, Allah için harp ediyoruz" diye bağırdı diğer bir yüzbaşı, Ruslara ateş açarken. Topçuları Rus hatları için tedbir alırken, umutsuzluklarından kurtulan Türk askerleri hayatları için savaştılar. Hedefini tutturan bir dizi topçu mermisi çok sayıda Rus askerini öldürdü ve yaraladı ve hayatta kalanları geri çekilmek zorunda bıraktı. "Saat onda düşman tüm cephelerden çekiliyordu. Herkes seviniyordu" diye yazdı Eti.

---

3 Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915* (Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009); Köprüköy Muharebesi hakkındaki anlatısı için bkz. s. 37-42.

Muharebe sona erince, Eti asıl işine döndü ve sıhhiyeci olarak yaralıları muharebe meydanından kurtarıp geri gönderdi. Sıhhiyeciler ölü ve yaralılar arasında birçok arkadaşlarını gördüler; bu ilk savaş zayiatı deneyimleri dolayısıyla dehşete düşmüşlerdi.

Türk hatlarındaki işlerini bitirince, Eti öldürdüğü adama yakından bakmak için eski Rus mevzilerine gitti. Rus teğmen düştüğü yerde duruyordu. Eti vurduğu "herif" için hiçbir acıma duygusu göstermiyordu; onun revolverini, yan çantasını, dürbününü ve kılıcını aldı. Çantanın içinde bir miktar mektup, lavanta kokulu bir mendil, bir eldiven, bir matara ve biraz Rus parası vardı. "Epeyce bir ganimet" diye düşündü Eti. Dürbünü alay komutanına, kılıcı doktora ve çantayı da komutanın yaverine verdi. Takımının muharebenin ilk gününde yaşadığı kayıpları –bir yüzbaşı ve beş er "şehit düşerken", otuz altı kişi yaralandı– aktaran Eti şu sonuca varmaktaydı: "Bu sabah içimizde taşıdığımız muharebe rüyalarını kaybettik."

Türk piyadesi kararlı direnişi sayesinde hatlarını korumayı başardı. Ruslar 11 Kasım'da son bir taarruz düzenlediler ve bu girişimde kuvvetlerinin % 40'ını yitirdiler. Cephaneleri giderek azalan ve her iki kanatta kararlı Osmanlı saldırılarıyla karşılaşan Ruslar ateş altında geri çekilmek zorunda kaldılar. Bergmann'ın askerleri 5 Kasım'da başlangıçta ele geçirmiş oldukları, Osmanlı toprağına 24 km uzaktaki hatta çekildiler. Her iki taraf da Bergmann'ın macerası için ağır bir bedel ödedi. Türklerin verdiği rakamlara göre, Osmanlılar Kasım ayındaki taarruzda 8.000'den fazla zayiat (1.983 ölü ve 6.170 yaralı) verdiler; ayrıca 3.070 asker esir alınırken, yaklaşık 2.800 kişi firar etti. Ruslar ise muharebede 1.000 ölü ve 4.000 yaralı verdiler; 1.000 kişi de kötü hava şartlarından öldü. İki taraf da, ilk kar yağışları Kafkas dağlarını aşmayı neredeyse imkânsız hale getirmeden önce mevzilerini takviye etti; iki tarafın da ilkbahardan önce savaşa dönemeyeceği varsayılıyordu. "Bu nispeten tatmin edici başlangıç"tan cesaret bulan Enver Paşa, Rusya'yla savaşı canlandırmak için Kafkasya'ya çok geçmeden bizzat gelecekti. Ne var ki Osmanlı üst komutası o sırada Britanya'nın Mezopotamya'daki bir istilasıyla meşguldü.[4]

Basra şehri stratejik olarak, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşme noktası ve Basra Körfezi'nin başı arasında uzanan Şatt'ül-Arab üzerinde bulunmaktadır. Şat, açık deniz gemilerinin erişebileceği son limandı ve Mezopotamya ile Basra Körfezi arasında ticari geçit işlevi görüyordu. Basra'nın birkaç mil güneyin-

4 Osmanlıların zayiat sayısı Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 72, n. 4'ten alındı. Rusların zayiat rakamları M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris: Etienne Chiron et Berger-Levrault, 1926), s. 381'den alındı. Enver'den alıntılayan, Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: US Naval Institute, 1927), s. 37.

de yer alan Şat ayrıca İran ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki sınırı belirliyordu (bugün İran ve Irak arasındaki sınırı belirlediği gibi) – nehir kenarları arasında uzanan sınır bölgesi. İran'ın Şat'a erişimi Britanyalıların bilhassa ilgisini çekiyordu, çünkü Anglo-Persian Oil Company (İngiliz-İran Petrol Şirketi) Mayıs 1908'de orada ticarete elverişli miktarda petrol bulmuştu.

Devon doğumlu milyoner William Knox D'Arcy Mayıs 1901'de İran'da petrol aramak için altı yıllık bir imtiyaz almıştı. Şirketi bir Britanya konsorsiyumunun mali desteğini ve kömürden petrole geçtiğinden beri filosu için güvenilir bir yakıt kaynağı sağlamaya kararlı olan Kraliyet Donanması'nın siyasal desteğini aldı. Şirket, Güney İran şehri Ahvaz'ın yakınlarında petrol bulduktan sonra, petrolünü ihraç edebilmek için denize erişimi olan bir rafineri yeri aramaya başladı ve Şatt'ül-Arab'da, petrol sahasının 225 km güneyindeki Abadan adasında karar kıldı. Deniz yollarına doğrudan erişimi olan Abadan, rafineri inşa etmek için ideal bir yerdi. Ayrıca adanın sahibi, yakındaki Muhammerah (bugün İran'ın Hürremşehr kenti) kentinden Şeyh Hazal, Britanyalıların himayesindeydi.

Emrinde 20.000 atlı bulunan ve Arapça konuşan Hazal güçlü bir yerel liderdi. Britanya 1902 yılında, Basra Körfezi'ndeki Arap hükümdarlarını birleştiren Britanya Anlaşma sistemine bağlı kalması karşılığında, Şeyh Hazal'ın küçük devletini korumayı vaat etmişti. Bir de petrol keşfedilince, Britanya şeyhle olan dostluğuna çok daha büyük bir önem atfetti. Körfez'deki Britanyalı temsilci Sir Percy Cox, Hazal'la Abadan Adası'nda bir rafineri, depolama tankları ve rıhtım için gereken toprak hakkında bir kira sözleşmesini müzakere etmek üzere Muhammerah'a gönderildi. Temmuz 1909'da 6.500 sterlin nakit ve 10.000 sterlin borç karşılığında on yıllık bir anlaşma yaptılar. Boru hattı döşendi, rafineri inşa edildi ve petrol 1912'de Abadan'dan akmaya başladı.[5]

Petrol, ticaret ve Basra Körfezi'nde bir asra dayanan üstünlük dolayısıyla, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sonrasında parçalanması halinde Mezopotamya'yı kendi ödülü olarak seçmesi doğaldı. Britanya, Rusya ve Fransa ile müzakerelere başlamadan önce bile, Basra üzerindeki iddialarını güvence altına almak için bir yurtdışı sefer kuvveti göndermişlerdi.

Britanyalıların Basra'yı istila etme planları Eylül ve Kasım 1914'te Londra ve Hindistan tarafından son derece gizli tutuluyordu. Hindistanlı Müslümanların İslâm'ın halifesi olarak Osmanlı sultanına gösterdiği hürmet nedeniyle, Britanyalılar sultanın topraklarına yönelik vakitsiz bir saldırının dinsel ayaklanmaları kışkırtmasından korkuyordu. Amaç Osmanlıların savaş ilanı

5 Philip Graves, *The Life of Sir Percy Cox* (Londra: Hutchinson, 1941), s. 120-126; Daniel Yergin, *The Prize* (New York: Free Press, 1992), s. 134-149) [*Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003] .

öncesinde Britanya askerlerini önceden Basra'ya mevzilendirmek ve hâlâ tarafsız olan Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik düşmanca bir tavır olarak görülebilecek bir intikal gerçekleştirmemekti. Bu da intikali sefere katılacak olan komutanlardan ve askerlerden bile gizlemek anlamına geliyordu.

Tuğgeneral Walter Delamain batı cephesine gidecek Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin (IEF) parçası olarak yola çıkmak üzere 16 Ekim'de Bombay'da gemiye bindiğinde, mühürlenmiş emirlerini aldı ve kendisine bunları okumadan ve harekete geçmeden önce 72 saat beklemesi talimatı verildi. Delamain denizde üç gün geçirdikten sonra emirleri açtı ve Basra Körfezi görevi için Hindistan ordusunun 6. Poona Tümeni'ne bağlı bir tugaya (IEF D) komuta edeceğini öğrendi. 5.000 asker ve onlara ait binek hayvanları (1.400 at ve yük katırı) körfezin sığ sularının bir kısmında seyredebilecek dört adet yük gemisinde gruplandırılmıştı. Delamain yeni talimatları beklemek üzere derhal Bahreyn'e ilerleyecekti.

Delamain 23 Ekim'de tugayıyla birlikte Bahreyn'e ulaştı. Orada, IEF D'nin baş siyasi yetkilisi olarak atanan eski Körfez Temsilcisi Sir Percy Cox tarafından karşılandı. Delamain ancak Bahreyn'e ulaştıktan sonra, Abadan'daki Hint-İran petrol rafinerisini ve depolama tanklarını emniyet altına almak ve boru hattını Türk saldırısından korumak için Şatt'ül-Arab'a devam edeceğini öğrendi. Delamain, Britanya'nın Körfez'in başında bulunan Arap müttefiklerinin –Şeyh Hazal, Kuveyt hükümdarı Şeyh Mübarek es-Sabah ve Doğu Arabistan'da İbn Suud– desteğini alacaktı. Delamain, aldığı emirlere göre, tarafsız kaldıkları sürece, "Hindistan hükümetinin emirleri olmadan Türklere karşı düşmanca herhangi bir eylemden" kaçınacaktı. Fakat Osmanlılar bir kere savaş ilan edince, Delamain de konumunu pekiştirecek "türde bir askerî ve siyasi eylem"e girişmek "ve eğer mümkünse Basra'yı işgal etmek" konusunda özgürdü. Gemisi altı gün demirli bekleyen Delamain'e, 29 Ekim'de Şat ağzına devam etmesi emredildi – aynı gün Osmanlı filosu Karadeniz'de Rusya'ya karşı savaş başlattı. Seferin Bahreyn'den başlayacağı haberi çok geçmeden Basra'ya ulaştı ve askerî ve siyasi hazırlık rüzgârı başladı.[6]

Britanya askerlerini taşıyan nakliye gemileri Bahreyn'e ulaştığı andan itibaren, bir saldırının an meselesi olduğuna dair dedikodular Basra'da dolanmaya başlamıştı. Kendilerine uzak olan Avrupa'daki savaşın artık kendi kapılarına dayanmasıyla birlikte, kent halkı ne istediğinden emin değildi. Açık yürekli Britanya konsolosu Reader Bullard, Ekim sonunda Basra'daki "güçlü Rus ve Britanya karşıtı hissiyat"tan bahsediyordu. Fakat kent ticaretle ge-

6 Delamain'in emirleri için bkz. E. G. Keogh, *The River in the Desert* (Melbourne: Wilke & Co., 1955), s. 39-40.

çiniyordu ve Osmanlıların Britanya ile savaşa girmesiyle birlikte Basra Körfezi'nin geri kalanından tecrit edilmesi halinde ekonomisi ağır yara alacaktı.[7]

Dolayısıyla Osmanlılara yönelik sadakat en iyi ihtimalle gevşekti. Kent eşrafının büyük bölümü, Arapların çıkarlarına ters düştüğüne inandığı Jön Türk politikalarına açıkça karşıydı. Basra'da ortak görüşlere sahip bir grup lider 1913 yılında, Irak'taki en etkili Arapçı derneklerden biri olan Reform Derneği'ni kurdu. Tıpkı el-Fetat ve Ademimerkeziyet Partisi gibi, Basra Reform Derneği de ademimerkezî bir Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapların kültürel haklarını ve daha fazla kültürel otonomi talep ediyordu. Hareketin lideri Seyyid Talib en-Nakib'di.

Savaş öncesi dönemde Basra'daki en önde gelen kişi olan Seyyid Talib, ilk kez 1908'de Osmanlı parlamentosuna seçildi. Başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile işbirliği yaptıktan sonra, giderek Arapların kültürel ve siyasal haklarının sözcüsü haline geldi. Parlamentoda görev yaptığı süre boyunca, İTC'deki Türk milliyetçileri arasında tehlikeli düşmanlar edindi. Seyyid Talib'in Basra için ayrılıkçı emellere sahip olduğuna inanan İttihatçılar bu yerel lideri açıkça tehdit ediyorlardı. Reform Derneği Basra vilayetinde 1914 Osmanlı parlamento seçimlerinin galibi olsa da, Seyyid Talib İttihatçıların kendisine suikast düzenleyebileceği korkusuyla, sandalyesine oturmak için İstanbul'a yolculuk etmeye cesaret edemedi.[8]

1914'te Reform Derneği listesinde Osmanlı parlamentosuna seçilen diğer bir Basralı Süleyman Feyzi, Britanya'nın, Basra'nın işgalinde kendileriyle işbirliği yapması için Seyyid Talib'i nasıl ikna etmeye çalıştığını hatırlıyordu. Müttefikleri Şeyh Hazal'ın arabuluculuğundan faydalanan Britanya yetkilileri, Seyyid Talib'i, IEF D'nin Şat'a ulaşmasından önceki kritik günlerde Muhammerah'ta gizli bir toplantıya davet etti. Seyyid Talib'e, kendileriyle işbirliği yapması karşılığında, Britanya himayesinde Basra vilayetinin genel valisi olarak atamayı ve bunun yanı sıra, vergiden muaf imtiyazlar ve kalkınma yardımı sağlamayı teklif ettiler. Seyyid Talib bir efendinin yerine diğerini (Osmanlı yerine Britanya) geçirmeyi istemediğini söyleyerek bu teklifi reddetti.[9]

Seyyid Talib, Britanya "ateşkes" (*trucial*) sistemine* dahil olmak konusunda komşularını izlemek yerine, Osmanlıların kaderine ortak olmaya ka-

---

7 Bullard'ın değerlendirmesi Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia, 1914-1917* (Londra: Oxford University Press, 1930), s. 1:4'ten alıntılandı.

8 Basra Reform Derneği ve Seyyid Talib en-Nakib konusunda bkz. Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: Frank Cass, 1993). Seyyid Talib'e ilişkin o döneme tanık olan bir İngilizin çıkardığı profil için bkz. Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 1:18.

9 Basil Sulayman Faydi (ed.), *Mudhakkirat Sulayman Faydi* [Süleyman Feyzi'nin Anıları] (Londra: Dar al-Saqi, 1998), s. 194-196.

(*) Trucial States (Ateşkes Devletleri): Basra Körfezi'nde yer alan ve 1820'den, Birleşik Arap Emirlikleri'nin kurulduğu 1971'e kadar Britanya himayesindeki şeyhliklere verilen ad – e.n.

rar verdi. Verdiği karar, İttihatçıların kendisini ihanet suçlamasıyla tutuklamak için bir yakalama kararı çıkarmasıyla içinden çıkılmaz hale geldi. Umutsuzca sadakatini kanıtlamaya ve talihini çevirmeye çalışan Seyyid Talib, Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek, Basra'yı Britanya istilasından korumak için Suudi hükümdar İbn Suud'un desteğini sağlamayı vaat etti. Bu girişimden kaybedecek hiçbir şeyleri olmayan İttihatçılar, şayet başarılı olursa, Seyyid Talib'in çabalarından dolayı Basra valiliğiyle ödüllendirilebileceğini öne sürdüler.

Arapların sadakatinden endişe duyan Britanya, Osmanlıların Körfez şeyhlerini kendi davalarına çekme ve Arap aşiretlerini İtilaf'a karşı küresel bir cihatta bir araya getirme yönündeki girişimlerini önceden önlemeye çalışıyordu. Körfez'deki siyasi temsilci S.G. Knox 31 Ekim'de, "Basra Körfezi'ndeki hükümdarlara ve şeyhlere ve onların tebaalarına" Osmanlıların savaşa girdiğini duyuran bir bildiri yayınladı. Knox, "Büyük Britanya'yla ilişkileriniz uzun zamandan beri sürüyor" diye hatırlattı Britanya'nın Arap müttefiklerine, "ve bu vesileyle sizi temin ederim ki, bu mücadelede özgürlüğünüzü ve dininizi korumak için elimizden geleni yapacağız." Britanyalılar bu noktayı daha da vurgulamak için 3 Kasım'da, Kuveyt'in, Britanya himayesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını tanıyan resmî bir anlaşma yaptılar. Bunun karşılığında Kuveyt hükümdarı Şeyh Mübarek, "Basra'yı Türk mülkiyetinden kurtarma"ya yardım etmek için Şeyh Hazal, İbn Suud "ve diğer güvenilir şeyhler" ile birlikte çalışmaya söz verdi.[10]

IEF D'nin baş siyasi yetkilisi Sir Percy Cox, Britanya'nın Arap müttefikleriyle sürekli temas halindeydi ve Güney Mezopotamya'nın istilasına yerel destek sağlamaya yönelik eylemleri koordine ediyordu. Cox 5 Kasım'da Körfez'in başında bulunan Arap hükümdarlara bir bildiri gönderdi ve onları, "[Britanya'nın] ticaretini ve dostlarını korumak ve düşman Türk askerlerini kovmak için" Şat'a gönderildiğini iddia ettiği Britanya kuvvetlerinin girişimi konusunda bilgilendirdi. Dolayısıyla Britanyalılar, Seyyid Talib en-Nakib, İbn Suud'u Osmanlı davasına kazandırma girişimini başlatmadan çok önce, Körfez'i bağlamıştı.[11]

Seyyid Talib en-Nakib Basra'dan Muhammerah, Kuveyt ve Necd'e geçince, Körfez'deki bütün yerel liderlerin kendi Osmanlı girişimine karşı olduğunu gördü. Şeyh Hazal, arkadaşı Talib'i Britanya'nın şartlarını yeniden gözden geçirmesi için ikna etmeye çalıştı. Kuveyt hükümdarı, Seyyid Talib ve arkadaşlarını Britanya'nın talimatıyla ev hapsinde tutmakla tehdit etti. Buna

10 Knox'un 31 Ekim 1914 tarihli bildirisi için bkz. Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 1:309; "The United Kingdom's Recognition of Kuwayt as an Independent State Under British Protection, 3 November 1914", Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:6-7.

11 Cox'un 5 Kasım 1914 tarihli bildirisi için bkz. Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 1:310-311.

öfkelenen en-Nakib "Kuveyt'ten ayrılmama engel olmaya çalışırsan, revolverimle iki el ateş ederim; birincisini sana, diğerini kendime!" diyerek Şeyh Mübarek'i tehdit etti. Seyyid Talib ve küçük bir grup arkadaşı Kuveyt'ten çıkmayı başarsalar da, Kuzey-Orta Arabistan'ın Kasım bölgesindeki el-Bureyde'de İbn Suud'a ulaşmak için dokuz gün boyunca at bindiler.[12]

Suudi hükümdar misafirlerini anlayışla ve misafirperverce kabul etti. İbn Suud, kendisini tarafsızlığını koruması konusunda uyardıklarını iddia ettiği Britanyalılarla yazıştığını gizlemedi (Britanya onunla olan anlaşma ilişkilerini ancak 1915 yılında resmileştirecekti). İbn Suud açıkça iki arada bir derede kaldı. Dinin kendi hareketi için taşıdığı önem dolayısıyla, Basra'daki Arap Müslüman kardeşlerinin aleyhine, gayrimüslim Britanyalıları destekliyor görünemezdi. Fakat Körfez'deki güçlü varlıkları nedeniyle, Britanyalıları kızdırmaya da çekiniyordu. Bu nedenle taraf tutmak zorunda kalmadan önce meselenin kendiliğinden çözülmesini umarak ağırdan aldı.

İbn Suud Körfez başına at sürmek için beş yüz atlıdan oluşan bir grubu seferber etmeden önce dokuz gün bekledi. Mesele acil olduğunda gece gündüz at sürebilen Suudi lider, Seyyid Talib'in heyetiyle birlikte günde sadece dört saat yolculuk yaptı. Kasım sonunda ilk posta istasyonuna ulaşan Suudi kuvvet, Basra'nın zaten Britanyalıların eline geçmiş olduğunu öğrendi. Haber Basralılara "yıldırım gibi" ulaştı diye yazıyordu Süleyman Feyzi. "İngilizlerin kendisinden ne kadar nefret ettiğini bilen Seyyid Talib için şok bilhassa şiddetliydi." Fakat krizin çözülmesi İbn Suud'u rahatlatmış olmalı. Basralılara sevgilerini ifade etti ve Orta Arabistan'daki öncelikleri için geri döndü.[13]

Basra'nın düşmesi Seyyid Talib'i sürgün durumuna düşürdü. Osmanlıları yüzüstü bırakmış ve Britanyalılarla arası açılmıştı. Kuveyt'e döndü ve Britanyalılara teslim oldu. Tüm tarafların oldukça kısa olacağını düşündüğü savaş boyunca kalması için Hindistan'a gönderildi. Fakat Britanyalıların Basra işgali, Mezopotamya'da Seyyid Talib'in beklediğinden çok daha uzun bir sefer başlattı.

Büyük Britanya 5 Kasım'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Ertesi gün şafak vakti Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti'ne bağlı Britanya askerleri Şatt'ül-Arab'da Türk karasularına girdi. Buhar makinelerini direklerle birleştiren hibrit harp gemisi HMS *Odin*, Şat ağzında mevzi aldı ve Fao Yarımadası'ndaki top mevzilerine ateş açtı. Bir saat içinde istihkâmın komutanı öldürülmüş ve Osmanlı askerleri –toplamda yaklaşık dört yüz kişi– mevzilerini terk etmişti. Delamain topları imha etmeleri için karaya beş yüz asker çıkardı

12 Faydi, *Mudhakkirat*, s. 199.

13 Faydi, *Mudhakkirat*, s. 203.

ve sualtı kablosuyla Fao'dan Hindistan'a güvenli bir telgraf hattı kurdu. Fakat harekâtın zorlukları da yok değildi. Güçlü gelgit akımları çıkarma gemisini engelledi ve Şat Nehri ağzının çamurlu kıyıları, herhangi bir rıhtım veya iskele bulunmadığı için karaya insan, at veya top çıkarmanın güçlüğünü daha da artırdı. Ne var ki Britanyalıların zayiat vermeden gerçekleştirdiği hızlı ve kararlı harekât seferleri için iyiye işaretti.[14]

Delamain, Fao'daki telgraf istasyonunu korumak üzere bir bölük asker bıraktı ve Abadan'daki petrol tesislerini güvence altına almak için tugayının geri kalanıyla birlikte Şat'a ilerledi. Birliklerini rafineriden nehrin yukarı akıntısının Türk kıyılarındaki Saniyya'ya çıkardı. Layterlerin yetersizliği dolayısıyla insanları, atları ve malzemeyi yük gemilerinden kıyıya taşımak iki gün aldı. Nakliye sorunları Mezopotamya seferini sıkıntıya sokacaktı. Uygun yolların eksikliği nedeniyle her şeyin nehir yoluyla taşınması gerekiyordu; fakat nehir sığdı, Osmanlılar tarafından yerleştirilen engellerle doluydu ve çamurlu kıyıları geminin hareketlerini aralıklarla güçleştiriyordu. Her halükârda, IEF D'nin askerleri Saniyya'da kamp kurdukları andan itibaren, Abadan'ı Osmanlı saldırısından koruyabilecek kadar iyi konumlandılar.

Delamain, nehrin kaynağına Basra'ya doğru ilerlemeye çalışmadan önce, takviye kuvvetler gelene kadar beklemeye karar verdi. Osmanlılar 11 Kasım'da İngiliz-Hint mevzilerine bir taarruz düzenlediler ve IEF D'ye ateş altında çekilmeden önce ilk zayiatlarını verdirdiler. Hint ve Britanya askerleri, gözüpek hareketlerden vazgeçiren yabancı bir çevrede kendilerini savunmak zorunda kaldılar. Ani sağanaklar Şat kıyılarını çamur bataklarına dönüştürürken, kuvvetli rüzgârlar tüm görüş mesafesini ve muhabereyi kesintiye uğratan kum fırtınalarını hızlandırdı. Seraplar askerler açısından en kafa bulandırıcı doğal olgulardan birine dönüştü ve böylece muharebe alanında görsel teşhisi neredeyse imkânsız hale getirdi. "Resmî tanık" olarak IEF D ile birlikte hareket eden gazeteci Edmund Candler'ın anımsadığı kadarıyla, seraplar "düşmanın atlı mı yoksa yaya mı olduğunu söylemeyi veya sayıları hakkında herhangi bir tahminde bulunmayı güçleştiriyordu. Kuvvetle birlikte, koyunları piyadelerle karıştırmamış bir süvari alayı yoktu." Şat'a ilerlemeden önce sefer kuvveti takviye edilene kadar beklemeyi emretmek ihtiyatlı görünüyordu.[15]

Takviyeler 14 Kasım'da ulaştı. Korgeneral Sir Arthur Barrett, IEF D'nin komutasını almak için 6. Hint Tümeni'nin geri kalanıyla birlikte Şat'a ulaştı. Hem Abadan'ı korumak hem de Basra'ya ilerlemek için yeterli sayıda aske-

14 F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918* (Londra: HMSO, 1923), s. 1:106-153; Charles Townshend, *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914-1921* (Londra: Faber and Faber, 2010), s. 3-10.

15 Edmund Candler, *The Long Road to Baghdad* (Londra: Cassell and Co., 1919), s. 1:111.

re sahip olan Barrett, gereksiz riske girmeden savaşı yeniden sürdürebileceği konusunda kendisine güveniyordu. Şat'a sığ denizlerde gidebilen çok sayıda harp gemisi göndermiş olan Kraliyet Donanması'nın değerli desteğine sahipti. Donanmaya ait muharebe destek gemileri, hem kuvvetleri nakledebiliyor hem de Osmanlı mevzilerini ağır silahlarıyla vurabiliyorlardı. Osmanlılar istila kuvvetinin aniden ortaya çıkmasıyla birlikte sersemleyince, Barrett müdafiler yeniden toplanma şansı bulup istilacılara karşı koymadan önce darbeyi vurmak istedi.

Britanyalılar, Barrett'in gelmesinden ve müdafileri mevzilerinden sürmesinden sonraki gün, Osmanlı hatlarına saldırdılar ve meydanda 160'tan fazla ölü ve yaralı bıraktılar. İki gün sonra 17 Kasım'da, kum fırtınalarının ardından başlayan şiddetli yağışın altında Osmanlılarla Sahil'de çarpıştılar. İngiliz-Hint ordusu Osmanlı hatlarını almadan ve müdafileri ikinci kez geri çekilmek zorunda bırakmadan önce, iki taraf da kayıplar verdi – Britanyalılar ve Hindistanlılar 500'e yakın ölü ve yaralı verirken, Osmanlıların kaybı tahminen 1.500 ila 2.000 arasındaydı. Barrett raporlarında, harekâtların "birliklerimizin Türkler üzerinde kurduğu üstünlüğü" ve verdikleri "ağır kayıplar"dan sonra Türklerin "cesaretinin kırıldığını ortaya koyduğunu" iddia ediyordu.[16]

Osmanlılar bir dizi hızlı yenilginin ardından Basra'daki konumlarının savunulamaz olduğuna karar verdiler ve 21 Kasım'da şehri terk ettiler. Hükümet yetkilileri şehirden ayrılır ayrılmaz, isyancılar hükümet binalarını tahrip etmek ve işyerlerini yağmalamak için hızla şehre yayıldılar. Basra'da Amerikan konsolosluğu yapan John Van Ess, Britanyalı komutanından "yağmaya karşı korumaya yetecek bir kuvvet göndermesini" istemek için nehir kuryesiyle bir mektup gönderdi. Basra topyekûn bir kanun tanımazlığa yenik düşmüştü: "Araplar dün bütün gün hükümet tarafından boşaltılan yerleri soydu ve sürekli olarak ateş ediliyordu."[17]

Bunun üzerine Kraliyet Donanması'na ait *Espiègle* ve *Odin* şalopaları, birlikler ertesi gün kara yoluyla ulaşmadan önce, kordon bölgesini güvenlik altına almak için hemen Basra'ya gönderildi. Barrett 23 Kasım'da törenle Basra'ya girdi ve tören sırasında, kentin Osmanlıların denetiminden Britanya denetimine girdiğini göstermek için şehir merkezinin üzerinde Britanya bayrağı yükseldi. Heyecan verici bir bildiri hazırlamış olan Sir Percy Cox, bunu İngiliz aksanlı Arapçasıyla, toplanan kent halkına okudu. "Britanya Hükümeti şu an Basra'yı işgal etmiştir, fakat Osmanlı Hükümetiyle savaş hali hâlâ

16 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 117-27; Ron Wilcox, *Battles on the Tigris: The Mesopotamian Campaign of the First World War* (Barnsley, BK: Pen & Sword Books, 2006), s. 2-26; Townshend, *When God Made Hell*, S. 30-40.

17 NARA, Basra, cilt 005, John Van Ess'in 21 Kasım 1914 tarihli mektubu.

sürse de, halka karşı bir husumetimiz veya kötü niyetimiz yoktur; onlara iyi dostlar ve koruyucular olduğumuzu kanıtlamayı umuyoruz. Bu bölgede artık Türk idaresinin hiçbir kalıntısı yok. Onun yerine Britanya bayrağı çekildi – o bayrak altında hem dinî hem de dindışı meselelerinizde özgürlük ve adaletten faydalanacaksınız." Cox'un bu bildirimi hem Britanyalıların hem de Basralıların kafasını karıştırdı. Britanyalılar Basra halkına ne kadar özgürlük vermek istediklerine pek emin değillerdi; Basra halkının ise Britanyalıların ne kadar kalacağı konusunda hiçbir fikri yoktu. Birçoğuna göre, yüzyıllardır süren Osmanlı yönetiminin ardından, Türklerin nihayet geri dönmeyeceğini hayal etmek güçtü. Osmanlıların dönme ihtimali olduğu sürece, yerel kent halkı daha sonra intikam alınacağı korkusuyla Britanyalılarla arasına mesafe koyacaktı.[18]

Britanyalılar Basra'ya bir kez girince Mezopotamya'daki hedeflerine ulaşmışlardı. Osmanlıları Basra Körfezi'nin kaynağından sürmüş ve Abadan'daki stratejik petrol tesislerini korumuşlardı. Sir Percy Cox Bağdat'ı ele geçirmek için, geri çekilen Osmanlı kuvvetlerini takip etmeyi gerekli görüyordu, fakat bu, Hindistan Hükümeti ve askerî planlamacılar tarafından reddedildi. Britanyalılar bunun yerine Dicle ve Fırat'ın birleştiği yerde bulunan Kurna kentine doğru, Şatt'ül-Arab'ın tamamını Britanya denetimine bırakacak olan sınırlı bir ilerlemeye izin verdiler.

Kurna seferi 3 Aralık'ta başladı. Kraliyet Donanması'na ait destek gemileri, askerleri kentin yaklaşık altı km güneyindeki güvenli bir çıkarma noktasına taşıdılar. İstilacılar Şat'ın sol kıyısına ilerledikçe, savunma durumunda bulunan ve Dicle'nin diğer tarafına çekilmeden önce İngiliz-Hint kuvvetini durdurmayı başaran Osmanlı askerlerinin giderek artan direnişiyle karşılaştılar. Osmanlılar açıkça kendileri ve IEF kuvvetleri arasına nehri koyarak yeniden toplanmak için zaman kazanmayı umut ediyorlardı. Fakat istilacılar Dicle'nin diğer tarafına uzanan bir dubalı köprü sağlamayı başarınca, Osmanlılar konumlarının savunulamaz olduğunu anladılar. 6 Aralık'ta gece yarısından hemen önce üç Osmanlı komutanını taşıyan ve nehirde giden küçük bir vapur, parlayan ışıkları ve yüksek sesle çalan sirenleriyle teslim olmalarını müzakere etmek üzere Britanya gemilerine doğru ilerledi. Devir teslim 9 Aralık'ta gerçekleşti ve Basra Valisi Subhi Bey, Kurna kentini Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanına teslim etti ve 45 subay ve 989 askerle birlikte teslim olarak savaş esiri oldu.[19]

Britanyalıların Şatt'ül-Arab'daki harekâtları aldatıcı bir biçimde kolay olmuştu. Britanyalılar son derece hafif zayiatlar vererek süratli zaferler elde et-

18 Sir Percy Cox'un 22 Kasım 1914'te Basra ahalisine yönelik bildirisi için bkz. Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 1:311.

19 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 1:151-152.

tiler. Fao ve Kurna arasındaki çarpışmada 100'den az Britanya ve Hindistan askeri öldürülürken, yaklaşık 675 kişi yaralandı. Öte yandan, Osmanlılar yaklaşık 3.000 ölü ve yaralı verdiler – Britanya'nın zayiatının dört katı. Bu tür nispeten kolay kazanımlar, Britanyalılara kendi yapabilecekleri konusunda çarpık bir fikir verdi ve düşmanları Osmanlıları küçümsemelerine neden oldu.[20]

Basra'daki konumlarını güvence altına alan Britanyalılar bölgeyi idare etmeye koyuldular. İşgalci olarak, savaş hukuku gereği Osmanlı Devleti'nin kurumlarını muhafaza etmek zorundaydılar. Ne var ki kent sakinlerinin yeni yetkililerle işbirliği yapmak konusundaki isteksizlikleri işlerini zora soktu. Britanyalılar bu itaatsizliği, yerel halkın Osmanlıların olası geri dönüşünden korkmasına bağlamaya devam etti. Fakat bu ayrıca, yerli halkın yabancı işgalcilere yönelik hoşnutsuzluğunu da yansıtmış olabilirdi – Britanyalıların Mezopotamya'da aldığı güvenlik önlemlerinin pekiştirdiği bir antipati.

IEF D'ye bağlı Dorset Taburlarından birinde görev yapan Er William Bird, Ocak 1915'te Basra'daki tipik bir köy aramasını tasvir ediyordu. Buna göre, Britanya-Hindistan askerleri gün ağarırken bir köye yaklaşır, ilk kapı çalmada cevap vermeyen bütün kapıları kırar, "içerideki bütün erkekleri tutuklar, daha sonra her şeyde ve her yerde silah ararlardı." Britanyalılar, işgallerine direndiğinden şüphe edilen köylüler için ağır ceza uygularlardı. "Kaçmaya çalışanlar köyün dışındaki adamlarımız tarafından yakalanıyor" diye yazıyordu Bird. "Savaşçı olarak muamele görüyorlar ve darağacını boyluyorlar. Ve elbette bize ateş edenler ya vuruluyorlar ya da yakalanıp pazar meydanında asılıyorlar." Bu tür önlemlerin Basra'nın yerli halkının sevgisini kazanması pek mümkün değildi.[21]

Britanya, Basra halkının gönlünü kazanmak için daha geniş bir siyasal özgürlükler tasavvuru da önermedi. Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge Şubat 1915'te Basra ve Kurna'yı ziyaret ettiğinde, Cox'un kapsamlı "özgürlük ve adalet" vaadinin tonunu düşürdü ve bunun yerine, "daha mülayim bir idare" ve tadil edilmiş bir refah önerdi. Britanya işgali daha fazla otonomi veya özerklikten (*self-rule*) ziyade, bir Britanya idaresi vaat etmişe benziyordu. Seyyid Talib en-Nakib yanılmamıştı: Basra halkı efendilerini değiştirmiş, Osmanlı'nın yerine Britanyalı gelmişti.[22]

*

20 Zayiat rakamları Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 1:106-153'te tablo halinde verilmektedir.

21 IWM Documents 828, Er W. R. Bird'ün günlüğü, 14 Ocak 1915 tarihli madde.

22 Townshend, *When God Made Hell*, s. 66.

Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti, Delamain'in tugayının Basra Körfezi'ndeki hizmetini gördükten sonra Mısır'a doğru rotasına devam etti. Filo Kızıldeniz'e girmeden önce Arap Aden limanına çağrıldı. Liman Britanya tarafından fethedilen ve 1839'da Hindistan İmparatorluğu'na ilhak edilen minik bir koloninin (seksen milkare) merkeziydi. Kraliyet Donanması Aden'i başlangıçta korsanlığa karşı yürütülen harekâtlar için bir üs olarak kullanıyordu. Fakat 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte, Aden'in Britanya ve Hindistan arasından gidip gelen buharlı gemiler için ideal bir kömür ikmal istasyonu olduğu görüldü. Tıpkı Hong Kong gibi, Aden de Britanya'nın deniz imparatorluğunda temel sıçrama tahtalarından birine ve kendi başına önemli bir ticaret merkezine dönüştü.

Britanyalılar 19. yüzyılın ikinci yarısında Aden çevresindeki topraklarda yaşayan aşiretlerle bir dizi anlaşma yaptılar ve Aden Himaye Yönetimi (Protectorate) olarak bilinen özel bir etki alanı yarattılar. Himaye yönetimi her biri kendi otonom hükümdarına –topraklarının toplamı Arabistan'ın en güney ucundaki 9.000 milkare kıyı toprağına ulaşan Britanya himayeleri– sahip dokuz ayrı mini-devletten oluşuyordu. Aden Himaye Yönetimi Osmanlıların Yemen vilayetine bitişikti. İngiliz-Türk Sınır Komisyonu 1902-1905'te iki toprak arasındaki sınırı belirledi. Osmanlıların 1914'te savaşa girmesiyle birlikte, burası aniden düşmanlar arası bir sınıra ve Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ikinci bir çarpışma noktasına dönüştü.

Osmanlı Yemeni ve Aden Himaye Yönetimi arasındaki sınır Kızıldeniz'in kapısı olan Babülmendep Boğazı'nda birleşiyordu. Osmanlı toprağının en güney ucu, Türklerin tepe noktalarda bulunan ve deniz yollarına hâkim, toplarla donatılmış bir dizi istihkâma sahip olduğu Şeyh Said'di. Britanya ise Aden'in yaklaşık 160 km batısında, Babülmendep Boğazı'nda Şeyh Said'e bakan ve beş milkarelik bir kaya olan Perim Adası'nı zapt etti.

Britanya istihbaratı Kasım başında Türklerin Şeyh Said'e asker yığdığını bildirdi. Analizciler, Osmanlı kuvvetlerinin Aden Himaye Yönetimi'ndeki Britanya mevzilerine karşı saldırıya geçme veya hatta Perim Adası'nı işgal etme niyetinde olduğunu tahmin ediyordu. Savaş sırasında Kızıldeniz sularının Britanya İmparatorluğu için taşıdığı stratejik önem –Yeni Zelanda, Avustralya ve Hindistan'dan gelen ve asker taşıyan tüm gemiler Süveyş Kanalı'na ulaşmak için Babülmendep'ten geçmek zorundaydı– dolayısıyla, Hindistan'daki savaş planlamacıları Osmanlı birliklerini dağıtmaya ve Şeyh Said'deki silahlarını etkisizleştirmeye karar verdiler. Britanya'nın boğazda bulunan adasını emniyet altına almak için 2 Kasım'da Hindistan'dan Aden'e yeni askerler gönderildi.

Perim açıklarında bulunan Britanya gemileri 10 Kasım sabahı Şeyh Said tepelerindeki Osmanlı mevzilerine ateş açtı. 69. Pencap Birliği'nde muha-

bereci olan Teğmen H.V. Gell top ateşinin sona ermesini sabırsızlıkla bekliyordu, çünkü böylece o ve çıkarma grubunun geri kalanı "ilk harekât"ları için karaya çıkabilecekti. Askerler çıkarma gemilerine bindi ve yavaş hareket eden bir römorkörle kıyıya çekildi; bu sırada Türk topçuları sahile bakan tepelerden giderek artan bir isabetle ateş ediyordu. Kıyıya son çıkarmayı yaptıkları sırada, Gell'in teknesinin yakınlarına bir top mermisi isabet etti ve Hindistanlı genç bir ihtiyat askerini öldürdü. Diğer askerler güvenli bir şekilde kayaya çıkıp yeniden toplandı ve Osmanlı mevzilerine yönelik saldırılarına başlamak üzere emirleri bekledi. Yoğun ateşe karşı siper alan İngiliz-Hint çıkarma ekibi Türk mevzilerine ilerlemeye başlamadan önce dört saatten fazla bekledi. "O sırada çok az ateş vardı" diye anımsıyordu Gell, "ara sıra birkaç serseri kurşun."[23]

İngiliz-Hint kuvvetleri ilk bayıra ulaştıklarında, Osmanlıların mevzilerini terk etmiş olduğunu gördüler. Hiç şüphesiz, Britanya gemilerinden yapılan bombardımanın yanı sıra, çıkarma ekiplerinin ilerleyişi, müdafileri mevzilerinin artık savunulamaz olduğuna ikna etmişti. Geride bıraktıkları kıyafet, silah ve cephanenin miktarına bakılırsa, Osmanlılar açıkça panik içinde çekilmişti. Gell günlüğüne "Ne yazık ki kaçtılar" diye yazıyordu. "Sayıları tahminen 500 civarındaydı." Gell'in Osmanlıların zayiatı hakkında herhangi bir fikri yoktu (ölmüş herhangi bir Türk görmedi), fakat harekât sırasında beş Hindistan ve Britanya askerinin öldüğünü bildiriyordu. İngiliz-Hint kuvveti geceyi Şeyh Said'de geçirdi ve gemilerine dönüp 11 Kasım'da batıya, Mısır'a doğru yolculuğuna devam etmeden önce geriye kalan bütün Osmanlı top mevzilerini imha etti.

Şeyh Said'deki harekât askerî bir başarı olsa da, savaşın geri kalan kısmı boyunca Aden'deki Britanyalıları çileden çıkaracak siyasal zorluklara neden oldu. Hindistan'daki askerî görevliler, Osmanlıları Yemen'de tecrit etmek için hassas müzakerelere girişmiş olan Aden'deki yetkililere hiç danışmadan planlar hazırlamışlardı. Diplomasi çoğunlukla Sana (bugünkü Yemen'in başkenti) civarındaki kuzey dağlarında yaşayan Şii Zeydi cemaatinin lideri İmam Yahya'yı hedef almıştı. İmam, 1911'de Osmanlılarla bir ateşkes yapmış ve 1913'te Yemen vilayetini Osmanlılarla ittifak halinde yönetmeyi kabul etmişti. İmam Yahya, Osmanlılarla ilişkisini kesebilecek bir konumda olmasa da, Britanya ile samimi ilişkiler kurmaya istekliydi.[24]

Fakat Şeyh Said'in topa tutulması her şeyi değiştirdi. "İmam [Yahya] öfkelendi ve Sana [Osmanlı] Genel-Valisi Büyük Britanya'nın art niyetlerini –ilhak peşinde koşma– anlatan bir bildiri yayınladı" diye yazıyordu Aden'de-

23 IWM, P 158, Documents 10048, Yarbay H. V. Gell'in kişisel belgeleri, 10-11 Kasım 1914 tarihli madde.

24 G. Wyman Bury, *Arabia Infelix, or the Turks in Yamen* (Londra: Macmillan, 1915), s. 16-19.

ki bir Britanya yetkilisi olan Harold Jacob. "Harekâtımız Türk propagandacılarına yardım etmişti." İmam kendi adına, "Şeyh Said meselesi her yerde Araplara karşı şüphe uyandırmıştı" iddiasındaydı. Şeyh Said saldırısı Britanya'nın Güney Yemen'deki konumunu güvence altına almak bir yana, aslında Aden'i daha hassas hale getirmişti. Beş yüz askeri, tecrit edilmiş bir sahil tahkimatından çıkarmak yeterince kolaydı. Fakat 9.000 milkarelik Aden Himaye Yönetimi'ni Yemen'de konuşlanan ve İmam Yahya'nın adamlarıyla takviye edilen 14.000 Osmanlı askerine karşı savunmak çok daha zor olacaktı.[25]

Şeyh Said'deki Osmanlı topları aslında Britanya gemilerini tehdit etmiyordu. Babülmendep en dar noktasında 32 km genişliğindeydi, dolayısıyla Britanya gemilerinin Türk toplarının menzilinden geçmesine hiç gerek yoktu. Türk mayınları ve Alman denizaltıları gemiler için çok daha büyük bir tehdit oluşturuyordu ve bu tehditlere karşı savaşmak deniz gücü gerektiriyordu, kara kuvvetleri değil. Kraliyet Donanması, Kızıldeniz kıyılarındaki Türk limanlarını ablukaya almak ve deniz yollarını dost gemilere açık tutmak için harp gemileri gönderdi. Elde ettikleri başarı, imparatorluktan Kızıldeniz boyunca Süveyş Kanalı'na ve gerisindeki savaş bölgelerine mal ve asker taşıyan kargo ve nakliye gemilerinin sayısıyla ölçülebilirdi.

Mısır Eylül 1914'ten itibaren Britanya ve dominyonlardan gelen binlerce askerin akınına uğradı. Batı cephesindeki görev için Mısır'daki profesyonel orduyu rahatlatmak üzere gönderilen East Lancashire Kara Tümeni, Eylül sonunda gelen ilk birlikti. Bombay'dan yola çıkan Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti Ekim sonuna doğru Mısır'a ulaştı ve kuvvetin askerleri Süveyş Kanalı bölgesindeki şehirlere gönderildi. 30.000 Anzak'tan oluşan ilk dalga ise Yeni Zelanda ve Avustralya'dan İskenderiye'ye doğru yolculuklarını Aralık başında tamamladı. Sonraki haftalarda ve aylarda da binlerce askerden oluşan takviye kuvvetleri onları izledi. İskenderiye ve Kahire arasındaki demiryolu hatları askerlerden ve atlardan oluşan kuvvetleri Kahire civarındaki ordugâhlara taşıyan nakliye trenleriyle tıkandı. Avustralya Piyadeleri Kahire'nin batısına, Piramitler yakınındaki Mena'ya, Avustralya Hafif Süvarileri güneydeki yapraklarla kaplı banliyö Maadi'ye ve Yeni Zelandalılar Kahire'nin kuzeyine doğru, Heliopolis yakınındaki Zeitoun Ordugâhı'na yerleşti.

İmparatorluk askerlerinin akını Mısır'daki gergin ortamı istikrarlı hale getirmeye katkıda bulundu. Mısır savaşın patlak verdiği andan itibaren bir

25 Harold F. Jacob, *Kings of Arabia: The Rise and Set of the Turkish Sovranty in the Arabian Peninsula* (Londra: Mills & Boon, 1923), s. 158-161.

dizi önemli olayla temelden sarsılmıştı: Osmanlıların savaş ilanı ve halifenin cihat çağrısı, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu ile yüzyıllardan beri süren bağlarının kesilmesi, Hidiv II. Abbas'ın azledilmesi ve Sultan Hüseyin Kâmil'in Britanya himayesinde tahta çıkması. Mısır halkı yaklaşık otuz iki yılın ardından Britanya işgalinden yorgun düşmüş ve Almanya'ya olası bir kurtarıcı gözüyle bakmıştı. Almanların Batı cephesinde Britanya kuvvetleri karşısında elde ettikleri zaferler de –Belçika'daki Mons Muharebesi (23-24 Ağustos 1914) gibi– onlara umut verdi. Britanyalı yetkililer Alman ve Türk casusların yıkıcı faaliyetlerinden, Mısırlı milliyetçilerin ayaklanmasından ve "kolay heyecanlanabilen" kitlelerin dinsel başkaldırısından korkuyordu.[26]

Fakat aniden binlerce askerin gelişi, yerel halkı, Britanya'nın Mısır'daki konumunun meydan okunamayacak kadar güçlü olduğuna ikna etti. Anzakların talim kampları, Kahire şehrinin etrafını, talim ve manevralarla çöl tozlarını harekete geçiren on binlerce süvari ve piyadeyle kuşattı. Britanyalı yetkililer, askerleri banliyölerdeki ordugâhlarında talim yaparken muhtemelen görmeyen Kahire halkını etkilemek için, yeni gelen birliklerin şehrin merkezinde geçit töreni yapmasını emrettiler. Yeni Zelanda, Canterbury'den gelen süvari Gordon Harper "Birkaç gün önce Kahire'nin dolambaçlı caddelerinde büyük bir yürüyüş yaptık" diye yazıyordu bir mektubunda. "Kahire'nin millerce sokak arası ve varoşlarıyla ve çeşit çeşit pis kokularıyla bütün eski mahallelerinden geçtik." Harper geçit töreninin siyasi önemini de kavradı. "Amaç buraya doluşan yerlileri gücümüzle etkilemekti, çünkü Türklerle hâlâ geleneksel ve ruhani bir bağları vardı. ... Bunun etkisi çok ilgi çekiciydi. Güzergâh bizi yüzlerinde tebessüm ve neşe olmadan yakından izleyen fesli adamlar ve peçeli kadınlarla dolup taştı, fakat her şey Britanya hâkimiyeti karşısında donup kaldıklarını gösteriyordu."[27]

Britanya ve imparatorluk askerleri ordugâhlarında izne çıktıklarında turiste dönüşüyorlardı. Sfenks'in önünde at ve deve üzerinde fotoğraf için poz veriyor, firavunlar dönemine ait antikaların sahteleriyle kendilerine musallat olan seyyar satıcılarla uğraşıyorlardı. Anzak mizahını kullanan jestlerle pazarlardaki dükkânlara çekiliyorlardı: "Kazıklanmak için başka yere gitmeyin, Avustralyalılar. Buraya gelin!" ve "İngiliz ve Fransız konuştu; Avustralyalı anladı." Değişen müşteri topluluğuna hızla uyum sağlayan Mısır'ın turizm sektörü, otellere ve restoranlara Avustralya ve Yeni Zelanda'daki ilçe-

26 W. T. Massey, *The Desert Campaigns* (Londra: Constable, 1918), s. 1-3.

27 Zeitoun Ordugâhı, 4 Ocak 1915 tarihli mektup için bkz. Glyn Harper (ed.), *Letters from Gallipoli: New Zealand Soldiers Write Home* (Auckland: Auckland University Press, 2011), s. 47-48. Ayrıca bkz. Trevor Holmden'in anıları, Bölüm 3, Alexander Turnbull Library, Wellington, New Zealand, MS-Papers 2223.

lerin isimlerini verdi. Yeni mekânlar arasında Balclutha Bar ve Waipukurau Okuma Salonları gibi yerler vardı.[28]

Ezbekiye Bahçeleri etrafındaki Avrupalı mahalleler Kahire'deki yabancı askerlerin boş vakit faaliyetleri ihtiyacını karşılıyordu. Subaylar parkın etrafında bulunan ünlü Shepheards, New Hotel ve Bristol gibi büyük otellerin restoranlarında veya teraslarında toplanıyordu. Sıradan askerler ise parkın kuzeyine bakan dar ara sokaklardaki –Kahire'de genelevlerin bulunduğu bölge– "Red Blind Quarter" veya "Wozzer" (Arapça sokak adı Wasaa'dan geliyor) gibi kafe ve barların kapılarını aşındırıyordu.

Red Blind Quarter'ın, ordugâh yaşamının ve çöldeki talimlerin yarattığı bıkkınlıktan kaçıp rahatlamak isteyen askerlerle hıncahınç dolu barları ve genelevleri hoppa bir ortam oluşturuyordu. Savaşa gönderilmeyi beklemekten yorulan, ucuz barlarda kendilerine satılan "adice içeriği değiştirilmiş likör"den hastalanan ve çok sayıda askere zührevi hastalık bulaştırmış olan fahişelere kin besleyen imparatorluk kuvvetlerinin Kahire'de kalışları uzadıkça asayiş için bir tehdide dönüştüler.[29]

Anzak birlikleri 1915 yılında Kahire merkezinde en az iki olayda isyan etti. Nisan ayında Gelibolu'ya gitmek için yola çıkmadan hemen önce ve yine aynı yılın Temmuz ayında, sarhoş askerler Red Blind Quarter'ın genelevlerine saldırdılar. Bu şiddet patlamaları için farklı gerekçeler öne sürüldü: Askerler fahişeleri hırsızlıkla suçluyor, zührevi hastalıklara yakalanmalarının intikamını alıyor, hatta Maori bir askere karşı ırkçı saldırıda bulunulduğunu iddia ediyorlardı. Her seferinde askerler fahişelerin kişisel eşyalarını tahrip edip, çarşafları ve mobilyaları pencereden aşağı, sokağa attılar. Pencerelerden geçemeyecek kadar büyük olan gardırop ve sandıklar beş katlı binaların tepesine taşındı ve çatıdan aşağı atıldı. Olayı izlemek için toplanan kalabalıklar mobilyaları bir yere yığıp tutuşturdu. Ateş dar sokak aralarına bakan binalara hızla yayıldı.[30]

Britanyalı yetkililer, Nisan 1915'te düzeni sağlamak üzere atlı askerî inzibat gönderdiklerinde, emirlere itaat etmeyi reddeden sarhoş ve kızgın bir asker güruhuyla karşılaştılar. Bir tanık "İnzibatların üzerine her türden şey atılıyordu" diye anlatıyordu, "tencereler, mobilya parçaları." İnzibat kalabalığa

---

28 Ian Jones, *The Australian Light Horse* (Sydney: Time-Life Books [Avustralya], 1987), s. 25; Fred Waite, *The New Zealanders at Gallipoli* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1919), s. 38.

29 Avustralya Emperyal Kuvveti'nin resmî tarihçisi C. E. W. Bean, Red Blind Mahallesi ve 2 Nisan 1915'te yaşanan olayları kişisel günlüğünde Mart ve Nisan 1915 aylarına ayırdığı kısımda tasvir etti, s. 22-31. Avustralya Savaş Anıtı'nda tutulan günlüklere www.awm.gov.au/collection/records/awm38'den online olarak erişilebilir (bundan sonra C. E. W. Bean günlükleri).

30 Avustralyalıların ve Yeni Zelandalıların isyanlara ve nedenlerine ilişkin anlattıkları için bkz. Harper, *Letters from Gallipoli*, s. 50-51; C. E. W. Bean günlüğü, Mart-Nisan 1915, 30; Trevor Holmden anıları, bölüm 3, s. 3-5.

ateş etmeden önce, isyancıların başına uyarı ateşi açtı. "Dört beşi düştü, fakat diğerleri sanki hiçbir şey olmamış gibi inzibatlara karşı koymaya (yaklaşık 4,5 metre uzakta) devam etti." Alevleri kontrol altına almak için itfaiye araçları gönderildi. İtfaiye araçları su jetlerini isyancı askerlerin üzerine çevirdiklerinde, isyancılar yangın hortumlarına saldırıp itfaiye aracını etkisiz hale getirdiler. Bu noktada olay yerine Britanya askerleri çağrıldı ve askerler atış pozisyonu aldı; "arka sıra ayakta durdu, ikinci sıra diz çöktü, ön sıra yere uzandı. Komuta eden subay, dağılmazlarsa ateş etmesi gerektiği konusunda kalabalığı uyardı ve kalabalık hemen dağıldı" diye anlatıyordu bir tanık. "Bunun gibi üç sıra adam, silahsızken karşı koymayı arzu edeceğiniz türde adamlar değildir." İsyan akşam saat 8.00 civarında dağıldı ve beş Anzak askeri yaralandı, ellisi tutuklandı. Britanya raporları Nisan ayındaki karışıklıklarda Mısırlıların zayiatları hakkında rakam vermedi, fakat birkaç ev yanıp kül oldu. Temmuz 1915'teki isyanlarda ise daha fazla ev yandı.[31]

Kahire sakinleri açısından bakıldığında ise, bu tehlikeli karışıklıklar dominyon askerlerine –ve bu askerleri Mısır'a getiren Britanya işgaline– yönelik husumetin artmasına katkıda bulundu. Eski Mısırlı siyasetçi Ahmed Şefik, Red Blind Quarter'daki isyanlar hakkındaki anlatısında, askerlerin, yoldaşlarının genelevleri ateşe vermesini hiçbir müdahalede bulunmadan izlemesini ve seyirci kalmasını ve Anzak askerlerinin içerideki kadınların hayatı için bu kadar az endişe etmesini dehşetle ifade ediyordu. Şefik "Bu olaylar savaş dışındaki koşullarda meydana gelmiş olsaydı, büyük bir başkaldırının fitilini ateşlerdi" sonucuna varıyordu. "O askerler, özellikle de dominyonlardan gelenler, Mısırlılara kaba ve küçümseyerek muamele ediyorlardı."[32]

İmparatorluk askerlerinin gelişi, istikrarı sağlamak bir yana, Mısır'daki gergin durumu daha da kötüleştiriyordu. Yine de Mısır halkı sonraki yıllar boyunca Britanya ve imparatorluk kuvvetlerine ev sahipliği yapmaya devam edecekti. Ülkeleri savaşın en sonuna kadar devam edecek olan seferlerde Mısır, Gelibolu ve Filistin'de savaşacak askerler için önemli bir konaklama noktası, eğitim sahası ve sıhhiye üssüydü. Ayrıca Mısır'ın kuzeyindeki İskenderiye ve Port Said limanları, Doğu Akdeniz üzerinde üstünlük sağladıkları için, Britanya ve Fransa gemileri için önemli birer deniz üssü işlevi görüyordu.

*

31 Alıntı, C. E. W. Bean günlüğü, Mart-Nisan 1915, s. 25-28.

32 Ahmad Shafiq, *Hawliyat Masr al-siyasiyya* [Mısır'ın Siyasal Günlükleri], 1. Bölüm (Kahire: Matba'a Shafiq Pasha, 1926), s. 84. Ayrıca bkz. Latifa Muhammad Salim, *Masr fi'l-harb al-'alimiyya al-ula* [Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır] (Kahire: Dar al-Shorouk, 2009), s. 239-243.

Osmanlılar Kasım 1914'te savaşa girdikten sonra, Britanya ve Fransa Trakya'daki Dedeağaç limanından (bugün Kuzeydoğu Yunanistan'da yer alan Alexandroupoli kenti) Türk limanı Smyrna'nın (bugünkü İzmir) güneyindeki Samos Adası'na kadar uzanan Ege kıyılarına abluka uyguladı. Doğu Akdeniz Filosu olarak bilinen birleşik İtilaf Devletleri donanması on sekiz zırhlı harp gemisi, kırk destroyer, on beş torpidobot, on iki denizaltı ve yirmi monitörden (deniz seferine çıkmaya elverişsiz ağır toplara sahip ve sığ sularda gidebilen harp gemileri) oluşan bir güce ulaştı. Filonun merkez üssü Çanakkale Boğazı'na sadece 80 km uzakta bulunan ve anlaşmazlık konusu olan Limni Adası'ndaki Mondros Limanı'ydı.[33]

Avrupa savaşının başında Osmanlıların Boğazlar'daki deniz savunması miadını doldurmuş ve yetersizdi. Almanlar ve Jön Türkler 2 Ağustos'ta gizli ittifak anlaşması imzaladıktan kısa bir süre sonra, Alman gemileri Boğazları takviye etmek için Çanakkale Boğazı'na insan ve askerî malzeme taşımaya başladı. Fakat İtilaf kuvvetlerinin 3 Kasım 1914'te Çanakkale Boğazı'nı bombalaması ve Boğazların girişindeki Seddülbahir Kalesi'ni tahrip etmesi işlerine engel oldu. Bunun üzerine Osmanlılar ve Almanlar daha fazla gayret sarf ettiler. Yüzlerce Alman asker ve askerî mühendisi Avrupa ve Asya kıyıları boyunca yeni bataryalar tasarlayıp inşa etti ve gemilerin stratejik su yollarına girmesini engelleyecek toplar yerleştirdi. 1876'da inşa edilen fakat ağır silahlarla donatılan yaşlı harp gemisi *Mesudiye*, topları denize dönük bir şekilde Çanakkale Boğazı'na demirledi. Türk gemileri Çanakkale'de en dar noktadan güneye doğru ve Boğaz'ın Karadeniz girişi civarına muntazam aralıklarla yüzlerce mayın yerleştirdi. Gece geçen gemileri açığa çıkarmak için burunlara ışıldaklar yerleştirildi ve garnizonlar arasında modern muharebeyi sağlamak için bir Marconi telsiz-telgraf sistemi kuruldu.

Osmanlılar başkent İstanbul'u İtilaf saldırısından korumak için Akdeniz filolarını Çanakkale Boğazı'na topladılar. Ağustos 1914'te Osmanlı donanmasına nakledilen iki Alman harp gemisi *Breslau* ve *Goeben* de, İstanbul'u kuzeyden korumak ve Karadeniz'deki Rus limanları ve gemilerine saldırmak üzere İstanbul Boğazı'na konuşlandırıldı. Bunun sonucunda Türkiye Kasım ayında savaşa girdiğinde, İstanbul ve Çanakkale boğazları denizden gelecek saldırılara karşı daha korunaklı haldeydi. Ne var ki Almanlar ve Osmanlılar, Boğazların ele geçirilemez olmadığını anladılar. Çalışmaları denetleyen Alman amiral, Aralık 1914'te, güçlü bir İtilaf donanmasının sadece dört-beş gemi kaybederek Çanakkale Boğazı'nın savunma hattını hâlâ yarıp geçebileceğine inandığını belirtti.[34]

---

33 Larcher, *La guerre turque*, s. 172.

34 NARA, İstanbul, cilt 282, Alfred Grech'in Çanakkale'den gönderdiği rapor, 31 Ağustos 1914; C. F. Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli* (Londra: William Heinemann, 1929), s.

Osmanlı piyadesi, İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'a yönelik bir saldırısına karşı nihai caydırıcı unsur işlevi görüyordu. Hem Almanlar hem de Osmanlılar, İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u işgal edebilmek için karaya asker çıkarması gerektiğine inanıyorlardı – bunu sadece deniz gücüyle yapamazlardı. Osmanlılar başkenti ve hinterlandını emniyet altına alabilmek için ordularının en büyük kısmını Boğazlara ve Trakya'ya yoğunlaştırdılar. Türkler başkenti bir Antant çıkarmasından korumak için, erler içerisindeki en deneyimli askerlerinden bazılarını kapsayan Osmanlı Birinci Ordusu (160.000 asker) ve İkinci Ordu (80.000 asker) arasında, 250.000'e yakın askerden –Kasım 1914'e gelindiğinde seferber edilen silahlı kuvvetlerin yarısı– oluşan bir kuvvete sahip olmaktan övünüyorlardı.[35]

Türk donanması Boğazlara hapsolurken, Ege ve Karadeniz'deki Osmanlı kıyı kentleri İtilaf saldırılarına son derece açıktı. İtilaf'a ait harp gemileri, her iki denizde de ekonomik faaliyetleri ve muhabere hatlarını sekteye uğrattı. Rus harp gemileri 17 Kasım 1914'te Karadeniz'in Trabzon limanını topa tuttu ve saldırıya tanık olan Amerikan konsolosunun anlattığına göre, panik yarattı ve "büyük miktarda can ve mal" kaybına yol açtı. Ruslar Kasım 1914 ve Mart 1915 arasında Trabzon'a altı kez saldırarak, gemileri batırdılar, şehre hasar verdiler ve kent halkını çevredeki kırsal bölgelere sığınmaya zorladılar. Ruslar ayrıca Türk ve Alman gemileri için hayati öneme sahip bir enerji kaynağını sekteye uğratmak amacıyla Zonguldak'taki Türk kömür madenlerini de top ateşine tuttular. Ege'de ise, Britanyalılar ve Fransızlar, çok sayıda ticaret gemisinin ablukayla kapana kıstırılmış olduğu İzmir limanına ateş açtılar. Osmanlılar ise buna misilleme olarak üç Britanya gemisini savaş ganimeti olarak ele geçirdiler ve bunları İtilaf savaş gemilerinin girişine mani olmak için limanın ağzında batırdılar. Bu hamle Birleşik Devletler, Yunanistan, Bulgaristan, Hollanda ve Almanya'dan gelen diğer altı buharlı gemiyi savaş boyunca kontrol altında tuttu.[36]

Türklere ait Anadolu topraklarının Suriye topraklarıyla sınırı olan Kilikya'nın kıyı bölgesinde, Osmanlılar demiryolu hatlarının güvenliğinden endişe ediyorlardı. Tüm deniz ulaştırma hatlarının kapanmasıyla birlikte, demiryolları askerlerin, harp malzemelerinin ve ikmal maddelerinin vilayetlerden cephelere –Kafkasya, Mezopotamya ve Suriye– naklinde bilhassa önemli bir rol oynadı. Komşusu Adana yoluyla Bağdat Demiryolu'na bağlı olan Mersin limanının savaşın başında deniz savunması yoktu. Kasım 1914'ün sonunda Mersin-Adana demiryolu hattını yaklaşık 16.000 asker ve büyük mühim-

---

1:32-36; Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 136-137.

35 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 47-48; Erickson, *Ordered to Die*, s. 75-82.

36 NARA, İstanbul, cilt 292, ABD konsolos yardımcısının raporu, Trabzon, 31 Mart 1915.

mat sevkiyatlarının geçtiği bildirildi. İtilaf gemilerine karşı caydırıcı olamayan Osmanlılar, fütursuzca Mersin'e giren ve gemileri istedikleri gibi ele geçirip imha eden Fransız harp gemilerinin aşağılamasına boyun eğmek zorunda kaldılar.[37]

Mersin'in doğusunda yer alan İskenderun Körfezi demiryolu ve denizyolu ulaştırma hatlarının kesiştiği diğer bir noktaydı. Bağdat Demiryolu Akdeniz sahiline bu noktada ulaşıyordu, fakat bu hat 1914 yılında Toros Dağları'ndaki tamamlanmamış tüneller yüzünden Adana'dan ve Amanos Dağları'nda süren çalışmalar dolayısıyla Halep'ten hâlâ kopuktu. Bu da yük ve yolcuların trenlerden inip, tren yolculuklarına henüz tamamlanmamış tünellerin diğer tarafından devam edebilmek için dağ setleri civarında nakledilmesi anlamına geliyordu. Bu aksaklıklara rağmen, İskenderun; Suriye, Mezopotamya ve Anadolu arasında gelip giden on binlerce Türk askeri için bir geçiş noktası işlevi gördü.

Aralık 1914'te Britanya'nın hafif kruvazörü HMS *Doris*, denizden demiryolu hattını topa tutmak için İskenderun Körfezi'ne girdi. Gemi 20 Aralık sabahı Dörtyol köyü yakınlarında ateş açtı. "Demiryolu hattına ateş üstüne ateş açıldı" diye bildiriyordu, İskenderun'daki Amerikan Fahri Konsolosu H.E. Bishop, "gemi İskenderun'a doğru sahil boyunca yavaşça ilerledi." Gemi öğle vaktini biraz geçe beyaz bir bayrak altında İskenderun Limanı'na girdi ve kent yetkililerine ültimatom vermek üzere karaya bir yardımcı gemi gönderdi. Demiryolu hatlarının, Britanya kuvvetlerini tehdit ettikleri cephelere (özellikle Mezopotamya) Osmanlı askerleri taşımaya hizmet ettiğini açıklayan Britanyalı komutan, Osmanlı yetkililerinin bütün demiryolu varlıklarını ve harp malzemelerini, kıyıda bunları imha edecek bir Britanya çıkarma ekibine teslim etmesini istedi. Yetkililerin bu isteğe uymaması halinde, *Doris* sahip olduğu ağır toplarla tüm idari tesisleri ve demiryolu ve liman tesislerini bombalayacaktı. Herhangi bir sivil zayiat Osmanlı yetkililerinin sorumluluğu olacak ve Britanya müstahkem olmayan limana ateş açmadan önce adilce uyarıda bulunarak 1907 Lahey Sözleşmesi çerçevesindeki yükümlülüklerini yerine getirmiş olacaktı.[38]

İTC'nin yönetici üçlüsünden biri olan Cemal Paşa, Suriye başkomutanı olarak yeni savaş komisyonunu henüz üstlenmişti. İskenderun kaymakamından Britanya'nın verdiği ültimatomdaki sözleri öğrenince, hiç düşün-

37 NARA, İstanbul, cilt 281, ABD konsolosunun raporu, Mersin, 2 Kasım 1914; cilt 282, ABD konsolosunun raporu, Mersin, 30 Kasım 1914; cilt 293, ABD konsolosunun raporu, Mersin, 5 Mart 1915.

38 NARA, İstanbul, cilt 293 İskenderun Hadisesi'yle ilgili olarak, aralarında Halep'teki ABD Konsolosu Jackson'ın 21 Aralık 1914 ve 8 Ocak 1915 tarihli ve İskenderun'daki ABD Fahri Konsolosu H. E. Bishop'ın 24 Aralık 1914, 26 Aralık 1914 ve 12 Ocak 1915 tarihli raporlarının da bulunduğu çok sayıda rapor, telgraf ve belge içerir.

meden bir karşı tehditle karşılık verdi. Demiryolu levazımını ve harp malzemelerini *Doris*'in kaptanına teslim etmeyi hemen reddetti. Savaşa girmiş bir ulus olarak, hükümet binalarına ateş açmanın Britanya'nın hakkı olduğunu kabul ediyordu. Fakat Britanya donanması tarafından hasar verilen her Osmanlı hükümet binasına karşılık, Suriye'deki aynı sayıda Britanya malının ve kurumunun derhal imha edilmesini emrederek misilleme tehdidinde bulundu. Fakat Cemal daha kışkırtıcı bir şekilde, Britanyalı komutana, savaş başladığından beri Suriye'deki çok sayıda Britanya vatandaşını gözaltına aldığını belirtti. Şimdi artık *Doris*'in İskenderun şehrine yönelik herhangi düşmanca bir eyleminde öldürülen her Osmanlı vatandaşına karşılık bir Britanya vatandaşını vurmakla tehdit ediyordu.

Cemal'in kışkırtıcı cevabı, İskenderun Hadisesi'ni Amerikan diplomasisi tarafından çözülen büyük çaplı bir krize dönüştürdü. Birleşik Devletler o sırada Büyük Savaş'ta hâlâ tarafsız bir güçtü (Nisan 1917'ye kadar da öyle kalacaktı) ve Osmanlı İmparatorluğu ile dostane ilişkilere sahipti. Amerikalılar İtilaf Güçlerinin Osmanlı toprakları içerisindeki çıkarlarını temsil etmeyi de kabul ettiler. Hem Britanya hem de Osmanlı ültimatom ve misilleme tehdidi kördüğümünü çözmek için Amerikalıların arabuluculuğuna açık görünüyordu.

İskenderun'daki Türk ve Alman yetkililerle birlikte çalışan ABD Fahri Konsolosu Bishop bir çözüm bulmak için yirmi dört saat süre aldı. Cemal Paşa İskenderun'daki sivilleri tahliye etmeye isteksiz olduğu için, vali ne pahasına olursa olsun bombardımanı engellemeyi umuyordu. Britanyalı komutan ise Britanya vatandaşlarının misilleme olarak öldürülmesinden endişe ediyordu. Bishop, *Doris*'in kaptanına "İskenderun'da hiç asker olmadığını ve yerel yetkililere ... göre, bütün harp malzemelerinin zaten iç bölgelere nakledilmiş olduğunu" (ayrı bir gizli belgede, Bishop daha sonra "o dönemde burada başka harp malzemeleri bulunduğunu" keşfettiğini belirtti) bildirdi. Bishop Osmanlılara, görünüşte "İskenderun'daki tek harp malzemeleri" olan iki lokomotifin imhasının kabul ettirilebileceğini iddia ediyordu; böylece, *Doris* de askerî ulaşımı kesme görevini yerine getirecekti.

Bishop daha sonra, "Gemiden bir subay, şehrin valisi ve yazar arasında yürütülen istişareden sonra, motorların açık bir alana götürülmesine ve geminin bir temsilcisi ve benim huzurumda havaya uçurulmasına karar verildi" diye bildirdi. *Doris* bu iş için kuvvetli patlayıcı maddeler tedarik etti ve dört kişiden oluşan bir ekip –bir Osmanlı kaptanı, liman sorumlusu, *Doris*'ten bir güverte subayı ve Amerikan konsolosu– harap durumdaki iki lokomotifin imhasına tanık olmak üzere akşam saat 9.30'da yola çıktı. Lokomotifler havaya uçuruldu ve "neyse ki kimse yaralanmadı"; teftiş sonucunda iki lokomotifin "gelecek harekâtlardan men edilmelerine yetecek derecede im-

ha edildikleri" ilan edildi. Konsolos Bishop raporunu bir parça ironiyle bitirdi: "Saat 10.45'te yine demiryolu iskelesine vardık; orada Britanya çıkarma ekibinin komutanı, yazarı, geminin kaptanının adil oyuna tanık olduğu için kendisine teşekkürlerini bildirdiği konusunda bilgilendirdi, Britanyalılar istimbotlarına binip denize açıldı ve hadise kapandı."

Britanya asıl, Çanakkale Boğazı'nda demirlemiş olan *Mesudiye*'yi batırmak için bir denizaltı gönderdiğinde denizlerdeki üstünlüklerini daha ölümcül bir şekilde ortaya koydular. Aralık ayında son derece açık ve soğuk bir pazar günü bir Britanya denizaltısı, saptanmamış 6 km'lik mayınlı alanı aşarak yaşlı Osmanlı kruvazörünün pruvasına bir torpil ateşledi. Öğleden önce saat 11.55'te korkunç bir patlama *Mesudiye*'yi sarstı ve gemiyi duman altında bıraktı. Duman kalkınca, *Mesudiye*, yan yatmaya başlayana kadar, gizli saldırganına misilleme yapma yönünde beyhude bir çabaya girerek ağır toplarıyla iki borda ateşi yaptı. Osmanlı harp gemisi ani bir sarsıntıyla alabora oldu. Bir tanığa göre, kruvazörün batması yedi dakikayı bile bulmadı. Kıyıya yakın sığ sulara demirlemiş olan *Mesudiye*, gövdesinin büyük bölümü açıkta kalacak şekilde denizin dibini boyladı. Düzinelerce denizci geminin top ağızlarına ve gövde bağlantılarına yapışınca, tekneler hayatta kalanları kurtarmak için kıyıdan açıldılar. Mühendisler geminin gövdesinden imdat çıkışı delerken, kurtarma işlemi gece geç saatlere kadar sürdü. Saldırıda elli ila yüz kişinin öldüğü bildirildi.[39]

Düşman denizaltısının çok geniş bir mayınlı alandan başarılı bir şekilde geçerek kurtulması ve büyük bir harp gemisinin ani kaybı Osmanlı yetkilileri için korkunç bir darbe oldu. Çanakkale Boğazı'nda yetkili Alman subay Koramiral Johannes Merten "son derece zekice bir iş" olduğunu istemeden kabulleniyordu. Fakat en önemlisi, Çanakkale Boğazı'ndaki Türk mevzilerinin daha önce vurulmasıyla birlikte, *Mesudiye*'ye yönelik bu saldırı, Osmanlılar için İtilaf kuvvetlerinin Boğazlara yönelik çok daha geniş çaplı bir sefer hazırlığı içerisinde olduğu konusunda bir uyarıydı.[40]

Savaşın ilk iki ayında Osmanlı İmparatorluğu'nun hem İtilaf hem de İttifak Devletleri karşısındaki kırılganlığı açıkça ortaya çıktı. Türklerin bütün sınırlarını saldırılara karşı koruyamadıkları görüldü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi genişliği dolayısıyla bunu yapabileceklerini beklemek de hiç

39 NARA, İstanbul, cilt 281, *Mesudiye*'nin Çanakkale Boğazı'nda batırılması hakkında C. Van H. Engert'ın tanık raporu, 14 Aralık 1914.

40 C. Van H. Engert, Koramiral Merten'in 14 Aralık 1914 tarihli raporundan alıntılıyordu. Osmanlı Genel Karargâhının *Mesudiye*'nin batırılması ve İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı planları hakkındaki değerlendirmesi için bkz. General Ali İhsan Sâbis'in anıları, *Birinci Dünya Harbi* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), s. 2:261-262.

gerçekçi değildi. Pusulanın her noktasında geri çekilmek zorunda kalmışlardı: Kafkasya'da, Basra'da, Yemen'de, Ege ve Kilikya'da. Ruslar Anadolu'da toprak ele geçirirken, Britanya Osmanlıları otonom Mısır vilayetinden çıkarmışlar, Basra Körfezi'nden kovmuşlar ve Kızıldeniz ve (Fransızlarla birlikte) Akdeniz'de topyekûn bir deniz üstünlüğü kurmuşlardı. Mısır'a her ay Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan'dan on binlerce imparatorluk askerinin gelmesi ve Ege'de giderek artan donanma üstünlüğüyle birlikte, İtilaf Güçleri Osmanlılara karşı tartışma götürmez bir konum inşa ediyorlardı.

Osmanlılar Almanların giderek artan baskısıyla hücuma geçmeye karar verdiler. Hem askerlerin hem de vatandaşların moralini düzeltecek zaferlere ihtiyaç duyuyorlardı. Ve sultanın cihat çağrısını test etmek zorunda kaldılar.

5

CİHADIN BAŞLAMASI

Kafkasya ve Sina'da Osmanlı Seferleri

Osmanlılar savaşın ilk haftalarında uçsuz bucaksız imparatorluklarının sınırlarında bir dizi küçük çaplı yenilgi aldılar. Fakat orduları hâlâ tam olarak zarar görmemişti ve Türkler İtilaf kuvvetlerine karşı cihat kartlarını henüz oynamamışlardı. Aslında Osmanlı üst komutasındaki pek çok kişi, Osmanlıların kendi savaş girişimlerine en büyük katkının, Türk ordusundan ziyade, Osmanlı ordusunun faaliyetlerinin Kuzey Afrika'da Fransız sömürge yönetiminde, Mısır ve Hindistan'da Britanya yönetiminde ve Kafkasya ve Orta Asya'da Rus yönetiminde yaşayan Müslümanlar arasında kışkırtabileceği iç ayaklanmalardan geleceğine inanıyordu. En kötü ihtimalle, bu tür bir iç ayaklanma tehdidi İtilaf Güçlerini, kendilerine ait Müslüman topraklarında asayişi sağlamak için Asya ve Afrika'ya asker konuşlandırmak zorunda bırakacak ve böylece Batı cephesinde Almanlar, Doğu cephesinde ise Almanlar ve Avusturyalılar üzerindeki baskıyı hafifletecekti.

Bu baskı 1914 yılının Eylül ayı ortalarından itibaren şiddetlenmişti. Fransa ve Britanya'nın Marne'a düzenlediği ortak karşı taarruz (5-12 Eylül) Alman manevra savaşını durma noktasına getirdi ve siper savaşına yol açtı. Alman savaş planlamacıları, Alman ordusunun Avusturya'yı rahatlatmasını sağlamak ve bütün gücünü Rusya'ya karşı yönlendirmek için Fransa karşısında çabuk bir zafer isterken, Batı Avrupa'daki çıkmaz Almanya'yı iki cepheli bir savaşta çarpışmak zorunda bıraktı. Avusturyalıların Doğu cephesinde alabilecekleri tüm yardıma ihtiyaçları vardı. Avusturya-Macaristan Ağustos ve Eylül 1914'te Balkanlar'da Sırplar ve Doğu Avusturya-Macaristan toprağı olan Galiçya'da Ruslar karşısında oldukça hayati yenilgiler aldı. Avusturyalıların sadece Galiçya'daki kayıpları 350.000 askere

ulaştı. Avusturya bocalayınca, Alman savaş planlamacıları Britanya ve Rusya'ya karşı harp halini başlatması için müttefikleri Osmanlılara baskı yapmaya başladılar.[1]

Almanlar Osmanlı müttefiklerine, Alman ve Avusturya savaş girişimine en çok yardımcı olacak yerlerde Ruslar ve Britanyalılara karşı savaşmaları için baskı yapıyorlardı. Türkiye'deki Alman misyonunun komutanı General Liman von Sanders, Galiçya'daki Avusturya mevzilerini rahatlatmak ve Rus kuvvetlerini Avusturyalılar ve Türkler arasında sıkıştırmak için Karadeniz'in diğer tarafında Odessa'ya beş Osmanlı kolordusunun (yaklaşık 150.000 asker) gönderilmesini önerdi. Berlin hem imparatorluğun deniz ulaşımını kesintiye uğratmak hem de Mısırlıların Britanya işgaline duyduğu husumetten istifade edebilmek için Süveyş Kanalı boyunca Britanya mevzilerine karşı bir seferden yanaydı. Kayzer ve askerî liderleri, Osmanlıların İtilaf'a bu tür gözüpek darbeler vurarak, sultan-halifenin cihat çağrısına uymaları için Asya ve Afrika'daki Müslümanlara ilham vermelerini umuyorlardı.[2]

Jön Türklerin ise kendi ajandaları vardı; hem Mısır'da hem de Doğu Anadolu'da kaybettikleri toprakları yeniden kazanmak için savaştan faydalanmayı umuyorlardı. Britanya'nın elindeki Mısır ve 1878'de Ruslar tarafından ele geçirilen "üç vilayet" (*Elviye-i Selâse*) Müslüman Osmanlı toprağıydı. Kendi askerlerinin Osmanlı topraklarını geri almak için savaşacağından emin olan Jön Türkler, başarılarının Ruslara ve Britanyalılara karşı ayaklanmaları için bölge Müslümanlarını teşvik etmesini umuyorlardı.[3]

1914 yılının Kasım ayı ortasında Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Bahriye Nazırı Cemal'i özel bir toplantı için eve davet etti. "Britanya'yı Mısır'da meşgul tutmak için Süveyş Kanalı'na bir taarruz başlatmak istiyorum" diye açıkladı Enver, "bu onları şimdi Batı cephesine gönderdikleri çok sayıda Hindistan tümenini orada bırakmaya zorlamakla kalmayacak, aynı zamanda Çanakkale Boğazı'na çıkarma yapacak bir kuvvet toplamalarını da engelleyecek." Harbiye Nazırı bu hedef doğrultusunda Cemal'e, Sina'daki Britanya mevzilerine saldırı düzenlemek için Suriye'de bir ordu toplama görevi ver-

---

1 Hew Strachan, *The First World War, vol. I: To Arms* (Oxford: Oxford University Press, 2003), s. 335-357.

2 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968), s. 36-37; Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 136-137, 145-155.

3 1878'de kaybedilen üç vilayeti geri alma hedefi konusunda bkz. Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 171; M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris: Etienne Chiron et Berger-Levrault, 1926), s. 383; Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 53.

di. Cemal görevi hevesli bir şekilde kabul etti ve hafta içerisinde yola koyulmayı vaat etti.[4]

Cemal 21 Kasım'da Suriye yolculuğuna başlamak için İstanbul Haydarpaşa Tren İstasyonu'nda trene bindi. İstasyon, ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun iğneleyici sözleriyle, "yola çıkan bu satrapa coşkulu bir şekilde veda etmek için" kabine üyeleri, önde gelen Osmanlı devlet adamları ve diplomatlarla doluydu. Savaş coşkusuyla heyecanlanan vatansever kalabalık, Cemal'i daha baştan "Mısır'ın kurtarıcısı" olarak selamladı. Cemal, tren hareket etmeden hemen önce, destekçilerine "Mısır'ı fethetmeden" dönmeyeceğinin sözünü verdi. Jön Türklerin hayranı olmayan Morgenthau "tüm gösteriyi ... biraz abartılı" buluyordu.[5]

Enver Paşa Rusya saldırısının önderliğini kendisi üstlendi. Almanların, Karadeniz'in Osmanlı sınırlarından çok uzakta olan kuzey kıyılarına bir harekât düzenleme planlarıyla hiç ilgilenmiyordu. O daha ziyade Doğu Anadolu'nun kaybedilen "üç vilayet"ine odaklanmıştı. Enver Kafkasya'daki hatırı sayılır Müslüman nüfusun bir Osmanlı taarruzuna coşkuyla karşılık vereceğine inanıyordu. Dahası, Türk kuvvetlerinin Rus Kafkas Ordusu'na karşı önlem almış olduğuna inanıyordu. Ruslar Kafkas sınırında Türklere karşı savaş haline zaten geçmişti. Osmanlıların yakın zamanda Rus ilerlemesini Köprüköy'de başarılı bir şekilde durdurması Enver'in ihtiraslarını harekete geçirdi. Enver 6 Aralık'ta Liman von Sanders'a, o gece Kafkasya sınırına bir saldırı düzenlemek için Karadeniz'in Trabzon limanına doğru denize açılacağını bildirdi. Liman'ın daha sonra hatırladığı kadarıyla, "Enver elindeki haritayla bana Üçüncü Ordu tarafından yapılması planlanan harekâtların taslağını çizdi. Buna göre, bir kolordu (On Birinci) Rusları ana yol üzerinde cephede tutarken, sol yanlarına yürüyen iki kolordu (Dokuzuncu ve Onuncu) biraz yürüyüşle dağları geçecek ve daha sonra Sarıkamış dolaylarında Rusların yanları ve gerilerine saldıracaktı. Daha sonra Üçüncü Ordu Kars'ı alacaktı." Enver'in çizdiği plan risklerle doluydu. Dağlık arazi ve elverişsiz yollar kıta intikallerini, ikmal hatlarını ve ulaştırma hatlarını tehlikeye atıyordu. Liman endişelerini dile getirince, Enver bu meselelerin "zaten dikkate alındığını ve tüm yollarda keşif yapıldığını" vurguladı.[6]

Liman'la toplantısına son veren Enver, Berlin'in en derin Osmanlı cihadı umutlarına oynuyordu. Alman generalin yazdığına göre, Enver "fantastik fakat dikkate değer fikirler diler getirdi. Bana Afganistan'dan geçerek Hindis-

4 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson, tarih belirtilmemiş), s. 137-138.

5 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (1918; yeniden basım Reading, BK: Taderon Press, 2000), s. 114 [*Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2006].

6 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: US Naval Institute, 1927), s. 37-39.

tan'a yürümeyi düşündüğünü söyledi. Daha sonra çıkıp gitti." Liman Enver'in başarı şansını çok yüksek görmüyordu, fakat yoluna da çıkmadı.

Böylece yönetici Jön Türk üçlüsünün iki üyesi İtilaf Güçlerine karşı ilk Osmanlı kara seferlerini yönetmek için yola çıktı. Çabalarını tek bir sefere yoğunlaştırmış olsalar, belki de bir başarı şansları olabilirdi. Yetersiz hazırlıkla aynı anda iki Büyük Güçle savaşma arzusu her iki seferi de feci bir başarısızlığa mahkûm etti.

Enver Paşa İstanbul'dan Karadeniz'e açıldı ve 8 Aralık'ta Trabzon'a ulaştı. En yakın Alman danışmanlarından ikisi Albay Paul Bronsart von Schellendorf ve Binbaşı Otto von Feldmann ile birlikte, karayoluyla Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun Erzurum garnizonundaki karargâhına yol aldı. Osmanlı başkomutanlığındaki pek çok kişi, Almanların kendi Harbiye nazırları üzerinde çok fazla etkiye sahip olduğundan yakınıyordu. Gerçekten de Enver'in Rus Kafkas Ordusu'nu yenmek üzerine kurulu olan cesur planının kabataslağının kökeni Alman danışmanlarına dayandırılabilir.

Alman kuvvetleri 1914 yılı Ağustos sonlarında Tannenberg, Doğu Prusya'da Ruslara karşı mükemmel bir kanat harekâtı gerçekleştirdiler. Almanlar cephe hattı boyunca Rus birliklerine karşı çarpışırken, kara ve demiryoluyla Rusların sol kanadına piyade ve topçu göndererek, ikmal ve ulaştırma hatlarını kestiler ve çarın askerlerini kuşattılar. Ruslar içine düştükleri tehlikenin farkına vardıklarında artık çok geçti. Almanlar Rus İkinci Ordusu'nu imha edip 30.000 zayiat verdirdiler ve 92.000 kişiyi esir aldılar; bu, Almanların Birinci Dünya Savaşı'ndaki en kusursuz zaferi olacaktı. Enver de Osmanlı ordusunun Kafkasya'daki Rus kuvvetlerine karşı benzer bir zafer elde etmesi için bu Alman taktiğini uyarlamayı umuyordu.[7]

Tez canlı bir adam olan Enver kariyerini gözüpek ve son derece riskli girişimlerle elde etti. 1908 Devrimi'nin tarihî liderlerinden ve 1911'de Libya'da Osmanlılar tarafından yönetilen cihadın mimarlarından biri, 1913'te sadrazamı silah zoruyla istifaya zorlayan Bâbıâli baskınının lideri ve İkinci Balkan Savaşı'nda "Edirne'nin Kurtarıcısı" olan Enver harekete geçmeye inanıyor ve kendi muhakemesi ve yeteneklerinden pek şüphe duymuyordu. Rusya'ya karşı zafer elde etmek için bir ordu yönetebileceğine ve böyle bir zaferin Osmanlı savaş girişiminin en büyük menfaati olacağına açıkça inanıyordu. Bu zaferle Türkler 1878'de Rusya'ya kaybettikleri toprakları geri almakla kalmayacaklar, aynı zamanda Rusları Osmanlı topraklarındaki diğer ihtiraslarından –özellikle Boğazlar ve İstanbul konusunda– caydırabileceklerdi. Ve

7 Strachan, *The First World War*, s. 1:323-331; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), s. 85-86.

Enver'in Liman von Sanders'a iddia ettiği gibi, şanlı bir muharebe zaferi Orta Asya'da İslâmi coşkuyu harekete geçirebilir ve böylece Afganistan ve Hindistan'a giden yolu açabilirdi.

Sahadaki Osmanlı komutanlarının ise, Tannenberg'de yazın en sıcak günlerinde geliştirilen muharebe planının, bambaşka bir çevre olan Kafkas Dağları'nda kışın uygulanabilirliği konusunda şüpheleri vardı. İyi stoklanmış üslere yakın olan Almanlar, Tannenberg'deki Rus kuvvetlerine yönelik kuşatmayı tamamlayabilecekleri mevzie çok sayıda askeri taşımak için kara ve demiryollarına bel bağlamışlardı. Doğu Anadolu'nun dağlık arazilerindeki toprak yollar ve patikalar kışın tekerlekli araç geçişine pratikte uygun değildi. 3.000 metreyi aşan dağ zirveleri, 1,5 metre derinliğindeki kar birikintileri ve -20°C'ye düşen sıcaklıklar gibi düşmanca koşullara sahip bir bölgede, başarılı bir savaş yürütmek şöyle dursun, ancak özel eğitime ve teçhizata sahip askerler hayatta kalabilirdi. Fakat sefere en çok şüpheyle bakan subaylar bile, Enver'in şanslı olduğuna ve tüm zorluklara rağmen zafer kazanabileceğine inanıyordu.[8]

Enver 1914 yazı boyunca Doğu Anadolu'nun Kafkasya kısmında bulunan Osmanlı kuvvetlerini, merkezi Erzurum'da bulunan Üçüncü Ordu ile birleştirdi. Eylül'de Van'daki On Birinci Kolordu Erzurum'daki Dokuzuncu Kolordu'ya katılmak üzere yeniden konuşlandırıldı ve Ekim'de Onuncu Kolordu, Üçüncü Ordu'yu savaşa hazır hale getirmek için Erzincan'dan gizlice nakledildi. Enver Aralık 1914'te Erzurum'a ulaştığında, Üçüncü Ordu'nun toplam kuvveti yaklaşık 150.000 kişiden oluşuyordu (düzensiz Kürt süvarileri ve diğer yardımcı kuvvetler de buna dahildi). Bu, Türklere Ruslara karşı kullanmak üzere yaklaşık 100.000 kişiden oluşan bir sefer kuvveti verirken, geri kalan askerler Erzurum ve Van Gölü'nden Karadeniz'e uzanan Kafkas sınırını –toplamda yaklaşık 482 km'lik bir alan– güvence altına almak üzere yedekte tutulacaktı.[9]

Üçüncü Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa, Enver'in muharebe planını incelemiş ve Rus mevzilerine yönelik saldırıya şartlı destek vermişti. Hasan İzzet Paşa adamlarının kışın düzenlenecek bir sefer için yeterli erzaka (soğuk havaya dayanıklı kıyafetler, yeterli yiyecek ve mühimmat stoğu) sahip olması gerektiğini savunuyordu. Enver'e göre, lojistikle ilgili bu tür esaslı hususlar aşırı ihtiyatlı bir komutanın oyalama taktiğinden başka bir şey değildi. O Hasan İzzet Paşa yerine, Hafız Hakkı Bey adlı hırslı bir subaya itimat ediyordu; Enver'e gizli bir mektup yazan Hafız Hakkı Bey, karayolları ve geçitlerde

8 Örneğin bkz. o sırada İstanbul'daki genel karargâhta görev yapan ve Enver'in şansına ilişkin hem korkularından hem de buna olan inancından bahseden Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1992), s. 2:247.

9 Larcher, *La guerre turque*, s. 378-379; Erickson, *Ordered to Die*, s. 57.

keşif yaptığını ve bunların dağa elverişli silahlara (katırlarla taşınabilen hafif toplar) sahip piyadeler tarafından kışın kullanılabileceğine kanaat getirdiğini iddia etmişti. Enver'e "Buradaki komutanlar kararlılık ve cesaretten yoksun oldukları için [bir kış seferi] fikrini desteklemiyorlar" diye yazdı. "Fakat rütbem buna göre düzenlenirse, ben bu görevi üstlenirim."[10]

Enver seferi başlatmak için geldiğinde, Hasan İzzet Paşa Üçüncü Ordu komutanlığından istifa etti. Basitçe, seferin askerlere yeterli erzak dağıtılmadan başarılı olabileceğine inanmıyordu. Hasan İzzet Paşa, bölge hakkında sahip olduğu bilgi nedeniyle, Osmanlıların Kafkasya'daki savaş girişimi için bir kayıptı. Fakat Enver generale olan inancını kaybetmiş ve istifasını kabul ederek, Üçüncü Ordu'nun komutasını 19 Aralık'ta bizzat üstlenmişti. Ayrıca ihtiraslı Hafız Hakkı Bey'i terfi ettirdi ve Onuncu Kolordu'nun başına getirdi. Enver Sarıkamış'taki Rus tren istasyonuna yönelik 22 Aralık'ta başlayacak ölümcül saldırının emirlerini verdiğinde, görev başında olanlar formal askerî sefer deneyimi olmayan ya da çok az olan ve bu tehlikeli arazi hakkında çok az bilgiye sahip olan subaylardı.

Enver'in seferi Doğu Anadolu'ya ulaştıkça, Ermeniler kendilerini cephe hattında buldular; sadakatleri Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasında bölünmüştü. 1878'de Kars, Ardahan ve Batum'daki oldukça büyük bir Ermeni nüfus Osmanlı yönetiminden Rus yönetimine geçmişti. Çarlık yönetimi Ermenilerin ayrılıkçı emellerine Türklerden daha dostane yaklaşmamış olsa da St. Petersburg, Ermenileri Müslüman Türklere düşman etmek için ortak Hıristiyan kimliğini (Rus ve Ermeni Ortodoksluğu arasında derin öğreti ayrımları olsa da) kullanıyordu.

Rusların ve Türklerin Kafkasya'daki din siyasetinin belirli bir simetrisi vardı; çarlık yönetimi Türklere karşı bir Hıristiyan ayaklanması kışkırtmayı umarken, Osmanlılar Rusya'ya karşı Kafkasya Müslümanları arasında cihadı tahrik etmek için Müslüman dayanışmasından istifade etmek istiyordu. Rus Kafkasyası'nda, Ermeni Ulusal Konseyi, daha savaş bile başlamadan önce Türk topraklarına yönelik bir Rus istilasına yardımcı olacak dört gönüllü alay toplamak için çarlık yönetimiyle yakın işbirliği içindeydi. Rus konsolosluk görevlileri ve askerî istihbaratı, Ermenilerden oluşan bu tür gönüllü birliklerin Osmanlı Hıristiyanlarını bir Rus istilasına yardıma teşvik edeceği konusunda hemfikirdi; Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov Eylül 1914'te, Türkiye'nin savaşa beklenen girişinden hemen önce, Osmanlı Ermenilerine Rus silahlarının kaçırılmasına ilişkin emirler imzaladı. Hatırı sayılır sayıda önemli Osmanlı Ermenisi Rusların savaş girişimine katılmak üzere sını-

10 Sâbis, *Harp Hatıralarım*, s. 2:238.

rın diğer tarafına geçti, fakat çoğu bu tür alaylara katılmanın Osmanlı yönetiminde yaşayan Ermenilerin güvenliğini tehlikeye sokacağından korktuğu için geride durdu.[11]

1914 yılının yaz aylarında Osmanlı yetkililerinin gözü Doğu Anadolu Ermenilerinin üzerindeydi. Temmuz ve Ağustos aylarında Osmanlıların savaş seferberliği son noktaya ulaştığında, Van, Trabzon ve Erzurum'daki Ermeniler askerlik görevi için görev yerlerine giderken, sivil nüfus eldeki tüm verilere göre hâlâ sadıktı. Fakat Ruslar 50.000'den fazla kişinin Osmanlı ordusundan kaçtığını, bunlardan çoğunun Ermeni olduğunu ve Ağustos ve Ekim 1914 arasında Rus hatlarına geçtiğini bildirdi.[12]

Ermenilerin sadakati konusunda endişeler giderek artarken, Jön Türkler Ekim ayında Erzurum'da bir toplantı düzenlediler ve bu toplantıda Ermeni milliyetçisi Taşnak ve Hınçaklara ittifak önerdiler. Osmanlılar, Ruslara karşı hem Rusya hem Türkiye'deki Ermeni cemaatlerinden gelecek yardım karşılığında, Doğu Anadolu'daki birkaç vilayeti ve Rusya Ermenistanı'ndan fethedilen toprakları kapsayan otonom bir Ermeni idaresi kurmayı vaat ettiler. Fakat Ermeni milliyetçileri, Ermenilerin Rus-Osmanlı sınırının her iki tarafında yönetiminde yaşadıkları hükümetlere sadık kalmaları gerektiğini savunarak bu teklifi reddettiler. Bu makul cevap Osmanlıların Ermenilerin sadakati konusundaki şüphelerini beslemekle kaldı.[13]

Ermeniler ve Türkler arasındaki ilişkiler savaş başladıktan sonra hızla kötüleşti. Köprüköy Muharebesi sırasında sıhhiyeci olarak görev yapan Onbaşı Ali Rıza Eti, cephede karşılaştığı Ermenilere karşı giderek daha hasmane bir tutum sergiledi. Ruslar Ermeni gönüllü birliklerini Kasım sonlarına doğru Doğu Anadolu'ya konuşlandırdılar. Bu birlikler Aras Nehri boyunca Osmanlı Ermeni cemaatinin önemli bir merkezi olan Van'daki Osmanlı kuvvetleriyle çarpıştılar – hiç şüphesiz Ermenileri bilinçli olarak Osmanlı ordusundan kaçmaya teşvik etmeyi amaçlıyorlardı. Birçok Ermeni de bunu yaptı: Onbaşı Eti, Ermenilerin Rus kuvvetlerine katılmak için kırk-elli kişilik gruplar halinde askerden kaçtığını iddia ediyordu. Eti "Belli ki mevzilerimizi düşmana haber verecekler" diye yazıyordu.[14]

Eti'nin birliği Kasım ayında terk edilmiş birkaç köyden geçti; bu köyle-

11 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 115-117; McMeekin, *Russian Origins*, s. 154-156.

12 McMeekin, *Russian Origins*, s. 154.

13 M. Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Unwin Ltd., 1918), s. 55 ve 8. Bölüm; Enver Paşa'nın raporunu Türk askerî arşivlerindeki belgelerden alıntılayan, Reynolds, *Shattering Empires*, s. 116.

14 Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 60; Erickson, *Ordered to Die*, s. 46, 54. Ayrıca bkz. Köprülü Şerif İlden, *Sarıkamış* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), s. 124; 16-17 Kasım gecesi hattı geçip taraf değiştiren Vanlı otuz Ermeninin, Aras boyunca Osmanlı hattındaki zayıf noktalar hakkında Ruslara ayrıntılı bilgi verdiğini iddia ediyordu.

rin Ermeni sakinleri Rusların safına geçmiş, Müslüman sakinleri ise ya kaçmış ya da istilacılar tarafından öldürülmüştü. Eti 15 Kasım'da günlüğüne "Bu bölgenin Ermenileri Rus Ordusu'nun tarafını tutunca, bu zavallı köylülere büyük gaddarlıklar ettiler" diye yazıyordu. Günlüğünde hayvan leşleriyle saygısızlık edilen camileri ve boş sokaklarda rüzgârın taşıdığı yırtılmış Kur'an sayfalarını tasvir ediyordu. Yazdıklarındaki öfke açıkça görülüyor.[15]

Rusların tarafına geçen Ermenilere ilişkin haberler yayıldıkça Türk askerleri, aralarındaki Ermenilere giderek daha sert muamele etmeye başladılar. Eti bir Türk askerinin silahının nasıl "ateş aldığını" ve bir Ermeni silah arkadaşını vurduğunu gelişigüzel biçimde anlatır. Eti'nin anlatısına bakılırsa, bu pek de kaza gibi görünmüyordu. Soğuk bir biçimde "Adamı gömdük" diye yazıyordu. Bir Osmanlı askerinin öldürülmesi için disiplin işlemi uygulandığına dair herhangi bir iz yoktu. Ermeniler artık giderek Osmanlı olarak görülmüyordu.[16]

Türk taarruzundan önceki günlerde, Enver Paşa askerlerini teftiş etmek için denetime çıktı. Üçüncü Ordu komutanının Osmanlı askerlerine verdiği mesaj iç karartıcıydı. "Askerler, hepinizi ziyaret ettim" dedi. "Gördüm ki ne ayağınızda ayakkabınız ne de sırtınızda paltonuz var. Fakat karşınızdaki düşman sizden korkuyor. Çok yakında saldıracağız ve Kafkasya'ya gireceğiz. Orada her şeyden bolca bulacaksınız. Tüm İslâm dünyası sizi izliyor."[17]

Enver'in askerlerinin başarı şansı olduğuna dair iyimserliği Kafkas cephesindeki bir dizi olumlu gelişmeden kaynaklanıyordu. Kış hızla yaklaşıyordu ve Ruslar, Osmanlıların bahardan önce savaşa kalkışacağına inanmıyordu. Fazla birlikleri Kafkasya'dan daha acil cephelere yeniden konuşlandırma fırsatı elde ettiler ve Doğu Anadolu'daki asker sayısını azalttılar. Diğer yandan Türkler ise Rusların haberi olmadan Onuncu Kolordu'yu nakletmeyi başardılar. Bu kıta intikalleri Ruslar karşısında Osmanlılara sayısal bir üstünlük –80.000'den az Rus askerine karşılık, yaklaşık 100.000 Türk askeri– verdi.[18]

Ruslar kışı geçirmek için bir kenara çekilirken, Enver ani bir saldırının Rusların gardını düşürmesini umuyordu. Osmanlı kuvvetlerinin sürpriz un-

15 Eti, *a.g.e.*, s. 51, 60-66.

16 Eti, *a.g.e.*, s. 60.

17 Ilden, *Sarıkamış*, s. 146-147.

18 Asker sayılarına ilişkin tahminler kaynaktan kaynağa çeşitlilik gösterir. Metinde verilen rakamlar W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 252'den alınmıştır. Larcher Kafkasya'daki Osmanlı ve Rus orduları için bir dizi rakam verir ve Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun 90.000'i silahlı ve muharebeye girmek üzere eğitimli toplamda 150.000 askere ulaştığını iddia ederken, Rus kuvvetlerinin toplam mevcudunu 60.000 olarak verir. Larcher, *La guerre turque*, s. 283.

surunu muhafaza etmek için Rus topraklarına hızla geçmeleri gerekiyordu. Enver askerlerine ağır yüklerini bırakmalarını ve sadece asgari erzaklarıyla birlikte silah ve mühimmatlarını taşımalarını emretti. Askerlerinin yükünü hafifleten Enver'in emri aynı zamanda, birliklerinin hiç yakıt, çadır veya yatak taşımaması ve sadece yarım tayın alması anlamına geliyordu. Enver, askerlerini Sarıkamış yolunda fethettikleri Rus köylerinde konaklatmayı ve beslemeyi umuyordu. Enver'in mantrası şuydu: "Bizim ikmal üssümüz önümüzde."[19]

Birçok Rus askeri Kasım'daki çarpışmada ele geçirdikleri nokta boyunca Osmanlı topraklarının içlerine dağılmıştı. Sarıkamış'taki ikmal merkezleri neredeyse savunmasız durumdaydı; dağ vadilerinden geriye Kars'a çekilmek için kullanılabilecek tek hatla birlikte, yegâne ikmal ve ulaştırma hattını korumak için sadece bir avuç sınır muhafızı, yedek er ve demiryolu işçisi bulunuyordu.

Enver'in hayali şuydu: Hem demiryolu hattını kesmek hem de Sarıkamış kentini ele geçirmek için Rusların sağ kanadına büyük bir kuvvet göndermek ve böylece tek ricat hattından koparılan ve Türklere teslim olmaktan başka seçeneği kalmayan Rus Kafkas Ordusu'nu kuşatmak. Bu durumda Sarıkamış emniyet altına alınıp Rus Kafkas Ordusu imha edilince, Osmanlılar hiçbir direnişle karşılaşmadan Kars, Ardahan ve Batum'u –1878'de kaybedilen üç vilayet– geri alabilirdi. Osmanlıların elde edeceği bu tür parlak zaferler de dışarıda Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'daki Müslüman nüfusları harekete geçirecekti. Tek bir stratejik indirme istasyonunun fethi hem Osmanlı İmparatorluğu hem de ihtiraslı Jön Türk başkomutanı için bu tür dikkat çekici olasılıklar doğurdu.

Enver 19 Aralık'ta yayınlanan muharebe planında Üçüncü Ordu'ya bağlı üç kolordunun her birine (her biri 30.000-35.000 askerden oluşuyordu) ayrı bir görev verdi. On Birinci Kolordu'ya, Dokuzuncu ve Onuncu Kolordulara koruma sağlayacak bir şaşırtmaca olarak Güney cephesi boyunca Rus kuvvetleriyle çarpışma emri verildi. Dokuzuncu Kolordu merkezde yer alıp batıdan Sarıkamış'a hücum ederken, Onuncu Kolordu kuşatma kuvveti olarak kuzeyden Sarıkamış'a hücum etmek ve demiryolu hattını kesmek için iki tümen, Ardahan'a bir tümen (yaklaşık 10.000 asker) gönderecekti. Harekâtların 22 Aralık'ta başlaması planlandı.[20]

Mevsim normalleri dışında seyreden iyi bir havanın ardından, 19-20 Aralık gecesi kış karları düşmeye başladı. 22 Aralık sabahı Osmanlı Üçüncü Ordusu harekete geçerken, büyük bir kar fırtınası bastırdı. Tayın olarak sadece pide taşıyan, kendilerini soğuğa karşı koruyacak paltolar olmadan sadece

19 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 253.

20 Enver'in emirleri için bkz. İlden, *Sarıkamış*, s. 151-152, ve Larcher, *La guerre turque*, s. 383-384.

hafif üniformalar giyen ve ayaklarına zorlu arazilere uygun olmayan ayakkabılar geçiren Osmanlı askerleri Enver'in kendilerine verdiği insanüstü görevleri yerine getirmek için en olumsuz koşullarda yola çıktılar.

On Birinci Kolordu'ya bağlı Osmanlı kuvvetleri, Rus kuvvetlerini, Osmanlı Dokuzuncu ve Onuncu kolordularının Rus mevzilerini yandan çevirmeyi planladıkları Sarıkamış'ın batısından başka yöne çevirmek için Aras Nehri'nin güney kıyısı boyunca ateş açtılar. Ruslar ateşe karşılık verip ağır zayiat verdirirken ve Türkleri geri çekilmeye zorlarken, Onbaşı Eti olanları sıhhiye çadırından izliyordu. Osmanlılar geri çekilirken, Eti de ilerleyen Rusların kendi sıhhiye birimini ele geçireceğinden gitgide daha fazla kaygılanıyordu.

Eti gelen yaralı askerlerden Ruslardan nasıl kurtulduklarına dair pek çok hikâye duydu. Türklerin elindeki bir köy Rusların eline geçince, altmış Osmanlı askerinden oluşan bir grup bir samanlığa sığındı. Bu askerler, bir Kazak birliğine mensup Rus Müslümanı üç asker tarafından bulundular; bu üç asker, Türkler sünnetli penislerini gösterip Müslüman olduklarını kanıtlayınca, saklanmalarına izin verdi. "Kardeşlerim, sessiz olun ve burada bekleyin" dedi Kazaklar, "biz şimdi gidiyoruz." Muharebe hatlarının iki tarafında yer alan Müslüman askerler arasındaki bu dostluk Eti'nin de tam olarak onayını alıyordu.[21]

Ne var ki Ermeniler ve Ruslar arasındaki duygudaşlık, sıhhiyeci Onbaşı Eti'yi hâlâ çileden çıkarıyordu. Muharebenin ilk gününde iki Osmanlı Ermenisi askerin Rus hatlarına geçtiğini gördü, üçüncü bir asker ise geçmeye çalışırken vurulup öldürüldü. Türk askerleri Ermenileri sadece kaçmakla değil, aynı zamanda Osmanlıların mevzileri ve sayıları hakkında Ruslara istihbarat sağlamakla da suçluyordu. "Rusların her gün ordudan kaçan Ermenilerden bilgi elde etmesi doğal değil mi?" diye acı acı soruyordu. "Acaba savaştan sonra Ermenilere bir şey yapılacak mı?"[22]

Osmanlı saflarındaki Ermeni askerler tahammül edilemez bir durumla karşı karşıya kaldılar. Rus ordusundaki Ermeniler tarafından bilfiil askere alınıyor ve kendilerine yönelik kuşkuları ölümcül seviyeye ulaşan Osmanlı askerleri arasında kaldıkları sürece hayatlarının tehlikede olduğunu biliyorlardı. Her taburda her gün üç ila beş arasında Ermeninin "kazara" vurulduğunu belirten Eti, "Eğer böyle giderse, bir hafta içinde taburlarda hiç Ermeni kalmayacak" diye kafa yoruyordu.[23]

On Birinci Kolordu, Rus askerlerinin yoğun direnişiyle karşılaştı. Cephe hattı Türklerin herhangi verili bir noktada mütevazı bir saldırıdan fazlasını yapmasına izin vermeyecek kadar uzundu ve saldırının ilk günlerinde Rusla-

21 Eti, *Bir onbaşının ... günlüğü*, s. 102-103.

22 Eti, *Bir onbaşının ... günlüğü*, s. 104.

23 Eti, *Bir onbaşının ... günlüğü*, s. 104.

rı Aras Nehri'nin kuzeyine geçmeye zorlama girişimlerinde başarısız olmakla kalmadılar, ayrıca Köprüköy'deki karargâhlarına püskürtüldüler. Yine de On Birinci Kolordu zayiatı artsa da, Rus birliklerinin ateşini üzerine çekmeyi başardı ve böylece Dokuzuncu ve Onuncu kolorduların kanat harekâtını gerçekleştirmesi için gereken şaşırtmacayı sağladı. Seferin ilk günlerinde bu iki Osmanlı kolordusu dikkate değer başarılar elde etti.

Hafız Hakkı Bey komutasındaki Osmanlı Onuncu Kolordusu Rus sağ kanadından toprak almak için kuzeye doğru ilerledi. Rus istihkâmını geçtiler ve pek iyi savunulmayan Oltu garnizonunu kuşatmak için kuzeye, sınırın diğer tarafına devam ettiler. Yola devam ederken bir Rus albayını gafil avladılar ve onu komutasındaki 750 askerle birlikte teslim aldılar. Fakat Osmanlılar da bazı nahoş sürprizlerle karşılaştılar. Yoğun sis altında kalan bir Osmanlı alayı, başka bir Türk alayını savunma halindeki Rus askerlerine benzetti ve iki Türk alayı birbiriyle dört saatten fazla çapıştı; bu dost ateşi sonucunda Osmanlılar 1.000'den fazla zayiat verdiler. Fakat günün sonunda Osmanlılar savunma halindeki Rus askerlerini Oltu'dan çıkarmayı başardılar. Osmanlı askerleri en azından burada vaat edildiği gibi yiyecek ve barınak buldular ve fethedilen kenti yağmalamaya koyuldular.[24]

Dikbaşlı Hafız Hakkı Bey beklendiği gibi Sarıkamış saldırısındaki Dokuzuncu Kolordu'ya ve Enver Paşa'ya katılmak için doğuya doğru yola devam etmek yerine, geri çekilen Rusları tüm kuvvetleriyle kovalayarak Oltu'da zafer peşinde koştu. Dağlık arazide muhabere konusunda yaşanan güçlükler nedeniyle, bu kendiliğinden plan değişikliği bütün seferi tehlikeye soktu.

Enver Paşa, Sarıkamış'a tehlikeli ilerleyişinde Dokuzuncu Kolordu'ya eşlik etti. Kararlı Osmanlı askerleri kar yığıntılarının tıkadığı daracık dağ yollarından geçtiler ve sadece üç günde 74 km yol kat ettiler. Adamlar açıkta uyumak zorunda kalınca, soğuk durumu daha da kötüleştirdi, çünkü çadırları yoktu ve sadece dondurucu soğukta yakacak odun bulmak için karıştırdıkları çalılar vardı. Sabah gün ışıyınca asker gruplarının, soğuktan korunmalarına yetmeyecek kadar küçük olan ateş artıklarının etrafında halka halinde uzandığı görüldü; cesetleri buz yüzünden kararmıştı. Dokuzuncu Kolordu'daki askerlerin üçte birden fazlası Sarıkamış bölgesine hiç ulaşamadı.

Fakat Enver askerlerini Sarıkamış'ın civarlarına yönlendirdi ve 24 Aralık'ta garnizona yönelik nihai saldırıdan önce takviye için burada durakladı. Ellerindeki Rus esirleri sorgulayan Türkler, topçusu olmayan birkaç geri birim dışında, Sarıkamış'ı savunan hiçbir birliğin bulunmadığını öğrendiler.

24 Oltu'daki saldırı 23 Aralık'ta meydana geldi. Osmanlı 31. ve 32. tümenleri arasındaki muharebeye ilişkin anlatılanlar için bkz. Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s. 76; 2.000 Osmanlının kendi kuvvetleri tarafından öldürüldüğüne ilişkin iddialar için bkz. Ilden, *Sarıkamış*, s. 167-168; ayrıca bkz Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 257; Larcher, *La guerre turque*, s. 386.

Stratejik kentin ne kadar kötü tahkim edildiğini fark etmek, Enver'in donmuş ve tükenmiş durumdaki askerlerinin topyekûn bir zafere yürüme mesafesinde olduğu yönündeki kanaatini yeniden teyit etti.[25]

Ruslar 26 Aralık'taki Türk taarruzunun gerçek boyutlarını ancak bir Osmanlı subayını ele geçirip Enver'in savaş planlarının suretlerini görünce öğrendiler. Onuncu Kolordu'nun Üçüncü Ordu içerisinde yeniden konuşlandırılmış olduğunu ve Osmanlıların oldukça büyük bir sayısal üstünlüğe ulaştığını artık biliyorlardı. Oltu'nun düştüğünü ve Osmanlı birliklerinin sadece Ardahan'a ilerlemekle kalmadığını, aynı zamanda bu sayede kısa süre içerisinde Sarıkamış'a varmak üzere olduğunu öğrenmişlerdi. Karadeniz'in Batum limanı ve Ardahan arasındaki Müslüman nüfus Ruslara karşı ayaklanmıştı – tam da Osmanlıların kışkırtmayı umdukları, Rusların ise en çok korktukları dinsel coşku. Sefer hakkında yazan tarihçilere göre, Rus generaller "neredeyse panik halindeydi ... Sarıkamış'ın kaybedileceğine ve Kafkas ordusunun büyük bölümünün Kars'a ricat hattından koparılacağına inanıyorlardı." Rus generaller ordularını –ya da en azından ordunun bir kısmını– topyekûn yenilgiden kurtarmaya yönelik umutsuzca bir çabayla genel ricat emri verdiler.[26]

Ne var ki şans Rusların yanındaydı, çünkü Türklerin muharebe planı çözülmeye başladı. Dikkate değer bir başlangıcın ardından, hava koşulları ve insani hatalar Osmanlı seferini olumsuz etkilemeye başladı. Kar fırtınaları Kafkasya'nın yüksek zirvelerine yayıldı ve dağ yollarını yürüyüş halinde olanlar için neredeyse geçilmez hale getirdi. Görüş mesafesi sıfır olduğu ve rüzgârla yayılan karlar dağ yollarını gizlediği için, pek çok asker birliklerinden koptu ve bu da safları seyreltti. Düzgün yolların eksikliği, şiddetli hava koşulları ve yüksek dağlar Osmanlı muhaberesini altüst etti. Fakat daha kötüsü, Enver'in generallerinden Hafız Hakkı Bey, onun emirlerine riayet etmemiş ve kendisini Sarıkamış'tan kilometrelerce uzaklaştıran küçük bir Rus kuvvetinin peşine düşmüştü.

Enver Rus kuvvetlerini izlemeyi bırakması ve başlangıçtaki muharebe planına riayet etmesi için Hafız Hakkı Bey'e acil emirler gönderdi. Onuncu Kolordu komutanı, Ardahan saldırısı görevini kendisine bağlı alaylardan birine verdi (başlangıçtaki muharebe planında gösterildiği gibi) ve Onuncu Kolordu'nun Enver'in Sarıkamış saldırısına katılacak diğer iki alayını bizzat yönetti. Hafız Hakkı 25 Aralık'ta yola koyuldu ve ertesi sabah Enver'le buluşmayı taahhüt etti. Sarıkamış cephesinden 48 km uzakta bir noktadaydı ve denizden 3.000 metre yükseklikte ve en şiddetli kış koşullarında, yüksek bir

25 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 258; Çakmak, *Büyük Harp*, s. 77.

26 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 260-268; ayrıca bkz. Larcher, *La guerre turque*, s. 387-388.

dağ kitlesi olan Allahüekber Dağları'nı geçmesi gerekiyordu. Sonraki on dokuz saat tam anlamıyla bir ölüm yürüyüşüydü. Hayatta kalanlardan biri askerlerin çektiği sıkıntıyı şöyle betimliyordu: "Zorbela tırmandık, yine de tertipli ve disiplinliydik. Çok yorgun ve bitkindik. Platoya ulaştığımızda, şiddetli bir kar fırtınasına yakalandık. Bütün görüşü kaybettik. Birbirimizle konuşmak şöyle dursun, yardım etmek imkânsızdı. Birlikler bütün düzeni kaybetti. Askerler sığınacak bir yer bulmak için sağa sola koşuyor ve bacasından duman tüten evlere saldırıyorlardı. Subaylar çok çalıştılar, fakat askerleri itaate zorlayamadılar." Soğuk çekilmez düzeydeydi ve askerlerden bazılarını çıldırtıyordu: "Yolun kenarında karın üzerine oturmuş bir asker gördüğümü hâlâ çok iyi hatırlıyorum. Titreyip bağırarak, karı kucaklıyor, avuçluyor ve ağzına dolduruyordu. Ona yardım etmek istedim ve yola yönlendirdim, fakat beni hiç görmemiş gibi bağırmaya ve kar yığmaya devam etti. Zavallı adam delirmişti. Bu şekilde sadece bir günde 10.000 adamı geride kar altında bıraktık."[27]

Enver Paşa 25 Aralık'ta durumu değerlendirmek için Türk subayları ve Alman danışmanları ile bir toplantı yaptı. Ruslar Sarıkamış'a el atmak için Aras Nehri boyunca cephe hattından çekilmeye başlamışlardı. Hâlâ davalarının kaybedildiğine inanan, geri çekilen Ruslara yardım sağlamak üzere demiryolu hattına takviye gönderildi. Komutanları darmadağın olsa da, bu çok sayıda Rus askerinin kuzeyden ve güneyden Sarıkamış'a hücum etmesi anlamına geliyordu. Osmanlılar bir an önce harekete geçmezlerse, hâlâ nispeten savunmasız durumda olsa da kenti alma şansını yitirebilirlerdi.

Toplantıda Dokuzuncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı Şerif İlden, Enver ve Alman danışmanları tarafından sorguya çekildi. Bilmek istedikleri şey, Osmanlı seferinin Sarıkamış'ı alacak konuma ne zaman geleceğiydi. İhsan Paşa Üçüncü Ordu'nun konumuna ilişkin acı gerçekleri arz etti. Tam o sırada Allahüekber Dağları üzerinde ilerlemekte olan Hafız Hakkı ve Onuncu Kolordu ile tüm teması kaybetmişlerdi ve Sarıkamış'a yönelik bir saldırıya ne zaman katılabilecek durumda olacakları konusunda kesin bir şey söyleyemiyorlardı. Dokuzuncu Kolordu'ya ait sadece bir tümen o sırada kente çok yakın bir mesafede hazırdı. "Seferin gereksinimlerinin neler olduğunu bilmiyorum" diye bitirdi İhsan Paşa. "Emirleriniz bir tümen ile yerine getirilebilirse, 29. Tümen emirlerinize hazırdır."[28]

Enver Türk subaylarını dinledikten sonra, Alman danışmanlarına fikirlerini sordu. Başlangıçtaki muharebe planının hazırlanmasından Enver'le birlikte onlar da sorumluydu ve onun Tannenberg'deki Alman zaferini Kafkas cephesinde tekrarlama tutkusunu beslemişlerdi. Enver'e, saldırıya geçmeden

27 İlden, *Sarıkamış*, s. 212-213.

28 İlden, *Sarıkamış*, s. 177-179.

önce Hafız Hakkı'nın birlikleriyle birlikte gelmesini beklemesini tavsiye ettiler. Fakat Enver beklemekten yana değildi. Ne kadar çok beklerlerse, askerlerinin o kadar çok Rus birliğiyle karşılaşacağını biliyordu. Dahası, askerleri Sarıkamış'ı alınca, başlarında çatıları ve yiyecek yemekleri olacaktı. Ordusu her gece açık havada yüzlerce askerini kaybediyordu. Subayları, Enver'i harekete geçmeye iten unsurun Hafız Hakkı ile adı konulmamış bir rekabet olduğuna ve Onuncu Kolordu komutanının Sarıkamış'a kendisinden önce ulaşıp orayı almasından korktuğuna inanıyorlardı. Her zaman cephede olan Enver, kendi şanı için böyle özel bir ödül peşindeydi.

Enver Paşa sonunda tüm danışmanlarının tavsiyelerini bir kenara bıraktı ve birliklerine ertesi sabah (26 Aralık) saldırıya başlamalarını emretti. Bu can alıcı karar Osmanlı seferinde dönüm noktasına dönüştü. O andan itibaren her Osmanlı saldırısı, üstün gelmek ve kazanılan herhangi bir sahayı Rus karşı saldırılarına karşı korumak için gerekli olan insan gücünden mahrum kaldı.

Enver'in gerçekçi olmayan planındaki hedeflerden herhangi birinin –kısa süreli– başarılı olması Osmanlı askerlerinin azminin sonucuydu. Hafız Hakkı'nın askerleri, ürkütücü Allahüekber Dağları'nı aştıktan sonra Kars ve Sarıkamış arasındaki demiryoluna ulaştılar ve o hayati muhabere hattını kestiler – fakat onu Kars'tan gelen Rus takviyelerine karşı korumaya yetecek kadar adama sahip değillerdi. Osmanlı birlikleri Ardahan kentini ele geçirdi, fakat sayıları kenti elde tutmaya yetmediği için bir hafta içinde kaybettiler. Onuncu Kolordu'nun daha önce muzaffer olan Türk askerleri kendilerini kuşatılmış buldular ve 5.000 kişilik ilk kuvvetten hayatta kalan 1.200 kişi Ruslara teslim olmak zorunda kaldı. Osmanlı birlikleri Sarıkamış'a sızmayı bile başardılar, fakat kaybedilen yaşamlarla ödenen bedel kısa süreli başarıyı gölgeledi.

Dokuzuncu Kolordu'nun Sarıkamış'a yönelik ilk saldırıları, 26 Aralık'ta kenti savunanlar tarafından ağır kayıplarla püskürtüldü. O gece Hafız Hakkı Paşa ve Allahüekber Dağları'ndaki yürüyüşten tükenmiş bir şekilde hayatta kalanlar Sarıkamış'taki mevzilerine nihayet ulaştılar. Enver Dokuzuncu Kolordu'nun uğradığı kayıplar ve Onuncu Kolordu'nun zorunlu yürüyüşten sonraki acınacak hali dolayısıyla, kuvvetlerini takviye etmek için harekâtlara otuz altı saat ara vermeyi kararlaştırdı.[29]

Sarıkamış'ı almak için planlanan nihai muharebe 29 Aralık günü gerçekleşti. Fakat o zamana kadar soğuk, Osmanlı ordusundaki askerlerin sayısını önemli ölçüde azaltmıştı. Başlangıçta 50.000'den fazla askerden oluşan Osmanlı Dokuzuncu ve Onuncu kolordularının toplam büyüklüğü artık 18.000'i geçmiyordu ve hayatta kalan bu askerler de savaşabilecek durumda

29 26 Aralık'taki muharebeye ilişkin ilk elden ayrıntılı bir anlatı için bkz. İlden, *Sarıkamış*, s. 191-201.

Ardahan'daki Osmanlı esirleri. Osmanlı Kafkas Ordusu'na bağlı bir müfreze Sarıkamış seferi sırasında Ardahan kentini Rus kuvvetlerinden almayı başardı, fakat kenti elinde tutmaya yetecek kuvvete sahip olmadığı için 1915 yılının Ocak ayı başında teslim olmak zorunda kaldı ve bu olay Rus ordusunun Kafkas cephesindeki ilk zaferi olarak görüldü.
[Kaynak: Roger Viollet/Getty Images, 159147188.]

değildi. Sarıkamış'taki Rus askerlerinin sayısı ise, iyi savunulan mevzilerde kenti koruyan 13.000 kişinin üzerine çıkmıştı ve Türklerden daha fazla top ve makineli tüfeğe sahiplerdi. Ruslar bu ağır silahlar sayesinde gün boyunca kararlı Türk saldırılarını püskürtmeyi başardılar.

Enver 29 Aralık'ta bir gece saldırısı ile Sarıkamış'ı almak için son bir girişimde bulundu. Bu sefer kuvvetleri garnizona akın etti ve gece süngüleri kullanarak savunma halindeki Ruslarla göğüs göğüse muharebeye girişti. Türk askerlerinin büyük çoğunluğu ya öldürüldü ya da esir alındı; sadece birkaç yüz askerden oluşan kararlı bir manga kent merkezindeki Ruslara ait kışlaları işgal etmeyi başardı. Enver'in ordusuna ait küçük bir grup bir gece boyunca Sarıkamış'ın küçük bir bölümünü işgal edebildi. Fakat sabah olduğunda Rus kuvvetleri kışlaları kuşattı ve Türk askerlerini teslim olmak zorunda bıraktı. Böylece tüm bir Osmanlı tümeni taarruzda kaybedildi.

Ruslar saldırı halindeki Osmanlı kuvvetlerinin ne kadar zayıf olduğunu çok geçmeden fark ettiler ve başlangıçta kaybettikleri itidallerini yeniden kazanarak hücuma geçtiler. Şimdi artık muhtemel bir kuşatılma ve imha tehlikesi yaşayan Rus Kafkas Ordusu değil, Osmanlı Üçüncü Ordusu'ydu.

Rus kuvvetleri Ocak 1915'in ilk iki haftasında Osmanlıları püskürtüp seferin ilk günlerinde teslim ettikleri tüm toprakları geri aldılar. Zaman içerisinde Üçüncü Ordu'yu kolordu kolordu imha ettiler. Dokuzuncu Kolordu Ruslar tarafından kuşatıldı ve 4 Ocak'ta teslim olmak zorunda kaldı. Kurmay Başkanı Şerif İlden, Ruslara teslim olduğu sırada, Dokuzuncu Kolordu karargâhında kendisiyle birlikte sadece 106 subay ve seksen askerin bulunduğunu yazdı. Hafız Hakkı Onuncu Kolordu'yu ateş altında geri çekilmek üzere yönetti ama topyekûn bir imhadan kaçınmayı başardı ve on altı gün sonra hayatta kalan yaklaşık 3.000 kişi güvenli Türk hatlarına ulaştı.[30]

Dokuzuncu ve Onuncu kolordular çökünce, Rus karşı saldırısını On Birinci Kolordu göğüsledi. Rus topraklarından çekilirken bir noktada Türk askerleri, yabancı bir süvari kuvveti Rusların sol kanadına hücum edip düşmanı dağıtınca şaşkına döndüler. Bunlar sultanın cihat ilan ettiğini duyunca Osmanlı birliklerine destek vermek için hemen yola çıkan bir grup Çerkes köylüsüydü. Çerkeslerin saldırısına tanık olan sıhhiyeci Onbaşı Ali Rıza Eti'ye göre, bu Büyük Savaş'taki Müslüman dayanışmasının önemli bir kanıtıydı. On Birinci Kolordu, 35.000 askerden oluşan ilk mevcudundan geriye kalan 15.000 kişiyle Türk hatlarına çekilmeyi Ocak ortasında tamamladı. Fakat Osmanlı Üçüncü Ordusu imha edilmişti. Muharebeye gönderilen 100.000'e yakın askerden sadece yıkılmış 18.000 kişi döndü.[31]

Enver Paşa esir alınmaktan kurtulmayı zar zor başardı ve itibarını yitirmiş bir şekilde İstanbul'a döndü, fakat ne Enver ne de Hafız Hakkı, subaylarından bazılarının ağır ihmal suçlamaları karşısında herhangi bir disiplin soruşturmasıyla karşılaştı. Aslında Enver başkente dönmek üzere Erzurum'dan ayrılmadan önce, sabırsız Hafız Hakkı'yı paşa unvanıyla albaylıktan tümgeneralliğe terfi ettirdi ve ona Üçüncü Ordu'dan geriye kalanların komutasını verdi (Hafız Hakkı iki ay sonra tifüsten öldü). Yenilgi Jön Türklerin kabullenemeyeceği kadar korkunçtu ve Liman von Sanders'e göre, Üçüncü Ordu'nun imhası hem Almanya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda gizli tutuldu. Daha sonra "Bundan bahsetmek yasaktı" diye yazdı. "Emir ihlallerini tutuklanma ve cezalandırma izledi."[32]

Sarıkamış'ın yankıları savaşın geri kalanında hissedilecekti. Osmanlılar Doğu Anadolu'da etkili bir ordu olmadan, topraklarını Rus saldırısına karşı koruyamıyorlardı. Osmanlıların bu kırılgan hali Rusya ile olan sınır bölge-

30 İlden, *Sarıkamış*, s. 231; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 278.

31 Eti, *Bir onbaşının ... günlüğü*, s. 121-122. Osmanlıların Sarıkamış'taki tahminen 77.000 kaybından yaklaşık 60.000'i öldü, geri kalanı ise esir alınacaktı. Çakmak, *Büyük Harp*, s. 113-114; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 283-284.

32 Enver ve Hafız Hakkı'nın harekâttaki idaresine ilişkin en sert eleştiriler için özellikle bkz. IX. Kolordu Kurmay Başkanı Şerif İlden'in anıları: İlden, *Sarıkamış*, s. 149, 158-159, 174-175, 208, 216-218, 232; Sâbis, *Harp Hatıralarım*, s. 302-317; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 40.

sinde Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasındaki gerilimleri artırdı. Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar Sarıkamış seferinin ilk aşamalarında cihadı ne kadar coşkuyla karşılamış olurlarsa olsunlar, Osmanlı yenilgisinin bütünü, Rus cephesinde bir İslâmi ayaklanma ihtimalini bertaraf etti.

Osmanlı yenilgisinin büyüklüğü, Rusya'nın İtilaf içerisindeki müttefiklerini, İstanbul'u ele geçirip Türkleri kesin olarak savaş dışında bırakmak için, Çanakkale Boğazı'na yönelik saldırı planlarında teşvik etmeye yaradı.[33]

Osmanlıların Sarıkamış'ta aldığı yenilgiden bir ay sonra, Cemal Paşa Süveyş Kanalı'nda Britanyalılara bir saldırı düzenledi. Mısır'ın çölleri ve Kafkasya'nın kar fırtınaları arasındaki tezat daha şiddetli olamazdı, fakat Sina'nın kurak arazileri, bir sefer kuvveti için Sarıkamış'ın yüksek dağlarından daha misafirperver değildi.

21 Kasım 1914'te İstanbul'un ana tren istasyonundaki halka açık duyurulardan sonra, hiç kimse Cemal'i Mısır'a bir sefer düzenleme niyetini gizlemekle suçlayamazdı. Bu tür bir seferde karşı karşıya kalınacak engeller dolayısıyla, Britanya Cemal'in Mısır'ı "fethetme" yeminini boş laf olarak görüyorlardı. Cemal'in, Britanya kuvvetlerini Mısır'da tehdit edecek derecede büyük bir orduyu Suriye'de kurabileceğini düşünmüyorlardı. Büyük bir sefer kuvveti toplamayı başarmış olsa da, Sina'dan uygun yollar geçmiyordu; ayrıca çok az su kaynağı vardı ve neredeyse hiç bitki yoktu. Büyük bir sefer kuvvetinin hiç de misafirperver olmayan böyle bir araziyi geçmek için ihtiyaç duyacağı gıda, su ve mühimmatı sağlamak ciddi bir meseleydi. Ve Osmanlı kuvvetleri, tüm bu engelleri aşıp kanala ulaşsalar bile, harp gemileri, zırhlı trenler ve 50.000 asker tarafından korunan yüzlerce metre genişliğinde ve on iki metre derinliğinde bir su kütlesiyle karşı karşıya kalacaklardı. Britanya'nın konumu karşı konulmaz görünüyordu.

Britanya'nın hesapları yanlış değildi. Cemal Suriye'de bir sefer kuvveti seferber ederken ciddi kısıtlamalarla karşılaştı. Osmanlılar Aralık 1914'te bahtı kara Kafkasya cephesini takviye etmek ve İstanbul ve Boğazları korumak için Anadolu'da sahip oldukları tüm askerlere ihtiyaç duyuyorlardı. Cemal, Arap vilayetlerinde yerel Bedevi, Dürzi, Çerkes ve diğer muhacir topluluklar tarafından oluşturulan rastgele gönüllülerce takviye edilmiş düzenli birliklere güvenecekti. Cemal, Süveyş seferi için emrindeki 50.000 muharipten en fazla 30.000 kişiyi konuşlandırabilecekti, çünkü geri kalanlara Arap vilayetlerindeki garnizonlarda görevlendirilmek üzere ihtiyaç vardı. Bunun yanı sıra, Osmanlı komutanının 5.000-10.000 arası askeri yedekte tutması, başlangıçtaki sefer kuvvetini muhafaza etmesi veya takviye etmesi gerekiyordu.

33 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 286-287.

Bu, Cemal'in elinde, en az iki kat büyüklüğündeki mevzilenmiş bir Britanya kuvvetiyle çarpışacak 20.000-25.000 asker olduğu anlamına geliyordu: Bu açıkça bir intihar teklifiydi.[34]

Cemal bu amacına ulaşmak için gerçekleşmesi pek de mümkün görünmeyen bir dizi olaya bel bağlıyordu. Daha sonra "İngilizleri şaşırtmak için her riski almıştım" diye yazdı. Şayet gafil avlanırlarsa, İngilizlerin, Osmanlıların "güvenli bir şekilde mevzilenen on iki bin piyadeyle" takviye edebilecekleri Kanal Bölgesi'ni teslim edebileceklerini umuyordu. Cemal böyle bir köprübaşından yola çıkarak ana İsmailiye kentini işgal etmeyi ve kanalın batı kıyısındaki Osmanlı askeri sayısını 20.000'e yükseltmeyi planlıyordu. Ve İsmailiye'nin Osmanlılar tarafından işgal edilmesinin, Mısır'da Britanya yönetimine karşı bir halk ayaklanmasını –sultanın çağrı yaptığı cihat– kışkırtacağına inanıyordu. Cemal bu şekilde "Mısır'ın son derece küçük bir kuvvet ve cüzi teknik kaynakların istihdamıyla beklenmedik derecede kısa bir zamanda kurtarılacağını" savunuyordu.[35]

Cemal'in gözüpek planı, Osmanlılar tarafından yönetilen cihat konusunda hâlâ büyük beklentilere sahip olan Almanların tam desteğini aldı. Dahası, Almanya Süveyş Kanalı'nın kesilmesini başlıca önceliği olarak belirledi. 1 Ağustos ve 31 Aralık 1914 tarihleri arasında en az 376 nakliye gemisi kanalı geçmiş ve İtilaf Devletlerinin savaş girişimi için 163.700 asker taşımıştı. Britanya asker nakliye etmek için tümüyle kanala bel bağlamamış olsa da –Süveyş'i Kahire ve Akdeniz limanlarına bağlayan demiryolu sistemi bu amaca hizmet etmiş olabilir– burası Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e giden savaş ve ticaret gemileri için hayati öneme sahip bir ana yoldu. Kanal işlediği müddetçe, Britanya savaş girişimi için kendi imparatorluğundan tam olarak istifade edebilirdi. İşte Süveyş'e yönelik, Britanya İmparatorluğu'na ait bu trafiği yavaşlatan veya Britanya'yı Mısır'ın savunması için asker yığmak (aksi halde batı cephesine konuşlandırılacaklardı) zorunda bırakan herhangi bir Osmanlı saldırısı Almanların savaş girişiminin doğrudan yararınaydı.[36]

Cemal 6 Aralık'ta Şam'a ulaştığı andan itibaren, riskli Sina geçişini gerçekleştirmek için gereken insan ve kaynakları seferber etmek üzere çalışmaya koyuldu. Düzenli kuvvetleri yaklaşık 35.000 askere ulaştı; bunlar esas itibariyle Halep, Beyrut ve Şam gibi Arap vilayetlerinden ve Cebel-i Lübnan ve Kudüs gibi otonom sancaklardan gelen genç adamlardı. Cemal bunları desteklemek amacıyla, Britanyalılara saldırı düzenlemek ve Mısır'ı yabancı yö-

34 Georges Douin, *L'attaque du canal de Suez (3 Février 1915)* (Paris: Librairie Delagrave, 1922), s. 45-46.

35 Djemal Pasha, *Memories*, s. 154.

36 Douin, *L'attaque*, s. 60.

Süveyş Kanalı'na düzenlenen ilk saldırıdan önce Filistin'deki Osmanlı askerleri. Cemal Paşa Süveyş Kanalı'na yönelik taarruza katılacak sefer kuvvetinin ana gücünü Ocak 1915'te Suriye ve Filistin'de topladı. Osmanlı düzenli birliklerinden ve aşiret gönüllülerinden oluşan çok sayıda asker grubu Arap vilayetlerinde savaş girişimi adına halk desteği alabilmek için vatanseverlik gösterileriyle toplandı. [Kaynak: Middle East Centre Archive, St Antony's College, Oxford, Saunders Collection, Alb 5-4-003.]

netiminden kurtarmak için Arap topraklarındaki aşiret liderlerinin vatanseverliğine başvurdu.

Dürzi prens Emir Şekip Arslan 1914'te Osmanlı parlamentosu üyesiydi. Cemal'in planlarını öğrendiğinde, İstanbul'a başvurdu ve Sina seferinde Dürzi gönüllülerden oluşan bir müfrezeyi yönetmek için parlamentodaki görevlerinden azat edilmesini talep etti. Cemal ile görüştü ve savaş girişimi için beş yüz asker toplamayı vaat etti, oysa Jön Türk lideri ondan en fazla yüz kişi istiyordu. Arslan, Cemal ile yaptığı görüşmeden, Cemal'in "düzensiz birliklerin savaş için çok fazla değerli olmadığını düşündüğünü" görerek ayrıldı. Arslan yine de kendisine bağlı Dürzi gönüllülerin tüm beklentileri aştığını ve Şam'daki askeri karargâhta yapılan atıcılık ve binicilik talimlerinde düzenli askerlerden daha iyi performans sergilediğini iddia ediyordu. Dürzi gönüllüler, başlangıçta öngörülen aylık talim yerine, hiçbir gecikme olmaksızın sefere katılmak üzere trenle gönderildiler.[37]

37 Arslan'ın Sina seferine katılmasına ilişkin anlatısı için bkz. Shakib Arslan, *Sira Dhatiyya* [Otobiyografi] (Beyrut: Dar al-Tali'a, 1969), s. 141-147.

Aralık 1914 ve Ocak 1915'te Şam'ın yaklaşık 466 km güneyindeki tahkim edilmiş çöl sınır kenti Maan'da (bugün Güney Ürdün'de) heterojen bir ordu toplanıyordu. Şam'dan Mekke'ye uzanan hac yolu üzerinde bulunan Maan, aynı zamanda Hicaz Demiryolu üzerinde önemli bir istasyondu. Arslan burada "Medine halkından oluşan bir gönüllü birliğiyle, Romanya'dan gelen melez Türklerin oluşturduğu başka bir birlikle ve Suriye Bedevileri, Arnavutlar ve Şam'ın Salahiyye bölgesinden gelen Kürt süvarilerinin dahil olduğu diğerleriyle" karşılaştı.

Kızıldeniz'deki Hicaz vilayetinin (İslâm'ın doğum yeri olan Mekke ve Medine buradadır) valisi ve askerî kumandanı Vehib Paşa Maan'da en büyük kuvvete komuta ediyordu. Arslan, Vehib Paşa'nın Mekke'deki Osmanlı garnizonundan 9.000 asker getirdiğini, fakat topladığı askerlerin sayısı açısından hâlâ dikkate değer bir eksiğin var olduğunu iddia ediyordu. Cemal Paşa İslâm dininin en kutsal kenti Mekke'deki en yüksek Osmanlı din otoritesi olan Şerif Hüseyin bin Ali'ye bir mektup yazmış ve ondan, oğullarından birinin komutasında bir müfreze göndermesini istemişti. Cemal, şerifin Süveyş seferi için dinî otoritesini kullanacağını ve devlete sadakatini kanıtlayacağını umuyordu. Şerif Hüseyin, Cemal'in talebine nazikçe karşılık verdi ve oğlu Ali'yi, Mekke'den yola çıktığı sırada Vehib Paşa'yla birlikte gönderdi. Fakat Ali Medine'den ileriye gitmedi ve bütün gönüllü kuvvetini seferber eder etmez Vehib Paşa'ya yetişeceğini taahhüt etti. Cemal endişeli bir şekilde, Şerif Hüseyin'in Medine'den hiç ayrılmadığını belirtiyordu.[38]

Osmanlı Sefer Kuvveti'nin ana gücü Ocak 1915'te Osmanlı-Mısır sınırı yakınlarındaki Beerşeba'da (bugün Güney İsrail'de) toplandı. Burada Osmanlı ve Alman planlamacılar seferin lojistiğini hazırlamaya çalışıyorlardı. Osmanlı Sekizinci Kolordusu'nun kurmay başkanı Albay Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, Süveyş Kanalı karargâhının bulunduğu İsmailiye ve Beerşeba arasına her 24 km'de bir ikmal depoları konuşlandırdı. Mühendisler orduya yetecek kadar su tesisi sağlamak üzere kış yağmurlarını tutmak için her bir depoya kuyular kazdılar ve setler inşa ettiler. Her depoya tıbbi imkânlar ve yiyecek konuşlandırıldı. Depolar arasında ulaşımı sağlamak için Suriye ve Arabistan'dan 10.000'den fazla deve talep edildi ve acil muhabereyi sağlamak üzere geçici telgraf hatları çekildi.

Osmanlı seferinin karşı karşıya kaldığı en büyük zorluk Süveyş Kanalı'nı geçmek için tasarlanan yirmi beş dubanın ulaşımıydı. Çinko kaplı demirden yapılan dubaların uzunluğu 5,5-7 metre arasında, genişliği ise 1,5 metreydi. Osmanlı askerleri bu düz tabanlı tekneleri develer ve katırların yardımıyla özel tasarlanan römorklarla çektiler ve römorkların tekerleklerinin saplanıp kalmasını engellemek için yumuşak kum üzerine levha serdiler. Asker-

38 Djemal Pasha, *Memories*, s. 152.

ler çok ağır olan gemiyi karadan çekmeye ve teknelerle köprüler kurmaya çalıştılar.

Britanya, Suriye'de oluşturulan sefer kuvvetini pek kavrayamamış görünüyordu. Cemal'in hazırlıkları hakkında ayrıntılı istihbarat veren ilk kişi Osmanlıların Kudüs'ten sürmüş olduğu Fransız bir rahipti. Britanyalılar bu rahiple 30 Aralık'ta Kanal Bölgesi'nde görüştüler. Rahip yıllar süren arkeolojik çalışmaları nedeniyle Suriye Çölü'nü çok iyi biliyor ve akıcı bir Arapça konuşuyordu. Rahip, Şam ve Kudüs'te 25.000 civarında asker toplandığını gördüğünü ve bu askerlerin Beerşeba'ya gitmelerini sağlayacak, tekne, tel ve telgraf gereçleri gibi levazımata sahip olduğunu iddia ediyordu. Ayrıca su hazırlanmış ve Şam'da pişirilen peksimet Sina'daki depolara konmuştu. Britanyalılar rahibin anlattıklarını başta gülünç buldular, fakat o ayrıntı verdikçe, söylediklerini ciddiye aldılar.[39]

Britanyalılar ve Fransızlar rahibin anlattıklarını havadan teyit edebilmek amacıyla, Ortadoğu'daki savaşta ilk kez uçakları kullanmaya başladılar. Osmanlıların şansına, Sina'nın zeminin sağlam ve bir ordunun yürüyüşüne uygun olduğu iç bölgeleri hava keşfi sahasına uzaktı ve böylece, başlamasının hemen öncesinde Süveyş seferine şaşırtıcı derecede bir gizlilik sağlıyordu. Britanya uçakları Sina içlerine sızamayacak kadar kısa menzilliydiler; Port Said ve Akabe Körfezi'nde işleyen Fransız deniz uçakları ise Sina Yarımadası'nın, daha küçük Türk birliklerinin yoğunlaştığı kuzey ve güney uçlarını görebiliyordu. Osmanlılar ve Almanlar ise kendi askerlerini desteklemek için henüz uçak konuşlandırmamış ve hava kontrolünü İtilaf Devletlerine bırakmışlardı.

Osmanlı kuvvetlerinin ilk kademeleri 14 Ocak 1915'te kanala gitmek üzere Beerşeba'dan yola çıktığında, Britanyalıların onların nerede olduğuna veya nereden yönetildiğine dair çok az fikri vardı. Osmanlı kuvvetlerinin ana gövdesi Sina'nın merkezinden geçerken, daha küçük iki müfreze ikiye ayrıldı; biri El-Ariş'ten Akdeniz kıyısı boyunca ilerlerken, diğeri çöl istihkâmı Kalaat el-Nahl'dan geçti. Her asker hurma, peksimet ve zeytinden oluşan ve bir kiloyu aşmayan hafif tayınlar taşıyordu ve su da dikkatle dağıtıldı. Geceleri çok soğuk olduğu için askerler uyuyamıyorlardı, bu nedenle gece yürüyüp gündüz dinlendiler. Çölü geçmek on iki günlerini aldı ve Süveyş seferinin ardında yatan ayrıntılı planlama sayesinde yol boyunca ne bir asker ne de bir hayvan kaybettiler.

---

39 Rahibin savaş sırasında Port Said'de Fransız istihbarat subayı olarak görev yapmaya devam eden Dominikan Peder Antonin Jaussen olduğu neredeyse kesin. Jaussen Hicaz'da arkeolojik incelemeler yaptı ve Güney Ürdün Bedevileri hakkında etnografik bir çalışma kaleme aldı. Douin, *L'attaque*, s. 77-79. Jaussen konusunda bkz. Henry Laurens, "Jaussen et les services de renseignement français (1915-1919)", *Antonin Jaussen: Sciences sociales occidentales et patrimoine arabe*, Géraldine Chatelard ve Mohammed Tarawneh (ed.), (Amman: CERMOC, 1999), s. 23-35.

Ocak ayının son on gününde Fransız deniz uçakları, Türk askerlerinin, kendi menzilleri içerisindeki bölgelere endişe verici şekilde yoğunlaştıklarını rapor etmeye başladı. Alçak uçuş yapan uçaklar, kara askerlerinin top ateşiyle parçalanan kanatlarla üsse döndüler. Düşman kuvvetlerinin Sina Yarımadası'ndaki birkaç noktaya toplandığına dair raporlar, onları kanal boyunca oluşturdukları savunmayı yeniden değerlendirmeye yönlendirdi.[40]

Süveyş Kanalı Akdeniz'de Port Said'den, Kızıldeniz'de Süveyş'e uzanan 160 km'lik bir alanı kapsar. Kanal, 46 km uzunluğundaki bataklık kıyıları askerî intikale pek müsait olmayan iki büyük tuz gölüyle birleşir; Britanyalı mühendisler kanalın doğu yakasında deniz seviyesinin altındaki 16 km'lik kıyı bölgesine su biriktirdiler ve böylece savunulması gereken toplam mesafeyi 114 km'ye düşürdüler. Britanyalılar 32 km'lik bir alana su biriktirmek için kanalın kuzeydoğu kıyılarındaki alçalmalardan faydalanmaya karar verdiler ve savunulması gereken alanı kanalın sadece 82 km'sine düşürdüler. Britanya ve Fransa'nın harp gemileri kanal boyunca kilit noktalara konuşlandırıldı: Timsah Gölü'nün kuzeyine, Kantara ve İsmailiye arasına ve Britanya'nın, bir saldırının en muhtemel hedefi olduğuna inandığı Büyük Acı Göl'ün kuzeyine, Tussum ile Serapeum arasına. Hint askerleri bir Mısır top bataryasının yanı sıra, Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılarla takviye edildi.[41]

Britanya biraz da şüpheyle, Osmanlıların bir sonraki aşamada ne yapmaya çalışacaklarını görmek için bekledi. Aden açıklarındaki harekâta katılmış olan genç muhabere subayı H.V. Gell, Kuzey Süveyş Kanalı'na, Kantara yakınlarına gönderildi. Gell "biraz hareket görmeye" istekli olsa da, günlüğünde ne kendisinin ne de silah arkadaşlarının Osmanlıların ne iş çevirdiği hakkında bir fikri olduğunu açıkça anlatır. Ocak 1915'in son günlerinde bir dizi küçük çaplı çatışma ve yanlış alarmı kaydetti. 25 Ocak'ta zırhlı bir trenle kanalın batı yakasında devriye gezerken, tugay karargâhından acil bir mesaj aldı: "Acilen kampa dön. Kantara gerçek düşman tarafından ciddi olarak tehdit ediliyor." Yanlış alarm. 26 Ocak'ta Britanya mevzileri Türk toplarının ateşi altındayken Gell, Kantara'nın birkaç km güneyindeki bir noktaya gönderildi. "Ballah yakınlarında 3.000 düşman olduğunu haber aldık" diye yazıyordu. Sina'daki düşman askerlerine ilişkin raporlardan giderek endişelenen Britanyalılar, Osmanlıların nerede olduğunu, sayılarının kaç olduğunu veya nereye saldırmayı planladıklarını bilmiyorlardı. Cemal Paşa en azından bir derece şaşırtma yapmayı başarmıştı.[42]

---

40 Douin, *L'attaque*, s. 79-80; George McMunn ve Cyril Falls, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917* (Londra: HMSO, 1928), s. 29.

41 McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 25.

42 IWM, P 158, Yarbay H. V. Gell'in kişisel belgeleri, Documents 10048, 24-28 Ocak 1915 tarihli günlük maddeleri.

Britanya önlem olarak bütün askerlerini Süveyş Kanalı'nın batı kıyılarına çekti. Yaklaşan herhangi birini havlayarak haber vermeleri için kanalın doğu yakasına düzenli aralıklarla köpekler bağladılar. Bir gece saldırısı halinde, uçaklar kıta intikallerini saptamakta işe yaramayacaktı, bu nedenle bu işi eskiden olduğu gibi bekçi köpeklerinin yapması gerekecekti.[43]

Osmanlı komutanları 1 Şubat'ta saldırı emirlerini verdiler. Baskın unsurunu muhafaza edebilmek için, "hem subayların hem de askerlerin mutlak sessizliği koruması gerekiyor. Kimse öksürmemeli ve emirler yüksek sesle verilmemeli." Askerler, muhtemelen savunma halindeki Britanyalıları uyarabilecek kazara silah atışlarından kaçınmak adına, silahlarını doldurmak için kanalın doğu yakasından batı yakasına geçene kadar bekleyeceklerdi. Sigara içmek de yasaktı – ki bu, sinirleri bozulan askerler için ciddi bir güçlüktü. Osmanlı askerleri, dost ateşine maruz kalmamak için ayırt edici bir işaret olarak kollarının üst kısmına beyaz bir kuşak bağlayacaklardı. Cihadı sembolize eden bir sözcük oyunuyla, saldırının parolası "kutsal sancak"tı.

"Allah'ın izniyle 2-3 Şubat gecesi düşmana saldıracak ve Kanal'ı ele geçireceğiz" diyordu emirler. Ana gövde İsmailiye yakınlarında geçiş yapmaya çalışırken, kuzeyde Kantara, güneyde Süveyş yakınlarında şaşırtma taarruzları gerçekleştirilecekti. Bunun yanı sıra, düşman harp gemilerine ateş açmak üzere Timsah Gölü yakınlarına bir havan topu bataryası mevzilendirilecekti. "Eğer fırsat bulursa, [ağır top bataryası] Kanal'ın girişinde gemi batıracaktı." Kanalın ele geçirilmesi harekâtın sadece bir parçasıydı. Kanalı tıkamak için gemileri batırmak, Kanal üzerinde siperlerle iyice tahkim edilmiş Britanya mevzilerini ele geçirmekten çok daha gerçekçi bir hedefti.[44]

Taarruzdan önceki gün, aniden bir rüzgâr başladı ve tüm görüşü kapatan şiddetli bir kum fırtınasına yol açtı. Daha sonra bir Fransız subayın söylediği gibi, "gözlerini açık tutmak bile korkunç bir çileydi." Osmanlı ve Alman subaylar, rüzgâr dinip de gece hava açılmadan önce, askerlerini İsmailiye'nin hemen güneyindeki bir noktada Kanal'a doğru taşımak için, kum fırtınasının yarattığı örtüden faydalandılar.[45]

"Kanal'a gece geç saatlerde ulaştık" diye hatırlıyordu daha önce Balkan Savaşları'nda bulunmuş olan Şamlı eski asker Fehmi el-Tergeman. "Çok sessiz ilerliyorduk, sigara içmemize ve konuşmamıza izin verilmiyordu."

> Kumda yürürken kimse tek bir ses bile çıkarmayacaktı. Bir Alman geldi. Metal teknelerden ikisini suya indirecektik. Alman, teknelerden birini diğer ya-

43 NARA, İstanbul, cilt 293, ABD Konsolos Yardımcısı S. Edelman'ın "The Egyptian Campaign of the Turkish Army" adlı raporu, Kudüs, 20 Mart 1915.

44 IWM, RN, P 389, H. V. Coates'in belgeleri, Documents 10871, Osmanlı ordusunun Süveyş Kanalı'na yönelik saldırı için verdiği emirlerin tercümeleri, 1 Şubat 1915.

45 Douin, *L'attaque*, s. 92.

kaya götürdü ve yaklaşık bir saat sonra geri döndü. Askerlerle dolu ikinci tekneyi aldı ve onu da diğer yakaya geçirdi. Her bir tekne dolunca, askerleri Kanal'ın diğer yakasına bırakıyordu. Bu şekilde tüm tekneleri alıp boş dönerek, askerlerden iki yüz ellisini çalışma yerinde herhangi birinin girmesini engellemek üzere gözcülük yapmaları için götürdü.[46]

Geçiş Osmanlı komutanlarının umduğundan daha uzun sürdü; şafak sökerken hâlâ dubalı köprüyü Kanal'ın diğer yakasına topluyorlardı. Kanal'ın batı kıyısındaki sessizlik, taarruzu gerçekleştiren Türk askerlerinin, Kanal'ın savunulmayan bir kısmını geçtiklerine olan inançlarını teyit ediyordu. Trablus'tan (Libya) gelen ve kendilerini İslâm'ın savunucusu olarak gören bir grup cihat gönüllüsü, birbirlerini yüreklendirmek için sloganlar atarak sessizliği bozdular. O anda uzakta köpekler havlamaya başladı ve aniden, altıncı tekne dubalı köprüye ulaşırken, Kanal'ın batı kıyısından makineli tüfek ateşi başladı.[47]

"Her yerden yağan mermiler suya isabet edip patlıyor ve Kanal'ın suyunu, kaynar suyla dolu bir çaydanlık gibi köpürtüyordu" diye anlatıyordu Fehmi el-Tergeman. "Tekneler vuruldu ve batmaya başladı ve yapabilenler varsa da, adamlarımızın çoğu karşı ateş açamıyordu. Yüzebilenler kendilerini kurtardılar, fakat yüzemeyenler boğuldular ve suya battılar." Tergeman ve bir grup asker korunmasız durumdaki kıyı boyundan, "daha önce hiç koşmadıkları kadar hızlı" koştular. Toplarıyla Osmanlı mevzilerini hedef alan bir grup zırhlı geminin Kanal'a geldiğini gördü. "Sudaki gemilerle birlikte, üzerimizdeki uçaklar da bizi bombalamaya başladı." Telgrafçı olan Tergeman, Kanal'ın ardında kum tepeciklerinden kendisine nispeten bir siper oluşturarak teçhizatını kurdu ve "Kanal'daki toplar üzerimize top güllesi bırakmaya devam ederken, kendilerini durumdan haberdar etmek için, ardımızda kalan askerlerle temas kurdu[m]."[48]

Osmanlı mevzilerine yönelik en ağır ateşlerden bazıları, Kanal'ın batı kıyısından yüksek bir mevzie kazılmış olan ve Osmanlıların kurduğu dubalı köprüyü gören Mısırlı bir topçu bataryasından geldi. Eski Mısırlı devlet adamı Ahmed Şefik, Teğmen Ahmed Efendi Hilmi'nin, kendi bataryasına, ateş açmadan önce Türklerin Kanal'ı geçmesini beklemelerini nasıl emrettiğini, fakat çapraz ateşte hayatını kaybettiğini aktarıyordu. Hilmi, Kanal savun-

46 Fehmi el-Tergeman, savaş deneyimlerini *Daughter of Damascus* (Austin: Center for Middle Eastern Studies, 1994), s. 166-199'da kızı Siham Tergeman'a aktardı. Bu alıntı s. 180'de.

47 Hem Douin, *L'attaque*, s. 96 hem de McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 39, "cihat gönüllüleri"nin sessizliği nasıl bozduğunu ve köpeklerin havlamasına neden olduğunu aktarır; Osmanlıların muharebe sırasında verdiği emirlerin tercüme edilmiş nüshaları, Afrika'da Trablus'tan gelen ve geçişin gerçekleştiği Serapeum yakınlarındaki bir mevzide görevlendirilen mücahitlerden bahseder; IWM, RN P 389, Komutan H. V. Coates'in belgeleri.

48 Tergeman, *Daughter of Damascus*, s. 181.

ması sırasında öldürülen üç Mısırlıdan biriydi, iki kişi de yaralandı. Beşinci Topçu Bataryası'nın üyelerine kahramanlıkları dolayısıyla daha sonra Mısır Sultanı Fuad tarafından nişan verildi. Fakat Şefik okuyucularına hemen şunu da hatırlatıyordu: "Mısır Ordusunun Mısır savunmasına katılması, Britanya'nın, Mısır halkından herhangi bir yardım almadan, savaşın sorumluluğunu kendi başlarına üstlenmek yönündeki vaatlerine [6 Kasım 1914'teki] aykırıydı." Mısırlılar her ne kadar kendi askerlerinin yiğitliğini göklere çıkarsalar da, Britanya'nın kendilerini, Mısır'ın katılmak için nedeni olmadığı bir savaşa sürüklemelerine kızıyorlardı.[49]

Britanya'nın savaş gemileri 3 Şubat'taki muharebe boyunca Osmanlılara ait bütün dubalı köprüleri imha ettiler. Kanal'ı geçmeyi başarmış olan Türk askerleri ya yakalandılar ya da öldürüldüler. Öncelikli hedefleri olan, Kanal üzerinde bir köprübaşı elde etmeyi başaramayan Osmanlılar, artık tüm güçlerini Kanal'ı tıkamak için İtilaf güçlerine ait gemileri batırmaya sarf ettiler. Ağır hava topu bataryası, Britanya gemisi HMS *Hardinge*'i saptadı ve geminin her iki bacasına atış yaparak dümen ve ileri mevzi toplarını tahrip etti ve telsiz iletişimini kesti. Batma tehlikesiyle karşı karşıya olan *Hardinge*, Timsah Gölü'ndeki güvenli alana çekilmek üzere demir aldı ve Osmanlı topçusunun menzilinin dışına çıktı.

Osmanlı bataryası bu kez Fransız kruvazörü *Requin*'e yöneldi ve korkunç bir isabetle gemiyi vurdu. Fransızlar ancak Osmanlı toplarının yerini belli eden bir duman kümesini saptadıklarında, karşı ateş açıp havan toplarını etkisiz hale getirebildiler. Bunun yanı sıra, hafif toplar Britanya gemisi *Clio*'ya isabetli atışlar yaptı; gemi Osmanlı toplarının yerini saptayıp bunları da imha etmeyi başarmadan birkaç doğrudan isabet aldı.[50]

Öğle vaktine gelindiğinde, bütün Osmanlı kara saldırıları Britanya tarafından geri püskürtülmüş ve Türk top bataryalarının çoğu imha edilmişti. Cemal Paşa, karargâhında Türk ve Alman subaylarıyla bir toplantı yaptı. Sekizinci Kolordu'nun Türk kumandanı Mersinli Cemal Bey, ordunun artık savaşı sürdürebilecek bir konumda olmadığını savundu. Cemal'in Alman kurmay subayı da bu fikre katıldı ve savaşa bir an önce son verilmesini önerdi. Sadece Mersinli Cemal Bey'in Alman kurmay subayı Albay von Kressenstein, taarruzun sonuna kadar sürdürülmesinde ısrarcıydı. Fakat onun bu ısrarı, Dördüncü Ordu'yu Suriye'nin müdafaası için muhafaza etmenin daha akıllıca olduğunu savunan ve geri çekilmenin karanlık çöker çökmez başlamasını isteyen Cemal Paşa tarafından reddedildi.[51]

---

49 Ahmad Shafiq, *Hawliyat Masr al-siyasiyya* [Mısır'ın Siyasal Günlükleri] (Kahire: Shafiq Pasha Press, 1926), s. 1:81.

50 Douin, *L'attaque*, s. 100-102; McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 43-45.

51 Ali İhsan Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 346-347; Djemal Pasha, *Memories*, s. 157.

Saldırının 4 Şubat'ta yeniden başlamasını bekleyen Britanyalılar, Türk kuvvetinin ana parçasının bir gecede yok olduğunu görünce şaşırdılar. Britanya kuvvetleri Kanal'ın doğu kıyısında devriye gezerken, tecrit edilmiş ve geri çekilmeden haberdar edilmemiş Türk taburlarıyla karşılaştılar. Ne var ki Britanyalılar geri çekilen Osmanlıları takip etmemeye karar verdiler, çünkü sefer ordusunda kaç adam bulunduğunu hâlâ bilmiyor ve tüm bu seferin Britanya kuvvetlerini Sina'nın derinliklerinde pusuya çekmek için kurulan bir çeşit tuzak olmasından korkuyorlardı. Buna karşın Osmanlılar ise, Britanya kuvvetlerinin peşlerinde olmadığını görünce rahatladılar ve yavaşça Beerşeba'ya döndüler.

Zayiat her iki taraf açısından da oldukça düşüktü. Britanya, Kanal'da yaşanan çarpışmada 162 ölü ve 130 yaralı verdi. Osmanlıların zayiat sayısı ise daha yüksekti. Britanyalılar 238 Osmanlı askerini gömdüklerini ve 716 kişiyi esir aldıklarını iddia ettiler, fakat Kanal'da da daha pek çok kişinin öldüğüne inanılıyordu. Cemal Osmanlıların kayıplarının 192 ölü, 381 yaralı ve 727 kayıp olduğunu belirtiyordu.[52]

Kafkasya ve Süveyş Kanalı'ndaki yenilgilerin hemen ardından Harbiye Nezareti'ndeki Osmanlı kumandanları Basra'yı Britanyalılardan kurtarmaya kararlıydılar. İngiliz-Hint ordusunun Güney Irak'ı fethetme hızı Jön Türkleri şaşırtmış ve Basra Körfezi bölgesindeki kırılgan durumlarını açıkça ortaya koymuştu. Amaç Basra'yı geri almak ve mümkün olduğunca az düzenli Osmanlı askeri kullanarak Britanyalıları Mezopotamya'dan püskürtmekti. Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu görev için kendisine bağlı gizli istihbarat servisi Teşkilât-ı Mahsusa'daki önde gelen subaylardan birini görevlendirdi. Bu subayın adı Süleyman Askeri'ydi.

1884'te Prizren'de (bugünkü Kosova'da) doğan, bir Osmanlı generalinin oğlu ve seçkin Türk harp akademisinden mezun olan Süleyman Askeri tam bir askerdi. Soyadı bile bunu gösteriyordu. Devrimci sicili kusursuzdu. Genç bir subay olarak Manastır'da (bugün Makedonya'da Bitola kenti) görev yaptı ve 1908'de Jön Türk Devrimi'ne katıldı. Daha sonra 1911'de Libya'da İtalyanlara karşı yürütülen gerilla savaşında subay olarak gönüllü oldu. Libya'da Enver'in Derna'daki kuvvetleriyle Bingazi'deki Türk kurmay subayı arasında irtibat görevini üstlendi. Balkan Savaşları sırasında Teşkilât-ı Mahsusa'ya katıldı ve ağzı sıkılığıyla yükselerek 1914'te Enver'in altında komutan muavini oldu. Bazı anlatılara göre gözüpek ve tezcanlı biri olan Askeri, tam Enver'in yapısında bir kumandandı. Karmaşık savaş plan-

52 McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 50; Djemal Pasha, *Memories*, s. 159.

ları tasarlıyor ve imparatorluğun düşmanları karşısında parlak zaferlerin hayalini kuruyordu.[53]

Askeri 1909 ve 1911 arasında Bağdat'taki Osmanlı jandarmasına komuta etti. Osmanlılar savaşa girince bu deneyimi onu Jön Türklerin Mezopotamya'daki yerleşik uzmanı haline getirdi. İngiliz-Hint ordusunun Basra ve Kurna'yı fethinden sonra, Askeri istilacıları Körfez'e geri sürecek bir karşı saldırı için baskı yaptı. Basra'daki başarılı bir seferin, Arap dünyasından Orta Asya'ya kadar Müslümanların coşkunluğunu teşvik etmesini, Osmanlı cihat planlarını körüklemesini ve Britanya Hindistanı ve Rus Kafkasyası üzerinde baskı uygulamasını umuyordu. Onun tam da bu işe uygun olduğuna ikna olan Enver ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Askeri'yi 3 Ocak 1915'te Basra vilayetinin valisi ve kumandanı olarak atadılar. İhtiraslı subay vazifesine gitmek üzere hemen yola koyuldu.

Askeri, işinin Britanyalıları püskürtmek için bir kuvvet oluşturmak ve bunun için asgari sayıda düzenli Osmanlı askerinden yararlanmak olduğunun farkındaydı. Onun çözümü Basra ve çevre bölgelerdeki aşiret mensuplarından güçlü bir kuvvet toplamaktı. Hiç şüphesiz Askeri, Libya Savaşı sırasında Bingazi'de tanık olduğu, Avrupalı emperyal güçlerle savaşmak için sultanın sancağı altında toplanan aşiret mensuplarının oluşturduğu dinamizmi yeniden yaratmayı umuyordu. Aşiret liderlerine para ödeyerek imparatorluğun düşmanlarına karşı cihadın cazibesini artırdı. Yeni topladığı askerleri eğitmek için neredeyse hiç vakti olmayan Askeri, Britanyalılarla çarpışacak karma bir kuvvet idare etti.

Askeri Mezopotamya'ya ulaştığı günlerde, 20 Ocak 1915'te Kurna'nın 16 km kuzeyinde Dicle'de Britanya askerleriyle girdiği bir çatışmada ağır yaralandı. Tedavi için Bağdat'a götürüldü. Fakat azimli Türk kumandanı yaralarının çabalarını engellemesine izin vermedi. Subayları Osmanlı ordusuna hizmet edecek aşiret üyelerini askere almaya devam etti. Askeri de Basra'nın kurtarılmasını planlamak üzere komutanlarıyla düzenli olarak bir araya geldi. Britanya kuvvetlerinin çoğunluğunun Kurna'da bulunduğunu ve Kurna civarındaki bölgenin hâlâ sular altında olduğunu ve piyadeye geçit vermeyeceğini bilen Askeri ve subayları, Kurna'ya hiç uğramadan merkezi Basra'da bulunan daha küçük Britanya garnizonuna saldırmayı planladılar.

Yaraları hâlâ iyileşmekte olan Askeri, Basra'ya yönelik saldırıya komuta etmek için Nisan 1915'te cepheye döndü. 4.000 düzenli Türk askerin-

53 Süleyman Askeri hakkında bkz. Philip H. Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-i Mahsusa", (doktora tezi, Princeton University, 1963), s. 119-130 ve Türk ordusu tarafından yayınlanan broşürün özet tercümesi için bkz. Muhammad Amin, "The Turco-British Campaign in Mesopotamia and Our Mistakes", *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, F. J. Moberly (der.), (Londra: HMSO, 1923), s. 1:352-355.

den ve belki 15.000 Arap aşiret üyesinden oluşan karma bir kuvveti yönetiyordu. Osmanlı sefer kuvveti, Kurna'daki Britanya mevzilerinin batısına geçince, nöbetçiler tarafından tespit edildi ve nöbetçiler 11 Nisan'da Basra'daki Britanya karargâhını uyardı. 4.600 piyade ve 750 süvariden oluşan birleşik bir İngiliz-Hint kuvveti, Süleyman Askeri'nin kuvvetlerini püskürtmek için Basra'nın batısında Şayba'da (Arapçada Şuayba) iyi tahkim edilmiş mevziler oluşturdular.

Osmanlılar üslerini Şayba'nın güneybatısındaki ağaçlık alana kurdular. 12 Nisan'da gün ağarırken saldırılarını başlattılar; iyileşme sürecindeki Askeri, ormanlık alandaki karargâhından muharebeyi izliyordu. Seyyar topçu Britanya'nın mevzilerini vuruyor ve makineli tüfekler siperleri tarıyordu, bu sırada dalga dalga Türk piyadesi Britanya hatlarını yarmaya çalışıyordu. Güneş doğarken, her iki ordu da kendisini serap halinde ateş ederken buldu, çünkü nem ve parlak güneş ışığı görüşü bozuyordu. İyi eğitimli Osmanlı askerleri büyük bir disiplin içinde çarpışıyordu, fakat zaman geçtikçe aşiret mensuplarından oluşan düzensiz birlikler meydanı terk ediyordu.[54]

Süleyman Askeri'nin Bedevi "kutsal savaşçılar"a olan inancı hayal kırıklığı olacaktı. Irak aşiretleri sultana çok az sadakat hissediyor veya halife olarak ona çok az saygı duyuyordu. Britanya'yı da özel bir tehdit olarak görmüyorlardı. Basra Körfezi'nin başındaki pek çok Arap hükümdar da –Kuveyt, Katar ve Bahreyn şeyhleri gibi– Osmanlı yönetimine karşı Britanya koruması arayışı içindeydi. Dolayısıyla, Bedeviler Süleyman Askeri'nin kuvvetleriyle birlikte savaşa giderken, fırsatçı davranıyor ve talih Britanyalıların yanında olursa taraf değiştirme haklarını saklı tutuyorlardı. Muharebe herhangi bir ilerleme kaydedilmeden uzadıkça, aşiret mensuplarının Osmanlı davasının değerine olan inançları da azalıyordu.

Britanyalılar ertesi gün taarruza geçtiler. Uçaklar olmadan muharebe alanı hakkında bilgi sahibi değillerdi (Şayba Muharebesi bir Britanya ordusunun önceden hava keşfi yapmadan gireceği son savaşlardan biriydi). Toz, sıcak ve seraplar Britanyalı komutanları bir keşmekeşin içinde bırakıyordu. Düzensiz Arap askerlerinin geri çekilişini ve tam bir kararlılıkla çarpışarak geride kalan Türkleri göremiyorlardı. Britanyalı komutan Tümgeneral Sir Charles John Mellis, askerlerinin Türk hatlarını yarmayı başardığı haberini aldığında geri çekilmek üzereydi. Daha sonra karısına "O zamanki endişeyi asla yaşamak istemiyorum" diye yazdı. "Bütün taraflarda ağır kayıplar verildiğine ve

54 Şayba Muharebesi'ne katılan Arap askerlerin anlattıkları morallerin bozuk ve firar oranlarının yüksek olduğunu teyit eder; bkz. Jamil Abu Tubaykh (ed.), *Mudhakkirat al-Sayyid Muhsin Abu Tubaykh (1910-1960)* [Al-Sayyid Muhsin Abu Tubaykh'in Anıları] (Amman: al-Mu'assisa al-'Arabiyya li'l-Dirasat wa'l-Nashr, 2001), s. 40-45.

daha fazla ilerlemenin şüpheli olduğuna dair raporlar geliyordu. Son adamımı da çarpışmaya sürmüştüm – hâlâ da şüpheliydi."[55]

Yetmiş iki saat süren muharebenin ardından bitkin düşen İngiliz-Hint kuvvetleri geri çekilen Osmanlı ordusunu takip etmediler. Her iki taraf da üç günlük çarpışmada ağır zayiat verdi; Osmanlılar 1.000 ölü ve yaralı bildirirken, Britanyalılar Şayba'da 1.200 kayıp verdiler. Muharebe sona erdiğinde Britanyalı sıhhiyeciler savaşın insani bedeliyle karşı karşıya kaldılar. Bir sıhhiyeci "ölü ve yaralı Türklerle dolu arabaların nasıl bir karmaşa içinde olduğunu" anımsıyordu. "Tasvir edilemeyecek kadar korkunçtu."[56]

Britanyalılar rahatça çekilmelerine izin verseler de, savaş yorgunu Türkler geri çekilme sırasında soluk alamadılar. Hamisiye'deki karargâhlarına doğru nehir yukarı uzanan doksan millik yol boyunca, Bedevi aşiret üyeleri yenik Osmanlı piyadesine eziyet ettiler. Türk subaylar, o an kendilerine saldıran pek çok aşiret üyesinin, Şayba'da muharebe kızışırken kendilerini bırakıp kaçan "gönüllüler" ile aynı kişiler olduğuna kanaat getirdiler. Askeri'ye göre, Arap aşiretlerin ihaneti yenilginin utancını artırıyordu. Bedevilere ve onların Osmanlıların yenilgisinde oynadıkları role olan öfkesini dışa vurmak için Türk subaylarını Hamisiye'de topladı. Jön Türklerin yabancı bir düşmana karşı Arap aşiret üyeleriyle yan yana çarpıştıkları Libya Savaşı'nın tekrarı yaşanmayacaktı. Kurtarılan Basra'dan iyice kızıştırılmış Hindistan'a yayılan geniş çaplı bir İslâmi ayaklanma da görülmeyecekti. İhtişam hayalleri paramparça olan Askeri, tabancasını aldı ve Hamisiye'de yaşamına son verdi.

Şayba son derece önemli bir çarpışmaydı. Osmanlılar Basra'yı kurtarmak için yeni bir girişimde bulunmayacaktı ve Britanya'nın, Şatt'ül-Arab'ın İran tarafındaki petrol çıkarları savaşın geri kalanı boyunca emniyet altına alınmış olacaktı. Arap aşiretleri ve kentlerinin Basra vilayetindeki İngiliz-Hint işgaline karşı bir ayaklanma başlatma tehlikesi de şimdilik etkisiz hale getirilmişti. Almanların ve Türklerin, nihai bir Osmanlı zaferinin İtilaf Güçlerine karşı geniş çaplı bir cihadı harekete geçireceği yönündeki umutları da altüst oldu ve Britanyalıların bu konudaki korkuları da dindi. Bu nedenle, Britan-

---

55 Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia, 1914-1917* (Londra: Oxford University Press, 1930), s. 34; Charles Townshend, *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914-1921* (Londra: Faber and Faber, 2010), s. 88.

56 Edward J. Erickson, Osmanlıların verdiği resmî rakamlardan *Ordered to Die*, s. 110-111'de bahseder. F. J. Moberly, resmî Britanya tarihinde, Britanya'nın 161 ölü ve 901 yaralı verdiğini, Osmanlıların ise 2.000 düzensiz Arap askerinin dahil olduğu –Arapların muharebede Britanyalıların veya Türklerin inandığından çok daha etkin bir rol oynadığını öne süren bir rakam– 6.000 ölü ve yaralı verdiğini iddia ediyordu. F. J. Moberly (der.), *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918* (Londra: HMSO, 1923), s. 1:217. Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 34, Britanya'nın zayiatını 1.257 olarak belirlerken, Türklerin kayıplarının "bu sayının yaklaşık iki katı" olduğunu belirtir. W. C. Spackman'in günlüğünden alıntılayan Townshend, *When God Made Hell*, s. 89.

yalı komutanlar Şayba'yı "Savaşın, sonucu belirleyen muharebelerinden biri" ilan ettiler.[57]

Hem verilen ağır zayiat hem de komutanlarının intihar etmesi, Mezopotamya'daki Osmanlı ordusunun erlerinin moralini büyük ölçüde bozdu. Süleyman Askeri'nin başarısızlıkla sonuçlanan saldırısı, Britanyalıları Basra'dan çıkarmak bir yana, Mezopotamya'yı yeni bir istilaya daha savunmasız hale getirmişti. Mevcudu hâlâ tam olan ve kazandığı zaferlerle cesaretlenen Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti, fetihlerini Irak'ın içlerine doğru genişletmek için Türklerin yaşadığı kargaşadan faydalandı. İngiliz-Hint kuvveti Mayıs ayında Dicle üzerinde Amara'ya ve Fırat üzerinde Nasıriye'ye doğru ilerledi. Osmanlılar Bağdat'ı istiladan korumak için acilen karşılık vermek zorundaydılar – Kafkasya'da parçalanan Üçüncü Ordu'yu umutsuzca yeniden inşa etmeye çalıştıkça devam eden insan gücü eksikliği ve Şayba'da alınan yenilgi nedeniyle çok daha güçleşen bir görev.

Osmanlılar Aralık 1914 ve Nisan 1915 arasında üç cephede ilk adımı attılar fakat başarı elde edemediler. Sarıkamış Muharebesi'nde Osmanlı Üçüncü Ordusu neredeyse imha edilirken, Cemal Paşa Süveyş Kanalı'na yönelik ilk taarruzda, kendisine bağlı Dördüncü Ordu'nun neredeyse tamamını koruyarak geri çekilmeyi başardı. Süleyman Askeri'nin Basra'yı geri alma çabası da başarısızlıkla sonuçlandı. Bu seferler Osmanlı kumandanlarının beklentilerinin gerçekçi olmadığını, ortalama Osmanlı askerlerinin ise en ağır şartlarda bile inanılmaz derecede azimli ve disiplinli olduğunu ortaya koydu. Bu muharebeler aynı zamanda sultanın cihat çağrısının sınırlarını da açığa çıkardı. Osmanlı askerlerinin yenilgiye uğradığı yerlerde, yerli Müslümanlar İtilaf Güçlerine karşı ayaklanmaktan çekindi. Osmanlılarla sonucu belirleyen bir muharebede baş eden İtilaf Devletleri, cihat tehlikesini bir kalemde ortadan kaldırabileceklerine inandılar.

Osmanlıların askerî etkinliğinin sınırları konusunda yanlış bir rehavete kapılan İtilaf Devletleri, Türkleri savaşın dışına çıkarmak için büyük bir sefer tasarladılar. Odak noktalarını Osmanlı başkenti İstanbul'a ve bu antik şehre uzanan deniz yollarını gözeten Boğazlara –Çanakkale Boğazı– yönelttiler. Aslında Britanya'nın savaş planlamacılarını Boğazları istila etmeyi düşünmeye ilk iten, Sarıkamış'taki Osmanlı taarruzuydu.

57 Sir George McMunn'dan alıntılayan Townshend, *When God Made Hell*, s. 80; Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 34, Şayba'nın "bu cephedeki en belirleyici muharebe olduğunu" ilan etti.

6

ÇANAKKALE BOĞAZI'NA SALDIRI

Britanya Savaş Konseyi, Rus ordusu başkumandanından gelen acil yardım talebini değerlendirmek üzere 2 Ocak 1915'te Londra'da toplandı. Başbakan Herbert Henry Asquith tarafından toplantıya çağrılan konsey, Britanya'nın savaş girişiminin seyrine yön vermek için başlıca kabine üyelerini bir araya getiriyordu. Savaş Konseyi teknik açıdan Britanya kabinesine bağlı bir komiteden ibaret olsa da, kendi başına bir karar organına dönüşmüş ve alınan kararları kabineye emrivaki yapar hale gelmişti. Konseydeki siviller oldukça etkili kişiliklerdi: Amirallik Birinci Lordu Winston Churchill, Maliye Bakanı David Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey bunlardan bazılarıydı. Fakat konseyde yapılan görüşmelerdeki hâkim ses bir askere aitti: Savaş Bakanı Mareşal Horatio Herbert Kitchener.

Dikkat çekici bıyığı ve uzattığı parmağı Britanya'nın 1914'te gönüllü asker toplamak için hazırladığı posterlerde simgesel hale gelen Lord Kitchener, imparatorluğun en ünlü askeriydi. Britanya'yı Omdurman Muharebesi'nde zafere taşımış ve böylece 1898'de Sudan'ı yeniden fethetmişti. İkinci Boer Savaşı'nda (1899-1902) Britanya kuvvetlerine komuta etmiş ve 1909'a kadar Hindistan ordusunun başkomutanı olarak görev yapmıştı. Savaş Konseyi'ndeki siviller arasında yerden göğe kadar bir cengâverdi.

Konsey 2 Ocak'taki toplantısında Rus Kafkasyası'ndaki istikrarsız duruma odaklandı. Rus kuvvetlerinin yüksek komutanı Grandük Nicholas, Rusya'nın içerisinde bulunduğu kırılgan durum hakkında kendisini bilgilendirmek için St. Petersburg'da Britanya'nın askerî ataşesiyle buluşmuştu. Sarıkamış'tan gelen haberler henüz ayıklanıyordu ve en son 27 Aralık'ta gelen raporlar, Türklerin Kafkasya'daki Rus ordusunu kuşatmak üzere olduğunu

öne sürüyordu. Nicholas, bu baskıyı hafifletmek için Kitchener'den Osmanlılara karşı bir taarruz başlatma sözü almaya çalışıyordu.

Whitehall'daki siyasetçiler, Kafkasya'daki Türk tehlikesini tartışmakta olsalar bile, Rus ordusunun Enver'in kuvvetleri üzerinde topyekûn bir zafer kazanmak üzere olduğunu bilmiyorlardı. Savaş Konseyi, müttefik bir gücün talebini geri çevirmek istemedi ve Britanya kuvvetlerini Osmanlılara karşı bir taarruzla görevlendirmeye karar verdi. Kitchener toplantı biter bitmez St. Petersburg'a bir telgraf çekti ve Britanya kuvvetlerinin "Türklere karşı bir gösteri yapacağı" konusunda grandüke teminat verdi. Britanya bu hayati kararla birlikte Çanakkale Boğazı seferini planlamaya başladı.[1]

Kitchener Türklere karşı bir deniz harekâtı savunuyordu. Britanya'nın Batı cephesinden asker ayırabileceğine inanmıyordu; fakat Britanya ve Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki çok sayıda harp gemisi Osmanlılara karşı görevlendirilebilirdi. Mesele Osmanlıların çıkarlarına yeterince tehdit oluşturacak ve İstanbul'un bir saldırıya karşılık olarak Kafkasya'daki askerlerini yeniden konuşlandıracağı bir kıyı hedefi bulmaktı. Kraliyet Donanması, Mezopotamya, Aden, Akabe Körfezi, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde İskenderun Körfezi ve Çanakkale Boğazı'nın dış istihkâmlarında bulunan Türk mevzilerini zaten topa tutmuş, fakat bunlar Osmanlı ordusunun kıta intikalleri üzerinde kayda değer bir etki yaratmamıştı. Ne var ki Kitchener, Osmanlı başkentinin tehdit edildiği görülürse, Çanakkale Boğazı'na yönelik yeni bir saldırının amaca hizmet edebileceğine inanıyordu. Kitchener "Bir gösterinin doğuya yapılan takviyeleri durdurmak konusunda etki yaratabileceği tek yer" diye yazıyordu Churchill'e, "Çanakkale Boğazı olacaktır" – İstanbul'un giriş kapısı.[2]

Kitchener, Amirallik Birinci Lordu Churchill'i Çanakkale Boğazı'na yönelik bu tür bir deniz "gösteri"sinin imkânı konusunda amiralleriyle görüşmekle görevlendirdi. Churchill Doğu Akdeniz'deki donanma komutanlarıyla yaptığı muhaberede bu görevi son derece ciddiye aldı ve sadece denizden yürütülecek bir bombardıman hakkında değil aynı zamanda "sadece gemilerle Boğazları zorlayarak" İstanbul'un kendisini tehdit etmenin –diğer bir deyişle, İstanbul'u tehdit etmek için harp gemilerini, ağır silahlarla donatılan ve mayınlanan Çanakkale Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne geçirmeyi amaçlayan bir harekâtın– mümkün olup olmadığı konusunda onların görüşlerini aldı.

1 Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), s. 129-130.

2 C. F. Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli* (Londra: William Heinemann, 1929), s. 1:51-53.

Çanakkale Boğazı Akdeniz'den Marmara Denizi'ne 65 km'lik bir alanda uzanır. Osmanlılar ve Almanlar İstanbul'u deniz yoluyla istila edilmekten koruyabilmek için, tüm çabalarını Akdeniz'den, Avrupa sahillerinin Asya kıyılarından sadece 1.460 kilometre uzakta olduğu Darboğaz'a uzanan 22 km'lik bir alanda yoğunlaştırdılar. Boğazların bu stratejik ayağında bulunan top bataryaları modernleştirildi ya da takviye edildi. Osmanlılar ve Alman müttefikleri gece harekâtlarını engellemek için ışıldaklar yerleştirdiler. Düşman denizaltılarının geçişini önlemek için sualtı ağları gerdiler. Boğazları geçilmez hale getirmek için yüzlerce mayın döşediler.

Doğu Akdeniz'deki Britanya donanmasının komutanı Amiral Sackville Carden 5 Ocak'ta Churchill'e yanıt verdi ve Osmanlı savunmasını aşmak kolay olmayacaksa da, Boğazların "çok sayıda gemiyle genişletilmiş harekâtlarla" zorlanabileceğini savundu. Amiral Carden Boğazları zorlamak için dört aşamalı bir plan taslağı hazırladı; ilk aşamaya "girişteki istihkâmların azaltılması" adını veriyordu. Bu Britanya ve Fransa'nın gemilerinin Boğazların ağzını açmasına imkân verecek ve güvenli bir yol açan mayın tarama gemilerine koruma sağlayacaktı. Harekâtın ikinci aşamasına "Kepez'e kadar iç savunmanın imhası" adı verildi – Kepez, Boğaz'ın 6 km içerisinde bir noktaydı. Britanyalılar Boğazların en geniş kısmını denetim altına aldıktan sonra, mayınlı bölgelerin yoğunlaştığı ve sahil bataryalarının nakliye rotalarına en yakın olduğu Darboğaz'a ilerleyeceklerdi. Harekâtın son aşamasında filo geriye kalan mayınlı alanları temizleyecek, Darboğaz'ın gerisindeki savunmayı imha edecek ve Marmara Denizi'ne girmek üzere Çanakkale Boğazı'nın geriye kalan 43 km'sinde ilerleyecekti. Carden, sadece deniz gücüyle bu iddialı hedeflere birkaç haftada ulaşacağını iddia etti. Churchill, Amiral Carden'ın taslak planını 13 Ocak'ta onaylanmak üzere Savaş Konseyi'ne sundu.[3]

Savaş Konseyi Carden'ın planını değerlendirmek üzere toplandığı sırada, Ruslar Kafkasya cephesinde Enver'in ordusunu zaten yenmişlerdi ve Britanya'nın yardımına artık ihtiyaç duymuyorlardı. Yine de Çanakkale Boğazı'nda büyük bir deniz zaferi ve Osmanlı başkentinin işgali ihtimali Kitchener'in ilgisini çekiyordu. Batı cephesi tam bir açmaza girerken, doğuda büyük bir atılım ihtimali vardı. Osmanlıların Kasım 1914 ve Ocak 1915 arasında aldıkları yenilgiler –Mezopotamya, Aden, İskenderun Körfezi ve Sarıkamış– Whitehall'daki pek çok kişiyi Osmanlıların çöküşün eşiğinde olduğuna ikna etti. İtilaf Devletleri Boğazları zorlayıp İstanbul'u alırlarsa, Türkiye'yi kesin olarak savaşın dışına atabilirlerdi.

İstanbul bir ödüldü, fakat Akdeniz'i Karadeniz'e bağlayan Boğazlar savaş girişimi için muazzam bir stratejik kazanç olacaktı. Boğazların İtilaf Devletlerinin denetimine girmesiyle birlikte, Britanya ve Fransa, Rus müttefikle-

3 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:57.

riyle birlikte doğudan Almanya ve Avusturya'ya karşı yürütülecek saldırıları koordine etmek için Karadeniz'den asker ve harp malzemesi konuşlandırabilirlerdi. Boğazların açılmasıyla birlikte Rus tahıl batı cephesindeki Britanyalı ve Fransız askerlerini besleyebilirdi. Harekâtın risklerinin farkında olan Kitchener, Savaş Konseyi'nde plana daha şüpheyle bakan meslektaşlarına, başarısızlık halinde gemilerin kolayca geri çekilebileceği konusunda güvence verdi. Bu, kara kuvvetleri gerektirmeyen bir sefer olacaktı.

Bunun savaşın sona ermesini hızlandırabilecek bir atılım olmasını uman Savaş Konseyi, Amiral Carden'ın planını 13 Ocak'ta onayladı. Kraliyet Donanması'na "Konstantinopolis'i hedef alarak, Şubat'ta bir deniz seferine hazırlanması, Gelibolu Yarımadası'nı topa tutup alması" emredildi.[4]

Britanya Ortadoğu'da yeni bir cephe açmaya karar verdikten kısa bir süre sonra müttefiklerini bu konuda bilgilendirdi. Churchill, Britanya'nın Çanakkale Boğazı'ndaki planları konusunda bilgi vermek üzere Fransız mevkidaşıyla temas kurdu. Fransız hükümeti plana tam destek verdi ve sefere yardımcı olmak üzere Britanya'nın komutasında bir donanma filosu göndermeyi taahhüt etti. Churchill 19 Ocak'ta Grandük Nicholas'a, Britanya'nın küçük çaplı bir "gösteri" yapmak yerine, Çanakkale Boğazı'nı zorlamaya ve İstanbul'u almaya çalışacağını haber verdi. Churchill Ruslardan, Karadeniz'den İstanbul Boğazı'nın kuzey kısmına eşzamanlı bir saldırı düzenleyerek İngiliz-Fransız seferini takviye etmelerini istedi. Ruslar da Britanya filosu Marmara Denizi'ne ulaşır ulaşmaz İstanbul Boğazı'na kendi donanma kuvvetlerini göndereceklerini taahhüt ettiler.

Rusların, İtilaf Devletlerinin Boğazlara yönelik saldırısına destek vermek için birçok çıkarı vardı. İstanbul'u ve Boğazları ele geçirme fırsatını yakalamak için geniş çaplı bir Avrupa savaşı beklemişlerdi. İşte şimdi o fırsat ellerindeydi; kendi iddialarını gerçekleştirmeden önce, başka bir gücün –özellikle Yunanistan'ın– İstanbul'a asker göndermesinden endişe ediyorlardı. Ruslar, Boğazlara yönelik ortak bir saldırıya destek sözü vermekle birlikte, Konstantinopolis konusundaki hak iddialarını askerî yollar yerine diplomasiyle güvence altına almaya çok daha fazla enerji sarf ettiler.[5]

Dolayısıyla Çanakkale seferinin planlaması, savaş sırasında İtilaf Devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda müzakere-

4 Henry W. Nevinson, *The Dardanelles Campaign* (Londra: Nisbet & Co., 1918), s. 33; Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:59.

5 Tıpkı Rusya gibi, Konstantinopolis üzerinde tarihsel ve dinsel bir hak iddiası olan Yunanistan, Boğaz'daki İtilaf harekâtına yardımcı olmak için büyük bir piyade kuvveti göndermeyi teklif etmiş ve Britanya, Rusya'nın hassasiyetlerini dikkate alarak bu teklifi reddetmişti. Bkz. McMeekin, *Russian Origins*; Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, cilt 1.

lerin yürütülmesi gibi daha önce niyetlenilmeyen bir sonuç doğurdu. Çarlık hükümeti, İngiliz-Fransız donanmasının Çanakkale Boğazı'na yönelik saldırısı karşılığında, müttefiklerinin Rusya'nın Türk toprağı üzerindeki hak taleplerini resmen tanımasına çalışacaktı. Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov 4 Mart 1915'te Britanya ve Fransa elçilerine bir yazı göndererek, İtilaf Devletlerinin "Rusya'nın geçmişe dayanan emelleri" doğrultusunda "Konstantinopolis ve Boğazlar meselesi" üzerinde anlaşmasını istedi. Sazonov, Rusya'nın istediği toprakların sınırlarını da açıkça belirtti: İstanbul şehri; Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı'nın Avrupa kıyıları ve Enez-Midye Hattına (1912'de Birinci Balkan Savaşı sonunda yenik Osmanlılara dayatılan sınır) kadar Osmanlı Trakyası. Bu, Boğazların Asya yakasını, İstanbul'un Asya'daki yarısını ve Marmara'nın Asya kıyılarını Osmanlı yönetiminde bırakacak, fakat Karadeniz ve Akdeniz'i birleştiren hayati suyollarında Rus hâkimiyeti kuracaktı.

Britanya veya Fransa'nın hiçbir çıkarı Rusların bu cüretkâr talepleriyle uzlaşmadığı için, Londra ve Paris olumlu yaklaşacaktı. Britanya 12 Mart'ta, "tüm savaşın en değerli ödülü" olarak adlandırdığı Rusya'nın bu talebini kabul etti, fakat buna karşılık zamanı gelince Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etme hakkını saklı tuttu. Fransa Osmanlı topraklarından ne istediğini zaten biliyordu: Fransa, Rusya'nın Konstantinopolis ve Boğazlar üzerindeki hak iddialarını tanıması karşılığında Suriye'yi (Filistin de dahil), İskenderun Körfezi'ni ve Kilikya'yı (Güneydoğu Türkiye şehri Adana civarındaki kıyı bölgesi) istiyordu. Bu iddialar ve Britanya'nın erteleme talebi 4 Mart ve 10 Nisan 1915 arasında mübadele edilen ve daha sonra İstanbul Anlaşması –savaş sırasında, düşmanlarının o zamana kadar beklediğinden daha fazla direnç gösteren bir Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamayı amaçlayan birtakım planlardan ilki– olarak bilinen bir dizi belgeyle resmiyet kazandı.[6]

İtilaf Devletleri Ocak sonu ve Şubat başında filolarını Boğazların dışına topladılar. Britanya ve Fransa, Yunan hükümetiyle yapılan anlaşma çerçevesinde, harekât üssü olarak Çanakkale Boğazı'na yaklaşık 80 km uzakta olan tartışmalı Limni Adası'ndaki Mondros Limanı'nı "ödünç" aldı. Britanya, daha küçük İmbros ve Tenedos (bugün Türkçe Gökçeada ve Bozcaada isimleriyle bilinirler) adalarını da işgal etti; bu iki ada Çanakkale Boğazı girişinin iki tarafında Türk kıyılarının görüş alanı içerisindeydi. Türkiye Yunanların Birinci Balkan Savaşı'nda ele geçirilen bu adalar üzerindeki hak iddialarını hiçbir zaman tanımadığı için, İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı girişindeki var-

6 "The Constantinople Agreement", *The Middle East and North Africa in World Politics, vol. 2: 1914-1945*, J. C. Hurewitz (ed.), (New Haven, CT: Yale University Press, 1979), s. 16-21.

lığı Yunanistan'ın tarafsızlığını ihlal etmedi (Yunanistan savaşa ancak Haziran 1917'de İtilaf Güçlerinin tarafında girdi).

İtilaf Devletlerinin savaş planlamacıları, Çanakkale Boğazı'ndaki deniz manevraları çerçevesinde bazı kara kuvvetlerini konuşlandırmaları gerekeceğini de çok geçmeden anladılar. Britanya'nın istihbarat raporları Gelibolu Yarımadası'nda 40.000 Türk askerinin var olduğunu iddia ediyordu. Bu Osmanlı askerleri büyük bir deniz saldırısıyla karşılaştıklarında geri çekilseler bile, Boğazların İtilaf gemileri için güvenli kalması adına, Britanya ve Fransa'nın Çanakkale Boğazı boyunca terk edilmiş olan tahkimatları emniyet altına almaları gerekecekti. Ayrıca düşen İstanbul'u ellerinde tutmak için bir işgal ordusuna da ihtiyaçları olacaktı. Mesele, Lord Kitchener'i bir doğu seferi için batı cephesinden piyade aktarmaya ikna etmekti.

Kitchener, Çanakkale seferinin bir bütün olarak savaş girişimi açısından yaratabileceği faydalarla ilgilendiği için, ordunun işe karıştırılması ihtiyacı konusunda yola geldi. Fakat Churchill'i, Boğazları zorlamak için her şeyden önce deniz gücüne bel bağlaması konusunda uyarmaya da devam etti. Savaş lordu, piyadeyi, en çok ihtiyaç duyulan yer olduğuna inandığı batı cephesine yönelmeden önce, Türkiye'ye yönelik kısa bir seferde ödünç olarak kullanılabilecek geçici bir unsur gibi görüyordu. Dolayısıyla kara kuvvetleri, donanma Boğazları zorlayana kadar ihtiyat olarak tutulacaktı. Kitchener buna dayanarak Şubat sonunda Mısır'daki Britanyalı kumandanına, 36.000 Anzak askerini Mondros'taki Kraliyet Donanması Tümeni'ne mensup 10.000 askere katılmak üzere göndermesini emretti. Fransızlar da Çanakkale seferi için kara kuvvetlerini toplamaya başladılar. Avrupalı birlikler, sömürge askerleri ve Yabancı Lejyonerlerden oluşan Doğu Seferi Kolordusu (Corps Expéditionnaire d'Orient) –toplamda 18.000 kişi– seferber edildi ve Mart'ın ilk haftasında Boğazlara gönderildi.

İtilaf askerlerinden ve denizcilerinden oluşan on binlerce kişinin Çanakkale Boğazı'nda buluşmasıyla birlikte, "gösteri" artık giderek bir sefere dönüşüyordu – İtilaf Güçlerinin kaybetmeyi göze alamayacağı bir gösteri. Kitchener'in, Britanya'nın başarısız bir saldırıyı itibar kaybetmeden bitirebileceğine yönelik iddiasının artık tutar tarafı yok gibi görünüyordu. Şubat 1915'te Çanakkale Boğazı'nın dış kalelerine yönelik açılış salvosuyla birlikte, Britanya öyle büyük bir gösteriş yaptı ki, ciddi anlamda itibar kaybetmeden geri dönmek imkânsızdı.

Derin Mondros Limanı'nda sanayi çağının savaş araçlarını Ortadoğu cephesine taşıyan oldukça etkileyici bir filo toplanmıştı. Britanya ilk uçak gemisini Çanakkale Boğazı'na gönderdi. Ark Royal gövdesindeki bir atölyede bu-

lunan deniz uçaklarını kalkış için suyun yüzeyine konuşlandırmak ve çıkarmadan sonra geri almak üzere iki vinçle donatılan ve böylece dönüştürülmüş bir ticaret gemisiydi. Ark Royal'de bulunan altı deniz uçağı, Limni ve Bozcaada'ya daha geniş menzilli ağır uçaklar için iniş pistleri inşa edilene kadar, Çanakkale Boğazı'ndaki harekâtlar için hava keşfi sağlayacaktı. Britanya'nın on dört ve Fransa'nın dört muharebe gemisi arasında, aynı yıl hizmete giren bir "süper-dretnot" olan devasa *Queen Elizabeth* en büyük ve en modern savaş gemisi olarak dikkat çekiyordu. Geminin 38 cm'lik sekiz topu, Doğu Akdeniz'deki en büyük toplardı ve 28 km mesafeye bir tonluk top mermisi ateşleyebiliyordu. Daha küçük dretnotlar ve daha eski savaş gemileri 30 cm'lik –daha kısa menzilli fakat hâlâ güçlü– toplar atıyordu. Limanı, aralarında kruvazörler, destroyerler, denizaltılar, mayın tarama gemileri ve torpidobotların bulunduğu yetmiş gemi daha doldurmuştu. İngiliz-Fransız filosunun birleşik ateş gücü toplamda orta büyüklükte ve ağır 274 toptan oluşuyordu.

Deniz harekâtları 19 Şubat 1915'te başladı. İtilaf Devletleri filosunun ilk hedefi Çanakkale Boğazı'nın dış kalelerini –Avrupa yakasında Seddülbahir civarında ve Asya kıyısında Kumkale'de– ve bu kalelerde bulunan çağdışı topları imha etmekti. Britanya'nın modern dretnotları Türk toplarından daha uzun menzilliydi. Kalelere, kıyıya 8-12 km uzaktan, hiç karşılık görmeden ateş açtılar. Britanya gemileri, Osmanlı mevzilerine tam isabet gibi görünen birkaç atış yaptıktan sonra hasar tespiti için kıyıya daha da yanaştılar. Türk topçuları ancak ondan sonra karşı ateş açtılar ve Britanya gemilerini, taktiklerini gözden geçirmek için emniyetli bir mesafeye çekilmek zorunda bıraktılar.

Her ne kadar başarısız olsa da, İtilaf güçlerinin Boğazları bombardımana tuttuğuna ilişkin haberler İstanbul'da paniğe neden oldu. Osmanlı hükümeti ve saray başkentten ayrılıp, İstanbul ve Ankara arasında bulunan Anadolu kenti Eskişehir'e taşınmak için hazırlık yaptılar. Hazine zaten altın rezervlerini emaneten Anadolu'ya taşımaya başlamıştı. Türklerin tepkisi, Londra'da, Boğazlara yönelik başarılı bir zorlama girişiminin İstanbul'da Jön Türk hükümetini devirecek ve Osmanlıların hemen teslim olmasına neden olacak siyasal bir krize yol açabileceği konusunda umutları artırdı. Özellikle Kitchener İstanbul'a yönelik başarılı bir taarruzun bu tür bir devrimi tetikleyebileceği umudunu hep taşımıştı.[7]

Açık denizler ve kötü hava koşulları çarpışmaların yeniden başlamasını beş gün geciktirdi. 25 Şubat'ta Amiral Carden, Türk mevzilerine yönelik bombardımanı daha yakın mesafeden yeniden başlattı. Böyle yaparak da

7 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (1918; yeniden basım Reading, BK: Taderon Press, 2000), s. 123-134.

gemilerini düşman ateşine maruz bıraktı. *Agamemnon* dretnotu Türk topçu ateşiyle ağır hasar gördü. Fakat gün boyu süren bombardıman boyunca diğer gemiler, Çanakkale Boğazı'nın Asya ve Avrupa yakalarındaki dış kalelerde bulunan Türk toplarını susturmayı başardı. Savunma halindeki Türk askerleri İtilaf kuvvetlerinin yoğun ateşi altında mevzilerini terk ettiler. Kraliyet Deniz Piyadelerine mensup müfrezeler geriye kalan topları imha etmek için Gelibolu Yarımadası'nın güney ucuna çıktıklarında, hiçbir müdahaleyle karşılaşmadan kalelere ilerlediler ve top platformlarını emniyetli bir şekilde imha ettikten sonra gemilerine geri bindiler.[8]

İtilaf gemileri artık dış kalelerdeki toplardan ateş açılma korkusu olmadan Çanakkale Boğazı ağzına girebilirlerdi. Bu, Amiral Carden'ı seferin ikinci aşamasına geçmek konusunda rahatlattı: Mayın temizleme harekâtları ve Boğazların ağzından Kepez Noktasına kadar iç savunma hatlarının imhası. Britanyalılar hızla ilerledikçe, Çanakkale Boğazı'nın nispeten az sayıda Türk kara kuvveti tarafından müdafaa edildiğini göreceklerdi. Ne var ki yanlış istihbarat ve kötü hava Britanya'nın seferini yavaşlattı ve Türklere mevzilerini takviye etmek için fazlasıyla zaman verdi.

Şiddetli rüzgâr ve dalgalı deniz, Britanya ve Fransa'nın gemilerinin hassas mayın temizleme işine girişmesini Şubat sonu ve Mart ortası arasında peş peşe günlerce engelledi. Hava koşulları mayın temizleme gemilerinin çalışmasına izin verdiğinde, Britanya ve Fransa'nın muharebe gemileri, trol gemilerini kıyıdaki ağır silahlardan korumak için Boğazlara girdiler. İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazı'nın iç kıyılarına sıralanan sabit sahil bataryalarını imha etme çabalarında hüsrana uğradılar. Toplar çok iyi yerleştirilmişti ve deniz seviyesinden hemen hemen hiç görünmüyor, ulaşılamıyorlardı. İtilaf kuvvetlerinin muharebe gemilerinden ateşlenen ağır toplar platformların etrafını saran zemine dalıyor, fakat topları hiç hasar vermeden içe gömüyordu. Gemiler geri çekilince de, Osmanlılar ve Almanlar platformları yeniden kazıp çıkarıyor ve kıyı bataryalarını yeniden çalışma düzenine sokuyordu.[9]

Ne var ki Britanya ve Fransa kıyı bataryalarıyla girdikleri düelloda hayal kırıklığına uğradıkça, Almanların Çanakkale Boğazı'na yerleştirdikleri yeni seyyar topçular İtilaf gemileri için en büyük tehlikeye dönüştü. Bir Fransız deniz subayı "Bu berbat toplar duman çıkarmıyorlar, çok küçük ve son de-

8 *Agamemnon*'a verilen hasar 15 Nisan'da hâlâ gözle görülür haldeydi; Yeni Zelandalı bir asker, geminin "bir bayrak direğinin vurulduğunu ve bacalarından birinin parçalandığını" belirtiyordu. Glyn Harper (ed.), *Letters from Gallipoli: New Zealand Soldiers Write Home* (Auckland: Auckland University Press, 2011), s. 59.

9 Mart ortasında Osmanlı yetkilileriyle birlikte Boğaz'ı gezen ABD Büyükelçisi Morgenthau, İtilaf kuvvetlerinin şiddetli bombardımanının Türk bataryalarına neredeyse hiç hasar vermediğini görmüştü. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 135-149.

Türk bataryası, Gelibolu. Türk topçuları İtilaf gemileri üzerinde yıkıcı bir etki yaratabilmek için seyyar topları Çanakkale Boğazı'na bakan yamaçların ardında konuşlandırıyorlardı. Bir Fransız deniz subayının belirttiği gibi, "Bu berbat toplar duman çıkarmıyorlar, çok küçük ve son derece seyyarlar ve onların yerini saptamak için verebileceğim bir tavsiye yok." (Kaynak: Bain Collection, Library of Congress, LC-DIG-ggbain-20341.]

rece seyyarlar ve onların yerini saptamak için verebileceğim bir tavsiye yok" diye şikâyet ediyordu. Seyyar obüsler Boğazlar'ı yanlayan yamaçların ardından ateşleniyor ve İtilaf gemilerinin saldırıya açık güvertelerine şarapnel bırakarak ağır zayiata neden oluyordu. Mayın temizleme harekâtları sırasında meydana gelen bir tam isabet *Améthyst* kruvazöründe yirmi Fransız denizcisinin canına mal oldu. Seyyar topların yerini ancak keşif uçakları saptayabiliyordu. Fakat Britanyalı pilotlar obüs mevzilerini aşağıdaki gemilere bildirmeden önce, top mürettebatları istilacı gemilere yönelik ölümcül atışlarını emniyetli bir şekilde yeniden yapabilmek için obüslerin parçalarını yeni konumlarına zaten taşımış oluyorlardı.[10]

Muharebe gemileri seyyar bataryaların yerini saptamakta ne kadar başarılıysa, mayın temizleme gemileri de mayınların yerini tespit etmekte ancak o

10 Capitaine de Corvette X ve Claude Farrère, "Journal de bord de l'expédition des Dardanelles (1915)", *Les œuvres libres* 17 (1922), s. 218-229.

kadar başarılıydı. Britanya istihbaratı, Türklerin Çanakkale Boğazı ağzından Darboğaz'a kadar mayın döşediğini rapor etti. Aslında Osmanlılar akıllıca bir hamleyle mevcut sınırlı kaynaklarını daha kuzeyde Çanakkale Boğazı'nın en dar alanlarına yığmayı tercih ettiler ve böylece Kepez Noktası ile Darboğaz arasındaki suları düşman gemileri için geçilmez hale getirdiler. Bu, İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale Boğazı'nın hiç mayın bulunmayan en geniş kısmında tarama yaparak haftalar harcaması anlamına geliyordu. Bir Fransız deniz subayı, Almanların İtilaf kuvvetlerini kasten yanlış yönlendirdiğinden şüpheleniyordu: "Mayın hatlarının konumu, sayısı ve yoğunluğu hakkında sahip olduğumuz oldukça kesin bilgiye (muhtemelen Boche kaynaklı) rağmen, *henüz tek bir mayın bile bulamadık*" diye öfkeleniyordu günlüğünde. "O zaman 25 Şubat'tan beri burada ne halt ediyoruz?"[11]

Bir ay süren harekâtlarda İtilaf donanması Osmanlı bataryaları karşısında çok az ilerleme kat etmiş ve mayın tarama gemileri eli boş dönmüştü. Londra'da Winston Churchill giderek sabırsızlanıyordu. "Gemi ve adam kaybetmeden başarı elde edilemiyorsa, elde edilecek sonuçlar böyle bir kaybı meşrulaştıracak kadar önemlidir" diyordu, 11 Mart'ta Amiral Carden'a gönderdiği telgrafta. "Bir kararın uygulanması için iyi planlanmış her eylem, üzücü kayıplara yol açsa bile, desteğimizi alacaktır." Amiral Carden, Churchill'in baskılarına, 15 Mart'ta iç kalelere saldırma ve Darboğaz'ı zorlama emri vererek yanıt verdi. Fakat bu baskı, 16 Mart'ta ruhsal bir çöküntü yaşayan ve tıbbi bakım için Malta'ya gönderilmek zorunda kalan Carden'a büyük zarar verdi. Onun yerini ise 18 Mart sabahı harekâtları başlatma emri veren yardımcısı Koramiral J.M. de Robeck aldı.[12]

Açık ve sakin 18 Mart sabahı İngiliz-Fransız donanması, bir Alman subayının "bugüne kadar yüzen zırhlılar ile kara bataryaları arasında meydana gelen en büyük muharebe" olarak betimlediği saldırıyı başlatmak üzere Boğazlara girdi. Öğleden önce süper-dretnot *Queen Elizabeth*, Britanya'nın en büyük altı gemisinden oluşan bir filoya Boğazların ağzına doğru öncülük ederek, Osmanlı kalelerine, bir tanığın deyimiyle "gerçekten de dehşet verici bir oranda" ateş açtı. "Kalelerin içinde ve civarında mevcut olan koşullar altında insanların yaşayabilmesinin imkânsız görünmesi ... gerçeğine rağmen, kaleler iyi şekilde yanıt veriyordu." Çanakkale ve Kilitbahir kasabalarındaki metruk ahşap evler ateş aldı ve gün boyu yandı. Doksan dakika bo-

11 Capitaine de Corvette X ve Farrère, "Journal de bord", s. 214-215. İsimsiz ilk yazar Fransız muharebe gemisi *Suffren*'de görev yapmışa benziyor; Kaptan Claude Farrère 18 Mart 1915'te batan *Bouvet*'den sağ kurtuldu.

12 Nevinson, *The Dardanelles Campaign*, s. 57-58.

yunca iki taraf da birbirine karşı nihai bir üstünlük elde edemeden birbirini vurdu.[13]

Saat 12.30'da dört Fransız harp gemisi şevkle muharebeye katıldı ve Kepez Noktasına doğru öncülüğü ele geçirdi. Fransız gemileri Boğazlara ilerledikleri sırada, Darboğaz'da bulunan kalelerden, kıyı bataryalarından ve seyyar obüslerden açılan yoğun çapraz ateşin altında kaldılar. *Suffren* ve *Bouvet* sonraki saat boyunca birkaç tam isabet aldıysa da, inatla ateş etmeyi sürdürdü. Türk ateşi bir saatlik şiddetli top atışının ardından yavaşlamaya başlayınca, Fransız filosuna yeni gelen Britanya gemileriyle yer değiştirerek geri çekilmesi emredildi.

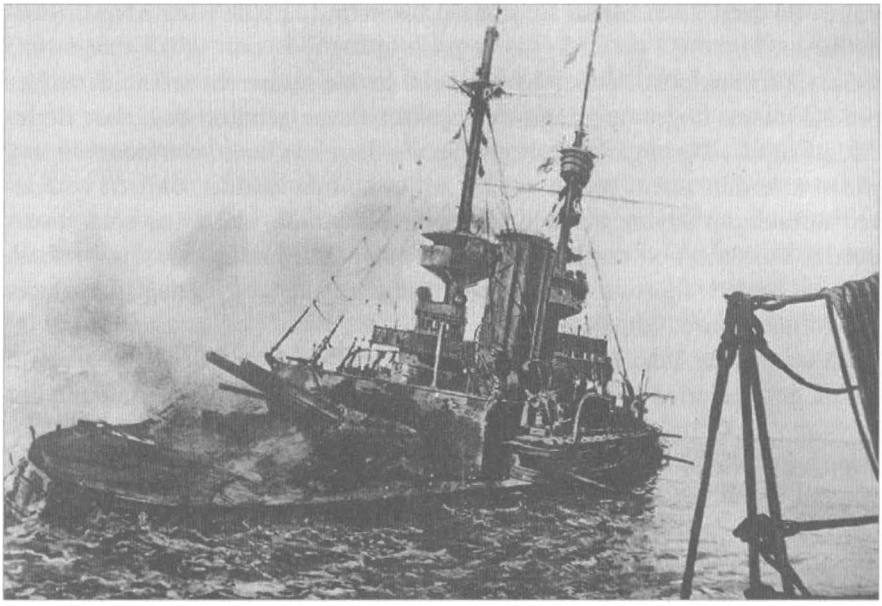
Bu sırada işler İtilaf kuvvetleri için ters gitmeye başladı. *Bouvet* Boğazların dışına doğru ilerlediği sırada, güçlü akıntıyla sürüklendi ve Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyıları açıklarında, Erenköy Koyu'nda bir mayına çarptı. Patlama harp gemisinin gövdesinde devasa bir delik açtı ve gemi hemen sancağa yattı. Direkleri yatay hale gelen ve bacaları kaynayan deniz suyuyla dolan *Bouvet* iki dakika içerisinde alabora oldu; üç pervanesi ise hâlâ havada dönüyordu. Geminin 724 kişiden oluşan mürettebatının neredeyse tamamı, aniden denizin dibini boyladığında alabora olan gövdede sıkışıp kaldı. Bir Fransız subayı günlüğüne "Hiç kimse, Tanrı bile geminin ölümcül hareketini durduramazmış gibi görünüyordu" diye yazıyordu. "Yüz yıl yaşasam bile, *Bouvet*'nin batışını izlerken yaşadığım dehşeti asla unutamam." Her şey birkaç dakika içinde oldu. Sadece altmış iki kişi hayatta kaldı.[14]

Erenköy Koyu'ndaki mayınlar İtilaf kuvvetlerini tamamıyla gafil avlamıştı. Haftalar süren mayın temizleme harekâtları sırasında Britanya ve Fransa'nın gemilerinin manevralarını gözlemleyen Osmanlılar, 7-8 Mart gecesi koy ağzı boyunca yirmi yeni mayın yerleştirmişlerdi. Bu mayınlar İtilaf güçlerinin hem mayın temizleme gemilerinin hem de hava keşiflerinin gözünden tamamen kaçmıştı. *Bouvet*'yi neyin batırdığı –topçu mu, serseri bir mayın mı, yoksa kıyıdan gönderilen bir torpido mu– belli olmadığı için, Britanya'nın birkaç harp gemisi de Erenköy Koyu'nda felakete uğradı. Öğleden sonra saat dört sıralarında, Britanya'nın muharebe gemisi *Inflexible* bir mayına çarptı; hemen onun ardından bu kez *Irresistible* bir başka mayına isabet etti ve bu isabet geminin dümenini tahrip ederek yönünü kaybetmesine neden oldu. *Irresistible*'a yardım için gönderilen *Ocean* da bir başka mayına çarptı. Yirmi mayın, aynı hat üzerindeki dört gemiye mal olmuştu.

---

13 Hans Kannengiesser, *The Campaign in Gallipoli* (Londra: Hutchinson & Co., tarih belirtilmemiş), s. 76. Associate Press'ten gazeteci George Schreiner, İtilaf bombardımanının etkilerini tasvir ediyordu; alıntılayan Tim Travers, *Gallipoli 1915* (Stroud, BK: Tempus, 2004), s. 33 [*Gelibolu 1915*, çev. Fırat Asya, Elips Kitap, Ankara, 2008].

14 Batan *Bouvet*'den sağ kurtulan Farrère, gemideki 724 kişiden sadece 62'sinin kurtarıldığını iddia ediyordu. Capitaine de Corvette X ve Farrère, "Journal de bord", s. 235-238.

Irresistible'ın batması. Erenköy Koyu boyunca yerleştirilen yirmi Osmanlı mayınından oluşan bir zincir, 18 Mart 1915'te meydana gelen feci deniz muharebesinde aynı hat üzerindeki dört İtilaf gemisine –aralarında HMS *Irresistible* da vardı– mal oldu. Kraliyet Donanması, Türk topçuları suya gömülmekte olan *Irresistible*'ı tamamen batırmadan önce, geminin mürettebatının büyük bölümünü kurtarmayı başardı. [Kaynak: Bain Collection, Library of Congress, LC-USZ62-110854.]

Bir geminin battığını, diğer üçünün de zor durumda olduğunu gören Türk topçuları zaferin kokusunu aldılar ve daha fazla gayret edip karaya oturan gemilere ateş açtılar. Hedefi çok iyi ayarlanmış bir top mermisi, Fransız gemisi *Suffren*'in cephaneliğini vurdu ve on iki denizciyi öldüren ve yeni patlamaları engellemek için cephaneliğin suya tutulmasından önce gemiyi neredeyse batıran büyük bir patlamaya neden oldu. *Gaulois* da top ateşinden ağır hasar gördü ve su almaya başladı. *Queen Elizabeth* beş tam isabet aldı. Ağır hasar gören *Inflexible* Boğazlardan çekilir çekilmez ve *Ocean* ve *Irresistible*'ın hayatta kalan mürettebatı artık devre dışı kalan gemilerinden kurtarılır kurtarılmaz, Amiral de Robeck tüm gemileri geri çağırmak için bayrak çekti.

Bir batarya İngiliz-Fransız filosunun bu zor durumundan bilhassa memnun oldu. Aralık 1914'te Britanya'nın bir denizaltısı tarafından torpille vurulan talihsiz *Mesudiye*'nin topları denizin dibinden kurtarılmış ve batan geminin adı verilen bir tahkimata yerleştirilmişti. Geminin topçu mürettebatından hayatta kalıp Mesudiye Bataryasında bir araya gelenler, cephanelik-

leri neredeyse boşalana kadar ateş ettiler. *Mesudiye*'nin topçu subayı Şefik Kaptan, yenilen İtilaf donanmasının geri çekilmesini izlerken yaşadığı büyük sevinci anımsıyordu. "Muharebe kazanıldı" diye seviniyordu. "Gemimizin kaybının intikamını almaya yardım etmiştik." Türk topçuları her iki gemi de denizin dibinde *Bouvet*'ye (ve *Mesudiye*'ye) katılana kadar, sürüklenen *Ocean* ve *Irresistible*'a ateş etmeyi sürdürdüler.[15]

Son İtilaf gemisi Çanakkale Boğazı'ndan çıktığında, Türkler elde ettikleri başarının boyutunu ve önemini pek de kavrayamıyorlardı. Bu aslında Büyük Savaş'taki ilk Osmanlı zaferiydi. Boğazlarda mutluluktan havaya uçan top mürettebatı bataryalarının siperlerine fırlayarak geleneksel Osmanlı sloganını haykırıyorlardı: "Padişahım Çok Yaşa!" Fakat İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirleri oldukça sessizdi. İstanbul'daki Amerikan büyükelçisi, polisin kent halkını bu zaferi kutlamak üzere bayrak asmaya teşvik etmek için kapı kapı dolaşmak zorunda kaldığını belirtiyordu. Kendiliğinden hiçbir gösteri veya zafer alayı yaşanmadı.

Osmanlı ordusunda genç bir teğmen olan Hakkı Sunata, deniz zaferini bir kahvehanede oturup arkadaşlarına mektup yazarken öğrendi. O günü daha sonra şöyle anlatıyordu: "Muharebe hakkında çok az şey biliyorduk" ve "düşmanın kayıplarının boyutlarını idrak edemiyorduk. Zannedersem başlangıçta hükümet bile bunun önemini kavrayamıyor ve bu nedenle bunu büyük bir zafer olarak sunmaktan çekiniyordu." Genel Karargâh günün çarpışmaları hakkında İstanbul basınına bir dizi rapor göndererek, İtilaf Devletleri tarafından gerçekleştirilen saldırının vahşiliğinden ve Türk kuvvetlerinin dünyanın en büyük donanmasına karşı anavatanı savunurken gösterdikleri kahramanlıktan bahsetti. Yine de Osmanlılar muharebenin bittiğine tam olarak inanmıyor ve İtilaf gemilerinin harekâtlarını sürdürmek için ertesi gün geri dönmelerini bekliyorlardı.[16]

Diğer yandan Britanyalılar ve Fransızlar aldıkları yenilginin büyüklüğüyle sersemlediler. Üç muharebe gemisi batmıştı ve diğer üçü ise öyle hasar görmüştü ki kullanılamaz hale gelmişlerdi; 1.000'den fazla kişi yaşamını yitirmiş, yüzlercesi yaralanmıştı. İtilaf kuvvetlerinin muharebe filosunun toplam gücü tek bir günlük harekâtta üçte bir oranında azaldı ve bu sırada Osmanlı mevzilerine kayda değer bir hasar da verilemedi. Britanyalılar ve Fransızlar bunu bilmiyorsa da, Osmanlılar muharebeden neredeyse hiç yara almadan çıktılar. İç top bataryaları büyük ölçüde korundu, Kepez Noktası ve Darbo-

15 Mehmed Fasih, *Gallipoli 1915: Bloody Ridge (Lone Pine) Diary of Lt. Mehmed Fasih* (Istanbul: Denizler Kitabevi, 2001), s. 6'da editörün giriş yazısından alıntı.

16 I. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), s. 84-85. Basında çıkan hükümet raporlarının örnekleri için bkz. İstanbul'da yayımlanan yarı resmî günlük gazete *İkdam*'da çıkan makaleler: Murat Çulcu, *İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi* (İstanbul: Denizler Kitabevi, 2004), s. 1:160-165.

ğaz arasındaki mayınlı alanlar bozulmadan kaldı ve 150'den az zayiat verdiler. 18 Mart yenilgisi Çanakkale Boğazı'ndaki deniz harekâtının sonunu belirledi ve kara harekâtına yönelik planları harekete geçirdi.[17]

Londra'ya dönersek, Savaş Konseyi son derece sakıncalı bir durumu enine boyuna değerlendirmek için 19 Mart'ta toplandı. Çanakkale Boğazı'ndaki bozgunun ardından, Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nden oluşan piyade birliklerinin başkomutanı Sir Ian Hamilton, Lord Kitchener'i Boğazların sadece donanmayla zorlanamayacağına ikna etti. Gelibolu Yarımadası'nı almak ve gemilerin Boğazlara girip İstanbul'a ilerlemesine imkân sağlamak üzere topları etkisiz hale getirmek için büyük bir kara kuvveti gerekiyordu. Britanya'nın böyle korkunç bir yenilginin hemen ardından çarpışmalardan çekilmesi ihtimali söz konusu olamazdı. Kraliyet Donanması da buna benzer başka bir yenilgi daha almayı kaldıramazdı. Kitchener, her ne kadar uzun zamandan beri batı cephesi dışındaki büyük bir harekâta ordu göndermeye karşı çıkıyorsa da, başka bir alternatif görmüyordu. "Görüşlerimi biliyorsunuz" diye yanıt verdi Hamilton'a. "Çanakkale Boğazı geçişi zorlanmalı ve engelleri ortadan kaldırmak için Gelibolu Yarımadası'na büyük askeri harekâtlar düzenlemek gerekiyorsa, bunlar gerçekleştirilmeli ve başarılmalı." Kitchener sefer için 75.000 piyade verdi.[18]

Bu noktada Rusya, İtilaf kuvvetlerinin Osmanlı başkentine düzenleyeceği taarruzdan çekildi. Britanya ve Fransa'nın gemileri Marmara Denizi'ne ulaşmayı başaramadığı için, çarın kuvvetleri kendilerini Boğaziçi'nin kuzey boğazlarına saldırı düzenlemek zorunda hissetmediler. Ruslar, Karadeniz kıyısındaki küçük çaplı gösteriler haricinde, Çanakkale Boğazı'ndaki İtilaf kuvvetlerini rahatlatmak için çok az şey yaptılar. Gelibolu seferine ilişkin resmî Britanya tarihi, "Bir Rus çıkarması korkusunun, üç Türk fırkasını neredeyse Haziran sonuna kadar Boğaziçi'nde alıkoyduğunu" cömertçe söylüyordu; aksi halde bu askerler Çanakkale Boğazı'nı müdafaa etmek üzere gönderilmiş olabilirlerdi.[19]

İtilaf Devletleri Gelibolu Yarımadası'nın istilasına hazırlanmak için kendilerine bir ay verdiler. Bu, o zamana kadar denenmiş en büyük deniz çıkarması olduğu görülecek bir harekâtı planlamaya ve koordine etmeye yeterli bir zaman değildi. Ne var ki İtilaf savaş planlamacıları, bu süreç ne kadar uzun sürerse, Osmanlıların ve Alman müttefiklerinin böyle bir istilayı püskürtmek için o kadar iyi hazırlanacaklarını biliyorlardı. Türkler zaten deniz ha-

17 Kannengiesser, *The Campaign in Gallipoli*, s. 77-78.

18 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:98-99.

19 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:124-125.

rekâtlarındaki gecikmeler sayesinde, yarımadadaki mevzilerini takviye edebilmek için bir aylık bir avantaj elde etmişlerdi. Bu koşullarda Britanya'nın savaş planlamacılarının karşılaştığı güçlük, gelecek dört hafta boyunca Osmanlıların ve Almanların yine aynı süre zarfında iyi planlayarak oluşturabilecekleri savunma hatlarını bastıracak bir taarruz planı yapmaktı.

İstilacılar daha büyük güçlüklerle karşılaştılar. Müşterek bir deniz ve kara harekâtı için gereken lojistik ve planlama son derece karmaşıktır. Askerleri, seyyar topçuları, mühimmatı, çeki hayvanlarını ve yiyecek, su ve ikmal maddelerini muharebe alanına nakletmek için yük gemilerinin toplanması gerekiyordu. Bir koy çıkarması çok sayıda çıkarma gemisi ve layter gerektirir. Britanyalı subaylar mevcut bütün küçük gemileri nakit olarak ödeyip satın almak için Akdeniz limanlarını taradılar (Britanyalı subayların tekne satın alma çabaları elbette Türk ve Alman istihbaratını eli kulağında bir çıkarma harekâtı konusunda alarma geçirdi). Çıkarma sahilleri için iskelelerin ve dubaların inşa edilmesi ve askerî mühendislerin bu rıhtım tesislerinin montajını olumsuz koşullarda yapmaya çalışması gerekiyordu. Yaralıları almak için sıhhiye personeli ve tesislerinin hazırlanması ve ciddi vakaları Malta ve İskenderiye'deki sıhhiye merkezlerine nakletmek üzere hastane gemilerinin konuşlandırılması gerekiyordu. Her biri kendi başına oldukça hayati olan bu ayrıntılar listesinin sonu gelmiyordu.

İstila kuvvetindeki askerlerin çeşitliliği planlamayı daha da karmaşıklaştırıyordu. Büyük Savaş'taki hiçbir muharebe meydanının Gelibolu'dan daha küresel olmadığı görülecekti. Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti tüm dünyadan yaklaşık 75.000 kişiden oluşuyordu. Britanyalı askerlerin –Galliler, İrlandalılar, İskoçlar ve İngilizler– yanı sıra, Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar (hem Pakeha hem de Maori birlikleriyle), Gurkalar ve Sihler, Fransızlar, tüm dünyadan yağan Yabancı Lejyonerler ve tüm Afrika'dan –Senegal, Gine, Sudan ve Mağrip– gelen sömürge askerler vardı. Askerler güçbela iletişim kurabildikleri adamlara karşılıklı olarak güveniyordu. Yurtdışı sefer kuvveti, her bir birliğin hareketlerine yol gösterecek net bir muharebe planı olmadan, tıpkı bir Babil Kulesi'ne dönüşme riski taşıyordu.[20]

Her ne kadar görevleri istilacılarınkinden daha basit olsa da, riskler Osmanlı savunma kuvvetleri açısından daha yüksek olmayabilirdi. Gelibolu'yu haklı olarak imparatorlukları açısından bir hayatta kalma mücadelesi olarak görüyorlardı. Üçüncü Ordu'yu Kafkasya'da topyekün yenilgiye götürdükten sonra İstanbul'a dönen Enver Paşa, yeniden kaybetmeye tahammülü olmadı-

20 Türkler tarafından esir alınan Senegalli askerlerden bazıları aslında Sudanlıydı. Muhammad Kamara kendisini sorgulayan Türk görevlilere "Ben Sudanlıyım. Fakat bugünlerde Fransızlar bütün siyahlara Senegalli diyor ... [Fransız ordusunda] çok fazla Sudanlı var" dedi. Ahmet Tetik, Y. Serdar Demirtaş ve Sema Demirtaş (ed.), *Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri - Ifadeler ve Mektuplar* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009), s. 1:22.

ğını biliyordu. Zafer için topyekûn bir organizasyon oluşturmak ve Boğazların Asya ve Avrupa sahillerinden oluşan çok geniş bir alana yayılmış birlikler arasında açık haberleşme hatları kurmak gerekecekti. Enver Mart 1915'in son haftası Çanakkale Boğazı'ndaki farklı tümenleri birleşik bir ordu içerisinde yeniden organize etmeye karar verdi: Beşinci Ordu. Türkiye'deki Alman askerî misyonunun başıyla geçmişte yaşadığı fikir ayrılıklarına aldırmayan Enver, gururunu bir yana bıraktı ve Otto Liman von Sanders'ı Çanakkale Boğazı'nın müdafaasıyla görevlendirilen yeni Beşinci Ordu'nun başkomutanlığına atadı. Liman karargâhını kurmak için derhal Gelibolu kasabasına doğru yola koyuldu. Liman daha sonra anılarında "Britanyalılar büyük çıkarmalarından önce bana tam dört hafta verdiler" diye yazacaktı. "Zaman en gerekli düzenlemeleri tamamlamaya ancak yeterdi."[21]

Osmanlı Beşinci Ordusu yaklaşık 50.000 kişiden oluşuyordu, yani istilacı kuvvetin üçte ikisi büyüklüğündeydi. Fakat bir çıkarma sahilini savunurken –eğer doğru yerlere konuşlandırılırlarsa– onu istila ederkenden daha az adam gerekir. Liman'ın karşılaştığı güçlük, istilacıların çıkarma yapması en muhtemel yerlere Osmanlı kuvvetlerini yığabilmek için Britanyalıların planlarını tahmin etmeye çalışmaktı. Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasına iki tümen (her biri yaklaşık 10.000 kişi) konuşlandırdı ve Gelibolu Yarımadası'na üç tümen yığdı. Fakat 96 km uzunluğundaki yarımada, Osmanlı savaş planlamacılarına savunulması güç pek çok nokta bırakıyordu.

Liman ve Türk kumandanları itinalı bir değerlendirmeden sonra Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf saldırısına en hassas olan üç bölge saptadılar: Cape Helles (Helles Burnu, İlyas Burnu, Cehennem Burnu), Arıburnu, Bolayır. Yarımadanın Cape Helles civarındaki en güney ucu bir deniz çıkarmasına müsaitti, çünkü İtilaf kuvvetlerine ait harp gemileri bir çırpıda üç taraftan kıyıya ateş açabilirlerdi. Arıburnu'nda kuzeye bakan koylar (daha sonra Anzak Koyu olarak bilinecek), Çanakkale Boğazı'ndan sadece 8 km uzaklıkta bir noktada kolay bir çıkarma alanı sunuyordu. İtilaf kuvvetleri Boğazlar üzerinde Arıburnu'ndan Maydos'a (bugünkü Eceabat) kadar uzanan hattı ele geçirirlerse, yarımadanın güney alanlarını imha edip Osmanlı savunma kuvvetlerini kapana kıstırabilirlerdi. Fakat Liman, en hassas yerin, yarımadanın sadece 3 km genişliğinde olduğu kuzeydeki Bolayır olduğu kanaatindeydi. Bolayır'da yaşanacak başarılı bir çıkarma tüm yarımadayı bölecek ve İtilaf kuvvetlerine Marmara Denizi'ne hâkim bir konum sağlayacak, böylece Boğazlardaki Osmanlı Beşinci Ordusu ile olan hayati öneme sahip denizdeki ikmal ve haberleşme hatlarını kesecekti. Liman tehdidi analiz ettikten sonra bu has-

21 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: US Naval Institute, 1927), s. 54-58'e göre, Enver'in kararı Türkiye'nin Alman müttefikleriyle yapılan yoğun bir lobi faaliyetinden sonra geldi.

sas noktaların her birine –Cape Helles, Arıburnu ve Bolayır– bir tümen görevlendirmeye karar verdi.

Osmanlı subayları, askerlerini çıkarmaları engellemek için ana kumsallar boyunca tel döşemekle ve savunma siperleri kazmakla görevlendirdiler. Britanya'nın uçakları düzenli olarak Gelibolu üzerinde uçuyor ve deniz bombardımanını çalışma noktalarına veya Türk askerlerinin yığıldığı noktalara yönlendiriyorlardı; bu da Osmanlıları savunma hazırlıklarının büyük bölümünü gece yürütmeye zorluyordu. Nisan ortasına gelindiğinde Osmanlı savunma askerleri, denizden gelebilecek herhangi bir çıkarmayı püskürtmek için makineli tüfek platformlarının ve top bataryalarının gizlendiği kilometreler uzunluğunda siperler açmışlardı. Çalışmalar, Osmanlıların, Mondros Limanı'na gemi ve asker yığılmasından yola çıkarak eli kulağında olduğunu bildikleri bir istilanın hemen öncesine kadar sürdü.

Anzak askerlerinin çoğu, Mısır'daki ordugâh yaşamının sıkıcılığından sonra Gelibolu'ya gitmek üzere gemiye bindikleri için mutluydular. Sadece atlarını geride bırakmak zorunda kalan süvariler üzgündü. Gelibolu'nun engebeli topografyası nedeniyle süvari hücumu ihtimali yoktu ve dolayısıyla atları Mısır'da bırakıldı.

Askerler evlerine muharebe meydanında şan-şöhret beklediklerini belirten mektuplar gönderiyorlardı. Yeni Zelanda Canterbury Müfrezesi'nden Onbaşı Mostyn Pryce Jones, gemisi 16 Nisan'da Mondros Limanı'na girdiğinde gördükleri karşısında yaşadığı şaşkınlığı annesine şöyle yazdı: "Hepsi de savaşmaya istekli Britanyalı, Fransız, Avustralyalı ve Yeni Zelandalı askerler"i taşıyan çok sayıda nakliye gemisi ve "hepsi harikulade bir manzara oluşturan yüzlerce kruvazör, dretnot, süper dretnot, denizaltı, torpido destroyeri ve torpidobotu." Bu gözle görülür güç gösterisiyle avunuyor ve gurur duyuyordu. "Bu, BİZİM İmparatorluğumuzun büyük kudretinin ve gücünün farkına varmanızı sağlıyor ve kendinizin de, bu muazzam ve görkemli insan kardeşliğinin bir parçası (şayet naçizane bir parçasıysanız) olduğunuzu fark edince yaşadığınız gururun heyecanını bile hissedebiliyorsunuz." Jones ve arkadaşları bir ömürlük maceraya atıldıklarına inanıyorlardı.[22]

Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanları da yaklaşan muharebenin bir macera olduğu fikrini öne çıkarıyorlardı. Çıkarmadan önceki gece Başkomutan Sir Ian Hamilton, "Fransa'nın ve Kral'ın askerleri"ne seslendiği bir duyuruda, ileride yaşanacak muharebeyi "modern savaşta eşi benzeri görülmemiş bir macera" olarak tanımladı. Bu marifet gösterisi bir dereceye kadar askerlerin cesaretini artırmayı amaçlıyordu. Fakat pek çok açıdan "modern

22 Harper, *Letters from Gallipoli*, s. 58-64.

savaş" konusunda, en az yönettikleri askerler kadar deneyimsiz olan askerî komutanların kuruntularını da yansıtıyordu.

Türkler açısından ise, Gelibolu bir macera değil, ölüm kalım meselesiydi. Arıburnu'ndaki Osmanlı askerlerinin komutanı Miralay Mustafa Kemal, muharebe öncesinde yaptığı ünlü konuşmasında subaylarının azmini güçlendiriyordu: "Ben size taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar gelebilir." On binlerce Türk askeri için geleceğin Atatürk'ünün sözleri feci şekilde isabetliydi.[23]

25 Nisan Pazar günü sabahın ilk saatlerinde ay çöktüğü sırada İtilaf kuvvetlerine ait harp gemileri çıkarmayı başlatmak üzere mevzilerine yaklaşıyorlardı. Gemiler, yaklaştıkları konusunda Türkleri alarma geçirmemek için, karartma koşullarında tam bir sessizlikle seyrediyorlardı. Asıl çıkarma noktaları İtilaf komutanları arasında son derece gizli tutuldu. Hile ve baskınla müdafi askerleri şaşkına çevirmeyi ve böylece istila kuvvetinin geri kalanının nispeten güvenli bir şekilde çıkarma yapabilmek üzere bir kıyı başı ele geçirmeyi umuyorlardı.

Britanyalılar ve Fransızlar, Osmanlıları kandırmak için muharebe alanının kuzey ve güney hudutlarına yanıltma hareketleri düzenlediler. Fransızlar Çanakkale Boğazı'nın güneyinde, Asya kıyısında bulunan Beşige Koyu'na çok sayıda gemi gönderdiler ve Osmanlı askerlerini asıl çıkarma kumsallarından uzak tutmak için burada büyük bir çıkarma harekâtı varmış gibi gösterdiler. Britanyalılar ise Gelibolu Yarımadası'nın kuzey hududunda, Bolayır açıklarına bir yanıltma hareketi düzenleyerek farkında olmadan Liman von Sanders'in korkularıyla oynadılar. Liman, Bolayır hatlarını korumak için bir tümen göndermiş ve Britanyalıların manevralarını gözlemlemek için kendisi bizzat gitmişti. Bu yanıltma hareketleri, aksi halde asıl çıkarma alanlarına gönderilebilecek olan iki Osmanlı tümenini alıkoydu.

Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti çıkarmalar için üç gruba ayrıldı. Gelibolu Yarımadası'nın güney ucundaki Seddülbahir Burnu civarındaki asıl çıkarma noktası Britanyalılara verildi. Britanya askerleri Cape Helles civarındaki beş farklı kumsala düzenlenecek çıkarmaları koordine edecekti. Fransızlar ise Osmanlıların Boğazlar boyunca çıkarma yapan Britanya askerlerine ateş açmasını engellemek için, Kumkale civarında, Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyılarını ele geçireceklerdi. Britanyalılar kendi kumsallarını emniyet altına alınca, Fransızlar Cape Helles civarındaki Britanyalıları takviye etmek için Kumkale'den yeniden gemilere bineceklerdi. Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar

23 IWM, "Ataturk's Memoirs of the Anafartalar Battles" (K 03/1686).

Türklerin takviye yapmasını engellemek ve Helles bölgesindeki Osmanlıların arda kalanını tehdit etmek için Arıburnu civarındaki bölgeye gönderildiler. İtilaf kuvvetleri aynı anda pek çok mevzie saldırarak, istilacıları püskürtmek için kuvvetlerini nereye yığacaklarını bilmeyen Türklerin kafasını karıştırmayı ve Osmanlı savunma hatlarını ezebilmek için olabildiğince kısa bir sürede karaya mümkün olduğunca çok asker çıkarmayı umuyorlardı.

Şafak sökmeden önce ilk dalgadaki istilacı askerler harp gemilerinin güvertelerinden kendilerini karaya götürmek için aşağıda bekleyen sandallara inmek üzere kaytan iskelelere çullandılar. Küçük istimbotlar gemiden dört sandalın kaytanlarını yedeğe alıp çekti ve koya doğru son doksan kilometre veya daha fazla bir mesafe kürek çekerek denizcileri bıraktılar. Kendilerine gösterilen çıkarma gemilerine tıka basa doldurulan askerler top atışına ve şarapnel parçalarına tamamıyla açıktı. Britanya ve Fransa'nın harp gemileri, askerlerini kıyıdan açılan ateşten koruyabilmek için sabaha doğru 4.30'da kumsallara "bir ateş ve duman kütlesi" bıraktılar. Britanyalı bir deniz subayı daha sonra "Müthiş bir gürültü vardı ve hava barutla doluydu" diye yazmıştı. Çıkarma gemisi kıyının yarım mil içerisine gelinceye kadar, harp gemileri bombardımanı sürdürdüler.[24]

Uzun zamandır bir çıkarma bekleyen Osmanlılar için gemilerden yapılan top atışı bir silahlanma çağrısıydı. Türk subaylar düdüklerini çaldılar ve askerlerine savunma mevzii almalarını emrettiler. Gemilerden açılan ve aynı anda iki-üç yönden gerçekleştirilen ateş bir avuç kumsala odaklanmıştı ve Türk mevzilerine korkunç derecede hasar veriyordu. Binbaşı Mahmud Sabri "Kıyı şeridi ağır siyah duman altındaydı ve mavi ve yeşile çalıyordu" diye hatırlıyordu. "Görüş sıfırdı." Binbaşı Sabri gemilerden açılan top ateşinin top mevzilerini nasıl imha ettiğini, irtibat hendeklerini nasıl yerle bir ettiğini ve "hayat kurtarmak için açılan tilki inlerini" nasıl "mezar"a dönüştürdüğünü anlatıyordu. "Yumurta kadar büyük" şarapnel parçaları, siperlerinde bekleyen Türk askerleri arasında ağır zayiata neden oluyordu. Ne var ki Türk savunma askerleri arasında panik yaratmaktan oldukça uzak olan ağır top ateşi, tam tersine istilacıları püskürtme konusundaki kararlılıklarını güçlendirmiş görünüyordu. "Ölen ve uzuvlarını kaybeden silah arkadaşları yanlarında yatan ve sayısal olarak azınlıkta kalmaktan veya düşman ateşinin niteliğinden korkmayan askerlerimiz silahlarını kullanabilecekleri anı bekliyorlardı." Harp gemileri çıkarma gemisinin kumsallara yanaşabilmesi için ateş kesince, hayatta kalan Türk askerleri sabırla bekleyip nişan aldılar.[25]

---

24 IWM, Teğmen G. L. Drewry'nin kişisel belgeleri, Documents 10946, 12 Mayıs 1915 tarihli mektup.

25 Mahmut Sabri Bey, "Seddülbahir Muharebesi Hatıraları", *Çanakkale Hatıraları* (Istanbul: Arma Yayınları, 2003), s. 3:67-68.

Britanyalıların ana çıkarma noktası V Kumsalı'nda, eski Seddülbahir Kalesi ve Cape Helles'te bulunan yıkık fener arasındaydı. Kraliyet Deniz Piyadeleri dış kalelere yönelik deniz bombardımanından geriye kalan topları imha etmek için 25 Şubat'ta buraya fütursuzca çıkarma yapmıştı. Osmanlılar Şubat'tan beri, koya hâkim doğal bir amfitiyatro şeklindeki mevzilerini takviye etmek için her yolu denemişlerdi. Britanyalı savaş planlamacıları için mesele, karşı karşıya kalmayı bekledikleri sert direnişin üstesinden gelmelerine yetecek kadar asker çıkarmaktı. Dört sandallık yedekler tek seferde ancak 120-130 kişi götürebiliyordu ve Britanyalılar V Kumsalı için sadece altı yedek –en fazla 800 kişi– götürebildiler. İstilacıların V Kumsalı'na daha fazla asker çıkarabilmek için bir yol bulmaları gerekiyordu.

Klasik bir eğitim alan Britanyalı subaylar çözümü Homeros'ta buldular. Efsane ve arkeoloji, Truva Savaşı'nı Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyılarında bir yere konumlandırıyordu. Kraliyet Donanması'ndan Deniz Albayı Edward Unwin, "Ahşap Truva atı yöntemiyle, zararsız görünen ve taşıyabileceği kadar askerle doldurulan bir kömür nakliye gemisi"nin karaya çıkabileceğini öne sürdü. Tam hızla kumsala doğru ilerleyen bir istimbotun görünmesi savunma kuvvetlerinin dikkatini dağıtmakla kalmaz, aynı zamanda modifiye edilen bir kömür nakliye gemisi en az 2.100 kişi taşıyabilirdi. Gemi karaya çıkınca, askerler için korunaklı bir çıkarma platformu oluşturacak ve gelecekteki harekâtlar için iskele işlevi görecekti. Öneri hemen onaylandı ve *River Clyde* kömür nakliye gemisi bu amaç doğrultusunda modifiye edildi. Gövdesi takviye edildi, çıkarma yapan askerlere koruma ateşi sağlamak için pruvasına ağır toplar yerleştirildi ve taşıdığı askerlerin hızla çıkışını kolaylaştırmak için gövdesinin yanlarına çıkış kapıları konuldu.[26]

River Clyde 25 Nisan sabahı Albay Unwin komutasında V Kumsalı'na doğru ilerledi. Hafif buhar gemileri, yedeklerini (*tow*) çıkarma noktasına bırakmak için Boğazın güçlü akıntısına karşı mücadele ederken o izliyordu. Kumsal, deniz bombardımanı nedeniyle hâlâ duman ve tam bir sessizlik altındaydı. Kaptan köşkünde tam yanında Genelkurmay'dan Yarbay Williams vardı ve dakikası dakikasına her şeyi kaydediyordu. *River Clyde* sabah saat 6.22'de tam da çıkarma için planlanan mevzide karaya oturdu. "Hiç direniş yok" diye iyimser bir şekilde kaydetti Yarbay Williams. "Hiç direnişle karşılaşmadan karaya çıkacağız." Fakat çok erken konuşmuştu. Üç dakika sonra, yedekler kıyıya çıkınca, savunmadaki disiplinli Türk askerleri ateş açtılar. Williams saat 6.25'te "Cehennem üzerlerine çöktü" diye yazdı. *River Clyde*'ın güvertesindeki her asker ve denizci ölürken, çıkarma gemilerinden birinin

26 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:132. Ayrıca bkz. IWM, Yüzbaşı E. Unwin'in kişisel belgeleri, Documents 13473.

sürüklenmesini dehşete kapılarak izledi. Sadece ilk sekiz yüz kişiden bir avuç adam ilk kum sırasını siper alarak kıyıya sağ salim ulaştı.[27]

Binbaşı Mahmud Sabri bu sahneyi Türk siperlerinin gözünden şöyle betimliyordu:

> Düşman filikalarla kıyıya yaklaştı. Menzile girdikleri an askerlerimiz ateş açtı. Burada denizin rengi yıllarca hep aynı kalmıştı, fakat şimdi düşmanlarımızın kanıyla kırmızıya döndü. Tüfeklerimiz ne zaman ışık saçsa, düşman top ve makineli tüfek ateşiyle o bölgeyi vurdu. Fakat bu bizim ateşimizin şiddetini azaltamadı.
>
> Bazı düşman askerleri hayatlarını kurtarma umuduyla filikalardan denize atladı. Gemi güvertesinde bulunan komutanları, filikalara çıkıntıları siper almalarını emretmek için bayrakları kullanıyorlardı, fakat kaçış yoktu. Düşmanın topçu atışına ve makineli tüfek ateşine rağmen askerlerimiz hedeflerini vurmaya devam ettiler ve ölenler denize yuvarlandı. [V Kumsalı] kıyı hattı düşman cesetleriyle doluydu, bakla gibi dizilmişlerdi.[28]

Truva atı olması tasarlanan *River Clyde* artık kolay bir hedefe dönüşmüştü. Gemi, gövdesinde endişeyle bekleyen 2.100 kişiyi karaya çıkarmak için suyun fazla derinlerine girmişti. Gemi mürettebatı, çıkarmaya katılan askerlerin gemiden kıyıya çıkabilmesini sağlayacak dubalı köprüyü kurmak için çok sayıda layter ve küçük bir istimbotu yedekte çekmişti. Mürettebat kötü bir zamanda manevra yaparak tekneleri Çanakkale Boğazı açıklarındaki güçlü akıntıya sürükledi. *River Clyde*'da bulunan Deniz Asteğmeni G.L. Drewry top atışına cesurca karşı koydu ve uygun bir dubalı köprü kurmak için denize atladı. Kıyıdan açılan ateş o kadar yoğundu ki, yaralı bir askeri sudan çıkarmaya çalıştığı sırada, yaralı asker Drewry'nin kollarında paramparça oldu. Drewry akıl almaz bir şekilde dubalı köprüyü vurulmadan çalıştırmayı başardı. Tüm bunlar olurken, savunmada Türk askerleri toplarıyla karaya oturan kömür nakliye gemisini nişan aldı. İki mermi dört numaralı ambarı vurdu ve birkaç kişiyi öldürdü. Türk nişancıları geminin lumbarlarına ateş açtı ve savaş sahnesini seyretmeye çalışanları öldürdü.

River Clyde'ın güvertesindeki kıyım bir yana, ölü sayısı asıl dubalı köprüde doruğa tırmandı. Türk topları dar geçiş yolunu nişan aldı ve kıyıya ulaşmayı başarmalarından önce Munster ve Dublin piyadelerini biçti. Drewry "Layterlerde kaldım ve adamların karaya çıkmasını sağlamaya çalıştım, fakat olan biten tam bir cinayetti ve kısa bir süre sonra ilk layter ölü ve yaralılarla kaplandı" diye anlatıyordu. Mahmud Sabri'nin yorumlarını tekrarlayan Drewry, denizin askerlerin kanıyla kırmızıya dönmesini görmekten dehşete kapıldı.

27 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:232.

28 Sabri, "Seddülbahir Muharebesi", s. 68-69.

"Karaya çıktıklarında da çok daha iyi durumda değillerdi, çünkü pek çoğu siperlerini kazamadan önce tek tek vuruldu."

Komutanları intihar çıkarmasına son vermeden önce bin kişi dubalı köprüye yeltendi. Bunlardan kıyıya çıkmayı başaran çok azı kum tepeciklerinin ardına sığındı ve burada gece karanlığını bekledi. Daha sonra akıntı hassas dubaları yerinden söktü ve köprüyü karadan kopardı. Geriye kalan ve kömür nakliye gemisinin sağlamlaştırılmış gövdesine sığınan askerler, köprü tamir edilmeden ve harekâtlarına devam etmeden önce, ateşin kesilmesi için akşama kadar beklediler. Sadece yaralıları botlarla gemiye taşıyabilmek için dışarıdaki top atışını göze aldılar.[29]

Britanya kuvvetleri, W Kumsalı çıkarmasında da ağır kayıplar verdi. Yaklaşık 1.000 Britanya askeri, şiddetli deniz bombardımanının artçı etkileri nedeniyle hâlâ için için yanan, harap Helles fenerinin altında kumsala yaklaştıkları sırada çıkarma araçlarının sıralarında endişeyle oturuyordu. Orada iyi siper almış Türk savunma kuvvetlerinden oluşan bir bölükle karşılaştılar – belki toplam 150 kişi. Çıkarma aracı kıyıya sadece kırk beş kilometre uzaktayken, Lancashire Piyadelerinden Binbaşı Haworth koya bakarak "Uçurumlardan berbat bir tüfek ve makineli tüfek ateşi başladı" dedi. "Onların ve bizim adamlarımız vurulurken", "cesur denizciler"in çıkarma gemisini kıyıya çekmeye nasıl devam ettiklerini yazdı. Tekneler kumsala yaklaşırken, Binbaşı Haworth askerlerine top ateşinden kurtulmak için suya inmelerini emretti. Askerler kendilerini göğüslerine kadar suyun içinde buldular. Daha sonra Türk ateşiyle yaralananların pek çoğu ağır çantalarının yüküyle (her asker iki yüz atımlık mühimmat ve üç günlük kumanya taşıyordu) suya battı ve boğuldu.[30]

Haworth'un bölüğü W Kumsalı'na (daha sonra Lancashire Çıkarması olarak adlandırıldı) ulaşır ulaşmaz ölümcül çapraz ateşle yerinde saplanıp kaldı. Ona eşlik eden yüzbaşılardan biri ölümcül bir yara aldı. Top ateşinin izini bir tepenin sırtındaki bir sipere kadar süren Haworth, bölüğüne bu mevzie hücum etmesini emretti. Onlar sarp yamacı çıkarken, Britanyalı subay iki tarafındaki askerlerin düşüp ölmesini ve yaralanmasını izledi. Bir Türk askeri yakın mesafeden ateş edip sağ kulağını hedef aldığında, Haworth neredeyse öldürülüyordu. Britanyalı subay tepe başındaki mevzie ilerlemeye devam

29 Kraliyet Munster Piyadelerinde astsubay olan D. Moriarty çıkarmadan sağ kurtuldu, fakat sabah saat yediden akşam beşe kadar düşman ateşi tarafından yerinde çakılı tutuldu. Çıkarma sırasında taburundan on yedi kişinin öldürüldüğünü ve iki yüz kişinin yaralandığını iddia etti. IWM, D. Moriarty'nin kişisel belgeleri, Documents 11752, 25-26 Nisan tarihli günlük maddesi. Ayrıca bkz. IWM, Teğmen G. L. Drewry'nin kişisel belgeleri, Documents 10946, 12 Mayıs 1915 tarihli mektup. Drewry, Deniz Albay Unwin ve *River Clyde*'ın mürettebatından diğer birkaç kişi çıkarma sırasında yaptıkları nedeniyle Victoria Nişanı ile ödüllendirildi.

30 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:227.

ederken tabancasıyla adamı öldürdü. "Ben sipere ulaştığım an korkunç bir patlama meydana geldi – siper mayınlıydı ve ben ve yakınımdakiler yeniden uçurumun dibine sürüklendik." Serseme dönen Haworth bölüğünden hayatta kalan kırk kişiyi toplayarak tepelerin dibine sığındı ve günün geri kalanında burada keskin nişancı ateşiyle teker teker vuruldular. Haworth arkadan vurulmadan önce adamlarından altısı öldürüldü veya yaralandı. Aldığı yarayla felce uğrayan Haworth, sıhhiyecilerin koya ulaşabildiği gece karanlığına kadar dehşet verici bir şekilde ölü ve yaralıların bulunduğu bölükte kaldı.[31]

Britanyalılar diğer Helles kumsallarında nispeten daha kolay çıkarmalar gerçekleştirdiler. Morto Koyu'ndaki çıkarma ekibi sadece bir avuç Türk askeriyle karşılaştı ve mevziini kolayca kurdu. Türkler X Kumsalı'nda da bir çıkarma beklememiş ve sadece noktayı korumak için bir müfreze bırakmışlardı. Neticede istilacılar nispeten hafif kayıplarla kumsalı emniyet altına aldılar.

Y Kumsalı'ndaki çıkarma birlikleri tamamıyla savunmasız bir mevzi ile karşılaştılar. On beş dakika içerisinde 2.000 kişi kumsalı temizlemiş ve platoya çıkan sarp tepeleri tırmanmışlardı. Ne var ki Helles civarındaki Britanya mevzilerini takviye etmek üzere güneye doğru ilerlemeye hazırlanırken, Zığındere'nin dik kıyılarını fark ettiler. Britanyalı savaş planlamacıları tarafından hazırlanan hatalı haritalar bu aşılmaz engelden hiç bahsetmiyordu. Bu durum çıkarma birliğinin daha güneyde kuşatılmış olan Britanya kuvvetlerini kurtarmasını engellemekle kalmadı, aynı zamanda askerler, Osmanlı birlikleri o gün öğleden sonra şiddetli bir karşı taarruz başlattıklarında, arkalarında derin bir hendekle karşı karşıya kaldılar. Kaçacak yer olmadığı için düzlükte sıkışan ve gece boyunca Türklerin kararlı saldırılarıyla karşı karşıya kalan Britanyalılar, ertesi sabah Y Kumsalı'nı tahliye etmeden önce yedi yüzden fazla kayıp verdiler.

Gün geçtikçe Britanya takviye birlikleri dalgalar halinde çıkarma yapmaya devam etti. İstilacılar Osmanlı savunma kuvvetlerini Helles kıyı şeridinden geriye doğru sürmeye başladılar ve böylece büyük kayıplar verdikleri V ve W Kumsalları üzerindeki baskıyı hafiflettiler. Gece çöktüğünde, yeni Britanya askerleri de bu ölümcül kumsallara çıkmaya başladı. *River Clyde*'ın mürettebatı iskeleyi yeniden kurdu ve geriye kalan askerler akşam saat 8 ve 11.30 arasında yaralı ve ölüleri geride bırakarak karaya çıktı. Savunma kuvvetleri "mermi, şarapnel ve diğer bütün iğrenç şeylerle" çıkarma kumsalına ateş açmayı sürdürdü, fakat *River Clyde*'dan çıkarmayı izleyen Deniz Asteğmeni Drewry'ye göre, ateş çok daha az şiddetliydi ve "çok az hasar verildi".

31 IWM, Binbaşı R. Haworth'ın kişisel belgeleri, Documents 16475, 3 Mayıs 1915 tarihli mektup.

Muharebeyle geçen korkunç bir günün ardından Türk savunma kuvvetleri, yeni Britanya askerlerinin dalgalar halinde çıkarma yapmasını giderek artan bir endişeyle izliyordu. V Kumsalı'ndaki savunma kuvvetlerinde yer alan askerlerden biri, üstlerinden birine acilen takviye gönderilmesini ya da geri çekilmelerine izin verilmesini yazıyordu. "Yaralılarımı götürmek için doktor gönderin. Eyvah! Eyvah, yüzbaşım, Allah aşkına, bana takviye kuvvet gönderin, çünkü yüzlerce asker çıkarma yapıyor." W Kumsalı'ndaki Türk kuvvetleri o gece geri hatlara çekilmeden önce Britanya mevzilerine iki kez süngüyle saldırdılar.[32]

26 Nisan Pazartesi günü şafakla birlikte Britanyalılar beş çıkarma noktasından dördünü zapt ettiler; aynı sabahın ilerleyen saatlerinde Y Kumsalı'nı tahliye ettiler ve burada hayatta kalan askerlerini diğer mevzilere yeniden konuşlandırdılar. Britanyalılar, Gelibolu'daki ilk günün sonunda bir kıyı başı elde etmeyi başarmış, fakat bunun için korkunç bir bedel ödemişlerdi. Osmanlı direnişinin şiddeti onları gafil avlamış ve Britanyalıların 8 km içerideki yüksek Achi Baba'ya (Alçı Tepe) ulaşma hedeflerini gerçekleştirmelerine izin vermemişti. Hatta 1915 yılının geri kalanında Gelibolu'ya konuşlandırılan asker ve harp malzemesine rağmen, Britanyalılar Alçı Tepe'yi asla ele geçiremeyeceklerdi.

Fransız kuvvetleri Kumkale kumsallarına çıkarma yaptıklarında çok az direnişle karşılaştılar. Fransız filosu sabah saat 5.15'te kıyı boyunca Osmanlı mevzilerine ateş açtı. Bombardıman düşünülenden daha uzun sürdü, çünkü çıkarma birlikleri beklenenden daha güçlü olan akıntı nedeniyle gecikti (Britanyalılar da Helles'te benzer bir durumla karşılaşmıştı). Fransızlar iki saatlik gecikmeyi avantaja dönüştürüp Kumkale'yi tam bir enkaza çevirdiler ve savunma kuvvetlerini geriye Menderes Nehri'nin doğu yakasına püskürttüler. Senegal birlikleri sabah saat 10.00'da kumsallara taarruz edene kadar, birlikleri rahatsız edebilecek tek bir makineli tüfek kaldı ve o da çok geçmeden denizden yapılan top atışıyla susturuldu. Fransız kuvvetleri saat 11.15'e gelindiğinde Kumkale kasabasını ele geçirdi ve Helles'teki Britanya çıkarmasının bu mevziden saldırıya uğramamasını sağladı.[33]

Kumkale'deki çıkarmalar gün boyu sürdü. Akşama doğru 5.30'da tüm as-

32 Seddülbahir Kalesi'nde Britanya birlikleri tarafından ele geçirilen Türkçe bir belgeden aktaran, Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:254.

33 Fransızların Kumkale'deki "yanıltma"sına ilişkin bu anlatı şu eserlere dayanır: X. Torau-Bayle, *La campagne des Dardanelles* (Paris: E. Chiron, 1920), s. 61-64; François Charles-Roux, *L'expédition des Dardanelles au jour le jour* (Paris: Armand Colin, 1920); Association nationale pour le souvenir des Dardanelles et fronts d'orient, *Dardanelles Orient Levant, 1915-1921* (Paris: L'Harmattan, 2005); Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:257-264.

kerler ve toplar karadaydı. Fransız kuvvetleri komşu Yenişehir kasabasında toplanan Türk birlikleriyle karşı karşıya gelmek için Kumkale'deki mevzilerini takviye ettiler. Türkler Fransız mevzilerine yönelik dört saldırıdan ilkini gece çökerken gerçekleştirdiler. Süngü saldırıları, yoğun ve düzensiz göğüs göğüse muharebeye dönüştü. Her iki tarafta da zayiat arttı. Fransızlar Kumkale'deki konumlarını korumayı başarırken, Yenişehir'i almaya çalışmanın gerekliliğini sorgulamaya başladılar. Asya kıyısındaki işgallerinin geçici olması gerekiyordu ve Kumkale'deki her bir zayiat, Britanyalıları Gelibolu Yarımadası'nda takviye edecek daha az asker demekti; oysa askerlere en fazla orada ihtiyaç vardı.

26 Nisan sabahı silahsız seksen Osmanlı askerinden –Rumlar ve Ermeniler– oluşan bir grup beyaz teslim bayrağı çekerek Fransız hatlarına ilerlediler. Askerler savaş esiri oldular. Kısa bir süre sonra yüzlerce Türk askeri açıkça Fransız hatlarına doğru yürüdü, fakat bunlar silahlıydı ve süngüleri takılıydı. Askerlerin teslim olmayı düşündüğüne inanan Fransızlar, askerleri silahlarını bırakmaya ikna etmek için yaklaşmalarına izin verdiler. Yüzbaşı Rockel adlı bir Fransız subayı müzakere için onlara doğru ilerledi, fakat kalabalık içinde kayboldu ve bir daha da görülmedi. Türk askerleri Fransız hatlarına sızmak için bu kafa karışıklığından faydalandılar ve işgal altındaki Kumkale köyü içerisindeki mevzileri aldılar. Diğerleri de Fransız askerlerle itişip kakışarak makineli tüfekleri ele geçirmeyi başardılar. Bu haber Fransız kumandanı General Albert d'Amade'e ulaşınca, general, askerlerine ateş açmalarını emretti. Fransızlar kendilerini bir anda kendi hatlarından açılan ateşin altında buldular ve sonuçta ateş hem Fransız hem de Türk askerlerini vurdu – tam bir karmaşaydı. Fransızlar öğlen saatlerinde Kumkale'yi yeniden almak için savaştılar ve Türk askerleri tarafından ele geçirilen mevzileri topa tuttular. Fransızlar kısaca Yüzbaşı Rockel'in beyaz müzakere bayrağı altında öldürülmesine (böyle olduğu tahmin ediliyordu) misilleme olarak bir Türk subayı ve sekiz askeri infaz ettiler. Kafa karışıklığı yaratan Türkler Fransızları Kumkale'ye hapsetmiş ve istilacılara ağır zayiat verdirmişlerdi.[34]

Fransızların kayıpları artınca ve Britanyalılar Helles'te daha fazla takviyeye ihtiyaç duyunca, İtilaf kumandanları 26 Nisan'da Kumkale'den çekilmeye karar verdiler. Karanlıktan faydalanılarak tüm Fransız askerleri ve harp malzemeleri, 450 Türk savaş esiriyle birlikte yeniden gemiye bindirildi. 27 Nisan sabahı, *River Clyde*'a bağlı ve artık emniyet altına alınmış olan çıkarma iskelesiyle V Kumsalı'na çıkarma yapmak üzere boğazı geçtiler. Gelibolu'daki Fransız kuvvetleri İtilaf hatlarının Çanakkale Boğazı'na bakan sağ (doğu) tarafına konuşlandırılırken, Britanyalılar hattın Ege'ye bakan batı kısmına

34 Travers, *Gallipoli 1915*, s. 76-77.

yoğunlaştı. Hepsi birlikte, istilacılar ile Gelibolu Yarımadası'nın güney alanlarına hâkim stratejik Alçı Tepe arasında bulunan güçlü Osmanlı savunma mevzilerine karşı koyabilecek bir cephe hattı oluşturdular.[35]

Avustralyalı askerlerden oluşan ilk dalga 25 Nisan'da gün ağarırken Arıburnu kıyısına gitmek üzere yola koyuldu. Onların hedeflediği çıkarma noktası Kabatepe olarak bilinen kayalık bir burnun kuzeyine kadar uzanan bir kumsal bölgesiydi. Ne var ki savaş planlamacıları Gelibolu sahil boyu açıklarındaki akıntıların gücünü bir kez daha yanlış hesaplamışlardı ve bu nedenle yedek dört çıkarma aracıyla birlikte buharlı gemiler rotalarından saparak çıkarma noktasına 1,5 km veya daha uzak mesafede olan küçük bir koya çıkarma yaptılar; istilacılar bu koya kendi isimlerini verdiler: Anzak Koyu. Yedek gemilere yol gösteren denizciler sabahın ilk ışıklarında hiç bilmedikleri bir sahilde mevzilerini hazırlamanın zorluğunu yaşadılar. Bu, askerlerin çıkarma yapıldığında daha önce planlanandan tamamıyla farklı bir manzarayla ve yüksek platoya ulaşmak için tırmanacakları fazladan bir tepeyle karşılaşmaları anlamına geliyordu. Bu yanlışlıktan kaynaklanan kafa karışıklığı günün geri kalanında Anzak çıkarmasına bela olacaktı.

Onlar sahile yaklaşırken, Osmanlı nöbetçileri layterleri fark etti. Resmî tarihçi olarak Avustralya kuvvetine eşlik eden gazeteci C.E.W. Bean, sabaha doğru 4.38'de sahilden gelen tüfek ateşinin sesini ilk duyduğu anı günlüğüne şöyle yazdı: "Önce birkaç atış, daha sonra ağır ve sürekli". Çıkarma birlikleri kıyıya yaklaştıklarında saldırıya açık durumdaydılar; ilk dalgadaki Avustralyalı bir asker "sardalyalar gibi teknelere sıkıştırılırken, Türkler sahile bakan büyük bir tepenin üzerinden bize neşeyle ateş ediyordu" diye anımsıyordu. Askerler, silah arkadaşlarının etraflarında rastgele öldürüldüğünü veya yaralandığını izlerken, bir an evvel çıkarma aracından çıkmak istiyorlardı.[36]

Askerler karaya çıkar çıkmaz, dikkatle hazırlanmış muharebe planı ortaya çıkmaya başladı. Akıntı yüzünden rotasından sapan çıkarma aracı yanlış

35 Türkçe kaynakların Osmanlıların Kumkale'deki kayıplarına ilişkin verdiği rakamlara göre, on yedi subay ve 45 er öldürüldü, yirmi üç subay ve 740 er yaralandı, beş subay ve 500 er yakalandı veya kayboldu. Fransızlar 786 zayiat bildirdi; yirmi subay ve 766 er öldü, yaralandı veya kayboldu. Edward J. Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign* (Barnsley, BK: Pen & Sword Military, 2010), s. 85 [*Gelibolu Osmanlı Harekâtı*, çev. Orhan Düz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015].

36 C.E.W. Bean'in orijinal el yazısı savaş günlükleri dijitalleştirildi ve Australian War Memorial'ın (AWM) internet sitesinde (http://www.awm.gov.au /collection/records/awm38/3drl606) erişime sunuldu; C.E.W. Bean günlüğü, AWM item 3DRL606/5/1, Nisan-Mayıs 1915, s. 18-19. İsimsiz bir Avustralyalı asker "Malcolm"un İskenderiye'deki Devlet Hastanesi'nden kuzenine gönderdiği mektup, 2 Mayıs 1915. IWM, İskenderiye'den iki mektup (Avustralyalı asker), Documents 10360.

25 Nisan 1915 sabahı Anzak Koyu'na çıkarma yapan Avustralyalı askerler. "Sardalyalar gibi teknelere sıkıştırılan" askerler Osmanlı savunma kuvvetleri tarafından açılan top ve ağır silah ateşine açıktı. Fotoğrafı çeken Erbaş A.R.H. Joyner Gelibolu'dan sağ kurtulmuştu ancak, Aralık 1916'da batı cephesinde öldü. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 112876.]

yere çıkarma yapmakla kalmadı, ayrıca çıkarma yanlış bir düzenle gerçekleşti. Askerler kendi birlik komutanlarından ayrı düştüler ve birlikler birbirine karıştı. Ateş altında kalan ve heyecanlanan Avustralyalı askerler en yakın subayın emrine girdiler, süngülerini taktılar ve Osmanlı savunma kuvvetlerini geri püskürtmek için tepe sırtlarına ilerlemeye başladılar. Avustralyalı bir piyade erinin evdekilere yazdığı gibi, "Çocuklar yol boyunca sevinç çığlıkları attı ve bence bu Türklerin cesaretini kırmamıza yardım etti, çünkü tepeye yaklaştığımızda siperlerinden çıktılar ve ikinci siper hatlarına kadar –800 metre veya daha fazla bir mesafe– yaşlı Harry gibi koştular." Ani ve başarılı süngü saldırısı Avustralyalı askerlere yanıltıcı bir güven duygusu verdi, çünkü Osmanlılar istilacıları püskürtmek için çoktan hazırlık yapmaya başlamışlardı.[37]

Mustafa Kemal Bey, Anzak Koyu'nun birkaç km uzağındaki karargâhındaydı. Çıkarmayı ilk duyduğunda, gözlem yapması ve rapor vermesi için bir süvari takımı gönderdi. Subayları sabah saat 6.30'da, Mustafa Kemal'in is-

37 IWM, Avustralyalı asker "Malcolm"un 2 Mayıs 1915 tarihli mektubu, Documents 10360.

Mustafa Kemal Gelibolu'da. Gelibolu, Edirne, Kafkasya, Filistin ve Suriye'de görev yapan geleceğin Atatürk'ü, Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük Osmanlı komutanlarından biri olarak ortaya çıktı. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu cumhurbaşkanı olacaktı. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 101744.]

tilacılara karşı bir tabur (yaklaşık 1.000 kişi) gönderilmesi emrini duyurdular. Mustafa Kemal kendisine verilen istihbarat raporları doğrultusunda, bu büyüklükte bir istilayı püskürtmek için tam bir tümen (yaklaşık 10.000 kişi) göndermesi gerektiğini biliyordu. Kendisi cephede durumu bizzat incelemek için gitmeden önce, Osmanlı Birinci Piyade Alayı ve bindirilmiş bir bataryaya muharebe için hazırlık yapmalarını emretti.[38]

Sabah saat 8'e geldiğinde sekiz bin Avustralyalı asker Anzak Koyu'na çıkmıştı. 10.45'te ise ilk Yeni Zelandalı askerler karaya ulaştı. İstilacılar, çıkarma noktalarının, iyi yerleştirilmiş Osmanlı topçularının şarapnel ve makineli tüfekleri ölümcül bir etkiyle konuşlandırdıkları kuzey ve güney taraflarında yoğun direnişle karşılaştılar. Kuzeye çıkarma yapan bir yedek gemi makineli tüfek ateşiyle tahrip edildi ve 40 kişiden sadece 18'i yara almadan karaya ulaştı. Kabatepe'ye en yakın noktaya çıkarma yapanlar ise tepelerdeki Osmanlı bataryalarından açılan yoğun şarapnel ateşiyle karşı karşıya kaldı. Buna rağmen Anzak kuvvetlerinin ana gövdesi, kuşluk vakti kumsalların merkezini emniyet altına almış ve Osmanlı savunma kuvvetlerini Anzak Koyu'na bakan birinci ve ikinci bayırlara sürmüştü. Mustafa Kemal cepheye ilerlerken, mühimmatı tükenmiş olan ve geri çekilen bir grup Osmanlı askeriyle karşılaştı. Onlara mermisi kalmayan tüfeklerine süngülerini takmalarını ve mevzilerini korumalarını emretti.

Osmanlı komutanı Anzak mevziinin saldırıya açık konumunu doğru tahlil etti. Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar, her ne kadar karaya büyük sayıda asker çıkarmayı başarmış olsalar da, "kendilerine engel oluşturan çok sayıda vadiyle parçalara ayrılan ... elverişsiz ve çok geniş bir cephe tuttular. Bu nedenle düşman, cephesinin neredeyse her parçasında zayıftı." Dahası Mustafa Kemal'in, askerlerinin muharebe gücüne olan güveni tamdı. Askerleri-

38 Mustafa Kemal'in bu ve sonraki tüm yorumları için bkz. IWM, "Ataturk's Memoirs of the Anafartalar Battles", (K 03/1686).

ni karşı taarruz için hazırlarken, şöyle düşünüyordu: "Bu sıradan bir taarruz değildi. Bu taarruza katılan herkes ölme azmiyle başarmaya veya ilerlemeye hevesliydi."

Türk karşı saldırısının kuvveti Anzakları şaşırttı. Öğleden hemen önce, "iyi takviye edilmiş [Osmanlılar] her şeyi göze almış olan ve top ve makineli tüfeklerle desteklenen bir karşı saldırı başlattılar ve bize hayatlarımızın en acı zamanını yaşattılar" diye yazdı daha sonra Avustralyalı bir asker. Yeni, Yeni Zelandalı askerler Anzak mevzilerini takviye ettikçe, istilacılar "gece boyunca tüm şiddetiyle aralıksız süren" bir çatışma için siper kazdılar ve "yerleştiler." Osmanlı kuvvetleri seyyar topçudan faydalandılar ve istilacıların üzerine şarapnel ve makineli tüfek mermisi yağdırarak onlara çok büyük zayiat verdirmeye başladılar.[39]

Yeni Zelandalı Onbaşı Mostyn Pryce Jones, muharebedeki ilk gününde savaş macerası hakkındaki tüm yanılgılarına ışık tuttu. Kuşluk vakti çıkarma yapan birliği şarapnel sağanağı altında dik bir vadiye çıkıyordu. "Adamlarımız peş peşe düşüyordu, fakat cesaretle tutundular, sonunda ateş hattı kazandılar." Zayiatın giderek artması Jones'un moralini bozmuştu. "Biraz önce güldüğünüz ve şakalaştığınız dostlarınızın ve silah arkadaşlarınızın korkunç yaralar alarak etrafınıza düştüğünü görmenin ne kadar korkunç bir şey olduğunu muhtemelen hayal edemezsiniz." Günün sonuna gelindiğinde Jones'un bölüğündeki 256 kişiden sadece 86'sı içtimaya katılabildi – geri kalanı ölü, yaralı, kayıptı veya Anzak Koyu'ndaki karışıklık sırasında birliğinin geri kalanından ayrılmıştı.[40]

Gün içerisinde birliğinden kopmuş olan giderek daha fazla sayıda asker ateş hattını terk edip sahile döndü. Çıkarma noktasına bakan dik yamaçlara çıkabilmek için ağır çantalarını kumsala bırakan ve bu nedenle yoğun muharebenin yaşandığı günün ardından aç ve susuz kalan askerlerin mühimmatı da azalıyordu. Yorgun düşen ve morali bozulan bu adamlar ana vadilerden kumsala ilerlediler; askerler avareye dönmüşlerdi.

Türk savunma kuvvetleri Anzak birlikleri arasındaki dağınıklıktan ve kafa karışıklığından her fırsatta yararlandılar. Günün belki de en gözüpek girişiminde, bir grup Osmanlı askeri, Britanya imparatorluk birliklerinin birinde görev yapan Hindistanlı askerlerin kılığına girerek Avustralya hatlarına sızdı. Avustralyalılar takviye için bir müfreze Hindistanlı askerin gelmesini bekledikleri için Türklerin hilesi bekleyebileceklerinden daha iyi işledi. Hatta bir grup Hindistanlının geldiği ve Avustralyalı subaylardan biriyle top-

39 IWM, Avustralyalı asker "Malcolm"un 2 Mayıs 1915 tarihli mektubu, Documents 10360.

40 Mostyn Pryce Jones'un annesine mektubu, tarih belirtilmemiş. Harper, *Letters from Gallipoli*, s. 89-90. Yaşadıkları hiç de ona özgü değildi; diğer Yeni Zelandalıların "Gelibolu'dan mektuplar"ı, bu deneyimleri "berbat" ve "cehennemin dibinde olmak gibi" diye tasvir etti.

lantı yapmak istedikleri bildirildi. Elston adında bir teğmen, bir tercümanla birlikte, "Hindistanlılar"la tanışmaya gitti. Onlar ise "meseleleri görüşmek" için daha kıdemli bir subayla konuşmak istediklerini söylediler; bunun üzerine Yüzbaşı McDonald adında bir emir subayı onlara katılmak üzere gönderildi. "Hemen albayı görmek istediklerine dair bir mesaj geldi." Birlik komutanı Albay Pope geldiğinde, Elston ve McDonald'ı "tüfekleri ve süngüleri hazır durumda olan 6 askerle müzakere halinde" buldu ve tuzaktan şüphelenmeye başladı. Albay yaklaşırken, Türk askerleri Avustralyalıların etrafını çevirdi. Pope ateş altında kaçmayı başardı, fakat Elston, McDonald ve onbaşı esir düştü; bu tuzak ertesi gün İstanbul gazetelerinde yer aldı. Bu hikâyeden etkilenen Avustralyalı gazeteci C.E.W. Bean şöyle yazdı: "Herhangi bir Şarklı için bir Hint kılığına girmek ve kumsala gelmek ne kadar kolay – adamlarımızdan biri bile onları ayırt edemezdi."[41]

İlk günün sonunda yaklaşık 15.000 Anzak askeri Arıburnu civarına çıkarma yapmıştı. Bunun % 20'sini kayıp vermişlerdi: 500 ölü ve 2.500 yaralı. Mevcut her askeri muharebeye göndermişlerdi; yedekte yeni askerleri kalmamıştı. Şiddetli muharebeyle geçen gün boyunca Anzaklar bir kıyı başı elde etmiş, fakat kararlı Osmanlı savunması karşısında hedeflerinin yarısına ulaşmayı başaramamışlardı. Vadiler ve kumsallar başıboş askerlerle dolunca, Anzak komutanları mevzilerinin giderek savunulamaz olduğuna ve cephe hatlarını tutmaya yetecek kadar askere sahip olmadıklarına inandılar. Osmanlılar ertesi gün büyük bir karşı taarruz başlatırken, Anzak komutanları bir felaketi önleme şanslarının çok az olmasından korkuyorlardı. Önlerindeki seçenekleri değerlendiren komutanlar, tüm askerleri Arıburnu'ndan tahliye etmek için tekne istemeye karar verdiler.[42]

Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin başkomutanı Sir Ian Hamilton seçeneklerini değerlendirmek için 25-26 Nisan gecesi subaylarıyla bir araya geldi. İtilaf kuvvetleri çok ağır kayıplar vermiş, fakat çıkarmayı tamamlamayı başarmışlardı. Çıkarma gruplarından hiçbiri ilk gün için planlanan yüksek hedeflere ulaşamamış olsa da, Hamilton tüm İtilaf askerlerinin artık karada olduğuna ve dolayısıyla en kötünün geride kaldığına inanıyordu. Bütün raporlara göre, Osmanlılar da ağır kayıplar vermiş ve aynı anda birkaç noktada İtilaf kuvvetleriyle savaşabilmek için kuvvetlerini bölmek zorunda kalmışlardı. İtilaf kuvvetleri mevzilerini emniyet altına alarak Osmanlı savunma kuvvetlerinin direnişini ve moralini zayıflatmayı umuyorlardı. Anzak kuvvetlerini yeniden

41 C.E.W. Bean hikâyeyi ayrıntılarıyla araştırdı ve Albay Pope tarafından sunulan rapordan alıntı yaptı. C.E.W. Bean günlüğü, AWM item 3DRL606/5/1, Nisan-Mayıs 1915, s. 30-31, 39.

42 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:196-198. C.E.W. Bean bu noktaları konuşan Avustralyalı komutanlara kulak misafiri oldu; C. E.W. Bean günlüğü, AWM item 3DRL606/5/1, Nisan-Mayıs 1915, s. 40.

gemiye bindirme çabasının –iki günlük bir harekât– ters etkisi olacak; Türkleri cesaretlendirecek ve geri çekilen askerleri Osmanlı saldırısına açık hale getirecekti.

Bunun üzerine Hamilton Anzak komutanlarının askerlerini tahliye etme talebini reddetmeye karar verdi. "Kendinizi doğru yere gömmek ve orada kalmak dışında yapacak bir şeyiniz yok," diye açıkladı Hamilton. "Adamlarınıza kişisel ricada bulunun ... dayanmaları için üstün çaba harcayın." Hamilton bu noktayı vurgulamak için bir de not ekledi: "Zor bir iş yapmak zorundasınız. Şimdi güvende oluncaya kadar yapmanız gereken tek şey kazmak, kazmak, kazmak." Hamilton sahra topçusu eksikliğini telafi etmek için donanmaya, Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılara mevzilerini sağlamlaştırmaları adına zaman kazandırmak amacıyla Anzak siperleri ardındaki Türk mevzilerine ateş açma emri verdi. 26 Nisan'da güneş doğarken, korkutucu Türk karşı taarruzu gerçekleşmedi. Anlaşılan o ki, her iki tarafın da muharebeye dönmeden önce yeniden organize olmak için zamana ihtiyacı vardı.[43]

Gelibolu'daki kara savaşının ilk gününden itibaren, Osmanlılar ve istilacıların dikkat çekici derecede birbirine denk olduğu ortaya çıktı. Her iki taraf da neredeyse tüm katılımcılar için ilk muharebe deneyimi olan bir savaşta kararlılık ve cesaret gösterdi. Ne var ki 25 Nisan'da yaşanan olaylar, gelmek üzere olan korkunç şiddet aylarında çok daha fazla kararlılık ve cesaret gerektirecekti. Ve her iki tarafta da komutanlar zor kararlarla karşı karşıya kalacak ve Boğazlara asker konuşlandırmayı, diğer cephelerdeki kuvvetler için acil olan diğer taleplerle dengeleyeceklerdi. İtilaf Devletleri için batı cephesi her zaman daha öncelikliydi. Osmanlılar içinse, Çanakkale Boğazı imparatorluğun hayatta kalma mücadelesinin anahtarı olarak en büyük öncelikti.

Ne var ki Osmanlı savaş planlamacıları, azimli bir şekilde Boğazların savunmasına yoğunlaşma lüksüne sahip değillerdi. Jön Türkler aynı anda birkaç cephede acil askerî kaynak talepleriyle karşı karşıya kaldılar – özellikle Rus-Ermeni işbirliğinin, özel hassasiyete sahip bir bölgede Osmanlıları tehdit ettiği Kafkasya'da. Bu tehdidi ele alan Jön Türkler, bugüne kadar insanlığa karşı suç işlemekle itham edilmelerine neden olacak araçlara başvuracaklardı.

43 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:269-270.

7

ERMENİLERİN İMHASI

Osmanlılar, 1915 yılı ilkbaharına gelindiğinde üç cephede istilayla karşılaştılar. İngiliz-Hint birlikleri 1914'ün son aylarında Güney Irak'ın Basra bölgesini fethettikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun güney kapılarında ciddi bir tehdit oluşturdular. Doğuda Osmanlı Üçüncü Ordusu, Enver Paşa'nın Aralık 1914 ve Ocak 1915'te Ruslara karşı yanlış planlamış olduğu Sarıkamış seferinin hemen ardından tam bir düzensizlik halindeydi. Batıda Britanya ve Fransa'nın donanmaları Çanakkale Boğazı'na sürekli saldırılar düzenlemişlerdi ve İtilaf piyade birlikleri de Boğaz'ın iki tarafında birkaç kıyı başı ele geçirmeyi başarmıştı. 1915 Martı'nda başkentte hızla yayılan panik için sağlam gerekçeler vardı. İmparatorluğun çöküşünün eli kulağında görünüyordu.

Baharın gelişiyle birlikte kış mevsiminin doğal savunma ortamının kazandırdığı zaman tükeniyordu. Kafkasya'nın derin karları erimeye başlamıştı. Ege'de kışın yaşanan kuvvetli rüzgârlar yerini Gelibolu'da sakin ve sabit koşullara bırakmıştı. Osmanlıların düşmanları bir kez daha hareket halindeydi ve imparatorluk 1915 Nisanı'na gelindiğinde tarihinin en tehlikeli zorluklar bileşimiyle karşı karşıyaydı.

Jön Türkler bu çok güçlü tehditlerle baş edebilecekleri sınırlı kaynaklara sahiplerdi. Bir yandan Kafkasya'yı Rus saldırısına karşı savunmak için Üçüncü Ordu'yu yeniden kurmaya çabalarken, diğer yandan eldeki tüm birlikleri Çanakkale Boğazı'nın savunmasına yoğunlaştırdılar ve bu nedenle Britanya'yı Mezopotamya'dan püskürtmek için ellerinde neredeyse hiç düzenli birlik kalmadı. Osmanlılar topyekûn savaş için nüfuslarını seferber ederek, zorunlu askerliği daha etkin uyguladılar ve düzenli piyadeyi takviye edebilmek için polis ve jandarma birliklerini (jandarma kırsal kesimde görev yapan at-

lı polis birliğiydi) konuşlandırdılar. Enver'in gizli güvenlik teşkilatı Teşkilât-ı Mahsusa düzensiz birlik olarak görev yapmaları için Kürtleri, Bedevi aşiretleri ve serbest bırakılan mahkûmları seferber etti. 1915 ilkbaharında Jön Türkler tüm Osmanlı Ermeni nüfusunu tehlikeli bir beşinci kol ilan ettiğinde, İttihatçılar onların imhasına yardım etmeleri için sıradan vatandaşları bile seferber ettiler.

Rus ordusu karşısında Sarıkamış'ta alınan yenilginin hemen ardından, Osmanlı Üçüncü Ordusu'ndan hayatta kalanlar bu kez görünmez bir düşman tarafından perişan edildiler: hastalık. 1914 Ekimi ve 1915 Kasımı arasında Kuzeydoğu Türkiye'de yaklaşık 150.000 asker ve sivil, bulaşıcı hastalığa yenik düştü; bu rakam, Sarıkamış Muharebesi'nde ölen 60.000 Türk askerinden bir hayli fazlaydı.[1]

Askerler çok sayıda bulaşıcı hastalık taşıyordu. Haftalarca doğa güçlerine maruz kalan askerlerin bağışıklık sistemi ciddi şekilde zayıfladı ve çöpten topladıkları bozulmuş gıda ve sudan tifo ve dizanteri kaptılar. Yıkanamayan askerler tifüs taşıyan bit ve pirelere maruz kaldı. Doğu Anadolu'daki kasaba ve köylerde konaklayan Osmanlı askerleri sivil halka da hastalık bulaştırdı. Askerlerden sivillere ve daha sonra sivillerden askerlere geçen bu ölümcül hastalıklar giderek yayıldı ve 1915'in ilk aylarında salgın boyutlarına ulaştı.

Erzurum'da halihazırda yaralıları tedavi etmek için uğraşan Osmanlı sıhhiye yetkilileri hastalık yüzünden bunaldı. Askerî hastane sadece dokuz yüz yataklı olduğu için, yetkililer hasta ve yaralılara kalacak yer sağlamak için Erzurum'daki tüm okul, cami ve hükümet binalarına el koydu. Her gün 1.000'e yakın hasta kabul ediliyordu ve neticede Erzurum'daki toplam hasta sayısı krizin doruk noktasında15.000'e ulaştı. Gıda ve tıbbi ikmal maddeleri hızla tükendi ve bu da hasta ve yaralıların sefaletini daha da artırdı. Hastalar bazen hiçbir şey yemeden iki-üç gün geçiriyorlardı. Erzurum'da askerler gerçekten de hastanede açlıktan öldü. Yetkililer karakışta bu hazırlıksız sıhhiye tesislerini ısıtmaya yetecek kadar odun da bulamıyordu. Bu koşullar hasta ve yaralıların sefaletine –ve ölüm oranının sarsıcı boyutlara ulaşmasına– neden oldu.[2]

Erzurum'daki Amerikan misyoner okulu dört yüz yataklı bir tesise dönüştürüldü; buradaki tıbbiyeci misyoner Dr. Edward Case hastalığın yayılmasını, tedavisinden daha ciddi buluyordu. Hastalar, yerlere hasır döşekle-

1 NARA, İstanbul, cilt 294, "Consul Heizer Report on Typhus Fever, Trebizond [Trabzon]", 22 Mayıs 1915.

2 Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army, 1914-1918: Disease and Death on the Battlefield* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2008), s. 51.

rin atıldığı odalara hıncahınç dolduruldu ve böylece hastalık bulaşanları tecrit etmek veya karantinaya almak imkânsız hale geldi. Hastalıkla mücadeleyi mümkün kılacak dezenfektan ve diğer hijyen tedbirleri olmadığı için, hastaneler de hızla bulaşma merkezlerine dönüştü. Dr. Case, 1914 Aralık ve 1915 Ocak ayları arasında Erzurum'da 60.000 kadar ölüm vakası (hem siviller hem de askerler) yaşandığını bildirdi – hem de savaş öncesinde sadece 60.000 nüfusa sahip bir kentte. Erzurum bu konuda yalnız değildi. Trabzon'daki Amerikan konsolosu, 1914 ve 1915 kışı boyunca Karadeniz liman kentinde 5.000 ila 6.000 arasında asker ve sivilin tifüsten öldüğünü tahmin ediyordu; kentteki doktorlar hastalıktan kaynaklanan ölüm oranının salgının doruk noktasında % 80'e ulaştığını iddia ediyordu.[3]

Bu koşullar sıhhiye çalışanlarını da en az hastaları kadar tehlikeye atıyordu. Bir noktada otuz-kırk doktor Erzurum'daki "bulaşkan hastane"ye mahkûmdu ve Dr. Case'e göre, "hastaların tamamı tifüslüydü ve neredeyse yarısı veya daha fazlası hastalıktan öldü." Case'in kendisi de bu gayrisıhhi koğuşlarda geçirdiği iki ay sonunda tifüse yakalandı, fakat iyileşti. Case pek çok kişiden daha şanslıydı: Trabzon'daki ABD konsolosu, 1914 Kasım ve 1915 Mayıs ayları arasında Kuzeydoğu Türkiye'de üç yüzden fazla doktor ve sıhhiye personelinin öldüğünü iddia ediyordu. Ne kadar çok sıhhiyeci hastalanır ve hayatını kaybederse, hasta ve yaralıları tedavi etme imkânı da o kadar azalıyordu; buna bağlı olarak çektikleri acı ve ölüm oranları da artıyordu.

1915 kışı boyunca ölüler, yaşayanlar için ağır bir yük oluşturdular. Dr. Case Erzurum'da tanık olduğu dehşeti şöyle tasvir ediyordu: "O kadar çok ölü vardı ki, gündüz gömülmelerini yasakladılar ve geceleri vagon yüküyle çıplak olarak hendeklere taşındılar, kıyafetleri sırtlarından çıkarıldı. Her yerde ölü bedenlerle yarıya kadar dolu büyük bir çukur veya hendek gördüm, tıpkı çerçöp gibi içine atılmışlar; bedenlerinin yarısı çıplak, başları, kolları, bacakları ve hatta gövdelerinin bazı kısımları görünüyordu. Daha sonra diğerleri de onların üzerine atılmış ve hepsinin üstü örtülmüştü. Korkunç bir görüntüydü." Hatta Case ölmekte olan insanların toplu mezarlarda tutulduğunu ve son nefeslerini gömülecekleri yerlerde verdiklerini gördü. Hayatta kalan, fakat inanılmaz sayıda insanın öldüğüne ve ölmekte olduğuna tanık olanlar ise merhamet duygularını yitiriyorlardı.[4]

Sarıkamış'ta görev yapmış Sıhhiye Onbaşı Ali Rıza Eti salgının doruğa ulaştığı bir zamanda Erzurum askerî hastanesine gönderildi. Önceki görevli tifüse yakalandığı için, karantina bölümünün baş sıhhiye görevlisi yapıldı.

---

3 NARA, İstanbul, cilt 294, "Consul Heizer Report on Typhus Fever, Trebizond [Trabzon]", 22 Mayıs 1915.

4 NARA, İstanbul, cilt 294, Erzurum'daki tıbbi misyoner Dr Edward P. Case'in raporu, Türkiye, 16 Mayıs 1915.

Fakat Eti bu işin oldukça zahmetli ve bulaşıcı hastalık taşıyan yüzlerce kişiye maruz kalacağı için tehlikeli olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle başka bir işe nakledilmesi için defalarca başvuru yaptı, fakat başarılı olamadı, çünkü hastaneye daha fazla hasta ve yaralı geliyor ve bunlar, yakın zamanda ölenlerin boşalttığı yatakları dolduruyordu. Daha önce cephede zaman geçiren Eti bu adamları tanıyor ve onların üzüntüsüne ortak oluyordu. Bu süreçte sıradan askerlerin çektiği ıstırap karşısında kızgınlığı giderek arttı. Bu kızgınlığını, savaş sırasında Türklerin çektiği ıstırabın günah keçisi olarak gördüğü Ermenilere yöneltmeye başladı.

Eti zaten Sarıkamış cephesinde bulunduğu sırada Ermenilere karşı derin bir husumet geliştirmişti. Sürekli olarak onları Osmanlılara sadakatsiz olmakla, Rusların tarafına geçmek için hattın diğer tarafına gitmekle ve Osmanlı mevzileri hakkında düşmana bilgi vermekle suçluyordu. Ermeni askerlerin kendi silah arkadaşları olan Osmanlı askerleri tarafından "kazara" öldürüldüğü vakaları bariz bir memnuniyetle anlatmıştı. Ne var ki Eti ancak hastanede görev yaptığı sırada, giderek derinleşen bu nefreti doğrultusunda hareket etme fırsatı buldu.

Eti'nin memleketlisi olan bir askerin ölümü, onun Ermenilere duyduğu öfkeyi hızlandıran bir etken oldu. Yaralı adam, Eti'ye cepheden tahliye edildiğini ve nakliye birliğindeki bir Ermeni er tarafından izole bir hendekte yüzüstü bırakıldığını anlattı. Aşırı soğukta iki gün geçiren Türk askerin hem elleri hem de ayakları soğuktan kangren olmuştu. Erzurum'daki sıhhiyeciler adamın hayatını kurtarmaya çalıştı ve kol ve bacaklarını kesti, fakat asker ertesi gün öldü. Yaralı Türk'ü bir hendekte yüzüstü bırakan "Ermeni askerin ne kadar alçak olduğunu hayal edebiliyor musunuz" diye köpürüyordu Eti. "Bu savaştan sonra kardeş ve hemşeri olabilir miyiz? Bence hayır! İntikamımı almam kolay. Hastanedeki Ermenilerden üç dördünü zehirleyeceğim."[5]

Onbaşı Eti Ermenilere karşı kişisel savaşında cinayetten ziyade gaddarlığa başvurdu. 1915 Ocak ayında sıhhiye servisindeki konumunu kötüye kullandı ve Ermeni işçileri işten çıkarıp sürdü. "Biri Van'dan, biri Diyarbakır'dan üç Ermeniyi soyulmaları ve çarpılmaları [yani kırsal bölgelerde kurbanlarını çoğunlukla öldüren haydutlar tarafından] için gönderdim. Türk'ün intikamı dediğiniz budur" diye böbürleniyordu. Dört Ermeni kadını kovdu ve onların yerine Türk kadınlarını işe aldı. "Ve en tehlikeli görevleri Ermeni çalışanlara veriyorum" diye gaddarca bir memnuniyetle anlatıyordu.[6]

---

5 Tam olarak söylemek gerekirse, Eti kurbanlarını vaktiyle frengiyi tedavi etmek için kullanılan son derece zehirli bir bileşim olan *süblimeyi* (cıva klorür) zorla içirmekle tehdit etti. Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 135.

6 Eti, *Bir onbaşının ... günlüğü*, s. 140, 31 Ocak 1915 tarihli günlük maddesi.

Ali Rıza Eti, bir Ermeniyi bizzat öldürdüğünü hiçbir zaman iddia etmese de, açıkça Ermenilerin ölmesini diliyordu. Üstelik hiç de yalnız değildi. Sarıkamış'taki yenilgi ve bulaşıcı hastalığın yıkıcı etkisi Osmanlıları doğu cephesinde her zamankinden daha savunmasız hale getirmişti. Bazı Ermenilerin bölünmüş sadakatleri, pek çok Türk'ün bütün Ermenileri aynı kefeye koymasına neden olmuştu. Jön Türk liderliği de "Ermeni sorunu"na kalıcı çözümler aramaya başladı.

Jön Türkler iktidarda oldukları kısa dönemde kitlesel nüfus transferlerine nezaret etmişlerdi. Balkan Savaşları'ndaki toprak kayıpları, muhtaç durumdaki Müslüman muhacirleri dalgalar halinde Osmanlı topraklarında sığınacak bir yer aramaya itti. Bu insani krizi çözebilecek kaynaklara sahip olmayan Türk liderliği, binlerce Osmanlı Rumunu Yunanistan'a göndererek Balkan muhacirlerine alan yarattı. Daha sonra hükümet tarafından oluşturulan bir heyet, sürgün edilen Osmanlı Hıristiyanlarının evlerinin, tarlalarının ve işyerlerinin yeniden iskân edilen Balkan kökenli Müslüman muhacirlere tahsis edilmesi sürecini yönetti. Bu "nüfus mübadeleleri" Bâbıâli ve Balkan devletleri arasında imzalanan resmî anlaşmalarla düzenlendi: Uluslararası düzeyde onaylanmış bir etnik temizlik.[7]

Etnik Rumların Osmanlı İmparatorluğu'ndan tehciri birkaç amaca hizmet etti. Tehcir, Balkan kökenli Müslüman muhacirlerin yeniden iskânı için ev ve işyeri sağlamakla kalmadı, aynı zamanda Osmanlıların sadakatleri kuşkulu binlerce vatandaşı sürmesine imkân verdi. 1914 yılının ilk altı ayında Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yeni bir savaşın çıkması tehlikesi yaratan ve Ege adaları konusunda çıkan gerilimler Osmanlı Rumlarını hassas ve savunmasız bir durumda bırakmıştı. Balkan Savaşları ardından gerçekleştirilen nüfus mübadeleleri imparatorluğun "Rum sorunu"na uluslararası düzeyde onaylanmış bir çözüm getirmişti.

Muharip devletler arasında sınır nüfuslarının denetimli bir şekilde mübadele edilmesiyle başlayan süreç, zamanla genel olarak etnik Rumların Osmanlı topraklarından sistematik olarak sürülmesine dönüştü. Bu tehcirler konusunda elde net rakamlar bulunmamakla birlikte, birkaç yüz bin Rum Ortodoks Hıristiyan, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında yer değiştirmeye zorlandı. Bu tehcirler Osmanlı topraklarının içlerine yayıldıkça, hü-

7 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), s. 63-96. Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2009), s. 12-54'te Marmara Denizi'nin güney kıyıları boyunca yaşanan tehcirleri ve nüfus mübadelelerini ele alır [*Dertli Sahiller-Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1912-1923*, çev. Melike Neva Şellaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

kümet hedeflerini gerçekleştirebilmek için şiddet ve gözdağına daha fazla bel bağlamak zorunda kaldı. Sıkıntılı Balkan topraklarından uzakta, Batı Anadolu'da yaşayan Rum Ortodoks Hıristiyan köylüler devletin kendilerini uzaklaştırma çabalarına direndi. Zaptiyeler köylüleri bir araya topladılar, erkekleri dövdüler, kadınları kaçırmakla tehdit ettiler ve hatta tehcire direnen Osmanlı Rumlarını öldürdüler. Hıristiyan sivillere uygulanan şiddet karşısında dehşete düşen yabancı konsoloslar bazı köylerde düzinelerce insanın öldürüldüğünü bildirdiler. Fakat Osmanlı Rumlarının kovulması, nispeten düşük ölü seviyeleriyle yürütülebilirdi, çünkü onların tehcir edilebileceği bir Yunan devleti vardı.

Oysa aynı şey Osmanlı Ermenileri için söylenemezdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun her vilayetinde bulunan bir azınlık olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle hassasiyete sahip üç bölgede yoğunlaşmışlardı. Olası bir İtilaf istilası tehlikesiyle karşı karşıya olan İstanbul en fazla yoğunlaştıkları yerdi. İskenderun Körfezi'ne bakan Kilikya'da, Osmanlılar Ermeni cemaatinin İtilaf filosuyla işbirliği yaptığından kuşkulanıyorlardı. Kafkasya'da ise azınlık bir grup Ermeni eylemci, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rusya'ya katıldıklarında bir bütün olarak cemaatin konumunu tehlikeye attı. Jön Türkler, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu için Rumlardan çok daha büyük bir tehdit oluşturduğuna inanıyorlardı, çünkü bazı Ermeniler İtilaf Devletlerinin desteğiyle Osmanlı topraklarında bağımsız bir vatan yaratmayı umuyorlardı.

Osmanlı hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonraki ilk eylemlerinden biri, 1914 Şubatı'nda Rusya ile yapılan Ermeni Islahatı Anlaşması'nı feshetmek oldu. Anlaşma Rusya sınırında bulunan en doğudaki altı vilayetin, Ermeniler için otonom bir vatan sağlamak üzere yabancı valilerin yönetiminde iki idari birime ayrılarak yeniden düzenlenmesini öngörüyordu. Osmanlılar, Türklerin kalbi Anadolu'nun parçalanmasının başlangıç aşaması olarak gördükleri bu ıslahat gündemine –oldukça büyük bir Müslüman çoğunluğa sahip topraklarda Rusların himayesinde bir Ermeni devleti yaratma planı– karşı çıkmışlardı. Anlaşmayı 1914 Şubatı'nda baskı altında imzalamış olan Osmanlılar, aynı yılın 16 Aralıkı'nda anlaşmayı bozdular.[8]

Jön Türkler Sarıkamış'taki yenilginin hemen ardından, Ermenilerin ulusal hedeflerinin kendi toprakları için oluşturduğuna inandıkları tehdidi ortadan kaldırmak için aşırı yöntemler üzerinde durmaya başladılar. 1915 Şubatı'nda Teşkilât-ı Mahsusa'nın operasyon şefi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi üyesi Dr. Bahaeddin Şakir, Kafkas cephesinden İstanbul'a dön-

8 Şubat 1914 tarihli Ermeni Islahatı Anlaşması'na giden süreç ve anlaşmanın şartları 2. Bölüm'de ele alınıyor.

dü. Sahaya ait raporlara ve belgelere sahip Şakir, güçlü Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve diğer bir Merkez-i Umumi üyesi Dr. Mehmed Nazım'la bir araya geldi. Şakir "Ermenilerin Türkiye'ye karşı takınmış olduğu muhalif tutum ve Rus ordusuna etmekte oldukları yardım" nedeniyle "içerideki düşman"ı ele alma gereğinden bahsediyordu. Toplantılarına ait herhangi bir deşifre metin bulunmasa da –zulüm yapma niyetinde olanlar nadiren yazılı bir kayıt bırakırlar– Osmanlı belgeleri ve döneme ilişkin anılar, Şubat ve Mart 1915 arasında Türkiye'deki Ermeni cemaatin imhasını başlatan temel kararları bu üç Jön Türk görevlisinin aldığını öne sürer.[9]

İstanbul'un talihsiz Ermeni cemaati, İtilaf Devletlerinin Osmanlılara ve Almanlara karşı yürüttüğü savaşa verdiği açık destek gösterisiyle düşmanlarının eline koz verdi.

Krikor Balakyan 1914'te Berlin'de ilahiyat eğitimi alan Ermeni bir din adamıydı. Avrupa'da savaş patlak verdiğinde, Balakyan hemen İstanbul'a dönmek istedi. Berlin'deki Ermeniler Balakyan'ı vazgeçirmeye çalıştı. "Birçok kişi Kafkasya'ya gitmemi ve gönüllü Ermeni gruplarına katılmamı ve daha sonra" istilacı bir Rus ordusuyla beraber "Türk Ermenistanı'na girmemi tavsiye etti" diye anımsıyordu. Balakyan Rusya'daki Ermeni tugaylarıyla herhangi bir şey yapmak istemiyordu, çünkü bunu, doğudaki Ermeni cemaatleri için bir destekten ziyade tehdit olarak görüyordu, fakat Berlin'deki arkadaşları Balakyan'ın endişelerini ciddiye almadı. Balakyan "Mil-

Krikor Balakyan, 1913. Ermeni bir din adamı olan Balakyan, 24 Nisan 1915 gecesi İstanbul'da tutuklanan 240 Ermeni cemaat liderinden biriydi. Ölüm yürüyüşünden sağ kurtuldu ve "Ermenilerin Golgothası" adını verdiği bir soykırıma tanıklık etti. [Kaynak: Peter Balakyan'ın izniyle, Balakyan Aile Arşivi.]

9 Akçam, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 175, 183-184. Ayrıca bkz. Ermeni rahip Krikor Balakyan'ın anıları: Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918* (New York: Vintage, 2010), s. 46.

liyetçilik duygusuna kapılmış oldukları için, Türklerin Ermeni halkına karşı yaptıkları hataları tazmin etme fırsatını kaçırmak istemiyorlardı" diyordu.[10]

Balakyan İstanbul'a döndüğünde Osmanlı göç görevlilerine Berlin'den döndüğünü söylemeye özen gösterdi ve Alman savaş girişimine ve Türk-Alman ilişkilerine olan desteğini ifade etti. Balakyan'ın sadakat beyanını sıcak karşılayan bir gümrük memuru Ermeni din adamına şu tavsiyede bulundu: "Efendi, görüşleri sizinkine tamamen zıt olan Konstantinopolis'teki hemşerilerinize Rusya sevdalarından vazgeçmelerini tavsiye edin biraz. Ruslara, Fransızlara ve İngilizlere duydukları yakınlık ve sevgide fazla ileri gittiler; Ruslar kazandığı gün Ermeniler güler ... fakat Ruslar mağlup edildiğinde üzülürler. Bu aşırı samimiyet ileride daha fazla sıkıntı yaşamalarına neden olacak." Balakyan İstanbul'a vardığı günlerde, İstanbul'daki Ermenilerin İtilaf Devletlerinin savaş sırasında elde ettikleri başarılara verdikleri açık destek gösterilerinin, gümrük memurunun gözlemini haklı çıkardığını görmekten endişe duydu.

İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'na yönelik saldırısının başlamasıyla birlikte, Ermeniler de Türk yönetiminden olası kurtuluşlarını kutlamayı gizlemeye çalışmadılar. "Ne de olsa kudretli İngiliz ve Fransız donanmaları zaten Çanakkale Boğazı'nda değil miydi?" diye soruyordu Balakyan tumturaklı bir üslupla. "Ve ne de olsa Konstantinopolis birkaç gün içinde düşmenin eşiğinde değil miydi?" Ermenilerin "görkemli Britanya donanmasının İstanbul Boğazı'ndan geçişine ve elbette Ermenileri kurtarma misyonuna" tanık olmak umuduyla her gün toplanmalarını dehşetle izliyordu. Balakyan, hemşerilerinin "çok eskilere dayanan ulusal düşlerinin ve umutlarının gerçeğe dönüşeceği tarihî saatin geldiğine inandıklarını" ve bunun da Osmanlı Türklerinin varoluşsal bir tehditle karşı karşıya kaldıkları bir anda, Osmanlı Ermenilerini "eşi benzeri görülmemiş bir öföri ortamına" soktuğunu iddia ediyordu. İşte şiddetin formülü de buydu.[11]

Zaten o sırada Kilikya'da Talat Paşa ve arkadaşları Ermeni cemaatine karşı ilk önlemlere önayak oluyorlardı. İskenderun civarındaki bölge deniz saldırısına bilhassa açıktı, çünkü HMS *Doris* Aralık 1914'te Dörtyol ve İskenderun'daki demiryolu hatlarını ve araçlarını vurarak gösteri yapmıştı. İtilaf kuvvetlerine ait harp gemileri Kilikya kıyı hattını topa tutmayı ve ablukayı sürdürdü ve karaya casuslar yerleştirdi. Ermeni eylemcilerin bu yabancı ajanlara yardım ettiğinden ve bölgedeki tükenmiş Osmanlı birliklerinin sayısı hakkında bilgi sağladığından kuşkulanılıyordu. Harbiye Nazırı Enver Paşa bu gelişmeleri giderek artan bir endişeyle izliyordu. Enver, Alman Feldmareşal Paul von Hindenburg'a "Tek umudum, düşmanın [Kilikya'daki] zayıflığı-

10 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 22-23.

11 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 28, 32-34.

mızı keşfetmemiş olması" diye içini döküyordu. Bölgedeki Osmanlı askerlerinin sayısını artırmayı başaramayan Enver ve Talat, bunun yerine kuşku duyulan Ermeni cemaatlerinin yerini zorla değiştirmeye karar verdi.[12]

Osmanlılar 1915 Şubatı'nda Dörtyol ve İskenderun'daki Ermenileri Adana bölgesine tehcir etmeye başladı. Rum nüfusu mübadelesi örnek alınarak, zorla boşaltılan Ermeni mülklerine daha sonra Müslüman muhacirler yerleştirildi. Bu tehcirler Türkiye'nin İskenderun Körfezi'nin güvenliği konusundaki endişelerini azalttı. Ne var ki mülklerine el konulan Ermenilerin refahı için herhangi bir önlem alınmadı ve hayatta kalmak için Adana'daki dindaşlarına bel bağlamak zorunda bırakıldılar. Devletin umursamazlığı geçmişte yaşanan katliamlara ait anıları canlandırdı ve bu korku Doğu Anadolu'nun Ermeni cemaatlerine hızla yayıldı.[13]

Dörtyol'un yaklaşık 105 km kuzeydoğusunda yer alan Zeytun köyündeki eylemciler bu ilk tehcirlere, Osmanlılara karşı bir ayaklanma planlayarak karşılık verdiler. Şubat ortasında bir grup Ermeni isyancı, Rus silahı ve desteği alabilmek için Zeytun'dan Tiflis'e geçti. 15.000 kadar kişinin Osmanlılara karşı ayaklanmaya hazır olduğunu iddia ediyorlardı. Pek çok kişi hâlâ tam teşekküllü bir isyanın, İtilaf Devletlerinin Ermenilerin lehine müdahalesine yol açabileceği yönündeki yanlış inançla yaşıyordu. Ne var ki Ruslar, kendi sınırlarından çok uzakta bulunan Kilikya'daki Ermenilere yardım için, bırakın asker göndermeyi, silah verebilecek durumda bile değildi.[14]

Şubat sonunda endişeli bir grup Zeytunlu Ermeni ileri gelen, eylemcilerin bir isyan planladığı konusunda Osmanlı yetkililerini uyardılar. Hıristiyan liderler bu sadakat gösterisinin cemaatlerini saldırıdan koruyacağını umuyorlardı, fakat onların bu ifşaatları Ermenilerin en çok korktukları misillemeleri harekete geçirmeye hizmet etmekle kaldı. Zeytun'a kitlesel tutuklamalar yapmak üzere Osmanlı askerleri gönderildi. Pek çok genç erkek evlerinden kaçıp kırsal kesime gitti ve orada kendi hükümetleriyle karşı karşıya gelmeye hazırlanan Ermeni isyancılardan ve asker kaçaklarından oluşan ve giderek büyüyen çetelere katıldı.

9 Mart'ta silahlı bir Ermeni çete Zeytun yakınlarında Osmanlı jandarmalarını pusuya düşürdü ve çok sayıda askeri öldürüp (raporlar altı ve on beş

12 Aralık 1914'te yaşanan İskenderun Hadisesi 4. Bölüm'de ele alınmaktadır. Aram Arkun, "Zeytun and the Commencement of the Armenian Genocide", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (ed.), (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 223 [*Soykırım Meselesi-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

13 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005), s. 78-83.

14 Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), s. 165-166.

arasında kişinin öldürüldüğüne dair çeşitli iddialarda bulunuyor) silahlarını ve paralarını aldı. Bu saldırı Zeytun'daki Ermeni cemaatinin topyekün tehciri için bahane oldu. Askerler kenti tecrit edip Ermeni ileri gelenleri gözaltına aldı. Nisan ve Temmuz arasında Zeytun Ermenilerinin hepsi Orta Anadolu kenti Konya'ya tehcir edildi ve onların yerine Müslüman göçmenler yerleştirildi. Mülkleri ellerinden alınan ve yol boyunca kendilerine çok az yiyecek veya koruma verilen ya da hiç verilmeyen 7.000'den fazla Ermeni Konya'da evsiz kaldı. Zeytun Ermenilerinden yaklaşık 1.500 kişi, Suriye'ye ikinci bir tehcir başlamadan önce, o yaz açlıktan ve hastalıktan öldü.[15]

İtilaf kuvvetlerinin Nisan 1915'te Çanakkale Boğazı'na düzenlediği çıkarmanın hemen öncesinde, Talat Paşa ve arkadaşları odak noktalarını Kilikya'dan İstanbul'a çevirdiler. Amaçları başkentin olası istilasından önce, Ermenilerin istilacılarla işbirliği yapmasını engellemek için Ermeni cemaatinin siyasi ve kültürel liderliğinin başını kesmekti. Türk zaptiyesi 24 Nisan'da gece vakti düzenlenen bir aramayla ileri gelen 240 Ermeniyi –siyasetçiler, gazeteciler, Ermeni ulusal partilerinin üyeleri, çeşitli meslek gruplarından kimseler ve dinî yetkililer– tutukladı. Ermeni işbirlikçilerin yardımıyla hazırlanan bir kara listeye göre hareket ettiler. Gece geç vakit kapılar çalındı. Tutuklananların birçoğu hapishaneye ulaştıklarında hâlâ gece kıyafetleriyleydi.

Ermeni rahip Krikor Balakyan 24 Nisan gecesi tutuklananlardan biriydi. Tıpkı diğerleri gibi o da büyük şaşkınlık içindeydi. Zaptiyeler aşağıdaki sokakta bekleyen "kan kırmızısı otobüs"e kadar ona eşlik ettiler. Tutsak rahip sekiz arkadaşıyla birlikte vapurla İstanbul'un Asya yakasından Avrupa yakasına götürüldü. "Gece ölüm kokuyordu; deniz fırtınalıydı ve kalplerimiz dehşet doluydu" diye hatırlıyordu. Balakyan ve arkadaşları, diğer Ermeni tutuklular ile karşılaştıkları merkez hapishaneye konuldular. "Hepsi tanıdık yüzlerdi: devrimci ve siyasi liderler, halk tarafından tanınan kişiler, herhangi bir partiye mensup olmayan ve hatta partilere karşı olan entelektüeller." Otobüsler dolusu kişi daha, "bilinmeyenin dehşetiyle ve avuntu özlemi duyan ruhsal bir ıstırap halinde" gece boyunca gruba katıldı. Ertesi gün Ermeni tutuklular Gelibolu çıkarmasına destek olan İtilaf kuvvetlerine ait topların uzaktan gelen seslerini duyabiliyor ve meşum gök gürültüsünün kendi kıyametlerini mi, yoksa kurtuluşlarını mı bildireceğini merak ediyorlardı.[16]

15 Akçam, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 56-57, Müslüman muhacirlerin Zeytun'a yerleştirilmesi sürecinin, Ermeni tehcirleri başladıktan sadece on iki gün sonra, 20 Nisan'da başladığını iddia eder. Arkun, "Zeytun", s. 229-237. ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (1918; yeniden basım Reading, BK: Taderon Press, 2000), s. 230'da Temmuz 1915'te "hiç yiyecek almayan Zeitoun ve Sultanie'deki 5.000 Ermeni"den bahseder.

16 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 45, 56-57.

Ermenilere göre 24 Nisan'da İstanbul'da siyasi ve entelektüel liderlerin tutuklanması Anadolu'daki Ermeni cemaatlerinin sistematik olarak yok edilmesi sürecini başlattı. Bu tarih o zamandan beri Ermeni Soykırımını Anma Günü olarak uluslararası kabul görmüştür. Oysa Osmanlılara göre Ermenilere karşı savaş dört gün önce Doğu Anadolu'nun Van kentindeki Ermeni ayaklanmasıyla başlamıştı.[17]

Van Ermeni ve Müslüman mahallelerine ayrılmış büyük bir pazar kentiydi. Van Gölü kıyılarının yakınlarında yer alan eski kent, dört kapısı olan surlarla çevrili bir şehirdi ve ova üzerinde iki yüz metre yükseklikteki masif bir kaya çıkıntısı karşısına kurulmuştu. Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa edilen hisar çıkıntıyı taçlandırıyordu ve kente hâkimdi. Dar dönemeçli sokaklar pazarlara, camilere ve kiliselere bakan iki katlı evlerle kaplıydı. Kentin güneydoğu kısmında, bir polis karakolu ve jandarmanın yanı sıra, çok sayıda hükümet binası vardı.

Van 19. yüzyıl boyunca eski şehrin surlarının dışına taştı ve doğuda verimli arazilere yayıldı. Bahçe Mahallesi'ndeki evler bağlar ve yüksek kerpiçli duvarlarla çevriliydi. Katolik ve Protestan misyonerlerinin yanı sıra çok sayıda yabancı konsolosluk –Britanya, Fransa, İran, İtalya ve Rusya– Bahçe Mahallesi'nde mülk almıştı. Fransız bir nüfusbilimcinin 1890'larda ancak 30.000'e ulaştığını tahmin ettiği nüfusuyla, bir taşra kenti için son derece kozmopolitti: 16.000 Müslüman, 13.500 Ermeni ve 500 Yahudi. Kent halkı bu kentte yaşamanın verdiği gururu paylaşıyordu. Ailesi Van'ın yerlisi olan Gurgen Mahari, Van'ı klasik romanı *Burning Orchards*'da (Yanan Bağlar) "peri masalından çıkmış harikulade bir yeşil saçlı büyücü kadın" diye tasvir ediyordu.[18]

17 Türkiye hükümeti ve Türk Tarih Kurumu'nun temsil ettiği şekliyle resmî tarih kuruluşu, 1915 ve 1916 yıllarında yaşanan Ermeni katliamlarını ifade etmek için "soykırım" teriminin kullanılmasını reddetmeye devam ediyor. Ne var ki aralarında Nobel ödülü sahibi Orhan Pamuk ve benim bu kitabı yazarken çalışmalarına başvurduğum birçok tarihçi ve gazetecinin – Taner Akçam, Fatma Müge Göçek, Baskın Oran, Uğur Ümit Üngör vd.– de içerisinde bulunduğu giderek artan sayıda araştırmacı ve entelektüel, bir zamanlar tabu olan bu konuyu tartışmaya açmak için mücadele içerisine girdi. Ben de, kendi kanaatimin yanı sıra, onların Türkiye'nin geçmişiyle içten bir hesaplaşmayı zorlama yönündeki bu cesur çabalarını desteklemek amacıyla, burada Ermenilerin savaş sırasında imhasından bir soykırım olarak bahsediyorum. 1948 tarihli BM Soykırım Sözleşmesi uyarınca, mevcut kanıtların, Osmanlı hükümetinin müstakil bir ulusal ve dinî grup olan Anadolu Ermeni cemaatini "bütünüyle veya kısmen imha etme niyetiyle işlenen fiillerden sorumlu olduğu" yönündeki iddiayı bütünüyle desteklediğine inanıyorum.

18 Nüfus rakamları Justin McCarthy ve diğerleri, *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2006), s. 3-7'den alınmıştır [*1915-Van'da Ermeni Isyanı*, çev. Ömer Turan, Cemalettin Taşkıran, Esat Arslan, Tarih&Kuram Yayınevi, İstanbul, 2015]. Bir nüfusbilimci olan McCarthy, Vital Cuinet'nin verdiği rakamların 1890'lar için "düşük bir tahmin" ol-

Van ve civar köylerde yaşayan Ermeni cemaati büyük ve siyasi açıdan faaldi. Hem İran hem de Rus sınırlarına yakın stratejik konumu dolayısıyla, Van'ın Osmanlı Devleti ve Ermeni vatandaşları arasında bir parlama noktasına dönüşmesi kaçınılmazdı.

Van valisi tutkulu bir İttihatçı ve Enver'in eniştesi olan Cevdet Paşa'ydı. Cevdet 1915 Martı'nda jandarmaya Ermeni köylerinde gizlenmiş silahları aramalarını ve imparatorluğa karşı silah taşıdığından şüphelenilen herkesi tutuklamalarını emretti. Bu aramalar Van civarındaki köylerde Ermenilere karşı şiddetli pogromlara yol açtı. Ermeni cemaati liderliğinin başını kesmeye çalışan Cevdet iddiaya göre, Ermeni milliyetçisi Taşnak Partisi'nin Van'daki üç liderinin öldürülmesini emretti. Ermeni liderlerden ikisi –İşkhan (Ermenicede "prens" anlamına gelir) olarak tanınan Nikoğayos Mikaelyan ve Osmanlı parlamentosu üyesi Arşak Vramyan– öldürüldü. Üçüncü lider Aram Manukyan ise, Cevdet'e güvenmediği için, kendisini makamına çağıran valinin davetine karşılık vermemeyi tercih etti. İki yoldaşının ortadan kaybolduğunu ve öldürüldüğünün farz edildiğini öğrenince, Van Ermenilerini eli kulağındaki katliama direnmeye hazırlamak için yeraltına çekildi.[19]

Rafael de Nogales bağlılıktan ziyade macera duygusuyla Osmanlı ordusuna gönüllü katılan Venezuelalı bir paralı askerdi. De Nogales ile İstanbul'da buluşan Enver Paşa, Sarıkamış'taki yenilginin hemen ardından tükenmiş durumdaki Üçüncü Ordu'da iş teklif etti. Venezuelalı, Mart ayında Üçüncü Ordu'nun Erzurum'daki karargâhına ulaştı; buradaki subaylar Ruslardan çok tifüsle savaşmakla meşguldü. Hareket görmeye hevesli olan de Nogales ise bu durumda, o sırada Rus cephesinde aktif muharebeye giren tek birlik olan Van jandarmasına gönüllü oldu. De Nogales Erzurum-Van yolculuğu sırasında Osmanlılar ve Ermeniler arasındaki gergin çatışma bölgesinden geçti ve Van Ermenilerinin Osmanlı yönetimine karşı ayaklandığı gün Van'a ulaştı.

De Nogales ve beraberindekiler 20 Nisan'da Van Gölü'nün kuzeybatı köşesinde "ağır yara almış Ermeni cesetler"in etrafa dağıldığı bir yola geldiler.

---

duğunu belirtti. Osmanlıların 1912'de hem kent hem de çevre köyleri kapsayan Van kazası için verdiği rakamları 45.000 Müslüman, 34.000 Ermeni ve 1.000 diğerleri olarak zikreder ve ayrıca, kadınların, çocukların, askerlerin, idarecilerin ve diğerlerinin eksik beyan edildiğini iddia eder. Gurgen Mahari 1903'te Van'da doğdu. Ailesi Van ayaklanmasından sonra Rusya'ya taşındı ve hayatının geri kalanını, 1966'da tartışma yaratan romanı *Burning Orchards*'ı yayımladığı Sovyetler Birliği'nde geçirdi. Kitabın İngilizce tercümesi 2007'de Black Apollo Press (basım yeri belirtilmemiş) tarafından yayımlandı; alıntı 49. sayfadan.

19 Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 145-147. Anahide Ter Minassian, "Van 1915", *Armenian Van/Vaspurakan*, Richard G. Hovannisian (ed.), (Costa Mesa, CA: Mazda, 2000), s. 217-218 [*Van-Tarihi Kentler ve Ermeniler*, çev. Kolektif, Aras Yayınları, İstanbul, 2016]; McCarthy ve diğerleri, *The Armenian Rebellion*, s. 200.

Gölün güney kıyılarında bulunan köylerden yükselen dumanı görebiliyorlardı. "O zaman anladım" diye yazdı daha sonra, sanki olay uzun zamandan beri bekleniyormuş gibi. "Ok yaydan çıktı. Ermeni 'devrim'i başlamıştı."[20]

De Nogales ertesi sabah Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki Adilcevaz köyünün Ermeni mahallesinde acımasız bir katliama tanık oldu. Kürtler ve "civardaki güruh"tan yardım alan Osmanlı resmî görevlileri, Ermenilerin evlerine ve dükkânlarına zorla girip buraları sistemli olarak talan ettiler ve tüm erkekleri öldürdüler. Osmanlı subayı üniforması giyen de Nogales bir görevliye yaklaşıp öldürmeye son vermesini istediğinde, adamdan aldığı "vilayetin Genel Valisinden [yani Cevdet Paşa'dan] gelen ... *on iki yaş ve üzerindeki tüm Ermeni erkeklerin yok edilmesi* ... yönündeki açık emri yerine getirmek dışında bir şey yapmadığı" cevabı karşısında hayrete düştü. De Nogales sivil bir memurun emirlerini hükümsüz kılma yetkisine sahip olmadığı için, doksan dakika daha süren katliamdan çekildi.[21]

Adilcevaz'dan ayrılan de Nogales motorlu bir tekneyle Van Gölü'nü geçti ve gece çöktükten sonra Van dışındaki Edremit köyüne ulaştı. "Gökyüzünü kızıla bulayan yanan köyler" kıyı şeridini aydınlattı. Edremit savaş bölgesiydi, evler ve kiliseler alev alevdi, havada yanan et kokusu ve yıkımın uğultusunu kesen top ateşinin gürültüsü vardı. Geceyi Edremit'te geçirdi ve düzensiz Kürt ve Türk birlikleriyle sayıları hızla azalan Ermeniler arasında yaşanan silahlı çatışmaya tanık oldu.

De Nogales öğle vakti muhafızlar eşliğinde Van'a gitmek üzere Edremit'ten yola çıktı. "Yolun sağında ve solunda bağıran kara akbaba sürüleri dönüp duruyor ve her yere saçılmış olan çürümüş Ermeni cesetleri için köpeklerle didişiyordu" diye hatırlıyordu. Van'a girdiğinde ayaklanma ikinci günündeydi ve eski kent Ermeni isyancıların elindeydi. Eski kente bakan kale ise hâlâ Osmanlıların elindeydi ve Türk güçleri o tepelerden Ermeni mevzilerini gece gündüz topa tutabiliyordu. Topçu subayı olarak bu görev artık de Nogales'e düşüyordu. Karargâhını kalenin camiine kurdu ve atış doğruluğunu incelemek için caminin uzun minaresine çıktı.

De Nogales Osmanlıların Van Ermenilerine karşı düzenlediği harekâta yirmi bir gün boyunca katıldı. "Van kuşatmasındaki kadar şiddetli bir çarpışmayı çok az görmüştüm" diye yazıyordu. "Kimse birbirine aman vermediği gibi bunu karşısındakinden de istemiyordu." Muharebe uzadıkça, hem Ermeniler hem de Osmanlılar tarafından uygulanan mezalime tanık oldu.

---

20 Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent* (New York: Charles Scribner's Sons, 1926), s. 58 [*Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, çev. Vedii Ilmen, Yaba Yayınları, Istanbul, 2008]. De Nogales ve yazdıklarına ilişkin eleştirel bir çalışma için bkz. Kim McQuaid, *The Real and Assumed Personalities of Famous Men: Rafael de Nogales, T. E. Lawrence, and the Birth of the Modern Era, 1914-1937* (Londra: Gomidas Institute, 2010).

21 De Nogales, *Four Years*, s. 60-61; vurgu orijinal eserde mevcut.

Van kuşatmasına ilişkin hatıraları her iki tarafa duyulan sempati ve tiksinti arasında gidip gelir.

Rus kuvvetleri İran sınırından yavaşça ilerledi ve Van'daki Ermeni savunma kuvvetlerini rahatlatabilmek için Osmanlıları geri püskürttü. Ruslar için ayaklanma, stratejik Osmanlı topraklarını işgal etmelerine olanak tanıyordu. Rus askerlerinin yaklaşması, Cevdet Paşa'yı Van Müslümanlarına 12 Mayıs'ta şehri tahliye etmesini emretmek zorunda bıraktı. Son Osmanlı askerleri 17 Mayıs'ta hisardan çekildi. Bahçe Mahallesi'ndeki Ermeniler eski şehirdeki hemşerilerine nihayet katılabildiler. İlk Rus askerlerinin 19 Mayıs'ta gelmesinden önce, birlikte Müslüman mahallelerini ve tüm hükümet binalarını ateşe verdiler.[22]

Ruslar Taşnak lideri Aram Manukyan'ı Van valiliğine atadılar. Manukyan kentte bir Ermeni idaresi kurdu ve Osmanlıların en çok korktuğu her şeyi bir milis ve polis gücüyle –bir Ermeni tarihçinin deyimiyle, "Ermenilerin siyasal bilincini harekete geçiren ve Rusların himayesinde özgürleştirilmiş ve özerk bir Ermenistan öngörenlerin görüşlerini pekiştiren" önlemleri– tamamladı.[23]

Türkler ise Van'ın kaybedilmesine razı değillerdi ve Rus ve Ermeni mevzilerine bıkıp usanmadan saldırdılar. Aşırı zorlanan Ruslar geri çekilmek zorunda kaldılar. 31 Temmuz'da Ermenilere kişisel eşyalarını hazırlamaları ve evlerinden ayrılmaları tavsiye edildi. Yaklaşık 100.000 Ermeni Ruslarla birlikte çekildi (Büyük Geri Çekilme). Ruslar ve Ermeniler Van için çarpışmaya devam ettiler; kent, Rus kuvvetleri 1915 sonbaharında –Van'ın çok azının ayakta kalabildiği ve Doğu Anadolu'da çok az Ermeninin sağ kaldığı tarih– ele geçirmeden ve sonunda ellerinde tutmadan önce, 1915 yazı boyunca üç kez el değiştirdi.

Van bölgesini yönetme hakkı karşılığında Van'ın Ruslar tarafından işgaline yardım eden Ermeniler, Jön Türklerin, Ermenilerin beşinci bir kol teşkil ettiğine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne tehdit oluşturduğuna dair şüphelerini teyit etmişlerdi. Dahası, ayaklanmanın İtilaf Devletlerinin Gelibolu'da düzenledikleri çıkarmaya oldukça yakın olan zamanlaması, Jön Türkleri Ermenilerin ve İtilaf Güçlerinin saldırıları koordineli yürütmüş olduklarına ikna etmişti. Cemal Paşa'nın anılarında yazdığına göre, "Kesinlikle aksi iddia edilemez olan fikrime göre, Çanakkale Boğazı harekâtının krize girdiği anda, Doğu Akdeniz'deki Fransız ve İngiliz Kuvvetleri başkomutanlarının Ermenilere ayaklanmalarını emrettikleri bir gerçektir." Cemal'in iddialarını destekleyecek kanıtlar yoksa da, İttihatçılar Ermenilerin İtilaf Devletleriyle işbirliği yaptığına emindi. Van'ın düşmesiyle birlikte Os-

22 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 145-146; McCarthy ve diğerleri, *The Armenian Rebellion*, s. 221.

23 Ter Minassian, "Van 1915", s. 242.

manlılar, Ermeni varlığını sadece Doğu Anadolu'nun altı vilayetinden değil, bir bütün olarak Asya Türkiyesi'nden söküp atmaya yönelik bir dizi tedbiri yürürlüğe koymaya başladılar.[24]

Ermenilerin tehciri hükümetin aldığı emirler doğrultusunda açıkça yürütüldü. Jön Türk liderliği Osmanlı parlamentosunu 1 Mart 1915'te erken tatil etmiş ve bu da, Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve arkadaşlarına parlamentoda herhangi bir tartışmaya girmeden yasa çıkarmak konusunda sınırsız hareket özgürlüğü vermişti. Talat Rusya'nın Van'a girdiği bir hafta içerisinde, 26 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükela'ya bir tezkere sundu. Hükümet Talat'ın, Doğu Anadolu'nun altı vilayetindeki Ermeni nüfusun toplu olarak Rus cephesine uzak ve ismi gizlenen bölgelere iskân edilmesine izin veren "Tehcir Kanunu"nu hızla onayladı.

Mehmed Talat Paşa, 1915. 1913'ten sonra Osmanlı hükümetini yönetmeye başlayan Jön Türk üçlüsünden biri olan ve önce dahiliye nazırlığı, daha sonra sadrazamlık yapan Talat, Ermeni soykırımına yol açan tedbirleri onayladı. (Kaynak: General Photographic Agency/Hulton Archive/Getty Images, #52782735.]

Dahiliye Nezareti Mayıs sonunda vilayet ve kaza idarelerine Talat'ın imzasını taşıyan emirler göndererek tüm Ermenilerin derhal tehcir edilmesini istedi. Tüm Doğu Anadolu'da kent ve köylerin ana caddelerine duyurular asıldı ve yerel Ermeni cemaatine üç-beş gün arasında mühlet verilerek, bu karar savaş boyunca geçerli olacak geçici bir yer değiştirme olarak sunuldu. Ermeniler yanlarında taşıyamayacakları malları emaneten hükümete bırakmaya teşvik edildiler.[25]

Jön Türkler halka duyurulan bu zorunlu yer değiştirme tedbirlerinin yanı sıra, Ermeni sürgünlerin toplu kıyımı için de gizli emirler verdiler. İmha emirleri yazılı değildi, müsebbibi İTC Merkez-i Umumi üyesi Dr. Bahaeddin Şakir veya diğer İTC yetkilileri tarafından vilayet valilerine sözlü olarak iletil-

24 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson & Co., tarih belirtilmemiş), s. 299; Bloxham, *Great Game of Genocide*, s. 84-90.

25 Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Londra: Constable, 2007), s. 168-169.

di. Emirlerin yazılı olarak teyidini isteyen veya ayrıca silahsız sivillerin toplu kıyımına karşı çıkan valiler azledilme veya hatta öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Diyarbakır vilayetindeki bir kazanın kaymakamı kendi kazasındaki Ermenilerin katledilmesi emrini yerine getirmeden önce yazılı tebligat isteyince, görevinden alınıp Diyarbakır'a çağrıldı ve yolda öldürüldü.[26]

Daha itaatkâr valiler sürgünleri öldürecek silahlı çeteleri toplama göreviyle karşılaştılar. Bu konuda onlara Enver'in gizli istihbarat teşkilatı olan Teşkilât-ı Mahsusa yardım etti; Teşkilât-ı Mahsusa serbest bırakılan azılı suçluları, Ermenilere çok uzun zamandan beri düşmanlık besleyen Kürt çetelerini ve yakın zamanda Balkanlar ve Rus Kafkasyası'ndan gelen Müslüman göçmenleri kıyıma yardım etmeleri için seferber etti. Hatta sıradan Türk köylülerinin de Ermeni sürgünlerin öldürülmesine katkıda bulunduğu bildirildi; bazıları Ermenilerin sürgünde geçimlerini sağlayabilmek için yanlarında götürdükleri mücevherleri, paraları ve kıyafetlerini soyarken, diğerleri hükümet yetkilileri tarafından, Ermenilerin öldürülmesinin Osmanlıların İtilaf Güçlerine karşı yürüttüğü cihada katkıda bulunduğu konusunda ikna edildiler. Ermeni rahip Krikor Balakyan bir Türk yüzbaşıyla yaptığı konuşmayı naklediyordu; bu yüzbaşının iddiasına göre, "hükümet görevlileri çevredeki bütün Türk köylerine" jandarma göndermiş ve "Müslüman nüfusu, cihat adına" Ermenilerin katledilmesi gibi "kutsal bir dinî vecibeye katılmaya davet etmişlerdi."[27]

Açık bir tehcir iradesi ve gizli imha emirlerine dayanan bu "çift yollu yaklaşım"ın kanıtları hükümet görevlilerinin savaş sonrası tanıklıklarında gün ışığına çıktı. Bir Meclis-i Vükela üyesi 1918'de şu ifadeyi verdi: "Birkaç sır öğrendim ve ilginç bir şeyle karşılaştım. Tehcir emri dahiliye nazırı [yani Talat] tarafından resmî kanallarla yayınlandı ve vilayetlere gönderildi. Bu emrin ardından [İTC] Merkez-i Umumi, çetelerin rezil görevlerini yerine getirmelerine imkân vermek için kendi meşum emrini tüm taraflara yaydı. Böylece vahşi kıyımlarına hazırlanan çeteler meydana çıktı."[28]

---

26 Akçam, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 193-196. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 82-83, 104, 106-107, Ankara, Halep ve Kastamonu valileri gibi, Ermenileri katletmeyi istemedikleri için ya istifa eden ya da görevden alınan birkaç Osmanlı yetkilisinin isimlerini kaydetti.

27 Akçam, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 410-413. Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 95, 100, Ermenilerin katledilmesinde oynadıkları rolü, kendilerine cennete girmeleri için sunulan bir cihada katılım olarak gören Türklerle yapılan sohbetleri nakletti. Yüzbaşıyla girdiği sohbette, subay Ermenilere yönelik kitle katliamında oynadığı rolü dinî vecibesini yerine getirmek bağlamında meşrulaştırıyordu. (s. 144, 146).

28 Taner Akçam bu "çift yollu yaklaşım"ı hem Osmanlı arşivindeki kaynaklarla hem de Almanların anlattığı hikâyelerle kapsamlı şekilde belgelendirdi, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 193-202. Alıntı Reşid Akif Paşa'nın 21 Kasım 1918'de Meclis-i Mebusan'a verdiği ifadeden alınmıştır: Akçam, *A Shameful Act*, s. 175 ve biraz daha farklı bir tercümeyle, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 193-194.

Katliamlar tüm Anadolu'da standart bir kalıp izledi. Tehcir tebligatları gönderildikten birkaç gün sonra, Ermeniler süngülerini takmış olan jandarmalar tarafından evlerinden sürüldüler. On iki yaş ve üzerindeki erkekler kadın akrabalarından ayrıldı ve öldürüldü. Küçük köylerde erkekler çoğunlukla dehşete düşmüş kadın akrabalarının görebilecekleri ve duyabilecekleri bir yerde öldürülürken, daha büyük kentlerde kimse, özellikle de yabancılar tanık olmasın diye uzağa götürüldüler. Ermeni erkekler ayrıldıktan sonra, kadınlar ve çocuklar koruma altında kent dışına çıkarıldılar. Hayatta kalanların anlattığına göre, bu kervanlardan bazıları soygun ve toplu katliamla karşı karşıya kaldılar; diğerleri ise o kentten bu kente yürütüldü ve bu sırada geride kalan hastalar, sakatlar ve yaşlılar öldürüldü. Hayatta kalanların son durağı ise Suriye ve Irak'taki çöl yerleşim bölgeleriydi: Ancak çölde gerçekleştirilen zorlu yolculuklarla ulaşılabilen Der Zor ve Musul kentleri.

Soykırımın mimarları –Talat ve akıl hocaları Dr. Mehmed Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir– Ermenilerin altı doğu vilayetinden tamamen sürülmesini ve imparatorluğun herhangi bir yerinde nüfusun % 10'unu geçmemesini sağlamayı hedefliyordu. Böylece Ermeniler Osmanlı topraklarında bağımsız devlet kurmak için gereken kritik kitleye asla ulaşamayacaklardı. Fakat bu azaltılmış demografik profile erişmek Osmanlı Ermenilerinin büyük çoğunluğunun imhasını gerektirecekti. Bu da hem silahlı çeteler tarafından gerçekleştirilen kanlı katliamlarla hem de çölde yapılan ölüm yürüyüşlerindeki yüksek yıpranma oranıyla gerçekleştirildi.[29]

Erzurum ve Erzincan Ermenileri 1915 Mayısı'nda tehcir edilen ilk gruplar arasındaydı. İki aylık yürüyüşün ardından hayatta kalanlar yaklaşık 200 km uzaktaki Harput kentine ulaştı. Oradaki Amerikan konsolosu, hükümetin kısa süre kalmaları için sağladığı kamp yerinde sürgünlerle bir araya geldi. Konsolos Leslie Davis "Aralarında çok az erkek vardı, çünkü çoğu yolda öldürülmüştü" diye belirtir. "İzlenmekte olan sistem, Kürtlerden oluşan çetelerin özellikle erkekleri öldürmek için yolda onları beklemesine dayanıyor gibi görünüyor." Kadınlar "neredeyse istisnasız bitap düşmüş, pis, aç ve hastaydı. Kıyafetlerini değiştirmeden, yıkanma şansı bulamadan, barınamadan ve çok az şey yiyerek yaklaşık iki aydan beri yolda oldukları için bu hiç de şaşırtıcı değil." Açlık çeken kadınlar kendilerine yemek getiren muhafızların üzerine üşüşüyor ve ancak "kendilerini öldürmeye yetecek kadar sert" sopalarla geri püskürtülüyorlardı. Çaresiz anneler, çocuklarını, belki yeni korkunç olaylardan koruyabileceği umuduyla Amerikan konsolosuna sunuyor-

29 "Yüzde on ilkesi" hakkında bkz. Fuat Dündar, "Pouring a People into the Desert: The 'Definitive Solution' of the Unionists to the Armenian Question", Suny, Göçek ve Naimark (ed.), *Question of Genocide*, s. 282. Akçam, *Young Turks' Crime Against Humanity*, s. 242-263, "% 5/10 düzenlemesi" adını verdiği düzenleme hakkında en geniş kapsamlı analizi sunar.

lardı. "Bu insanları bu şekilde sürmeye devam ederek, hepsini oldukça kısa bir zamanda bertaraf etmek mümkün olacaktır" diye yazıyordu Davis. "Tüm hareket bu ülkenin bugüne kadar gördüğü kapsamı açısından en örgütlü ve en etkili katliam gibi görünüyor."[30]

Talat Haziran ayında tehcir politikasını Anadolu'nun tüm doğu vilayetlerinde yaşayan "istisnasız bütün Ermeniler"i kapsayacak şekilde genişletti. Erzincan, Sivas, Kayseri, Adana, Diyarbakır ve Halep gibi kentler Der Zor, Musul ve Urfa'ya doğru gidecek olan Ermeni sürgün kafileleri için karşılama merkezlerine dönüştü. Yürüyüşün her etabı Ermeni sürgünlere yönelik tarifsiz zulümlere tanık oldu. "Öyle duyulmadık dehşetle dolu günler geçiriyorduk ki, aklın tam olarak algılaması imkânsızdı" diye anımsıyordu Rahip Krikor Balakyan. "Hâlâ sağ olanlarımız, kaçınılmaz işkence ve ölüm borcunu ödemiş olanlara imreniyordu. Böylece biz hayatta kalanlar yaşayan şehitlere döndük, her gün birkaç kez ölüyor ve yeniden hayata dönüyorduk."[31]

Krikor Balakyan halkının çektiği ıstıraba gelecek nesiller için tanıklık edebilmek amacıyla Ermenilerin imhasından kurtulmaya kesin karar vermişti. Gelibolu çıkarmalarının hemen öncesinde İstanbul'daki evinden alınan Balakyan, ileri gelen diğer 150 kişiyle birlikte Ankara'nın kuzeydoğusundaki Orta Anadolu kenti Çankırı'ya gönderildi. Talat 21 Haziran'da Ermenilerin genel tehcirine yönelik emirlerini yayınlayınca, Çankırı'daki küçük Ermeni grubunu tehcirden kurtarabilmek umuduyla yerel memurlarla büyük bir rüşvet bedeli olan 1.500 altın için pazarlık yaptı. Bu ödeme Ermeni rahip ve hemşerilerine yedi ay kazandırdı ve onları katliamların en kötü aylarından kurtardı. Fakat sonunda Şubat 1916'da Der Zor'a tehcir edilen Balakyan ve yol arkadaşları, çetelerle ve Ermenilerin öldürülmesini artık soğukkanlılıkla karşılar hale gelmiş olan köylülerle karşılaştı.

Binlerce Ermeninin çoktan ölmüş olduğu yollarda yürüyen Balakyan, kervanına eşlik eden subaylarla sohbet ediyordu. Osmanlı jandarmaları tüm soruları yanıtlamaya istekliydiler, çünkü "korumakta oldukları" Ermenilerin uzun süre yaşayacaklarına inanmıyorlardı. En konuşkanlarından biri kendi isteğiyle 42.000 Ermeninin öldürülmesine nezaret etmiş olan Yüzbaşı Şükrü'ydü.

Balakyan, yüzbaşıya "Bey, yoldaki tüm bu insan kemikleri nereden çıktı?" diye kurnazca sordu.

"Bunlar Ağustos ve Eylül aylarında öldürülen Ermenilerin kemikleri. Emir Konstantinopolis'ten geldi. Dahiliye nazırı [yani Talat] cesetler için büyük

30 NARA, İstanbul, cilt 309, Harput'taki ABD Konsolosu Leslie Davis'in raporu, 11 Temmuz 1915.

31 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 109.

hendekler kazdırmış olsa da, kış taşkınları pisliği sürükleyip götürdü ve gördüğünüz gibi şimdi kemikler her yere dağıldı" diye yanıtladı Yüzbaşı Şükrü.

"Ermenilerin katledilmesi kimin emirleriyle gerçekleştirildi?" diye iyice yokladı Balakyan.

"Emirler İttihad [yani İttihatçı] Merkez-i Umumisi ve Konstantinopolis'teki Dahiliye Nezareti'nden geldi" diye açıkladı Yüzbaşı Şükrü. "Bu emir en sert ... Yozgat vali yardımcısı Kemal tarafından uygulandı. Vanlı olan Kemal, Van isyanı sırasında Ermenilerin tüm aile üyelerini katlettiğini duyunca, intikam peşine düştü ve erkeklerle birlikte, kadın ve çocukları katletti."[32]

Balakyan'ın soruları yüzbaşının keyfini kaçırmadı. Yolda geçen uzun saatleri Ermeni rahiple sohbet ederek doldurmaktan hoşlanmışa benziyordu; anlattığı kötülüğü kanıksamış gibiydi: On binlerce erkeğin ölüme gönderilmesi, 6.400 Ermeni kadının sistemli olarak soyulması ve çocuklarıyla birlikte öldürülmesi... Tüm bu eylemlerden sürekli olarak "paklamak" diye bahsediyordu. Hatta toplu katliam yapmış olan bu Osmanlı subayı Ermeni rahibe şefkat duymuşa benziyordu; İslâm'a ihtida ederse onu tüm kötülüklerden korumayı önerdi.

Balakyan Türk subaylarla yaptığı sohbetler sayesinde, Ermeni trajedisinin tüm yönlerini hükümetin bakış açısından öğrendi. Rahip yol boyunca karşılaştığı kurtulanlarla yaptığı söyleşilerle de Ermenilerin soykırım deneyimi hakkında sahip olduğu bilgiyi daha da derinleştirdi. Her iki yaklaşımı da ilk olarak 1922'de Ermenice yayımlanan dikkate değer anılarında bir araya getirdi ve böylece "Ermenilerin Golgothası" adını verdiği şeye tanıklık yapma görevini yerine getirdi.

Soykırımdan kurtulmak o kadar da kolay değildi. Kendisini tutsak edenlerle samimi ilişkilerini muhafaza eden ve kendi deyimiyle, Tanrı'ya itimat eden Balakyan sürekli olarak ani ölüm tehlikesiyle anı yaşıyordu. Rahip ve beraberindekiler zorunlu yürüyüşleri sırasında Osmanlı Ermeni cemaatinin başına gelmiş olan dehşetin büyüklüğünü gördüler: ölenlerin bedenleri, hayatta kalan fakat açlık çekenlerin yalvarışları, hayatlarını kurtarmak için din değiştirip İslâm'a geçmiş olanların yaşadığı utanç. Kervanı Suriye Çölü'ne gitmek üzere Anadolu boyunca Kilikya'ya doğru yol alırken, o ayrıntıları günlüğüne yazdı. Ermeni soykırımından kurtulan diğer kişilerin anlattıkları da onun yazdıklarının büyük bölümünü teyit ediyordu.

Her an birdenbire gelebilecek olan şiddetli ölüm korkusu gündelik vahşet, bitkinlik ve yoksunluk deneyimini şiddetlendirdi. Pek çok Ermeni, yabancıların zulmüne maruz kalmaktansa, yaşamını kendi elleriyle almayı tercih etti. Hayatta kalmaya ant içen Balakyan bile intiharı düşündü. Balakyan ve yol arkadaşları, Halys Nehri [Kızılırmak – ç.n.] yakınlarında silahlı bir çe-

32 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 139-140.

te kendilerine yaklaşırken, "kaçınılmaz felaket" halinde, daha önce pek çok kişinin yaptığı gibi, şiddetle akan suya atlamayı kararlaştırdı. "Elbette içinde on binlerce Ermeninin bulunduğu bu derin mezar çalkantılı akıntılarına bizi de almayı reddetmeyecek ve bizi Türk suçluların elinde üzücü bir şekilde ve vahşice öldürülmekten kurtaracaktı" diye anlatıyordu. Balakyan'ın, çetenin geçtiği kervan yolunu aşmak için yaptığı soğukkanlı pazarlık sayesinde canları bağışlandı.[33]

Kendisini M.K. olarak isimlendiren Manuel Kırkyaşaryan, annesinin bir köprüden Fırat'ın çalkantılı sularına atladığını izlediği sırada sadece dokuz yaşında bir çocuktu. Adanalı olan M.K.'nin ailesi Mezopotamya'nın Resulayn (bugünkü Suriye'de) yerleşim bölgesine tehcir edilmişti. O sırada sadece bir çocuk olan M.K., ailesinin silahlı çeteler tarafından soyulduğunu ve kendilerine eşlik etmek üzere gönderilen jandarmalar tarafından dövüldüğünü gördü. Annesinin ayakları aşırı yürümekten acı içinde şişti, fakat kervana ayak uydurmak için uğraştı, çünkü geride kalanların başına ne geldiğini biliyordu.[34]

M.K.'nin annesi bir gece artık daha fazla yürüyemeyeceğini anlayınca, kocasından dehşet verici bir şey istedi: "Beni ırmağın kenarına götür. Kendimi suya atacağım. Eğer kalırsam, Araplar beni işkence ederek öldürür." Kocası reddetti, fakat bir komşusu kadının korkularını anlıyordu ve M.K.'nin annesini sırtında kabarmış Fırat'ın kıyısına kadar taşıdı. Küçük oğlu ve bir rahip onları ırmağa kadar izledi, fakat M.K. annesi kendisini suyun akışına bırakırken gözlerini başka tarafa çevirdi. Tekrar baktığında, akıntı uzağa sürüklemeden önce annesini kısa bir süre gördü.

Annesi öldükten iki gün sonra babası da uykusunda öldü. Küçük çocuk artık bakacak kimsesi olmayan bir öksüzdü. Çıplak ayaklı çocuğun ayakları o kadar şişti ki, artık yürüyemiyordu. Askerlerin, kendisi gibi kervanın gerisinde kalan birçok kadın ve çocuğu öldürdüğünü gördü. Geriye kalan kıyafetleri de külotuna kadar soyuldu ve tek başına yol kenarına bırakıldı – aç, susuz ve dehşete kapılmış olarak.

Ermeni rahip Balakyan yol boyunca böyle birçok öksüz çocukla karşılaştı. Islahiye'de, M.K.'nin öksüz kaldığı yerin yakınlarında, on bir yaşındaki ablasıyla birlikte dilenen sekiz yaşında bir erkek çocukla karşılaştı; her ikisi de neredeyse çıplak ve açlıktan ölmek üzereydi. Ablası "bir kız öğrencinin düzgün Ermenicesiyle", on dört kişilik ailelerindeki diğer herkesin nasıl öldüğünü ve bir başlarına kaldıklarını anlattı. "Keşke hayatta kalmamış olsaydık" diye hıçkırarak ağladı.[35]

---

33 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 167.

34 Baskın Oran, *MK: Récit d'un déporté arménien 1915* (Paris: Turquoise, 2008), s. 37-51 ["*M.K.*" *Adlı Çocuğun Tehcir Anıları - 1915 ve sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014 (5.baskı)].

35 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 247-249.

Elinde olmayan güçlerle boğuşan küçük Manuel Kırkyaşaryan sağ kurtuldu. Kendisini dillerini bilmediği ve hareketlerini anlamadığı Araplar ve Kürtler arasında buldu. Bazıları ona yiyecek ve kıyafet verirken, diğerleri taş atıp soydu. Korkunç vahşet eylemlerine tanık oldu ve Ermenilere ait cesetlerle dolu ovaları geçti. Kendisini yol ortasında başıboş dolaşırken bulan ve hizmetçilik yapması için köylerine götüren dört Kürt kadını tarafından kurtarıldı. Savaş yıllarının geri kalanını Türkiye-Suriye sınırındaki Kürt köyleri arasında gidip gelerek geçirdi ve yabancıların insaniyetiyle geçinirken bir yandan da onların gaddarlığından kaçtı.

M.K. bir akşam uzaktaki tepelik bir köyün alevler içinde olduğunu gördü. O sırada kendisini saklayan Kürt, onun Süryani köyü Azak olduğunu açıkladı; köy yağmalanmakta olan birkaç Hıristiyan köyünden biriydi. "Hey, kâfirin çocuğu. Gördün mü?" diye böbürlendi Kürt. "Türkiye'nin bütün Ermenileri ve bütün kâfirleri yok edildi. Yanan köy bir gâvur köyü ve şu an hepsi diri diri yakılıyor." Kürt, Türkiye'de hiç Hıristiyan kalmadığını da ekleyerek M.K.'yi korkutacaktı. "Ve ben" diyordu M.K., "Ben de buna inandım."[36]

Tıpkı Ermeniler gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Süryani Hıristiyanlar da Büyük Savaş'ın başında Ruslarla işbirliği yapmakla suçlandı. Süryaniler antik Aramiceden türeyen lehçeler konuşan Hıristiyan bir etnik gruptur. Yüzyıllar boyunca bugünkü Türkiye, Suriye, İran ve Irak devletlerinin sınır bölgelerinde Kürt cemaatleri arasında yaşadılar. Nasturiler, Keldaniler ve Süryani Ortodoks Kilisesi cemiyeti başlıca Süryani topluluklarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Süryani cemaatleri de tıpkı Ermeniler gibi periyodik katliamlara maruz kaldılar: 1895 ve 1896 olayları ve 1909 Adana katliamları. Büyük Güçler'den himaye bulmaya çalışan Süryaniler de Rusya'ya bel bağladılar. Osmanlıların Büyük Savaş'a girmesinden sonra, Süryaniler İtilaf Güçleriyle işbirliği yapmakla suçlandılar ve Jön Türk rejimi tarafından imhanın hedefi haline getirildiler. Birinci Dünya Savaşı esnasında yaklaşık 250.000 Süryani Hıristiyan –savaş öncesinde nüfusları 620.000'di– öldürüldü. Çocuk yaştaki M.K. için, Süryanilerin ve Ermenilerin büyük bir planın parçası olarak Osmanlı topraklarından tamamen silinmesi inandırıcı görünüyordu.[37]

M.K. Doğu Anadolu'nun köyleri arasında gidip geldiği için, kendisi gibi Kürtlerin arasına sığınmış olan pek çok Ermeni çocuk ve genç kadınla karşı-

36 Oran, *MK*, s. 59. Azak köyü o zamandan itibaren İdil olarak adlandırılmıştır.

37 Bloxham, *Great Game of Genocide*, s. 97-98. Paul Gaunt, "The Ottoman Treatment of the Assyrians", Suny, Göçek ve Naimark, *Question of Genocide*, s. 244-259'da, 250.000 tahmininin düşük olabileceğini savunur ve 300.000 kadar Süryaninin yok olmuş olabileceğini öne sürer. Bugün bazı Türk araştırmacılar Süryanilerin soykırım iddialarını inkâr ederler; bkz. Bülent Özdemir, *Assyrian Identity and the Great War: Nestorian, Chaldean and Syrian Christians in the 20th Century* (Dunbeath, BK: Whittles Publishing, 2012).

laştı. Birçoğu ölüm yürüyüşünden toplanmış ve Kürt köylerinin evlerinde ve tarlalarında çalışmak üzere götürülmüştü. M.K. evlenerek Kürt koruyucularının ailelerine katılmış olan birkaç genç Ermeni kadınla tanıştı. İşte Heranuş Gadaryan da soykırımdan böyle kurtuldu.

Heranuş Doğu Anadolu'da Habab köyünde saygın bir ailede doğdu; Habab iki yüzden fazla hanenin yanı sıra, iki kilise ve bir manastıra sahip büyük bir Ermeni cemaatiydi. Heranuş'un okula başladığı 1913 yılında babası ve iki amcası Birleşik Devletler'e göç etti. Heranuş yazmayı öğrenir öğrenmez babasına bir mektup yazdı ve öldüğü güne kadar bu mektubu cüzdanında taşıdı. "Hepimiz sizin iyi olmanızı umuyor ve bunun için dua ediyoruz" diye yazıyordu tüm kardeşleri adına. "Ve her gün okula gidiyoruz ve uslu çocuklar olmak için çok çalışıyoruz" diyordu, Rahip Balakyan'ın, bir kız öğrencinin düzgün Ermenicesi diye niteleyeceği bir tarzda.[38]

Heranuş okulun üçüncü yılındayken jandarmalar köyüne baskın düzenledi. Diğer bütün erkekleri toplamadan önce, dehşete kapılmış köylülerin önünde Ermeni muhtarı öldürdüler. Dedesi ve üç amcası götürüldü ve onlardan bir daha haber alınamadı. Jandarmalar daha sonra köyün kadınlarını yakındaki pazar kenti Palu'ya götürdüler ve orada bir kiliseye kapatıldılar. Kadınlar kilise duvarlarının dışından korkunç çığlıklar duyuyorlardı. Bir kız olan biteni görmek için yüksek bir pencereye tırmandı. Heranuş, kızın anlattığı dehşeti hiçbir zaman unutmadı: "Erkeklerin boğazını kesip nehre atıyorlar."

Palu'dan Habablı kadın ve çocuklar Anadolu boyunca Suriye Çölü'ne yapılan ölüm yürüyüşünde Ermenilerin oluşturduğu kalabalıklara katıldılar. "Yürüyüş sırasında" diyordu Heranuş, "annem sıranın gerisinde kalmamak için o kadar telaşlıydı ki çok hızlı yürüyordu ve biz ona ayak uyduramadığımız için, bizi elleriyle çekiyordu. Sıranın gerisinde insanların ağladığını, çığlık attığını, yalvardığını duyabiliyorduk." İlk yürüyüş gününün sonunda Heranuş'un hamile teyzesi hastalandı ve sıranın gerisinde kaldı. Jandarmalar süngüleriyle onu hemen orada öldürdüler ve yolun kenarında bıraktılar. "Yaşlılar, sakatlar, yürüyemeyenleri yürüyüş boyunca süngüleriyle öldürdüler ve oraya, hemen düştükleri yere bıraktılar."

Diyarbakır'a doğru giderlerken, kervan Maden'de bir nehri geçti. Heranuş, babaannesinin öksüz kalan ve artık yürüyemeyen torunlarından ikisini suya attığını ve kendisini de çıldırmışçasına akan suya –yani Krikor Balakyan'ın gözlemlediği gibi, "içinde on binlerce Ermeni'nin bulunduğu bu derin mezar"a– atmadan önce çocukların başını suyun altına bastırdığını gördü.

---

38 Fethiye Çetin, *My Grandmother: A Memoir* (Londra: Verso, 2008), s. 8-9, babasına mektup [*Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016 (12. basım)]. O zamandan beri Ekinözü olarak isimlendirilen Habab Doğu Türkiye'de Harput ve Palu arasında yer alır.

Ermeni dullar, Türkiye, Eylül 1915. Ermenilere yönelik sistematik katliam haberleri Türkiye'nin dışına sızdı; haberler 1915 Sonbaharında Avrupa ve Amerika gazetelerinde yer almıştı bile. [Kaynak: Bain Collection, Library of Congress, LC-DIG-ggbain-03954.]

Çermik Hamambaşı'na ulaştıklarında, bölge ahalisi hayatta kalan zavallıların etrafını çevirdi ve evlerinde çalıştırmak üzere sağlıklı çocuklar aradı. Atlı bir jandarma Heranuş'u, komşu köyden gelen bir adam ise Heranuş'un erkek kardeşi Horen'i istedi, fakat anneleri kesinlikle karşı çıktı. "Kimse onları benden alamaz. Onları asla bırakmam" diye çığlık atıyordu Heranuş'un annesi.

Heranuş'un anneannesi, onu çocukları kendi emniyetleri için bırakmaya ikna etmeye çalıştı. "Kızım" diye yalvardı Heranuş'un annesine, "çocuklar birer birer ölüyor. Kimse bu yürüyüşten sağ çıkmayacak. Çocukları bu adamlara verirsen, hayatlarını kurtarırsın." Ailenin kadınları bu dehşet verici tartışmaya devam ederken, adamlar çocukları öylece aldı – at sırtındaki jandarma Heranuş'u alırken, diğer adam Horen'i kaptı. Annesi at sırtındaki adama olabildiğince direndi, fakat elini bir kez bırakınca kızını sonsuza dek kaybetti.

Jandarma Heranuş'u Çermik dışında bir çiftliğe götürdü; Heranuş burada kendi köyü Habab'dan sekiz Ermeni kızla karşılaştı, hepsi de ölüm yürüyüşünden ayrılmıştı. Kızlar bir meyve bahçesine bırakıldı; burada karınları doyuruldu ve kendilerine iyi davranıldı. Günün sonunda atlı jandarma Heranuş'u almak için döndü ve onu Çermik yakınlarındaki evine götürdü. O ve karısının çocuğu yoktu. Jandarma ona kızı gibi davrandı. Fakat karısı,

kocasının genç Ermeni kıza gösterdiği şefkati kıskanıyor ve ona sadece bir hizmetçi olduğunu hatırlatarak Heranuş'u sürekli aşağılıyordu. Heranuş'a Türkçe Seher ismini verdiler ve Türkçe öğrettiler.

Heranuş özgürlüğünü ve kimliğini kaybetmiş olsa da, yeni Türkçe ismiyle yaşamayı sürdürdü. Ailesinin birçok üyesi tehcirde ölürken, şaşırtıcı sayıda bir kısmı da hayatta kaldı. Heranuş'la aynı gün alınan erkek kardeşi Horen komşu bir köyde çalışıyor ve Çoban Ahmet olarak tanınıyordu. Teyzelerinden biri, annesinin en güzel kız kardeşi bir Kürt atlısı tarafından kaçırılmış ve onunla evlendirilmişti; bu teyzesi sağ kurtulmakla kalmadı, aynı zamanda yeni evinde Heranuş'un izini bulmayı başardı. En şaşırtıcı olanı ise, annesinin Halep yürüyüşünden sağ kurtulması, savaş bitene kadar Halep'te kalıp daha sonra parçalanan ailesini bulmak için Birleşik Devletler'den gelen kocasına yeniden kavuşmasıydı. Fakat Gadaryanlar kızları Heranuş'u bir daha hiç görmediler.[39]

Heranuş on altı yaşına geldiğinde jandarmanın yeğenlerinden biriyle evlenince Türkleşme sürecini tamamladı. Evlilik cüzdanında jandarma Hüseyin ve karısı Esma'nın kızı Seher olarak geçti. Seher hayatının geri kalanını Türk bir ev kadını olarak geçirdi ve çocuklarını iyi Müslümanlar olarak yetiştirdi.

Krikor Balakyan katledilmekten kurtulmak için din değiştirip Müslüman olan birçok Ermeniyle karşılaştı. Bu değişimi kabullenmek en çok yetişkinler için zordu, çocuklar ise daha kolay uyum sağladılar. Yüzlerce, belki de binlerce Ermeni genci Türk toplumuna entegre oldu ve bu toplum içinde kökenleri neredeyse unutuldu – fakat tam olarak değil. Savaştan yıllar sonra etnik Türkler din değiştiren bu kişilerden hâlâ "kılıç artığı" diye bahsediyorlardı.[40]

*

39 Heranuş'un babası parçalanan ailesini yeniden bir araya getirebilmek için Birleşik Devletler'den Suriye'ye gitti. Karısını 1920'de Halep'te Ermeni mülteciler arasında buldu. Daha sonra Habab sürgünlerinin takip ettiği güzergâhı didik didik aramak için kaçakçılar tuttu ve 1928'de oğlu Horen'i buldular. Horen o zaman aileyi yeniden birleştirmek için kendisiyle birlikte Halep'e gitmeye ikna etmek amacıyla kız kardeşi ve onun kocasını ziyaret etti. Sonunda Seher/Heranuş'un kocası gitmesine engel oldu ve ailesini bir daha hiç görmedi. Anne ve babasıyla yeniden bir araya gelen Horen, Birleşik Devletler'e taşındı ve burada Gadaryan ailesinin hayatta kalan üyeleri kayıp kızlarıyla temas kurmak için boşuna uğraştı. 1970'lerin ortalarında Seher, hikâyesini, büyükannesinin Ermeni kökeninden hiç haberi olmayan afallamış torunu Fethiye Çetin'e anlattı. Ankara'da genç bir avukat olan Çetin, nihayet Amerikalı Gadaryanlarla temas kurmayı başardı, fakat artık erkek kardeşi Horen'i yeniden görmek için seyahate çıkamayacak kadar yaşlı olan büyükannesi için çok geçti. Fethiye Çetin büyükannesiyle yaptığı konuşmalar ve Amerikalı Gadaryanlarla sonraki buluşmaları sayesinde, Seher/Heranuş'un dikkate değer trajedi ve hayatta kalma hikâyesini yeniden kurmayı başardı. Kitabı önce 2004 yılında Türkiye'de yayımlandı ve beğeni topladı; dört yıl sonra İngilizce tercümesi yayımlandığında, orijinal Türkçe basımı yedi baskı yapmıştı.

40 Çetin, *My Grandmother*, s. 102.

Krikor Balakyan Der Zor'a giden ölümcül çöl yürüyüşü başlamadan önce yürüyüşten ayrılmaya karar verdi. Osmanlı ordusunun nakliye birliklerinde görev yapan iki Ermeni arabacıyla tanıştı; Der Zor'dan henüz gelmiş olan arabacılar, hayatta kalmış bir Ermeni rahiple karşılaşmaktan duydukları hayretle, Balakyan'ı yürüyüşe katılmaktan vazgeçirebilmek için ellerinden geleni yapmışlardı. "Anlamanız için nasıl anlatmam lazım?" diye çaresizlik içinde sordular. "İnsan dilinin Der Zor'a gidenlerin yaşadıklarını tarif etmesi imkânsız." Yine de Ermeni arabacı, dehşeti dili döndüğünce anlatmaya çalıştı:

> Binlerce aile Der Zor'a gönderilmek üzere Halep'ten yola koyuldu; bunların yüzde beşi bile Der Zor'a sağ ulaşamadı. Çöldeki haydutlar ... at sırtında ve mızraklarla donanmış gruplar halinde bu savunmasız insanlara saldırdılar; öldürdüler, kaçırdılar, tecavüz ettiler, yağmaladılar, kendilerine hoş görünenleri seçip alıp götürdüler, direnenlere korkunç işkenceler yaptılar, daha sonra alıp bıraktılar. Geri dönmek yasak ve imkânsız olduğu için, sağ kurtulanların ilerlemek ve yeni saldırılara ve yağmaya maruz kalmaktan başka bir seçeneği yoktu. Yüzde beşi bile Der Zor'a ulaşamadı.[41]

Arabacılar yaşanan dehşeti ayrıntılarıyla anlatınca, Ermeni rahibi, sağ kurtulmak için son şansının dikkatle hazırlanmış bir planla Osmanlı askerlerinin elinden kaçmak olduğuna ikna etmeyi sonunda başardılar. Papaz Balakyan, planlarını en yakın arkadaşlarına açıkladıktan sonra, 1916 yılının Nisan ayı başında Amanos Dağları'na sığınabilmek için Ermeni bir tütün kaçakçısının refakatinde kervandan kaçtı.

O sırada Alman demiryolu şirketi Amanos Dağları'ndan geçen tüneli tamamlamak için hâlâ çalışıyordu. Toros ve Amanos sıradağları Berlin-Bağdat demiryolunun tamamlanmasının önündeki son engel haline gelmişti. Hat Osmanlıların Mezopotamya ve Filistin'deki savaş girişimi açısından hayati önem taşıyordu ve Harbiye Nazırı olan Enver, Alman demiryolu şirketine sıkışık dağlardan geçen uzun tünelleri tamamlamak için ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlayabilmesi adına tam yetki vermişti. Ölüm yürüyüşlerinden kaçan binlerce Ermeni Amanos'taki tünel çalışmalarına sığındı. Balakyan 1916 başında o hatta 11.500 kadar kişinin çalıştığını iddia ediyordu. Çalışanlar ancak geçimlerini sağlayabilecekleri ücretlerle ağır emek sarf ediyorlardı, fakat demiryolunda çalışmak ölüm yürüyüşlerinden daha iyiydi. Rahip kıyafetlerini çıkarıp atmış ve dinsel sakalını tıraş etmiş olan Krikor Balakyan soykırımdan kaçışına burada başladı.

Akıcı bir Almanca konuşan Balakyan çok geçmeden hatta çalışan Avusturyalı ve Alman mühendislerin himayesini kazandı ve kontrolör olarak çalışmaya başladı. Ne var ki demiryolu hattında da güvence yoktu. Türk görevli-

41 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 250.

ler 1916 yılının Haziran ayında, Alman demiryolu mühendislerinin tüm itirazlarına rağmen Ermeni işçilerin neredeyse tamamını acil tehcir için topladılar; oysa mühendisler Ermeni işçilerin hattın tamamlanması açısından hayati önemde olduğunu iddia ediyorlardı. Balakyan bu son ölüm yürüyüşünden kurtulan 135 "uzman"dan biriydi. Tehcirden kurtulan çok az Ermeni İslâm'a geçmeleri yönünde artan baskılara boyun eğdi. Balakyan içinse din değiştirmek bir seçenek değildi. Ermeni rahip Alman meslektaşlarının yardımı sayesinde sahte bir Alman kimliğiyle demiryolu hattı üzerindeki başka bir istasyona kaçtı (Balakyan Alman ve Avusturyalı sivillerin insani çabalarından sıcak bir şekilde bahsetmekle birlikte, Alman askerlerinin Ermenilere karşı Jön Türklerden daha az düşmanca bir tavır takınmadığını düşünüyordu). Balakyan savaşın geri kalanında tehcirden kurtulabilmek için gizlice veya sahte kimliklerle hareket etti. Sürgün rahip bu şekilde, 1915 sonuna gelindiğinde, kendi tahminlerine göre Osmanlı Ermenilerinin dörtte üçünün yok edilmesiyle sonuçlanan tedbirlerden sağ kurtuldu.

Büyük Savaş sırasında katledilen Osmanlı Hıristiyanlarının sayısı konusunda üzerinde mutabık kalınan bir rakam yok. Yunanistan ile yapılan nüfus mübadeleleri nispeten az sayıda ölümle gerçekleştirilirken, 1915'te başlayan tehcirlerde yüz binlerce Ermeni ve Süryani öldü. 1915 ve 1918 arasında Ermenilere karşı yürütülen kitlesel kıyımın savaşın kasıtlı olmayan bir sonucu mu, yoksa kasıtlı bir imha politikası mı olduğu 21. yüzyılda hâlâ tartışma konusudur. Fakat Ermeni soykırımını inkâr edenler bile, savaş sırasında alınan tedbirler sonucunda 600.000 ila 850.000 arasında Ermeni sivilin yok olduğunu kabul ederler. Ermeni tarihçiler ise kasıtlı devlet politikasının 1 ila 1,5 milyon arasında Ermeninin ölümüne yol açtığını ve bunun ilk modern soykırım olduğunu savunurlar.[42]

Hem Ermeni hem de Süryani cemaatlerinin mensuplarının savaş sırasında Osmanlıların düşmanlarıyla işbirliği yaptığına hiç şüphe yok. İmparatorluk

42 Savaş sırasındaki katliamların bir soykırım oluşturmadığını savunan nüfusbilimci Justin McCarthy, Osmanlı nüfus sayımı rakamlarına dayanarak, savaş boyunca 600.000 ila 850.000 arasında Ermeninin yok olduğunu iddia eder. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983), s. 121-130; Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Armenians", *The Armenians in the Late Ottoman Period*, Türkkaya Ataöv (ed.), (Ankara: Turkish Historical Society, 2001), s. 76-82. Richard Hovannisian ve Vahakn Dadrian gibi Ermeni soykırımı tarihçileri ise 1 milyondan fazla Ermeninin kasıtlı bir soykırım sonucunda öldüğünü belirtir; her iki araştırmacının makaleleri için bkz. Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (Houndmills, BK: Macmillan Palgrave, 1992); Donald Bolxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

1915 ilkbaharında aynı anda üç cephede istila ile karşı karşıyaydı: Çanakkale Boğazı'nda, Kafkasya cephesinde ve Mezopotamya'da. Ne var ki bu, Jön Türklerin kendi Hıristiyan vatandaşlarına karşı neden bu denli eşi benzeri görülmemiş bir şiddet uyguladıklarını açıklamaya yardım etmekle birlikte, neticede insanlığa karşı işlenen suçları kesinlikle haklı çıkarmaz.

Daha acı olan ironi şu ki, Ermenilerin ve diğer Hıristiyan cemaatlerin imhası Osmanlı İmparatorluğu'nun güvende olmasını kesinlikle sağlamadı. İtilaf Devletleri, Kilikya kıyılarına buradaki Ermenilerin tehcirini haklı çıkarabilecek bir saldırıyı hiçbir zaman düzenlemediler. Tehcir aslında, Berlin-Bağdat demiryolunda çalışan Ermeniler ölüm yürüyüşüne mahkûm edilince, Osmanlıların Mezopotamya'daki savaş girişimini zayıflattı. Doğu Anadolu'daki Ermeni cemaatlerinin yok edilmesi, Kafkasya'nın Rus istilasından kurtarılmasını sağlamadı. Çarlık kuvvetleri 1916 Şubatı'nda müstahkem Erzurum kentini ele geçirirken çok az direnişle karşılaştılar. Rus ordusu hızla Karadeniz'in Trabzon limanına ve o yıl daha sonra pazar kenti Erzincan'a ulaştı – bunlar, tehcirden sonra Ermeni işbirlikçilerin üzerine atılamayacak yenilgilerdi.

Osmanlıların tüm olanaksızlıklara rağmen topraklarını Fransa, Britanya ve dominyonların birleşik ordularına karşı kendi askerlerinin cesareti ve kararlılığıyla –azınlık cemaatlerin imhasıyla değil– savunmayı başardıkları yer Çanakkale Boğazı'ydı.

8

GELİBOLU'DA OSMANLI ZAFERİ

Gelibolu'daki harekât hızla bir hareket savaşından durağan bir siper savaşına dönüştü. İtilaf kuvvetleri ölü ve yaralılar çıkarıldıktan sonra, yaklaşık 50.000 askeri karaya sağ salim çıkarabilmişlerdi. Ne var ki savaş planlamacılarının kendileri için belirledikleri iddialı hedeflere ulaşmayı başaramamışlardı. Britanya'nın Osmanlı savunma kuvvetlerini tesirsiz hale getirmesi ve sekiz km içerideki yüksek Alçıtepe'yi emniyet altına alması gerekiyordu; böylece bu noktadan Çanakkale Boğazı'ndaki Türk mevzilerine hâkim olabileceklerdi. Anzak askerleri Arıburnu civarındaki koylara bakan bayırları ele geçirmekle kalmayacaklar, aynı zamanda Çanakkale Boğazı'ndaki Maydos'a kadar yarımadadaki yüksek platoyu da emniyet altına alarak Osmanlıların tüm irtibat ve yeniden ikmal hatlarını keseceklerdi. Onlar bu görevlerini yerine getirince, İtilaf kuvvetleri sahil bataryalarını susturabilecek bir konuma ulaşmış olacak ve Britanya ve Fransa'nın harp gemilerine boğazları zorlayıp İstanbul'u ele geçirme yolunu açacaklardı. Ne var ki tüm bu hedeflerinin tersine, Anzak Koyu ve Cape Helles civarına set çeken ve istilacıların geçişine inatla izin vermeyen Türk savunma kuvvetlerinin şiddetli direnişiyle karşılaştılar.

Britanya ve Fransa, stratejik Kirte köyü ve Alçıtepe'yi ele geçirebilmek için Gelibolu Yarımadası ucundaki Türk hatlarını üç kez yarmayı denediler. Üçünde de başarısız oldular. Britanyalılar ve Fransızlar 28 Nisan'da yaşanan Birinci Kirte Muharebesi'nde hiçbir toprak kazanamadan veya çok az kazanım elde ederek 3.000 ölü ve yaralı verdiler (% 20'lik zayiat oranı). İtilaf kuvvetleri sadece dokuz gün sonra (6 Mayıs) ikinci kez denediler ve üç günlük muharebenin ardından 550 kilometre toprak için 6.500 kayıp verdi-

ler (muharebeye giren kuvvetlerinin neredeyse % 30'u). Üçüncü ve son Kirte Muharebesi (4 Haziran) tek millik bir cephe boyunca 220-450 kilometrelik bir toprak için Britanya'nın 4.500 ve Fransa'nın 2.000 kayıp vermesiyle sonuçlandı. Kirte yolu İtilaf kuvvetlerine her km başına 20.000 kayba mal oldu. Düpedüz girişimi sürdüremiyorlardı.[1]

Gelibolu savunması Türk kuvvetlerinin de korkunç bir bedel ödemesine neden olmuştu. Osmanlılar Kirte için yapılan üç muharebede İtilaf kuvvetleriyle aynı derecede kayıp verdiler, fakat Britanya ve Fransa'nın mevzilerine düzenledikleri saldırılarda daha kötüsünü yaşadılar. Osmanlılar, Enver Paşa'nın istilacıların denize püskürtülmesi yönündeki emirlerinin ardından, İtilaf hatlarına oldukça kararlı saldırılar düzenlediler. 1-2 Mayıs gecesi Britanya'nın Helles'teki mevzilerine düzenlenen ilk taarruz Osmanlıların 6.000 kayıp vermesiyle sonuçlandı; 3-4 Mayıs'ta aynı bölgeye düzenlenen ikinci bir gece saldırısında Türkler 4.000 asker daha kaybettiler – sadece on saatte % 40 kayıp.

Osmanlılar 18 Mayıs gecesi büyük bir taarruz daha gerçekleştirdiler ve Avustralyalılar ve Yeni Zelandalıları Arıburnu'nda elde ettikleri kıyı başından çıkarabilmek için 50.000 piyade askeri seferber ettiler. Britanya'nın keşif uçağı Osmanlı birliklerinin toplandığını rapor etmiş, bunun üzerine Anzak askerleri hazırda beklemeye başlamıştı. Yedi saat süren muharebede Osmanlıların çabası tamamıyla başarısız oldu ve düşman hatları arasındaki araziye dağılmış olan 10.000'den fazla ölü ve yaralı bıraktılar. Gelibolu'daki askerler, batı cephesindeki silah arkadaşlarının daha önce acı bir şekilde yaşayarak öğrendikleri şeyin farkına vardılar: Taarruz eden kuvvetlerin, makineli tüfeklerle donatılmış ve siperlere iyi yerleşmiş savunma kuvvetleri karşısında hiç şansı yoktu.[2]

Gelibolu Yarımadası'nda bir ay süren dehşet verici şiddetin ardından tam bir çıkmaza girildi. İki taraf da uğruna on binlerce kişinin çarpıştığı, korkunç yaralar aldığı ve öldüğü hatları elde tutabilmek için siper kazdı. Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar Anzak Koyu'nda elde ettikleri ufacık kıyı başını ellerinde tutarken, Britanyalılar ve Fransızlar yarımadanın ucu boyunca Cape Helles'ten en fazla beş kilometre uzakta bir hat kurdular. Türkler istilacıları denize sürmekte başarısız olsalar da, İtilaf kuvvetlerinin yüksek bölgelere ulaşmalarını engelleyebilmişlerdi. Dar bölgelere sıkışan İtilaf orduları çok iyi gizlenmiş keskin nişancıların ağır silah, şarapnel ve top atışlarına maruz kalırken, Britanya ve Fransa'nın gemileri Türk mevzilerini ağır toplarla

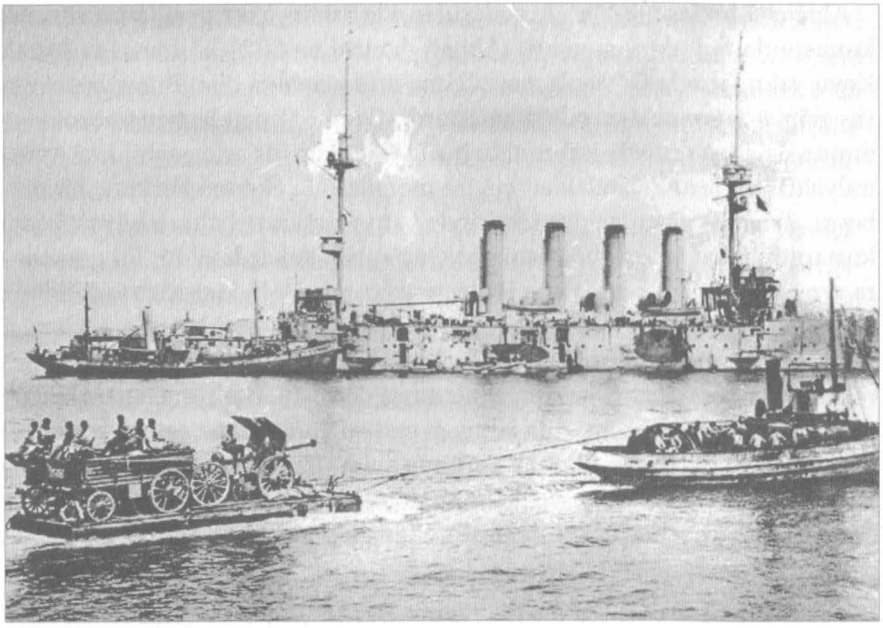
1 Zayiat rakamları C. F. Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli* (Londra: Heinemann, 1929), s. 1:294, 347'den; *a.g.e.* (Londra: Heinemann, 1932), s. 2:53.

2 Edward J. Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign* (Barnsley, BK: Pen & Sword Military, 2010), s. 92-114.

bombardımana tuttular. Bu artık batı cephesindeki askerlerin tüm dehşetiyle aşina olduğu siper savaşıydı.

Britanya hükümeti Gelibolu'daki durumu giderek artan bir endişeyle izliyordu. Harekât planlandığı gibi gitmiyordu. 18 Mart'ta Boğazların zorlandığı feci teşebbüsün ardından, Winston Churchill'in savunduğu deniz girişiminden vazgeçilmiş, Osmanlı'nın kararlı savunması karşısında Lord Kitchener'in onayladığı sınırlı kara harekâtı da batağa saplanmıştı. Zayiat yüksek olmuştu, karaya sağ salim çıkan asker sayısı zafer elde etmek için yetersizdi ve İskenderiye ile Limni (Çanakkale harekâtı sırasında İtilaf güçlerinin karargâhı olan ada) arasındaki deniz yolları artık güvenli değildi.

Osmanlılar önce 13 Mayıs'ta *Goliath*'a ani bir saldırı düzenleyerek Britanya'nın harp gemilerinin zafiyetini açığa çıkardılar. Türk torpidobotu *Muavenet-i Milliye* Çanakkale Boğazı'nı İtilaf kuvvetleri yatağı olmaktan çıkarırken, Britanya'nın yaşlı savaş gemisi Morto Koyu'nda (Gelibolu Yarımadası'nın güney ucu yakınlarında, Çanakkale Boğazı içinde) demirliydi ve Fransız kuvvetlerine perde oluyordu. Kıçı önde yavaşça hareket ederken,

Gelibolu'da bir topun karaya çıkarılması. Gelibolu harekâtı sırasında lojistik konusunda yaşanan güçlükler emsalsizdir; askerler ve harp malzemeleri Osmanlı savunma kuvvetlerinin bitmek bilmez ateşi altında deniz yoluyla taşınıyordu.
[Kaynak: Bain Collection, Library of Congress, LC-DIG-ggbain-19425.]

nöbetçi subaylar Osmanlı torpidobotunu Britanya'nın bir gemisi sandılar, fakat Türk gemisi *Goliath*'ın gövdesine üç torpido ateşleyince bu yanılgı dağıldı. Türk torpido gemisi hiçbir yara almadan uzaklaşırken, Britanya'nın savaş gemisi iki dakika içinde, 700 kişilik mürettebatından 570 kişiyle birlikte suya gömüldü.

Daha sonra Mayıs ayında Alman U-botlarının gelişi Çanakkale Boğazı'nda deniz gücü dengesini değiştirdi. İtilaf kuvvetleri pek de şikâyet edemiyordu. Britanya 1914 Aralık'ında Osmanlı savaş gemisi *Mesudiye*'yi batırdıktan sonra, Çanakkale Boğazı'na Britanya, Fransa ve hatta Avustralya'nın denizaltıları konuşlandırılmıştı. Avustralya denizaltısı *AE2* 25 Nisan 1915'te Marmara Denizi'ne ulaşabilmek için deniz altındaki engelleri temizlemeyi başardı. Britanya'nın iki denizaltısı *E11* ve *E14* de tehlikeli Boğazlarda seyretti ve Marmara Denizi'nde haftalar geçirerek Gelibolu'daki Osmanlı kuvvetlerine takviye ve erzak taşıyan yük ve ikmal gemilerini batırdı. Ne var ki İtilaf kuvvetlerine bağlı denizaltı filoları Boğazlar ve Marmara Denizi sınırlarındaki sualtı tehlikeleri nedeniyle büyük kayıplar yaşadılar. Bir Türk torpido gemisi Avustralyalılara ait *AE2*'yi Marmara'ya gelişinden birkaç gün sonra batırdı; Fransızlar ise Mayıs ayına gelindiğinde denizaltı engel ağları ve sualtı mayınları yüzünden iki denizaltılarını –*Saphir* ve *Joule*– kaybetmişlerdi.[3]

Alman U-botlarının Ege'nin açık sularında Britanya'nın gemilerini vurmak konusunda bir sıkıntısı yoktu. Alman denizaltısı *U-21* 25 Mayıs'ta Anzak Koyu yakınlarında Osmanlı mevzilerine ateş açmakta olan Britanya'nın savaş gemisi *Triumph*'u torpilledi ve batırdı. Gemi öğleden hemen önce iki ordunun da gözü önünde isabet aldı; bu Türkler için bir zafer, sahildeki Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar için ise morallerini çökerten korkunç bir darbeydi. *Triumph* yirmi dakika içerisinde battı ve mürettebatının büyük kısmı kurtarıldı, fakat yetmiş beş denizci ve üç subay enkazda öldü. İki gün sonra aynı Alman denizaltısı Cape Helles açıklarında HMS *Majestic*'i kırk dokuz mürettebatıyla birlikte batırdı. Kıyı sahanlığındaki direklerle desteklenen, savaş gemisinin alabora olan gövdesi İtilaf donanmalarına Çanakkale harekâtındaki başarısızlığı hatırlatan bir anıya dönüştü. Kraliyet Donanması üç pruva hattı gemisinin art arda batması nedeniyle tüm ağır savaş gemilerini Çanakkale Boğazı'ndan çekmek zorunda kaldı. Bundan sonra kara harekâtları için gereken donanma desteğini monitörler (kıyı bombardımanı için inşa edilen küçük tekneler) ve denizaltı saldırılarına daha az hedef olan küçük

3 Denizaltı savaşı konusunda bkz. Henry W. Nevinson, *The Dardanelles Campaign* (Londra: Nisbet & Co., 1918), s. 145-146, 163-166; P.E. Guépratte, *L'expédition des Dardanelles, 1914-1915* (Paris: 1935), s. 116-125. Harekâtın sonraki zamanlarında İtilaf kuvvetleri başka denizaltılar da kaybettiler. *Mariotte* Temmuz 1915'te denizaltı ağlarına dolandı ve mürettebatından otuz iki kişi esir alındı; bkz. Ahmet Tetik, Y. Serdar Demirtaş ve Sema Demirtaş (ed.), *Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009), s. 1:198-216.

gemiler sağlayacaktı. Buna rağmen denizaltı tehlikesi İskenderiye ve Mondros Limanı arasında işleyen Fransa ve Britanya'nın asker nakliye ve ikmal gemilerinin başına bela olmaya devam etti ve harekâtı daha da zorlaştırdı.[4]

Gelibolu'da peş peşe gelen başarısızlıklar Britanya'da siyasal bir krize neden oldu. Liberal Başbakan H.H. Asquith 1915 Mayısı'nda Muhafazakâr Parti ile bir savaş zamanı koalisyonu yapmak zorunda kaldı. Yeni kabine siyasi gelecekteki değişiklikleri yansıtıyordu. Muhafazakâr Parti üyesi Arthur James Balfour Amirallik Birinci Lordu olarak Winston Churchill'in yerini aldı. Çanakkale Boğazı'ndaki başarısız deniz harekâtı nedeniyle suçlanan Churchill, Lancaster Dükalığı şansölyeliğine getirilerek rütbesi düşürüldü ve sandalyesiz bir bakan oldu. Gelibolu harekâtını denetlemek üzere Çanakkale Boğazı Komitesi adlı yeni bir kurul oluşturuldu ve bu kurul eski Savaş Konseyi'nin yerini aldı. Çanakkale Boğazı Komitesi ilk toplantısını harekâtın geleceğine karar vermek üzere 7 Haziran 1915'te gerçekleştirdi.

Lord Kitchener hâlâ savaş bakanıydı ve hâlâ toplantıdaki en etkili sesti. (Bugüne kadar Kitchener harekâtın açıkça en etkili karar alıcısıyken, Gelibolu'nun sorumluluğunu Churchill'in üstlenmesi ironiktir.) Lord Kitchener Çanakkale Boğazı Komitesi'ne üç seçenek sundu. Britanya ve müttefikleri Gelibolu harekâtından bütünüyle vazgeçebilirdi. Yarımadayı fethetmek için büyük bir ordu gönderebilirlerdi. Veya Gelibolu'nun eninde sonunda fethi için yavaş fakat istikrarlı bir ilerleme kaydedebilmek umuduyla, Sir Ian Hamilton komutasındaki küçük yurtdışı sefer kuvvetini takviye etmeyi sürdürebilirlerdi.

Komite üyeleri Gelibolu'dan çekilme seçeneğini elediler. Çünkü yenilgiyi kabullenmenin, kararsız Balkan devletlerini İtilaf Güçlerine karşı hale getirmesinden ve harekâtı yazan Britanyalı resmî tarihçinin deyimiyle, "bütün Müslüman dünyada neredeyse kesin olarak ayaklanmalara yol açmasından" –Osmanlıların cihat ilanının İtilaf savaş planlamacılarını ne kadar endişelendirdiğinin bir göstergesi– korkuyorlardı. Fakat komite üyeleri büyük bir harekât gücü oluşturmak ile mevcut durumu sürdürmek arasında seçim yapmakta zorlanıyordu; bunun en büyük nedeni, Gelibolu'da Türkleri alt etmek için ne büyüklükte bir kuvvete ihtiyaç duyulabileceğini veya böyle bir güç göndermenin ne kadar zaman alacağını bilmemeleriydi. Her gecikme Osmanlılara ve Alman müttefiklerine savunma hatlarını daha da sağlamlaştır-

4 *U-21* Temmuz 1915'te bir Fransız nakliye gemisini batırırken, 13 Ağustos'ta bir Alman denizaltısı Britanya'nın nakliye gemisi *Royal Edward*'ı batırdı; gemideki 1.400 kişiden sadece üçte biri denizden kurtarıldı. 1915 sonbaharına gelindiğinde, Doğu Akdeniz'deki Alman U-botlarının sayısı en az on dörttü. Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 2:37-39.

maları ve Gelibolu'yu ele geçirilmez kılmaları için çok değerli bir zaman veriyordu.[5]

Sonunda Kitchener Çanakkale Boğazı'na şiddetli bir harekât düzenlemek için büyük bir takviye gücü gönderme fikrine destek verdi. Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti Başkomutanı Sir Ian Hamilton, İtilaf kuvvetlerinin Anzak Koyu sınırlarından çıkmasını sağlayabilmek ve Gelibolu Yarımadası'nın fethini tamamlayabilmek için üç yeni tümen (Birinci Dünya Savaşı'nda bir Britanya tümeni 10.000 ila 15.000 arası kişiden oluşuyordu) talep etmişti. Çanakkale Boğazı Komitesi 7 Haziran'daki toplantısında bu üç tümeni göndermeyi uygun buldu ve Haziran sonunda Kitchener, Hamilton'a Gelibolu'da zafer için ihtiyaç duyduğu insan kaynağını vermek için iki tümen daha –toplamda beş tümen– göndermeye karar verdi. İlk birlikler Ağustos başına gelindiğinde cepheye ulaşacaktı.

Britanya ve Fransa'nın askerleri 1915 yazı boyunca Gelibolu'nun kırsal arazisini karmaşık bir siper ağına dönüştürdüler. Fransızların bulunduğu kısımda yer alan askerler iyimser bir şekilde "Avenue de Constantinople" adını verdikleri geniş bir irtibat siperinden cepheye ilerlerken, ateş hattından dönenler "Avenue de Paris" diye bilinen paralel bir siperden iniyordu. İngilizler de kendi siperlerine tuhaf isimler veriyorlardı. "Regent Street", "Piccadilly Circus"tan geçerek cephe hattından güneye "Oxford Street"e gidiyordu ve siperlerin kesiştiği son derece karmaşık bir kavşağa Londra'nın en büyük demiryolu kavşağı olan "Clapham Junction"ın ismi verilmişti. Daha küçük düzinelerce sipere askerlerin içerisinde çarpışıp öldükleri alayların isimleri verildi: "Lancashire Street," "Munster Terrace", "Essex Knoll", "Worcester Flat". En ironik isimler cephe hattına ayrıldı: "Hyde Park Corner", "Main Street" ve içlerinde en umutsuzu "Hope Street".[6]

İronik isimler siperlerdeki vahşeti pek de gizleyemedi. Hem batı cephesinde hem de Gelibolu'da görev yapan askerler Türk cephesinin ikisi arasında açık ara en acımasız olanı olduğunu düşünüyorlardı. Fransız Onbaşı Jean Leymonnerie Haziran 1915'te evine "İki cepheyi de görmüş olan herkese göre, buradaki durum Fransa'dakinden çok daha kötü" diye yazıyordu. Britanyalılar da aynı görüşteydi. "Fransa'da tam teşekküllü saldırılar haricinde, bir piyade askeri tüfeğini bir kez bile ateşlemeden veya bir tüfekten çıkan mermiyle öldürülme tehlikesine girmeden aylarca yaşayabilir" diye iddia ediyordu A.P. Herbert. "Fakat Gelibolu'nun bu tepelik siperlerinde Türkler ve

5 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 1:364.

6 Nevinson kitabı *The Dardanelles Campaign*'in arkasındaki harita koleksiyonunda Temmuz 1915'teki siperlere dair ayrıntılı bir harita da verir.

Gentileler gün boyunca tüfek ve bombalarla birbirleriyle çarpıştılar ve akşam olunca karanlıkta sürünerek birbirlerini süngülediler. İzleme ve dinleme baskısından kurtuluş yoktu."[7]

Siperlerdeki yaşam bir askerin tüm duyularına –görme, duyma, tat alma, koku alma ve dokunma– musallat oluyordu. Siper savaşı, öldürülmeyen veya yaralanmayanların fiziksel ve ruhsal sağlığını bozuyordu. Herbert'in Britanyalıların Gelibolu siperlerinde yaşadıkları deneyime ilişkin tasviri Türkler için de aynı derece doğruydu. İstilacılar ve savunmacılar siper savaşının iğrençliğine ve dehşetine eşit derecede maruz kaldılar.

Bir asker Gelibolu'ya ulaştığı andan itibaren top sesiyle yaşıyordu. Fakat en çok İtilaf kuvvetleri buna maruz kalıyordu. Alman denizaltıları Britanya'nın savaş gemilerini Çanakkale Boğazı ağzından püskürttüğünden beri, Boğaz'ın Asya kıyılarındaki Osmanlı topçuları fütursuzca ateş açmış ve özellikle Fransız hatlarını ciddi anlamda vurmuştu. Türkler Gelibolu Yarımadası'nda hem Helles'e hem de Anzak Koyu'na bakan yüksek bölgeleri ellerinde tutuyor ve buraları sürekli şarapnel ve top ateşine tabi tutuyorlardı. "Alçıtepe üzerine konuşlandığımız için, istediğimiz her yere top atışı yapabiliyorduk" diye iddia ediyordu bir Osmanlı topçu subayı. Britanyalılar ve Fransızlar Osmanlı top platformlarının yerlerini tespit etme çabalarında hüsrana uğradılar. Türkler kamuflajdan, İtilaf ateşini kendine çekecek yoğun duman ateşleyen sahte toplardan ve İtilaf kuvvetlerinin kendi toplarını etkisiz hale getirme çabalarını alt edecek seyyar obüslerden faydalandılar. Osmanlılar ve Alman müttefikleri Helles ve Anzak'taki son derece sıkışık istilacılara istedikleri zaman ateş açıyorlardı. Bazen ağır, bazen hafif, bazen yakın, bazen uzak toplar askerlere gece gündüz eziyet ediyor ve savaşın iki tarafında da sürekli kayıplara yol açan öngörülemez bir tehdit oluşturuyordu.[8]

Türkler Gelibolu harekâtı boyunca istilacılara pusu ateşi sanatını öğrettiler. İtilaf askerleri ilk olarak bu görünmez katiller karşısında dehşete düştüler. İstilacılardan çok daha iyi bildikleri araziye gizlenen ve yeşil yüz boyasıyla kamufle olan Osmanlı nişancıları, çıkarmalardan sonra hem Helles'te hem de Anzak Koyu'nda düşman hatlarının ardına sızdılar ve A.P. Herbert'in yazdığına göre, "burada uzanmaktan ve kendileri de ölene kadar kâfirleri tek tek vurmaktan memnunlardı." "Çok cesur adamlardı." Keskin nişancılar is-

7 Jean Leymonnerie, *Journal d'un poilu sur le front d'orient* (Paris: Pygmalion, 2003), s. 109. A.P. Herbert'in dikkat çekici romanı *The Secret Battle*, 1919'da Londra'da Methuen tarafından yayımlandı ve büyük beğeni topladı (Winston Churchill kitabın sonraki basımlarına önsöz yazdı). Herbert kitabı yazarken Fransa ve Gelibolu'da Kraliyet Donanma Tümeni ile yaşadığı kişisel deneyimlerden oldukça yararlandı ve kitabı yaraları iyileşirken 1917'de tamamladı; alıntılar 1919'daki basımdan, s. 48.

8 Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in harp hatıraları* (Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 26-27.

Türk askerleri, Gelibolu. Siperlerin her iki tarafındaki muharip askerler benzer tehlikelere açık koşullarda yaşıyorlardı ve şarapnel ve merminin yanı sıra, hastalıktan etkilenmeleri de muhtemeldi. [Kaynak: Bain Collection, Library of Congress, LC-DIG-ggbain-20342.]

tilacıların morali üzerinde korkunç bir etki yarattılar. "Aldıkları eğitimdeki hiçbir şey onları buna hazırlamamıştı" diye devam ediyordu Herbert. "Üretikleri 'körleşmiş' duygudan nefret ediyorlardı; birinin başının yeterince aşağıda olmadığından her zaman endişelenmek, her zaman eğilerek yürümek moral bozucuydu; her zaman dikkat etmek yorucuydu ve bir an için rahatlamak çok tehlikeliydi." Bir askerin dizelerinde yazdığı gibi,

> *Gün boyu keskin nişancılar ateş etti,*
> *Gün boyu mermiler uçuştu,*
> *Ve bütün adamlar bir bir düştü.*[9]

İstilacılar yaşadıkları ilk şoku zamanla atlattılar ve kendileri de becerikli nişancılara dönüştüler. Wellington Atlı Piyadelerinden Çavuş G.T. Clunie 1915 yılının Mayıs ayı ortalarında Gelibolu'ya ulaştığı ilk günlerde kendisini bir Türk keskin nişancıyla karşılıklı atışırken buldu. "Bu sabah çok ilginç bir düelloya girdim" diye yazıyordu günlüğüne 16 Mayıs günü. "Başımı kaldır-

9 Herbert, *The Secret Battle*, s. 49-51; İngiliz savaş şairi John Still daha sonra esir alındı ve 1916'da Afyonkarahisar'daki esir kampında bu dizeleri yazdı. Jill Hamilton, *From Gallipoli to Gaza: The Desert Poets of World War One* (Sydney: Simon & Schuster Australia, 2003), s. 107.

dım ve neredeyse vuruluyordum, bu yüzden başka bir mevzie geçip izledim ve o zaman onu 180 kilometrede Türk siperinin hemen ardındaki bir çalılığın içinde gördüm. Onu rahatsız ettim, o da beni etti. Yaklaşık on atış yapmış olmalıyız ve sonunda onu vurdum ve orada öldü, fakat vay canına! Bana bunun için gerçekten de çok az şans verdi." Clunie düşman bir keskin nişancıyı öldürmekten duyduğu sevinci gizlemeye çalışmadı. Zamanla Türkler de İtilaf keskin nişancılarının becerilerine saygı duymaya başladılar. "Düşmanın bu kadar iyi bir atıcı olması bizi şaşırttı" diye yazdı günlüğüne İbrahim Arıkan. "Biz düşmanı avlamaya gitmiştik, fakat onlar bizi avlıyordu." Yine de istilacılar kendilerini her an indirebilecek olan görünmez katillerin korkusuyla yaşamaya devam ettiler.[10]

Britanyalı ve Anzak askerlerinin en şaşırtıcı iddialarından biri, kadınların da keskin nişancı olarak muharebe meydanlarında etkin olmasıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev yapan kadınlara ilişkin herhangi bir kayıt yoktur ve Osmanlı toplumundaki cinsiyet ayrımından dolayı bu en basit deyimle saçma görünüyor. Fakat Britanyalıların ve Anzakların öldürülen, yaralanan veya yakalanan kadın keskin nişancılar hakkındaki iddialarının sayısı nedeniyle, bu olguyu sadece askerlerin ortaya attığı bir efsane olarak göz ardı etmek zor. Britanyalı bir sıhhiyeci, günlüğüne yaralı bir Türk kadın keskin nişancının Cape Helles'teki hastaneye getirildiğini yazdı, "kadın kolundan vurulmuştu" – fakat kadını bizzat gördüğünü iddia etmiyordu. Yeni Zelandalı bir er bir tanık ifadesinden bahsediyordu: "Bir kadın keskin nişancı ele geçirdik, kadın olduğunu anlamadan önce vuruldu. Etrafta daha pek çok kadın keskin nişancı vardı. İyi nişancılar." Anzak Koyu yakınlarındaki Çikolata Tepesi civarında bulunan keskin nişancılara karşı yürütülen harekâtlara katılan Wilthire Alayı'ndan Er John Frank Gray, kadın keskin nişancıların keşfedilmesinin kendi birliğinin "en acayip buluşu" olduğunu iddia ediyordu. Kadınların silahlı olduğunu ve erkek silah arkadaşlarının yanında ağaçlara gizlendiğini yazıyordu. "Kadınlardan bazıları tıpkı erkekler gibi pantolon giyiyor, bazıları ise gri renkli bol etekler giyiyordu. Olabildiğince zayıflardı ve aylardan beri hiçbir şey yememiş gibi görünüyorlardı." Bu anlatılanlar çerçevesinde, kadınlar gerçekten de muharebeye katıldılar mı, yoksa İtilaf askerleri muharip olduklarını söyleyerek Türk kadınlarına uyguladıkları şiddeti haklı çıkarmaya mı çalışıyorlar, bunu tahmin etmek mümkün değil.[11]

---

10 Kevin Clunie ve Ron Austin (ed.), *From Gallipoli to Palestine: The War Writings of Sergeant GT Clunie of the Wellington Mounted Rifles, 1914-1919* (McCrae, Australia: Slouch Hat Puhlications, 2009), s. 29-30, 16 Mayıs 1915 tarihli günlük maddesi. İbrahim Arıkan, *Harp Hatıralarım* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), s. 53.

11 IWM, H. Corbridge'in kişisel belgeleri, Documents 16453, 27 Nisan 1915 tarihli günlük maddesinde Helles'teki keskin nişancılara ilişkin tasvir. Yaralı kadın keskin nişancıya ilişkin referans, günlüğünün 14 Mayıs 1915 tarihli maddesindedir. Er Reginald Stevens'ın 30 Haziran

Acımasız top ve keskin nişancı tehdidinin yanı sıra, İtilaf kuvvetleri ve Türkler alttan öldürebilmek için birbirlerinin siperlerinin altına sürekli tüneller kazıyorlardı. Onbaşı Leymonnerie gece yarısı uyandı, yeraltı sığınağında altındaki zeminin kazıldığına dair sesler duyduğu için kulağı tetikteydi. Dinlediği kadarıyla, düzenli kazma darbeleri duyuyordu. "Türkler olmalıydı" sonucuna vardı, "istihkâmımızı havaya uçuracak bir sıçan yolu kazıyorlardı." Vakit geçirmeden uyumak için daha güvenli bir yer buldu. "Korkum hayatımın siperler üzerinde havaya uçarak son bulmasıydı." Siperlerin bu kısmında hiçbir zaman rahat etmedi ve Türklerin her an altlarında bir şey patlatma ihtimalinden korktu.[12]

Teğmen Mehmed Fasih ise havaya uçurulmaktan çok, bir yeraltı patlamasında diri diri gömülmekten korkuyordu. Titiz genç subayın günlüğünde yazdığına göre, düşman o kadar güçlü bir mayın patlatmıştı ki, ayaklarının altındaki zeminin kabardığını hissetmişti. "Birkaç gündür [kazı] sesleri duyduğum yerde oldu" diye yazıyordu. "7 kişi kayıp." Daha sonra o öğleden sonra, kayıplardan biri enkazdan çıkmayı başardı, Osmanlı teğmeni için bir teselliydi bu. "Bundan daha kötü bir ölüm yoktur" diyordu Mehmed Fasih. "Bilinci tamamen yerindeyken yavaş bir ölümle karşı karşıya kalmak ... Allahım, herkesi böyle bir kaderden koru!"[13]

Siperlerde harcanan haftalar büyük saldırılarla noktalanan bekleme dönemleriydi. Osmanlılar ve İtilaf kuvvetleri sırayla inisiyatif alıyorlar, bu da siperlerin her iki tarafındaki askerleri sürekli bir gerilim halinde tutuyordu. "Saldırıya uğramaktan korkuyorduk" diye yazıyordu Jean Leymonnerie, Fransız cephe hattındaki görev süresinin ardından, "fakat bizim saldırı düzenlememizden çok daha fazla korktuğumuzu da kabul edeyim." Siper savaşındaki en büyük tehlikeler tarafsız bölge (*no-man's-land*) boyunca yapılan çaresiz koşulardı, fakat düşmanın sizin hatlarınıza akın ettiğini duymak şüphesiz korku vericiydi.[14]

Kraliyet Munster Piyadelerinden Çavuş Moriarty Türklerin 1 Mayıs'ta düzenlediği gece saldırısından sağ kurtuldu. "Siperlerimize kadar sürüdüler

---

1915 tarihli mektubu için bkz. Glyn Harper (ed.), *Letters from Gallipoli: New Zealand Soldiers Write Home* (Auckland: Auckland University Press, 2011), s. 149. Kadın keskin nişancılara ilişkin diğer referanslar için bkz. Trooper Alfred Burton Mossman'ın anne-babasına yazdığı 20 Mayıs 1915 tarihli mektup (s. 136) ve Er John Thomas Atkins'in 11 Haziran 1915 tarihli mektubu (s. 148). Er Gray'in hikâyesi 24 Mayıs 1916'da *The Register, Adelaide*'de yayımlandı ve National Library of Australia's Trove'un dijitalleştirilmiş internet sitesinde (http://trove.nla.gof.au/newspaper) bulunuyor. 16 Temmuz 1915'te *London Times*, s. 4'te W Kumsalı yakınlarında İtilaf kuvvetleri tarafından yakalanan bir kadın keskin nişancı hakkında haber aktardı.

12 Leymonnerie, *Journal d'un poilu*, s. 110-111.

13 Mehmed Fasih, *Gallipoli 1915: Bloody Ridge (Lone Pine) Diary of Lt. Mehmed Fasih* (Istanbul: Denizler Kitabevi, 2001), s. 86-87.

14 20 Haziran 1915 tarihli mektup, Leymonnerie, *Journal d'un poilu*, s. 107.

(sayıları binlerceydi) ve haykırışları ve Allah Allah diye bağırışlarıyla geceyi berbat ettiler." Dalgalar halindeki Osmanlı askerleri kendi mevzilerine saldırırken, Munster Piyadeleri hayatları için savaştılar. "Türkler yakın yerlere yaklaşırken, şeytanlar el bombaları kullandılar ve ölümüzü ancak künyeleriyle [Britanyalı askerlerinin boyunlarına taktıkları yuvarlak künye] tanıyabilirdiniz." Moriarty gece boyunca çarpıştı ve gün ağarırken korkunç sahneyle karşılaştı: Yüzlerce ölü Türk askeri Britanya siperlerinin önünde toprağın üzerini örtmüştü. "O geceyi hayatım boyunca asla unutmayacağıma eminim" diye yazıyordu.[15]

Avustralyalı savaş şairi Harley Matthews, Osmanlıların savaş sırasında kullandığı ve tüm İtilaf askerlerinin sinirlerini yıpratan yabancı bir sesi, "Allah" narasını aklından çıkaramıyordu:

Yeniden tepelerde toplandıklarını duyduk
Haykırdılar ve ıslık çaldılar, borazanlar üflendi.
"Allah!" diye bağırdılar. O zaman ayaklar gümbürdedi.
"Allah!" Solda ateş büyüyordu,
Bir hamlede bize doğru geldi. "Kalk!
Buraya geliyorlar. Ateş!" Bir kez daha
Seslere ve gölgelere ateş ediyoruz – ve o zaman ... gidiyorlar
Şimdi gidiyorlar, eskisi gibi kayboldular.[16]

Tüm askerler için "sınırı aşma" deneyimi zorlu bir ilk deneyim ve hayatta kalanların asla unutmayacağı bir travma oldu. Fransız Onbaşı Leymonnerie "Siperlerdeki yaşam oldukça hoş olurdu" diyordu ironik bir biçimde, "korkunç süngü taarruzları olmasaydı. Adamlar daha kendilerini siperin üzerine bile atamadan çok sayıda makineli tüfek ve mükemmel Türk keskin nişancılar tarafından biçiliyorlardı."[17]

Robert Eardley Haziran'da Gelibolu'ya ulaşan Manchesterli bir kara askeriydi. Türk hatlarına yönelik katıldığı ilk taarruz 12 Temmuz'da gerçekleşti ve öldürücü emirden önce geçen her bir saniyeyi tam olarak hatırlıyordu: "Her an saatler gibiydi –tereddüt– o zaman subayın gözleri yavaş yavaş, fakat emin olarak yıkıma giden o (ölüm) parmağı izleyerek saatine yapıştı – belki de yaşamak için kalan bir saniye – çünkü bu fedakârlıktır – bu tüm kalplerin hüzünlendiği ve ağırlaştığı andır – birinin bir dua mırıldandığını duyacağınız zaman – kendi tarafınızda, 'ölüm'ün 'oradan' yavaşça fakat emin olarak süründüğünü bilerek yaklaşan zamanı korkuyla bekleyen zavallı bir adam

15 IWM, D. Moriarty'nin kişisel belgeleri, Documents 11752, 1 ve 2 Mayıs 1915 tarihli günlük maddeleri. Günlükteki son madde 13 Temmuz 1915 tarihli.

16 Harley Matthews, "Two Brothers", Hamilton, *From Gallipoli to Gaza*, s. 120-121.

17 Leymonnerie, *Journal d'un poilu*, s. 105.

Gelibolu'da bir süngü taarruzu sırasında Anzak askerleri. Siper savaşında taarruza başlayan ordu her zaman en yüksek zayiatı yaşıyordu. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 13659.]

fark edeceksiniz." Endişeli askerler tamamıyla o anın ağırlığıyla haddinden fazla boş laflarla birbirlerinin maneviyatını artırmaya çalışıyorlardı.

"Neşelen ahbap!"

"Hadi eski dostum, iyi şanslar, hayırlısını umuyorum" ve tüm beden son bir kez sarsılarak emir verilir.

"Bir daha arkadaşlar, iyi şanslar!"

Eardley nispeten güvenli bir şekilde siperden ateş hattına doğru tırmandı. Süngüsü takılı olarak tarafsız bölgeyi koştu ve hayatta kaldığına şaşırdı (sadece bacağından küçük bir yara aldı ve kırık bir süngü burnunu sıyırdı), silah arkadaşları ise ölü ve yaralı olarak etrafına düşüyordu. Yaralıların yardım çağrılarını duymak, "ölen bir dostun elini son kez sıkmak; ilk deneyimimi –o birkaç cehennem anını– asla unutmayacağım."[18]

Her saldırıda yüzlerce ve binlerce asker etrafa düştü. Düşman hatları arasında gömülmeden bekleyen ve yazın aşırı sıcağında çürüyen bedenler Gelibolu Yarımadası'nı yoğun bir ölüm kokusuna bürüdü. Osmanlılar ve İtilaf kuvvetleri savaşın ilk haftalarında cesetleri almak ve gömmek için üç-dört saatlik bölgesel ateşkesler yapmayı kabul etmişlerdi. Britanyalılar ve Osmanlılar 24 Mayıs'ta binlerce ölümle sonuçlanan büyük Türk saldırısının ardın-

18 IWM, R. Eardley'in kişisel belgeleri, Documents 20218, daktiloyla yazılmış anı, s. 25-26.

dan Anzak cephesinde dokuz saatlik bir ateşkes yaptılar. İki taraf da ateşkesin gerekli olduğunda hemfikirdi, fakat diğer tarafın o ara zamanı kendi yararına kullanmasından, kendi siperlerini keşfetmesinden ve bu keşif sonucunda çarpışmalar yeniden başlamadan önce elverişli bir mevzie asker ve harp malzemesi taşımasından şüpheleniyordu. Bu nedenle 24 Mayıs'taki ateşkes sonrasında muharebeye yeniden ara vermek için herhangi bir anlaşma yapılmadı ve dolayısıyla ölüler, hayatta kalanların morali –ve sağlığı– için giderek artan bir tehdit oluşturmaya başladı.

Sınır Alayından genç bir subay, Bartle Bradshaw "Siperler çok pis ve siperin bölümlerinde adamlar siper üzerine düşen ayaklarıyla gömülüyorlar, günlerdir ölüler ve her iki tarafta da bayıltıcı sıcakta gömülmeden uzanıyorlar" diye yazıyordu evine gönderdiği mektubunda. "Onları kireçle örtmek için elimizden geleni yapıyoruz, berbat bir koku var ve uyuduğunuz yerin ölülerle arasında 45 santimetre olduğunu ve aynı yerde yemek yediğinizi fark ettiğinizde ve lokmanızı sallamayı bir an için bırakırsanız ..." Bradshaw cümlesini tamamlamadan bıraktı, çünkü bir asker yemeğini etrafa savurmayı bıraktığında, etrafına hemen sineklerin üşüştüğünü yazmak istemedi – aynı sinekler ölülerin üzerine de üşüşüyordu.[19]

A.P. Herbert 1915'te Gelibolu'da yazdığı "Sinekler" şiirinde siperlerdeki bu dehşet sahneyi de yazdı:

Sinekler! Aman Tanrım, sinekler
Mukaddes ölüleri lekelediler.
Ölü adamların gözlerinden üşüştüklerini görmek
Ve askerlerin ekmeğini paylaştıklarını.
Artık unutacağımı sanmıyorum
Savaşın pisliği ve iğrenç kokusu,
Cesetler siperlerde
Larvalar yerde.[20]

Sinek kümeleri hastalığı ölülerden canlılara taşıyordu. Hattın her iki tarafındaki askerler hava ve suyla taşınan pek çok hastalığa yakalanıyordu. Yeteri sayıda tuvaletin olmaması, keskin nişancı ateşine yakalanmaktan korkan askerleri savaştıkları, yemek yedikleri ve uyudukları siperlerde tuvalet ihtiyaçlarını gidermek zorunda bırakıyordu. Dizanteri salgın boyutlarına ulaştı. Fransız topçu subayı Raymond Weil, askerleri arasında hastalığın yayılmasından giderek artan bir endişeyle bahsediyordu. Fransız askerlerine kolera ve tifoya karşı

19 IWM, B. Bradshaw'un kişisel belgeleri, Documents 14940. Bradshaw'un mektubu günlük biçiminde yazıldı. Bu madde de 6 ve 9 Haziran arasında yazıldı. Bradshaw 10 Haziran 1915'teki muharebede öldürüldü.

20 A. P. Herbert, tekrar basımı, Hamilton, *From Gallipoli to Gaza*, s. 79.

yapılan aşılar onları humma ve mide bozukluğuna karşı korumuyordu. "Son günlerde rütbeli subayların bile hiçe dönüştüğü pek çok hastalık ortaya çıktı" diye yazdı günlüğüne Weil. Hava değişimi izinlerine ciddi kısıtlamalar getirilmiş olsa da, bırakın savaşmayı, yürüyemeyecek kadar zayıf düşen ve susuz kalan binlerce askerin cepheden tahliye edilmesi gerekti. Yazın ortasında her gün yüzlerce hasta asker Gelibolu'dan tahliye edildi. Yeniden muharebeye dönebilecek kadar düzelene dek Mondros'taki tıbbi tesislere götürüldüler.[21]

Siperlerin sınırlarında yaşamak ve savaşmak askerlerin akıl sağlığını zorladı. Askerlerin muharebe alanlarının uzağındaki kasaba ve köylere gidebilmesine imkân veren batı cephesinin tersine, Gelibolu'daki şiddetten bir an olsun kaçıp rahatlama imkânı yoktu. İstilacılar denizde yüzerken bile, çarpışmaya biraz ara vermek için çıldıran askerleri sakatlayan ve öldüren kör kurşunlara maruz kaldılar. Uykuda bile rahat yoktu. Sürekli top sesi, darbe vuruşları ve cephenin durmak bilmeyen talepleri askerlere uykuda bile rahat vermiyordu. Asker günlükleri ne kadar az uyuduklarına sıkça değinir. "Adamlarım yorgun" diye yazıyordu Jean Leymonnerie, "ve ben de öyle, fakat dayanmak zorundayım." O gece saat 2.30 ve 4.30 arasında sadece iki saat uyumayı başardı. Osmanlı tarafında da durum aynıydı. "Gece boyunca sadece iki-üç saat uyku ve korkunç kâbuslar" diye yazıyordu Mehmed Fasih.[22]

Haftalar geçtikçe günlük endişe ve uykusuzluk, durumu giderek kötüleştirdi, çünkü giderek daha fazla sayıda asker sinir krizine veya savaş bunalımına girdi. Britanya'nın sahra ambulansı sınıfından bir çavuş, harekâta katıldıktan sadece yedi hafta sonra bir "sinir" vakasıyla karşılaştı. Henry Corbridge "kısmi felçli, boş ve donuk bakışlarıyla, çıldırmış akıl hastaları, acıklı manzaralar" karşısında dehşete düştü. "Üzerinde sıyrık olmayan, aklını kaybetmiş" dev gibi bir adamı hastane gemisine götürürken zapt etmek için sekiz kişi gerekti. Corbridge yaz boyunca daha fazla savaş bunalımı vakası kaydetti. Ağustos ortasına gelindiğinde yaralılardan beş kat fazla olan akıl hastalarından bahsediyordu.[23]

Osmanlı askerleri de savaş bunalımından mustaripti. Osmanlı jandarmasında gönüllü olan İbrahim Arıkan savaştan katılaşmış bir kumandanı tek kişilik bir siperde titreyerek otururken görünce hayretler içinde kaldı. "İb-

---

21 Raymond Weil'in günlüğü, tekrar basımı, Association nationale pour le souvenir des Dardanelles et fronts d'orient, *Dardanelles Orient Levant, 1915-1921* (Paris: L'Harmattan, 2005), s. 42. Ayrıca bkz. Ernest-Albert Stocanne'ın günlüğü, *a.g.e.*, s. 56, 60. Tim Travers, *Gallipoli 1915* (Stroud, BK: Tempus, 2004), s. 269.

22 Leymonnerie, *Journal d'un poilu*, s. 122; Fasih, *Gallipoli 1915*, s. 66.

23 IWM, H. Corbridge'in kişisel belgeleri, Documents 16453, 14 Haziran, 28 Haziran, 12 Temmuz ve 7 Ağustos tarihli günlük maddeleri. 14 Ağustos'ta, "bugün 17 Y[aralı], 85 S[inir] hastası" diye yazdı. Savaş bunalımı dolayısıyla tahliye edilen bir ere ilişkin hikâye için bkz. IWM, M. O. F. England'ın kişisel belgeleri, Documents 13759.

rahim, oğlum, nereye gidiyorsun?" diye sordu ona yüzbaşı. Arıkan normalde askerlerine küfreden yüzbaşı kendisine "oğlum" deyince yanlış bir şey olduğunu anladı. Kafası karışmış olan yüzbaşı, Arıkan'dan kendisine eşlik etmesini istedi. "Aklını ve iradesini kaybetmişti" diyordu Arıkan. "Eli o kadar titriyordu ki tüfeğini tutamıyordu." En sert adamlar bile Gelibolu'daki sonu gelmez bombardıman koşullarında çöküntü yaşadı.[24]

Aylarca süren muharebe istilacıların ve savunmacıların birbirlerine bakışını şekillendirmeye başladı. Popüler basın ve propaganda, savaşın ilk aylarında Almanlara karşı derin bir nefret yaratmış olsa da, Britanyalı, Fransız ve Anzak askerleri Osmanlılara daha önce husumet beslemiyorlardı. İtilaf askerleri Türklere takma isimler verdiler. Britanyalılar Osmanlılardan "Abdul" veya "Johnny Turk" diye bahsederken, Fransızlar "Mösyö Türk" diyordu. Osmanlılar bile kendi askerlerine bir lakap taktılar –Mehmetçik– fakat istilacılara böyle bir sevecenlik göstermediler; onlara "İngilizler", "Fransızlar" veya sadece düşman diyorlardı.

Siperler bazı noktalarda birbirlerine o kadar yakındı ki, iki taraf birbirlerinin konuşmalarını duyabiliyordu. Birbirine bu kadar yakın yerlerde yaşamak askerler üzerinde insani bir etki yaratıyordu ve sakin zamanlarda düşman siperlerine bir şeyler atarak ikramda bulunuyorlardı. Bir Türk askeri Anzak hatlarına sigara, kuru üzüm, fındık ve badem attığını hatırlıyordu. İstilacılar ise teşekkür niyetine meyve ve reçel konservesiyle karşılık veriyordu. Emin Çöl hiç kimsenin hediyelere pislik karıştırmamasını veya bir ikramı el bombasıyla göndermemesini kayda değer bulmuştu. Değiş tokuş samimi bir iyi niyetle gerçekleştiriliyordu.[25]

Bu, İtilaf kuvvetlerinin ve Osmanlıların topyekün savaş dışında bir şeye girişikleri anlamına gelmez. Her iki taraf da gaddarca davranıyordu, fakat düşman hatlarında şefkat davranışları da sergileniyordu. Sıhhiye sınıfından Çavuş Henry Corbridge, Britanyalı bir askerin hayatını kurtaran bir Osmanlı esirini tedavi ettiğini anımsıyordu. Essex Alayının çavuşu olan Britanyalı, koruyucusuna iyi bakıldığından emin olmak için yaralı Türk'ü tıbbi yardım istasyonuna taşıdı. Türk asker, hatlar arasındaki çapraz ateşte sıkışıp kalan Britanyalı çavuşa yardım ederken kolundan ve bacağından vurulmuştu. Corbridge ve emir erleri hastanedeyken "Türk'ün, kendisine verebildiğimiz her türlü konfordan eksik kalmadığını" gördüler.[26]

---

24 Arıkan, *Harp Hatıralarım*, s. 54-55.

25 Emin Çöl, *Çanakkale Sina Savaşları: Bir Erin Anıları* (Istanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009), s. 53.

26 IWM, H. Corbridge'in kişisel belgeleri, Documents 16453, 7 Ağustos 1915 tarihli günlük maddesi.

Kraliyet İrlanda piyadelerinden bir asker, tüfeğinin ucundaki miğferini siperden kaldırarak Gelibolu'daki Türk keskin nişancılara sataşıyor. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 13447.]

Lancashire piyadelerinden er Robert Eardley olağanüstü bir şekilde, muharebe sırasında aynı Türk askerini kurtarma ve onun tarafından kurtarılma deneyimi yaşadı. Lancashire Piyadeleri Ağustos başında Gelibolu'nun güney ucundaki Kirte yolunda ayrılarak Türk hatlarına saldırdılar. Er Eardley Osmanlı cephe hattına yayılan bir süngü taarruzuna katıldı. Hayatta kaldığına bir kez daha hayret etti, çünkü tarafsız bölgeye saldırırken iki tarafta da silah arkadaşlarının öldüğünü ve yaralandığını görüyordu. Eardley Osmanlı siperine ulaştığında, Britanyalı bir asker ve yerde savunmasız yatan yaralı bir Türk arasındaydı.

"Çekil yolumdan – o benim arkadaşımı öldürdü, ben de onu süngüleyeceğim" diye homurdandı Britanyalı.

Eardley savunmasız bir adamı öldürmenin ödlekçe bir hareket olduğunu söyleyerek silah arkadaşını ikna etti.

"Kendini onun yerine koy dostum –kimse bilemez– hadi eski dostum – yapma, bu iyi bir adam" diye razı etti.

Eardley kızgın Lancashire askerinin Türk askerini öldürmesini engelledi. Siperde yaralı Türk askeriyle yalnız kaldı. İki adam sözcüklerle ileti-

şim kuramıyordu, fakat Türk korkunç bir acı çektiğini Eardley'e belli etti. Adamın başındaki yarayı sararken, "zavallı adam" diye mırıldandı kendi kendine Eardley. Yaralı askeri ateş hattının uzağında bir yere yerleştirdi, başının altına yastık niyetine bir palto koydu ve kısa bir süre "işaretleşerek ve bakışarak" onunla birlikte oturdu. Eardley nöbete çağrıldığında, yaralı adama biraz su ve bir sigara verdi. "Bu iyiliği takdirle karşıladığını gözlerinden görebiliyordum ve eskilerin dediği gibi, 'yapılan iyilik karşılıksız kalmaz.'"

Lancashire Piyadeleri Türk siperlerini uzun süre ellerinde tutamadılar. Osmanlılar tarafından düzenlenen büyük bir karşı taarruz Britanyalı askerleri eski hatlarına çekilmek zorunda bıraktı. Eardley silah arkadaşlarının geri çekilmesine perde sağlamak üzere, ele geçirilmiş olan Türk siperlerinden birinde bırakıldı. Bulunduğu bölgenin, süngülerini takmış yüzlerce Osmanlı askeri tarafından ele geçirilmesini izledi. "Heyecan o kadar yoğundu ki –alnımda boncuk boncuk ter– düşmanlarımız bizi yeryüzünden silmek için büyük çaba harcayarak koşturup duruyordu." Süngüsü önde siperi aşan bir Türk askeri onu şaşırttı. "Oldukça keskin bir şey hissettim – sol omzumun ardında şiddetli bir his. Süngüyü yediğimi biliyordum ... Battığını ve çıktığını açıkça hissettim." Eardley ölüler ve yaralılar arasında siperin dibine kadar düştü ve yaşadığı şok ve kan kaybıyla bilincini kaybetti.

Eardley saatler sonra sırtına kürekle atılmış pislik hissiyle uyandı. Şaşkın ve kafası karışık bir şekilde ayağa kalkmaya çabalarken, etrafının göğsünü işaret eden düşman süngülerle sarıldığını gördü. Kendisini öldürmek istediklerine hiç şüphesi yoktu. Fakat kendisini yakalayanlar vurma şansı bulmadan önce, başı sargılı bir Türk askeri sipere atladı ve vücuduyla Eardley'i korudu. Britanyalı kurtarıcısını hemen tanıdı. Yaralı Türk'ün kendisi de oldukça güçsüzdü –muhtemelen düzenlenen son karşı taarruzda silah arkadaşları tarafından henüz kurtarılmıştı– fakat gücü yettiğince Eardley'e yapıştı ve bir çavuş çağırdı.

Osmanlı çavuşu sonunda geldiğinde, yaralı Türk ona hikâyesini anlattı. "Çok hızlı konuşuyorlardı" diye anımsıyordu Eardley; koruyucusunun söylediği tek bir sözü bile anlayamıyor, fakat çavuşun yüzündeki ifadeden hayatta kalma şansının giderek arttığını görebiliyordu. Sonunda çavuş ona döndü ve bozuk İngilizcesiyle şunları söyledi: "'İngiliz kalk, kimse sana zarar vermeyecek – sırf bu asker için ölecektin – ona su verdin, ona sigara verdin ve onun kanamasını durdurdun (kanayan yarayı) – sen iyi bir İngilizsin' ve yeniden sırtımı sıvazladı." Eardley götürülmeden önce, Türk arkadaşıyla vedalaştı. "Bu Türk'le el sıkıştım (ve bu adamı yeniden görmek için her şeyimi verirdim). Ellerimiz kavuştuğunda anladığını görebiliyordum, çünkü gözlerini kaldırdı ve 'Allah' diyerek beni öptü (bu öpücüğü bugün bile yanağımda

hissedebiliyorum, sanki oraya damgalanmış veya kanımın bir parçası olmuş gibi)." Birbirlerini bir daha hiç görmediler. Eardley Osmanlı askerlerinden oluşan düşman bir kalabalığın itip kakmasıyla sorgulanmak üzere irtibat siperine götürüldü. İleride düşman bir asker Eardley'in çenesine bir yumruk attı ve yere indirdi. Daha sonra diğer bir avuç Britanyalı esirin arasına geldi. Çoğu Türk askeri için, Eardley'in İngiliz üniforması onun istilacı düşman olduğunu gösteren kaba bir uyarıydı. Fakat Eardley'in muharebe günleri sona ermişti. Sonraki üç yılı Osmanlıların elinde bir savaş esiri olarak hapis ve ağır çalışma arasında gidip gelerek geçirecekti.[27]

Siperler istilacılara büyük zarar veriyordu. Britanyalı ve Fransız askerler düşman ateşiyle öldürülüyor ya da Osmanlılar tarafından sürekli olarak esir alınıyordu; çok daha fazla sayıda asker de yaraların, hastalıkların veya savaş bunalımının tedavi edilmesi için Gelibolu'dan tahliye ediliyordu. Mondros, Malta ve İskenderiye'deki tıbbi tesisler doluydu ve giderek artan sayıda yolcu gemisi hastalar ve yaralılarla baş edebilmek için yüzer hastanelere dönüştürülüyordu. Siperlerde kalanların pek çoğu da dizanteriye yakalanmış ve savaşamayacak kadar hastaydı, fakat zaten zayıflamış olan İtilaf hatlarından çıkarılamıyordu. Bu sırada, Enver Paşa Gelibolu Yarımadası'ndaki Osmanlı hatlarını takviye etmek amacıyla Anadolu ve Arap vilayetlerinden yeni Osmanlı askerleri konuşlandırmaya devam ediyordu. Kitchener'in Gelibolu'ya gönderdiği beş yeni tümen olmasaydı, istilacılar savunulamaz bir konumda olacaklardı. Kitchener'in Yeni Ordusu'na bağlı ilk birlikler Gelibolu Yarımadası'nı kesin olarak emniyete alacak yeni taarruzun başlatılmasına yardımcı olmak için 3 Ağustos'ta Anzak Koyu'na ulaşmaya başladı.

Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin başkomutanı Sir Ian Hamilton Ağustos taarruzunun planlarını geliştirmek için haftalar harcamıştı. İtilaf kuvvetlerinin hem Helles'te hem de Anzak Koyu'nda dezavantajlı bir konumda olduğunun farkındaydı. Türkler her iki İtilaf mevziine hâkim yüksek bölgeyi ellerinde tutuyorlardı ve istilacılar yüksek bölgenin ardına geçmenin yolu olan Osmanlı siperlerini yaramıyorlardı. Britanyalıların 25 Nisan çıkarmalarından beri ellerinde olan mevzilerin sınırlarının dışına çıkmaları gerekiyordu

27 IWM, R. Eardley'in kişisel belgeleri, Documents 20218, anı, s. 29-33. Eardley'in Osmanlı yetkilileri tarafından sorgulanmasına ilişkin kısa bir kayıt Ankara'daki Türk Askerî Arşivlerinde tutuluyor; orada şöyle anlatıyor: "Taburumuzun 1. ve 2. bölükleri 8 Ağustos'ta Alçıtepe'ye yönelik bir taarruzda yenildi. Ben Türk kuvvetlerinin karşı taarruzunda yakalandım." Orijinal belge, kopyası ve tercümesi için bkz. Tetik, Demirtaş ve Demirtaş, *Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri*, s. 2:735-736. Eardley'nin ismi orijinal belgede hem İngilizce hem de Osmanlı Türkçesiyle açıkça yazılmış olsa da, editörler el yazısıyla yazılan "E" harfini yanlışlıkla "S" olarak okuyarak, adını kitapta "Sardley" olarak yazdılar.

ve Hamilton da kuvvetlerini Gelibolu Yarımadası'nın kuzeyine, Anzak Koyu ve Suvla Koyu'na yığmayı tercih etti.

Ağustos taarruzu planları karmaşıktı. Harekât, Osmanlı kuvvetlerini ana muharebe meydanından uzaklaştıracak şaşırtma saldırılarıyla başlayacaktı. Helles'teki İtilaf askerleri, Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı kuvvetlerine komuta eden Alman General Otto Liman von Sanders'in yarımadanın burnundan Anzak'a yeniden asker konuşlandırmasını engelleyecek bir yanıltma hareketi düzenleyerek Kirte'nin güneyindeki Osmanlı mevzilerine hücum edecekti. Helles'teki saldırılar herhangi bir takviye olmadan gerçekleştirilecek ve zaten mevzide olan savaş yorgunu askerler kullanılacaktı. Hamilton, Kitchener'in sağladığı yeni tümenlerden üçünü Gelibolu'daki kuzey cephesine yığdı. İki tümeni ise Anzak Koyu'nun kuzeyinde, Suvla Koyu'nun zayıf bir savunmaya sahip kumsallarına yönlendirdi. Bunları en az beklendikleri yere konuşlandırarak olabildiğince çok yeni askeri güvenli bir şekilde kıyıya çıkarmayı umuyordu. Bu şekilde Türklerin Anafarta adını verdikleri yerde, Anzak Koyu üzerindeki yüksek bölgede bulunan Osmanlı mevzilerinin yanından dolanıp arkasına geçmek için siperlerle kuşatılmamış yeni ve sağlıklı askerleri açık arazide hızla ilerleterek, Gelibolu harekâtına intikali yenilemeyi umut ediyordu.

Yeni tümenlerden biri Sarı Bayır'daki çok cepheli bir taarruza katılmak üzere Anzak cephesine gönderildi. Üç ayrı tepeyle –Düztepe, Conkbayırı ve Kocaçimen Tepe– kesilen bu bayır çevre araziye hâkimdi ve İtilaf komutanlarına göre Çanakkale Boğazı'nın giriş kapısıydı. Yeni Zelandalı Binbaşı Fred Waite savaş planlamacılarının fikrini özetliyordu: "Bayır'ı alırsak Darboğaz'ı kazanırız." Darboğaz, Çanakkale Boğazı'nın sıkı tahkim edilmiş kısmıydı. "Darboğaz'ı donanmaya açarsak, Konstantinopolis bizimdir!" Osmanlılar bu tepe başlarından püskürtülürse, mevzileri de savunulamaz hale gelirdi; Suvla ve Anzak tümenleri kuvvetlere katılınca, tüm Osmanlı Beşinci Ordusu'nun irtibatı kesilecek ve teslim olmak zorunda kalacaktı. "Tüm plan Sir Ian Hamilton tarafından takdire şayan bir şekilde tasarlandı" diye yazdı Avustralyalı Teğmen Oliver Hogue, karısı Jean'e yazdığı bir mektupta, "ve en ufak ayrıntısına kadar mükemmel bir karargâh çalışması yürütüldü. Artık sadece taktiğimizin stratejimize denk olup olmadığını görmek kalıyor."[28]

Britanyalılar Helles'teki ilk şaşırtma taarruzunu 6 Ağustos'ta düzenlediler. Bu, Robert Eardley'in esir alındığı muharebeydi. Eardley'in Lancashire Piyadelerinin saldırısında gördüğü kıyım, Osmanlı topçuları Britanya'nın taarruz birliklerini kırıp geçirdikçe tüm cephede tekrarlandı. Britanya, harekât-

28 Fred Waite, *The New Zealanders at Gallipoli* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1919), s. 219. Oliver Hogue, "Love Letter XXXI", 7 Ağustos 1915, tekrar basım, Jim Haynes (ed.), *Cobbers: Stories of Gallipoli 1915* (Sydney: ABC Books, 2005), s. 256.

ların ilk gününde katılan 3.000 askerin 2.000'ini kayıp verirken, 7 Ağustos'ta 1.500 kişiyi daha kaybetti ve neredeyse hiç toprak kazanamadı. Osmanlılar çok daha fazla kayıp verdi; 6-13 Ağustos arasında Helles'te yaşanan çarpışmalarda 7.500 ölü, yaralı veya kayıp bildirildi. Ne var ki şaşırtma hareketi, İtilaf kuvvetlerinin Osmanlı kuvvetlerini ana cepheden uzak tutma hedeflerini gerçekleştiremedi. Liman von Sanders, Helles taarruzunun bir yanıltma hareketi olduğunu anladı ve daha kuzeydeki saldırıya karşılık vermek için güney cephesinden takviye gönderdi.[29]

Anzak Koyu'nun güneydoğusunda Yalnız Çam için planlanan ikinci bir şaşırtma hareketi de iki taraf için yine birçok şeye mal oldu. Avustralyalılar, Osmanlıları, Kanlısırt adını verdikleri bir mevkide cephe hattındaki siperlerinden çıkaran başarılı bir süngü saldırısı düzenlediler. Türk ve Avustralyalı askerler 6-10 Ağustos arasında, Osmanlıların Gelibolu savaşının en şiddetli muharebelerinden biri olarak hatırladıkları göğüs göğüse bir çarpışmaya giriştiler. Yalnız Çam Avustralyalıların hafızasında da önemli bir yere sahiptir. "Anzak'taki birliklerimizin çarpıştığı muharebelerden hiçbiri, Yalnız Çam'da yaşanandan daha şiddetli değildi ve çok azı ondan daha kanlıydı" diye anımsıyordu süvari William Baylebridge. Türk kaynakları 7.500 ölü, yaralı veya kayıptan bahseder. Avustralyalılar ise 1.700 zayiat kaydediyordu. Saldırı sonunda elde edilen toprak kayıpları pek de telafi etmiyordu, fakat en azından Avustralyalılar daha kuzeyde Sarı Bayır ve Suvla Koyu'na düzenlenecek ana taarruzları kolaylaştırmak için oldukça büyük bir Osmanlı kuvvetini buraya sabitlemişlerdi.[30]

Avustralyalıların diğer üç yanıltma hareketindeki zayiatı, yetersiz top ateşinin Osmanlı makineli tüfeklerini etkisiz bırakmayı başaramadığı yerlerde çok daha kötüydü. İki hat halindeki hücum birlikleri, Alman Subayları Siperi olarak bilinen Osmanlı mevziine yönelik gece yarısı taarruzunda neredeyse son kişiye kadar biçildiler. Atsız Avustralya Hafif Süvarileri, Ölü Adam Sırtı'ndaki üç Türk siperini ele geçirmeyi başardılar, fakat daha sonra bir Osmanlı karşı taarruzu sonucunda ağır kayıplar vererek püskürtüldüler. Fakat Gelibolu'da hissizleşmiş yaşam israfının simgesi haline gelen şey, Cesarettepe'deki Avustralya saldırısıydı. İlk dalgadaki 150 kişinin kendi siperlerinden birkaç metre uzakta Türk topçu ateşiyle biçildiğini izleyen Avustralyalı subaylar, emirlere körü körüne uydular ve ölümün neredeyse kesin olduğu tepeye iki dalga daha gönderdiler. Cesarettepe'ye hücum etmeye çalışan 450 kişiden en az 435'i, Türklere tek bir kayıp bile verdiremeden öldü veya yara-

29 Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, s. 140-144; Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 2:168-177.

30 Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, s. 147-148. William Baylebridge, "Lone Pine", tekrar basım, Haynes, *Cobbers*, s. 249-252.

landı. Bu, Osmanlıları Sarı Bayır'daki ana taarruz bölgesinden uzaklaştırmak için ödenen yüksek bir bedeldi.[31]

Ana Anzak kuvveti 6 Ağustos'ta gece karanlığının örtüsü altında Sarı Bayır'ın üç tepesine saldırısını düzenledi. Dört kol gece boyunca Kocaçimen Tepe ve Conkbayırı'nı çevreleyen sarp vadiye ilerledi. Yeni Zelandalılar, Avustralyalılar, Gurkalar ve Britanyalılardan oluşan birleşik kuvvet iki gün süren şiddetli çarpışmanın ardından Türkleri Kocaçimen Tepe'den atamadı, fakat sırttaki ana tepe olan Conkbayırı'nı ele geçirmeyi başardı. Bu, taarruzda elde edilen en büyük başarıydı, fakat İtilaf kuvvetlerinin daha fazla elinde tutamayacağı anlaşıldı. Osmanlılar, 10 Ağustos sabahı kararlı bir karşı taarruzla tepeyi geri almayı başarana kadar, Conkbayırı'na hâkim Kocaçimen Tepe'den istilacıları ağır top ateşine tuttular. Anzak askerleri dört gün süren muharebenin ardından, Suvla'ya çıkarma yapmış ve kendilerine katılmaları umulan iki tümenin sağlayacağı rahatlamayı boş yere bekliyor gib gözüküyordu.

Tüm anlatılanlara bakılırsa, Suvla Koyu çıkarması çarçur edilmiş bir fırsattı. Britanyalılar en fazla 1.500 Osmanlı askeri tarafından savunulan bir koya nispeten az sayıda kayıpla iki tümen –20.000'den fazla asker– çıkarmayı başardılar. Ne var ki düzensizlik ve gecikme başarılı bir çıkarmayı başarısızlıkla sonuçlanan bir taarruza dönüştürdü.

Britanya'nın harp gemileri 6 Ağustos gecesi Kitchener'in Yeni Ordusu'ndan iki tümeni Anzak Koyu'nun yaklaşık sekiz km kuzeyindeki Suvla Koyu civarında bulunan mevkie nakletti. Koyun güney boynuzuna çıkan bu taburlar sorunsuz bir yolculuk yaptılar ve plaja ulaştıklarında, rampaları askerlerin ayaklarını kuru tutan modern bir çıkarma aracıyla karaya indiler. Ne var ki Suvla Koyu içerisindeki ana kıyı hattında görevlendirilen askerler aysız gecenin zifiri karanlığında alışılmamış tehlikelerle karşı karşıya kaldılar. Karanlıkta birçok çıkarma aracı rotasını kaybetti ve daha önce belirlenmiş olan çıkarma notasından güneye, tehlikeli resiflere ilerledi. Çıkarma araçları sığ sulara ve resiflere dayandığında, askerlerden bazıları kendilerini boğazlarına kadar suyun içinde buldular; diğerleri ise tekneleri yeniden hareket ederken saatlerce gecikti. Hepsi de yanlış konumdaydı. Savunma kuvvetleri işaret fişeklerini ateşleyip Britanya'nın demir atmış destroyerlerini açığa çıkarınca her şey daha da güçleşti ve binlerce asker boşaltıldı. Osmanlı karargâhı artık alarma geçirilmişti ve dolayısıyla çıkarma daha başlamadan, baskın şansı kaybedildi.

Güneş doğarken istilacılar değerli ilk saatleri Suvla Ovası'na bakan ve pek de sıkı savunulmayan yüksek bölgeye baskı uygulamak yerine, yeniden top-

31 Waite, *The New Zealanders at Gallipoli*, s. 200-201. Peter Weir'in 1981 yapımı filmi *Gallipoli*, Avustralyalı askerlerin Cesarettepe'deki trajik öyküsünü anlatıyordu. Avustralyalı subaylardan bazıları saldırıların durdurulmasını savunurken, üstleri onlara baskın geldi.

lanmaya çalışmaya harcadılar. Birkaç tabur gece boyu eylemle karşılaşmış ve zayiat vermişti, fakat birliklerin çoğu eksiksizdi. Ne var ki askerleri sahile çıkarırken yaşanan gecikmeler, donanmanın da top ve erzak çıkarmasında gecikmesi anlamına geliyordu. Çok az suyu kalan ve kendilerini destekleyecek toplara sahip olmayan Britanyalı subaylar, çıkarma noktasına en yakın tepeleri emniyet altına alarak hedeflerini sınırlamaya karar verdiler – Hamilton'ın dikkatle hazırlanmış planlarında belirlenen hedeflere riayet etmediler. Fakat daha kötüsü, Britanyalı subaylar önceden onaylanmamış olan bu gecikmeler nedeniyle, Türk mevkidaşlarına takviye göndermek için zaman kazandırmış oldular. Liman von Sanders, Suvla tehdidine karşılık vermek için Helles ve Bolayır'dan birlikler konuşlandırdı. Ayrıca enerjik Miralay Mustafa Kemal'i hem Suvla hem de Anzak'a hâkim Anafarta cephesinin kumandanlığına atadı.

Britanyalı komutanlar sahildeki yirmi dört saatin ardından adamlarına bir gün istirahat verdiler. Yeni Ordu'nun deneyimsiz askerleri uykusuz geçen gece çıkarmasının ve gün boyu süren çarpışmanın ardından yorgundu. Ölü ve yaralı olarak yüz subay ve 1.600 asker kaybetmişlerdi. Yaz sıcağında yeterli yiyecek ve suya sahip değillerdi. Toplarının tamamı da henüz indirilmemişti. Yeterli topçu desteği olmadan alelacele gerçekleştirilen saldırılarda o kadar çok asker kaybedildikten sonra, Britanyalı subaylar askerleri iyileşene ve Türklerin güçlü bir şekilde ellerinde tuttuklarına inandıkları –bu konuda yanılıyorlardı– mevzileriyle baş edebilecek araçlara sahip olana kadar, emniyet altına alınmış olan kumsal mevzilerinden çıkmayı reddettiler. Bu nedenle Britanyalılar 8 Ağustos'ta savaşmadılar. Bunun yerine günü yüzerek ve dinlenerek geçirdiler. İşin garibi, Britanyalı komutanlar hemen saldırsaydı bile, gerçekten de yorgun durumda olan askerleri dikkate değer bir muhalefetle karşılaşmayacaktı. Liman'ın anılarında belirttiği gibi, gecikme ona bu son istilaya karşı askerleri yeniden konuşlandırmak için gereken zamanı verdi. Gün boyu süren istirahatleri Britanyalılara pahalıya mal olacaktı.[32]

Muharebe 9 Ağustos'ta yeniden başladığında, Türklerin sayısı istilacılarla neredeyse eşit seviyeye ulaşmıştı. Osmanlılar yüksek bölgeyi ellerinde tutmuşlardı ve bu da onlara istilacılar karşısında taktiksel bir üstünlük vermişti. Osmanlı askerleri kendi arazilerinde çarpışan deneyimli askerlerdi ve karşılarında, ellerinde güvenilmez haritalar bulunan deneyimsiz acemi askerler vardı. "Suvla planı, Başkomutan [Sir Ian Hamilton] tarafından tasarlandığı şekliyle zaten başarısızlığa mahkûmdu" diye son noktayı koyuyordu, harekâtın Britanyalı resmî tarihçisi.[33]

Britanyalılar ve Osmanlılar 9 ve 10 Ağustos'ta gün boyu meydan muharebesine girdiler; iki taraf da ağır kayıp verdi. 9 Ağustos'ta bir noktada o

32 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: US Naval Institute, 1927), s. 88-89.

33 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 2:282.

kadar yoğun top atışı yapıldı ki, çalılar ateş aldı ve rüzgârın da etkisiyle artan sıcakla Britanyalı ve Türk yaralıları diri diri yaktı; silah arkadaşları ise onlara ulaşmayı başaramadı. Britanyalılar 10 Ağustos'ta daha az kayıp verse de, Türkler karşısında ilerleyemediler. Sarı Bayır'ı ele geçirmek için çarpışan kuşatılmış Anzak askerlerine destek sağlamaya da yaklaşamadılar. Conkbayırı Tepesi civarında dört gün süren çarpışmanın ardından Britanyalılar Anzak Koyu'ndaki eski hatlarına çekildiler. 12.000 kişi kaybetmişlerdi ve savaşı sürdürmek için gereken yedeklere sahip değillerdi. Hamilton'ın "yarma" taarruzuna dahil olan üç cephe –Helles, Anzak ve Suvla– göz önünde bulundurulduğunda, İtilaf kuvvetleri sadece dört günde toplam 25.000 kayıp vermişlerdi. Osmanlılar da kopma noktasına geldiler, fakat İtilaf kuvvetleriyle eşit düzeyde kayıp vermiş olsalar da mevzilerini korumayı başardılar.

Ortak Suvla-Anzak saldırısı 10 Ağustos'a gelindiğinde başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, İtilaf kuvvetleri taarruzu sürdürdüler. 12 Ağustos'ta, Sandringham'daki kraliyet mülkünden çekilen Norfolk Alayı'na mensup on beş subay ve 250 askerden oluşan bir grup hiçbir iz bırakmadan kayboldu; düşman hatlarının gerisinde kaldıklarına ve hepsinin birden öldürülmüş olduğuna inanılıyor. Sonunda 15 Ağustos'ta taarruz durma noktasına geldi; Osmanlılar üç Gelibolu cephesinin her birinde yüksek bölgelere tam olarak sahip olurken, savunulması gereken uzun bir cephe hattına sahip olan İtilaf kuvvetleri kararlı Osmanlı savunma kuvvetlerini yarabilecek bir nokta bulamadılar.[34]

Suvla ve Anzak taarruzları tam bir başarısızlıkla sonuçlandı; İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu'daki konumu eskisinden daha zayıftı. Hamilton 6 Ağustos'tan itibaren 40.000 kişi kaybettiklerini –hasta, yaralı ve ölü– iddia ediyordu; bu da ona çok daha uzun bir cephe hattını savunmak için toplamda sadece 68.000 kişiden oluşan bir muharebe kuvveti bırakıyordu. Suvla Koyu'nun da eklenmesiyle birlikte, İtilaf cephesi artık 21 kilometreye uzanmıştı. Hamilton 17 Ağustos'ta, ek 50.000 yeni askerin yanı sıra, tükenmiş olan birliklerini eski gücüne kavuşturabilmek için 45.000 kişilik takviye talebinde bulundu. Gelibolu'ya henüz göndermiş olduğu beş tümenin zafer elde etmek için fazlasıyla yeterli olması gerektiğine inanan Kitchener bu yeni talebi karşılamaya istekli değildi. 20 Ağustos'ta Hamilton'a batı cephesinde bir "büyük hücum" planlandığını açıkladı ve onu "Fransa'daki ana harekât sahnesinden önemli hiçbir takviye aktarılamayacağı" konusunda uyardı. Hamil-

34 Sandringham Bölüğü olarak bilinen 1/5. Norfolk'un ortadan kaybolması, bir bulut içinde kaybolduklarına dair bir muharebe efsanesinin doğmasına neden oldu. Hikâyeleri 1999 yapımı tartışmalı *All the King's Men* filmine ve Buket Uzuner'in çok satan romanı *Uzun Beyaz Bulut-Gelibolu*'ya konu oldu; bu kitap İngilizce olarak da yayımlandı: *The Long White Cloud - Gallipoli* (İstanbul: Everest, 2002).

ton ise takviye yapılmadığı takdirde Anzak veya Suvla'dan feragat edilmesi gerekeceği cevabını verdi.[35]

İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu'daki kayıpları ve Çanakkale Boğazı'nı zorlamak konusundaki başarısızlık Balkanlar'daki değişken siyaseti, İttifak Güçlerinin lehine etkilemeye başladı. Bulgaristan bir yıllık kararsızlığın ardından 1915 Eylülü'nde Almanya ve Avusturya'yla bir savaş paktı imzalayarak tarafsızlığını bozdu. Almanların Rusya karşısında ilerlemesi ve Türk ve Almanların Boğazların müdafaasında elde ettiği başarılar, Bulgaristan hükümetini İttifak Güçlerinin Büyük Savaş'ta üstün geleceğine ikna etti. Bulgaristan 15 Ekim'de savaşa girdi ve Avusturya-Almanya'nın Sırbistan'a düzenlediği harekâta katıldı.

Bulgaristan'ın savaşa girmesinin, İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'ndaki çabaları açısından tam anlamıyla felaket olduğu anlaşıldı. Sırbistan ve Yunanistan kendilerini İttifak Güçleri'ne karşı koruyabilmek için 150.000 asker talep ettiler. Kuzeydoğu Yunanistan'da Selanik'e gönderilmek üzere bir Fransa-Britanya sefer kuvvetinin derhal seferber edilmesi, bunun için de birliklerin büyük kısmının Gelibolu'dan çekilmesi gerekiyordu. Hamilton, konumunu korumak için ihtiyaç duyduğu büyük takviyeyi almak şöyle dursun, sağlam tümenler Balkanlar'a çekildiği için garnizonunun eksilmesini kabullenmek zorunda kaldı.

İttifak Güçlerinin Sırbistan'da elde ettiği büyük başarılar Türklerin Gelibolu'daki konumunu da değiştirdi. Sırbistan kenti Niş'in 5 Kasım'da fethedilmesiyle birlikte, Almanya ve Avusturya Belgrad'dan İstanbul'a doğrudan bir demiryolu hattı kurabildi (demiryoluna verilen hasar düzenli işlemesini Ocak 1916'ya kadar geciktirmiş olmasına karşın). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı müttefikleri sonunda Türkiye'ye doğrudan top ve mühimmat gönderebilecek durumdalardı ve bu da Gelibolu'daki güç dengesinde çarpıcı bir değişime yol açtı. Britanya ve Fransa yeni gelişmeleri giderek endişeyle izliyorlardı. Savaş yorgunu ve küçülmüş olan birlikleri artık daha düzenli ve daha güçlü bombardımana maruz kalacaklardı.

Bu durumda Britanya hükûmeti Ekim 1915'te Çanakkale Boğazı konusunda bir karar anıyla karşı karşıya kaldı. Ağustos taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanması İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu'daki konumunu ciddi tehlikeye sokmuştu. Batı cephesindeki kayıplar ve Selanik'e yeni bir sefer kuvvetinin gönderilmesi arasında kalındığı için, Gelibolu harekâtına kaydırılabilecek asker kalmamıştı. Top ateşi ve keskin nişancılar İtilaf kuvvetlerinin zayiatını muntazaman artırmaya devam etti ve hastalıkların yayılması siperleri tutmak üzere kalanları zayıflattı. Üstelik bir yandan da Türkler yeni güç-

35 Ian Hamilton, *Gallipoli Diary* (New York: George H. Doran, 1920), s. 2:132-136.

lü toplar ve Anadolu'dan yeni gelen askerlerle konumlarını güçlendiriyorlardı. Korkunç kayıpların yaşandığı ayların ardından Britanya ve Fransa toptan bir yenilgi ihtimaliyle karşı karşıya kaldılar. Savunulamayacak bir konumu elde tutmaya çalışarak her şeyi kaybetmektense, başarılı bir tahliyeyle kayıplara son vermek daha iyiydi.

Lord Kitchener tahliye fikrini Sir Ian Hamilton'a önce 11 Ekim'deki bir telgrafla bildirdi. "Gelibolu Yarımadası'nda bir tahliyeye karar verilir ve bu tahliye en dikkatli şekilde gerçekleştirilirse, kuvvetlerinizin yaşayacağı olası kayıplar konusundaki tahmininiz nedir?" Hamilton dehşete düşmüştü. "Eğer böyle bir şey yaparlarsa, Çanakkale Boğazı'nı dünyanın en kanlı trajedisine dönüştürürler" diyerek subaylarına içini döktü. Hamilton ilk birlik fark edilmeden çekilse bile, topyekûn bir tahliyeyi Türk gözcülerden gizlemenin imkânsız hale gelmesinden ve sahildeki küçülmüş askerî personelin Osmanlılar tarafından yenilip öldürülmesinden korkuyordu. Hamilton, Kitchener'e gönderdiği cevabında, kendisinin İtilaf güçlerinin % 35 ila 45 arasında kayıp yaşayacağını tahmin ettiğini belirtirken, Kurmay Heyetinin % 50 kayıp yaşanacağını tahmin ettiğini ekledi.[36]

Hamilton'ın kötümser değerlendirmesine rağmen Çanakkale Boğazı Komitesi (Britanya kabinesinin Gelibolu harekâtının gidişatını denetleyen alt komitesi) tahliyeyi giderek kaçınılmaz görmeye başladı. Fakat Gelibolu harekâtında peş peşe yaşanan başarısızlıkların ardından tahliyeye nezaret etmesi konusunda Sir Ian Hamilton'a güvenmiyorlardı. Bu nedenle Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin başkomutanlığı görevi 16 Ekim'de ondan alındı ve yerine General Sir Charles Munro atandı. Kimileri –özellikle Kitchener– batı cephesindeki cephe hatlarının sıkışmasından dolayı, Gelibolu'nun İttifak Güçleri karşısında zafer elde etmek için hâlâ en iyi fırsatı sunduğunu ve Boğazları ele geçirememenin Rusya'yı tecrit etme ve kesin bir yenilgi alma tehlikesi doğurduğunu iddia ederek, Gelibolu'daki harekâtın sürdürülmesi gerektiğini hâlâ savunuyordu. Ne var ki Gelibolu stratejisini savunanlar bile yeni bir taarruz için kış rüzgârlarının geçmesini beklemek gerekeceğini kabul ediyorlardı. İtilaf kuvvetlerinin kararlı Osmanlı saldırıları karşısındaki mevzilerini kış boyunca koruyup koruyamayacakları belli değildi. Bu mevzileri elde tutabilmek için büyük miktarda asker ve harp malzemesi –diğer cephelerde de çaresizce ihtiyaç duyulan kaynaklar– sarf etmek gerekecekti. Komutanların bir karar vermesi ve bunu bir an önce yapması gerekiyordu.

Sir Charles Munro Ekim sonunda Gelibolu'ya ulaştığında, üç İtilaf mıntıkasında gördükleri karşısında şaşkına döndü. "Tıpkı Alice Harikalar Diyarında gibi" diye yorumladı bir kurmay subaya, "tuhaf mı tuhaf." Helles, Anzak ve Suvla'da yerel komutanlara, adamlarının Alman ağır toplarıyla takviye dilen

36 Hamilton, *Gallipoli Diary*, s. 2:249-253.

Türk birlikleri karşısında mevzilerini koruyabileceklerine inanıp inanmadıklarını sordu. Tümen komutanları ancak, adamlarının ellerinden gelenin en iyisini yapacağını taahhüt edebiliyorlardı. Bu da Munro'yu tahliyenin tek çözüm olduğuna ikna etmeye yetti, fakat Kitchener'i de ikna etmesi gerekiyordu. Munro tespitlerini Whitehall'e bildirdiğinde, Çanakkale Boğazı Komitesi durumu bizzat değerlendirmesi için Kitchener'i göndermeye karar verdi.[37]

Ne pahasına olursa olsun çekilmeden kaçınmaya kararlı olan Kitchener Gelibolu'ya gitmek üzere Fransa'dan yola çıktı. Harekâtın ilk zamanlarında daha fazla asker göndermediğine pişmandı ve bir atılımın batı cephesinden ziyade doğuda gerçekleşeceğine hâlâ inanıyordu. Fakat Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin Mondros'taki karargâhına ulaştığında, etrafının tahliyeden yana olanlarca çevrili olduğunu gördü. Gelibolu Yarımadası'ndaki cephe hattı mevzilerine düzenlediği bir ziyaret de, savaş bakanını tahliyenin kaçınılmaz olduğuna ikna etmeye yetti.

Çanakkale harekâtının itici gücü, pek çok Britanyalı, Fransız ve sömürge askerini göndermiş olduğu cepheyi 13 Kasım'da son kez ziyaret etti. Askerler ona herhangi bir husumet besledilerse bile, bunu göstermediler ve Kitchener'i uğradığı her yerde tezahüratlarla karşıladılar. Helles'teki karargâhı hızlıca ziyaret etti ve Seddülbahir'deki Fransız askerleriyle kaynaştı. Anzak'ta yürüyüş yaparak, Russell Zirvesi'ne kadar dik yamaçlara tırmandı ve çok sayıda Avustralyalı Hafif Süvarisinin boş yere ölüme gönderilmiş olduğu Cesarettepe'deki ön siperleri gezdi. Suvla Koyu'ndaki bir tepe başından, Tuz Gölü boyunca Sarı Bayır'a –Yeni Zelandalıların, pek çok kişinin, tüm Gelibolu harekâtının kısa ömürlü olsa da, en büyük zaferi olduğunu iddia edeceği şeyi başardığı, ele geçirilmesi zor Kocaçimen Tepe ve Conkbayırı'na– doğru baktı. Gelibolu'yu gördü ve anladı: "Ülke benim hayal ettiğimden çok daha zor" diye yazacaktı Çanakkale Boğazı Komitesi'ne, "ve Türk mevzileri ... başlangıçta gafil avlanılmadıysa, gerçekleştirilenden daha büyük kuvvetler tarafından düzenlenen çok ciddi bir saldırıya karşı korunabilecek doğal istihkâmlar niteliğinde." Gelibolu'da Osmanlıları yenebilmek için Britanyalıların gücünün yetebileceğinden daha fazla adama ihtiyaçları vardı ve bu yüzden gitmeleri gerekiyordu.[38]

Tahliyeyi gerçekleştirmek o kadar da kolay değildi. Sonbahar sonunda çıkan rüzgârlar İtilaf mevzilerini zaten altüst etmişti. Şiddetli rüzgârlar Helles, Anzak ve Suvla'da kurulan hassas çıkarma iskelelerinin pek çoğunu yok etmiş-

37 Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 2:402.

38 Nevinson, *The Dardanelles Campaign*, s. 379-380; Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 2:417.

ti ve Britanya'nın bir destroyeri, HMS *Louis*, sahile sürüklenmiş ve Suvla Koyu'nda karaya oturmuştu. Daha sonra Kasım yağmurları nedeniyle siperleri su basmış ve bu, muharebe meydanının her iki tarafındaki askerler açısından büyük bir sefalet yaratmıştı. Bu hava koşulları değişmedikçe, teknelere asker, hayvan ve top yüklemek imkânsız olacaktı.

İtilaf komutanları eli kulağındaki tahliyenin planlarını gizli tutmak konusunda bilhassa endişeliydi. Osmanlılar veya Alman müttefikleri çekilmeden haberdar olurlarsa, geri çekilmekte olan kuvvetlere oldukça tahrip edici bir saldırı düzenlemelerinden korkuyorlardı. Fakat Londra'da Britanya parlamentosunda yaşanan şiddetli tartışma bu amaçlarına gölge düşürdü, çünkü parlamento üyeleri hükümetten net bir açıklama istiyorlardı: Gelibolu'yu tahliye edecekler miydi, etmeyecekler miydi? Britanya basınında yer alan bu tartışmalar Osmanlı gazetelerine de yansıdı. 19 Kasım'da genç bir teğmen "Düşman kaçıyor!" diye bağırdı Mehmed Fasih'e. "Gelibolu harekâtından vazgeçiyorlar." Fasih başta şüphe içindeydi, fakat zamanla Osmanlı gazetelerinin, Britanya parlamentosundaki tartışmaların "İngilizlerin Çanakkale'den nihai çekilişi"ne işaret ettiğine ilişkin haberlerine inanmaya başladı. Fakat Osmanlı ve Alman üstleri, Britanya'daki haberlerini, Çanakkale Boğazı'na düzenlenecek yeni bir taarruzu gizlemeye yönelik bilinçli bir dezenformasyon kampanyası olduğu gerekçesiyle dikkate almadı. Yine de çok gizli askerî manevraların bu şekilde açıkça tartışılması Britanyalı komutanları tahliyelerin tehlikeleri konusunda çok daha fazla endişelendirdi.[39]

Harekâtın sonu artık ufukta görünüyorsa da, iki ordu birbirlerinin siperlerini topa tutmaya ve düzenli olarak kayıp verdirmeye devam etti. Koşullar oldukça kötüydü ve iki tarafta da moraller giderek bozuluyordu. Kasım sonunda artık en berbat noktaya ulaşıldı ve üç gün süren bir fırtına siperleri sular altında bıraktı, hemen ardından, kalan askerlerin çoğunu donmadan kaynaklanan koşullara maruz bırakan bir tipi ve ayaz yaşandı. Türkler ve Britanyalılar Suvla'daki siperleri yerle bir eden ani sellerde boğuldular. Fakat Türkler, Avusturya ve Almanya'dan düzenli olarak gelen ağır silah ve top mermileriyle avunuyorlardı. Teğmen Mehmed Fasih 9 Kasım'da günlüğüne, Almanya'dan gelen "üç yüz tren vagonu" dolusu obüs ve mühimmatın Osmanlı topraklarına ulaştığını bildiren "güzel haber"i yazdı. "Artık düşmanı 22 saat değil, 70 saat topa tutabileceğiz" diye yazıyordu. Ateş gücünde giderek artan dengesizlik, İtilaf kuvvetlerini kaybedilmekte olan bir muharebe meydanından çekilmeyi hızlandırmaya teşvik etti.[40]

---

39 Fasih, *Gallipoli 1915*, s. 104, 130.

40 Britanyalılar fırtınada iki yüz askerin boğulduğunu ya da soğuktan donduğunu ve 26-28 Kasım'daki fırtınanın ardından 5.000'den fazla uzuv donması vakası yaşandığını bildirdiler. Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 2:434. İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara:*

Topların ve askerî personelin Suvla'dan tahliyesi, Aralık 1915. Britanya birlikleri Gelibolu'dan çekilirken, en az ilk çıkarmadaki kadar savunmasızlardı. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 13637.]

Kasım sonundaki şiddetli fırtınaların ardından, Gelibolu üç hafta boyunca oldukça sakin bir havaya sahne oldu. 7 Aralık'ta Britanya kabinesi, Suvla ve Anzak kıyıbaşlarını mümkün olduğunca çabuk tahliye etmek konusundaki nihai kararını verdi, fakat Helles'teki İtilaf mevzii şimdilik muhafaza edilecekti. Gemilere yüklemeler hiç vakit kaybetmeden başladı. 9 Aralık'ta Suvla ve Anzak'ta 77.000 Britanyalı ve imparatorluk askeri vardı. On bir gün içinde kuzeydeki iki kıyıbaşında bulunan tüm Britanya kuvvetleri gitmiş olacaktı.

İtilaf komutanları tahliyeyi Türklerden saklamak için pek çok önlem aldılar. Tüm askerler ve toplar karanlık bastırdıktan sonra kumsallardan yüklendi. Uzun Aralık geceleri, gizlenmeleri için yaklaşık on iki saat sağladı. Gündüz, Kraliyet Donanması Hava Kuvvetleri düşman uçaklarını belirli bir mesafede tutabilmek için Anzak ve Suvla üzerinde sürekli olarak hava devriyesi gerçekleştirdi. Mehmed Fasih, Aralık ortasında dört İtilaf uçağının tek bir Alman uçağının Anzak Koyu üzerinde uçmasını engellemesini izliyordu. Böylece İtilaf kuvvetleri askerleri tahliye etmeden önce, tonlarca değerli harp malzemesini Gelibolu kumsallarından kaldırmayı başardı.[41]

Birinci Dünya Savaşı Anılarım (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003), s. 184, çok sayıda Osmanlı askerinin siperlerde boğulduğunu belirtti. Fasih, *Gallipoli 1915*, 9 Kasım (s. 74), 14 Kasım (s. 87), 19 Kasım (s. 102), 24 Kasım (s. 122) ve 2 Aralık (s. 157-158) tarihli maddeler.

41 Fasih, *Gallipoli 1915*, s. 199, 15 Aralık tarihli günlük maddesi.

Britanyalılar tüm bunlara olağan durum havası vermek için her şeyi yaptılar; bu amaçla kumsallardaki faaliyeti standart düzeyde tuttular ve sahile gelip giden gemilerin sayısını kontrol altında tuttular. Osmanlıları şaşırtmak için, siperlerden açılan ateşin düzeyini çeşitlendirdiler ve neredeyse tamamıyla sessizliğin hâkim olduğu uzun sürelerin ardından şiddetli bombardıman gerçekleştirdiler. Bu strateji işe yaradı. "Cephe hatları tamamen sessiz" diye yazıyordu günlüğüne Fasih, 24 Kasım'da gün ağarırken. Gece çöktüğünde kafası gerçekten de karışıktı. "Cephe sakin. Ara sıra piyade tarafından ateş açılıyor. Neredeyse hiç el bombası yok." Ertesi gün İtilaf kuvvetlerinin bu sürekli itidali karşısında kafaları karışmış olan subaylar ve erler gergindi. "Adamlarımız, özellikle de eski askerler endişeli" diye yazıyordu Fasih 25 Kasım'da. "Mevzilerine ateş açıldığında bilinçli bir şekilde risk alarak düşmanı kışkırtmaya çalıştılar. Fakat hiç karşılık gelmedi." Kaygılı Osmanlılar Britanyalıları gözetlemek için devriyeler gönderdiler ve tepki uyandırmak için düşman siperlerine ateş açmaya devam ettiler. Britanyalılar dört günlük sessizliğin ardından 28 Kasım'da aniden Osmanlı mevzilerini şiddetli yaylım ateşine tuttular. "Bu ani etkinlik beni kötü etkiledi" diye yazdı Fasih. "Gittiğini sandıklarımızın varlığı beklediğimiz bir şey değildi!" Fasih'in özenli günlüğüne bakılırsa İtilaf kuvvetlerinin öngörülemez davranışıyla kafaları karışan Türkler tahliyenin gerçekleştiğinden şüphelenmediler. Aksine Osmanlılar, Britanyalıların yeni bir saldırı düzenlemek üzere olduğunu düşünüyorlardı.[42]

Anzak ve Suvla'dan nihai tahliye iki gecede gerçekleşti ve 20 Aralık'ın ilk saatlerinde tamamlandı. Başlangıçta yaklaşık 25.000 kayıp vereceklerini öngörmüşlerdi, fakat tek bir kişi bile ölmeden tüm askerler tahliye edildi. Çekilme dikkatle planlandı; gönüllüler ön siperleri doldururken, olağan durum görüntüsünü sürdürebilmek için Osmanlı hatlarına rastgele ateş açtılar. Kaçış güzergâhları Gelibolu'nun koyu toprağına un dökülerek işaretlendi, böylece son askerler de karanlıktan kumsalların yolunu bulabilecekti. Son asker de sağ salim gemiye binince, İtilaf gemileri arkalarında bıraktıkları mühimmat ve toplara ateş açıp büyük bir patlama yarattı. Türkler buna boş siperlere ve kumsallara ateş açarak karşılık verdiler; bu da geri çekilen istilacıların alaycı memnuniyetine yol açtı.

Helles'i terk etme yönündeki nihai karar ise Anzak ve Suvla'nın başarılı bir şekilde tahliye edilmesinden hemen sonra alındı. 24 Aralık'ta Gelibolu Yarımadası'nın burnundan çekilme emri verildi. Hedef önceki tahliyenin başa-

42 Fasih, *Gallipoli 1915*, s. 121, 124, 126, 148. Hakkı Sunata günlüğünde, Suvla Koyu açıklarında gemilerin biriktiğini gören subaylarının yeni bir İtilaf saldırısı beklediğini belirtti. "Beş saat önce bir düşman çıkarması bekledik. Şimdiyse aniden kaçıyorlar." Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a*, s. 198.

rısı nedeniyle daha da zorlaşmıştı. Osmanlılar herhangi bir çekilme işaretine karşı tetikteydi ve Liman von Sanders Helles'te bir tahliyenin gerçekleşmesi halinde topyekûn saldırı emri vermişti. Ne var ki Britanyalılar ve Fransızlar, askerlerinin iki gecede tam olarak çekilmesini koordine etmeyi başardılar ve son asker de 9 Ocak 1916'da sabaha doğru 3.45'te Helles'ten ayrıldı.

Her iki çekilmenin ardından şafak sökerken, Türk devriyeleri düşmanın mevzilerinden tamamen tahliye edilmiş olduğunu görünce şaşkına döndüler. Bölgeden ayrılan Anzaklar arkalarında hoş olmayan birtakım sürprizler de bırakmışlardı. "Son asker de siperlerden ayrıldıktan sonra, bazıları su tenekeleriyle, bazıları mumla çalışan düzenekler eski ve bozuk tüfekleri ateşlemeye ayarlandı" diye yazdı Yeni Zelandalı bir makineli tüfekçi, evine gönderdiği mektupta. "Geri çekilen bir yayla patlatılan bombalar bin bir çeşit tuhaf yere yerleştirildi. Gelen ilk Türk grubu hep birlikte bazı kayıplar verecektir." Öyle de oldu. İbrahim Arıkan'ın askerleri, boşaltılmış olan kumsalları temizlemeye çalışırken pek çok gizli bombayı infilak ettirdi. "Çok fazla kayıp verdik" diye yakınıyordu.[43]

Bölgeden ayrılan istilacılar arkalarında, üşümüş ve aç Osmanlı askerlerine pek çok ganimet sağlayan büyük miktarda ikmal maddesi bıraktılar. Ölenlerin kalın giysilerini soyan askerler kumsallarda yığınlar halinde duran binlerce ceket, pantolon ve kaban görünce şaşırdılar. İbrahim Arıkan, Britanyalıların terk edilmiş çadırlarını incelerken istilacıların arkalarında bıraktıkları ikmal maddelerine hayret etti. Bir çadır "çinilerle, çinkolarla, tabaklarla, bisikletlerle, motosikletlerle, çatallarla, kaşıklarla filan dolu bir pazar yeri gibiydi." Sahilde "apartmanlar gibi üst üste yığılmış yiyecek ve giyecek maddeleri gördü. Bir kolordunun bir yıllık ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kadar ikmal maddesi vardı." Hakkı Sunata ve askerleri terk edilmiş çadırlardan birini devraldılar ve Britanya'nın reçeli, peyniri, yağı ve sütüyle ziyafet çektiler.[44]

Britanyalılar gittikten sonraki sabah, Emin Çöl'ün birliğindeki askerlerin keyfi yerindeydi. Doğuştan komik olan adamlardan biri bir silah arkadaşının başına Britanyalıların şapkasını taktı ve onu sorguluyormuş gibi yaptı.

"Jonnie, neden geride kaldın?"

Karaktere giren "Britanyalı" bir silah arkadaşından "tercümanı" olmasını istedi.

"Uyuyakaldım" dedi neşesiyle.

"Yeni ağır toplarımızla size ateş açmaya başladığımızda ne yaptın?" diye sordu "Türk". "Britanyalı" buna karşılık olarak yüzünü usulca dizleri-

43 NZ Makineli Tüfek Sınıfından Douglas Rawei McLean'ın babasına mektubu, 4 Ocak 1916, tekrar basım, Harper, *Letters from Gallipoli*, s. 290; Arıkan, *Harp Hatıralarım*, s. 61.

44 Arıkan, *Harp Hatıralarım*, s. 64; Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a*, s. 200.

nin arasına gömdü. Daha sonra başını kaldırdı ve esrarengiz bir şekilde cevap verdi: "Bu toplar bir iki gün daha devam etseydi, buradan kaçan biz olmayacaktık."

"O zaman kim olacaktı?" diye bastırdı Türk sorgulayıcı.

"Ruhlarımız olacaktı."

Etraftaki tüm askerler, savaşın kıyımından kurtulduklarına ve kazandıklarına inanamayarak histerik bir şekilde kahkahaya boğuldular.[45]

Liman von Sanders 9 Ocak günü sabah saat 8.45'te Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı bilgilendirmek için sevinçle yazdı: "Tanrı'ya şükür, tüm Gelibolu Yarımadası düşmandan temizlendi." Gelibolu Savaşı nihayet sona ermişti.

Gelibolu'daki kara harekâtı 25 Nisan 1915'teki çıkarmalarla başladı ve 9 Ocak 1916'da Helles'te gerçekleştirilen son tahliye ile son buldu; tam 259 gün sürdü. Lord Kitchener'in 75.000 askerde tutmayı umduğu istila kuvveti, harekâtın sonuna gelindiğinde neredeyse yarım milyon kişiye –410.000 Britanyalı ve 79.000 Fransız– ulaşmıştı. Türk ordusu Gelibolu'da en fazla 310.000 kişiye ulaştı (bunların pek çoğu birkaç kez yaralandı ve daha sonra göreve döndü).

Gelibolu'da savaşan yaklaşık 800.000 kişinin 500.000'den fazlası savaş sırasında yaralandı, esir alındı veya öldürüldü. Çanakkale Boğazı'nda üstünlük elde etmek için sekiz buçuk ay süren mücadelede zayiat rakamları savunma kuvvetleri ve istila kuvvetleri arasında düzgünce paylaşıldı: 205.000 Britanya ve dominyon askeri, 47.000 Fransız ve imparatorluk askeri ve 250.000 ila 290.000 arası Osmanlı askeri. Gelibolu'da yaklaşık 140.000 kişi öldü: 86.500 Türk, 42.000 Britanya ve dominyon askeri ve 14.000 Fransız ve imparatorluk askeri.[46]

Bu kayıplar Britanya'ya oldukça ağır geldi, onlara göre Gelibolu topyekün bir yenilgiye dönüşmüştü. Fransa'daki birincil öneme sahip cephede topyekün savaşın yaşandığı bir sırada, harekât büyük bir insan ve harp malzemesi kaybına yol açtı. İstanbul fethedilemeyecek, Almanya'nın müttefiki Osmanlılar çökmeyecek ve Karadeniz güzergâhı Rusya'yı İtilaf müttefikleriyle birleştiremeyecekti. Gelibolu Büyük Savaş'ın sonunu hızlandırmak bir yana, onu ciddi anlamda uzattı. Türk-Alman ittifakı eskisinden daha güçlü ha-

45 Çöl, *Çanakkale*, s. 62-63.

46 Britanya'nın verdiği resmî rakamlar Aspinall-Oglander, *Military Operations: Gallipoli*, s. 2:484'ten alındı. Türklerin verdiği rakamlar Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 94-95'ten alındı.

le geldi. Doğrudan demiryolu ulaşımı, aralarındaki insan, para ve silah akışını kolaylaştırdı. İtilaf Devletlerinin sömürge Müslümanları arasında cihadın yayılması korkusu parlak bir Osmanlı zaferinin hemen ardından çok keskinleşti. Osmanlılar, Britanya'yı yenilgiye uğratmak için daha fazla ordu seferber etmek zorunda kalacağı –en acil olarak da Mezopotamya'da– bir düşmana dönüştü.

Türkler açısından ise tarihî bir zafer Gelibolu'daki kayıpları telafi etti. İtilaf Devletlerine karşı boğazları savunan Osmanlı ordusu, 1912 ve 1913 Balkan Savaşları'nın üzerinde yarattığı gölgeden ve Basra, Sarıkamış ve Süveyş Kanalı'nda Büyük Savaş'ın başlangıcını belirleyen yenilgiler dizisinden sıyrıldı. Gelibolu'daki zafer, Türklerin modern savaşta dönemin en büyük güçlerine karşı çarpışabileceğini ve kazanabileceğini ortaya koydu. Dahası, Gelibolu'dan Osmanlıları Britanya'ya karşı yeni zaferlere taşıyacak yeni bir komutan nesli doğdu.

Tommy'ler ve Anzaklar siperlerinden çekilirken, Osmanlılara notlar bıraktılar ve yeniden görüşeceklerine söz verdiler. Avustralyalı bir savaş şairi, yurttaşlarını püskürtmüş olan Türklere gönülsüz bir şekilde duyduğu saygıyı şöyle anlatıyordu:

Türklerin bize saygı duyduğunu sanıyorum, bizim de Türklere saygı duyduğumuz gibi;
Abdül iyi, lekesiz bir savaşçıdır, onunla savaştık, biliyoruz.
Ve ona, kendisini böyle tanıdığımızı söyleyen bir mektup bıraktık.
Elbette "Goodbye" değil, "Au revoir" diyoruz!
Elbette bir yerde yeniden karşılaşacağız, savaş bitmeden önce!
Fakat umarım daha geniş bir yer olur, haritada daha fazla yeri olan,
Ve o gün muharebenin üzerinde uçan havacılar biraz dövüş görürler![47]

Verdikleri sözü tuttular. Gelibolu'da Britanya ve Osmanlı tarafında savaşan pek çok asker, savaş bitmeden önce Filistin'de bir kez daha karşı karşıya geleceklerdi.

47 Şiir isimsiz "Argent" tarafından yazıldı, tekrar basım, Haynes, *Cobbers*, s. 314-315.

9

MEZOPOTAMYA İSTİLASI

Gelibolu'daki zafer binlerce Osmanlı askerinin hayati öneme sahip diğer cephelere nakledilmesini mümkün kıldı. İmparatorluk başkenti emniyet altına alındıktan sonra, Enver Paşa artık subaylarının acil takviye taleplerini karşılayabilirdi. Kafkasya'da mahvedilmiş olan Osmanlı ordusu Rus tehdidini savuşturabilmek için yedi piyade tümeni aldı. Cemal Paşa'nın Suriye ve Filistin'deki kuvvetleri Çanakkale Boğazı'ndaki görev nedeniyle küçülmüştü; Dördüncü Ordu'nun tam kapasitesine yeniden ulaşabilmesi için Levent'e dört tümen gönderildi. Osmanlılar Mezopotamya'da ezici İngiliz-Hint gücüne karşı yeterli eğitime ve ikmal maddesine sahip olmayan askerleri sahaya çıkarmıştı. Gelibolu'dan deneyimli ve disiplinli iki tümeni Bağdat'a intikal ettirmenin, Mezopotamya'daki güç dengesini Osmanlılar lehine değiştirmesi umuluyordu.[1]

Osmanlıların Mezopotamya'daki konumu Süleyman Askeri'nin Nisan 1915'te Şayba'da aldığı yenilginin ardından endişe verici bir şekilde kötüleşmişti. Iraklı erler arasında kaçak asker oranının yükseğe ulaşması, muharebe meydanlarında verilen kayıpları şiddetlendirdi ve Osmanlı kuvvetlerini ciddi anlamda güçten düşürdü. Mezopotamya'daki Osmanlı kumandanlarının, ibret-i âlem cezalarla korkutarak asker kaçaklarını toplamak için kent kent dolaşmaktan başka seçeneği yoktu. Arap erleri en iyi koşullarda bile güvenilmez bulan Türk subayları, zorla yeniden askere alınan asker kaçaklarının askerî değeri konusunda birkaç yanılgıya düşmüşlerdi. Fakat Iraklı asker kaçaklarının, kendilerini Osmanlı savaş girişimine geri kazandırmak üzere

1 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 123.

gönderilen asker alımı müfrezelerine gösterdikleri direnişin vahşiliği onları şaşırtacaktı.[2]

1915 Mayısı'ndan itibaren Orta Fırat'ın kentleri ve köyleri, Güney Irak'taki Osmanlı yönetiminin son iki yılı boyunca devam eden ayaklanmalar çıkardılar. İlk ayaklanma Şii Müslümanlar için bir hac yeri ve türbe şehrin surları içerisine sığınan yüzlerce Iraklı asker kaçağına sığınak olan Necef şehrinde başladı. Irak'taki Şii cemaatler Sünni Osmanlı yöneticilerinden giderek rahatsızlık duymaya başlamış ve kendi yaşamlarını gitgide altüst eden küresel bir savaşın içine çekilmelerine sinirlenmişlerdi. Asker kaçaklarına yönelik resmî kısıtlama çıbanın başını koparttı ve Bağdat'taki Osmanlı valisi, antik kentin mahallelerinde saklanan kaçakları toplamak için Necef'e İzzet Bey adlı Iraklı bir subayın komutasında büyük bir kuvvet gönderince, kızgınlık ayaklanmaya dönüştü.

Osmanlı komutanı kendiliğinden teslim olan tüm kaçaklar için üç gün sürecek bir af ilan etti. Askerden kaçmanın cezası ölüm olduğu için, İzzet Bey Iraklıların bu ertelemeden faydalanmasını ve gönüllü olarak askerî hizmete katılmalarını umuyordu. Ne var ki asker kaçaklarının çoğu İzzet Bey gelmeden önce Necef'ten kaçmıştı ve kentte teslim olacak çok az asker kaçağı kalmıştı.

Osmanlı komutanı üç gün sonra tek tek evleri aramak üzere kendi askerlerini göndermeye karar verdi. Osmanlı askerleri, erkeklerin kadın kıyafeti giyerek gizlenmediğine emin olmak için peçelerinin altını kontrol ederek Necef'in muhafazakâr kadınlarını zorladılar. Kent halkı kadınlarının ırzına yönelik bu saldırıyı protesto etti ve intikamını almak için doğru anı bekledi.[3]

22 Mayıs 1915 gecesi asker kaçaklarından oluşan bir çete tüm gücüyle Necef'e hücum etti ve hükümet binalarını ve kışlalarını kuşattı. Kent halkı da isyancılarla birlikte hareket etti, çevre kırsal bölgelerden asker kaçakları Osmanlılara ve Osmanlıların isteksiz Irak halkına dayatmış olduğu küresel savaşa karşı koymak için Necef'te buluştu. Çarpışma üç gün sürdü ve bu sırada isyancılar devlet dairelerini ve kayıtlarını sistemli bir şekilde tahrip ettiler. Çevre kırsal bölgelerde yaşayan aşiretler telleri kesip telgraf direklerini sökünce, Necef ve diğer idari merkezler arasındaki tüm irtibat kesildi. Hayatta kalan Osmanlı askerleri ve memurları bir avuç hükümet binasında kuşatılınca, kentteki mahallelerin muhtarları Necef sokaklarına tellallar göndererek tüccarların dükkânlarını açmalarını ve işlerine her zamanki gibi devam etmelerini istedi.

---

2 Nisan 1915'te yaşanan Şayba Muharebesi 5. Bölüm'de anlatıldı.

3 Orta Fırat'taki ayaklanmalar konusunda bkz. `Ali al-Wardi, *Lamahat ijtima`iyya min tarikh al-`Iraq al-hadith* [Modern Irak Tarihinin Toplumsal Yönleri] (Bağdat: al-Maktaba al-Wataniyya, 1974), s. 4:187-219; Ghassan R. Atiyyah, *Iraq, 1908-1921: A Political Study* (Beyrut: Arab Institute for Research and Publishing, 1973), s. 80-81.

Panikleyen Bağdat valisi kent halkıyla görüşmek üzere bir heyet gönderdi. Kent liderleriyle yapılan toplantıda, Osmanlı temsilcileri, Neceflilere Osmanlı İmparatorluğu'nun kâfir istilacılara karşı bir "ölüm kalım savaşı"nda olduğunu ve bu mücadeleye yardım etmenin her Müslümanın dinî vecibesi olduğunu hatırlattılar. Neceflîler kendileri açısından tüm sorumluluğu Osmanlılara yüklediler ve heyetin tüm taleplerini inatla reddettiler. Sonunda Osmanlılar kuşatma altındaki askerlerinin ve memurlarının güvenli bir şekilde Necef'ten çekilmesini müzakere etmek zorunda kaldılar ve türbe şehrindeki Osmanlı yönetimi görüntüsünü korumak için asgari bir idare atadılar. Ne var ki Necef halkı etkin hükümeti devraldı ve böylece kent, Osmanlı yönetiminden ileri düzeyde bir bağımsızlık elde etti.

Orta Fırat bölgesinde Necef örneğinden cesaret alan diğer bazı önemli kentler de 1915 yazında Osmanlılara karşı ayaklandılar. Diğer bir Şii türbesinin bulunduğu Kerbela halkı için ayaklanma bölgesel bir gurur meselesiydi. "Necef halkı bizden daha mı iyi, bizden daha mı cesur, yoksa bizden daha mı mert?" diye etkileyici bir şekilde soruyorlardı. Bir kez daha bir grup asker kaçağı 27 Haziran'da bir ayaklanma başlatarak, Kerbela'da belediye binalarını, okulları ve hatta yeni bir hastaneyi yakıp kül etti. Kentin yeni mahallelerinin birinde iki yüz ev ateşe verildi ve çoğunluğu Acemlerden oluşan mahalle sakinleri eski mahallelere sığınmak zorunda kaldı. İsyancılar ve civar aşiretlere mensup Bedeviler ganimetin paylaşılması konusunda aralarında savaşmaya başlayınca, Kerbela'ya karmaşa hâkim oldu. Osmanlılar bir kez daha kontrollü bir şekilde yerel yönetime devri müzakere etmek zorunda kaldılar.[4]

Osmanlılar el-Hille'de umutsuz bir mücadeleye giriştiler, fakat dalgalar halindeki Bedeviler ve asker kaçaklarının sayıca üstün olduğunu gördüler. Semave'de kent eşrafı, 1915 Ağustosu'nda Britanya kuvvetlerinin yaklaştığını öğrendiklerinde, Kur'an'a el basarak kaymakama ettikleri yemini bozdular. Doksan yerli askerden oluşan bir müfreze topluca firar ederken, kent halkı ve Bedeviler Türk askerlerine saldırdı. 180 kişiden oluşan bütün bir süvari müfrezesi silahları, atları ve kıyafetleri alınarak soyuldu ve kentten çırılçıplak kovuldu. Kufe, eş-Şamiyye ve Tüveyric'de de benzer olaylar yaşandı. Nihayetinde asker kaçaklarını yeniden zorla askere alma yönündeki nafile çabaları Osmanlılara Fırat havzasına mal oldu.

Osmanlılar içeride ayaklanmalarla karşı karşıya kalırken, Britanyalılar Mezopotamya'da aralıksız ilerlemeye devam ediyordu. Nisan 1915'te Şayba'daki zaferin ardından Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti yeni askerlere ve yeni bir komutana –General Sir John Nixon– kavuşmuştu. Tüm Osmanlı Basra vila-

4 Wardi, *Lamahat*, s. 4:193.

yetini ele geçirme emri alan Nixon, Dicle Nehri boyunca stratejik nehir limanı Amare'ye ilerlemek için hazırlık yaptı.[5]

Nüfusu yaklaşık 10.000 olan Amare, Basra'nın yaklaşık 145 km kuzeyinde yer alır. Nixon birkaç hafta süren hazırlık ve planlamanın ardından, 6. Tümen'e Tümgeneral Charles Townshend komutasında harekete geçmeyi emretti. Kurna'nın kuzeyindeki Türk hatlarını yaran Townshend, yüzlerce küçük yerli nehir teknesini askerlerin nakledilmesi için kullandı ve bu tekneler Britanya'nın top ve makineli tüfeklerle donatılmış buharlı gemileri tarafından desteklendi. "Townshend'in Regattası" olarak adlandırılan bu beklenmedik filo 31 Mayıs'ta şafak sökerken Amare'ye gitmek üzere yola çıktı. Britanyalılar, daha ağır gemiler tarafından sağlanan topçu bombardımanı ve yerli teknelerdeki askerler tarafından düzenlenen yoğun saldırılar arasında, Kurna'nın kuzeyindeki Osmanlı mevzilerini yarmayı ve geri çekilen Osmanlı savunma kuvvetlerinin savunmayı bıraktığı nehir boyunca ilerlemeyi başardılar. İlerlemekte olan Britanya ordusu kendisini dost topraklarında savaşırken buldu. Osmanlı geri çekilişi moral bozucu bir bozguna dönüştükçe, Dicle boyundaki Arap köyleri de yeni fatihlere hüsnüniyetlerini göstermek için beyaz bayraklar astılar.

Townshend'in Regattası'nın öncü birliği 3 Haziran'da Amare'nin dış mahallelerine ulaştı ve burada, İngiliz-Hint ordusunun ilerlemesi karşısında geri çekilmeye çalışan yaklaşık 3.000 askerle karşılaştı. Sadece sekiz denizciden oluşan bir mürettebata sahip olan ve 5,5 kiloluk bir topla donatılan Britanya'nın bir nehir gemisi, Türk savunma kuvvetleri tarafından tehdit edilmeden Amare'ye ilerledi. Britanya bandıralı bir geminin aniden ortaya çıkması Türklerin moralini o kadar bozdu ki, on bir subay ve 250 er orada teslim olurken, 2.000'den fazla Osmanlı askeri nehrin kaynağına doğru geri çekildi. General Townshend ise o öğleden sonra bir vapurla geldi ve gümrük idaresinin üzerine Birleşik Krallık bayrağı çekerek, 15.000 askerden oluşan ana güç kente gelmeden önce Amare'de zaferi ilan etti. Yüzlerce Türk ve Arap askerinin kolayca alt edebilecekleri bir öncü birliğe teslim olması Osmanlıların moralinin çöktüğünün göstergesiydi.[6]

Nixon, Amare'nin ele geçirilmesinin ardından, Fırat'ta ilerleyerek Nasıriye'yi işgal etmeyi ve böylece Britanya'nın Basra vilayetindeki fethini tamamlamayı planladı. Nasıriye 1870'lerde güçlü Müntefik aşiret konfederasyonun pazar merkezi olarak kurulan yeni bir kentti; tıpkı Amare gibi, nüfusu yakla-

5 Nixon'ın 24 Mart 1915, 30 Mart 1915 ve 31 Mart 1915 tarihli emirleri için bkz. F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918* (Londra: HMSO, 1923), s. 1:194-195.

6 Britanya, Amare harekâtında neredeyse hiç zayiat vermezken –4 ölü ve 21 yaralı–, Osmanlılar 120 ölü ve yaralı ve neredeyse 1.800 esir verdiler. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 1:260-262, 265.

şık 10.000'di. Nixon Türkleri yenilgiye uğratarak Fırat'taki güçlü Bedevi aşiretleri kendi tarafına çekmeyi umuyor ve Osmanlıların, Nasıriye'de bir garnizona sahip oldukları sürece Kurna ve Basra'daki Britanya askerlerine karşı halihazırda açık bir tehdit oluşturduklarına inanıyordu. Nixon'ın kuvvetleri 27 Haziran'da General George Gorringe komutasında Nasıriye'de ilerlemeye başladı.

Aşağı Fırat deniz yolculuğu yapmak için Dicle'den daha tehlikeliydi. Yaz boyunca nehrin derinliği genellikle Haziran'da bir buçuk metreyken Temmuz ortasında bir metrenin altına düşerdi ve Ağustos'a gelindiğinde nehir geçilmez olurdu. Yeterince dar gemiler elde etmek isteyen Britanyalılar, askerlerini nehir boyunca Nasıriye'ye taşıyabilmek için modası geçmiş bazı yandan çarklı gemileri yeniden hizmete sokmak zorunda kaldılar. Britanya'nın gemilerinden biri olan *Shushan* ilk kez 1885'te Hartum'da General Gordon'a destek için görevlendirilmişti. Britanya'nın bu eski istimbotları her hafta endişe verici derecede sığlaşan ve yeterli işaretlere sahip olmayan kanallardan bir dizi bataklığı geçmeye çalıştı.

Osmanlılar, Necef ve Kerbela'da ayaklanmalar çıksa da aşağı Fırat'ta Britanya'ya karşı güçlü bir savunma oluşturdular. Nasıriye dışında iyi bir savunmaya sahip mevzilerde Bedevi aşireti üyelerinin de yardımını alan yaklaşık 4.200 Türk askeriyle birlikte, başlangıçta istilacılara sayıca üstün geldiler. Kendilerinden sayıca üstün birliklere karşı ilerlemek istemeyen Gorringe takviye istedi ve kuvvetlerinin 4.600 piyade ile tam gücüne ulaştığı Temmuz'un üçüncü haftasına kadar mevziini korudu. Bazı kısımları Temmuz sonunda gemi taşımacılığına kapanan ve giderek suları çekilen nehir fazladan asker gönderilmesini geciktirmişti. Nehir yoluyla daha fazla takviye alma ihtimali kalmayan Gorringe elindeki kuvvetlerle yetinmek zorunda kaldı.

Britanyalılar Temmuz başlarında Nasıriye dışındaki Osmanlı mevzilerine öncü saldırılar düzenlemişlerdi. Kuzey Irak şehri Musul'un yerlisi olan Ali Cevdet, Britanya'nın ilerleyişine direnen Osmanlı askerlerinden biriydi. Cevdet, Osmanlı ordusunda göreve başlamadan önce hem Bağdat'taki askerî idadiden hem de İstanbul'daki seçkin Harbiye Mektebi'nden mezun olan profesyonel bir askerdi. Fakat aldığı askerî eğitime rağmen, sadakati ikiye bölünmüştü. Jön Türk hükümetine olan inancını giderek yitirmiş ve Arap vilayetlerindeki pek çok eğitimli seçkin gibi, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Araplar için daha fazla otonomi arzu etmişti. 1913'te Paris'te düzenlenen Arap Kongresi'nin ardından kurulan gizli cemiyet el-Ahd'ın kurucu üyelerindendi. Genç Arap Cemiyeti el-Fetat'ın askerî açıdan dengi olan el-Ahd, özellikle en parlak genç Arap subaylarından bazılarını kendine çektiği Irak'ta güçlüydü. Tıpkı el-Fetat ve Adem-i Merkeziyet Partisi gibi, el-Ahd da Avrupalıların sömürgeci tahakkümü korkusuyla, tam bağımsızlıktan ziyade

reformdan geçirilen bir Osmanlı Devleti'nde Araplar için otonomi talep ediyordu. Büyük Savaş'ın başlamasıyla birlikte, Cevdet de Türk silah arkadaşlarının kararlılığı ve tüm sadakatiyle İtilaf Güçlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun müdafaasına atıldı.

Ali Cevdet 1915'te Şayba Muharebesi'nde Süleyman Askeri ile birlikte görev yapmıştı. Askeri'yle birlikte Nasıriye'ye çekildi ve komutanının intiharından sonra kent yakınlarındaki bir Osmanlı müfrezesinin başına getirildi. Osmanlılara, aşiretinin üyeleri Britanyalı istilacılara karşı koyan, zayıf Osmanlı askerî kademelerini dolduran güçlü Bedevi lideri Uceymi Sadun yardım ediyordu. Aşiret üyeleri Osmanlılardan kendilerine mühimmat sağlamalarını istiyorlardı ve Cevdet de, Bedevilere Nasıriye'nin müdafaası için ihtiyaç duydukları şeyleri vermekle görevliydi.

Gorringe'in kuvvetleri Fırat üzerindeki Türk hatlarına saldırırken, Cevdet düzensiz Bedevi birliklerinin durumu değerlendirip Osmanlıların aleyhine dönmelerini izledi. Aşiret üyelerinin, tüfeklerini ve mühimmatlarını çalmak için Osmanlı askerlerine saldırdıklarını gördü. Askerlerinin Britanyalıların şiddetli top ateşi altında öldüğünü ve yaralandığını gördü. "Osmanlı askerleri iki ateş arasında kaldı" diye yazacaktı Cevdet, "Bedevilerden ve Britanyalılardan." Ana Osmanlı hatlarıyla irtibatı kesilen Cevdet, Bedevi aşiret üyeleri tarafından pusuya düşürüldü ve onlar tarafından silahları alındıktan ve soyulduktan sonra, Nasıriye yakınlarındaki Suk eş-Şuyuh köyünde Britanyalılar tarafından yakalandı.[7]

Ali Cevdet'in yaşadıklarına bakılırsa, Osmanlılar uzun süreli bir saldırı karşısında aşağı Fırat'ı geri alabilecek konumda değillerdi. Britanyalılara karşı koymaya yetecek kadar düzenli Osmanlı askeri yoktu ve Bedeviler kimin daha güçlü olduğuna inanırlarsa onun tarafını tutuyorlardı. Arap ve Bedevi askerlerini güvenilmez oldukları gerekçesiyle eleştirmek Türk subayları arasında yaygın olmakla birlikte, güçlü Arapçı eğilimlere sahip bir Iraklı olan Cevdet'in deneyimleri daha tesirli oldu. Cevdet, Britanyalıların savaş sırasında Arap eylemcilere daha fazla ihtiyaç duyduğu zamana kadar esir olarak tutulduğu Basra'ya gönderildi.

Britanya'nın Nasıriye'deki saldırısı 24 Temmuz'da istimbotlardan ateşlenen top salvolarıyla açıldı. Daha sonra Britanya ve Hint askerleri dalgalar halindeki süngü saldırılarıyla savunma kuvvetlerinin siperlerine hücum ettiler. Osmanlılar geri adım atmadılar ve istilacıları kazandıkları her metre toprak için çarpışmaya mecbur ettiler. Muharebe gece karanlığına kadar sürdü. 2.000 kayıp ve 950 esir veren Türk savunma kuvvetleri karanlıktan faydalanarak geri çekildiler. Ertesi sabah gün ağarırken kent halkından oluşan bir heyet, Nasıriye'yi teslim etmek için Britanya'nın teknelerine doğru kürek

7 Ali Jawdat, *Dhikrayati, 1900-1958* [Anılarım, 1900-1958] (Beyrut: al-Wafa', 1968), s. 31-36.

Nasıriye'de Fırat üzerinde Britanya'nın teknelerinden kurulan ve Hindistan askerleri tarafından korunan köprü. Osmanlılar 24 Temmuz 1915'te yaşanan ve bir gün süren şiddetli çarpışmanın ardından Nasıriye'yi Britanyalılara bıraktılar ve askerlerini Bağdat'ın müdafaası için Dicle'ye konuşlandırdılar. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 34379.]

çekti. Kendileri de ağır kayıplar veren Britanyalılar bir gün daha savaşmak zorunda kalmayacakları için rahatladılar.[8]

Nasıriye'nin işgaliyle birlikte, Britanya bütün Osmanlı Basra vilayetini ele geçirmişti. Fakat General Nixon stratejik Kutü'l-Amare kentini almak için devam etmek istiyordu. Dicle'deki bir dönemeçte kurulu olan Kut, Dicle'yi Nasıriye'nin hemen güneyinde Fırat'la birleştiren Şattülhay Kanalı'nın ucuydu. Britanya istihbaratı, Nasıriye'den çekilmiş olan 2.000 Osmanlı askerinin Kut'a geldiğini ve burada, hem Amare hem de Nasıriye'deki Britanya mevzilerini tehdit edebilecek olan 5.000 kişilik bir garnizonla birleştiğini bildirdi. Nixon Osmanlılar Kut'u ellerinde tuttuğu sürece, Basra vilayetindeki Britanya denetiminin güvende olmayacağını savunuyordu.

O sırada Londra ve Hindistan'daki Britanyalı yetkililer arasında Ortadoğu'daki savaş politikası konusunda yaşanan görüş ayrılığı giderek büyüyordu. Hindistan, Britanya İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olmak-

8 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 1:297, Britanya'nın 533 zayiat verdiğini belirtti. Hindistan ordusu subayı Yüzbaşı R. L. Lecky, Britanya'nın kayıplarının 1.200 ölü ve yaralı olduğunu iddia etti; IWM, Yüzbaşı R. L. Lecky, Documents 21099, 24 Temmuz 1915 günlük maddesi.

la birlikte, Genel Vali Lord Hardinge'in başında bulunduğu kendi hükümetine ve kendi ordusuna sahipti. Bu ordu imparatorluğa sadakatle hizmet etti ve Mezopotamya'daki harekâta öncülük etmenin yanı sıra, hem batı cephesine hem de Gelibolu'ya asker gönderdi. Ne var ki Hindistan hükümetinin kendi iç güvenliğini sağlamak için bir garnizonu muhafaza etmesi gerekiyordu. İran ve Afganistan'da faaliyet gösteren Alman ajanlarıyla ve Hindistan'ın Müslüman kuzeybatı vilayetlerinde cihat tehdidiyle karşı karşıya kalan genel vali, evde muteber bir caydırıcı güç bulundurmak niyetindeydi. Hindistan'ın imparatorluk için taşıdığı önem nedeniyle, Londra da genel valinin endişelerini tamamıyla paylaşıyordu.

Ne var ki Hindistan hükümeti, askerlerin konuşlandırılması konusunda Londra'daki Britanya hükümetiyle aynı fikirde değildi. Londra açısından birincil öncelik hâlâ batı cephesiydi, ikinci sırada Gelibolu vardı, Irak ise neredeyse akla en son geliyordu. Oysa Mezopotamya, Hindistan hükümeti açısından, Londra için olduğundan çok daha önemliydi. Irak'ta kazanılan topraklar Raj'ın Basra Körfezi'ndeki etki alanını genişletti ve Mezopotamya'daki Hindistan ordusuyla bağlantılı birçok siyasi yetkili, Irak'ın bir gün Hindistan hükümetinin denetimi altına gireceğini düşünüyordu. Dolayısıyla Hindistan'ın güvenliğini tehlikeye atabileceği korkusuyla büyük miktarda yeni kuvvet göndermek istemeyen genel vali, Hindistan alaylarının Raj'ın Mezopotamya'daki kazanımlarını pekiştirmek ve genişletmek üzere batı cephesinden dönmesini istedi. Irak'taki statükodan memnun olan Londra'daki yetkililer ise, Hindistan Bakanı Lord Crewe'ün deyimiyle, "Mezopotamya'da güvenli oyun"dan yanaydı.[9]

Nasıriye'nin işgalinden sonra Hindistan hükümeti, Kut'un işgalini "stratejik bir gereklilik" olarak onaylaması için Londra'ya baskı yaptı. Genel vali daha da ileri gitti ve Kut'a yönelik bir saldırı öncesinde Nixon'ın kuvvetlerini sayısal olarak takviye etmek amacıyla bir Hindistan ordusunun –o sırada Aden'de görev yapan 28. Tugay'ın– intikal ettirilmesini talep etti. Bu makul bir talepti, fakat Britanya'nın Güney Yemen'deki zayıf konumu nedeniyle, Londra o an bunu kabul edebilecek bir konumda değildi.[10]

İşin aslı şu ki, stratejik Aden limanının Türklerin eline geçmesini engellemek için 28. Tugay'a Yemen'de çok ihtiyaç vardı. Britanyalıların Kasım 1914'te Şeyh Said'e düzenlediği saldırı ancak Britanya'nın Yemen'deki konumunu zayıflatmaya yaramıştı. Hindistan ve Londra'daki yetkililer, Aden'deki Britanyalı Temsilcilere danışmadan Kızıldeniz'in girişine bakan Türk top-

9 Crewe'den alıntılayan, Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 1:303-304.

10 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 1:303-304.

larını imha etmeye karar vermişlerdi. Oysa Yemen'deki sömürge yetkilileri, bu saldırının sakıncalı olduğunu, çünkü bunu kendi topraklarına yönelik bir saldırı olarak gören San'a'daki Yemenli lider İmam Yahya'yı kendilerinden uzaklaştırdığını düşünüyorlardı. İmam Yahya sözde Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olsa da, Britanyalılar onunla sıkı ilişkiler kurmayı ummuşlardı. Fakat imam 1915 Şubatı'nda Aden'deki Birinci Yardımcı Temsilci Albay Harold Jacob'a, Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatini ve dolaylı olarak Britanya'ya olan düşmanlığını yeniden tasdik eden bir mektup yazınca bu umutlar suya düştü.[11]

İmam Yahya'nın destek verdiği Türk kuvvetleri Şubat 1915'te Aden Himaye Yönetiminin topraklarına girdi. Britanyalı yetkililer Aden'deki konumlarına bir tehdit oluşturmadığı veya çok az tehdit oluşturduğu gerekçesiyle, Türk askerî intikallerini başlangıçta ciddiye almadılar. Fakat Yemen'deki Osmanlı kuvvetleri arttıkça ve Türk ajanlar giderek artan sayıda aşiret liderini kendi davalarına çektikçe, Britanyalılar endişelenmeye başladılar. Haziran ayına gelindiğinde Britanya istihbaratı Osmanlıların gücünün altı tabura ulaştığını bildirdi (bir Osmanlı taburu 350 ila 500 arasında askerden oluşuyordu) – Türk kuvvetleri sayısal açıdan Britanya'nın kuvvetlerini geçti. Osmanlılar 1 Temmuz'da Aden'e kırk sekiz kilometreden az bir mesafede bulunan Lahic kentinde Britanya'nın başlıca müttefiklerinden birine saldırdılar.[12]

Lahic Sultanı Sir Ali el-Abdali, Britanyalıların Aden Himaye Yönetimi içerisindeki mini devletlerden birinin yarı bağımsız hükümdarıydı. Her ne kadar tahta çıkalı bir yıldan az bir süre olmuşsa da, Britanyalılar onu Güney Yemen'deki önde gelen müttefiklerinden biri olarak görüyorlardı. Lahic Osmanlı istilası tehdidiyle karşı karşıya kalınca, Aden'deki Britanyalı Temsilci Türk kuvvetlerini püskürtmek için küçük ve deneyimsiz ordusunu seferber etti. Makineli tüfeklere ve 4,5 kiloluk topa sahip 250 Hindistan askerinden oluşan bir öncü birlik 3 Temmuz gecesi Lahic'e gitmek üzere yola çıktı ve ertesi sabah erken saatlerde kente ulaştı. Ordunun Galli ve Hindistanlı askerlerden oluşan ana gövdesi ise birkaç saat sonra onları izledi ve kendisini Yemen yazının aşırı sıcağında yürürken buldu. Galli askerlerden ikisi yürüyüş esnasında "sıcak çarpması"ndan öldü; hatta Hindistanlı askerler bile sıcağa maruz kalarak yığılmaya başladılar. Yorgunluktan tükenen askerler 4

11 Şeyh Said saldırısı 4. Bölüm'de anlatıldı.

12 Güney Yemen'deki İngiliz-Osmanlı savaşı konusunda bkz. Robin Bidwell, "The Turkish Attack on Aden 1915-1918", *Arabian Studies* 6 (1982): s. 171-194; Harold F. Jacob, *Kings of Arabia* (Londra: Mills and Boon, 1923), s. 168-172; G. Wyman Bury, *Pan-Islam* (Londra: Macmillan, 1919), s. 40-50 [*Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu-I. Dünya Savaşı'ndan Büyük Orta Doğu Projesine*, çev. Mert Akçanbaş, Destek Yayınları, İstanbul, 2011]; George Younghusband, *Forty Years a Soldier* (Londra: Herbert Jenkins, 1923), s. 274-277.

Temmuz'da güneş batmadan önce Lahic'e sendeleyerek girdiler ve kenti tam bir karmaşa halinde buldular.

Lahic'de gece çökerken, sultana sadık Arap aşiret üyeleri havaya ateş açtılar. O anda Britanyalıların kendi aralarındaki varlığından tamamıyla bihaber bir Türk kolu kentin merkezindeki meydana girdi. Britanyalılar, Osmanlı komutanı Binbaşı Rauf Bey'i yakaladılar ve Osmanlılar karşılık vermeye zaman bulamadan Türklere ait çok sayıda makineli tüfeği ele geçirdiler. Türkler bu duruma karşı önlem alır almaz, taarruza geçerek Britanyalı askerlere karşı bir süngü saldırısı düzenlediler. Çıkan kargaşada Hindistanlı bir asker, Lahic sultanını Türk'e benzetti ve Britanyalıların korumayı amaçladıkları bu müttefiki öldürdü.

Lahic'de sayısal açıdan Osmanlıların ve onların aşiret üyesi destekçilerinin oldukça gerisinde kalan dört yüz Britanyalı asker hızla geri çekildi. Lahic'e zorunlu yürüyüşleri sırasında ve gece boyunca girdikleri meydan muharebesinde bitkin düşen Britanyalı askerler, muharebede elli kişi, sıcak çarpmasından ise otuz kişi daha kaybettikten sonra, kırk Türk esirle birlikte Aden'e ulaşmayı zar zor başardılar. Bunun yanı sıra, tüm makineli tüfeklerini, seyyar toplarından ikisini, mühimmatlarının dörtte üçünü ve bütün teçhizatlarını arkalarında bıraktılar. Türkler Aden'e oldukça yakın mesafedeki Lahic'i tamamıyla ellerine geçirdiler.

Aden yolu Osmanlı ordusuna açıldı. Türk askerleri Lahic'den, Aden limanının hemen karşısında bulunan Şeyh Osman kazasına ilerlediler. 28. Tugay komutanı Tümgeneral Sir George Younghusband'ın belirttiğine göre, Osmanlılar Şeyh Osman'dan "liman binalarını, gemileri, yerleşim bölgelerini, Kulüp'ü, Hükümet Binasını ve limandaki gemileri top atışıyla vurabilecek bir menzil içindeydiler." Daha kötüsü, Aden'e bütün içme suyunu sağlayan su kuyuları ve arıtma tesisleri Şeyh Osman'daydı. Britanyalılar Osmanlıları komşu kazadan çıkarmadan, Aden'deki konumlarını savunamazlardı. Hem Britanya'nın gemi taşımacılığının emniyeti hem de Britanyalıların Arap dünyasındaki varlığı açısından, Aden'in kaybı hayal bile edilemezdi.[13]

Hindistan Hükümeti Britanyalıların Aden'deki konumunu takviye etmek için Mısır'dan destek kuvvetler gönderilmesini acilen talep etti. Britanya hükümeti de buna hemen riayet etti ve General Sir George Younghusband 13 Temmuz 1915'te 28. Tugay'ın başında Aden'e destek vermek için doğrudan ilerleme emri aldı. Askerler beş gün sonra Aden'e ulaştılar ve geldiklerini Türklerden gizleyebilmek için karaya gece vakti çıktılar. Britanya kuvvetleri 21 Temmuz'da Aden ve Şeyh Osman arasındaki yolu geçtiler ve ani bir saldırıyla Osmanlı askerlerini Lahic'e püskürttüler. Britanyalılar hafif kayıplar verirken, Osmanlılar yaklaşık elli ölü ve birkaç yüz esir verdiler.

13 Younghusband, *Forty Years a Soldier*, s. 274.

Younghusband, Şeyh Osman'daki Britanya mevziini tahkim etti ve konumunu korumaya karar verdi. Aden'in su kaynağı üzerindeki denetimi yeniden ele geçirdikten sonra, hatlarını genişletmeyi veya taarruza geçerek askerlerini tehlikeye atmayı reddetti. "Bir kere hava çok sıcak, ikincisi bu safhada çölde tehlikeli maceralara girmek için güçlü bir kaleden çıkmak mantıklı görünmüyor" diye yazdı, Mısır'daki Britanyalı başkomutanına. Lord Hardinge'in, 28. Tugay'ın Kutü'l-Amare'nin fethine destek olmak üzere Mezopotamya cephesine gönderilmesini istediği Temmuz sonunda durum böyleydi. Londra'daki Savaş Kabinesi genel valinin talebini elbette reddetti. Yaklaşık 4.000 Osmanlı askerinin Lahic'de bulunduğu bir sırada, 1.400 kişiden oluşan Aden garnizonu bile o sırada takviye almadan stratejik limanı elde tutmak için yeterli değildi; bu, savaşın sonuna kadar sürecek rahatsız edici bir durumdu.[14]

Yemen'de işlerin kötü gittiği yetmiyormuş gibi bir de Türkler tıpkı Gelibolu'da olduğu gibi cephe üzerinde denetim kurmuşlardı. Britanya'nın, Aden Himaye Yönetiminin hükümdarlarını ve topraklarını koruyamayacak kadar zayıf olduğu ortaya çıkmıştı. Toprak kaybından çok daha kötü olan Arap ve Müslüman dünyasındaki itibar kaybı, Londra, Kahire ve Simla'daki yetkilileri endişelendiriyordu. Aden'deki Britanyalı Temsilci Harold Jacob'ın belirttiği gibi, Britanya'nın "Aden'den önce Türkleri yenmeyi başaramaması ülkedeki itibar kaybımızın en önemli nedeniydi." Almanların ve Osmanlıların cihat propagandasından haberdar olan Britanyalılar, Aden'deki başarısızlıklarının düşmanları için bir başka kazanım olduğunu ve daha genel olarak İtilaf Güçlerinin Müslüman dünyadaki konumunu zedelediğini hissediyorlardı.[15]

Mezopotamya'ya takviye yapılmasa bile, General Nixon, genel valiyi Kutü'l-Amare'yi elde hazır bulunan kuvvetlerle ele geçirebileceğine ikna etmişti. Nixon'a göre, Irak'taki Türk ordusu muharebe meydanlarında alınan bir dizi yenilginin ardından karmaşa halindeydi. İngiliz-Hint ordusu ise peş peşe gelen zaferlerle özgüven ve deneyim kazanmıştı. Nixon hummadan iyileşmeleri için biraz zaman verildikten sonra (General Townshend bile Amare'nin fethinden sonra hastalığa yakalanmış ve iyileşmek için Hindistan'a dönmek zorunda kalmıştı), askerlerinin Dicle'ye yönelik durdurulamaz görünen ilerleyişlerine devam edebileceklerine emindi. Kut'a bir saldırı düzenlemek için Eylül 1915'e kadar beklemeyi önerdi ve Lord Hardinge de Mezopotamya harekâtının sonraki aşamasına onay verdi.

Kut'un fethine, "regatta"sı Amare'yi kolaylıkla almış olan General Towns-

14 Bidwell, "Turkish Attack on Aden 1915-1918", s. 180.

15 Jacob, *Kings of Arabia*, s. 180.

hend komuta edecekti. Fakat Townshend'in, Britanya hatlarının genişletilmesi konusunda ciddi birtakım kuşkuları vardı. "Mezopotamya'da nerede duracağız?" diye söyleniyordu. Endişelerinin haklı nedenleri vardı. Mezopotamya'daki yaklaşık bir yılın ardından Hindistan ordusunun takviyeye ihtiyacı vardı ve Townshend, Britanya kuvvetleri bölgenin içlerine ilerledikçe ikmal hatlarının durumu konusunda endişe duyuyordu. Her fetih, tamamıyla nehir taşımacılığına dayanan irtibat hatlarını genişletti. Ne var ki Hint ordusunun elindeki nehir tekneleri bu amaca uygun değildi. Yeterli nakliye aracı olmadan Basra'dan ikmal hattının uzunluğunu iki katına çıkarmak bütün sefer kuvvetini tehlikeye atacaktı. Hindistan'da iyileşme sürecinde olan Townshend, Hindistan ordusunun başkomutanı Sir Beauchamp Duff ile buluştu ve Duff, ona "size yeterli gücü vermediğim sürece Kut'un bir inç ötesine bile geçmeyeceksiniz" sözünü verdi. Bu mutabakat üzerine Townshend, Nixon'ın Kut'a ilerlemeyi yönetmesi için verdiği emirleri kabul etti ve 1 Eylül'de nehir boyunca ilerleyişine başladı.[16]

Townshend'in o sırada endişelenmek için düşündüğünden daha fazla gerekçesi vardı. Osmanlılar Mezopotamya'daki kuvvetlerinin başına geçmesi için yeni ve enerjik bir komutan atamışlardı. Nurettin Bey 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda görev yapmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce Makedonya ve Yemen'deki ayaklanmaları bastırmış, savaş deneyimine sahip bir generaldi. Bir savaş tarihçisinin söylediği gibi, birçok dil bilen Nurettin (Arapça, Fransızca, Almanca ve Rusça konuşuyordu) "son derece yetenekli"ydi. Bağdat'ı Hindistan ordusundan korumakla görevlendirilen Nurettin tükenmiş olan tümenlerini yeniden oluşturmak için bıkıp usanmadan çalıştı ve Mezopotamya'ya yeni birlikler sağlamayı başardı. Tehlikeli ve yeni bir dinamik Mezopotamya cephesini Britanya'nın aleyhine çeviriyordu: Osmanlı kuvvetlerinin sayısı giderek artarken, Britanya kuvvetleri sürekli tükeniyordu.[17]

Britanyalı ve Avustralyalı havacılar Kutü'l-Amare'deki Türk mevzilerini saptamak için Dicle üzerinde uçtular. Hava keşfi, taarruzlarının planlanması açısından Townshend ve subayları için büyük öneme sahipti. Türk kuvvetlerinin nereye yerleştiğini gördüler ve top bataryalarının yerlerini Mezopo-

16 Hem Townshend hem de Duff'tan alıntılayan, Charles Townshend, *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914-1921* (Londra: Faber and Faber, 2010), s. 120. *When God Made Hell*'i yazan günümüz tarihçisi Charles Townshend'in, Mezopotamya'daki 6. Tümen'in komutanı General Charles Townshend'le bir ilişkisinin olmadığını iddia ettiğini belirtmek gerekir.

17 Edward J. Erickson, *Gallipoli and the Middle East, 1914-1918: From the Dardanelles to Mesopotamia* (Londra: Amber Books, 2008), s. 133.

tamya'da daha önce düzenlenen saldırılara nazaran çok daha kesin bir şekilde saptayabildiler. Fakat bu oldukça tehlikeli bir işti. Uçaklar yaz sıcağında ve toz dumanda bozulmaya meyilliydi ve Türk keskin nişancıları kendi mevzilerine yaklaşan uçaklara ciddi hasar veriyorlardı. 16 Eylül'de Britanya'nın bir uçağı Osmanlı hatlarının gerisine iniş yapmak zorunda kaldı ve Avustralyalı pilot ile Britanyalı gözlemci esir alındı.[18]

Hava keşfi, Türklerin el-Sinn adı verilen bir mevkide Kut'un yaklaşık on kilometre aşağısında güçlü mevziler kurduklarını gösterdi. Siperleri Dicle'nin her iki yakasında geçit vermez bataklık araziler arasında kilometrelerce uzanıyordu ve bu da Britanya'nın saldırı kuvvetlerini, ya açık arazide bir cephe taarruzu riskini göze almak ya da Osmanlı hatlarını, yanlardan geçmek için bataklıkların etrafında kilometrelerce yürümek zorunda bıraktı. Nehir boyunca kurulan bir set, Britanya'nın, güvertelerinde top bulunan gemilerinin geçmesini engelledi. Nurettin askerlerini mevzilerinin ele geçirilemez olduğuna ve Britanyalıların geçemeyeceğine ikna etmişti.

Britanyalılar el-Sinn'deki Osmanlı kuvvetinin 6.000 piyadeden oluştuğunu tahmin ediyorlardı; bunun sadece dörtte biri Türklerden ibaretken, dörtte üçü Arap'tı. Townshend, top ve makineli tüfeklerle takviye edilmiş olan 11.000 kişilik kuvvetinin, Osmanlı savunmasını alt etmeye yetip de artacağına emindi. Subaylarından bazıları ise o kadar ümitli değildi. "Düşmanın mevziini gördüm" diye yazdı günlüğüne Yüzbaşı Reynolds Lecky, "çok büyük, siperler iyi kazılmış ve tellerle iyi çevrilmiş, bu da bazılarımız için daha fazla pis iş anlamına geliyor."[19]

Britanyalı askerler 28 Eylül günü sabahın ilk saatlerinde Osmanlı hatlarına çok-cepheli bir saldırı düzenleyebilmek için gece boyu mevzie ilerledi. Plan hassas manevralar yapmayı gerektiriyordu; bazı birlikler Osmanlı cephesinden gelen ateşi kendilerine çekerlerken, diğerleri Osmanlı mevzilerinin yanlardan geçmek için etraftan dolandılar. Fakat karanlıkta Britanya kollarından bazıları kayboldular ve bataklıklar arasında kalarak geciktiler. Gün ışığında saldırıya geçmek zorunda kalan Britanyalılar, baskın saldırı yapma şansını kaçırmakla kalmadılar, aynı zamanda ağır top ve makineli tüfek ateşine maruz kaldılar. "Berbat bir geceydi" diye yazdı günlüğüne Yüzbaşı Lecky, "çok fazla adam kaybettik. Türkler şarapnelleriyle bizi bir yerde tam olarak yakaladılar. Açıkça ayaklarımıza kadar hedef almış ve tam üzerimize yağdırmışlardı ... Benden yaklaşık 4,5 metre uzakta makineli tüfekle-

18 Avustralya Uçuş Kolordusu'ndan Havacı Çavuş J. McK. Sloss, pilotun Teğmen Harold Treloar ve rasıtın Yüzbaşı Atkins olduğunu belirtti. Sloss uçağın motor arızası yaşadığını iddia etti, oysa diğer kaynaklar uçağın vurulduğunu öne sürer. IWM, J. McK. Sloss'un kişisel belgeleri, MSM Australian Flying Corps, Documents 13102.

19 Hindistan ordusunda yedek subay olan Yüzbaşı Reynolds Lamont Lecky, Mezopotamya seferi sırasında 120. Rajputana Piyade Birliği'ne bağlıydı. IWM, Documents 21099.

rimizden biri doğrudan isabet aldı ve parçalarına ayrıldı. Bütün geceyi siper kazarak geçirdik ve şafak vaktine gelindiğinde yorgunluktan ölüyorduk." Lecky'nin anlattıklarının da teyit ettiği gibi, Osmanlı kuvvetleri kendi hatlarını kararlı bir şekilde savundular ve Britanya'nın saldırıya açık hücum kuvvetlerine ağır kayıplar verdirdiler. İki ordu gün doğumundan gün batımına kadar birbirini hırpaladı. Britanya'nın artık tükenme noktasına gelen kuvvetleri gece boyunca elde ettikleri kazanımları ellerinde tutmak için yerleşirken, Osmanlılar sessizce Kut kentine çekildiler. Yüzbaşı Lecky saygı duyarak şöyle yazıyordu: "Türkler geceleyin çıkıp gittiler, çok ustaca bir çekilmeydi, arkalarında hiçbir şey bırakmadılar."

Britanyalıların, Osmanlıların el-Sinn'de terk ettikleri hatlardan Kut kentine ilerlemeleri birkaç gün aldı. Osmanlıların nehre diktikleri set, yıkıldıktan sonra uzun bir süre boyunca nehir taşımacılığını engelledi ve nehrin su seviyesinin düşmesi seyrüseferi iyice aksattı. Ayrıca Britanyalı planlamacıların müsamaha gösterdiğinden daha fazla yaralı vardı ve bu yaralıların, Britanyalılar Kut'un denetimi için Türklerle yeni çatışmalara girmeden önce, akıntı yönünde Amare ve Basra'daki tıbbi tesislere nakledilmeleri gerekiyordu.[20]

Nihayetinde Türkler Britanyalıları Kut için daha fazla çarpışmaya zorlamadı. Britanya'nın hava keşif araçları 29 Eylül'de, Osmanlıların kenti terk etmiş ve Bağdat'a doğru akıntıya karşı muntazam geri çekilişi tamamlamış olduğunu bildirdi. Bu bir yandan iyi haberdi, çünkü Britanyalılar Kutü'l-Amare'yi herhangi bir direnişle karşılaşmadan alabilirlerdi. Fakat Townshend zaferde başarısız oldu: Osmanlılar elinden kurtulmuştu ve topları ve kuvvetlerinin çoğu hiçbir zarar görmeden geri çekilmişlerdi. Britanyalıların Mezopotamya'daki Osmanlı ordusunu kuşatmak ve imha etmek konusundaki her başarısızlığı, Türklere yeniden toparlanma fırsatı veriyor ve Hindistan ordusunu Irak'ın içlerine sürükleyerek ikmal ve irtibat hatlarını daha da genişletiyordu. Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti Irak'ta kazandığı her muharebe ile daha da hassaslaşıyordu.

Britanya'nın Ekim 1915'te Kut'ta elde ettiği zafer, Londra'da Çanakkale harekâtının başarısızlıkla sonuçlandığının iyice kabul edilmesiyle aynı zamana rastlıyordu. Birçok siyasetçi, Britanya'nın Gelibolu'da aldığı bir yenilginin Müslüman dünyadaki konumları üzerinde olumsuz etkiler yaratmasından korkuyordu. Britanya kabinesi, Çanakkale Boğazı'ndaki başarısızlığın, düşmanlarına cihatçı siyasetleri için bir propaganda zaferi kazandıracağına ina-

20 100'den az Britanya askeri öldürülmüş olsa da, 1.100'den fazlası yaralandı ve çoğu da ciddi yaralar aldı. Osmanlılar ise 2.800 ölü ve yaralı ve 1.150 esir verdi. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 1:337.

nıyordu. Kaçınılmaz olarak bazı siyasetçiler, Bağdat işgalini Gelibolu'daki tahliyenin yaratacağı itibar kaybının devası olarak görmeye başladı.

Sahadaki komutanlar iki seçenek arasında gidip geliyordu. General Nixon sadece kuvvetlerinin Bağdat'ı alabileceğine değil, aynı zamanda bu yapılmazsa Mezopotamya'daki konumlarının emniyette olmayacağına da inanıyordu. 6. Poona Tümeni'ni Amare ve Kut'ta zafere taşımış olan General Townshend ise, Britanya'nın halihazırda fethetmiş olduğu geniş topraklardaki konumlarını sağlamlaştırması gerektiğini savunuyordu. Askerlerinin Bağdat'ı Türklerden alabilmesi oldukça mümkündü, fakat şehri elde tutmak ve kaypak Dicle boyunca Bağdat'tan Basra'ya yüzlerce km uzanan irtibat hatlarını emniyet altına almak için büyük miktarda takviye gerekecekti. Townshend'e göre, harekât için yeni askerlerden oluşan eksiksiz en az iki tümen gerekiyordu.

Çanakkale Boğazı Komitesi –Britanya hükümetinin Ortadoğu'daki harekâtlardan sorumlu savaş komitesi– 21 Ekim'de Mezopotamya'daki seçenekleri değerlendirdi. Lord Curzon Townshend'in görüşünü destekliyor ve Britanya'nın Basra'dan Kut'a kadar elde ettiği kazanımları sağlamlaştırmak için elinden geleni yapmasını savunuyordu. Dışişleri Bakanı Lord Grey, Amirallik Birinci Lordu Arthur Balfour ve Winston Churchill (Gelibolu'dan sonra Lancaster Dükalığı şansölyeliğine getirilerek rütbesi düşürüldü ve sandalyesiz bakan oldu, fakat hükümette hâlâ etkili bir sesti) gibi bakanlardan oluşan etkili troyka ise Nixon'la aynı fikirdeydi ve Bağdat'ın tam olarak işgal edilmesini istiyordu. Ordu mensubu olan Lord Kitchener iki görüş arasında bir orta yolu savunuyor ve stratejik açıdan daha savunulabilir Britanya mevzilerine geri çekildikten sonra, Bağdat'taki Osmanlı kuvvetlerini imha edecek bir saldırı istiyordu. "Eğer Bağdat ele geçirilir ve Gelibolu da tahliye edilirse" diyordu Kitchener, Bağdat'ı geri almak için "60-70.000 Türk'ten oluşan bir kuvvet gönderilebilir" ve Townshend'in böyle bir orduya karşı şehri elde tutabilmek için birkaç tümene ihtiyacı olacaktır. Belki de Kitchener'in kabinedeki etkisi, Çanakkale Boğazı'nda peş peşe yaşanan başarısızlıkların ardından azalıyordu, çünkü bu yaklaşımı çok az destek buldu. Harekâtın resmî tarihçisinin belirttiği kadarıyla, siyasetçiler Bağdat'ta "henüz hiçbir bölgede başaramadığımız büyük bir başarı için ve tüm Doğu'da ondan kaynaklanacak ve kolayca gözde büyütülemeyecek siyasal (ve askerî) avantajlar için" bir fırsat görüyorlardı.[21]

Nihayetinde Çanakkale Boğazı Komitesi bir karara varamadı. Fakat Bağdat'ta ilerlemeyi açıkça engellemek yerine, en kararlı olanların benimseyebileceği hareket neyse onu üstü kapalı olarak onayladı. En kararlı olanlar da –General Nixon, Genel Vali Lord Hardinge ve onların kabinedeki destekçi-

21 Kitchener'den alıntılayan, Townshend, *When God Made Hell*, s. 140-141; F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918* (Londra: HMSO, 1924), s. 2:15.

leri Grey, Balfour ve Churchill– Bağdat'ı almaktan yanaydı. Hindistan Bakanı Austen Chamberlain de bunu uygun buldu ve kabinenin desteğiyle 23 Ekim'de Lord Hardinge'e bir telgraf göndererek, General Nixon'a Bağdat'ı işgal etme yetkisi verdi ve Fransa'dan Mezopotamya'ya en kısa zamanda iki Hindistan tümeni göndermeyi taahhüt etti.[22]

Mezopotamya'daki Osmanlı ordusu savaş başladığından beri ilk kez, İngiliz-Hint istilacıların karşısına çıkabilecekleri komutanlara ve askerlere sahip oldular. Mezopotamya ve İran'daki Osmanlı kuvvetleri Eylül 1915'te Altıncı Ordu içerisinde toplandı ve bu ordunun başkomutanlığına Prusyalı saygın Feldmareşal Colmar Freiherr von der Goltz atandı. Bu göreve atandığında yetmiş iki yaşında olan Goltz Paşa ve Alman kurmay subayları, Aralık 1915'te Bağdat'a ulaştıklarında kahraman gibi karşılandılar.

Prusyalı komutanın, Irak'taki seleflerinden birtakım önemli avantajları vardı. Onun komutası altındaki Türk generaller, Britanyalılara karşı savaşta çok değerli deneyimler elde etmişlerdi ve Mezopotamya'ya iki yeni tümenin gelmesiyle birlikte Altıncı Ordu, Mezopotamya'daki Britanya kuvvetleriyle eşit düzeye ulaşıyordu. Tamamıyla Anadolu Türklerinden oluşan ve muharebede pişen Osmanlı 51. Tümeni, Irak'a henüz gelmiş olan Hindistan ordusundan daha disiplinli bir kuvvetti.

Bu yeni kuvvetlerin 1915 sonbaharında ulaşması, bir bölge sakininin hatırladığı kadarıyla, Bağdat halkı arasında ses getirdi: "Kentteki tellallar el-Kâzımiye'nin [Bağdat'ta bir semt] pazarlarında gezerek, halkı yaklaşmakta olan Türk kuvvetlerini karşılamak için nehir kenarında toplanmaya davet ettiler. İnsanlar dışarı çıktıklarında, nehrin, her biri askerleri taşıyan inanılmaz sayıda salla dolu olduğunu gördüler. Askerler sallarından indiler ve müzik eşliğinde saflar halinde yürüyüşe geçtiler. İnsanlar neşeyle bağırdılar ve kadınlar askerleri selamlamak için zılgıt çektiler." Osmanlılar Hindistan ordusunun savaş yorgunu birlikleri üzerinde hem sayısal hem de niteliksel üstünlüğü ele geçirmeye başladıkça, Mezopotamya'daki güç dengesi değişiyordu.[23]

Townshend'in görevi Bağdat'ı komutası altındaki kuvvetlerle –toplamda yaklaşık 14.000 kişi– almaktı. Basra'dan, Dicle üzerinde Kutü'l-Amare'ye ve Fırat üzerinde Nasıriye'ye kadar olan garnizonlara 7.500 Britanya askeri daha dağıtıldı. Gönderilmesi taahhüt edilen Hindistan tümenlerinin Ocak 1916'dan önce Basra'ya ulaşması beklenmiyordu. Bir dizi zafer İngiliz-Hint askerlerine şüphesiz özgüven vermiş olsa da, aylarca süren ve Irak yazının güçlükleri ve hastalığın nüksetmesiyle katmerlenen yürüyüş ve muharebeler

22 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:28.

23 Wardi, *Lamahat*, s. 4:224.

büyük zarar vermişti. Townshend'in komutasındaki pek çok Britanya birliği ciddi anlamda güç kaybetti ve Townshend Hindistanlı Müslüman askerlerin sadakatinden de endişe duymaya başlıyordu.

Osmanlı propagandacıları Britanya ordusu saflarını bölmek için İslâmi sadakatlerle etkin şekilde oynuyorlardı. Bağdat'taki devlet matbaaları Hintçe ve Urduca broşürler yayınlayarak, Hindistan Müslümanlarını "kâfirlerin ordusu"ndan ayrılmaya ve Osmanlı ordusundaki din kardeşlerine katılmaya çağırıyordu. Müslüman askerlere, Türklerin Bağdat'ın savunması için tahkimat yaptıkları Selman-ı Pak'a, Hz. Muhammed'in en inançlı yoldaşlarından biri olan Selman'ın kabri olarak büyük saygı gösterildiği hatırlatıldı.[24]

Bu broşürlerin biraz etkisi olmuştu, çünkü Britanyalı generaller, "kutsal yer" olan Selman-ı Pak'a ilerlemek konusunda Müslüman sepoylar arasındaki sessizliğin giderek arttığını saptadılar. İstisnai isyan vakaları şimdiden bildirilmeye başlamıştı. Yüzbaşı Lecky Ekim 1915'te, Türk hatlarına yakın karakol nöbetindeki dört Müslüman askerin, komutanlarının boğazını kestiğini ve Osmanlı saflarına geçmeden önce Britanya mevzilerini ateşe verdiğini belirtti. Bu olaydan sonra 20. Pencap birliği "firarlar" dolayısıyla Aden'de göreve gönderildi. Britanyalılar, peygamberin yoldaşının türbesine odaklanan Osmanlı propagandasından kaynaklanan yeni isyanların çıkmasından korkuyorlardı. Britanyalılar bu yerin dinî önemini azaltmak için Selman-ı Pak'tan, sistemli olarak klasik Sasani ismi olan Ktesifon diye bahsettiler.[25]

Osmanlı savunmasının merkezinde, 6. yüzyıldan kalan ve bugüne kadar inşa edilmiş en büyük tuğla tonoz olan devasa Ktesifon Kemeri vardı. Türkler aylarca uğraşarak mevzilerini bu büyük kemerin etrafında oluşturmuşlardı. Cephe hattı yaklaşık on kilometre uzunluğundaydı ve bu hat üzerinde toplar ve makineli tüfeklerle donatılmış toprak istihkâmlar veya tabyalar vardı. Karmaşık bir irtibat siperleri ağı, cepheler arasında insan ve ikmal maddesi intikalini mümkün kılıyordu ve düzenli aralıklara yerleştirilen devasa su testileri, savunma kuvvetlerinin susuz kalmamasını sağlıyordu. Cephe hattının yaklaşık üç kilometre gerisine inşa edilmiş olan diğer bir siper dizisi, Türklerin ikinci hattını oluşturuyordu. Bir hassa kuvveti olan 51. Tümen, bu ikinci siper hattında yedekte tutuluyordu. Bu savunma kuvvetleri o kadar dayanıklıydı ki, Osmanlı komutanı Nurettin ve subayları, Ekim 1915'te Kut'tan çekilmeleri ve Britanya'nın ertesi ay başlayan ilerlemesi arasında geçen sürede idare edebildiler.

Britanya'nın komutanları Bağdat'ı savunan Osmanlı kuvvetleri hakkında güvenilir bilgiye sahip değillerdi. Selman-ı Pak saldırısının öncesinde Türklerin sayısının 11.000 ila 13.000 arasında olduğu tahmin ediliyordu. Kasım ayı

---

24 Peygamberin berberi Selman, çoğunlukla Selman el-Farsi olarak tanınır. Wardi, *Lamahat*, s. 4:224.

25 IWM, Lecky günlüğü, 29 Ekim 1915 tarihli madde.

başında Nixon ve Townshend, Suriye veya Kafkasya'dan Bağdat'a gönderilen Osmanlı takviyeleri hakkında çelişkili raporlar almaya başladılar, fakat bu raporları güvenilmez buldular. Nixon, şüphelerini daha da artıracak şekilde, değerli uçaklarından birini daha düşman ateşine kurban verdikten sonra, 13 Kasım'da düşman hatları üzerindeki keşif uçuşlarına son verilmesini emretti. Nixon ve Townshend, ya kendi askerlerinin Osmanlı kuvvetleriyle aynı sayıda olduğunu ya da Osmanlıların sayıca kendilerinden biraz daha üstün olduğunu varsayıyordu. Ne var ki daha önce Türk savunma kuvvetlerinin baskı altında çöktüğüne tanık olmaları, Britanyalı komutanlara sayıca biraz daha üstün olan savunma kuvvetlerini bile yenebilecekleri konusunda özgüven verdi.[26]

Townshend Kasım 1915'teki muharebenin hemen öncesinde, düşman mevzilerine yönelik son bir uzun mesafeli keşif için iki uçağın havalanmasını emretti. İlk pilot sağ salim döndü ve Osmanlı hatlarında herhangi bir değişikliğin olmadığını bildirdi. Ktesifon'un doğusuna uçan ikinci pilot, karadaki dikkat çekici değişikliklerden ve kayda değer takviye belirtilerinden endişeliydi. Yakından bakmak için geri döndüğünde, Osmanlı askerleri uçağın motorunu vurarak, pilotu düşman hatlarının gerisine inmek zorunda bıraktılar ve esir aldılar. Pilot kendisini yakalayanların sorularını cevaplamayı reddetse de, pilotun 51. Tümen'in mevkiini işaretlediği haritayı –Osmanlı takviyeleri hakkındaki ilk güvenilir istihbarat– aldılar. Bir Türk subayının belirttiği gibi, "bu paha biçilmez bilgiyi içeren harita, düşman komutanının eline değil ... Türk komutanının eline geçti."[27]

Britanya'nın uçağının düşmesi Townshend'in, kendi askerlerinin sayısının, 20.000'den fazla kişiden oluşan Osmanlı kuvvetinden bir hayli az olduğunu öğrenmesini engellemekle kalmadı, aynı zamanda Türk askerlerinin moralini de epeyce artırdı. "Bu küçük olay, düşmanın talihinin değişmekte olduğuna dair sevindirici bir işaretti" diye yazdı Türk subayı. Öyleydi de.

22 Kasım günü sabahın ilk saatlerinde Britanyalılar Osmanlı cephe hattına doğru harekete geçtiler. Askerler hâlâ ani baskın yaptıklarını zannederek dört koldan ilerliyorlardı. Savunma kuvvetleri, Britanyalı askerler menzile girer girmez makineli tüfekler ve toplarla ateş açınca bu yanılgı hemen ortadan kalktı. "Toplardan açılan ateşin neredeyse doğrudan altındaydık" diye yazdı günlüğüne Yüzbaşı Lecky, ilk saldırıda ölen silah arkadaşlarının isimleriyle birlikte. "Tüfek ateşi öğleden sonra saat dörde kadar aralıksız sürdü. Muharebe oldukça şiddetliydi."

26 Erickson, *Ordered to Die*, s. 112-113; Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:49-58.

27 Binbaşı Mehmed Amin'in makalesinden aktaran, Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:59.

Mezopotamya'da karşı taarruz düzenleyen Türk askerleri. Osmanlılar Bağdat'ın müdafaası için deneyimli cephe hattı askerlerini konuşlandırdılar ve bu askerler, karşı taarruzlarının şiddetiyle Britanyalı istilacıları şaşırttılar. Her iki taraf da Kasım 1915'te Selman-ı Pak'taki nihai muharebede % 40 ila 50 arasında kayıp verdi. [Kaynak: Imperial War Museum, HU 94153.]

Britanyalılar ve Osmanlılar süngü saldırılarına ve göğüs göğüse muharebeye giriştiler, nihayetinde Britanyalılar Osmanlı ön siperlerini aldılar. Fakat Britanyalılar cepheyi ele geçirir geçirmez, Osmanlılar 51. Tümen'e mensup en deneyimli askerlerinden bazılarıyla şiddetli bir karşı taarruz başlattılar. Muharebe gece geç saatlere kadar sürdü, bu nedenle iki tarafın da kayıpları arttı. "Berbat bir gündü" diyordu Lecky, "her yerde ölüler ve yaralılar vardı ve onları almanın yolu yoktu." Muharebenin ilk günü sona erdiğinde, Britanyalılar, kuvvetlerinin % 40'ını kaybederken, Osmanlılar % 50'ye yakınını kaybettiler; bu da iki tarafın komutanlarının canını epeyce sıktı.[28]

Muharebe 23 Kasım'da ikinci güne de uzadı ve her iki ordu da yaralı askerleri nedeniyle giderek krize girdi. "Tüm gün yaralılar geldi" diye yazdı Yüzbaşı Lecky, "yüzlercesi hâlâ tedavi edilmemişti, sedye yoktu, morfin yoktu, afyon yoktu, onlar için hiçbir şey yoktu." Gecenin geç saatlerinde iki taraf da hâlâ yakın bölgelerde çarpışıyordu. "Akşam on gibi" diyordu Lecky, "Dorset-

28 IWM, Lecky günlüğü, 22 Kasım 1915 tarihli madde. Sadece 22 Kasım'daki muharebenin ilk gününde, Britanya ölü ve yaralı olarak 240 subay ve 4.200 er kaybederken, Osmanlılar 4.500 ölü, 4.500 yaralı ve 1.200 esir verdiler. Erickson, *Ordered to Die*, s. 113.

lerin siperine sürünürken, şiddetli saldırı altındaydık. Yaralılar için korkunç derecede kötü bir zamandı, siperlerin ardında hâlâ açıkta uzanıyorlardı. Toplarımız yakın görüşteydi ve yakın mesafeye ateş ediyordu; [Türk] subayların düşmanı cesaretlendirdiği duyulabiliyordu, korkunç bir geceydi."

Osmanlılar İngiliz-Hint ordusunu üç gün boyunca yaklaştırmadı. Britanyalılar Osmanlı cephe hattını yeniden ele geçirmeyi başardılar, fakat ikinci siper hattındaki savunma kuvvetlerini alt edebilecek kadar askere sahip değillerdi. Tedavi edilmeyen yaralıların sayısı özellikle Britanyalılar için giderek büyüyen bir sorun oluşturdu (Osmanlılar kendi yaralılarını yakındaki Bağdat'a tahliye edebildiler). Britanyalılar bu kadar ağır kayıplar vermeyi beklememişlerdi ve binlerce ağır yaralı askeri tedavi etmeye ne yazık ki hazırlıklı değillerdi. Lecky "parçalanmış bacaklı veya bacaklarını tamamen kaybetmiş ve büyük örtüler üzerinde getirilen adamlar"ı anlatıyordu. "Acıları tarif edilemezdi." Amansız muharebe, yaralıların yürek parçalayan figanları ve Türklerin takviye yaptığına dair söylentiler Townshend'in ordusunun moralini çökertti.

Townshend ve komutanları 25 Kasım'a gelindiğinde konumlarını artık savunamayacaklarını kabullendiler. Hindistan ordusu sayıca az ve aşırı yorgundu. Sabit bir asker sayısıyla savaşmak zorunda kalmışlardı ve kendilerini destekleyecek yedekleri yoktu. En erken takviyeler Mezopotamya'ya Ocak öncesinde ulaşmayacaktı. Basra ve Kutü'l-Amare arasındaki Britanya mevzilerini savunmak için mümkün olduğunca çok sıhhatli asker muhafaza etmeleri ve yaralıları acilen tahliye etmeleri gerekiyordu. Townshend'in, binlerce yaralıyı nehrin akıntısı yönünde taşımak için emrindeki tüm nehir teknelerine ihtiyacı vardı ve her askerin kâbusunu –düşman ateşi altında geri çekilme– gerçekleştirebilmek için, üç günlük şiddetli muharebenin ardından tükenmiş olan sağlıklı askerlerini bıraktı.

Britanya'nın Selman-ı Pak'tan geri çekilmesi, Mezopotamya harekâtında belirleyici bir dönüm noktası oldu. Osmanlılar hem muharebe meydanında hem de propaganda savaşında hızla taarruza geçtiler.

Osmanlılar ve Iraklı vatandaşları arasındaki ilişkiler, Britanyalılar Eylül ve Ekim 1915'te Dicle'de ilerlerken dibe vurmuştu. Bağdat sakinleri şarkı söyleyerek, halife Sultan Mehmed Reşad ve silahlı kuvvetleriyle açıkça dalga geçmeye başlamışlardı:

> *Reşad, seni baykuşun [kötü talih kuşu] oğlu, orduların yeniliyor*
> *Reşad, seni beceriksiz, orduların kaçıyor.*[29]

29 Beyitin Arapça sözleri şöyle: Rashad, ya ibn al-buma, `asakirak mahzuma / Rashad, ya ibn alkhayiba, `asakirak ha li-sayiba. Wardi, *Lamahat*, s. 4:233.

Orta Fırat kentleri Osmanlılara karşı çıkardıkları ayaklanmalarda giderek gözüpekleşirlerken ve Bağdat yerlileri gittikçe cüretkârlaşırlarken, Osmanlılar cihat girişimlerini tekrar başlatmaya karar verdiler ve bu kez Irak'ın muhalif Şii nüfusunu hedeflediler. Osmanlı hükümeti pek rağbet görmeyen savaşta Irak Şiilerinin desteğini kazanmak için "Ali'nin Kutsal Sancağı"nı çekerek halkın dinî duygularına hitap etti.[30]

Ali bin Ebu Talib Hz. Muhammed'in kuzeni ve damadı ve aynı zamanda İslâm'ın dördüncü halifesiydi. Şii Müslümanlar İslâm'ın ilk yüzyılından beri Müslüman cemaatinin tek meşru liderleri olarak Halife Ali ve onun torunlarına saygı göstermişlerdir ("Şii" sözcüğü gerçekten de Ali'nin taraftarları anlamına gelen Arapça *Şiat-ı Ali* sözcüğünden türemiştir). Bu da Şiilerin, Sünni Osmanlı sultanının halife olarak veya tüm dünyada Müslüman cemaatin ruhani lideri olarak çıkardığı iradelere kayıtsız kalmasına neden oldu.

Osmanlılar, Şii cemaati Britanyalı istilacılara karşı savaşa katılmaları için, Halife Ali'ye olan hürmetlerini kullanarak seferber etmeyi umdular. Bu amaç doğrultusunda Halife (veya Şiilerin deyimiyle, İmam) Ali'yle ilişkilendirilen özel güçlerle donatılmış bir kutsal emanet olan etkili bir bayrağı sergileyerek açıkça hileye başvurdular. Hükümet ajanları Şii Irak'ın türbe şehirleri arasında dolaştırdıkları bayrağı, İmam Ali'nin sancağı altında girilen tüm savaşlarda inançlı Müslüman generallere kâfirler karşısında zafer kazandıran bir tür gizli silah olarak sundular.

Ali'nin Kutsal Sancağı, yüksek rütbeli bir Osmanlı görevlisine emanet edildi ve bu görevli, sancağı 1915 sonbaharında bir süvari müfrezesinin eşliğinde İstanbul'dan Irak'a taşıdı. Heyetin, yol boyunca daha maddiyatçı olan Bedevi aşiret liderlerinin desteğini almak için altın dağıttığı dedikoduları yayıldı. Heyet ilk olarak İmam Ali'nin kabri ve Şii Irak'ın siyasi merkezi olan Necef şehrine gitti. Mayıs 1915'te hükümete karşı ilk ayaklanma burada başlamıştı. Osmanlılar sancağı Şiiler için İslâm takviminin en kutsal ayı olan Muharrem ayında İmam Ali'nin defnedildiği caminin üzerinde çekmeyi planladılar.

Sancak, Muharrem ayının on birinci gününde (Batı takvimine göre 19 Kasım'da) Necef'te coşkulu kalabalıkların önünde sergilendi. Önde gelen Şii liderler Britanyalı kâfirlere ("haça tapanlara" – sadece Britanyalı askerlerin Hıristiyan inancına değil, aynı zamanda Doğu Akdeniz'de Hıristiyanları Müslümanlarla karşı karşıya getiren Ortaçağ Haçlı savaşlarına göndermede bulunuluyor) karşı yeni bir cihat çağrısıyla ağdalı konuşmalar yaptılar.

Savaşın gidişatı da sancak efsanesini destekledi. Osmanlı ordusu, bayrağın Necef'ten Bağdat'a gezdirildiği on günde, Britanyalılara karşı ilk zaferini kazandı. Bağdat'taki vali yardımcısı, efsanevi bayrağı sevinçle karşılayan kent

30 "Ali'nin Kutsal Sancağı"na (Arapça: al-ʿalam al-haydari al-sharif) ilişkin hikâye Wardi, *Lamahat*, s. 4:233-242'den. "Haydar" Halife Ali'yle özdeşleşmiş olan bir isimdir.

halkına yaptığı konuşmada bu bağlantıyı kurmakta gecikmedi. "Bu Kutsal Sancak Necef'ten ayrılır ayrılmaz, düşman durduruldu ve Selman-ı Pak'taki büyük saldırısında başarısız oldu" diye seslendi Şefik Bey ve kalabalık da bağırarak onu onayladı. Bağdat'ın endişeli vatandaşları Osmanlı ordusunun Britanyalıları şehirlerinden kovmasıyla avundu ve ilahi müdahale gerektirse de, zafer için umutlanmaya cesaret etti.

Yetkililer Irak'ta Ali'nin Kutsal Sancağı'nı çekerken, bir grup Osmanlı subayı cihatlarını Libya Çölü'nde yeniden başlatmışlardı. İtalya Büyük Savaş'a Mayıs 1915'te İtilaf Güçleriyle ittifak kurarak girmişti. Jön Türkler 1912'de feragat etmek zorunda kaldıkları Libya'da İtalya'nın kırılgan konumunu altüst etme fırsatı buldular. Libya ve Mısır arasındaki sınır bölgesinde dinî aşırılığı teşvik eden Osmanlılar ve Alman müttefikleri, Kuzey Afrika sömürgeleri aracılığıyla hem Britanya'yı hem de İtalya'yı zayıflatmayı umdular. Cihattaki ortakları Senusi tarikatının lideri Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Senusi'ydi.[31]

Seyyid Ahmed 1911'deki İtalyan-Türk Savaşı'nda Senusi kuvvetlerini yönetmişti. Senusiler bütün Kuzey Afrika'da kolları ve Arap dünyasında üyeleri olan, Libya merkezli güçlü bir Sufi (mistik İslâmi) topluluğuydu. 1902'den beri Senusilerin lideri olan Seyyid Ahmed, Osmanlılar Libya'yı 1912'de Roma yönetimine bıraktıktan sonra bile İtalyanlara karşı savaşmaya devam etti. Ulusötesi Müslüman bir mistik tarikatın lideri olması ve yabancı istilacılara karşı verdiği savaşla tanınması onu Osmanlı cihat girişimi için güçlü bir ortağa dönüştürdü.

Ocak 1915'te iki etkili Osmanlı subayı İstanbul'dan Libya'ya tehlikeli bir yolculuğa çıktı. Görevin başında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey vardı. Ona Kuzey Irak şehri Musul'un yerlisi olan Cafer el-Askeri eşlik ediyordu. Osmanlı Harbiye Mektebi'nden mezun olan ve eğitimini Berlin'de tamamlayan Askeri, gizli Arapçı cemiyet el-Ahd'ın Musul şubesinin kurucu üyelerinden biriydi. Pek çok Arapçı subay gibi, o da Osmanlı ve Arap topraklarını fethetme ve paylaştırma arayışlarında Britanya ve Fransa'nın kararlı bir muhalifiydi. Avrupalıların saldırısına karşı Osmanlı topraklarını müdafaa edecekti, fakat aynı zamanda Türk tahakkümüne karşı da Arap haklarını savunacaktı. Cafer el-Askeri, Senusilere yardım etme görevinden memnundu.

Nuri ve Cafer ilk olarak Atina'ya gittiler ve burada küçük bir istimbot ve beraberlerinde Libya'ya götürmek üzere bir miktar silah satın aldılar. Doğu

31 Osmanlıların Libya'da cihada önayak olma çabaları hakkında bkz. Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918* (Londra: Allen Lane, 2010), s. 259-274; P.G. Elgood, *Egypt and the Army* (Oxford: Oxford University Press, 1924), s. 270-274; Latifa Muhammad Salim, *Masr fi'l-harb al-`alimiyya alula* [Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır] (Kahire: Dar al-Shorouk, 2009), s. 290-296.

Akdeniz'deki düşman savaş gemilerini atlatabilmek için, Libya kıyılarına gidilebilecek uygun koşulları beklemek için Girit'in yolunu tuttular. Geminin kaptanına, kendilerini Libya'nın Tobruk kenti ve Mısır'ın sınır kenti Sallum arasında tenha bir kumsal şeridine götürmesi talimatını verdiler. 1915 Şubatı'nda Mısır sınırından yaklaşık 32 km uzakta, Libya kıyısında bir noktaya çıktılar ve hemen Seyyid Ahmed ile irtibat kurdular.[32]

Osmanlı subayları, Senusi liderinin güç bir denge siyasetiyle meşgul olduğunu gördüler. Bir yandan, batıda İtalyan düşmanlar, güneyde ise Çad'da Fransızlar tarafından kuşatılmış olan hareketinin tek ikmal güzergâhını açık tutabilmek için Mısır'daki Britanyalılarla iyi ilişkilerini sürdürmesi gerekiyordu. Britanyalılar Mısır'ın batı sınırında asayişi koruyabilmek için Seyyid Ahmed'e açıkça yardım ettiler. Fakat Osmanlılar ona etkili bir Müslüman lider olarak yabancı istilacılara karşı cihadı destekleme vazifesini hatırlatmak için buradaydılar. "Hiç şüphe yok ki tüm kalbiyle Osmanlıları destekliyordu" diye iddia ediyordu Cafer el-Askeri, "fakat bu Arap liderin üzerindeki kasvet, şüphe ve endişe halini dağıtmanın imkânsız olduğu her zaman açıktı."

Senusi aşiret üyeleri son derece düzensiz bir ordu meydana getirdiler. Bazıları aşiret çizgisi çerçevesinde örgütlendiler. Diğerleriyse ilahiyat okullarından çıktı; bunlardan biri de Seyyid Ahmed'in muhafızlığını yapan din adamlarından oluşan dört yüz kişilik Muhafiziyye birliğiydi. "Nöbetleri sırasında yüksek ve gırtlaktan gelen bir ses tonuyla sürekli Kur'an okumaları, tanık olan herkesi derinden etkileyen dehşet verici bir dindarlık gösterisi sunuyordu" diye hatırlıyordu Cafer el-Askeri. Bu durumda bu düzensiz birlikleri, Batı Mısır'daki Britanyalılara karşı harekete geçirmeden önce, standart bir askerî kuvvete dönüştürmek yaklaşık yirmi Arap ve Türk subayla birlikte ona kaldı. Onların muharebe meydanlarındaki performansları göz önünde bulundurulduğunda, daha sonra Britanyalılar bile Askeri'yi "mükemmel bir insan eğitimcisiydi" diye hatırlayacaklardı.[33]

Doğu Libya'da geçirdikleri ayların ardından Osmanlı komutanları, Senusilerin bir saldırıya geçmesi için sabırsızlanıyorlardı. Seyyid Ahmed'in kararsızlığı nedeniyle hayal kırıklığına uğrayan Nuri Bey, Senusi liderin emrindekilerden bazılarını Kasım 1915 sonlarında Britanya mevzilerine bir saldırı düzenlemeye teşvik etti. Seyyid Ahmed, subaylarının kendi emirleri dışında hareket etmiş olmasına öfkelendi, fakat Osmanlılar 22 Kasım'da Senusiler ta-

32 Cafer el-Askeri'nin 1915'teki Libya harekâtı hakkında anlattıklarının bulunduğu anıları için bkz. *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq* (Londra: Arabian Publishing, 2003), s. 54-85.

33 George McMunn ve Cyril Falls, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917* (Londra: HMSO, 1928), s. 106.

rafından düzenlenen saldırıların Britanyalıları geri çekilmek zorunda bırakmasından memnundu. Britanyalılar Sallum'daki sınır noktalarını terk ettiler ve 193 km doğudaki Mersa Matruh'a çekildiler.

Evlad Ali aşiretine mensup Bedeviler de Britanya mevzilerine yönelik saldırılara katılınca, Senusi hareketi büyüdü. Mısır'ın Deve Birliklerinden bir müfreze, Britanyalılara karşı giderek büyüyen Arap hareketine katılmak üzere hatları aştı. Mısır sahil güvenliğinden on dört yerli subay ve 120 er silahları, teçhizatları ve develeriyle birlikte Senusi davasına katılmak için firar etti. Bu firarların ardından Britanyalılar, sadakatleri "şüpheli" Mısır top birliklerini önlem olarak Mersa Matruh'tan çektiler. Bu gelişmeler Osmanlıların Britanyalılara karşı daha geniş çaplı bir ayaklanmayı kışkırtma emellerini cesaretlendirdi ve Senusi savaşçıların moralini artırdı.

Britanyalılar Senusi cihadının yarattığı tehdidi bertaraf edebilmek için hemen harekete geçtiler. Yeni oluşturulan ve top, zırhlı araçlar ve uçakla takviye edilen Batı Sınırı Kuvveti'nde görev yapmak üzere Mersa Matruh'a yaklaşık 1.400 Britanyalı, Avustralyalı, Yeni Zelandalı ve Hint asker gönderildi. Görevleri, Libya sınırında Britanya denetimini yeniden tesis etmek ve Britanyalıların kendilerini hem Gelibolu hem de Mezopotamya'da bilhassa saldırıya açık hissettiği 1915 yılının tehlikeli Aralık ayında, Seyyid Ahmed'in Mısır ve Arap dünyasında geniş çaplı bir ayaklanma başlatmasını önlemekti.

Batı Sınırı Kuvveti'ne bağlı birlikler yirmi beş kilometre batıda ordugâh kuran Arap kuvvetlerine saldırı düzenlemek için 11 Aralık'ta Mersa Matruh'tan yola çıktılar. Britanya'nın piyadeleri top menziline girince, Senusiler ateş açtılar ve topçu ve süvari desteği gelene kadar beklemek zorunda kalan piyadeleri bulundukları yere sıkıştırdılar. Muharebe iki gün sürerken, Araplar son derece disiplinli bir şekilde hücum ettiler. İsabetli top ateşiyle dağılan aşiret mensupları, sonunda 13 Aralık'ta Avustralya Hafif Süvarileri tarafından püskürtüldüler. İki taraf da ilk çarpışmada nispeten hafif kayıplar verdi, fakat Batı Sınırı Kuvveti'nin Britanyalı istihbarat başkanı öldürüldü.[34]

Britanyalılar 1915 Noeli'nde gün ağarırken Senusi mevzilerine ikinci bir baskın taarruz gerçekleştirdiler. Düşman kuvvetlerinin aniden ortaya çıkması Arap aşiret üyeleri arasında paniğe neden oldu. Cafer el-Askeri cepheye ulaştığında, askerleri kendi deyimleriyle "düzenli bir geri çekilmeden ziyade, bozgun izlenimi verir bir tarzda geri çekilirken" buldu. Hatlarında disiplini yeniden kurmaya çalışan Askeri, gün doğarken duruma ilişkin umutsuz

34 Cafer el-Askeri'nin eğitimi hakkında faydalı bir değerlendirme için bkz. McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 112. Britanya resmî tarihi 11 ve 13 Aralık'ta yaşanan muharebede Britanya'nın kayıplarının 33 ölü ve 47 yaralı olduğunu iddia ederken, Senusilerin 250 kayıp verdiğini tahmin ediyordu, fakat Cafer el-Askeri sadece 17 Arap savaşçının öldüğünü ve 30'unun yaralandığını bildirdi. Harekâtta öldürülen Britanyalı istihbarat subayı Mısır Sahil Güvenliğinden Yarbay C. L. Snow'du.

bir değerlendirme yaptı: "Mevzimizin tüm yönlerde düşman tarafından sarıldığını görebiliyordum." İki piyade taburunun batıdan yaklaştığını, sağ kanadında büyük bir süvari kuvveti olduğunu ve büyük bir kolun da genel istikametinde Mersa Matruh'tan yola indiğini görebiliyordu; bu sırada Britanya'nın bir harp gemisi de koya demir atmış, giderek artan bir isabetle Arap mevzilerini vuruyordu. "Son derece dehşet verici bir manzaraydı" diye itiraf etti Askeri "ve en büyük zorluğu adamları mevzilerinde tutmak konusunda yaşadım."

Bir gün süren şiddetli muharebede Britanyalılar, Arap kuvvetlerini tepe başındaki mevzilerinden geri çekilmek zorunda bıraktılar. Cafer el-Askeri yakalanmaktan son anda kurtuldu, fakat Yeni Zelandalılar çadırını ve tüm belgelerini ele geçirdiler. "Güneş batarken geri çekildik" diye yazdı Askeri, "ölülerimizi ve yaralılarımızı düşmanın insafına bıraktık, tüm yiyeceğimizi ve mühimmatımızı ya tükettik ya da kaybettik." Yenilgi Arap savaşçıların moralini bozdu ve Osmanlı subayları "düzenli bir firar akışı" kaydettiler.

Britanyalılar zafer elde etmişlerdi, fakat büyüyerek yaklaşık 5.000 kişiye ulaşmış olan Senusi ordusunu henüz imha edememişlerdi. Seyyid Ahmed, Sallum'dan Britanya garnizonu Mersa Matruh'a kadar olan kıyı şeridini ellerine geçirmiş olan Arap aşiret üyeleri sayesinde dikkate değer birtakım avantajlar elde etti. Alman denizaltıları, Libya ve Mısır kıyı şeritlerine seferler düzenleyerek, Libya harekâtına yön veren Osmanlı subaylarına top, mühimmat ve para sağladı. Dahası, Britanya'nın Gelibolu'dan çekildiğine dair haberler ve Mezopotamya'da işlerin tersine dönmesi, Mısır'da pek çok kişinin, nefret uyandıran Britanya sömürge düzeninden kurtulma umuduyla Senusi ayaklanmasına bel bağlamasına neden oldu.

Britanyalı savaş planlamacıları Mısır'ın Batı Çölü'ndeki bir avuç Senusi bağnazın oluşturduğu tehditten çok, Mezopotamya'da işlerin tersine dönmesinden endişe ediyordu. Hiç yenilgi almamış olan 6. Poona Tümeni Selman-ı Pak'a geri dönmüş ve ateş altında geri çekilmişti. Ayrıca, Mezopotamya'daki Britanyalı komutanlar Townshend'in yenik ordusunu korumaya yetecek kadar kuvvetten yoksundu. Britanyalılar vaat edilen takviyeler Basra'ya ulaşana kadar, harekâtın ilk yılında ele geçirmiş oldukları kentleri ellerinde tutmaya yetecek kadar askere güçbela sahiplerdi.

Ateş altında bir hafta süren sonu gelmez yürüyüşün ardından bitkin düşen Hindistan ve Britanya askerleri 2 Aralık'ta Kutü'l-Amare'nin tanıdık caddelerinde sıraya girdiler. Dicle Nehri'nin at nalı şeklindeki kıvrımında yer alan Kut müreffeh bir kentti ve uluslararası düzeydeki meyankökü ve yerel tahıl ticaretinin merkeziydi. Kerpiçten avlulu evleri birkaç katlıydı ve çetre-

fil bir şekilde oyulmuş ahşap süslemelere sahipti. Büyük kamu binaları arasında hükümet konakları, iki cami (birinin zarif bir minaresi vardı) ve Britanyalıların askerî hastaneye dönüştürmek için el koyduğu büyük bir kapalı çarşı vardı. Kentin kuzeydoğusunda nehre hâkim kerpiçten bir kale, Dicle Nehri'nin sol kıyısı üzerinde yarımadanın kıstağı boyunca uzanan Britanya savunma hattının temel taşı haline geldi.

Townshend'in subaylarından bazıları Kut'a çekilmenin akla ne kadar uygun olduğunu sorguluyorlardı. Konumu dolayısıyla Kut'un Osmanlılar tarafından sarılması ve kuşatılması kesindi. Bu da sadece Hindistan ordusunu değil, Kut'un sivil halkını da ölümcül bir tehlikeye atıyordu. Kent halkı hiç savaşmadan Britanyalılara teslim olmuşsa da, uzun süreli bir kuşatmada onların işbirliğine güvenilemezdi. Sivilleri sürmenin yaratacağı ihtimalleri –7.000 kişiyi evsiz bırakarak insani bir kriz yaratmak ve kent sakinlerini bir kuşatmanın güçlüklerini paylaşmaya zorlamak– değerlendiren Townshend ve komutanları, Kut sakinlerini evlerinde bırakmanın ehvenişer olacağına karar verdi. Fakat olaylar yanıldıklarını gösterecekti.

Townshend bir kuşatmanın kaçınılmaz olduğunu kabul ediyor, fakat böyle bir kuşatmanın kısa süreli olacağına inanıyordu. Selman-ı Pak'tan sağ kurtulan ve Kut'taki garnizonla birleşen askerler, Townshend'e 11.600 muharip ve 3.350 gayri-muharipten oluşan bir kuvvet ve 60 gün yetecek kadar tayın sağladı. Konumunu desteklemek ve Irak'ın fethine devam edebilmek için vaat edilen takviyeler Ocak ayında Mezopotamya'ya ulaşana kadar, askerlerinin birkaç haftalık bir kuşatmaya direnebileceğine emindi.

Türk öncü birliği 5 Aralık'ta Kut'a ulaştı. Nurettin Paşa'nın kuvvetleri kent etrafında mevzi almaya başladı. 8 Aralık'a gelindiğinde Kut sarılmıştı. Mezopotamya'da İngiliz-Hint ordusu karşısında bir yıl süren geri çekilmenin ardından Osmanlılar savaşın gidişatını tamamıyla tersine çevirmişlerdi. Osmanlı ordusu, Dicle üzerinde dalgalanan Ali'nin Kutsal Sancağı ile zaferin yakın olduğunu hissetti.

10

KUT KUŞATMASI

Jön Türklerin Büyük Savaş'a girdiği andan itibaren, Britanya Osmanlıları İttifak Devletlerinin komuta zincirindeki en zayıf halka olarak görmüştü. Whitehall'deki savaş planlamacıları, İtilaf kuvvetlerini batı cephesinde kurtaran atılım için Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla yenilmesine bel bağlamışlardı. Osmanlı ordusunun savaşın ilk altı ayındaki performansı da bu görüşlere pek meydan okumuyordu. İtilaf gemileri Osmanlı kıyı bölgelerine fütursuzca saldırmış, Britanya Basra vilayeti üzerinde görece kolay bir şekilde denetim sağlamış ve Osmanlıların Kafkasya ve Sina'da gerçekleştirmeyi düşündükleri harekâtlar tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Çanakkale Boğazı harekâtı ise büyük bir dönüm noktası oldu. Türkler İtilaf kuvvetlerinin amansız baskısı karşısında geri adım atmadılar ve istilacıları küçük düşürücü bir tahliyeye zorladılar. Britanyalılar bir anda savunma durumuna geçtiler ve toprakları Osmanlıların inisiyatifine bırakmak zorunda kaldılar. Türk kuvvetleri Güney Yemen'deki Britanya Himaye Yönetimini ele geçirmiş ve hayati önemdeki Aden Limanı için tehdit oluşturmuşlardı. Osmanlı subayları tarafından komuta edilen Libyalı aşiret üyeleri Mısır'ın batı sınırını istila ederek Britanya'yı 193 kilometreden fazla kıyı şeridinden vazgeçmek zorunda bırakmıştı. Mezopotamya'da Nurettin Bey tüm bir Britanya tümenini Kutü'l-Amare'ye kıstırmıştı.

Bu Osmanlı saldırılarından hiçbiri İtilaf kuvvetlerinin savaş girişimleri için kendi başına dikkate değer bir tehdit oluşturmuyordu. Britanyalılar Yemen ve Mısır'ın Batı Çölü'ndeki Arap aşiretlerini nihayetinde yeneceklerine eminlerdi. Kut kuşatmasını Bağdat'ın kaçınılmaz fethi sürecinde talihsiz bir gecikme olarak görüyorlardı. Britanya açısından çok daha endişe verici olan

nokta, Gelibolu'da alınan yenilgi ve Yemen, Libya ve Mezopotamya'da karşılaşılan aksaklıkların bütün Müslüman dünyada kamuoyunu nasıl etkileyeceği meselesiydi. Ortadoğu ve Güney Asya'da faaliyet gösteren Alman propagandacıların her Osmanlı zaferinden istifade ettiğine inanıyorlardı. Cephede dinsel fanatizmle ve sömürgelerde Müslüman ayaklanmalarıyla karşılaşmaktan korkuyorlardı. Bu anlamda Britanyalılar ve Almanlar, halifenin cihat çağrısına Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Güney Asya'daki Müslümanlardan veya Osmanlı vatandaşlarından daha fazla hassasiyet göstermişlerdi.[1]

Britanyalılar cihat riskini ortadan kaldırmak için, Osmanlılar üzerinde yeniden tahakküm kurmaları –kaybettikleri toprakları yeniden ele geçirerek, Kut'taki askerlere destek göndererek ve Osmanlı topraklarındaki fetihlerine kaldıkları yerden devam ederek– gerektiğine inanıyorlardı. Türklerin yeni zaferler kazanması ne pahasına olursa olsun engellenmeliydi.

Ne var ki batı cephesinde amansız bir yıpranma süreciyle karşı karşıya kalan Britanyalıların Osmanlı cephesinde yapabileceklerinin somut sınırları vardı. Almanya Şubat 1916'da Verdun'daki Fransız mevzilerine büyük bir yeni taarruz başlattılar. Alman Genelkurmay Başkanı General Erich von Falkenhayn, Verdun'un alınmasından ziyade, Fransız ordusunun mevziin müdafaası sürecinde kan kaybından ölmesine dayanan, "yıpratma savaşı" adını verdiği bir şeye girişti. Fransızlar bazı kısımlarda dakikada kırk mermiye ulaşan ağır top bombardımanını sürdürerek Alman taarruzuna on ay dayandılar. Almanlar 1916 yılının Aralık ayında taarruzlarına son verdiklerinde, neredeyse Fransızlar (377.000 ölü ve yaralı) kadar kayıp vermişlerdi (337.000 ölü ve yaralı). Britanya'nın Fransız müttefiklerini takviye edebilmek ve Almanların kendilerine savaşı kazandıracak hayati bir atılım gerçekleştirmesini engelleyebilmek için batı cephesindeki asker sayılarını muhafaza etmesi gerekiyordu.

Paris ve Londra'daki savaş planlamacılarının karşı karşıya kaldığı ikilem, batı cephesindeki ölüm kalım mücadelesinden asker nakletmeden, Osmanlıların cihat girişimine hayat verebilecek büyük bir zafer kazanmasını engelleyecek kuvvetlerin intikalinin nasıl dengeleneceği meselesiydi. Kut desteğinde dengeyi yanlış kurdular.

Kuşatma altında yaşamanın tehlikeleri, kendilerini muhtemelen çantada keklik gibi hissetmiş olan Kutü'l-Amare savunmacıları için çok barizdi.

1 Almanların cihadı teşvik etme çabaları konusunda bkz. Peter Hopkirk, *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire* (Londra: John Murray, 1994); Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918* (Londra: Allen Lane, 2010).

"Türkler yeri mermiye boğmaya başladılar" diye hatırlıyordu, Oxfordshire ve Buckinghamshire Hafif Piyadelerine mensup bir subay olan G.L. Heawood "ve yaklaştıklarında, makineli tüfek ateşiyle düz arazideki her şeyi süpürdüler; bu günden sonra nehir kıyısındaki pusular da ciddileşti." Britanyalılar durmak bilmeyen ateşe karşı siperlerini derinleştirmeye çalıştıkça, Osmanlılar Britanya hatlarına daha yakın sıçan yollarını izlediler. "Türkler bu ilk haftalarda gerçek bir saldırı düzenlemediler, fakat çok yaklaştılar ve daha endişeli geceler geçirdik" diye itiraf ediyordu Heawood, Türk hatları Britanya mevzilerinin doksan kilometre yakınına ulaştığında.[2]

Osmanlı Altıncı Ordusu'nun Alman komutanı Feldmareşal Colmar Freiherr von der Goltz, Kut cephesini ziyaret etti ve stratejiyi görüşmek için Nurettin Bey'le bir araya geldi. İki komutan temelde aynı görüşte değildi. Muharebenin içinde olan Nurettin, Kut'a taarruz düzenlemek ve Britanyalıları hemen yenmek istiyordu. Kuvvetlerini gereksiz kayıplardan korumaya kararlı olan Goltz ise Britanyalıları aç bırakarak teslim olmaya zorlamak için kuşatmanın sıkılaştırılmasını savunuyordu. İki komutan bu görüş ayrılığını çözüme kavuşturamayınca, Nurettin önce Goltz'un İran cephesini teftiş etmek için gitmesini bekledi, daha sonra askerlerini muharebeye gönderdi.[3]

Osmanlı komutanı Kut saldırısını Noel arifesinde başlattı. Osmanlı topçuları kalenin kerpiç duvarlarında büyük delikler açarken, Britanya ve Hindistan'ın askerleri siperlerine dalgalar halinde saldıran kararlı Türk piyadesini püskürtmeye çabaladılar. Heawood'un birliği Türk taarruzunun en ağır kısmıyla yüzleşti: "Hava kararduktan sonra da hücum etmeye ve tüm gece bombalamaya devam ettiler ... Kalenin bir tabyasında bir mevki elde etmişlerdi ve saman balyaları, ambar tenekeleri, un çuvalları ve kolayca elde edilebilen her şeyden geçici bir barikat inşa edilmişti. Düşman bir tarafta, bizimkiler diğer taraftaydı ve bu barikata yönelik bombardıman gecenin büyük kısmında sürdü ve Noel'deki bütün ağır kayıplar burada verildi." Kayıplar her iki taraf için de ağırdı, fakat Büyük Savaş'ta sıkça tekrarlandığı gibi, en büyük kaybı saldırı kuvvetleri yaşadı. Noel sabahı Kut üzerinde şafak sökerken, Türklere ait ölü ve yaralılar Britanya siperlerinden Osmanlı hatlarına kadar yığınlar halinde uzanıyordu. Hayatta kalan Britanyalılardan pek çoğu, top ateşiyle düşman hatları arasında sıkışıp kalan yaralı Türklere yardım etme çabalarından bahsediyordu. Sonunda menzillerindeki askerlere ekmek ve su şişeleri attılar ve zamanla ölüm dehşet verici muharebe meydanına sessizlik ge-

2 IWM, Binbaşı G. L. Heawood'un kişisel belgeleri, Documents 7666. Heawood'un anlatısı 1917'de yazıldı.

3 'Ali al-Wardi, *Lamahat ijtima'iyya min tarikh al-'Iraq al-hadith* [Modern Irak Tarihinin Toplumsal Yönleri] (Bağdad: al-Maktaba al-Wataniyya, 1974), s. 4:231. Wardi'ye göre, iki general arasındaki gerilim, Nurettin'in bir gayrimüslimin Altıncı Ordu komutanı olarak atanmasına karşı çıkmasından kaynaklanıyordu.

tirene kadar, yaralıların inlemelerinden üzüntü duydular. Ölen Osmanlı askerlerinin pek çoğu haftalar sonra hâlâ Noel arifesinde düştükleri yerdelerdi.

24 Aralık'taki muharebenin ardından, Nurettin Bey Britanya mevzilerine bir daha hücum etmeye çalışmadı. Goltz'un stratejisine uydu; kuşatmanın sıkılaştırılmasını emrederek, Kut'un tüm ikmal hatlarıyla bağlantısını kesti ve müstahkem mevkileri sürekli top, makineli tüfek ve keskin nişancı ateşine tuttu. Ne var ki Goltz İran cephesinden döndüğünde, Osmanlıların Noel arifesinde düzenlenen saldırıda yaşadığı kayıplar nedeniyle dehşete düştü ve Nurettin'in Kafkasya cephesine tayin edilmesine önayak oldu. Onun yerini Ocak ayı başında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın nüfuzlu kuzeni Halil Bey aldı.

Britanyalılar da Noel arifesindeki saldırıda kayıplar vermişlerdi ve Kut'taki komutan General Charles Townshend böyle bir kuşatmaya ne kadar dayanabileceğini sorguluyordu. Britanyalı komutan, Kut'taki ilk haftalarında yaşadıklarına dayanarak, her gün yetmiş beşi aşan ölü, yaralı veya hasta sayısının ordusunun mevcut gücünü 7.800'den, 1 Ocak'a gelindiğinde 6.600'e, 15 Ocak'a gelindiğinde ise 5.400'e düşüreceğini tahmin ediyordu. Telsiz telgraf sayesinde karargâhla hâlâ irtibat halinde olan Townshend, üstlerini, hâlâ kurtulmasına katkıda bulunmaya yetecek kadar güçlü olmakla birlikte, ordusunu destekleyecek acil eyleme ihtiyacı olduğuna ikna etti.[4]

Britanya'nın takviyeleri zaten Mezopotamya'da toplanıyordu. İlk gelen General George Younghusband'ın 28. Tugayı'ydı. Aden'i yeni Osmanlı saldırılarından güvende tutan Younghusband'ın tugayına Mezopotamya'daki krizin çözümü için daha acilen ihtiyaç duyuluyordu. 2 Aralık'ta Basra'ya çıktılar. Destek kuvvetinin yeni komutanı Korgeneral Sir Fenton Aylmer de aynı hafta ulaştı. Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanı General John Nixon, Aylmer'e emirlerini 8 Aralık'ta verdi: Dicle'de Osmanlıları yen ve Kut'ta Townshend'e destek ver. Artık Bağdat'ı fethetmekten bahsedilmiyordu.

Hint ordusunun iki tümeni Fransa'dan Mezopotamya'ya giderken, Aylmer Şubat 1916'da hedeflerini gerçekleştirebilecek insan gücüne sahip olacağına emindi. Fakat kuşatma altındaki Townshend, destek için Şubat'a kadar bekleyebileceğine inanmıyordu. Her geçen hafta, Osmanlı ordusu düzenli olarak takviye alırken, kendi gücünün eridiğini görüyordu. Kaybedecek zaman yoktu; Kut'taki Hindistan ordusu üstün Osmanlı kuvvetleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmadan önce vurmak gerekliydi.

Gelibolu'daki başarısızlığın hemen ardından Mezopotamya'da alınacak bir yenilginin siyasal sonuçlarını önemseyen Britanya'nın üst komutası da Townshend'in korkularını paylaşmaya başladı. O sırada elinde sadece üç tugay –toplamda yaklaşık 12.000 kişi– bulunan Aylmer, 3 Ocak 1916'da Gene-

4 F. J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918* (Londra: HMSO, 1924), s. 2:194.

ral Younghusband'a Dicle üzerindeki Osmanlı mevzilerine ilerlemesini emretti. Destek kuvveti tam gücüne ulaşmadan Osmanlılarla çarpışmaya girmek zorunda kalmaktan korkan Younghusband, daha sonra anılarında, Aylmer'in emirlerinin "çok vahim bir hata" olduğunu beyan etti. "Gelecek dört ay boyunca peş peşe yaşanan tüm trajedilerin sorumlusu. zamanından önce gerçekleştirilen bu ilerlemeydi."[5]

Osmanlı ordusu Aylmer'in destek kolu ve Townshend'in Kut'taki kuvvetleri arasında birkaç savunma hattı kurmuştu. Bağdat'taki garnizonu takviye etmek için iki Osmanlı tümeni gönderilmişti. Ocak 1916'ya gelindiğinde Altıncı Ordu, Dicle'deki Britanya kuvvetleri üzerinde sayısal üstünlüğe sahipti – Britanya'nın hesaplamalarına göre, Türkler sahada 27.000 civarında askere sahipken, Aylmer'in destek kolu ve Townshend'in kuşatma altındaki birliklerinin oluşturduğu toplam kuvvetler 23.000 kişiyi aşmıyordu. Britanyalıların zaferden emin olmalarının nedeni, sadece düşmanlarının sayısını eksik tahmin etmeyi sürdürmeleriydi.

Aylmer'in destek kuvveti Osmanlılarla ilk kez 7 Ocak'ta, Kut'un yaklaşık kırk kilometre uzağındaki Şeyh Saad köyü yakınlarında çarpıştı. Nehrin her iki yakasında kilometrelerce uzanan Türk siperleri, Britanyalıları ağır ve isabetli tüfek, makineli tüfek ve top ateşi altında düz arazi üzerinde cephe taarruzları gerçekleştirmek zorunda bıraktı. Britanyalılar dört gün süren şiddetli muharebede Türk siperlerini ele geçirmeden önce 4.000'den fazla kayıp verdiler. Britanyalılar verdikleri kayıplara rağmen zafer kazandıklarını iddia ettiler ve üslerini Şeyh Saad'a kurdular. Aylmer, kuşatma sırasında dış dünya ile telgraf sayesinde irtibat kurmayı sürdüren Kut'taki General Townshend'e telgraf çekerek, destek kolunun Dicle'nin her iki yakasında ilerlediğini bildirdi. Kuşatma altındaki otuz beş günün ardından, ordu papazı Rahip Harold Spooner'ın günlüğünde yazdığına göre, bu haber Kut'ta kapana kısılan askerler arasında "büyük sevince" neden oldu.[6]

Dört gün sonra Aylmer'in kuvvetleri Dicle'nin el-Vadi adı verilen bir kolunda Osmanlılarla çarpıştılar. Şiddetli yağmur ve güçlü rüzgârlar altında savaşan Britanya kuvvetleri Osmanlıları ikinci kez püskürtmeyi başardılar. Britanyalılar ölü ve yaralı 1.600'den fazla kayıp verdiler ve Aylmer'in kolu 9.000'e düştü. Yine de geçilmez bataklıklar ve Dicle Nehri arasında dar bir toprak parçası olan Hanna'daki en zorlu Osmanlı mevzilerine yönelmeye devam ettiler.

5 George Younghusband, *Forty Years a Soldier* (Londra: Herbert Jenkins, 1923), s. 284-285.

6 IWM, Rahip Reverend H. Spooner'ın kişisel belgeleri, Documents 7308, 9 Ocak 1916 tarihli madde.

Aylmer 21 Ocak'ta askerlerine iyi konuşlanmış Osmanlı mevzilerine açık arazide cephe taarruzu düzenlemelerini emretti. Saldırı kuvvetleri günlerce süren şiddetli yağmurun neden olduğu çamur deryasında kayıp tökezlediler ve kendilerini saklamak için kullanabilecekleri tek bir çalı bile olmadan Türklerin şiddetli top ateşiyle karşı karşıya kaldılar. Britanyalılar Mezopotamya harekâtında ilk kez, neden olduklarından daha fazla kayıp verdiler. İki gün süren muharebenin ardından, pes etmekten ve General Younghusband'ın sözleriyle, "berbat hafızanın Hanna mevzii"nden çekilmekten başka seçenekleri yoktu. Kut'a destek sağlamaya yönelik ilk girişimde başarısızlığa uğrayan General Aylmer, ikinci bir denemeye girişmeden önce tükenen saflarını yeniden oluşturmak için yeni takviyeleri beklemek zorunda kaldı.[7]

"Korkarım, destek kuvvetimiz zorlayabilecek kadar güçlü değilmiş ve siper kazarak yerleşiyormuş ... ve takviye bekliyormuş gibi görünüyor" diye yazdı günlüğüne Rahip Spooner, 23 Ocak'ta Kut'ta. Askerler, her an destek kuvveti gelecek umuduyla, birkaç hafta daha kuşatmaya direnmeyi kabullenmek zorunda kaldılar. "Türkler o zamana kadar hiç şüphesiz büyük takviye almış olacaklardır" diye tahmin etti Spooner ve "fakat cesaretimiz kırıldı mı? Hayıır" diye bitirdi Britanyalılara özgü bir üslupla.

Aylmer'in destek harekâtlarını aksatan yağmur bulutlarında bir hayır vardı. Sağanak yağış Dicle Nehri'ni taşırınca, Kut'ta bulunan hem Türkiye'nin hem de Britanya'nın ön siperlerini su basmış ve bunun sonucunda iki taraf da yaklaşık iki kilometre suyun ayırdığı mevzilere çekilmek zorunda kalmıştı. Nemli ortam her yerde sefalete neden oldu, fakat bir taraftan da su seviyesi yeniden düşene kadar Türkler tarafından düzenlenebilecek herhangi bir saldırıyı veya baskın taarruzu bertaraf etti. Townshend'in zorlu görevi nehir çekilene ve destek kolu gelene kadar, elindeki kuvveti fiziksel olarak hazır tutmaktı.

Townshend'in birinci önceliği kuvvetlerinin tüketimini azaltmaktı. 22 Ocak'ta tüm tayının yarıya düşürülmesini emretti. Bu kısıtlamalar kendi kuvvetlerinin yanı sıra, 6.000 kişilik kent ahalisine de uygulandı, çünkü tüm boğazların aynı sınırlı ikmal maddelerinden beslenmesi gerekiyordu. Daha sonra Britanya'nın askerlerine yiyecek depolarına el koymak için tek tek ev araması yapmalarını emretti. Askerler bu aramalar sonucunda dokuz yüz ton arpa, yüz ton buğday ve on dokuz ton sağyağ (saf yağ) ortaya çıkardılar. Aramalar Kut'ta yaşayan sivilleri oldukça öfkelendirdiyse de, el konulan ikmal maddeleri, Britanyalıların elindeki stoklarla birleşince ve hem askerlere

7 Hanna'ya yönelik ilk saldırı 20-21 Ocak 1916'da gerçekleşti. 2.741 zayiat veren Britanya, Osmanlıların 2.000 kayıp verdiğini tahmin ediyordu. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:275-276; Younghusband, *Forty Years a Soldier*, s. 290-291.

hem de kent ahalisine yarım tayın olarak dağıtılınca, yiyecek stokunu yirmi iki günden seksen dört güne çıkardı.[8]

Tayın kesintileri Kut sakinlerinin karşı karşıya kaldığı son güçlük değildi. Hasta ve yaralı askerler için hastane kurmak amacıyla kapalı çarşıdaki dükkânlarına el konuldu. Sürekli olarak hanelerine tecavüz edildi, çünkü Britanya askerleri top ateşine karşı güvenli geçiş sağlayabilmek için evlerinin duvarlarına delikler açtılar ve yakacak odun elde edebilmek için evlerindeki ahşap doğramaları söktüler. Siviller de gündelik ev işlerini tehlikeli hale getiren ölümcül top ateşine askerler kadar maruz kaldılar. Rahip Spooner, nehirden su getirirken vurulup öldürülen bir kadının yasını tutan kent halkının yaşadığı büyük kedere tanık oldu. Zavallı kadın kuşatma sırasındaki dokuz yüze yakın kayıptan sadece biriydi.

Kut'un yerli halkı Osmanlılara istihbarat sağladıklarından şüphelenen Britanyalılar ile Britanyalıları kentte barındırdıkları gerekçesiyle kendilerine işbirlikçi gözüyle bakan Türkler arasında sıkışıp kalmıştı. Kuşatma kuvveti olan Türkler Kut'tan kaçmaya çalışan tüm sivillere ateş açıyorlardı. Osmanlılar açısından kent halkının tek bir faydası vardı: Britanya ordusunun sınırlı erzakının tükenmesini hızlandıran boğazlar olmak.

Tayın sistemi Kut'taki Britanya ve Hindistan askerleri üzerinde farklı güçlüklere neden oldu. Hindu askerler hem dinî inanç hem de damak tadı dolayısıyla vejetaryenlerdi, dolayısıyla giderek azalan ekmek ve sebze stoklarını tamamlayan et tayınını reddediyorlardı. Müslüman askerler de et yemeyi reddediyorlardı, çünkü Britanya askerleri sığır ve kuzu eti stokunu tüketmiş ve askerleri beslemek için koşum atlarını ve katırları kesmeye başlamışlardı. Townshend başlangıçta Hindistan'daki Hindu ve Müslüman din otoritelerinden askerlerinin et yemelerine izin vermeleri için icazet isterken, ayrıca Hint askerleri için büyük miktarda un ve sebze istihkakı ayırmıştı. Yine de azalan tayın, durumu kötüleştirdi. Günlük beslenme biçimlerinde daha az kalori alan Hint askerleri soğuk ve neme maruz kaldılar, hastalandılar ve etle beslenen Britanya askerlerine göre daha fazla sayıda ölü verdiler.

Osmanlılar Townshend'in ordusundaki ırk ayrımlarından istifade etmeye devam etti. Britanya askerleri sel nedeniyle terk edilen Türk ön siperlerini inceledikleri sırada, Hintçe ve Urduca basılan ve Bağdat'taki devlet matbaasında çoğaltılan binlerce propaganda broşürü buldular. Rahip Spooner'a göre, bu broşürler Britanya hatlarına atılan taşlara bağlanıyordu; broşürler "yerli askerlere (İngiliz) subaylarını öldürmelerini, isyan etmelerini ve Türklerin tarafına geçmelerini ve Allah'a sığınmalarını" tembih ede-

8 Kent ahalisinin evlerinin aranması 24 Ocak'ta gerçekleşti. Charles Townshend, *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914-1921* (Londra: Faber and Faber, 2010), s. 215.

rek "onlara daha iyi muamele göreceklerini ve daha fazla ücret alacaklarını" söylüyordu.

Hindistan askerlerinden küçük bir azınlık grup Türklerin bu davetine icabet etti. General Townshend Aralık sonunda Hindistan askerleri arasında "istenmeyen birtakım vakalar"dan bahsediyordu. Diğer askerler daha açıktı. "Kuşatma sırasında birkaç kez siperlerimizi terk etmiş ve Türklerin tarafına firar etmiş olan Hintlilerden (Muhammediler) bahsedildiğini duydum" diye anlatıyordu W.D. "Gunner" Lee, "fakat hatlarımızdan kaçmaya çalışırken yakalanan bazıları alaylarının önünde vuruldular." Mevcut kanıtlar Hindistan askerlerinin sadece küçük bir kısmının –kuşatma sonunda "kayıp" olarak kaydedilen en fazla yetmiş iki kişi– gerçekten Osmanlı hatlarına geçtiğini gösteriyor. Yine de açık bir şekilde görülüyor ki bütün Hintliler, Britanya İmparatorluğu için ölmeye can atmıyordu.[9]

Britanya kuvvetleri Kut'ta kuşatma altında olan askerlere destek göndermek için çabalarken, Mısır'daki yetkililer hâlâ Libya ile olan batı sınırlarındaki krizle uğraşıyorlardı. Mısır'daki Britanyalı komutan Sir John Maxwell Ocak 1916'da, iki ay önce Senusi kuvvetlerine kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmeyi amaçlayan bir harekâta onay vermesi konusunda Londra'daki Savaş Bakanlığı'nı uyardı. Ona göre, Batı Çölü'nde yeniden Britanya denetimini sağlamak, her ne kadar henüz askerî bir gereklilik olmasa da, siyasi açıdan makuldü. İmparatorluk askerlerinin Gelibolu'dan tahliye edilmesi, Senusilerin Batı Çölü'ndeki kazanımlarıyla birleştiğinde, Mısırlı eylemcileri Britanya'nın kuvvetini ve kararlılığını sorgulamaya teşvik etmişti.

Maxwell, Londra'nın da onayıyla, Libya sınırına kadar olan Mısır toprakları üzerinde Britanya denetimini yeniden kurmak üzere Batı Sınırı Kuvveti'ni oluşturdu. Gelibolu tahliyesinden sonra emrinde bulunan imparatorluk askerlerinin sayısının giderek artmasından istifade eden Maxwell Britanyalı, Hintli, Anzak ve hatta Güney Afrika piyadelerinden oluşan büyük ve çeşitliliğe sahip bir ordu topladı. Hava keşfi ve zırhlı araçlar gibi modern teknolojileri, çöl kumlarına daha uygun atlı ve develi süvarilerle birleştiren Batı Sınırı Kuvveti hem geleneksel hem de modern savaş araçlarını kullandı.

Seyyid Ahmed es-Senusi'nin yanında savaşan Arap aşiret üyeleri, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey ve Iraklı Cafer el-Askeri'nin komutasındaki subaylar tarafından eğitildiler ve yönetildiler. Osmanlı üst komuta-

9 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:200. Rahip Spooner 30 Mart 1916'da, 24. Pencap'a bağlı bir bölüğün "silahlarının itaatsizlik gerekçesiyle toplandığını" ve "pek çok Muhammedi'nin düşman tarafına firar ettiğini" belirtti. IWM, Kraliyet Garnizon Topçusu'ndan W. D. Lee'nin belgeleri, Documents 1297.

sının Nuri ve Cafer'e gönderdiği emirler açıktı: "Mısır topraklarına sızıp burada korku ve karışıklık yaratacak ve böylece süreç içerisinde mümkün olduğunca çok Britanya askerine ayak bağı olacaklardı." Osmanlılar ve Alman müttefikleri, mistik Senusi tarikatının lideri olan Seyyid Ahmed'in dinî otoritesini cihat girişimi açısından bariz bir kazanç olarak görüyorlardı. Onların 1915 yılı sonlarındaki başarıları Britanya'yı telaşlandırmış ve Mısırlı milliyetçileri harekete geçirmişti.[10]

Senusi kuvvetleri Ocak 1916'da Mersa Matruh'ta bulunan Britanya garnizonunun yaklaşık otuz iki kilometre güneybatısındaki Bir Tunis'te kamp kurdu. Cafer el-Askeri, Britanya'nın bir uçağının kendi mevzileri üzerinde uçtuğunu görünce bir saldırının eli kulağında olduğunu anladı. Senusilerin ordugâhı civarına nöbetçiler gönderdi ve nöbetçilere uyanık olmalarını emretti. 22 Ocak gecesi yağan şiddetli yağmurun ardından, Askeri'nin subaylarından biri gün ağarırken onu uyandırarak, "piyade, süvari, topçu ve zırhlı araçlardan oluşan uzun bir düşman kolu"nun Senusi mevzilerine doğru ilerlemekte olduğunu söyledi. Türklerin gece boyu lanet okuduğu yağmurlar nimete dönüştü: Zırhlı araçlar çamura saplandı ve Arap aşiret üyelerine hazırlanmak için bir parça zaman verdi.

Bir Tunis'te 23 Ocak'ta tüm gün muharebe yaşandı. Osmanlılar tarafından yönetilen düzensiz birlikler ateş altındaki disiplinleriyle Britanyalıları şaşırttı. Nuri, Britanyalıların sağ kanadına hücum eden ve deveye binen makineli tüfekçilerden oluşan bir takımı yönetirken, Cafer el-Askeri Britanya süvarisine yönelik bir saldırıya komuta etti. Senusi lideri Seyyid Ahmed muhafızlarının büyük bölümüyle birlikte otuz iki kilometre güneydeki güvenli bir mevkie çekildi. Senusi cephe hattı gün içerisinde sekiz kilometrenin üzerine çıkarken giderek zayıfladı ve böylece Britanya kuvvetlerine Arap ordusunun merkezini yarma ve terk ettiği ordugâhı ele geçirme imkânı verdi. Çadırlar, içlerindeki her şeyle birlikte ateşe verildi, fakat Seyyid Ahmed'in ordusu bir kez daha kuvvetlerinin büyük bölümü zarar görmeden kaçmıştı.[11]

General Maxwell, Senusi tehdidiyle baş etmesine yetecek kuvvete sahipti. Diğer yandan harekât uzadıkça, Türk-Arap ordusu sayısal olarak güç kaybediyordu. "İnsan gücümüz katlandığımız zorluklar nedeniyle epeyce azalmıştı" diye hatırlıyordu Cafer el-Askeri. "Savaşçılar mevcut yiyecek ve mühimmat miktarıyla orantılı olarak orduya katılacak veya kayıplara karışacaktı. Daimi bir çekirdek ve ayrılmak istediklerinde bu kutsal savaşçıları alıko-

10 Cafer Bey'in Senusi harekâtı hakkındaki anlatısı için bkz. Jafar al-Askari, *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq* (Londra: Arabian Publishing, 2003), s. 85-93.

11 23 Ocak'ta Bir Tunis'te 312 ölü ve yaralı veren Britanya, 200 Arapın öldüğünü ve 500'ünün yaralandığını tahmin ediyorlardı; George McMunn ve Cyril Falls, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917* (Londra: HMSO, 1928), s. 122 çarpışmadan "Halazin Vakası" olarak bahseder.

yabilecek hiçbir şey yoktu." Her zamanki gibi, Arap aşiret üyeleri kaypak askerler yarattılar.

Seyyid Ahmed ve Senusi yandaşları Bir Tunis'ten çekilmelerinin ardından Nuri ve Cafer ile yollarını ayırdı. Senusi savaşçılar Batı Çölü'nün Libya sınırı yakınlarındaki Siwa'dan Farafra ve Bahariya'ya uzanan vaha kentlerini işgal etmek için güneye gittiler ve burada Nil Vadisi'ne çok yakın, fakat Britanya kuvvetlerinin ulaşamayacağı bir mesafedeydiler. Cafer ve Nuri Akdeniz'in kıyı ovaları boyunca Britanyalıları yıpratma çabalarını sürdürdüler. Ne var ki elinde 1.200'den az asker ve sadece bir top ile üç makineli tüfek kalan, Osmanlılar tarafından yönetilen kuvvet giderek büyüyen Britanya ordusu için çok daha küçük bir tehdide dönüştü.

Britanyalılar geri çekilen Arap ordusunu kıyı köyü Sidi Barrani'nin yirmi dört kilometre güneydoğusundaki Akakir'e kadar kovaladılar. Cafer el-Askeri 26 Şubat'ta burada Britanyalılara karşı farkında olmadan son savaşını verdi. Düşman kuvvetleri mevzilerini sarınca, Nuri ele geçirilmemek için düzenli ordu tugayını geri çekti – Cafer'i küçük müfrezesiyle birlikte Britanyalılar karşısında yalnız bırakmadan önce onunla istişare etmedi. Bir ulak, kuşkucu Cafer'e Nuri'nin geri çekildiğini haber veren bir mesaj ulaştırmayı başardı ve hemen ardından Cafer Britanya kuvvetleri tarafından sarıldı.

Sonrasında yaşanan çarpışma Kırım Savaşı'ndan bir sahneye benziyordu: At sırtında hücum eden subaylar kılıçlarını çekmişlerdi. Aldığı derin kılıç yarasıyla sağ kolu sakatlanan Cafer, sevdiği kısrağı vurulunca kendisini ayakta çarpışırken buldu. Britanyalı komutan Albay Hugh Souter, atı vurulup öldürülünce Cafer'in ayaklarına atıldı. "Ben başka bir hamle yapamadan önce" diyordu Cafer, "düşman atlıları etrafımı sardı ve aşırı kan kaybından yığıldım." Cafer el-Askeri esir alındı ve kendisine yüksek rütbeli bir subayın hak ettiği şekilde saygı gösterildi.

Akakir Muharebesi Batı Çölü'ndeki Britanya yönetimine yönelik Türk-Senusi tehdidinin de bittiğine işaret ediyordu. Batı Sınırı Kuvveti Libya sınırını yeniden kurmak amacıyla Sallum Limanı'nı geri almak için hiçbir direnişle karşılaşmadan ilerledi. "Mısır'daki etkisi mükemmeldi" diye yazıyordu Britanya resmî tarih yazarları "ve [Senusi yanlısı gösterilerin yaşanmış olduğu] İskenderiye bölgesindeki karışıklık ziyadesiyle azaldı." Kuzey kıyı bölgesindeki itibarlarını yeniden kazanan Britanyalılar böylece batıdaki vahaları emniyet altına almaya yoğunlaşabildiler. Britanyalılar Mart 1916 ve Şubat 1917 arasında Seyyid Ahmed ve kuvvetlerini teker teker vahaların dışına sürmeyi başardılar.[12]

Cafer el-Askeri'nin yaraları Kahire'de, Maadi'deki esir kampına bağlı bir askerî tesiste iyileşti. Cafer, Mısır Sultanı Hüseyin Kâmil ve Britanyalı komu-

12 McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 134.

tan Sir John Maxwell tarafından kabul edildi. Burada pek çok dost ve silah arkadaşıyla, Osmanlı ordusunun Mezopotamya ve Sina harekâtlarında esir alınan Arap subaylarla karşılaşmasına çok şaşırdı. Tıpkı Britanyalıların Basra'da yakalamış olduğu eski dostu ve çalışma arkadaşı Nuri es-Said gibi, karşılaştığı pek çok kişi onun Arapçı siyasi eğilimlerini paylaşıyordu. Britanya istihbaratı savaştaki hedeflerine ulaşabilmek için onların milliyetçi arzularını kendi çıkarına kullanmaya büyük önem verdi.

Mısır'da Senusiler tarafından yönetilen cihat tehdidinin bertaraf edilmesiyle birlikte, Britanyalı savaş planlamacıları bir kez daha General Townshend'in Kutü'l-Amare'deki kuvvetlerine gönderilecek desteğe yoğunlaşma fırsatı buldular.

Kuşatma uzadıkça harp edenler de zaman zaman düşmanlığı bir kenara bıraktılar. Bilhassa şiddetli bir yağışın ardından, soğuktan buz kesmiş olan Tommy'ler her yerde hazır ve nazır Türk top ateşi tehdidini unutarak, futbol maçı oynayarak ısınmak için su basmış olan siperlerinden çıktılar. Rahip Spooner'ın iddiasına göre, "Türk keskin nişancıları oyunla o kadar ilgilendiler ki, nişan almayı bırakıp oyunu izlediler" ta ki Britanyalılar oyunu bitirene kadar. Spooner'ın anekdotlarından biri de siperler arasında nadiren yaşanan şakalaşmalardan biriyle ilgiliydi. Siper kazmak için çok çalışan bir Türk askeri küreğini ara ara, "Senin için Britanyalı" dercesine Britanya hatlarına doğru sallıyordu. Türk'ün birkaç kez salladığını gören bir Britanyalı asker tüfeğine sarıldı ve küreğe mermi sürdü. "Bir süreliğine çalışmak yoktu" diye anlatıyordu Spooner "yavaşça ve yorgun bir biçimde, küreğin başına bir sargı geçirildiğinde!"[13]

Savaş sırasında yaşanan bu tür kaytarmalar Osmanlıların Kut kuşatmasını sıkılaştırma yönündeki amansız çabalarının bir istisnasıydı. 1916 yılının Şubat ayı ortasında bir sabah gökyüzünde alçak uçuş yaparak dolanan tek kanatlı bir Fokker uçağı Kut'taki bıkkın askerlerin ve kent halkının dikkatini epeyce çekti. "Açıkçası o kadar hızlı bir makineydi ki, herkesin ilgisini çekti" diye anlatıyordu Binbaşı Alex Anderson. "Kentin güneyinde dolandı ve daha sonra yeniden kuzeybatıya yönelince, bir an güneşte parlayan bir şey bıraktığı görüldü – aslında bunun gibi dört şey bıraktı ve ilgi arttı." Uçak bu ana kadar sadece hava keşfi için kullanılmıştı. Böylece Kut halkı ilk kez bir hava bombardımanına tanık olmuştu.

Tahrip gücü yüksek bombalar yere çarptığında, askerler nasıl karşılık vereceklerini şaşırdılar. İlk saldırıda bir top parçalandı ve nöbetçiler siperleri-

13 Rahip Spooner 26 Ocak'taki futbol maçının hikâyesinden ve 1 Şubat 1916'daki sarılı kürek öyküsünden bahsetti.

ne gömüldü. Köydeki bir ev isabet aldı, fakat ne şaşırtıcıdır ki içerideki hiç kimse ölmedi. O günden itibaren tek kanatlı uçaklar (Britanyalılar pilotların Alman olduğunu varsaydıkları için bunlara "Fritz" adını veriyorlardı) Kut'a düzenli olarak hava saldırıları düzenlediler ve 45 kilo ağırlığa kadar tahrip gücü yüksek bombalar bıraktılar. Fritz'in bombalarından biri kapalı çarşıdaki Britanya hastanesini vurdu ve on sekiz kişiyi öldürüp, otuz kişiyi yaraladı. Hava bombardımanı Kut kuşatmasının daha da sıkılaştırılmasını sağladı.[14]

Haftalarca süren amansız top ateşinin ardından, 18 Şubat'ta Kut'un üzerine sıradışı bir sessizlik çöktü. Önce şaşıran Britanyalılar, ateşkesin yeni bir taarruzun habercisi olmasından korkuyorlardı. Ne var ki ertesi gün fark ettiler ki, savaş halinin durması Osmanlıların Erzurum'un düştüğünü öğrenince yaşadıkları sarsıntıdan kaynaklanıyordu.

Kafkasya'daki Rus Kurmay Başkanı General Nikolai Yudenich, İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu'dan çekilmesinin ardından yeniden asker intikallerinin kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Enver'in Osmanlı Üçüncü Ordusu'nu yeniden kurma fırsatı bulacağını öngörüyordu. Osmanlı Kafkasya sınırını koruyan on bir tümenin tamamı personel açısından yetersizdi ve bu tümenler yüzlerce kilometre uzunluğundaki dağlık araziyi korumak zorundaydı. Yudenich Osmanlılar hâlâ zayıfken vurmaya ve Enver takviye etme şansı bulamadan Üçüncü Ordu'yu imha etmeye karar verdi.

General Yudenich harekâtını büyük gizlilik içinde planlamaya başladı. Subaylarıyla sadece bilmeleri gereken az sayıda ayrıntıyı paylaşıyor ve askerlerini belirsizlik içinde bırakıyordu. Hem kendi askerlerinin hem de Osmanlıların dikkatini dağıtmak için, Doğu Ortodoks takvimine göre 7-14 Ocak 1916'ya denk gelen Rus Noel ve yeni yıl tatillerini rahatça kutlama sözü verdi. Ayrıca Osmanlı istihbaratını daha da şaşırtmak için, Rusların İran'ı istila etmeyi planladığına dair söylentiler yaydı. Bu dezenformasyon harekâtı işe yaradı; Osmanlılar kış konusunda rahatladılar, çünkü Rusların, takviye gelmesini umdukları ilkbahardan önce saldırıya geçmeye çalışmayacaklarına eminlerdi. Hiç şüphesiz Türk komutanlar tıpkı kendileri gibi, Rusların da Aralık 1914'teki Sarıkamış deneyiminin ardından Kafkasya'nın karakışında savaşmaktan hoşlanmayacaklarına inanıyorlardı.[15]

---

14 IWM, Binbaşı Alex Anderson'ın kişisel belgeleri, Documents 9724, s. 57-59; Anderson ilk hava bombardımanına ilişkin anlatısında, pilotun "zaten Fritz olarak bilindiğini" belirtti; hastanenin bombalanmasına ilişkin anlattıkları için bkz. s. 74-75. Ayrıca bkz. Rahip Spooner'un günlüğü, 18 Mart tarihli madde; burada zayiatları belirttikten sonra, sadece "berbat manzaralar" yazdı.

15 Erzurum'un Ruslar tarafından fethi konusunda bkz. W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 320-372; Michael Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and*

Oysa Ruslar Enver'in kötü planlanmış Sarıkamış harekâtından gerekli dersleri çıkarmışlardı. Yudenich savaş hazırlıklarının bir parçası olarak, piyadeleri için kış üniformaları sipariş etti. Tüm askerler için kürk paltolar, astarlı pantolonlar, keçeli çizmeler, kalın gömlekler, sıcak tutan eldivenler ve kepler istendi. Hatta çorak Kafkas dağlarında çok sayıda Osmanlı askerini öldürmüş olan soğuktan korunmaları için, tüm askerlere iki kısa kütükle dağıtılabilecek çıra istedi. Şu da önemli ki, Yudenich karakışın ortasında hiçbir şeyden şüphelenmeyen bir düşmanı şaşırtmanın ne kadar kolay olduğunu görmüştü. Daha önce Enver Sarıkamış'ta Rusları hazırlıksız yakalamış ve bu sırada yaşanan panik sırasında onları neredeyse teslim olmak zorunda bırakmıştı. Yudenich dikkatli bir hazırlık ve tam bir gizlilik sayesinde, Osmanlıların daha önce başaramadığı şeyi başarmayı umuyordu.

Ruslar 10 Ocak 1916'da istilayı başlattıklarında savaş Köprüköy'e üçüncü kez gelmiş oldu. Osmanlılar Kasım 1914'te savaşın ilk günlerinde çarın buradaki kuvvetlerini püskürtmüşlerdi ve daha sonra Ocak 1915'teki başarısız Sarıkamış girişiminden sonra geri çekilen yenik Üçüncü Ordu burada toplanmıştı. Aras Nehri üzerindeki stratejik kent, Erzurum'un doğu kapısını koruyordu. Yudenich Osmanlı askerlerinin Köprüköy civarına yığılması nedeniyle, harekâtını 10 Ocak'ta kentin kuzeyine düzenlediği bir şaşırtma saldırısıyla başlattı ve hemen bunun ardından 12 Ocak'ta Aras boyunca ikinci bir şaşırtma taarruzu daha gerçekleştirdi. Osmanlılar kararlılıkla karşı koydular ve Köprüköy civarındaki dokuz tümenden beşini Rusları püskürtmek için ayırdılar. Fakat bu Köprüköy'deki kuvvetlerini sadece dört tümene düşürdü ve Rus general de ana taarruzunu 14 Ocak'ta burada başlattı. Türkler kararlı bir savunma oluşturdular, fakat etrafları sarılınca, Osmanlı garnizonu 16 Ocak gecesi Köprüköy'den çekildi. Rus askerleri ertesi gün kenti işgal etti.

Köprüköy'deki yenilgi Osmanlı Üçüncü Ordusu'nda büyük kayba neden oldu. Kafkasya sınırında başlangıçtaki 65.000 kişilik kuvvetten sadece 40.000 kişi Erzurum'a çekilmeyi tamamladı. Yine de son çare olarak Osmanlıların ele geçirilemez olduğuna inandıkları mevzilere başvurdular. Erzurum kentini çevreleyen iki halka tahkimat –toplamda on beş kale ve batarya– vardı ve bu tahkimatlar kenti doğudan koruyordu. Bunun yanı sıra, Enver Ocak ortasında Üçüncü Ordu'yu takviye etmek için Çanakkale Boğazı'ndan yedi tümen göndermişti. Erzurum'a gelecek ilk birlikler Mart başında bekleniyordu. Osmanlılar Rus Kafkas Ordusu'nu ilkbaharda püskürte-

Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918 (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 134-139; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), s. 191-193; Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 120-137.

ceklerine eminlerdi. Ruslar ise Üçüncü Ordu takviye edilmeden önce Erzurum'u almaya kararlılardı.[16]

Yudenich güçlü Osmanlı mevzilerine alelacele çullanmak yerine, Erzurum'a yönelik taarruzu dikkatle hazırladı. Motorlu araçların topları cepheye nakledebilmesi için Köprüköy'den itibaren yolların genişletilmesini emretti. Rus demiryolu Sarıkamış'tan, savaş öncesinde Türk sınırını oluşturan Karaurgan'a kadar uzatıldı. Kafkas cephesinde ilk kez hava keşfi gerçekleştirmek üzere Sibirya Hava Filosu gönderildi. Bu hazırlıklar sürerken, Yudenich ve subayları taarruz planlarına son şeklini verdiler.

Osmanlı savunması Erzurum'u Köprüköy yönünden gelebilecek bir saldırıya karşı korumak üzere inşa edilmişti. Yudenich ve subayları bir cephe taarruzunu zorlamaya çalışıp ağır kayıplar vermektense, Erzurum'un kuzeyindeki dağlık araziye yoğunlaşmaya karar verdiler; Osmanlılar bu bölgenin zorlu topografyasına güvendikleri için burada çok az tahkimata sahiplerdi. Kuzeydoğudaki dört tahkimatı ele geçirmek kuzeyden Erzurum'a giden yolu açacaktı.

Ruslar 11 Şubat'ta top barajı ateşiyle taarruza başladılar ve ardından Erzurum civarındaki bölgeyi koruyan en kuzeydeki müstahkem mevkilerden ikisine gece saldırıları düzenlediler. Dalangöz'deki müstahkem mevkie düzenlenen saldırıya komuta eden Ermeni subay Albay Pirumyan, saatler süren göğüs göğüse şiddetli muharebenin ardından burayı aldı. Ruslar ertesi gün de taarruzlarını sürdürdüler ve Osmanlıların çeper müstahkem mevkilerini teker teker vurdular. Savunma kuvvetleri kente çekilmek üzere mevzilerini terk etmeye başladılar. 15 Şubat'a gelindiğinde Rus hava keşif uçakları Erzurum içerisinde yoğun bir hareketin olduğunu ve yük trenlerinin batıya doğru harekete geçtiğini bildirdi. Rus taarruzuyla yaşanan şokun ardından Erzurum civarındaki savunmanın çöktüğü ve Osmanlıların tamamıyla geri çekildiği açıktı.

16 Şubat sabahı bir Kazak süvari alayı Erzurum'da dörtnala gidiyordu. Bu an, hem batı hem de doğu cephelerinde on sekiz ay süren durağan siper savaşının ve feci kayıpların ardından Rusların ve müttefiklerinin ilgisine mazhar oldu. En azından burada, at sırtındaki askerlerin düşmanı alelacele geri çekilmeye zorlamasıyla, bir ihtişam anı yakalandı. Rus kuvvetleri bir zamanlar gurur duyulan kale-kente yığılınca, 5.000 Osmanlı askerini esir aldılar. Buna bir de 10.000 zayiat ve belki 10.000 firari eklenince, Üçüncü Ordu'nun mevcudu savaşmaya hazır sadece 25.000 kişiye düştü. Yudenich tam bir ba-

16 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 342. Osmanlıların Köprüköy'deki kayıplarının "neredeyse 15.000 ölü" yaralı veya soğuktan donma vakasının yanı sıra, 5.000 esir ve "yaklaşık aynı sayıda firari" veya toplamda 25.000 olduğunu iddia eder. Rusların kayıpları da ağırdı: 10.000 ölü ve yaralı ve donarak hastanelik olan 2.000 kişi.

şarı elde etmişti. Üçüncü Ordu'yu imha etmiş ve Osmanlı takviyeleri Kafkas cephesine ulaşmaya zaman bulamadan çok önce, Rus fethini Türk topraklarının içlerine yaymıştı.

Rus Kafkas Ordusu, fetihlerini yaymak için Osmanlıların düzensizliğinden istifade etti ve 16 Şubat ile 3 Mart arasında Van Gölü yakınlarındaki Bitlis ve Muş'u aldı. 8 Mart'ta Karadeniz'in Rize Limanı ele geçirilirken, 18 Nisan'da Trabzon düştü. Türk takviyeleri nihayet Doğu Anadolu'ya ulaştığında, Osmanlı mevziini tam bir karmaşa içinde buldular.

Erzurum'un düştüğü haberi kendilerine ulaştığında, Mezopotamya'daki Osmanlı askerlerinin o şokla bir günlük sessizliğe bürünmeleri pek de şaşırtıcı değildi. Savaşta o ana kadar yaşamış oldukları en büyük toprak kaybıyla kendilerine gelen Osmanlılar, Kut'ta zafer kazanmak için daha fazla gayret gösterdiler. Türkler Britanya destek kuvvetine ne zaman engel olsalar, Fransızca olarak büyük yazılarla şöyle yazdılar: "Kut bozguna uğradı. Eve dönme zamanı!" Bunun altında kalmayan Britanyalılar ise kendi işaretleriyle şöyle karşılık verdiler: "Bedeli Erzurum mu? Arkanızı kollayın!"[17]

Şubat ayı boyunca Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'ne katılmak üzere Fransa'dan Basra'ya dalgalar halinde takviye gönderildi. Takviyeler parça parça ulaştı; askerler nakliye sürecinin hızlandırılması amacıyla toplar veya atlardan çoğunlukla ayrıldı. Rıhtımlardaki karışıklık Basra'yı tıkanma noktasına dönüştürdü; birlikler cepheye gitmek üzere yola çıkmadan önce, topları ve atları ayrılırken haftalarca burada tutuldu. Nehir ulaşımı araçlarının yetersizliği, askerlerin çoğunun Basra'dan Kut yakınlarındaki cephe hattına üç yüz yirmi kilometre yürümesi anlamına geliyordu. Böylece Mezopotamya'daki Britanya destek kuvvetinin komutanı General Aylmer, azalmış olan saflarını takviye etmek üzere kendisine vaat edilmiş olan iki tümeni aldı – fakat Türk kuvvetleri karşısında sayısal üstünlüğe erişmelerini sağlamayacak kadar yavaş ve istikrarsızlardı.

Aylmer zor bir kararla karşı karşıya kaldı. Onun tercihi, Osmanlılarla çarpışmaya girmeden önce tüm takviyelerin ulaşmasını beklemesiydi. Ne var ki geçen her hafta yeni Osmanlı askerleri Altıncı Ordu'yu takviye edilirken, Kut'taki Townshend ve askerleri yiyecek ve ilaç sıkıntısı nedeniyle giderek zayıflıyor ve hastalanıyordu. Aylmer'in ikilemi nispi güç dengesi hakkındaki yetersiz bilgilere dayanarak en uygun anı seçmekti. O da Mart 1916 başlarında taarruza yeniden başlamayı seçti, çünkü kuşatma üçüncü ayına girmişti. Aylmer, Dicle üzerinde bıraktığı yerden başlamak yerine, Kut'un güneyinde Şattülhay Kanalı'na doğru karayoluyla cesur bir sürpriz taarruz önerdi. He-

17 Younghusband, *Forty Years a Soldier*, s. 297.

defi, Osmanlıların Kut'tan önceki son büyük savunma noktası olan Düceyle tabyasıydı.

Aylmer hayati önemdeki baskın unsurunu muhafaza edebilmek amacıyla, Düceyle'ye gün ağarırken baskın yapabilmek için askerlerinin geceleyin yürümesini önerdi. Gözetleme noktasının ele geçirilmesiyle birlikte, Townshend'in kuvvetlerinin Dicle boyunca Kut'un güney bölgelerinden destek koluyla birleşmesi için güvenli bir geçit açmayı umuyordu. Aylmer'in askerleri plana uyarsa, gerçekten de başarılı olabilirlerdi, çünkü Düceyle'deki Türk hatları Dicle Kolordusu'nun muharebe için yola çıktığı 7 Mart gecesi neredeyse terk edilmişti.

Fakat karanlıkta engebeli ve iyi bilinmeyen yollardan geçerek yolunu kaybeden Britanya kolları gece yürüyüşleri sırasında geciktiler. 8 Mart'ta güneş doğarken saldırı kuvvetleri Düceyle tabyasından hâlâ 3.650 km uzaktaydılar. Britanyalı komutanlar, Osmanlıların, kendi kollarının sabahın ilk ışığında düz araziye ulaştığını görmüş olduklarını varsaydılar. Kuvvetlerinin baskın unsurunu yitirdiğini düşünen Aylmer, askerlerinin Osmanlı hatlarından açılan top ateşine maruz kalmasından korkuyordu. Britanyalı komutan Düceyle'deki Türk siperlerinin boş olduğunu ve Osmanlıların bir saldırıyı püskürtemeyecek kadar hazırlıksız olduğunu fark etmedi.

Aylmer yaşadığı acı deneyim dolayısıyla, düz arazide iyi siper almış olan Osmanlı hatlarına saldırırken ne kadar çok kayıp verebileceğini biliyordu. Subaylarına askerlerini zapt etmelerini ve askerlerine saldırı emri vermeden önce, Türk toplarını susturmak için Osmanlı mevzilerini yoğun top bombardımanına tutmalarını emretti. Britanyalı topçular sabah saat 7'de ateş açtılar ve bombardımana üç saat boyunca devam ettiler. Yoğun yaylım ateşi, askerlerini düşman ateşinden korumak yerine, Osmanlı komutanlarını yakındaki taarruz konusunda uyardı ve Düceyle'ye asker yığdılar. Britanyalılara muharebeye girmeleri emredildiğinde, Düceyle'deki boş siperler doldurulmuştu.

Ali İhsan Bey Kut'un güneyindeki Osmanlı kuvvetlerinin komutanıydı. Şubat 1915'te Kafkasya'dan gelmiş ve Mezopotamya'daki ilk ayını askerlerine bu yabancı çevrede savaşabilmeleri için talim yaptırarak geçirmişti. 7 Mart'ta sıradışı bir düşman faaliyetinin varlığıyla ilgili bir rapor almamış ve yatmaya gitmişti. Ertesi sabahın erken saatlerinde ilk olarak Britanya taarruzu konusunda uyarıldı; taburundaki subaylarından biri ona yoğun yaylım ateşini haber verdi.

Ali İhsan durumun vahametini anlayınca, dağ topçu ve makineli tüfek bölüklerinin komutanlarıyla görüştü. Onlara harita üzerinde Britanya kuvvetlerinin konumunu gösterdi. "Onlara düşman topçusuna karşılık vermelerini ve [Türk hatlarına doğru] yürüyen tüm düşman askerlerine ateş açmalarını söyledim." Daha sonra Irak'tan gelen erlerden oluşan ve "disiplin, düzen ve

eğitim"lerinden şüphe duyduğu bir birlik olan Osmanlı 35. Tümeni komutanına emirlerini verdi. Onlara Düceyle'nin kuzeyindeki tepeleri korumak için son kişi kalıncaya kadar savaşmaları talimatı verildi. "Onlara kaçmaya çalışan herkesi idam edeceğimi söyledim ve Kafkasya cephesindeki namımı bildikleri için hepsi bana inandı." Güvendiği Anadolulu askerlerini tabyanın merkezine yerleştirdi, onların hattı koruyacağına emindi.[18]

Britanya'nın topçusu yoğun yaylım ateşine devam ederken, Ali İhsan Bey komutası altındaki tüm birlikleri Düceyle'ye gönderdi. "Düşman, topçuları üzerimize ateş açarken, piyadesini ileri gönderemiyordu" diye yazdı Osmanlı komutanı. "Bu hatadan faydalandık ve tüm askerlerimiz Britanya'nın askerleri piyade saldırısını başlatmadan önce tabyaya ulaşmayı başardı." Askerlerini mevzie göndermesi için kendisine üç saat verdikleri için Britanyalı generallere şükranlarını sunuyordu.

Birliği Mezopotamya'ya konuşlandırılmış olan Gelibolulu eski asker Abidin Ege, Britanya piyadesi saldırmaya başladığı sırada Osmanlı cephe hattındaydı. Binlerce İngiliz ve Hint askerinin düzlüğü geçmesini izledi; saldırı halindeki bu kadar çok askeri tek bir taburla nasıl durdurabileceğini merak ediyordu. "Düşmanla aramızdaki mesafe sadece 800 metreydi. İki taraf da ateş etmeye başlayınca muharebe de başladı. Düşman bize ulaşmak için elinden geleni yapıyordu, fakat ateşimizin harareti altında kuvvetleri eriyordu." Türklerin kayıpları da artıyordu – Ege etrafındakilerin "şehit" düştüğünü yazdı. Yine de öğleden sonra takviye gelene kadar dayanmayı başardılar. Akşam saatlerine gelindiğinde Britanyalılar artık saldırı düzenleyemiyorlardı ve geri çekildiler. "Düşman karşısında mutlak bir zafer kazandık," diye övündü Ege, "fakat taburumuzun yarısını kaybettik."[19]

Türkler tarafından Sabis Tepe Muharebesi olarak bilinen Düceyle taarruzu Osmanlılar açısından hayati öneme sahip bir zaferdi. Britanya'nın kayıpları Osmanlılarınkinden neredeyse üç kat fazlaydı. Osmanlıların elde ettiği zaferin büyüklüğü Türklerin moralini oldukça artırdı ve Britanyalıların, Kut'ta bulunan Townshend'e ve giderek zayıflayan ordusuna destek verme umutlarını kesti. Bu umutsuzluk hiçbir yerde Kut'takinden daha keskin yaşanmadı. "Ağır toplarımızın 3 gün 3 gece neredeyse hiç susmadan ateşlendiğini ve giderek yaklaştıklarını duyduktan sonra –buradaki kuvvetler dışarıya fırlamaya hazırdı– köprü çıkışa hazırdı vs." diye yazdı Rahip Spooner günlüğüne, "Destek Kuvvetimizin yine başarısız olduğunu bilmek dayanılmazdı."[20]

---

18 Ali İhsan Bey daha sonra soyadı olarak Düceyle'nin Türkçe ismini (Sabis Tepe) alacaktı. Ali İhsan Sâbis, *Birinci Dünya Harbi* (İstanbul: Nehir Yayınları, 2002), s. 3:121-127.

19 Abidin Ege, *Harp Günlükleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), s. 275-278.

20 Osmanlıların 1.285 kaybına karşılık, Britanya 3,474 zayiat verdi. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:525.

Osmanlı komutanı Halil Bey savunma kuvvetlerinin moralinin çökmesinden istifade etmeye çalıştı. Halil 10 Mart'ta General Townshend'e bir ulak gönderdi ve onu teslim olmaya çağırdı. "Askerî görevinizi kahramanca yerine getirdiniz," diye Fransızca yazdı Halil. "Bu andan itibaren destek almanıza ihtimal yok. Firarilerinize dayanarak, yiyeceğinizin olmadığına ve askerleriniz arasında hastalıkların yayıldığına inanıyorum. Kut'taki direnişinize devam etmekte serbestsiniz veya giderek büyümekte olan kuvvetlerime teslim olabilirsiniz." Townshend Halil'in teklifini reddetti, fakat bu teklif onu düşündürdü. Kut'taki Britanyalı komutan, Londra'ya gönderdiği raporunda, yiyecek stoklarının neredeyse tükeneceği 17 Nisan'a kadar destek gönderilmesi konusunda herhangi bir şüphe varsa, Türklerle müzakereye girişmek için izin istedi.[21]

Mezopotamya'daki kasvet Whitehall'e de yayıldı. Gelibolu'daki küçük düşürücü geri çekilmeden sadece üç ay sonra Britanyalılar Irak'ta feci bir yenilgiyle karşı karşıyaydı. Savaş Komitesi artık sadece Townshend ve askerlerinin rahatı için değil, Britanya'nın daha genel olarak Müslüman dünyadaki konumu için endişeleniyordu. Britanya hükümeti Osmanlıların elde ettiği zaferlerin Hindistan ve Arap dünyasında Panislâmcı ayaklanmaları kışkırtmasından korkuyordu. Britanya kabinesi böyle bir felaketin önüne geçebilmek için en gerçek dışı planları bile dikkate almaya hazırdı.

Lord Kitchener, Townshend ve askerlerinin bırakılmasını sağlamak için iki tedbir önerdi; bu tedbirlerden her biri diğerinden daha olasılık dışı görünüyordu. Belki de Orta Fırat'ta Osmanlı yönetimine karşı başlatılan –Necef, Kerbela gibi Şii türbe şehirlerinde ve bunların çevresinde– halk ayaklanmalarından ilham alan Kitchener, Türk hatlarının ardında karışıklık yaratmak için Osmanlılara karşı kitlesel başkaldırılar başlatmak amacıyla provokatör ajanların gönderilmesini teklif etti. Şayet bu tür bir hareket yeterince büyürse, Halil Bey içerideki bir isyanı bastırmak için Kut'tan o bölgelere asker konuşlandırmak zorunda kalabilir ve bu da Türk hatlarını destek kuvvetinin ilerlemesine imkân verecek kadar zayıflatabilirdi.

Kitchener'in ikinci planı daha derme çatmaydı. Türk memurlarının yolsuzluğa eğilimli olduğuna inandığı için, Townshend'in tüm kuvvetleriyle birlikte Kut'tan çekilmesine göz yumması için kıdemli bir Osmanlı subayına büyük bir rüşvet verilmesini teklif etti. Kitchener Kahire Askerî İstihbarat Ofisi'ndeki Britanyalı yetkililerden bu görev –hem bir halk ayaklanması başlatmak hem de bir Osmanlı subayına rüşvet vermek– için kendisine en iyi adamlarını vermelerini istedi. Daha üst düzeydeki subayların hiçbiri ek-

21 Russell Braddon, *The Siege* (New York: Viking, 1969), s. 207-208.

sik planlanmış bu tür bir görevde şöhretini tehlikeye atmak istemeyince, görev düşük rütbeli bir istihbarat subayı olan Yüzbaşı T.E. Lawrence'a kaldı. Lawrence Arapça konuşuyordu, Mısır'daki Britanya esir kamplarında tutulan Osmanlı ordusunun Arap subaylarıyla –Cafer el-Askeri ve Nuri es-Said gibi– yoğun irtibat halindeydi ve bu derece ihtimal dışı görülen bir görevi başarabileceğine inanacak kadar özgüvene sahipti.[22]

Lawrence 22 Mart'ta Mısır'dan gemiyle yola çıktı ve 5 Nisan'da Basra'ya ulaştı. Yeni komutanı General Sir G.F. Gorringe'in komutasında olan destek kolu, Osmanlı hatlarını yarmak için, önceki girişimlerden daha başarılı olmayacak yeni bir denemeye girişmek üzereydi. Lawrence Kut'a gönderilecek destek üzerinde bir etkisi olacaksa, bir Arap isyanı başlatmak için çok az zamanı olduğunu biliyordu. Irak'ta bulunan Sir Percy Cox ve Gertrude Bell gibi Britanyalı istihbarat subaylarıyla yaptığı kısa görüşmelerin ardından, Basra'daki etkili Arapçılarla toplantılar ayarladı. İlk randevusu Süleyman Feyzi ileydi.

Tanınmış bir Arapçı ve daha önce Basra'dan Osmanlı parlamentosu üyesi olan Süleyman Feyzi, Basra'nın önde gelen siyasi isimlerinden biri olan el-Seyyid Talib en-Nakib ile yakından çalışmış ve Ekim ve Kasım 1914'te Osmanlı savaş girişimi için İbn Suud'un desteğini almayı amaçlayan fakat kötü sonuçlanan görevinde Seyyid Talib'e eşlik etmişti. Seyyid Talib'e Britanyalılara teslim olduğu ve Hindistan'a sürüldüğü Kuveyt'e kadar eşlik eden Feyzi, Britanya işgali altında yaşamak üzere Basra'ya döndü. Osmanlı dünyasından ve eski Arapçı arkadaşları ve meslektaşlarından kopan Feyzi kendisine küçük bir iş kurdu ve siyasete sırtını döndü.[23]

Lawrence Irak'a gitmek üzere yola çıkmadan önce, Nuri es-Said ve Arapçı siyasi eğilimleriyle tanınan Kahire'deki diğer Osmanlı esirleriyle bir araya gelmişti. Lawrence gizli Arapçı cemiyet el-Ahd'ın üyelerinden Irak'ta görüşmesi gereken kişileri önermelerini istediğinde, hepsi Feyzi'den övgüyle söz etti. Lawrence bunu kaydetti. İki adam bir araya geldiğinde, Lawrence önceden epeyce bilgilendirilmişti.

Lawrence, Feyzi ile Britanya askerî istihbaratının Basra'daki bürolarında buluşma ayarladı. Iraklılar Britanyalının yakışıklılığına ve ağır bir Kahire aksanıyla konuştuğu akıcı Arapçasına vuruldular. Fakat Lawrence'ın söylediği her şey Feyzi'yi rahatsız etti. İngiliz asker, Iraklı Arapçılar hakkında Feyzi'nin huzurunu kaçıracak kadar çok şey biliyordu.[24]

---

22 Lawrence'ın Mezopotamya'daki görevi konusunda bkz. Jeremy Wilson, *Lawrence of Arabia: The Authorized Biography of T. E. Lawrence* (Londra: Heinemann, 1989), s. 253-278; Townshend, *When God Made Hell*, s. 250-253.

23 Süleyman Feyzi'nin ve Seyyid Talib'in savaş öncesindeki çabaları 4. Bölüm'de anlatıldı.

24 Süleyman Feyzi, T. E. Lawrence ile buluşmasını anılarında iki adam arasında bir konuşma olarak, ayrıntılarıyla anlattı: *Mudhakkirat Sulayman Faydi* [Süleyman Feyzi'nin Anıları] (Londra: Saqi Books, 1998), s. 221-242.

"Sorduğum için affedin," diyerek cesurca konuştu Feyzi, "fakat daha önce tanıştık mı? Eğer tanıştıysak, hatırlayamadım."

"Hayır, daha önce tanışmadık, fakat siz ve faaliyetleriniz hakkında her şeyi biliyorum" diye yanıt verdi Lawrence.

"Beni nereden tanıyorsunuz ve faaliyetler derken neyden bahsediyorsunuz?" diyerek kaçamak bir cevap verdi Feyzi, şaşırmıştı. Fakat Lawrence Kahire'deki Osmanlı savaş esirleri arasındaki Arapçı bağlantılarından bahsedince, Feyzi bu İngiliz adamın, geçmişi hakkında bu kadar çok şeyi nereden bildiğini anladı.

Lawrence sonunda sadede geldi. Ona göre, Araplar Türk yönetiminden bağımsızlıklarını kazanmak istiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'yla savaşta olan Britanyalılar da, bu savaşta Osmanlılar karşısındaki hedeflerine ulaşabilmek için Arapların bağımsızlıklarını kazanmalarına yardım etmek istiyorlardı. Britanya hükümeti Irak'ta Osmanlılara karşı bir halk ayaklanmasına imkân sağlamak için top ve altın sağlamaya hazırdı. "Ve yeteneklerinize olan güvenim nedeniyle," diye bitirdi Lawrence, "bu isyanı sizin örgütlemenizi istiyorum."

Feyzi donakaldı. "Bu zorlu görevi üstlenmemi isteyerek tamamen yanılıyorsunuz, sir. Basra'da hiçbir etkim yok, aşiret bağım da yok. Hiç kimse böyle birinin peşinden gitmez." Feyzi, sürgündeki Seyyid Talib'in bu iş için çok daha iyi bir aday olacağını söyledi. Ne var ki Britanya hükümetinin, tehlikeli bir milliyetçi olarak gördüğü Talib'i serbest bırakmaya asla razı olmayacağını bilen Lawrence bu öneriyi reddetti. Bunun yanı sıra, Lawrence'ın elinde Irak'taki bir Arap isyanına öncülük edebilecek potansiyel liderlerin kısa bir listesi vardı. Fakat o, Feyzi'yi davasına kazandırmaya kararlıydı.

Uzun ve samimi bir görüşmenin ardından, Feyzi Lawrence'ın teklifine hâlâ ikna olmamıştı. Lawrence'ın sağlayabildiği tek taviz, Feyzi'nin, Britanyalının teklifi konusundaki nihai kararını vermeden önce görüşlerini dinlemek için, Arapçı bağlantılarından üçüyle –Britanyalılar tarafından Basra'da esir tutulan eski Osmanlı subayları– bir araya gelmeyi kabul etmesiydi. Subaylardan biri Temmuz 1915'te Fırat'ta Britanyalılar tarafından esir alınmış olan Ali Cevdet'ti.

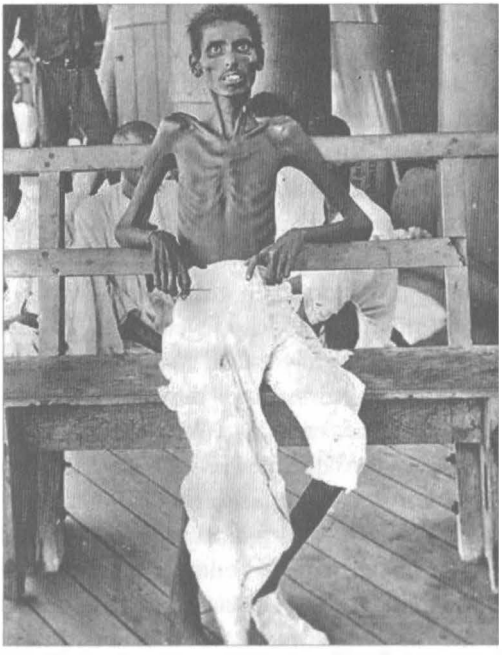
Iraklı Arapçılar birlikte dört saat geçirerek Lawrence'ın olağandışı önerisini –Britanyalıların desteğiyle Osmanlı yönetimine karşı bir aşiret isyanı çıkarmak– tartıştılar. Britanyalılara güvenmek için hiçbir nedenleri yoktu; imparatorluğun Mısır ve Hindistan'daki varlığı, Lawrence'ın, Britanya'nın Irak'ta karşılık beklemeyen bir siyaset izleyeceğine dair iddialarına pek zemin yaratmamıştı. Hatta diğer Araplara –özellikle Bedevi aşiretlere– güvenmek için daha az nedenleri vardı. Cevdet'in Fırat harekâtında Bedevilerin ihanetini bizzat yaşaması, onu Arap aşiret üyelerinin dahil olduğu herhangi bir projede son derece isteksiz bir ortağa dönüştürecekti. Toplantının so-

nunda üç subay, Feyzi'yi Lawrence'ın teklifini çok açık ve net bir şekilde reddetmesi konusunda teşvik ettiler.

Feyzi Lawrence'a nihai ret kararını bildirmek üzere Britanya istihbarat ofisine döndü. İki adam dostane bir şekilde ayrıldı. Lawrence daha sonra buna ilişkin yazdığı bir raporda, "Suleiman Feizi"yi önerilen isyanı yönetmek konusunda "herhangi bir umut bağlamak için fazla gergin" olarak tarif etti. Her ne kadar Lawrence bunu yazılı olarak belirtmediyse de, Feyzi'nin ret kararı Kitchener'in pek mümkün görünmeyen görevlerinden ilkini –Kut kuşatması üzerindeki baskıyı başka yöne çekmek için Osmanlı hatlarının ardında bir Arap isyanı başlatmak– bitirdi. Lawrence cepheye gitmek üzere ertesi gün bir buharlı gemiyle yola çıktı ve bir Osmanlı komutanına en iyi nasıl rüşvet vereceğini düşünmeye başladı.[25]

Aylmer'in Düceyle'deki başarısızlığının ardından General George Gorringe'in komutası altına giren Britanya destek kuvveti 5 Nisan 1916'da Osmanlı mevzilerine yönelik taarruzlarına yeniden başladı. Daha önce Aylmer'in askerlerinin durdurulmuş olduğu Hanna'daki dar geçitten Türkleri püskürttü; Osmanlılar bu taarruzu ancak Sannaiyat'ta, nehrin on iki kilometre yukarısında ağır kayıplar vererek durdurabildiler. Britanyalılar çarpışmalara yeniden başlamadan önce sekiz gün daha beklemek zorunda kaldılar; bu da başarıya olan inancı azalttı.

Kut'taki durum giderek umutsuzlaşıyordu. Kuşatma altındaki askerler ileri düzeyde yetersiz beslenme işaretleri göstermeye başlıyorlardı. Günlük ekmek tayınları haftalar

Kut kuşatması sırasında hayatta kalanlar arasından zayıf düşen biri. Kuşatmanın son haftalarına kadar dinî gerekçelerle at eti yemeyi reddeden Hindu ve Müslüman askerler açlıktan ölmek üzereydiler. Aşırı zayıflamış olan bu sepoy, Britanyalı ve Osmanlı esirlerinin değişimi sırasında kurtulmuş ve daha sonra fotoğrafı çekilmişti. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 79446.]

25 Wilson, *Lawrence of Arabia*, s. 268.

içerisinde 170 grama düşmüştü ve buna ek olarak günde 453 gram at eti dağıtılıyordu; at etini ise sadece Britanyalı askerler kabul ediyorlardı. "Britanyalı askerler rahatsız ve aşırı zayıflamış görünüyor" diye yazdı Rahip Spooner 9 Nisan'da, "Hint askerleri ise çok daha kötü görünüyor." Destek kuvvetinin Sannaiyat'ta aldığı yenilginin ardından, Townshend ekmek ve et tayınlarını bir kez daha 140 grama düşürdü. Aç Hint askerleri 12 Nisan'a gelindiğinde, hem Hindu hem Müslüman din adamlarının resmî izniyle at eti yemeye başladılar. General Townshend destek kuvvetinin komutanlarına, yiyecek stoklarının 23 Nisan'a kadar tükeneceğini, fakat 29 Nisan'a kadar et sağlamak için yeterli ata sahip olduğunu bildirdi. Fakat bu tarihten sonra yiyecek hiçbir şey kalmayacaktı.

Yeni askerî harekâtlar için zaman kazanmaya çalışan Britanyalılar Kut'a yiyecek ulaştırabilmek amacıyla yenilikçi yöntemler buldular. Hava bombardımanına tanık olan Kut savunmacıları, havadan paraşütle atılan yiyecek yardımını alan ilk kişiler oldular. Bu girişim kötü hava koşulları, ilk uçakların taşıyabilecekleri ağırlık sınırları ve pilotların kötü hedeflemeleri dolayısıyla başarısızlığa mahkûmdu. "Uçaklar tüm gün ikmal maddesi atmaya geliyorlar" diye yazdı Spooner 16 Nisan'da. "Deniz uçakları da var, fakat bu sonuncular kötü 'atıcılar' ve attıkları koliler sık sık Dicle Nehri'ne veya Türk siperlerine gidiyor!" Türk hatlarından izleyen Abidin Ege, her uçağın üç çuval erzak taşıdığını ve uçağın 16 Nisan'da sabahtan akşama kadar teslimat yaptığını belirtti. "Bizim siperlerimize iki çuval un atıldı" diyerek, Spooner'ın "kötü atıcılar" hakkındaki gözlemini teyit etti. Uçaklar o gün 14 teslimat yaptı, fakat toplam 1.135 kilo yiyecek, 13.000 asker ve 6.000 sivil için kişi başına 140 gramdan az yemek demekti. Sadece havadan paraşütle atılanlar Kut'ta kuşatılanları kurtarmaya yetmeyecekti.[26]

Destek kuvveti Kut'a yönelik son bir hamle için seferber oldu. Britanyalıların 17 Nisan'da Bait Isa'daki Osmanlı mevzilerine düzenlediği taarruz Osmanlıların bunaltıcı karşı taarruzuyla püskürtüldü. Abidin Ege, Türk hücumu öncesinde Britanya kuvvetlerinin nasıl "çöktüğünü" anlattı. "Düşman çekiliyor, biz de onları takip ediyoruz. Düşmanın ana siperlerine ulaşana kadar ilerledik." Bait Isa'da durdurulan destek kuvveti, nihai saldırısını 22 Nisan'da gerçekleştirerek, Kut'a yaklaşık yirmi beş kilometre mesafede Sannaiyat'taki Osmanlı hatlarına kanlı bir taarruz düzenledi ve kesin olarak püskürtüldü. O gün akşama doğru iki taraf da yaralılarını kurtarmak için ateşkes yapmak istemişti. Kurtarma harekâtları gün batana kadar sürdü, çünkü Türk ve Britanyalı sedyeciler silah arkadaşlarını kendi hatlarına taşıyorlardı. İki taraf da çarpışma zamanının o an için bittiğini kabul etmiş gibi görünüyordu.

26 Ege, *Harp Günlükleri*, s. 294.

Destek kuvveti, Kut'taki 13.000 askeri kurtarmak için dört ay boyunca girdiği muharebelerde 25.000'den fazla kayıp vermişti. General Gorringe ve subayları harekâtlara 22 Nisan'da son verdi. Bitkin düşmüş ve moralini kaybetmiş olan askerleri daha fazla devam edemiyorlardı.

Britanyalılar zaman kazanmak için son bir umutsuz çabayla, Osmanlı ablukasından geçerek Kut'a yiyecek ve ilaç götürmeye çalışmak amacıyla bir istimbotu çelik levhalarla sağlamlaştırdılar. Kendi zırhı ve 240 ton ikmal maddesiyle –Kut'taki garnizonu üç hafta beslemeye yetecek bir miktar– ağır bir yükün altına giren *Julnar*, akıntıya karşı sadece dokuz buçuk kilometre idare edebilecekti. Mürettebatı gönüllülerden oluşan destek gemisi 24 Nisan gecesi yola çıktı. Kut'taki savunma kuvvetlerine geminin görevi bildirildi ve *Julnar*'ın geçmeyi umduğu nehir kıyıları boyunca Türk siperlerine karşı topçu desteği sağlaması emredildi. Ne var ki gemi Kut'taki topların menziline hiç girmedi. Osmanlılar Dicle Nehri'ne tel çekmişlerdi ve yavaş hareket eden *Julnar* varış noktasına sekiz kilometre kala tıpkı bir balık gibi ağa takıldı.

Binbaşı G.L. Heawood Kut'ta buharlı geminin gelmesini bekleyen topçularla birlikteydi. "Eşlik eden tüfek ve top ateşini duyduk ve gözle görebildik, fakat yaklaşık altı kilometre kuzeyde birdenbire durdu ve en kötüsünü tahmin ediyorduk." Osmanlılar gemiyi ve değerli erzakını ele geçirdiler. Kaptan idam edildi, mürettebat esir alındı ve Kut'un kaderi çizildi.

26 Nisan'da General Townshend'e teslim olma şartları konusunda mutabakata varmak üzere Halil Bey ile müzakerelere girme yetkisi verildi.

Kuşatmaya karşı koyarak geçirdiği aylar artık Türklerle teslim olmayı müzakere edebilecek durumda olmayan General Townshend'i oldukça kötü etkilemişti. "Bedenen ve zihnen hastayım" diye yazdı komutanı General Percy Lake'e. "Benim de sorumluluğum var ve bence müzakereleri siz yürütmelisiniz." Gerçekten de yüksek rütbeli Britanyalı subaylardan hiçbiri Britanya ordusu için eşi benzeri görülmemiş olan bir aşağılanmayla sona ereceği kesin olan görüşmelere bizzat katılmak istemedi. Lake teslimiyetle ellerini kirletmek yerine, Townshend'i Halil ile görüşmeleri yürütmekle görevlendirdi ve ona Kahire Askerî İstihbarat Ofisi'nden Yüzbaşı Lawrence ve gözüpekliğiyle ünlü, parlak bir dilbilimci ve istihbarat subayı olan Yüzbaşı Aubrey Herbert'in hizmetlerini sundu.[27]

Townshend 27 Nisan'da Halil ile yaptığı ilk görüşmede askerlerinin özgürlüğünü para ve ganimetlerle satın almaya çalıştı. Halil İngiliz-Hint askerlerinin şartlı olarak (yani, Osmanlılara karşı silah çekmeme sözü) geri çekilmesine izin verirse, kırk topu teslim edecek ve 1 milyon pound ödeyecek-

27 Alıntılayan, Townshend, *When God Made Hell*, s. 250-253.

ti. Osmanlı komutanı, mali teklifi Enver'e sorması gerektiğini söyledi, fakat kendisinin koşulsuz bir teslimiyeti tercih ettiğini açıkça belirtti. Townshend Kut'a cesareti kırılmış olarak döndü; Enver ve Alman danışmanlarının paradan ziyade topyekün zafer için can attığını biliyordu. "Bu kapıda açlık içinde müzakere etmekten kaynaklanıyor" diye yazdı Lake'e; üstünü müzakereleri devralmaya ikna etmeye çalışıyordu. Ne var ki Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin başkomutanı buna bizzat dahil olmayı reddederek, bir kez daha yüzbaşılar Herbert ve Lawrence'ın hizmetlerini önerdi.

Genç istihbarat subayları Halil Bey'le buluşmak için 29 Nisan'da şafak sökerken yola çıktılar. Beyaz bir bayrakla Türk siperlerine yaklaştılar ve burada saatlerce bekleyerek düşman askerleriyle dostça sohbet ettiler. "Türkler bize madalyalarını gösterdiler; biz ise daha ziyade onlarla boy ölçüşemediğimiz için üzgündük" diye yakınıyordu Herbert. Sonunda Lawrence, Herbert ve üstleri Albay Edward Beach gözleri bağlı bir şekilde Türk siperlerinden geçirilerek Halil'in karargâhına götürüldüler. Beach ve Herbert at sırtında götürüldü; dizinden yaralanmış olan Lawrence ise ata binemedi ve diğerlerinden ayrıldı. Karargâha ulaştığında, Herbert Osmanlı komutanıyla görüşmelere çoktan başlamıştı.[28]

Akıcı bir Fransızca konuşan Herbert, Britanya heyeti adına konuştu. O ve Halil savaştan önce İstanbul'daki Britanya sefaretinde düzenlenen bir baloda zaten tanışmışlardı. "Mevkii için oldukça genç bir adamdı, sanırım otuz beşindeydi ve görüntüsü itibariyle hoş bir adamdı – aslan gibi gözler, düzgün bir çene ve kapan gibi bir ağız" diye yazdı Herbert. Britanyalılar görüşmelere Kut'un Arap nüfusu için merhamet isteyerek başladılar. "Townshend ile birlikte olan Arapların, zayıf insanların her zaman yaptığı şeyi yaptığını söyledim: ... ondan korktukları için, ona hizmetlerini sunmuşlardı." Halil, Kut'un Osmanlı tebaası olan yerli sakinlerinin, Britanya'nın meselesi olmadığını açıkça belirtti. Halil kaygı verici bir şekilde, "idam veya eziyet olmayacağı" konusunda herhangi bir güvence vermeyi reddetti.

Herbert, Townshend'in teslim koşullarını görüşmeye geçmek için Lawrence'ın gelmesini bekledi. Osmanlı komutanı, Britanyalıların Townshend'in Kut'tan çıkışını satın almak için besledikleri umutları kırdı. Beach, hassas rüşvet konusunu açmak için, Herbert'e "Kut'taki sivillerin ve Arapların korunması için seve seve para vereceklerini söylemesi" talimatını verdi. Britanya ordusuyla açıkça işbirliği yaptığını gördüğü Kut halkına yönelik bariz umursamazlığı nedeniyle, Halil "bunu [daha başlamadan] bir kenara attı."

---

28 Scott Anderson, *Lawrence in Arabia* (Londra: Atlantic Books, 2014), s. 176-178. Herbert'in Halil ile yaptığı müzakerelere dair anlattıkları Aubrey Herbert, *Mons, Anzac and Kut* (Londra: Hutchinson, tarih belirtilmemiş [1930]), s. 248-256'dan.

Halil Britanyalılardan bir istekte bulundu. Onlardan Townshend ve adamlarını Bağdat'a nakletmek için gemi sağlamlarını istedi. "Aksi takdirde yürümek zorunda kalacaklar" diyerek izah etti Halil, "bu da onlar için zor olacak." Halil esirler Bağdat'a nakledilir edilmez, nehir gemilerinin Britanyalılara iade edileceğine söz verdi. Herbert ve Lawrence ile İngilizce konuşan Albay Beach, Britanyalıların kendi adamları için yeterli gemiye sahip olmadığını, bu nedenle bunu kabul etmelerinin mümkün olamayacağını ve Herbert'in meseleyi General Lake'e bildireceğini açıklaması gerektiğini söyledi. Hiç şüphesiz Halil veya heyetindekilerden biri Beach'in söylediklerini kavrayabilecek kadar İngilizce anlıyordu. Şayet Britanyalılar hasta ve zor durumdaki askerlerinin emniyetli bir şekilde nakledilmesine bu kadar az ilgi gösteriyorlarsa, Osmanlıların da daha fazlasını ortaya koymaları pek beklenemezdi.

Osmanlı komutanı müzakereler sırasında sadece bir kez aksileşti. Townshend'in erkenden tüm toplarının imha edilmesini emrettiği haberini almıştı. "Halil kızgındı ve bunu gösteriyordu" diye yazdı Herbert. "Townshend'e büyük hayranlık duyduğunu söyledi, fakat topları alamadığı için açıkça hayal kırıklığına uğramıştı." Townshend'den topların Britanya kuvvetlerine karşı kullanılmak üzere düşman ellere geçmesini engellemesi beklenecekti. Ne var ki Townshend, toplarını imha ederek Halil'i bir ganimetten yoksun bırakmış ve böylece Osmanlı komutanını katılaştırmıştı.

Kıdemsiz Britanyalı subaylar, muzaffer Osmanlı komutanıyla pazarlık yapabilecek bir konumda değillerdi. Kitchener'in mali rüşveti reddedilince, Herbert ve Lawrence'ın ellerinde teklif edecek bir şey kalmamıştı. İki gün önce Halil'e rüşvet verme çabası başarısızlıkla sonuçlanan Townshend'in, o sabah koşulsuz bir teslimiyeti kabul ettiğinin farkında değillerdi. Kut Osmanlıların elindeydi; Townshend ve adamları halihazırda savaş esiriydiler. Halil bu çok önemli gelişmelerden hiçbirini Britanyalı misafirlerine açık etmedi. Yüzbaşılar Lawrence ve Herbert'in özel bir yetkiye ve masaya koyacak yeni bir şeye sahip olmadığını anlayan Halil görüşmeyi esneyerek sona erdirdi. "Özür diledi ve yapacak çok işi olduğunu söyledi" diye yazdı günlüğüne Herbert. Halil için olaylı bir gün olmuştu.

Kut'taki aç ve zayıf düşmüş askerler kendilerini esir alacak olanlarla yüz yüze gelmek için 29 Nisan günü öğle vakti toplandılar. "Ve uzun muharebe, bekleme ve umutlanma, tereddüt ve endişe ve açlık dönemi sona erdi" diye yazdı Binbaşı Alex Anderson. "İmkânsız ve akla hayale sığmayan şey gerçekleşmiş ve insan kendini sersemlemiş hissediyordu." Fakat şokla karışık bir ferahlama duygusu da vardı. Kuşatma, amansız top ateşi ve giderek ar-

tan açlıkla geçen 145 günün ardından, Britanyalı ve Hint askerler, çektikleri çilenin sonuna gelmiş olmaktan memnunlardı. Savaş esiri olarak koşullarının, zaten katlanmakta oldukları şeyden daha kötü olamayacağını düşünüyorlardı.

Britanyalılar tarafında yaşanan bunalıma karşılık, Türk hatlarında sevinç vardı. "Herkes sevinç ve mutlulukla gülüyor" diye yazdı 29 Nisan'da günlüğüne, Gelibolu gazisi Abidin Ege. "Bugün 'Kut Bayramı' ilan edildi ve bundan böyle ulusal bir bayram olacak." Osmanlı zaferinin büyüklüğüne hayret ediyordu: Beş general, dört yüz subay ve neredeyse 13.000 er esir alındı. "İngilizler daha önce hiçbir yerde böyle bir yenilgiyle karşılaşmadı." Ege'nin iddiaları son derece doğruydu. Toplamda 13.309 kaybın verildiği Kut, Britanya ordusunun o zamana kadarki en kötü teslimiyetiydi: 277 Britanyalı subay, 204 Hint subayı, 2.592 Britanyalı asker, 6.988 Hint askeri ve 3.248 Hint destek personeli.[29]

29 Nisan öğle vakti Britanyalı ve Hint askerler, Osmanlı askerlerinin gelişini sabırsızlıkla bekliyordu. Öğlen saat bir civarında büyük bir haykırış duyuldu –"Buraya geliyorlar!"– ve herkes görmek için birbiriyle yarıştı. Bir top mevziinden izleyen Topçu Lee "onların kolları"nın tahrip edilmiş Kut tahkimatından yaklaştığını gördü; "karanlık asker kitleleri koşuyor gibi görünüyordu. Henüz bizden uzaklardı ... Bize ulaşma arzularına şaşırdım" diye yazdı Lee. "Kut'a bozuk düzenle koşmalarını engelleyen tek şey subaylarının kesin emirleriydi."

Türk askerleri bu kadar uzun süre çarpışmış oldukları adamlarla dost olmakta hızlıydılar. Sigara içemeyecek kadar zayıflamış olan Tommylere sigaralarını dağıttılar. Topçu Lee kendilerini esir alanlarla iletişim kurmaya çalışmak için elinin altındaki her bir dili kullandı – "biraz 'Cockney' diliyle birlikte, Fransızca, Türkçe, Arapça." Tanıştığı Osmanlıların birçoğu Avustralyalıları arayan Gelibolu gazileriydi. Türk askerleri belki de Anzakların tahliyeden önce siperlerinde bıraktıkları mektuplara cevaben, "başka bir 'küçük savaş' başlatma fikriyle, sömürgelerimizle olan tanışıklıklarını yenilemeye meraklı görünüyorlardı." Subaylar Türk meslektaşlarıyla uzun sohbetlere girdiler. Kraliyet Uçuş Kolordusu Subayı T.R. Wells iki Türk subayıyla akşam saat 7.30'dan gece yarısına kadar sohbet etti ve "son olaylar hakkında ilgi çekici pek çok ayrıntıyı konuştu."[30]

---

29 Ege, *Harp Günlükleri*, s. 307; Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:459. Kut'un düşmesinden önce, Britanya tarihindeki en büyük teslimiyet General Cornwallis'in 7.500'den fazla askerle Yorktown'da (1781) teslim olmasıydı. Townshend'in Kut'ta aldığı yenilgi daha sonra, 1942'de Singapur'un Japonlar tarafından esir alınan 80.000 Britanyalı, Hint ve Avustralyalı askerle birlikte teslim olmasının gölgesinde kaldı.

30 IWM, Binbaşı T. R. Wells'in kişisel belgeleri, Documents 7667, 29 Nisan 1916 tarihli günlük maddesi.

Kuşatmanın sona ermesi Kut'un yerli ahalisine sadece dehşet getirdi. Yüzbaşı Herbert'in korktuğu gibi, Osmanlılar onları tez elden yargılamaya koyuldu. Rahip Spooner, Britanyalılarla işbirliği yaptığından kuşkulanılan pek çok kişinin üç ayaklı sehpalarda asıldığını ve "yavaş yavaş boğularak ölmeye terk edildiğini" bildirdi. "Bu insanlar bizim için tercümanlık yapan ya da Türklerin, çeşitli şekillerde bize yardım ettiğini düşündükleri Yahudiler veya Araplardı. Aralarında Kutü'l-Amare şeyhi ve oğulları da vardı." Topçu Lee, Osmanlıların Kut'a girmesinden sonraki günlerde "Arap kadınların ve çocukların ağlamaları ve korkunç figanlarıyla" dehşete kapıldı. Bir askerin iddiasına göre, Britanyalı askerler dört gün sonra kentten ayrılana kadar, kent sakinlerinin yarısı vurulmuş veya asılmıştı ve "ağaçlarda cesetler sallanıyordu."[31]

Britanyalı ve Osmanlı komutanlar, malul esirlerini değiş tokuş etmek konusunda anlaştılar. Yaklaşık 1.100 hasta ve yaralı Britanyalıya karşılık, benzer sayıda Türk askeri değiş tokuş edildi. Savaş esirlerinin geri kalanına eşyalarını toplamaları ve Bağdat'a gitmek üzere hazırlanmaları söylendi. Rütbesiz askerlerin iki battaniye ve bir yedek çanta almasına izin verilirken, subaylar doksan kiloya kadar çanta ve çadır alabileceklerdi. Değiş tokuş edilmeyerek kalan maluller ve subaylar yolculuk için istimbotlara bindirildi – birçoğu sonu kötü olan *Julnar*'a. Yeterli sayıda gemi olmadığı –ve Britanyalılar nakliye gemisi tedarik etmek konusunda isteksiz davrandıkları– için, rütbesiz askerlerin çoğu Kut'tan Bağdat'taki esaret hayatına gitmek için yüz altmış kilometre yürümek zorunda kaldı.

Türk kumandanı, Britanyalı subayların askerlerine okumaları için emirler kaleme aldı. Birkaç yüz kilometrelik çöl yürüyüşü için hazırlanacak ve mümkün olduğunca az çanta taşıyacaklardı. Geride kalanlara koruma ve nakliye aracı sağlanmayacaktı. Geride kalanlar Bedevi Arapların elinde korkunç bir ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklardı. Topçu Lee'nin hatırladığı kadarıyla, "Bunları dinleyen herkes, bu uzun yolculukta çok zorda kalacağını anladı." Daha sonra subaylar askerlerinden ayrıldılar. Rütbesiz askerler için bu korkunç bir andı. "Yaşlı olanlardan bazıları önümüzden geçerken ağlıyordu" diye yazdı günlüğüne Albay L.S. Bell Syer, "özellikle Rajputana'dan olanlar, Britanyalı subaylardan alındıklarında, bütün olası korunma umutlarından vazgeçtiklerini söylüyorlardı."[32]

İlk Britanyalı esirler Bağdat'a ulaştıklarında, şehri bayram havasında buldular. Talib Muştak o sırada lise öğrencisiydi. Iraklı bir Arap olan Muştak,

---

31 Sivil kayıp sayıları Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:459'dan alındı. Rahip Spooner'ın hikâyesi IWM, "Report Based on the Diary of the Rev. Harold Spooner, April 29th, 1916 to Nov. 1918", Documents 7308'den alındı. Ayrıca bkz. IWM, Yüzbaşı Reynolds Lamont Lecky'nin Günlüğü, Documents 21099, 2 Mayıs 1916 tarihli günlük maddesi.

32 IWM, Yarbay L. S. Bell Syer'in kişisel belgeleri, Documents 7469, 6 Mayıs 1916 tarihli günlük maddesi.

vatanını istilaya karşı savunmak için orduya yazılmaya can atan ateşli bir Osmanlı vatanseveriydi. Britanyalı esirlerin gelişini izlemek için kalabalığa karıştı. "Tüm Iraklılar kutlama yapıyordu" diye hatırlıyordu "ve Bağdat bayraklarla, fenerlerle ve palmiye yapraklarıyla donatıldı." Esirleri taşıyan istimbotların nehir kenarı boyunca bağlanmasını izledi. "Bu gemilerden birine kolayca tırmandım ve daha önce hiçbir husumet beslemedikleri insanlara karşı savaşmış olan bu talihsiz esirleri kendi gözlerimle gördüm." Güvertede gördüğü bir İngiliz çavuşun yanına gitti; "çok sıska ve bitkindi, Kut kentinde aylarca süren kuşatmanın ardından açlığın etkisiyle bedeni bir deri bir kemik kalmıştı." Muştak İngilizce konuşmasa da, çavuşun birkaç kelime Arapça konuştuğunu fark etti.

"Nasılsın?" diye sordu Muştak.

"İyi, iyi," diye Arapça cevapladı İngiliz.

"Türk ordusunu nasıl buldun?" diye devam etti Muştak.

"İngilizler bom ... bom daha güçlü, fakat ekmek yok" diye karşılık verdi adam, bozuk Arapçasıyla.

"Onun ne söylemeye çalıştığını anladım" diye ekliyordu Muştak, "İngilizlerin daha güçlü silahları ve topları vardı, fakat yiyecekleri tükendiği için teslim olmak zorunda kaldılar."[33]

Esirler Bağdat'ta rütbelerine ve etnik kökenlerine göre sınıflandırıldılar. Enver Paşa onları teftiş etmeye geldi ve yakında dilden dile dolaşacak olan bir söz verdi. "Sıkıntılarınız artık son buldu, dostlarım" diyerek zayıf ve aç esirlere güven verdi. "Size Sultanın onur konukları olarak muamele edilecek." Ne var ki çok geçmeden sultanın konukları arasında belirgin ayrımlar yaptığı ortaya çıktı.[34]

Hindistanlı Müslüman subaylar en iyi muameleyi gördüler. Onlar Britanyalı ve Hindu meslektaşlarından ayrıldılar; en rahat yerlerde konaklayacak, iyi yiyecek ve sigaralar alacak ve namaz için şehrin camilerine götürüleceklerdi. "Türkler onlarla ilgileniyor gibiydi" diyerek haklı bir şüpheyle yazdı Albay Bell Syer. Osmanlı ordusunda görev yapmak üzere alınan her bir Britanyalı Hintli subay, sultanın cihadı için bir propaganda zaferiydi.[35]

Buna benzer bir cihat girişimi de sultanın sömürge Müslümanlarını cezbetme çabasını pekiştirmek için Bağdat'a gönderilen Cezayirli erlerden olu-

---

33 Talib Mushtaq, *Awraq ayyami, 1900-1958* [Hayatımdan Sayfalar, 1900-1958] (Beyrut: Dar al-Tali'a, 1968), s. 1:15. Britanyalı çavuşun söylediklerini Arapça alıntıladı: "Al-Inkliz damdam aqwa, lakin khubz maku."

34 Sergeant P. W. Long, *Other Ranks of Kut* (Londra: Williams and Norgate, 1938), s. 34'te alıntılandığı şekliyle; vurgu orijinal metinden.

35 IWM, Yarbay L. S. Bell Syer'in günlüğü, 14 Mayıs 1916 tarihli madde. Ayrıca bkz. Türklerin Hint Müslümanları "kayırdığını" iddia eden Binbaşı T. R. Wells'in belgeleri (8 Mayıs ve 4 Haziran) ve Rahip Spooner'ın günlüğü, 17 Mayıs tarihli madde.

şan taburdu. Bu Kuzey Afrikalı askerler batı cephesinde Fransız ordusunda görev yapmak üzere orduya alınmışlardı. Almanlar tarafından Belçika ve Fransa'da esir alınan Cezayirliler, Berlin yakınlarındaki Zossen-Wünsdorf'ta bulunan ve Halbmondlager (Hilal Kampı) olarak bilinen, sadece Müslümanların tutulduğu savaş esiri kampındaki özel ayrıcalıklardan faydalanmışlardı. Berlin'de Türk subayları tarafından alınan yaklaşık 3.000 Kuzey Afrikalı kendilerini Bağdat'ta buldu ve Britanyalı savaş esirlerinin yakınında kamp kurdu. Büyük Savaş boyunca çok az asker Afrika, Avrupa ve Asya'da hem İtilaf hem de İttifak Devletleri için görev yapmış olan bu Kuzey Afrikalıların deneyimini paylaşabildi.[36]

Ne var ki Bağdat'a gelmeleriyle birlikte, Kuzey Afrikalı askerlerin birçoğu renklerini değiştirme kararını sorguladı. Pek çok Cezayirli Bağdat'taki Amerikan konsolosundan yardım istedi. "Bazıları Sultanın, çok iyi muamele göreceklerine ve 'kâfirlere' karşı savaşacaklarına dair verdiği söz üzerine geldiğini söylerken" diye bildirdi Konsolos Charles Brissel, "diğerleri buraya Almanlar tarafından gönderildiklerini söylüyor. Fakat hepsi de aldatıldığını söylüyor." Amerikan konsolosu, Türk üniforması giyen gönüllüler için, ceplerine biraz para koymak dışında pek bir şey yapamadı. Askerlerin pek çoğu daha sonra İran sınırında Ruslara karşı savaşmaları için gönderildi.[37]

Hintli Müslüman subaylar rütbesiz Kuzey Afrikalı piyadelerden çok daha iyi muamele gördü – ve bu düşünce Osmanlı cihat girişimine yarar sağladı. Ağustos 1916'da Irak'taki yerel basın, sultanın Kut'ta esir alınan yetmiş Hintli Müslüman subaydan oluşan bir grubu kabul ettiğini yazdı. Subayların "Halifenin İmparatorluğuna karşı yürütülen sefer"e zoraki katıldığını iddia eden sultan, kendilerine duyduğu saygının bir işareti olarak kılıçlarını iade etti. "Sultanın bu lütfu onları o kadar etkiledi ki" diye yazdı gazete, "hepsi İmparatorluğa hizmet etme arzularını belirtti." Bu hikâye doğru olsaydı, Osmanlıların Kut'ta esir alınan neredeyse bütün Hintli Müslüman subayları (burada Hindu ve Müslüman sadece 204 Hintli subay esir alınmıştı) orduya almayı başardıkları anlamına gelirdi.[38]

277 Britanyalı subaya iyi muamele edildi ve rütbelerine göre ayrıcalıklar

---

36 "Hilal Kampı" 3. Bölüm'de ele alındı. P. W. Long, *Other Ranks of Kut*, s. 33, "eksiksiz bir Cezayir taburu"nun Bağdat'taki Britanyalı savaş esirlerinin yakınlarında kamp kurduğunu belirtti. Fransız ordusundaki geçmişleri nedeniyle, Long'un anlatımıyla, "bizim dostumuz oldukları-nı iddia ettiler" fakat Britanyalılar "onların tekliflerini kabul etmediler." Kuzey Afrikalılar daha sonra "Türkler adına Ruslara karşı savaşmak için" İran'da görevlendirildiler.

37 NARA, Bağdat, cilt 25, Brissel'in 9 Ağustos 1916 tarihli raporu, Bağdat.

38 29 Temmuz 1332 (11 Ağustos 1916) tarihli *Sada-i İslâm* gazetesinden alınan makale, ABD Bağdat Konsolosluğu, NARA, Bağdat, cilt 25'in belgeleri arasında muhafaza ediliyor. Britanya resmî tarihi, sultanın Britanyalı Müslüman subayları kabul ettiğini ve kılıçlarını geri verdiğini kabul etmekle birlikte, Osmanlıların sultana hizmeti "reddedenleri" tutukladığını iddia etti. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 2:466.

verildi. Osmanlı yetkilileri tarafından her subaya geçimlerini sağlamaya yetecek bir maaş verildi ve alışverişlerini ve yemeklerini yapması için birer hizmetkâr almalarına müsaade edildi. Kalacakları yerler her zaman basit düzeydeydi, fakat subayların başlarının üzerinde çatıları vardı ve az da olsa rahatları yerindeydi. Bağdat'tan Anadolu'da esir tutulacakları yerlere nakledildiklerinde, subaylar trenle, istimbotla ve at sırtında yolculuk yaptılar. Kaçmaya yeltenmeyeceklerine dair şeref sözü vermeleri karşılığında, subaylar tutuldukları kentlerde serbestçe dolaşabiliyorlardı. Evlerinden gelen mektup ve paketleri almalarına bile izin veriliyordu.[39]

Orta Anadolu kenti Yozgat'ta hapis tutulan genç teğmen E.H. Jones Britanyalı subayların esaret günlerini nasıl geçirdiklerini ayrıntılarıyla anlattı. "Temel sorunumuz nasıl zaman geçireceğimizdi" diye yazdı. "Dörtlü hokey turnuvaları ve (Türkler izin verdiğinde) yürüyüş, piknik ve kayak yapıyorduk. İçeride eğlenmek için ise eğlenceli ve ciddi dramlar, melodramlar, komediler ve pantomimler yazıyorduk. Hapiste yapılmış müzik aletlerinden oluşan bir orkestramız, hapiste eğitilmiş erkek-seslerden oluşan bir koromuz ve onlar için şarkı yazacak müzisyenlerimiz vardı."[40]

Britanyalı subaylara yönelik muamele, rütbesiz erlere reva görülen gaddarlıkla tam bir tezat oluşturuyordu. Onların öyküsüne ait çok az belge vardır, çünkü "öteki erat"tan çok azı ölüm yürüyüşlerinden sağ kurtuldu ve öyküsünü anlatabildi. Hayatta kalanlar ise tanık oldukları dehşeti tarif etmekte suskun kaldı. "Bu yürüyüş sırasında askerlerin katlandığı acılara ve korkunç vahşiliklere veya felakete uğramış Ermeni bölgelerinden geçerken tanık olduğumuz berbat sahnelere burada değinmeyeceğim" diye yazdı Topçu Lee, kuşatma hakkındaki anısının sonuç bölümüne. Avustralya Uçuş Kolordusu'ndan Vardiya Çavuşu J. McK. Sloss ise daha açık sözlüydü. "Bizim çocukların dipçik ve kırbaçla itildiğini görmek berbat bir görüntüydü. Bazıları düşene kadar dövüldü. Deniz tugayından biri hiç kalkamadı. Herhangi bir şey söylediğinizde kırbacı yerdiniz." Çavuş Jerry Long "ölüm yolu"nda yürürken endişelerini anlayışlı bir Osmanlı subayına anlattı: "Ona müfrezemizin başlangıçtakinin yarısından az olduğunu ... ve Türk hükümetinin politikasının hepimiz ölene kadar bizi yürütmek olduğunu düşünmeye başladığımızı söyledim."[41]

---

39 Pek çok subay esarette yaşadıklarına ilişkin ayrıntılı anılar bıraktılar; örneğin bkz. Major E.W.C. Sandes, *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division* (Londra: John Murray, 1919); Captain E. O. Mousley, *The Secrets of a Kuttite: An Authentic Story of Kut, Adventures in Captivity and Stamboul Intrigue* (Londra: John Lane, 1921); W. C. Spackman, *Captured at Kut: Prisoner of the Turks* (Barnsley, BK: Pen & Sword, 2008).

40 E.H. Jones, *The Road to En-Dor* (Londra: John Lane The Bodley Head, 1921), s. 123.

41 IWM, J. McK. Sloss'un kişisel belgeleri, MSM Australian Flying Corps, Documents 13102; Sergeant P. W. "Jerry" Long, *Other Ranks of Kut*, s. 103, Kut düştükten sonra rütbesiz askerlerin yaşadıklarına dair ilk anlatıyı yayımladı.

Kut savaş esirlerine yönelik muamele, Ermenilerin ölüm yürüyüşleriyle sıkça karşılaştırılmıştır – özellikle de hayatta kalanların kendileri tarafından. Aynı tehlikeli topraklardan geçtiler, sıhhatlerine duyarsız olan Osmanlı muhafızlarının gözetimi altındaydılar ve hayatta kalmak için gerekli olan temel ihtiyaçlardan yoksundular: su, yiyecek, kendilerini güneşten koruyacak kıyafet veya böyle sert bir arazide yürümek için gereken ayakkabı. Açık arazide ölüme terk edilmiş geride kalanlar, köylülerin ve aşiret üyelerinin saldırılarına maruz kaldılar.

Yine de Kut ve Ermeni ölüm yürüyüşleri birbirinden farklıydı. Osmanlılar Ermenileri eşgüdümlü bir imha politikası çerçevesinde Suriye Çölü'nden geçirdiler. Kut esirlerinin öldürülmesi ise planlanmadı, fakat hayatlarını korumak için herhangi bir girişimde de bulunulmadı. Çoğunlukla Osmanlı muhafızları, savaş esirlerinin hayatta kalmasını veya ölmesini umursamamış görünüyordu. Bu umursamazlığı izah etmek kolaydır. Kut kuşatmasından gelen binlerce hasta ve aç Britanyalı ve Hindistanlı mevcut kaynaklar açısından bir yüktü. Osmanlılar bu kadar çok sayıda muhtaç esirin ihtiyaçlarını karşılayabilecek imkânlardan yoksundu. Kendi askerleri için ilaç ve yiyecek sıkıntısı yaşıyorlardı ve kendilerini, yakın zamana kadar ülkelerini istila etmiş olan düşman askerlerinin sıhhatinden sorumlu görmüyorlardı. Zayıflamış halde olanlar Osmanlılara hizmet için elverişsizdiler, bu da onları ölümlerine götürüyordu – ve bunlar çoğunluktaydı. Kut'tan esarete götürülen 2.592 Britanyalı er ve erbaşın 1.700'den fazlası esarette veya ölüm yürüyüşlerinde öldü – neredeyse % 70'i. Hintli "öteki erat" için söz konusu olan rakamlar ise bu kadar net değil, fakat 9.300 Hintli asker ve destek personelinden en az 2.500'ü Osmanlı esaretinde öldü.[42]

Kut'tan sağ kurtulanlar Anadolu ve Bağdat arasındaki demiryolu hattında çalışmaya zorlandılar. Hintli askerler Resulayn'daki indirme istasyonunda toplanırken, Britanyalı süvariler Toros ve Amanos dağlarındaki tünellerde çalışmaya gönderildiler. Demiryolu tünellerindeki çalışma, Ermeniler toplanıp Suriye Çölü'nün ölüm tarlalarına tehcir edildiğinden beri neredeyse durma noktasına gelmişti. Ermeni rahip Krikor Balakyan 1916 yılının yaz ortalarında Amanos Dağları'ndaki Bahçe tren istasyonunda Kut'tan gelen bir grup Britanyalı ve Hint esirle karşılaştı.

İki yüz Britanyalı ve Hint askerden oluşan ilk grup Bahçe'ye gece çöktükten sonra ulaştı ve Balakyan'ın deyimiyle, "toza bulanmış ve iskelete dönmüş bir şekilde, yırtık pırtık kıyafetler içinde, kambur ... yaşayan hayaletler" gibi karanlığın içinden geçti. Şantiyeye ulaştıklarında kendilerini karşılayan Balakyan ve diğer adamlara seslendiler. "Aranızda Ermeniler var mı?" diye

42 Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia, 1914-1917* (Oxford: Oxford University Press, 1930), s. 140.

sordular. "Bize bir parça ekmek verin. Günlerdir hiçbir şey yemedik." Durumun uygunsuzluğu Balakyan ve arkadaşlarını etkiledi. "Şaşkına döndük, İngilizce konuşuyorlardı ... Britanyalılardı ... bizim kaderimizi paylaşan, bizden ekmek isteyen uzak arkadaşlar ... gerçekten de ne ironi ama!"[43]

Geldiklerinde tünellerde ağır iş yapamayacak durumda olan adamlara güçlerini yeniden toplamaları için bir hafta izin verildi. Bu süre zarfında Balakyan ve hayatta kalan Ermenilerden oluşan küçük grubu, Britanyalı esirlerle tanışıp sohbet etti – kelimenin her anlamıyla yol arkadaşıydılar. "Britanyalı subaylar çölde çektikleri ıstırap hakkındaki yürek parçalayıcı hikâyelerini bitirdiklerinde, bize Der Zor'da tanık oldukları [katledilmiş olan Ermenilere ait] korkunç manzaralardan büyük şefkatle bahsettiler." Balakyan sözlerini, Osmanlıların "Britanyalı esirlere de –sonrasındaki herhangi bir sorumluluktan korkmadan– tıpkı binlerce Ermeni sürgüne davrandıkları gibi muamele ettiklerini" dile getirerek bitirdi.

Kut'un teslim olmasına dair haber Britanya basınına ulaştığında, sorumluluğun ağırlığı Britanya kabinesinin üzerine yüklendi. Gelibolu'daki başarısızlıktan kısa bir süre sonra Kut'un düşmesi, Liberal başbakan H.H. Asquith hükümeti üzerindeki, bir değil iki araştırma komisyonu –biri Çanakkale Boğazı, diğeri Mezopotamya hakkında– toplaması konusundaki baskıyı artırdı. Mezopotamya Komisyonu 21 Ağustos 1916'da kovuşturmalara başladı. Komisyon sonraki on ay boyunca, raporunu hazırlamadan önce altmış toplantı gerçekleştirdi. Sonuçta yazılan belge hem kabinenin hem Hindistan Hükümetinin o kadar aleyhineydi ki, siyasetçiler raporun yayınlanmasını iki ay geciktirdiler. "Üzülerek belirtmek zorundayım ki" diye bitiriyordu, etkili eski Hindistan genel valisi ve Savaş Kabinesi üyesi Lord Curzon, "bana kalırsa, herhalde Kırım Savaşı'ndan beri, resmi beceriksizlik ve acziyetin daha sarsıcı bir teşhiri yaşanmamıştı."[44]

Mezopotamya Komisyonu'nun raporu 27 Haziran 1917'de yayınlandı ve ertesi hafta parlamentoda hararetli tartışmalara neden oldu. Hindistan Bakanı Austen Chamberlain bu tartışmalar sonucunda istifasını sundu. İşin garip yanı, Bağdat 1917 yazına gelindiğinde zaten Britanya'nın elindeydi. Yine de bu gecikmiş zafer, Kut'un düşüşüne kadar kötü yönetilmiş olan Mezopotamya harekâtında kaybedilen 40.000 kişiyi geri getirmeyecekti. Tıpkı Geli-

43 Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918* (New York: Vintage Books, 2010), s. 294-298, Haziran 1916 başında Ermeniler Bahçe'den tehcir edildikten iki-üç hafta sonra Britanyalı askerlerle karşılaştıklarını iddia etti ve Kut'tan sağ kurtulanların 1916 yılı Haziran sonunda veya Temmuz başında tren istasyonuna ulaştıklarını belirtti.

44 Curzon'dan alıntılayan, Townshend, *When God Made Hell*, s. 335.

bolu'daki ölü ve yaralılar gibi, onların feda edilmesi de Büyük Savaş'ı kısaltmak bir yana, uzatmaya hizmet etmişti.

Westminster'daki neticeleri her ne olursa olsun, savaş planlamacıları Osmanlıların Britanya karşısında elde ettikleri bu kadar büyük iki zaferin tüm Müslüman dünyadaki yansımalarından korkuyordu. Kahire'deki Arap Ofisi, Osmanlı topraklarında ve bütün İslâm dünyasında halifeden sonraki en yüksek dinî otoriteyle stratejik bir ittifaka önayak olarak, Osmanlı sultanı ve halifesinin dinî otoritesine şiddetle karşı koydu: Hz. Muhammed'in Haşimi soyundan gelen Mekke Şerifi Hüseyin bin Ali.

11

ARAP İSYANI

Britanyalıların savaş sırasında Mekke şerifiyle yaptığı ittifak aylar süren ve giderek sıkıntılı hale gelen müzakereler neticesinde nihayete ulaşacaktı; iki tarafın da savaş sırasında endişeleri vardı. Şerif Hüseyin'in, Jön Türklerin kendisini devirmeye ve mümkünse öldürmeye çalıştığına inanmak için gerekçesi vardı. Bunun yanı sıra, Osmanlı hâkimiyetinden bağımsız bir Arap krallığı yaratma yönündeki iddialı hedefini hayata geçirmek için Büyük Güç desteğine ihtiyacı vardı. Britanyalılar ise Osmanlılar karşısında aldıkları son yenilgilerin, sömürgelerdeki Müslümanları İtilaf Güçlerine karşı ayaklanmaya teşvik etmesinden korkuyorlardı. Kahire ve Whitehall'deki savaş planlamacıları, İslâm'ın en kutsal mabetlerinin koruyucusuyla yapılacak bir ittifakın, Britanyalıların askerî itibarının savaşın başından beri en düşük seviyede olduğu bir anda, Osmanlı sultan-halifesinin ilan ettiği cihadın cazibesini etkisiz kılmasını umuyorlardı.

Yüzyıllarca eskiye dayanan ve yalnızca Hz. Muhammed'in Arap soyunun ("şerif" unvanıyla ayırt edilirlerdi) elinde bulunan bir makam olarak, İslâm'ın en kutsal şehri ve Müslümanların her yıl gerçekleştirdiği hac üzerinde otoriteye sahip olan Mekke emirliği, Arap ve İslâm dünyalarında emsalsiz bir kurumdu. Osmanlı hükümdarı tarafından atanan Mekke şerifi, halife rolünü üstlenmiş olan sultandan sonra dinî otoritede ikinci sıradaydı. Makamın alenen dinî olan niteliğine rağmen, Mekke emirleri son derece siyasi kişilerdi. Osmanlılar, makamda bulunan kişinin İstanbul'dan çok fazla bağımsızlık elde etmesini engellemek için, egemen Haşimi hanedanının rakip kollarının

emellerine oynarlardı. Dinî meşruiyete sahip karizmatik bir Arap hükümdar, Arap topraklarındaki Osmanlı yönetimine ciddi bir tehdit oluşturabilirdi.[1]

Şerif Hüseyin Osmanlıların ayak oyunlarına hiç de yabancı değildi. 1853'te babasının, sultanın isteğiyle alıkonulduğu İstanbul'da doğdu. Babasının 1861'de ölmesinin ardından, Mekke şerifleri arasında alışılageldiği üzere, Bedeviler arasında büyümek için, İslâm'ın en kutsal şehirleri olan Mekke ve Medine'ye ev sahipliği yapan Arap Hicaz vilayetine taşındı. 1893'te İstanbul'a sürülen Şerif Hüseyin, dört oğlunu –Ali, Abdullah, Faysal ve Zeyd– payitahtta Boğaziçi'ne bakan bir evde büyüttü. 1908'deki Jön Türk Devrimi'nin ardından, Sultan II. Abdülhamid, devrimci İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin makam için ilk tercihini bertaraf edebilmek amacıyla Şerif Hüseyin'i emirliğe tayin etti. Şerif Hüseyin uzlaşmayla gelen aday olsa da, II. Abdülhamid'in 1909'da devrilmesinden, Mekke'deki konumunu sağlamlaştırarak çıkmayı başardı.

1913'te İsmail Enver, Ahmed Cemal ve Mehmed Talat üçlü yönetiminin doğmasıyla birlikte, Şerif Hüseyin ve İttihatçılar arasındaki ilişkiler giderek kötüleşmeye başladı. Şerif, Mekke'deki makamından, Jön Türklerin Hicaz'daki Osmanlı yönetimini merkezileştirmeye yönelik tedbirlerine etkin şekilde direndi. Vilayette yeni bir idari ıslahat kanununun uygulanması yönündeki tüm çabalara engel oluşturdu ve Hicaz Demiryolu'nu Medine'den, emirliğin Mekke'deki merkezine kadar genişletme planlarına direndi. Bu tür tedbirler Mekke emirinin otonomisini zayıflatacak ve demiryolu örneğinde, deve sahiplerini Müslüman hacıların Medine ve Mekke arasında taşınmasından elde edilen ücretlerden mahrum ederek yerel ekonomiye zarar verecekti. Jön Türklerin bu girişimlerine karşı koyan Şerif Hüseyin, kendi azline davetiye çıkardığını biliyordu. Fakat şerif, İstanbul'un baskılarına boyun eğmek yerine, ayaklanmayı düşünmeye başladı. 1899'da Osmanlılardan bağımsızlığını elde etmeye çalışan Kuveyt hükümdarına Büyük Britanya'nın destek verdiğini bilen Şerif Hüseyin, oğlu Abdullah'ı Kahire'deki Britanyalı yetkililerle kesintili müzakereler yürütmek üzere buraya gönderdi.

Şerif Abdullah, Şubat ve Nisan 1914'te o sırada Mısır'da başkonsolos olan Lord Kitchener ve onun Şark danışmanı Ronald Storrs ile bir araya geldi. Abdullah, İstanbul ve Mekke arasında giderek derinleşen gerilimler konusunda Britanyalıların ne düşündüğünü yoklama fırsatı buldu. "Ondan bana, ilişkilerin kopması halinde şerifin Büyük Britanya'nın desteğine güvenip güvenemeyeceğini söylemesini istediğimde" diye aktarıyordu Abdullah, "Kitchener Britanya'nın Türkiye'yle ilişkilerinin dostane bir biçimde ilerliyor olması ve her halükârda anlaşmazlığın, yabancı bir gücün müdahale etmesinin

1 "Emirlik" sözcüğü Mekke emirinin makamını ifade eder. "Emir" prens veya kumandandır. Mekke'nin egemen prensinden emir veya Mekke'nin büyük şerifi olarak bahsedilebilir.

münasip olmayacağı bir iç mesele olması gerekçesiyle olumsuz karşılık verdi." Bunun üzerine Abdullah, Kitchener'e hemen, dostane ilişkilerin Britanya'yı 1899'da Kuveyt ve Bâbıâli arasındaki bir iç meseleye müdahale etmekten alıkoymadığını hatırlattı. Bu kıvrak zekâ gösterisi Kitchener'i gülümsetse de, politika değişikliğine neden olmadı ve başkonsolos oradan ayrılmak için kalktı. Yine de Abdullah'tan etkilenen Kitchener ve Storrs, Büyük Savaş'ın başlamasının hemen ardından Türkiye'yle ilişkilerin artık o kadar da dostane olmadığı aylar sonra onun ziyaretini hatırlayacaktı.[2]

Britanyalılar, 1914 yılının Eylül ayında Osmanlıların savaşa her an Almanya'nın yanında girmesini bekliyorlardı. Bu durumda saygı duyulan Müslüman bir müttefik, Osmanlılara karşı savaşta büyük bir kazanç olacaktı. Storrs üstlerine "zamanında Mekke ile yapılan görüşme sayesinde, Osmanlıların saldırıya geçmesi halinde Arabistan'ın sadece tarafsızlığını değil, aynı zamanda ittifakını elde edebileceklerini" söyledi. Londra'dan çağrılarak savaş bakanlığına getirilmiş olan Kitchener'e yazarak, Mekke şerifleriyle yeniden temas kurulmasını önerdi. Kitchener de buna hevesle karşılık verdi ve Storrs'a, Abdullah'a güvenilir bir elçi göndererek, Osmanlıların savaş ilan etmesi halinde "o ve babasının ve Hicaz Araplarının bizim yanımızda mı, yoksa karşımızda mı yer alacaklarını" öğrenmesini emretti.[3]

Osmanlıların savaşa girmesinin ardından hem Türkler hem de Britanyalılar Mekke emirinin sadakatini elde etmeye çalıştılar. Arap dünyasındaki en üst düzey Müslüman yetkili olduğu için, Osmanlılar Şerif Hüseyin'in sultanın ilan ettiği cihadı onaylamasını istiyorlardı. Şerif Hüseyin ise kişisel desteğini taahhüt etmekle birlikte, düşman misillemelerini kışkırtacağı korkusuyla bunu açıkça ilan etmeyi reddederek Osmanlıları oyaladı. Ona göre, Kraliyet Donanması'nın Kızıldeniz'deki limanlara yönelik ablukası, Hicaz'ın hayati önemdeki gıda tedarikini kesintiye uğratır ve kıtlığa ve aşiret ayaklanmasına yol açardı. Zekice bir mazeret sunmuş olsa da, Şerif Hüseyin'in ret kararı Jön Türkler açısından kriz yarattı. Osmanlı basınında, Şerif Hüseyin'in "tüm Hicaz'da Kutsal Savaş çağrısını ilan ettiğine" ve "aşiretlerin her yerde bu çağrıya karşılık verdiğine" dair asılsız hikâyeler uydurdular. Fakat Şerif Hüseyin'i devirmek için de gizlice komplo kurdular.[4]

---

2 Abdullah'ın hikâyesi *Memoirs of King Abdullah of Transjordan* (New York: Philosophical Library, 1950), s. 112-113'te kayıtlıdır. Ayrıca bkz. Ronald Storrs, *Orientations* (Londra: Readers Union, 1939), s. 129-130; George Antonius, *The Arab Awakening* (Londra: Hamish Hamilton, 1938), s. 126-128. Kendisi de ateşli bir Arap milliyetçisi olan Antonius, Arap İsyanı hakkındaki anlatısının büyük kısmını Haşimi ailesinin önde gelen üyeleriyle yapılan röportajlara ve onların kişisel arşivlerine ait orijinal belgelere dayandırır.

3 Storrs, *Orientations*, s. 155-156.

4 Beyrut gazetesi *el-İttihad el-'Osmani* [Osmanlı Birliği], 29 Aralık 1914'ten çeviri, alıntılayan, Antonius, *Arab Awakening*, s. 145.

Jön Türkler Osmanlı cihadını desteklemesi için Şerif Hüseyin'e baskı yaparlarken, Britanyalılar ise Şerif Hüseyin'in kendisiyle bir anlaşma yaparak, erken dönem bir Arap milliyetçisinin deyimiyle, "Kutsal Savaş çağrısını esas yıldırım etkisinden mahrum etmeye" kararlılardı. Storrs Kasım 1914'te zımni bir ittifak sağlamak amacıyla, Kitchener adına Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'a yazdı: Buna göre, şerif ve Arap halkları Britanya'nın savaş girişimine destek verirlerse, Kitchener de Britanya'nın Arapların bağımsızlığı ve dış saldırıdan korunması için teminat vereceğini taahhüt ediyordu. Şerif Hüseyin, oğluna Haşimilerin Büyük Britanya'ya düşman bir politika izlemeyecekleri, fakat Osmanlılarla ilişkileri koparmama yönündeki konumunun kendisini şimdilik engellediği cevabını vermesini söyledi.[5]

Haşimiler Osmanlılara karşı olduğu kadar, Britanyalılara karşı da renklerini belli etmiyorlardı. Şerif Hüseyin Osmanlılara karşı ayaklanır ve başarısız olursa, kesinlikle ölümle karşı karşıya kalacaktı. Ayaklanmasının başarıya ulaşabilmesi için yeterli miktarda kuvvet toplaması gerekiyordu. Emirin ayrıca hareketinin hedeflerini de belirlemesi gerekiyordu. Sadece Hicaz'ın otonomisini mi sağlamak istiyordu, yoksa Arap dünyasının daha geniş bir kısmını yönetmeyi mi arzu ediyordu? Britanyalılarla ayrıntılı müzakerelere girmeden önce bu soruları cevaplaması gerekiyordu.

Bekri ailesi Şam eşrafının saygın mensuplarındandı ve ayrıca Haşimi şeriflerinin de eski dostlarıydı. Oğulları Fevzi Osmanlıların hizmetine alındığında, Mekke emirinin muhafızı olarak atanmalarını sağlamak için etkilerinden faydalandılar. Fevzi evinden çok uzakta olsa da, Arap erlerin giderek daha fazla konuşlandırıldığı ölümcül cephelerin de –Kafkasya, Mezopotamya ve Çanakkale Boğazı– uzağındaydı.

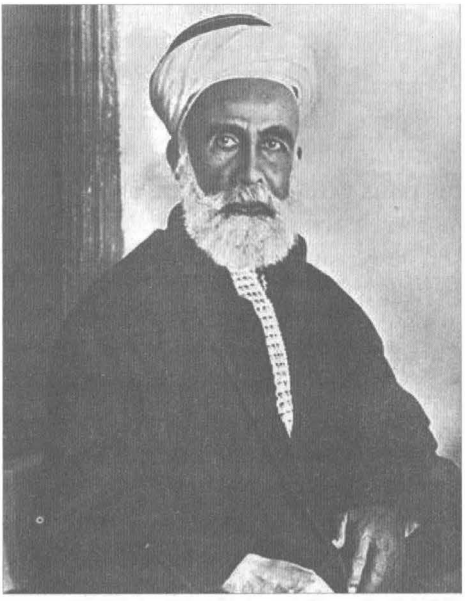
Fevzi, Ocak 1915'te Hicaz'a gitmek üzere yola çıkmadan hemen önce, küçük kardeşi Nesib onu gizli Arapçı cemiyet el-Fetat'a üye yaptı. 1909'da Paris'te kurulan el-Fetat, 1913'teki Birinci Arap Kongresi'nin örgütlenmesinde anahtar bir rol oynamıştı. El-Fetat bundan sonra Suriye'ye dönmüş, fakat Osmanlıların baskısı nedeniyle yeraltına çekilmişti. Cemiyet o kadar gizliydi ki, ağabeyi kardeşinin siyasi faaliyetlerinden tamamen bihaberdi. Genç Suriyeli milliyetçiler, yazılı olarak sunulması çok tehlikeli olan bir mesajı, sözlü olarak Şerif Hüseyin'e iletmesi için Fevzi'yi görevlendirdiler.[6]

---

5 Arap milliyetçisi George Antonius'un kitabı *Arab Awakening*, s. 140'tan alıntılandı. Antonius, *The Arab Awakening*'deki anlatısını büyük ölçüde Şerif Hüseyin ve oğulları Abdullah ve Faysal ile yapılan röportajlara dayandırdı. C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press, 1973), s. 26 [*Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, çev. Taşkın Temiz, Bahattin Aydın, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998].

6 El-Fetat ve Paris'teki Birinci Arap Kongresi'nde oynadığı rol 1. Bölüm'de ele alındı.

Fevzi el-Bekri Ocak ayının son haftasında Mekke'ye ulaştı. Şerif Hüseyin'le yalnız kalıncaya kadar bekledi ve emirin kulağına mesajını fısıldadı: Suriye ve Irak'taki milliyetçi liderler Arapların bağımsızlığını elde etmek için Osmanlılara karşı bir isyan planlıyorlardı. Pek çoğu Osmanlı ordusundaki kıdemli subaylardı. Şerif Hüseyin hareketlerine önderlik etmeyi kabul eder miydi ve ederse, girişimlerini koordine etmek üzere Mekke'de bir heyeti kabul eder miydi? Emir sanki soruyu hiç duymamış gibi, pencereden dışarı baktı ve yanıt vermedi. Kurnaz elçi, yaşlı devlet adamının meseleyi kendi başına düşünüp taşınmasına fırsat vermek için geri çekildi.

Mekke Şerifi Hüseyin (takriben 1854-1931). Mısır'daki Britanyalı yetkililerle çok sayıda yazışma yapan Şerif Hüseyin, 5 Haziran 1916'da Arap İsyanı'nı ilan etti. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 59888.]

Fevzi el-Bekri mesajını ilettikten kısa bir süre sonra, Şerif Hüseyin Jön Türklerin kendisine karşı komplo kurduğuna dair su götürmez kanıtlarla karşılaştı. Şerifin adamları Osmanlıların Hicaz valisi Vehip Paşa'nın yazışmalarını taşıyan bir sandığı aramış ve Şerif Hüseyin'in devrilmesine ve öldürülmesine ilişkin planlar içeren hükümet belgeleri bulmuşlardı. Bu ifşaat Mekke'nin 61 yaşındaki hükümdarını savaş sırasındaki tarafsızlığını yeniden gözden geçirmeye itti. Osmanlılara tamamıyla sadık kalmak ve Büyük Britanya'yla ittifak kurarak isyan etmek arasında tercih yapmak zorundaydı. Fakat karar vermeden önce daha fazla bilgi istiyordu.

Şerif Hüseyin oğlu Faysal'ı bilgi toplaması için Şam ve İstanbul'a gönderdi. Diplomatik biri olan Faysal bu görev için ideal adaydı. Sadık fakat Hicaz'dan parlamento üyeliği yapmış eleştirel bir Osmanlıcı olan Faysal, imparatorluk destekçisi olarak bilinirdi. Faysal görünüşte, babasının Vehip Paşa'ya ve Jön Türklerin Şerif Hüseyin'in devrilmesini amaçlayan planlarına yönelik şikâyetlerini sunmak için sultan ve sadrazamla bir araya gelecekti. Keskin zekâlı Faysal, onların tepkisine bakarak, babasının Osmanlı sisteminde bir geleceği olup olmadığını anlayacaktı. Diğer yandan, Faysal'ın payitahta giderken ve oradan dönerken gerçekleştireceği Şam ziyaretleri de emir açısından aynı derecede önemliydi. Fevzi el-Bekri'nin mesajını teyit etmek ve bir isyana

ne kadar hazırlıklı olduklarını değerlendirmek için gizli Arapçı derneklerin üyeleriyle temas kuracaktı.[7]

Faysal 1915 yılının Mart ayı sonunda İstanbul'a giderken Şam'a ulaştı. Suriye genel valisi ve Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa, emirin oğlunu konağında kalmaya davet etti. Faysal, daha önce Bekri ailesinin davetini kabul ettiği gerekçesiyle özürlerini iletti. Osmanlı yetkilileriyle günlerce zaman geçirerek savaşın gidişatını ele aldı. Cemal, Süveyş Kanalı'na yönelik ilk başarısız girişiminden henüz dönmüştü ve ikinci bir saldırı için Haşimilerin desteğini almaya çalışıyordu. Faysal gece Bekrilerin nispeten güvenli evinde Arapçı cemiyetlerin önde gelen üyeleriyle bir araya geldi.

Onun davalarına sempati duyduğuna inanan Arapçılar, hedeflerini Mekke'nin prensiyle paylaştılar. Osmanlı İmparatorluğu'yla bağları koparmak istiyor, fakat Avrupalıların kendi topraklarındaki planlarından korkuyorlardı. Özellikle Fransa Suriye'deki niyetlerini açıkça belirtmişti. Osmanlılara karşı ayaklanmadan önce Arapların bağımsızlığını teminat altına almak istiyorlardı. Faysal Haşimilerin Britanyalılarla yaptığı gizli müzakerelerin ana hatlarından ve Kitchener'in teklifinden –Britanya'nın, Osmanlılara karşı ittifak kurma karşılığında Arapların bağımsızlığı konusunda teminat vermesi– söz ederek, Arapçıların güvenine karşılık verdi. Faysal, İstanbul yolculuğuna devam etmeden önce, hem gizli askerî cemiyet el-Ahd'a hem de sivil el-Fetat hareketine alınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir Arap isyanına Britanyalıların vereceği desteğin neticelerini düşünüp taşınmaları için Arap eylemcilerin yanından ayrıldı.

Faysal İstanbul'da Jön Türk liderlerinin yanı sıra, sultan ve sadrazamla da bir araya geldi. 1915 Mayısı'nın başında payitahtta gergin bir hava vardı. İtilaf kuvvetleri Cape Helles ve Anzak Koyu'nda kıyı başlarını ele geçirmişlerdi ve devlet Osmanlı Ermenilerine karşı ilk eylemlerini başlatmıştı. Jön Türkler Arapların sadakatine Ermenilerinkinden daha fazla güvenmiyorlardı. Faysal bu gelişmeler yaşanırken, babasının Osmanlıların Hicaz valisine yönelik şikâyetlerini iletti.

Osmanlı liderleri Vehip Paşa'nın mektuplarıyla ilgili "yanlış anlaşılmalar"dan dolayı üzüntülerini bildirdiler, fakat Şerif Hüseyin'in yönetimine yönelik tehdidi de tam olarak reddetmediler. Talat ve Enver, Haşimilerin Osmanlı savaş girişiminin arkasında durmaları konusunda ısrarcı davrandılar. Mekke emiri sultanın cihat çağrısını onaylar ve kendi aşiret destekçilerini yeni bir Sina harekâtına destek için gönderirse, hayatı ve Mekke'deki görev süresi emniyette olacaktı. Enver ve Talat, Faysal'ın babasına götürmesi için

7 Faysal'ın İstanbul ve Şam'daki görevine ilişkin bu anlatı şu eserlere dayanır: Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, s. 27-30; Antonius, *Arab Awakening*, s. 150-159; Ali A. Allawi, *Faisal I of Iraq* (New Haven, CT: Yale University Press, 2014).

bu noktaları vurgulayan mektuplar yazdılar. Genç prens 1915 Mayıs ortasında İstanbul'dan ayrıldı, artık Osmanlı hükümetinin tavrını tam olarak anlamıştı: Şerif Hüseyin'in ya tam olarak sadakat göstermesi ya da bertaraf edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalması gerekiyordu.

Faysal Şam'a döndüğünde, Arapçıların kendi yokluğunda boş durmadığını gördü. Gizli cemiyetlerin üyeleri, Lord Kitchener'in sözünün, Osmanlılara karşı bir isyanı savunmak amacıyla, Arapların bağımsızlığı için gereken teminatları sağlayabileceğine inanıyorlardı, fakat açıkça belirlenmiş sınırlar içerisinde belirli topraklara ilişkin net bir taahhüt istiyorlardı. Koşullarını Şam Protokolü olarak bilinegelen bir belgede ortaya koydular.

Şam Protokolü Arap dünyasının doğal sınırlar çerçevesindeki hudutlarını belirledi. Kuzey sınırı Anadolu platosunun dibindeki ovalar boyunca (bugün Güney Türkiye'de bulunan kentlerle –Adana, Birecik, Urfa ve Mardin– tanımlanan) Kilikya kıyısındaki Mersin'den İran sınırına kadar uzanıyordu. Güney hududu Basra Körfezi'ne kadar olan İran-Osmanlı sınırını izliyordu. Umman Denizi ve Hint Okyanusu güney hudutları belirlerken, Kızıldeniz ve Akdeniz batı hudutlarını oluşturuyordu. Bütün Büyük Suriye, Mezopotamya ve Arabistan üzerinde hak iddia eden Arapçılar, Aden Limanı'nın Britanya sömürge yönetiminde kalmasına razılardı. Şam Protokolü Britanya ile bir savunma ittifakı anlaşması ve "ekonomik tercih hakkı"nı içeren özel bir ilişkinin kurulmasını da gerektiriyordu.[8]

Arapçı liderler, protokolde belirlenmiş olan çizgiler çerçevesinde Büyük Britanya ile Arapların bağımsızlığını müzakere etmesi için Şerif Hüseyin'e yetki verdiler. Arapçılar, Britanyalıların kendi toprak taleplerini kabul etmesini sağlarsa, Şerif Hüseyin'in isyan çağrısına karşılık vermeyi ve isyan başarıyla sonuçlanırsa Mekke emirini "Arapların kralı" olarak tanımayı taahhüt ettiler. Faysal Şam Protokolü'nü, İstanbul'da Enver ve Talat'ın Mekke'deki babasına götürmesi için verdikleri mektupların yanına ekledi. Görevini tamamlayan Faysal, babasının kimin davasını –Osmanlı savaş girişimi mi, yoksa Arapların bağımsızlık girişimi mi– destekleyeceğine karar vermek için ihtiyaç duyduğu tüm bilgiyle birlikte döndü.

Şerif Hüseyin, Faysal'ın 20 Haziran 1915'te dönmesi üzerine, oğullarını bir savaş konseyinde bir araya getirdi. Büyük Savaş'ta taraf tutmanın risklerini bir hafta boyunca tarttılar. Osmanlı cihadı ve Arap isyanı arasındaki hayati kararı vermeden önce, protokolün şartlarını Kahire'deki Britanyalı yetkililere sunmaya karar verdiler.

Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, Kahire'deki bağlantısı olan Şark Danışmanı Ronald Storrs'a bir mektup yazdı. Artık Arapların Osmanlı yönetiminden bağımsızlığı için Britanya'dan destek isterken "tüm Arap ulusu" adına ko-

8 Antonius, *Arab Awakening*, s. 157-158.

nuştuğunu iddia ediyordu. Ne var ki Abdullah, Britanya'nın savaş sırasındaki bir ittifakı müzakere etmenin temeli olarak, belirli "temel öneriler"i kabul edeceğine dair güvence istiyordu. Abdullah 14 Temmuz 1915 tarihli mektubunda, Şam Protokolü'nün şartlarını harfi harfine yazdı ve "Büyük Britanya hükümetinden bunlara otuz gün içerisinde olumlu veya olumsuz cevap vermesini" istedi. Bunun üzerine, Hüseyin-McMahon Yazışmaları olarak bilinen ve Britanya'nın savaş sırasında Osmanlı-sonrası Ortadoğu için yaptığı anlaşmaların en kapsamlısı –ve en tartışmalısı– haline gelecek olan teklif alışverişi başladı.[9]

Savaş döneminin gereklilikleri Hüseyin-McMahon Yazışmalarının şartlarını ve zamanlamasını da şekillendirdi. Abdullah'ın mektubu Temmuz 1915'te Ronald Storrs'a ulaştığında, Britanyalılar Osmanlıları Gelibolu'da yeneceklerine ve payitahtı alacaklarına hâlâ eminlerdi. Ayrıca Britanyalılar şerifin toprak taleplerini haddinden fazla buldular. "İstekleri her açıdan abartılı" diye yazdı Londra'ya, Mısır'daki Britanya Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon. Ne var ki Gelibolu'da Osmanlıların Suvla Koyu'ndaki İtilaf çıkarmalarına karşı koyduğu Ağustos taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanması, Britanyalıları doğu savaşındaki stratejilerini yeniden gözden geçirmek zorunda bıraktı. Britanyalılar Şerif Hüseyin ve oğullarına kapıyı açık tutmaya ve baştan çıkarıcı bir büyük ayaklanma ihtimaline hevesliydiler.[10]

McMahon Abdullah'ın mektubuna yazdığı cevapta doğrudan Mekke emirine hitap etti: "İngiltere'ye olan hislerinizin samimiyetini içeren içten ifadelerinize teşekkür etme şerefine nail olduk" diye başladı 30 Ağustos tarihli mektubuna. Kitchener'in daha önce "ilan edilmesi gerektiğinde Arap Hilafetine olan onayımızla birlikte, Arabistan'ın ve sakinlerinin bağımsızlığı için" verdiği destek sözünü yeniden teyit etti. Ne var ki "savaşın kızıştığı bir dönemde bu tür ayrıntıları tartışarak vaktimizi harcamanın zamansız" olacağını iddia ederek, hudutları tartışmaya girişmeyi reddetti.

Şerif Hüseyin'in McMahon'a verdiği ve 9 Eylül'de gelen postaya çalakalem yazılan cevabın tonu da emirin düşüncesi konuşunda şüpheye pek yer bırakmıyordu. Yüksek komiserin Arap sınırları konusunda taahhüt vermeyi reddederek, "soğuk ve müteredditon"la ve "muğlaklık"la konuşmasına itiraz

9 Hüseyin-McMahon Yazışmalarının bir tercümesi *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, J.C. Hurewitz (ed.), (New Haven, CT: Yale University Press, 1979), s. 2:46-56'da yer alır.

10 McMahon'ın Londra'ya gönderdiği mektubu alıntılayan, Jonathan Schneer, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab Israeli Conflict* (New York: Random House, 2010), s. 59 [*Balfour Deklarasyonu-Arap-İsrail Çatışmasının Kökenleri*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2015].

etti. Kişisel ihtirasa sahip olduğunu inkâr ederek, bir bütün olarak Arap halkı adına konuştuğunu iddia etti. "Ekselanslarının, sadece bizim ırkımızı [yani, Arapları] kapsayan bu sınırları talep edenin kişisel olarak şahsım olmadığına, bunların tamamının halkın önerisi olduğuna şüphe duymadığına eminim" diyerek dolambaçlı bir üslupla diretti Şerif Hüseyin.

Şerif'in daha genel ölçekte Arapların emelleri adına konuştuğu iddiasını teyit eden, pek de beklenilmedik bir kaynak oldu. Osmanlı ordusunda görev yapan bir teğmen Ağustos 1915'te Gelibolu'daki Britanya hatlarına firar etti. Kuzey Irak kenti Musul'un yerlisi ve el-Ahd üyesi olan Muhammed Şerif el-Faruki Şam Protokolü'nün ayrıntılarını ve Mekke emirinin Kahire'deki yüksek komiserle müzakere halinde olduğunu biliyordu. Gizli cemiyetlerin üyesi olan Arap subayların, Osmanlı sultanına olan sadakatlerinden vazgeçtiklerini ve kendilerine Arapların bağımsızlığı için çıkarılacak bir isyanda önderlik edecek olan Şerif Hüseyin'e bağlılık yemini ettiklerini teyit etti. Faruki, Ekim ayına gelindiğinde Çanakkale Boğazı'ndaki bir esir kampından, Britanyalı istihbarat subayları tarafından sorgulanmak üzere Kahire'ye nakledilmişti. Söylediği her şey, Britanyalıları Şerif Hüseyin'in gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmaya hazır geniş tabanlı bir Arap hareketinin lideri olduğuna ikna etti.[11]

İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'ndaki konumu giderek savunulamaz hale gelince, Kahire'deki Britanyalı yetkililer Haşimilerle müzakereleri yeni bir aciliyet hissiyle yeniden başlattılar. Gelibolu'nun tahliyesi Türklere büyük bir zafer getirecek ve tüm Osmanlı tümenlerinin diğer cephelere yeniden intikalini mümkün kılacaktı. Bu koşullar altında Haşimilerle yapılacak bir anlaşma ayrıca önem kazandı. Sir Henry McMahon, anlaşmaya varabilmek için şerifin toprak taleplerine karşılık vermesi gerekeceğini biliyordu. Yüksek komiser 24 Ekim 1915 tarihli mektubunda, protokoldeki toprak hedeflerini Britanyalıların ve Fransızların Ortadoğu'daki çıkarlarına uydurmaya çalıştı.

Britanya hükümetinin ilk işi Basra Körfezi'ndeki Arap şeyhlikleriyle kurulan özel ilişkileri muhafaza etmekti. Orta ve Doğu Arabistan'daki İbn Suud'un yanı sıra, Umman, Ateşkes Devletleri, Katar, Bahreyn ve Kuveyt hükümdarları 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan anlaşmalarla Britanya himayesindeydiler. Dolayısıyla Sir Henry McMahon, "Arap şefleriyle olan mevcut

11 Faruki'nin ifşaatı konusunda bkz. Scott Anderson, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East* (Londra: Atlantic Books, 2013), s. 139-143; Antonius, *Arab Awakening*, s. 169; David Fromkin, *A Peace to End All Peace* (Londra: Andre Deutsch, 1989), s. 176-178 [*Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2016]; Schneer, *Balfour Declaration*, s. 60-63. Şerif Hüseyin, McMahon'a gönderdiği 1 Ocak 1916 tarihli mektupta Muhammed Şerif Faruki'den ismen bahsetti ve Arapçı subayın ihaneti konusunda, büyük ihtimalle McMahon'ın kuryesi tarafından açıkça bilgilendirilmişti.

anlaşmalarımıza zarar vermeden" hükümetinin şerifin sınırlarına destek vereceğini taahhüt etti.

Britanyalılar Mezopotamya harekâtıyla birlikte, Osmanlıların Basra ve Bağdat vilayetlerini Basra Körfezi'ndeki ilgi alanlarına çekmişlerdi. Sir Henry Irak üzerinde açıkça sömürgeci bir hak iddiasında bulunmadan, "Büyük Britanya'nın yerleşik konumunun ve çıkarlarının" Bağdat ve Basra vilayetlerini "yabancı saldırısından" korumak, "yerel ahalilerin refahını artırmak ve karşılıklı ekonomik çıkarlarımızı temin etmek" için "özel idari düzenlemeler" yapılmasını –esasında, Mezopotamya'nın Basra Körfezi'ndeki Britanya Ateşkes Devletleri sistemine dahil edilmesi– gerektirdiğini öne sürdü.

Nihayetinde Sir Henry'nin, Araplara daha önce İngilizler ve Fransızlar arasında yapılan anlaşmaları ihlal edecek hiçbir taahhüt vermediğine emin olması gerekiyordu. Fransız hükümeti Mart 1915'te, savaş sonrasında oluşturulacak düzenin bir parçası olarak, Toros Sıradağları'na kadar İskenderun Körfezi ve Kilikya bölgesiyle birlikte, Suriye'yi ilhak edeceği iddiasında bulunmuş ve Britanyalı ve Rus müttefikleri de bunu resmen tanımıştı. Sir Henry Fransızların taleplerinin Şerif Hüseyin'le yapılacak bir anlaşmayı bozacağını ve Fransızların iddialarına ket vurmanın Paris'in öfkesine neden olacağını biliyordu.[12]

Sir Henry McMahon açık sözlülüğün zarar vereceği yerde, muğlaklığı tercih etti. Yüksek komiser Britanya'nın, "Mersin ve İskenderun gibi iki kazayı ve Suriye'nin Şam, Humus, Hama ve Halep kazalarının batısında uzanan kısımlarını" "saf Arap" olmadıkları yönündeki düzmece gerekçeyle Arapların hak iddia ettiği toprakları kabul etmesinden kaçındı. Bu gelecekte Britanya, Fransa ve Arap dünyası arasındaki ilişkileri altüst edecek, Arap topraklarını Britanya'nın şerife verdiği taahhütlerden çıkarmak yönünde açık bir teşebbüstü – özellikle de bu çözümün Filistin'i bağımsız Arap yönetimine bırakılacak topraklar arasına dahil edip etmediği meselesi çerçevesinde. Yine de Britanya yüksek komiserinin Şerif Hüseyin'e verdiği taahhüt buydu. "Yukarıdaki değişikliklere tabi olarak" diye açıkladı Sir Henry, "Büyük Britanya Mekke Şerifi tarafından talep edilen sınırlar içerisindeki tüm bölgelerde Arapların bağımsızlığını tanımaya ve desteklemeye hazırdır."

5 Kasım 1915 ve 10 Mart 1916 arasında gerçekleştirilen sonraki yazışmalarda, Sir Henry McMahon Mekke Şerifi Hüseyin ile bir savaş ittifakı yaptı. Mektupları arasında geçen haftalar Britanya'nın hem Çanakkale Boğazı hem de Mezopotamya'da aldığı yenilgilerle kesildi. McMahon'ın 14 Aralık tarihli mektubu hem Britanya kabinesinin Gelibolu'da Suvla ve Anzak mevzileri-

12 Fransızların Büyük Suriye üzerindeki bu toprak talepleri, Petrograd'daki Fransız büyükelçisinin 1/14 Mart 1915'te Rus Dışişleri Bakanına gönderdiği mektupta ortaya konuldu; bkz. Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:19.

ni tahliye etme kararının (7 Aralık) hem de Kutü'l-Amare kuşatmasının başlamasının (8 Aralık) ardından geldi. Yüksek komiserin 25 Ocak 1916 tarihli mektubu ise Gelibolu'nun nihai tahliyesinden (9 Ocak) sonra yazıldı. McMahon'ın 10 Mart tarihli son mektubunun, Britanya'nın Mısır'daki Senusi aşiret üyeleri karşısında elde ettiği zaferlerden ve Rusların Erzurum'daki zaferlerinden bahsederken, Kut'ta eli kulağında olan teslimiyete değinmemesi hiç de şaşırtıcı değildir. Britanya'nın aldığı bu yenilgiler dizisinin elini zayıflattığını düşünmüş olmalı.

Kuşatılmış bir Britanya ile müzakere ettiğini bilen Şerif Hüseyin sıkı bir pazarlığa girişti. Arapların bağımsızlığının tanınması için uğraşmak yerine, giderek bir "Arap krallığı"ndan ve onun seçilmiş lideri olarak kendisinden bahseder oldu. Fakat Mekke emiri kayda değer toprak tavizlerine de razıydı. "Irak vilayetleri"nin gelecekteki Arap krallığının ayrılmaz birer parçası olduğunu iddia etmekle birlikte, "işgal süresi boyunca Arap Krallığı'na tazminat olarak uygun bir meblağ ödenmesi" karşılığında "şu an Britanya'nın askerleri tarafından işgal edilmiş olan kazalar"ın "kısa bir süre" için Britanya idaresine bırakılmasına razı oldu.

Emirin Fransızların Suriye üzerindeki hak iddialarını kabullenmesi ise daha zordu. Ona göre Suriye vilayetleri "saf Arap"tı ve Arap krallığının dışında tutulamazdı. Yine de Şerif Hüseyin mektuplaşmaları sırasında, "Büyük Britanya ve Fransa ittifakını ve bugünkü savaşlar ve felaketler sırasında aralarında yapılmış olan anlaşmayı zedeleyebilecek şeylerden kaçınmak" arzusunda olduğunu kabul etti. Ne var ki, "bu savaş bittikten sonra ilk fırsatta ... sizden bugün Beyrut ve kıyılarında Fransa'ya bıraktıklarımızı talep edeceğiz" diyerek, McMahon'ı uyardı. Yazışmaların geri kalanı isyanın maddi gereksinimlerine odaklanıyordu: Türklere karşı Arap savaş girişimini destekleyecek altın, tahıl ve toplar.

Sir Henry McMahon daha iyisini yapamazdı. Mekke şerifiyle, Fransızların hak iddiasında bulunduğu Suriye topraklarını ve Britanya'nın ele geçirmeyi istediği Irak vilayetlerini dışarıda tutarak, bir anlaşmaya varmayı başardı. Hüseyin-McMahon Yazışmalarında belirlenen toprakların sınırlarının muğlak olması savaş sırasında İngiliz-Arap ilişkileri açısından bir avantajdı. Ne var ki İngiliz-Fransız ilişkileri açısından, savaş sonrasında Arap topraklarının paylaşılması konusunda daha net bir anlaşmanın yapılması gerekiyordu.

Britanya hükümeti Şerif Hüseyin'e verilen vaatler konusunda Fransızlarla uzlaşma sağlamak zorundaydı. Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey Fransa'nın Suriye'ye özel bir ilgi duyduğunu daha önce kabul etmişti. Ekim 1915'te

Dışişleri Bakanlığı, McMahon'ın Şerif Hüseyin'e verdiği toprak tavizlerini onayladıktan sonra, Fransız hükümetinden, Suriye'deki toprak taleplerine açıkça belirlenmiş birtakım sınırlar koymak üzere müzakerecilerini Londra'ya göndermesini istedi. Fransız dışişleri bakanlığı, Arap topraklarının savaş sonrasında karşılıklı mutabakata dayalı olarak parçalanmasının taslağını hazırlamak üzere, Lord Kitchener'in Ortadoğu danışmanı Sir Mark Sykes ile müzakerede bulunması için eski Beyrut Başkonsolosu Charles François Georges-Picot'yu görevlendirdi.[13]

Britanyalıların ve Fransızların, Şerif Hüseyin'in gelecekteki Arap krallığı için üzerinde hak iddiasında bulunduğu toprakları aralarında bölüşmeleri, pek çok tarihçinin Sykes-Picot Anlaşması'nı emperyal ihanetin aşırı bir örneği ilan etmesine neden oldu; hiç kimse bunu Filistinli tarihçi George Antonius'tan daha ikna edici şekilde açıklamadı: "Sykes-Picot Anlaşması akıllara zarar bir belgedir. Sadece en kötü haliyle açgözlülüğün, bir başka deyişle şüpheyle bir arada olan ve böylece ahmaklığa yol açan bir açgözlülüğün ürünü olmakla kalmaz, aynı zamanda ürkütücü bir ikiyüzlülük örneği olarak da göze çarpar." Fakat geçmişteki emperyal rekabetleri kendilerini neredeyse savaşa sürüklemiş olan Britanya ve Fransa için Sykes-Picot Anlaşması, Fransa'nın Kilikya ve Suriye'de hak iddiasında bulunduğu toprakları açıkça belirlemesi ve Britanya'nın Mezopotamya –Sir Henry McMahon'ın Şerif Hüseyin'e verdiği teminatın dışında tutmaya çalıştığı topraklar– üzerinde hak iddiasında bulunması için olmazsa olmaz bir denemeydi.[14]

Sykes-Picot Anlaşması konusunda pek çok yanlış kanı var. Bir asır sonra pek çok kişi hâlâ anlaşmanın modern Ortadoğu'nun sınırlarını belirlediğine inanıyor. Oysa Sykes ve Picot tarafından çizildiği şekliyle harita, bugünkü Ortadoğu'ya hiç benzemez. Anlaşma daha ziyade, Fransa ve Britanya'nın Suriye ve Mezopotamya'da "istedikleri gibi doğrudan veya dolaylı idare ya da denetim kurmakta" özgür oldukları sömürge tahakkümü alanlarını belirledi.[15]

"Mavi alan"da Fransa, Mersin ve Adana'dan İskenderun Körfezi civarı ve güneyde bugünkü Suriye ve Lübnan'a doğru antik liman kenti Tyre'ye (Sur) kadar uzanan Doğu Akdeniz kıyı şeridini talep ediyordu. Fransızlar Sivas'ın kuzeyindeki bir noktaya ve Diyarbakır ve Mardin'in doğusuna kadar Doğu Anadolu'nun geniş bir kısmını da istiyordu – tüm kentler bugünkü Türkiye Cumhuriyeti içerisindedir. Britanya "kırmızı alanlar"da, Irak'ın Basra ve Bağdat vilayetleri üzerindeki hak iddialarının tanınmasını sağladılar.

---

13 Fromkin, *Peace to End All Peace*, s. 188-193.

14 Antonius, *Arab Awakening*, s. 248.

15 Sykes-Picot Anlaşması'nın metni için bkz. Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:60-64.

Mavi ve kırmızı alanlar arasındaki geniş topraklar, Britanya ve Fransa'nın gayriresmî nüfuz sahibi olacağı ayrı kuşaklara ayrıldı. A Kuşağı Suriye'nin iç bölgelerdeki büyük şehirlerini –Halep, Humus, Hama ve Şam'ın yanı sıra Kuzey Irak'ın Musul şehri– dolaylı Fransız denetimine bırakıyordu. Britanya ise Irak'tan Mısır'ın Sina sınırlarına kadar olan Kuzey Arabistan çöllerini kapsayan B Kuşağı üzerinde gayriresmî imparatorluk talep etti. Bu iki kuşak "Arap bir liderin süzerenliği altında ... bağımsız bir Arap Devletinin veya bir Arap Devletleri Konfederasyonunun" parçası olacaktı; bu Sir Henry McMahon'ın Şerif Hüseyin'e verdiği teminatları karşılamayan bir formüldü.

Britanya ve Fransa'nın üzerinde anlaşmaya varamadığı bölge Filistin'di. Birbiriyle çelişen taleplerini çözüme kavuşturamadılar ve ayrıca Rusların emellerinin müzakerelerinin bu durumu daha da içinden çıkılmaz hale getireceğini düşünüyorlardı. Sykes ve Picot Filistin haritasını kahverengiye boyayarak burayı kırmızı ve mavi alanlardan ayırmaya karar verdi ve nihai şekline ancak Rusya, "diğer İtilaf Devletleri ve Mekke Şerifinin temsilcileriyle" –Sykes-Picot Anlaşması'nda Şerif Hüseyin'den açıkça bahsedilen tek yer– yapılacak müzakerelerde karar verilecek olan bir "uluslararası idare" önerdi.

Sykes ve Picot İtilaf müttefikleri olan Rusya'nın belirledikleri bu paylaşım planının muvafakatini almak için Mart 1916'da bu ülkeyi ziyaret ettiler. Çarın bakanları, Sykes-Picot'nun şartlarına onay vermeleri karşılığında, daha önce Boğazlar ve Konstantinopolis konusunda 1915 Konstantinopolis Anlaşması'yla teyit edilmiş olan iddialarının yanı sıra, Britanya ve Fransa'nın, Rus ordusunun yakın zamanda istila etmiş olduğu Türk topraklarının –Erzurum, Karadeniz limanı Trabzon, parçalanmış Van şehri ve Bitlis– ilhakını onaylamasını istediler. Mayıs 1916'da Rusya'nın desteği alınınca, İtilaf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sonrasında paylaşılması konusunda kapsamlı bir anlaşma yapmış oldular. Şimdilik bu meseleyi Arap müttefiklerinden, Şerif Hüseyin ve oğullarından saklı tutmayı başardılar.

1916 yılının ilk aylarında İtilaf Güçleri Ortadoğu için savaş sonrası döneme ilişkin gizli planlar yaparken, Şerif Hüseyin ve oğulları üzerinde baskı kuruluyordu. Suriye'deki Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Cemal Paşa Mısır'daki Britanya mevzilerine yönelik yeni bir taarruz planladı ve Haşimilerin de Türk savaş girişimine sadakatlerini ortaya koymaları için aşiret askerleri sağlamalarını talep etti. Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun komutanı Haşimilerin niyetlerinden ve genel olarak Arapların sadakatinden şüphe duymaya başlamıştı. Topyekûn savaş baskısı altında, Cemal'in Suriye topraklarındaki oto-

riterliği sertleşerek, Osmanlıların Arap vilayetlerindeki yönetimini daha da zayıflatacak bir terör dönemine dönüştü.

Cemal Paşa, savaş sırasında Suriye vilayetlerinin genel valisi olarak görevinin ilk zamanlarında, Arapların Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatsizliğini su götürmez biçimde ortaya koyan kanıtlarla karşılaştı. Osmanlı yetkilileri savaşa girildikten sonra mevcut olabilecek istihbarat için Britanya ve Fransa konsolosluklarının arşivlerine el konulmasını emrettiler. Beyrut ve Şam'daki Osmanlı yetkilileri bunun semeresini topladı. Fransız konsolosluk belgeleri –1913'te Paris'te düzenlenen Birinci Arap Kongresi'ne katılmış olan birçok kişinin de aralarında bulunduğu– gizli cemiyet üyelerinden gelen ve Arapların daha geniş otonomiden Fransız himayesinde tam bağımsızlığa kadar uzanan hedefleri doğrultusunda Fransızların desteğini almaya çalışan çok sayıda yazışma içeriyordu. Belgelerde Müslüman ve Hıristiyan eşraf da geçiyordu. Liste, aralarında parlamento üyelerinin, gazetecilerin, din adamlarının ve ordu subaylarının bulunduğu Suriye'nin eğitimli seçkinlerini içeriyordu.

Cemal Paşa töhmet altında bırakan belgeler konusunda başlangıçta bir şey yapmamaya karar verdi. Süveyş Kanalı'na yönelik, Mısır'da Britanya yönetimine karşı bir ayaklanmayı kışkırtacak ilham verici bir taarruzda bir Osmanlı ordusunu yönetmek hedefiyle Suriye'ye gelmişti. Arapçıların Osmanlıların muharebe meydanlarında elde edeceği başarılarla etkisiz hale gelecek marjinal bir siyasal hareket olduğuna inanıyordu. Cemal'in Britanya işgali altındaki Mısır'a karşı savaşta amaç birliğini teşvik etmeyi umduğu bir zamanda, siyasi yargılamalar ancak halkın moralini bozardı.[16]

Şubat 1915'te Süveyş Kanalı'na yönelik Osmanlı taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanması Cemal'in Arapçılara yönelik tutumunu sertleştirmesine yol açtı. Savaş girişimine katılma sözü vermiş olan düzensiz Arap birliklerinin pek çoğu kenarda durarak Cemal'in Sina'dan küçük düşürücü geri çekilişini izlemişti. Haşimiler Hicaz aşiretlerini sultanın sancağı altında toplamayı başaramamış olan harekâtta hiç yer almadılar.

Dahası, Osmanlıların başarısızlığı halkın imparatorluğun geleceği konusundaki şüphelerini beslemişti. Kudüs'te orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Arap asker İhsan Turjman, günlüğüne üç arkadaşıyla olan bir sohbetini yazdı; arkadaşlarından ikisi Osmanlı ordusunda subaydı. 1915 Martı'nın sonunda, Süveyş Kanalı'na yönelik taarruzun hemen ardından, dört adam "bu sefil savaş"ın gidişatını ve "bu [Osmanlı] devletin kaderi"ni tartışıyordu. "Devletin günlerinin sayılı ve parçalanmasının eli kulağında olduğunda az çok hemfikirdik." Arap vatandaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu öngörmeye başladıkça, gizli milliyetçi cemiyetle-

16 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson and Co., tarih belirtilmemiş), s. 197-199.

rin yarattığı tehdidin önemi arttı. Cemal Paşa da Arapçı tehdidi bertaraf etmeye karar verdi.[17]

İstanbullu genç ve parlak gazeteci Falih Rıfkı, Cemal Paşa'nın uyguladığı baskıya ilk elden tanık oldu. Rıfkı sadaret makamı kadrolarından yükselmiş ve İstanbul'un önde gelen günlük gazetelerinden *Tanin*'deki haftalık yazılarıyla Jön Türk liderlerinin dikkatini çekmişti. Enver'le tanıştığı Balkan Savaşları'nı kaleme alıyordu. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Rıfkı'yı hususi kalemi olarak atadı. Cemal, Suriye genel valisi ve Dördüncü Ordu komutanı olarak İstanbul'dan ayrılınca, Rıfkı'nın istihbaratın başı olarak kurmay heyetinde kendi yanında olmasını özel olarak talep etti. Rıfkı 1915 yılında Kudüs'e ulaştı.

Cemal'in 1915 yılındaki karargâhı, Kudüs'ün sur içine bakan, Zeytindağı'ndaki bir Alman konukevindeydi. Komutan kapısının önünde toplanan endişeli bir kalabalığın arasına katılmış olan Rıfkı'yı kabul etti. Öfke içinde yazışmaları okuyor, evrak imzalıyor ve personeline emirler yağdırıyordu. "Yaverime Nablus eşrafını çağırmasını söyleyin" diye emretti Cemal.

Dehşete kapılmış yirmi kişilik grup içeri girmeden önce hızlıca bir dua okumak için Cemal'in ofisinin eşiğinde durakladı. Kudüs'e ve çevresindeki bölgeye bakan büyük pencerenin önünde yerlerini aldılar. Cemal odadaki varlıklarının farkında değilmiş gibi masasında çalışmaya devam etti. Rıfkı'nın adamların neyle suçlandığına dair herhangi bir fikri yoktu, fakat kaygılı ifadelerinden hayatlarından endişe ettiklerini anlamıştı. Başkomutan, eşrafı kendilerine muhtemelen sonsuza kadar sürmüş gibi gelen bir süre beklettikten sonra evrakları masasına vurdu ve onlara bakmak için döndü.

"Devletinize karşı işlediğiniz suçların ciddiyetinin farkında mısınız?" diye sordu buyurucu bir sesle.

"Allah aşkına, bizi affedin" diye mırıldandı adamlar çaresizlik içinde. Cemal bir bakışıyla sözlerini kesti.

"Böyle suçların cezasının ne olduğunu biliyor musunuz?" diye devam etti Cemal. "Asılmayı hak ediyorsunuz." Rıfkı endişeli adamların yüzlerinden kan boşaldığını gördü. "Evet, asılmak – fakat Bâbıâli'nin merhametli cömertliğine şükredin. Şimdilik sizi ve ailelerinizi Anadolu'ya sürmekle yetineceğim."

Darağacından kurtuldukları için rahatlayan eşraf, kararı için şükrederek yerlere kapandı. "Çekilebilirsiniz" dedi Cemal Paşa ve toplantıyı bitirdi. Adamlar düzensizce odadan kaçtılar.

---

17 Turjman'ın arkadaşları Kudüs'ün önde gelen ailelerindendi: Her ikisi de Osmanlı ordusunda muvazzaf subay olan Hasan Halidi ve Ömer Salih Bargouti ve öğretmen ve günlük yazarı Halil Sakakini. Salim Tamari, *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011), s. 91.

Ofisinde kimse kalmayınca, Cemal yeni görevi için Rıfkı'yı gülerek karşıladı. Nablus eşrafıyla yapmış olduğu toplantıya ve ne olduğu belirtilmeyen suçları için dağıtılan keyfî adalete tanıklık eden gazetecinin rahatsızlığını sezmiş olmalıydı. "Ne bekliyorsun ki!" diye omuz silkti Cemal Paşa. "Burada birinin böyle davranması gerekiyor!"[18]

Osmanlı yetkilileri sadakatlerinden şüphe duyulan çok sayıda Arap vatandaşını 1915 yılından itibaren sürgün etmeye başladı. Cemal Paşa bu politika için kendisine büyük pay biçti. "Her yerde benim kişisel olarak sürdüğüm insanlar var" diyerek bir kez daha gülümseyerek böbürlendi Falih Rıfkı'ya. Başlıca hedefler Arapçı eğilimlerinden şüphe duyulan kişiler veya kiliseleri Rusya veya Fransa gibi Büyük Güçlerin himayesi altında olan Arap Hıristiyanlardı.

Ermeni tehcirinin tersine, Arap vilayetlerindeki sürgün bir katliamın başlangıç noktası veya bir ölüm yürüyüşü değildi. Daha ziyade, bir bireyi "tehlikeli" arkadaşlarından ve yakınlarından koparark, onun devlet için oluşturduğu tehdidi etkisiz hale getirmenin bir yoluydu. Sürgündeki kişiler kendi kişisel kaynaklarıyla kıt kanaat geçinmek zorundaydılar ve bu kaynaklar tükendiğinde tamamıyla Osmanlı hükümetine bel bağlar hale geliyorlardı. Arkadaşları ve aileleri ise, yakınlarının sürgünden dönmesini sağlayabilmek amacıyla hükümete sadakatlerini göstermek için ellerinden gelen her şeyi yaparlardı. Osmanlı yetkilileri savaş bitene kadar yaklaşık 50.000 kişiyi sürmüşlerdi.[19]

Zorunlu askerlik nedeniyle nüfusu zaten azalmış olan köylerdeki insan sayısı yeni sürgün politikasıyla giderek azaldı. Bunun ticaret ve tarım üzerinde de yıkıcı etkileri oldu; dükkânlar kapandı ve bitap durumdaki kadınlar, çocuklar ve yaşlılar tarafından işletilen çiftliklerdeki tarlalar atıl kaldı. Çekirge sürüleri Büyük Suriye'ye üşüşünce, doğa savaşın yarattığı felaketi daha da şiddetlendirdi. "Çekirgeler tüm ülkeye hücum ediyor" diye yazdı İhsan Turjman, Mart 1915'te günlüğüne. "Çekirge istilası yedi gün önce başladı ve gökyüzünü kapladı. Bugün çekirge sürülerinin [Kudüs] şehrin üzerinden geçmesi iki saat sürdü." "Allah bizi üç beladan korusun: savaş, çekirgeler ve hastalık; çünkü bunlar bütün ülkeye yayılıyorlar" diye dua etti.

Suriye toprakları geçmişte de çekirge belasından mustarip olmuştu, fakat 1915'teki istila hem yoğunluğu hem de coğrafi genişliği açısından emsalsizdi. İstilayı çaresizce bitirmeye çalışan Osmanlı yetkilileri on beş ve altmış yaş arasındaki tüm vatandaşların, imha edilmek için devlete ait ambarlara teslim edilmek üzere her hafta yirmi kilo çekirge yumurtası toplamasını emrettiler

18 Falih Rıfkı Atay, *Le mont des Oliviers* (Paris: Turquoise, 2009), s. 29-30. Kitap ilk olarak 1932 yılında *Zeytindağı* ismiyle Türkçe yayımlandı.

19 Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I* (Londra: Frank Cass, 1993), s. 38.

– bunu yapmazlarsa fahiş bir ceza ile karşı karşıya kalacaklardı. Kudüs halkı bunu ciddiye aldı. Turjman ilk çekirgeler ortaya çıktıktan altı hafta sonra, Kudüs'teki dükkânların kapalı olduğunu, "çünkü çoğu insanın çekirge yumurtası toplamaya çıktığını" belirtti.

Hükümetin aldığı tedbirler çekirge tehdidini bertaraf etmeye yetmedi. Böcek sürüleri yaz ayları boyunca ve sonbahara doğru çiftlikleri ve bağları kasıp kavurmaya devam etti. Mahsuller harap oldu; Suriye'nin farklı bölgelerinde mahsulatın % 75-90'ı kaybedildi. Çekirgelerden kurtulanlar ise orduyu beslemeye gidiyordu veya şanslı azınlık tarafından istifleniyordu. Bunun kaçınılmaz sonu hayati seviyelere ulaşan bir yiyecek sıkıntısıydı. Açlık Filistin, Suriye ve Lübnan'ın kentlerine ve köylerine yayılmaya başladı.

1915 Aralık ayına gelindiğinde Kudüs pazarlarında hiç un yoktu. "Hayatımda bundan daha karanlık günler görmedim" diye yazdı günlüğüne İhsan Turjman. "Un ve ekmek geçen cumartesiden beri hiç yok. Pek çok insan günlerdir ekmek yemedi." Erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan kalabalıkların Şam Kapısı yakınlarında un için birbirini itip kaktığına tanık oldu. Sayıları arttıkça kavgalar başladı. "Pirinç, şeker ve gazyağı olmadan yaşamaya bugüne kadar tahammül ettik. Fakat ekmek olmadan nasıl yaşayabiliriz?"

Açlık 1916'da ölümcül seviyeye ulaştı. Çekirgeler, savaş gerekçesiyle el koymalar ve istifçilik, gıda ürünlerinin nakledilmesi ve bölüştürülmesi konusunda yaşanan başarısızlıklarla birleşince, 1916 yılı ile savaşın sonu arasında Suriye ve Lübnan'da 300.000 ila 500.000 arasında sivilin hayatına mal olan bir kıtlığa yol açtı. Suriye topraklarında kıtlık ve savaşın neden olduğu diğer güçlükler savaşla eşanlamlı hale geldi; ahali bunlara seferberlik adını veriyordu. Büyük Savaş seferberlikti; yani genel seferberlikle başlayan ve daha önce eşi benzeri görülmemiş bir düzeyde mahsul kıtlığına, enflasyona, hastalığa, kıtlığa ve sivil ölümlerine acımasızca yol açan pek çok talihsizlik.[20]

Fransızlar adına gizli bir görevde olan Suriyeli bir göçmen Nisan 1916'da Suriye ve Lübnan'ı gezdi ve buradaki ıstıraba birinci elden tanık oldu. Yiyecek arayarak köylerindeki ölümden kaçan insanlarla tanıştı. Kıtlık kurbanlarına ait, gömülmeden yol kenarına bırakılan sayısız iskeletle karşılaştı. Şam'da hayal kırıklığına uğramış bir subayla sohbet eden adam, Osmanlıları devleti "sadakatsiz" Hıristiyanlarından arındırmanın bir yolu olarak açlıktan

20 George Antonius, *Arab Awakening*, s. 241, kıtlıktan ölenlerin sayısının 300.000 olduğunun "şüphe götürmez" olduğunu iddia etti ve asıl rakamın 350.000 kadar olabileceğini savundu. Linda Schatkowski Schilcher, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective*, John Spagnolo (ed.), (Reading, BK: Ithaca Press, 1992), s. 229-258, Alman konsolosluk kayıtlarına dayanarak, kıtlıktan ve kıtlıkla ilişkili hastalıklardan kaynaklanan ölüm oranının "1918 sonuna gelindiğinde 500.000'e ulaşmış olabileceğini" savunur. Suriye ve Lübnan'da halkın belleğindeki seferberlik için bkz. Najwa al-Qattan, "Safarbarlik: Ottoman Syria and the Great War", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*, Thomas Philipp ve Christoph Schumann (ed.), (Beyrut: Orient-Institut, 2004), s. 163-174.

ölümlere kasten sebebiyet vermekle suçluyordu. "Ermenilerin boynuna kılıcı geçirdiler, aynı şekilde Türk efendilerine bir daha asla bela olmasınlar diye [Hıristiyan] Lübnanlıları açlıkla imha etme niyetindeydiler."[21]

Enver Paşa ise "bu kıtlığın sorumlusu" olarak savaşın ilk aylarında uygulanan "İtilaf deniz ablukası"nı gösteriyordu. Britanya ve Fransa'nın gemileri hiçbir geminin –insani yardım taşıyanların bile– Suriye limanlarına girmesine izin vermiyorlardı. Söylenenlere göre, Enver 1916'da Vatikan'la görüştü ve Suriye ve Lübnan'a gıda yardımı yapılması için bir teklif sundu. İstanbul'daki papalık elçisiyle görüşen Enver, Osmanlıların hem ordu hem de Suriye'deki sivilleri beslemeye yetecek kadar erzaka sahip olmadığını kabul etti. Vatikan'ı, Britanya ve Fransa'yı her ay, yiyecek taşıyan en azından bir gemiye izin vermeleri için ikna etmesi konusunda uyardı; bu teklife göre, papa İtilaf Devletlerine yiyeceklerin Türk askerlerine gitmediği konusunda güven vermek için bir temsilci atayacak ve dağıtımı da bu temsilci yapacaktı. Fakat Enver'in papalık nezdindeki girişiminden bir sonuç çıkmadı. Pek çok Osmanlı gibi, Enver de İtilaf Devletlerinin, istilaya karşı direnişi zayıflatmak veya imparatorluğa karşı ayaklanmayı teşvik etmek için Suriyelileri kasten açlıktan öldürdüğüne inanıyordu.[22]

Enver'in Suriye vilayetlerinde ayaklanmadan korkmak için sağlam gerekçeleri vardı. Savaş döneminde karşılaşılan güçlüklerin yanı sıra, Osmanlıların kayıpları da pek çok Arap vatandaşını sultanın hükümetine düşman etti. Arap tehdidini ezmek de Suriye valisi olarak Cemal Paşa'ya kaldı. İmparatorluğun düşmanlarıyla işbirliği yapmış olabilecek herhangi bir Arap hareketinin başını kesmesinin ibret-i âlem olmasını umuyordu. Ayrılıkçı siyasete bulaşmamaları için Suriyeli seçkinlerin gözünü korkutmayı da istiyordu. Çünkü Türk gazeteci Falih Rıfkı'nın da tahmin ettiği gibi, "İttihat ve Terakki [Cemiyeti] Arnavut, Ermeni, Rum veya Arap, kim olursa olsun, tüm azınlık cemaatler arasındaki tüm milliyetçiliklerin ve bağımsızlık hareketlerinin can düşmanıydı."[23]

Cemal Paşa 1915 Haziranı'nda Arap siyasi eylemcilere yönelik ilk tutuklama dalgasının emrini verdi. Divan-ı harp kurdu ve eylemcileri yargıladı. Mahkeme 1915 Ağustosu'nda soruşturmalarını tamamlamıştı. Cemal Paşa hâkimlere, gizli bir Arapçı cemiyete üye olmakla veya Osmanlı İmparatorluğu'na

21 Q.B. Khuwayri, *al-Rihla al-suriyya fi'l-harb al-`umumiyya 1916* [Harb-i Umumi Sırasında Suriye Yolculuğu, 1916] (Kahire: al-Matba`a al-Yusufiyya, 1921), s. 34-35.

22 Enver'in girişimi ve İtilaf Devletlerinin insani yardımın İtilaf ablukasından geçmesini engelleme çabaları Shakib Arslan, *Sira Dhatiyya* [Otobiyografi] (Beyrut: Dar al-Tali`a, 1969), s. 225-236'da anlatılır.

23 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 213; Rıfkı Atay, *Le mont des Oliviers*, s. 75-76.

karşı Fransızlarla birlikte komplo kurmakla suçlanan şüphelilere ölüm cezası vermelerini emretti. On üç kişi suçlu bulundu ve ölüme mahkûm edildi (fakat hükümlerden ikisi daha sonra müebbet hapse çevrildi).

İlk idamlar 21 Ağustos 1915'te Beyrut'ta infaz edildi. Osmanlı askerleri Burc Meydanı'nı sivillerin geçişine kapattı. Mahkûm edilenler gece karanlığında darağacına götürülürken, askerler ve polisler meydanı doldurdular. İdam haberi tüm Arap vilayetlerine hızla yayıldı. Haber ay sonunda Kudüs'e ulaştı. "Bu vatanseverlerin hiçbirini tanımıyorum" diye yazdı günlüğüne İhsan Turjman 1 Eylül'de, "fakat bu haberle derinden sarsıldım." Turjman Türkler tarafından idam edilen Araplar için milli bir bağ hissediyordu. "Elveda size, cesur yurttaşlar" diyerek selamladı onları. "Yüce amaçlarınız gerçekleştiğinde ruhlarımız buluşsun!"[24]

Bu ilk idamlar bir korku devrinin sadece başlangıcıydı. 1915 Eylülü'nde Cemal Paşa Fransız konsolosluğunda ele geçirilen belgelerde adı geçen düzinelerce kişinin daha tutuklanmasını emretti. Tutuklananlar Beyrut-Şam karayolu üzerinde bulunan, Lübnan'ın dağ köyü Aley'e götürüldü. Şüphelilere, askerî mahkeme önündeki celseler arasında, diğer üyelerin isimlerini ve cemiyetlerinin amaçlarını ifşa etmeleri için işkence yapıldı. Henüz tutuklanmamış olanlar ise ya yeraltına çekildiler ya da kaçmaya çalıştılar. Baskı işe yaradı. 1915 Şam Protokolü'nde Arap bağımsızlığının sınırlarını büyük bir özgüvenle belirlemiş olan Arapçı hareket birkaç hafta içerisinde çöktü ve geri çekildi.

Şam, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal protokolü kaleme alanlarla bir başkaldırıyı koordine etmek umuduyla Ocak 1916'da buraya döndüğünde tehlikeli bir şehirdi. Faysal önlemler almıştı. Elli silahlı adamdan oluşan bir grupla birlikte seyahat etti ve bu adamları kuşkucu Osmanlı yetkililerine, babası Şerif Hüseyin'in Osmanlıların Süveyş Kanalı'na düzenleyeceği sonraki saldırı için göndermeyi taahhüt ettiği Hicazlı gönüllülerin öncü birliği olarak tanıttı. Cemal Paşa, Faysal ve adamlarını içtenlikle karşılayarak, Haşimi misafirlerine valilik karargâhının konukseverliğini sundu.

Faysal, oğulları Nesib, Cemal'in baskınlarından paçasını kurtaran Bekrilerin evini ziyaret ettiğinde, Şam'daki Arapçı hareketin akıbetinden, kendi vilayetlerinden uzaklara, Gelibolu ve Mezopotamya'daki şiddetli çatışma bölgelerine intikal ettirilen Arap alaylarından, aileleriyle birlikte Anadolu'ya sürülen sivillerden ve ihanet suçlamasıyla Aley'deki askerî mahkemeye çıkarılan düzinelerce önde gelen vatandaştan haberdar oldu. Dönüşüme uğramış bir siyasal ortamla karşılaşan Faysal tüm isyan planlarını askıya aldı. Bunun

24 Tamari, *Year of the Locust*, s. 130-132.

Enver Paşa (ortada) ve Cemal Paşa (Enver'in solunda) Şubat 1916'da Kudüs'te. İki Jön Türk lideri Arap vilayetlerindeki savaş hazırlıklarını incelemek için 1916 yılı başlarında Suriye, Filistin ve Hicaz'ı ziyaret etti. (Kaynak: Prints & Photographs Division, Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00069.]

yerine, Cemal Paşa'nın güvenini kazanmak ve hapsedilen Arapçıların salıverilmesini sağlamak için çalıştı. Ne var ki babasının Jön Türk liderlerine yönelik giderek derinleşen uzlaşmaz tutumu Faysal'ın çabalarını baltaladı.

Jön Türk liderleri Süveyş Kanalı'na yönelik bir sonraki taarruz için aşiret gönüllülerini göndermesi amacıyla Şerif Hüseyin'e baskı yaptılar. Enver ve Cemal, Haşimi kuvvetlerini incelemek ve İslâm'ın kutsal topraklarından mücahidîn (cihat askerleri) gönderilmesi için baskı yapmak amacıyla Şubat 1916'da Medine trenine bindiler. Bunun üzerine emir, ertesi ay Enver Paşa'ya sultanın cihadını desteklemek için önkoşullarını bildiren bir mektup yazdı. Şerif Hüseyin'in mektubu sultanın bir hizmetkârından çok, bir Arap milliyetçisinin işine benziyordu. Şu an yargılanmakta olan tüm Arap siyasi mahkûmlar için af talep etti. Büyük Suriye için ademimerkezî bir idare ve İstanbul'dan idari otonomi istedi. Mekke emirliğinin geleneksel ayrıcalıklarının iyileştirilmesinin yanı sıra, makamın kendi ailesinin üyelerine kalıtsal olarak bırakılması hakkını talep etti.

Enver ise cevabında son derece açıktı. "Bu meseleler sizi ilgilendirmez ve bunları istemekte ısrar etmek size bir şey kazandırmaz" diye uyardı. Emire savaş girişimi için, "savaşın sonuna kadar Dördüncü Ordu'nun misafiri olarak kalacak" oğlu Faysal tarafından komuta edilecek askerler sağlaması vazifesini hatırlattı. Enver'in Faysal'ı rehin tutma tehdidine boyun eğmeyen şerif oğlunu Jön Türklerin himayesine bıraktı; koşulları ise değişmedi. Jön Türklerin Arap ayrılıkçısı emellerinden şüphe edilenlere karşı ne kadar gaddar oldukları konusunda henüz hiçbir fikri yoktu.[25]

25 Şerif Hüseyin'in Enver Paşa'ya gönderdiği telgraf ve onun cevabı için bkz. Sulayman Musa, *al-Thawra al-'arabiyya al-kubra: watha'iq wa asanid* [Büyük Arap İsyanı: Belgeler ve Kayıtlar]

Nisan 1916'da Aley'deki Osmanlı divan-ı harbi görüşmelerini tamamladı. Düzinelerce sanık "amaçları Suriye, Filistin ve Irak'ı Osmanlı Sultanlığı'ndan ayırmak ve bunları bağımsız bir devlete dönüştürmek olan vatan haini faaliyetlere katılmaktan" mahkûm edildi. Herkes ihanetin ölüm cezasına çarptırıldığını bilmekle birlikte, mahkûm edilenlerin önemli bir kısmı önde gelen ailelerin üyeleriydi ve parlamento veya Osmanlı senatosu üyeleri olarak üst düzey devlet görevlerinde bulunmuştu. Hükümetin böyle seçkin vatandaşları sıradan suçlular gibi idam etmesi akla hayale sığmaz görünüyordu.[26]

Haşimiler de açıkça Aley mahkûmları lehine konuşuyordu. Şerif Hüseyin, sultan, Cemal Paşa ve Talat Paşa'ya telgraflar göndererek, merhamet diledi ve "kanın daha çok kan getireceğini" söyleyerek ölüm cezasına karşı uyardı. Şam'a dönen Faysal da Cemal'le düzenli olarak yaptığı toplantılarda Aley mahkûmları için merhamet istedi. Fakat Arap ayrılıkçılığını kesin olarak caydıracak bir emsal yaratmaya kararlı olan Jön Türk lideri onun görüşlerine kulak asmadı.

Yirmi bir kişi 6 Mayıs 1916'da şafak sökmeden önce Beyrut ve Şam'ın merkezî meydanlarında önceden haber verilmeden asıldı. Beyrut'taki idamlara tanık olan Türk gazeteci Falih Rıfkı bile mahkûm edilenlere sempati ve hayranlık duydu. "Beyrut'ta asılanların çoğu genç milliyetçilerdi" diye yazdı. "Hücrelerinden başlarının geçirileceği ilmiğe giderlerken Arapça marş söylüyorlardı." Rıfkı o günden sonra, yedi adamın gün doğmadan önce asılmış olduğu Şam'a gitti. Şam eşrafının, Arapçıların darağacına gitmesinden on beş saat sonra Cemal Paşa onuruna düzenlenen bir ziyafete gittiğini gördüğünde şaşırıp kaldı. "Şam'da matem yok" diye yazdı. "Şairler, profesyonel dalkavuklar, konuşmacılar, herkes Arabistan'ı yaramaz çocuklarından kurtaran büyük adama ülkenin şükranlarını sunuyordu."[27]

Arap milliyetçilerine göre Cemal Paşa kahraman değildi. İdamlardan hemen sonra ona Cemal Paşa es-Seffah (kan dökücü) adını verdiler. Haşimilere göre de, Cemal bir katilden başka bir şey değildi. Nefesi kesilmiş bir haberci idam haberini getirdiğinde, Faysal Bekri ailesiyle birlikteydi. Hükümet resmî gazetede özel bir nüsha yayımlayarak, mahkûm edilenlerin hepsinin isimle-

---

(Amman: Department of Culture and Arts, 1966), s. 52-53. Cemal Paşa ve Şerif Abdullah, Şerif Hüseyin ve Enver Paşa arasındaki bu yazışma hakkında birbirinden farklı şeyler anlatır; bkz. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 215 ve King Abdullah, *Memoirs of King Abdullah of Transjordan*, s. 136-137. Ayrıca bkz. Tauber, *Arab Movements in World War I*, s. 80.

26 Antonius, *Arab Awakening*, s. 190.

27 Rıfkı Atay, *Le mont des Oliviers*, s. 73-79. Döneme tanık olan Arapların, Beyrut ve Şam'da idam edilenlere yönelik övgülerinde daha hisli olduklarını söylemeye gerek yok. El-Fetat hareketinin, Arapçı faaliyetlerinden şüphe duyulduğu için Osmanlı yetkilileri tarafından iki kez tutuklanan ve serbest bırakılan Suriyeli üyesi Dr. Ahmad Qadri, *Mudhakkirati 'an al-thawra al-'arabiyya al-kubra* [Büyük Arap İsyanına Dair Anılarım] (Şam: Ibn Zaydun, 1956), s. 55-56'da, Beyrut'ta idam edilenlerin birçoğunun destansı son sozlerini yineler.

rini ve idam edildikleri suçları sıraladı. Faysal başlığını yere fırlatıp ayaklarının altında ezdi ve intikam yemini ederek sessizliği bozdu: "Ölüm tatlı oldu, ah Araplar!"[28]

Artık Faysal'ın Şam'da kalması için hiçbir neden yoktu. Cemal'in baskısı Suriye vilayetlerindeki siyasal eylemliliği bertaraf etti. İsyan ancak aşiret üyelerinin sayısının tecrit edilmiş Osmanlı askerlerinden fazla olduğu Hicaz'da olasıydı. Ne var ki Faysal'ın, Hicaz'a dönmeden önce Şam'dan ayrılmak için Cemal Paşa'dan izin alması gerekiyordu. Faysal sadakatsizlik şüphesiyle, kendisini ve adamlarını darağacındaki şehit arkadaşlarının arasında bulmaktan korkuyordu.[29]

Faysal, Cemal Paşa'nın Hicaz'a dönmesine izin vermesini sağlamak için bir dolap çevirdi. Haşimi prensi babasından, Hicaz gönüllü birliğinin tam kapasitesine ulaştığını ve Cemal'in Suriye'deki kuvvetlerine katılmaya hazır olduğunu teyit eden bir mesaj aldığını iddia etti. Hiç şüphesiz Jön Türkler de, Beyrut ve Şam'daki halka açık idamların Şerif Hüseyin'in gözünü korkuttuğuna inandılar. Hicazlı mücahidîni Şam'a bizzat getirmesi için Faysal'ın Medine'ye dönmesine izni verildi.

Cemal Paşa Faysal'ın hikâyesine tam olarak inanmamıştı. Faysal mahkûm edilen Arapçılar için yoğun çaba harcayarak merhamet dilemişti. Medine'deki Osmanlı garnizonunun komutanı Şerif Hüseyin'i ve Hicaz kıtasını askerî meselelere burnunu sokmakla suçlamıştı. Şerif Hüseyin'in Enver ve Cemal ile olan yazışmaları da ihanetin sınırlarındaydı. Yine de Mekke şerifinin Osmanlı cihadını desteklemesinin getireceği faydalar, rehin şerifin Hicaz'a dönmesine izin vermenin neden olabileceği risklere ağır basıyordu.

Şerif Faysal 16 Mayıs'ta Şam'dan ayrıldı. Ayrılmadan önce Cemal Paşa ona bir hediye verdi. Muzaffer Osmanlı askerleri, Gelibolu'da aslında Birinci Essex Alayı'nın bir askerine ait olan bir İngiliz Lee Enfield tüfeği ele geçirmişlerdi. Tüfeğin namlusuna altın harflerle Osmanlı Türkçesiyle "Çanakkale Harekâtı Ganimeti" yazıldı. Hiç şüphesiz savaş hatırasının amacı, Haşimile-

28 O yıl daha sonra Cemal Paşa, Aley Askerî Mahkemesi'nin yaptıklarını meşrulaştırmak için Türkçe, Arapça ve Fransızca baskıları yapılan bir kitap yayımladı. *La verite sur la question syrienne* (Istanbul: Tanine, 1916) adlı kitap sekiz gizli Arap cemiyeti hakkında kısa bilgiler sunuyor, Beyrut ve Şam'daki Fransız konsolosluklarından ele geçirilen belgelerin kopyalarını veriyor ve askerî mahkeme tarafından suçlu bulunanların isimlerini ve suçlarını aktarıyordu. George Antonius, Faysal'ın idamlara verdiği tepkiye ilişkin bu hikâyeyi muhtemelen Faysal'ın kendisinden duydu. Antonius, *Arab Awakening*, s. 191 "idamlarla dökülen kanın intikamını almak için, tüm Araplar için hayatları pahasına silaha sarılma çağrısı anlamına gelen" Arapça "Taba al-mawt, ya `Arab"ın gücünü tercümede yansıtmanın zor olduğunu düşünüyordu.

29 Cemal Paşa Faysal'ı, kardeşlerini ve babası Şerif Hüseyin'i vatana ihanet suçlamasıyla tutuklamadığına açıkça pişman oldu; bkz. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 220-222.

rin Osmanlıların savaşı kazanacağına olan inancını artırmaktı. Fakat Faysal çok geçmeden silahı Osmanlı İmparatorluğu'na doğrultacaktı.[30]

Cemal, Haşimilerin ikiyüzlülüğüne karşı önlem olarak, en güvendiği generallerinden biri olan Fahri Paşa'yı Medine'deki garnizonun komutasını alması için göndermeye karar verdi. Cemal'e göre, Fahri "güvenilirliği ve vatanseverliğiyle tanınır"dı. Diğerleri ise onu Ermenilere karşı mezalimle suçluyordu. Fahri herhangi bir sorunla karşılaştığı an şerif ve oğullarını yakalayacak ve Mekke'nin sivil idaresini Medine'deki Osmanlı valisinin otoritesine bırakacaktı.[31]

Arap isyanının hemen öncesinde İngiliz-Haşimi ittifakı, her iki tarafın müzakerelere ilk girdiklerinde elde edeceklerine inandıklarından daha az şey sunuyordu. Britanyalılar Konstantinopolis'i fethetmek için ilk yola çıktıkları 1915 başında göründükleri kadar yenilmez bir güç değillerdi. Almanlar batı cephesinde Britanyalılara korkunç kayıplar verdirmişlerdi ve Osmanlılar bile onlara küçük düşürücü yenilgiler yaşatmışlardı. Şerif Hüseyin ve oğullarının müttefik tercihlerini sorgulamak için nedenleri vardı.

Ne var ki Haşimiler de pazarlık edebilecek konumda değillerdi. Şerif Hüseyin ve oğulları Mısır'daki yüksek komiserle olan yazışmalarında kendilerini pan-Arapçı bir hareketin liderleri olarak sunmuşlardı. Oysa Mayıs 1916'ya gelindiğinde Suriye ve Irak'ta geniş kapsamlı bir isyan çıkmayacağı aşikârdı. Şeriflerin en fazla yapabilecekleri Hicaz'daki Osmanlı yönetimine meydan okumaktı. Onun başarısı da disiplinsizlikleriyle ünlü Bedevileri davaları için seferber etme kabiliyetlerine bağlıydı.

Şurası tartışmaya açık ki, ittifak sürdü, çünkü Haşimiler ve Britanyalılar 1916 yazında birbirlerine her zamankinden daha fazla muhtaçlardı. Şerif Hüseyin Jön Türklerle olan ilişkileri kırılma noktasına ulaşıncaya kadar germişti; Jön Türklerin kendisini ve oğullarını azletmek –hatta öldürmek– için ilk fırsatı kullanacaklarını biliyordu. Britanyalıların da, Osmanlıların ilan ettiği ve Kahire ve Whitehall'deki yetkililerin Türklerin elde ettiği son zaferlerin daha da güçlendirmiş olmasından korktukları cihadı zayıflatmak için şerifin dinî otoritesine ihtiyaçları vardı. Haşimilerin öncülüğündeki bir isyanın

30 Tüfek Londra'da Imperial War Museum'da tutuluyor. Tüfeğin tarihi için bkz. Haluk Oral, *Gallipoli 1915 Through Turkish Eyes* (İstanbul: Bahçeşehir University Press, 2012), s. 233-236.

31 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 223. T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (New York: Doubleday, Doran & Co., 1936), s. 93, Fahri Paşa'yı Ermenilerin katledilmesine karışmakla suçladı [*Bilgeliğin Yedi Sütunu*, çev. Bilal Çölgeçen, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2014]. Christophe Leclerc, *Avec T. E. Lawrence en Arabie: La mission militaire française au Hedjaz, 1916-1920* (Paris: L'Harmattan, 1998), s. 28, Fahri'yi 1909'da Adana ve Zeytun'da yaşanan Ermeni katliamlarıyla ilişkilendirdi.

neticeleri ne olursa olsun, hareket en azından Osmanlıların savaş girişimini zayıflatacak ve Türkleri Hicaz'da ve muhtemelen diğer Arap vilayetlerinde düzeni yeniden sağlamak için asker ve kaynak yönlendirmek zorunda bırakacaktı. Hem Britanyalılar hem de Haşimiler kendilerine özgü gerekçelerle isyanı başlatmak için acele ediyorlardı. Faysal Hicaz'a döndüğünde, artık bekleyecek çok zamanları kalmamıştı.

Faysal 5 Haziran'da Hicaz'daki en büyük Osmanlı garnizonuna karşı harekâtlara başlamak üzere Medine dışında bulunan kardeşi Ali'ye katıldı. Fahri Paşa 11.000'den fazla askere sahip Osmanlı kuvvetlerinin komutasını almak için zaten oraya ulaşmıştı. Ellerinde sadece Ali'nin Sina harekâtı için seferber etmiş olduğu 1.500 aşiret gönüllüsü bulunan Haşimiler demiryolu indirme istasyonunu alabilecek durumda değildiler. Yine de Fahri Paşa'nın Medine'deki kuvvetlerini zapt ettiler ve çekinmeden hareket edebilmek için babalarını ve kardeşlerini yaklaşık 338 km güneyde, Mekke'de bıraktılar.

Dört gün süren çatışmaların ardından, Haşimiler niyetlerini açıkça ortaya koydular. Şerif Hüseyin'in en büyük oğlu Ali, 9 Haziran'da Cemal Paşa'ya bir ültimatom göndererek, ailesinin sadakatini sürdürmesi için bir dizi talepte bulundu; Jön Türklere sunduğu kısıtlı sürenin sonunda bunlar geçerliliğini yitirecekti. "Bu mektup alındıktan yirmi dört saat sonra, iki ulus [Türkiye ve Araplar] arasında bir savaş hali başlayacaktır" diye uyardı.[32]

Arap İsyanı'nın açılış atışını yapmak, kutsal Mekke şehrindeki sarayından Şerif Hüseyin'e düştü. Mekke emiri, 10 Haziran 1916'da bir tüfek –kuvvetle muhtemel, Cemal'in Faysal'a vermiş olduğu, Gelibolu'dan gelen savaş hatırası– aldı ve isyanı başlatmak için Osmanlı kışlalarına doğru bir kez ateş etti. Haşimiler Arap halkları adına artık Türklerle savaştaydı. Geriye, Arap dünyasının nasıl karşılık vereceğini görmek kalmıştı.[33]

Haşimi kuvvetleri üç gün içerisinde Mekke'nin büyük bölümünü ele geçirdiler. Vali Galip Paşa doksan altı kilometre doğuda, Taif'in dağlık bölgesindeki yazlık ikametgâhından çekilmiş ve Mekke garnizonunun büyük çoğunluğunu da yanında götürerek kutsal şehri korumak üzere sadece 1.400 asker bırakmıştı. Bir tepebaşı tahkimatı emirin kuvvetlerine dört hafta direnerek, Arapları dağıtmak için Mekke'ye top mermisi atmaya devam etti. Birçok

32 King Abdullah, *Memoirs of King Abdullah of Transjordan*, s. 138.

33 Türk tarihçi Haluk Oral, *Gallipoli 1915*, s. 236'da, Şerif Hüseyin'in isyanın ilk ateşini açmak için Cemal Paşa'nın Faysal'a vermiş olduğu Gelibolu hatırasını kullandığını iddia eder, fakat Imperial War Museum kayıtlarında bu iddiadan hiç bahsedilmez.

mermi Büyük Cami'ye isabet etti ve İslâm'ın en büyük mabedi olan Kâbe'nin üzerindeki örtüyü tutuşturdu. Diğer bir top mermisinin parçaları da üçüncü halife Osman bin Affan'ın, yapının cephesindeki ismini vurdu. Osmanlı hanedanına ismini veren kurucusunun adı da Osman olduğu için, Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, Mekke halkının bunu "Osmanlı iktidarının an meselesi olan düşüşünün alameti" olarak gördüğünü iddia etti. Sonunda tepebaşındaki müstahkem mevkide kuşatma altında olan topçuların yiyecek ve mühimmatı tükendi ve 9 Temmuz'da teslim olmak zorunda kalarak, Haşimilerin denetiminde Mekke'den ayrıldılar.[34]

Şerif Hüseyin 10 Haziran'da ilk ateşi açtıktan kısa süre sonra, Harb aşiretine mensup 4.000 Bedevi, atlı liderleri Şerif Muhsin'in komutasında Kızıldeniz'in liman şehri Cidde'ye hücum etti. 1.500 Osmanlı askeri saldırganları başlangıçta makineli tüfekler ve top ateşiyle püskürterek Bedevilerin moraline ağır bir darbe vurdu. Kraliyet Donanması'na mensup iki harp gemisi Arapların saldırısına destek verdi ve Cidde'deki Osmanlı mevzilerini sürekli topa tuttu. Britanya'nın uçakları da Türk askerlerinin bulunduğu mevzileri bombaladı. Kara, deniz ve havadan saldırıya uğrayan savunma kuvvetleri 16 Haziran'da teslim oldu.

Şerif Hüseyin'in ikinci oğlu Abdullah, isyanın başlamasından kısa bir süre önce deveye binen yetmiş kişilik küçük bir grupla Taif'in dışına hareket etmişti. Vali Galip Paşa her an başlayabileceğine dair dedikodular yayılan bir ayaklanma hakkında konuşmak için Abdullah'ı sarayına davet etti. "Taif halkının çocuklarıyla ve taşıyabilecekleri kadar çok malla birlikte evlerini nasıl terk ettiğini görüyorsunuz" dedi vali. Raftan bir Kur'an alarak Abdullah'a "bu isyan söylentilerinin aslı"yla ilgili açıklama yapması için baskı yaptı. Abdullah ise blöf yaparak işin içinden çıktı. "Ya doğru değil, ya hem size hem şerife karşı bir isyan ya da şerif ve halk tarafından size karşı yapılacak bir isyan. Sonuncu açıklama doğru olsaydı, şimdi size gelip kendimi ellerinize bırakır mıydım?"[35]

Abdullah, valinin ikametgâhından ayrılınca, adamlarına telgraf hatlarını kesmelerini ve habercilerin Taif'ten ayrılmasını yolda engellemelerini emretti. 10 Haziran gece yarısında ise çevre bölgelerden gelen aşiret mensuplarıyla takviye edilen askerlerine Osmanlı mevzilerine saldırmalarını emretti. "Taarruzumuz büyük şiddetle gerçekleşti" diye hatırlıyordu. Bedeviler Türk cephe hatlarını çok geçmeden yardılar ve "bazı esirler ve biraz ganimetle" döndüler. Ne var ki Türk topçusunun Arap mevzilerine ateş açmaya başladığı sabahın erken saatlerinde disiplinleri bozuldu. Pek çok aşiret üyesi "karışıklık halinde evlerine firar etti." Yeni saldırılar düzenlemeye girişirken kuv-

34 Abdullah, *Memoirs of King Abdullah of King Abdullah of Transjordan*, s. 143.

35 Abdullah, *Memoirs of King Abdullah of King Abdullah of Transjordan*, s. 144-146.

vetlerinin çökmesinden korkan Abdullah askerlerini Taif'i kuşatma altında tutmak için yeniden örgütledi.

Tüfeklerle donanmış düzensiz Bedevi birlikleri sahra topçusuna ve makineli tüfeklere sahip düzenli Osmanlı birlikleriyle baş edebilecek durumda değildi. Beş hafta süren tıkanıklığın ardından, Britanya Abdullah'ın konumunu takviye etmek için Taif'e Mısırlı top bataryalarını gönderdiler (General Sir John Maxwell'in 1914 yılında Mısırlıların Britanya'nın savaş girişimine dahil edilmeyeceğine ilişkin sözü bir kez daha ihlal edildi). Temmuz ortasında Mısırlı topçular sürekli top saldırıları düzenleyerek Osmanlı savunma kuvvetlerini yenilgiye uğrattılar. Türkler ancak Galip Paşa'nın koşulsuz teslim olmak zorunda kaldığı 21 Eylül'e kadar direnebildiler. "Ertesi gün Osmanlı bayrağı kaleden indirildi ve Arap bayrağı çekildi" diye yazdı Abdullah. "Çok etkileyici bir sahneydi." Kuşatma ve yenilgi deneyimiyle mahvolan Osmanlı valisi, Haşimilerle aynı tarih algısını paylaşmıyordu. "Bu büyük bir felaket" diyerek hayıflandı. "Biz kardeştik, şimdi ise düşmanız."[36]

Şerif Hüseyin ve oğulları Eylül sonuna gelindiğinde Mekke ve Taif'in yanı sıra, Kızıldeniz'in Cidde, Rebiğ ve Yanbu limanlarını ele geçirmişlerdi. İki tarafta nispeten az kayıplar vererek 6.000'den fazla Osmanlı askerini esir almışlardı. Şerif Hüseyin ertesi ay kendisini tek taraflı olarak "Arap topraklarının kralı" ilan etti, oğulları ise "emir" unvanı aldı. (Bu ilana kızan Britanyalılar sadece Hüseyin'i Hicaz kralı olarak tanımaya razılardı.)

İsyan haberleri Arap dünyasına yayıldı ve Osmanlı savaş idaresinden rahatsız olanlar arasında giderek artan bir heyecan yarattı. Osmanlı yetkililerinin isyan haberlerini haftalarca bastırdığı Kudüs'te, İhsan Turjman hayırlı olayı günlüğüne 10 Temmuz'da kaydetti. "Şerif Hüseyin devlete karşı ayaklanma ilan etti" diye yazdı inanamayarak. "Bu başlangıç olabilir mi?" Turjman heyecanını gizleyemiyordu. "Her Arap bu habere memnun olmalı. En iyi gençlerimizi öldürdükten sonra bu devleti nasıl destekleyebiliriz? Sıradan suçlular ve çeteciler gibi halk meydanlarında asıldılar. Allah Hicaz şerifinden razı olsun ve kollarına güç versin ve seferi, biz bu melun devletten kurtulana kadar Arap topraklarının her köşesine yayılsın."[37]

Muhammed Ali el-Acluni Anadolu'da görev yapan bir Suriye alayında genç bir subaydı. Acluni'nin yaşadıklarına bakılırsa, savaş Osmanlıları birbirine düşürmüştü. Türk askerleri Arap silah arkadaşlarıyla ne camide ne de subay gazinolarında kaynaşmak istiyor ve ten renkleriyle ilgili ırkçı yorumlar yaparak onlarla "siyahlar" diye alay ediyorlardı. Hükümetin masum sivillere çektirdiği ıstırap da onu dehşete düşürdü. Kilikya kıyısındaki Tarsus'ta görev yaparken, Cemal Paşa idaresi tarafından sürgüne gönderilen Suriyeli-

36 Abdullah'ın Taif kuşatması anlatısı için bkz. *Memoirs of King Abdullah*, s. 143-153.

37 Turjman, *Year of the Locust*, s. 155-156.

lerin trenlere bindirildiğini gördü. "Her birinin yüz ifadesine yansıyan acı ve kederi gördük" diye hatırlıyordu. Daha kötüsü, Suriye Çölü'ne doğru ters istikamette giden Ermeni sürgünleriydi – "kalplerinde hiç merhamet kalmamış olan" muhafızlar tarafından dürtülen kadınlar, çocuklar ve yaşlılar. Acluni savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisinde yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle Şerif Hüseyin'in isyanına ilişkin habere sevindi. "Sarsılmış güvenimizi canlandırdı ve yeniden umut ve güç verdi. Bu, Araplar için yeni bir şafaktı." Ne tür zorluklarla karşılaşırsa karşılaşsın, isyana katılmak için hemen Hicaz'a doğru yola çıkacağına yemin etti.[38]

Haşimilerin isyanına ilişkin haberler Osmanlı ordusundaki Arap subaylar arasında hararetli tartışmalar başlattı. Acluni'nin en yakın arkadaşlarından biri onu firardan vazgeçirmeye çalıştı. Ona göre, şerifin hareketi Britanya İmparatorluğu'yla ittifak kurarak ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bağımsızlık çağrısında bulunarak Arap dünyasını Avrupa tahakkümüne maruz bırakıyordu. Pek çok Arapçı subay reform yapılarak Arap vilayetlerine daha fazla otonomi veren bir Osmanlı İmparatorluğu içerisinde kalmayı tercih ediyordu; bu subaylar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu modeline dayanan bir Türk-Arap ikili monarşisinden bahsediyordu. Acluni arkadaşının görüşlerini dikkatle düşünüp taşındıysa da, şerif'in davasına bağlı kalmaya devam etti. Yine de tartışmalarının da gösterdiği gibi, Arap İsyanı'nın cazibesi Arap Osmanlılar arasında tam manasıyla yaygın değildi.

Haşimi isyanı daha geniş bir çerçevede tüm Müslüman dünyada kamuoyunu böldü. Hindistan'daki Müslüman basın Arapları halifelerine karşı ayaklanmaya yönelttiği için şerifi topa tuttu. Hindistan'ın değişken Kuzeybatı Sınır eyaletindeki camiler imamların Şerif Hüseyin ve oğullarına karşı okuduğu beddualarla yankılanıyordu. Tüm Hindistan Müslüman Birliği 27 Haziran'da Haşimi isyanını en güçlü ifadelerle kınayan bir önerge geçirdi ve Şerif Hüseyin'in eylemlerinin cihada sebebiyet verdiğini iddia etti. Mısır'daki Britanya yüksek komiseri Sir Henry McMahon'a Şerif Hüseyin ile yaptığı müzakerelerde sürekli karşı çıkmış olan Hindistan'daki Britanyalı yetkililer de artık isyanın geri teptiğini ve bunun sonucunda Hindistan Müslümanlarının Osmanlıları desteklemeye daha eğilimli göründüklerini iddia etti.[39]

*

38 Muhammad Ali al-Ajluni, *Dhikrayat `an al-thawra al-`arabiyya al-kubra* [Büyük Arap İsyanı Anıları] (Amman: Dar al-Karmil, 2002), s. 22-25; Arap İsyanı'nın ilanı ve yararları ve tehlikeleri hakkındaki tartışmalar için bkz. s. 27-28. Acluni, Osmanlılar döneminde Suriye vilayetinin parçası olan fakat bugün Kuzey Ürdün'de bulunan Aclun kazasındandı.

39 Hintlerin tepkisi konusunda bkz. James Barr, *Setting the Desert on Fire: T. E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916-1918* (New York: W. W. Norton, 2008), s. 41-42.

Haşimiler evlerinin yakınında daha büyük sorunlarla karşı karşıya kaldılar. İlk zamanlarda elde edilen başarılar Kral Hüseyin ve oğullarına Mekke civarındaki ve Kızıldeniz kıyılarındaki kentleri ve şehirleri zapt etme imkânı verdi, fakat bunları elde tutmaya yetecek kadar kuvvetleri yoktu. Bedevi gönüllülerin ilk zamanlardaki coşkusu da hızla buharlaştı. Mekke şerifinin otoritesiyle ve Osmanlı hükümet mallarını yağmalama fırsatıyla isyana katılan Bedevi gönüllülerin Arap bağımsızlık hareketine ideolojik bir bağlılıkları yoktu. İlk muharebeler kazanılıp kentler ele geçirilince, ganimetlerini aldılar ve evlerine döndüler. Bu, Kral Hüseyin'in oğullarını, sadece Britanya'nın sağlayabileceği toplar ve düzenli para taahhüdüyle, yeni aşiret askerleri bulabilmek için her dost ve destekten faydalanmak zorunda bıraktı.

Medine'de Fahri Paşa karşı taarruz düzenlemeye hazırdı. Ordusu tam gücündeydi ve Şam'la muhaberat sorunsuz işliyordu. İsyancıların dinamit olmadan, Fahri'nin garnizonuna erzak sağlamaya devam eden Hicaz Demiryolu'nu kesmelerinin yolu yoktu. 1 Ağustos'ta yeni bir Mekke emiri tüm devlet payeleriyle trenden indi. Jön Türkler 2 Temmuz'da hain Hüseyin'in yerine, Haşimi hanedanının rakip bir kolunun lideri olan Şerif Ali Haydar'ı atadılar. Fahri Paşa onu Ekim başındaki Hac mevsimi zamanında Mekke'ye yerleştirmeyi amaçlıyordu.

Medine'den Mekke'ye giden iki güzergâh vardı. İç güzergâh daha doğrudandı, fakat orduların geçmesine fiilen izin vermeyen çorak ve çetin bir arazisi vardı. Kızıldeniz'deki Yanbu ve Rebiğ limanları üzerinden işleyen kıyı güzergâhı ise, çok daha uzun olmasına karşın, yürüyüşün sürdürülebilmesine imkân veren su kaynaklarına sahipti. Haşimilerin Mekke'yi koruyabilmek için Yanbu ve Rebiğ'i kontrol altında tutması gerekiyordu. Osmanlılar Ağustos başında Medine'den yola koyulduğunda, Faysal Yanbu yolunu tıkayacak şekilde mevzi alırken, kardeşi Ali, Rebiğ'i işgal etti. Doğru konumlardalardı, fakat Osmanlılara direnebilmek için aşiret gönüllülerinin yanı sıra, düzenli askerî birliklere ihtiyaçları vardı. Haşimiler, hemen takviye edilmezlerse, hem Arapların hem de Britanya'nın çıkarları açısından feci sonuçlar doğuracak olası bir yenilgiyle karşı karşıya kalırlardı.

Londra, Kahire ve Simla'daki (Britanya Hindistanı'nın yazlık başkenti) Britanyalı savaş planlamacıları Haşimileri takviye etmek için Britanyalı askerleri göndermenin risklerini tarttı. Hindistan Hükümeti, Hicaz'a Britanya'nın askerlerini sokmanın, onları halifenin inançlı birliklerine karşı savaşmak için Hicaz'ın kutsal topraklarına "saygısızlık eden kâfir" askerler olarak gören Hindistan Müslümanlarının şiddetli tepkisine neden olacağını savunuyordu. Kahire'deki Arap Bürosu ise şerifin kuvvetlerinin çökmek üzere olduğuna ve Mekke'de bir Osmanlı zaferinin Britanya'nın Müslüman sömürge topraklarındaki itibarını ciddi anlamda sarsacağına inanıyordu. Her

iki durumda da Britanya'nın Hicaz'daki konumu cihada yol açma riski taşıyordu. Orta yol ise şerifin ordusunu Müslüman gönüllülerle takviye etmekti.

Doğal Müslüman asker kaynağı Hindistan ve Mısır'daki Britanya'nın savaş esiri kamplarıydı. Britanyalılar, Arap Osmanlı esirlerini sorgularken, pek çoğunun Arapçı davaya bağlı olduğunu gördüler. İfadesi Şerif Hüseyin'in geniş tabanlı bir Arap hareketi adına konuştuğu yönündeki iddialarının teyit edilmesinde etkili olan Muhammed Şerif el-Faruki'den daha önce bahsedilmişti. Diğerleri ise Mezopotamya harekâtında yakalanan Iraklı subaylar Nuri es-Said ve Ali Cevdet ve Senusi harekâtı sırasında Libya sınırı yakınlarında esir alınan Cafer el-Askeri'ydi. Şerifin Arap bağımsızlığını ilan etmesi, bu subayların pek çoğunu sultana olan sadakatlerinden feragat etmeye ve Haşimi isyanına katılmaya ikna etmeye yetti. Nuri es-Said 1 Ağustos 1916'da Mısır'dan Hicaz'a giden ilk müfrezeyi yönetti. Basra şehrinde şartlı salıverilen Ali Cevdet ise Britanyalı subaylar tarafından alındı ve Mezopotamya harekâtında yakalanan diğer savaş esirlerini şerifin ordusuna katılmaya ikna etmek için Hindistan'a gönderildi. Cevdet otuz beş subay ve 350 askeri Arap İsyanı'na gönüllü olmaya ikna etmeyi başardı. Eylül başında Bombay'dan ayrıldılar ve Rebiğ'de yolda Nuri es-Said tarafından karşılandılar.[40]

Ne var ki Arap savaş esirlerinin hepsi Arapçı davaya bağlı değildi. Bu ilk ideolog müfrezeleri yola çıktıktan sonra, Britanyalılar –muhtelif sonuçlarıyla– muhtemel Arap askerlerini Hicaz harekâtına taşımak için Mısır ve Hindistan'daki esir kamplarını boşalttılar. Doksan subay ve 2.100 eri taşıyan iki gemi Kasım sonunda Bombay'dan yola çıktı. Gemiler Rebiğ açıklarına ulaştığında, şerifin görevlileri sadece altı subay ve yirmi yedi gönüllü erin Arap ordusuna katılmayı kabul ettiğini görünce korktu. Geri kalanlar ya Müslüman dindaşlarıyla savaşmak istemiyorlardı ya da yakalanırlarsa Türklerin kendilerini ihanet suçuyla cezalandırmasından korkuyorlardı. Zaten şerifin hizmetinde olan Arap gönüllülerin on gün süren ısrarlı çabasının ardından, nakliye gemileri isteksiz askerleri Mısır'daki esir kamplarına bırakmak için Kızıldeniz'e devam etti.

Şerifin davasına katılmak için Osmanlı hizmetinden ayrılan Arap subaylar ve askerler isyana sınırlı sayılarını aşan bir katkıda bulundular. Askerî eğitimleri ve akıcı Arapçaları onları, Bedevi askerleri hem eğitmek hem de yönetmek için uygun kılıyordu. Fakat sayılarının sınırlı olması, ordusu Yanbu

40 Arap Osmanlı subaylarının Haşimi savaş girişimi için asker toplama çabaları konusunda bkz. Tauber, *The Arab Movements in World War I*, s. 102-117. Cafer el-Askeri'nin Batı Çölü'nde yakalanması 10. Bölüm'de anlatılmaktadır; Haşimi davasına olan bağlılığı kendi anılarında da anlatılır: *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq* (Londra: Arabian Publishing, 2003), s. 108-112. Ali Cevdet'in Nasıriye'de yakalanması 9. Bölüm'de, Basra'da alıkonulması ise 10. Bölüm'de anlatılmaktadır; esir kamplarında asker toplama hikâyesi için bkz. Ali Jawdat, *Dhikrayati, 1900-1958* [Anılar, 1900-1958] (Beyrut: al-Wafa', 1967), s. 37-40.

ve Rebiğ'e doğru ilerlemeye devam eden Fahri Paşa tehdidini kontrol altında tutmaya yeterli olmadıkları anlamına geliyordu. Müslümanların hac mevsimi yaklaşırken Whitehall, Haşimi mevzilerini takviye etmek için Britanyalı askerleri göndermeyi yeniden düşünmeye başladı. Fransa'nın Hicaz'daki harekâta destek olmak için Müslüman askerler göndermeyi teklif etmesi Britanyalıları harekete geçirdi.

Fransızlar Mekke'ye gidecek Kuzey Afrikalı hacılara refakat edecek silahlı bir birlik atamak için hac mevsimini değerlendirdi. Refakat birliği, Hicaz ve Fransızların şerifin kuvvetlerine yardım teklifi için tam anlamıyla askerî bir misyona dönüştü. Fransız askerî misyonu Britanya'nın sömürge subayları arasında tehlike çanlarını çaldı. Kahire'deki Britanyalı yüksek komiser Sir Henry McMahon, "bizi şerifin bundan böyle sağlayacağı büyük siyasi avantajlardan mahrum bırakacağı için" Fransızların asker teklifine "şiddetle itiraz etmek" üzere Londra'ya telgraf gönderdi. Aslında Fransızlar Arabistan'da avantaj elde etmekten çok, şerifin davasının Fransızların Suriye'deki çıkarlarına zarar vermemesini sağlamakla ilgileniyorlardı. Gözleri Britanyalıların üzerinde olsun ve Sykes-Picot Anlaşması'yla Fransa'ya vaat edilen her şeyi korusunlar diye Arabistan'a subaylarını gönderdiler.[41]

Fransız askerî misyonunun komutası görevi Fas'ta başarıyla hizmet vermiş olan ve akıcı düzeyde Arapça konuşan Albay Edouard Brémond'a düştü. Albay Brémond 21 Eylül'de karma bir askerî ve sivil heyetin ve iki yüz Kuzey Afrikalı hacının başında Cidde'ye ulaştı. Kahire'deki yüksek komiser de altta kalmamak için, Mısırlı tören heyetine hacda eşlik etmek üzere Ronald Storrs'u gönderdi. Bu Storrs'a hem Albay Brémond'la hem de sahadaki Haşimi komutanlarla askerî stratejiyi tartışma fırsatı verdi. Hepsi de şerifin kuvvetlerinin hâlâ Fahri Paşa ve ona bağlı düzenli Osmanlı birliklerine karşı direnemeyecek kadar zayıf olduğuna emindi.

Britanya esir kamplarından yeterli sayıda Arap askeri devşirilemediği için, sıradaki en iyi seçenek Müslüman sömürge askerlerini Arap İsyanı için intikal ettirmekti. Britanyalılar Mısırlı topçuları Hicaz harekâtında görevlendirdiler – Mısır halkına verdikleri söz de topyekûn savaşın kısıtlamaları altında tutulamamış oldu. 250 kişiden oluşan ilk müfreze Sudan yoluyla gönderildi. Mısırlı askerî birliğin toplam mevcudu Aralık ayına gelindiğinde 960 kişiyi aşacaktı.[42]

Fransız ordusunda görev yapan çok sayıda Kuzey Afrikalı (Müslüman) askere rağmen, Fransız askerî misyonu Britanyalıların mevcudunu hiçbir za-

41 McMahon'ın 13 Eylül 1916 tarihli telgrafı için bkz. Barr, *Setting the Desert on Fire*, s. 56. Fransızların Sykes-Picot'yu muhafaza etme kaygıları konusunda bkz. Leclerc, *Avec T. E. Lawrence en Arabie*, s. 19. Brémond misyonu konusunda ayrıca bkz. Robin Bidwell, "The Brémond Mission in the Hijaz, 1916-17: A Study in Inter-allied Co-operation", *Arabian and Islamic Studies*, Robin Bidwell ve Rex Smith (ed.), (Londra: Longman, 1983), s. 182-195.

42 Bidwell, "Brémond Mission", s. 186.

man aşamadı. Britanya Savaş Bakanlığı kendilerinden, Müslümanlardan oluşan bir topçu bataryası ve mümkün olduğunca çok askerî uzman –makineli tüfekçiler, istihkâm erleri, sinyalciler (özellikle akıcı düzeyde Arapça konuşanlar) ve doktorlar– talep ettiğinde, Fransızlar Müslüman askerleri arasında böyle uzmanlara sahip olmadıklarını itiraf ederken mahcup düşmüşlerdi. 1916 sonlarına gelindiğinde Arabistan'daki Fransız misyonu en fazla on iki subaydan (neredeyse tamamı Fransız) ve yüzden az piyade erinden (neredeyse tamamı Müslüman) oluşuyordu. Fransız kuvveti en güçlü olduğu dönemde toplamda kırk iki subay ve 983 ere ulaştı ve bunların büyük kısmı Arabistan'a hiç ayak basmadan Port Said'de kaldı.[43]

Bu sömürge askerleri Osmanlıların top ve makineli tüfek üstünlüğünü etkisiz hale getirerek Arap davasına önemli bir katkıda bulunmuş olsalar da, sayıları Medine'den hareket eden ve 1916'nın sonbahar aylarında Haşimilerin kıyı mevzilerine doğru amansızca ilerlemeye devam eden Osmanlı kuvvetlerinin yarattığı büyük tehditle baş edemeyecek kadar sınırlıydı.

Osmanlı tehdidi Türk kolunun, Faysal ve askerlerini Hamra'daki (Kızıldeniz'in Rebiğ Limanı ardında kalan tepelik bölge) kamplarından sürdüğü Kasım başında hayati seviyeye ulaştı. Ellerinde yeterli sayıda Müslüman asker bulunmayan Kahire ve Londra'daki yetkililer şerifin davasını takviye etmek için düzenli Britanya birliklerini göndermenin artılarını ve eksilerini yeniden gözden geçirdi. Britanya ordusu bu fikre karşı çıktı, çünkü bu, Fahri Paşa'nın ordusuna karşı Kızıldeniz kıyılarını korumak için ayırabileceklerinden daha fazla asker gerektirecekti. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir William Robertson, sadece Kızıldeniz'deki Rebiğ köyünü elde tutmak için 15.000 asker gerekeceğini öne sürdü. Mısır'daki askerî komutan Korgeneral Sir Archibald Murray da Süveyş Kanalı'nın müdafaasını riske atmadan bu rakamları tahsis edebileceklerine inanmıyordu. Bu nedenle Faysal ile görüşmüş ve Rebiğ ve Yanbu'daki duruma bizzat tanık olmuş Britanyalı bir subayın tavsiyesini almaya karar verdi.

Tümgeneral Charles Townshend'in Kut'taki kuvvetlerine destek olma çabası başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra Kahire'ye dönen Yüzbaşı T.E. Lawrence 1916 Ekimi'nde Hicaz'a ilk seyahatini yaptı. Arap Bürosu'nda çalışan bir istihbarat subayı olarak, Şark Sekreteri Ronald Storrs'un görevlilerinden biri tarafından Cidde'ye davet edilmiş ve Şerif Hüseyin'in oğullarıyla bir araya gelip mevzilerini incelemek için Rebiğ'in iç bölgelerine seyahat yapma fırsatı bulmuştu. Britanyalı komutanlar Lawrence'ın askerî strateji konusundaki bilgilerine pek önem vermiyorlardı, fakat onun bölge hakkında sahip ol-

43 Edouard Brémond, *Le Hedjaz dans la guerre mondiale* (Paris: Payot, 1931), s. 61-64, 106-107. Mısır'da konuşlanan tüm Fransız misyonu toplamda kırk iki subay ve 983 ere ulaştı (Brémond, *Le Hedjaz*, s. 64).

duğu bilgiye değer veriyor ve Rebiğ'den Faysal'ın Hamra'daki ordugâhına yaptığı seyahatlerden sonra, Britanya askerlerinin Hicaz'a gönderilip gönderilmemesi konusundaki zor kararı vermelerine yardımcı olabilecek değerli istihbarat bilgileri sağlayabileceğine inanıyorlardı.

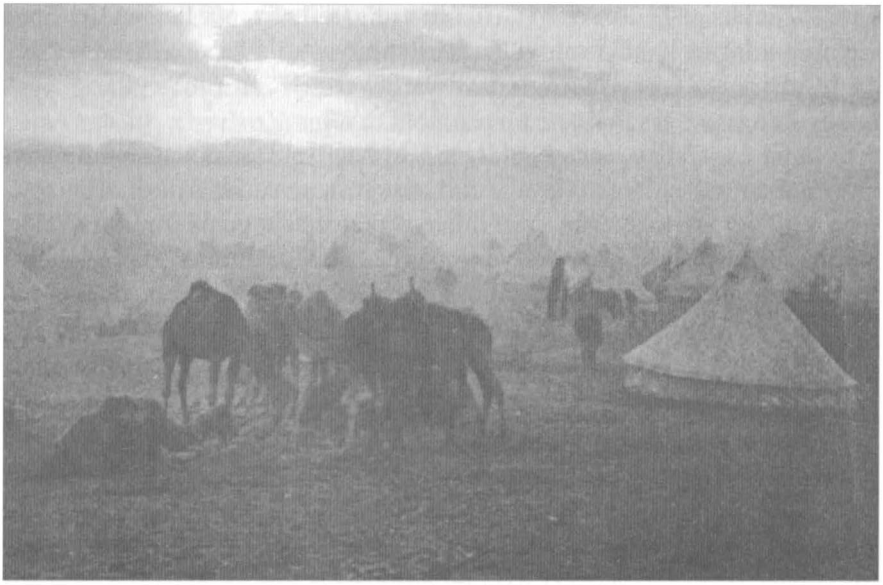
Lawrence, Arap İsyanı hakkındaki klasik tarih kitabında, 1916 yılının umutsuz sonbahar aylarında Haşimi mevzilerine ilişkin eşsiz bir tanıklık sunar. Rebiğ'de Ali'yle ve daha önce Osmanlı ordusunda görev yapmış olan, fakat artık şerifin düzenli askerî birliklerini eğiten birkaç Arap subayla –Iraklı Nuri es-Said, Mısırlı Aziz Ali el-Mısri ve Suriyeli Fayez el-Hüseyin– bir araya geldi. Deve sırtında birkaç gün yolculuk yaptıktan sonra Faysal'ın Hamra'daki ordugâhına ulaşan Lawrence, Faysal'ı cesareti kırılmış, askerlerini ise moralleri bozulmuş bir halde buldu. Silah, mühimmat ve para sıkıntısı çekmişlerdi. Faysal'ın kuvvetinin o zamana kadar aldığı tek yardım Mısırlı topçu bataryasıydı, fakat onun personeli de "lüzumsuz ve zahmetli bir savaşta görev yapmak için çölün içlerine kadar gönderilmiş olmaktan duydukları kırgınlığı" dışa vuruyordu. Bunun üzerine hem Müslüman hem de Avrupalı askerlerin Hicaz harekâtına uygun olmadığı sonucuna vardı.[44]

Kahire'deki yetkililerin fikrini sorduğu Lawrence, onları Hicaz'a Britanyalı askerleri göndermenin sakıncaları konusunda uyardı. Herhangi bir yurtdışı sefer kuvveti, Britanya'nın Arabistan üzerinde emperyal emelleri olduğu konusunda şüphe uyandırmaktan başka işe yaramazdı. "Eğer Britanyalılar şerifin onayı olsun ya da olmasın, Rebiğ'e bahçeleri ele geçirmeye ve orada bir mevzi oluşturmaya yetecek kadar güçlü bir silahlı kuvvet çıkarırlarsa" diyordu, Araplar "kanımca, 'İhanete uğradık' der ve çadırlarını dağıtırlar." Lawrence bunun yerine, Ali ve Faysal'a Bedevi askerlerinin hizmetlerini muhafaza etmelerine yetecek kadar altın sağlamayı ("Başka hiçbir şey bir aşiret ordusunu beş ay boyunca hiç durmadan meydanda tutma mucizesini yaratamayacaktır" diye iddia ediyordu Lawrence) ve Britanya'nın müdahalesini hava desteği ve teknik danışmanlarla sınırlamayı önerdi. Britanyalı komutanlar Lawrence'ın görüşünü –Arap İsyanı için savaşmanın Araplara bırakılması gerektiği– uygun buldular ve Britanya'nın müdahalesini buna göre sınırlandırmayı kabul ettiler.[45]

Lawrence Aralık başında Arabistan'a döndüğünde durum o kadar kötüleşmişti ki, verdiği tavsiyenin doğruluğunu sorgulamış olmalı. Türkler tarafından düzenlenen ve beklenmeyen bir taarruz Arap ordusunu gafil avladı ve Bedevi savaşçılar, Lawrence'ın deyimiyle, "gece boyunca Yenbo'ya doğru koşturan gevşek bir firari güruhuna dönüştü." Türk kolundan önce Yanbu

44 Lawrence, *Seven Pillars*, s. 92.

45 Lawrence'ın 18 Kasım 1916 tarihli raporu için bkz. Barr, *Setting the Desert on Fire*, s. 77-78. Ayrıca Anderson'ın, Lawrence'ın raporuna ilişkin analizi için bkz. *Lawrence in Arabia*, s. 223-226.

Şerif Faysal'ın Yanbu yakınlarındaki Nahl Mübarek'te yer alan ordugâhında gün ağarırken. T.E. Lawrence, Arap İsyanı Aralık 1916'da güç kaybettiği sırada Faysal'ın Yanbu'ya çekilmesinden kısa bir süre sonra kamp yerinin fotoğrafını çekmişti. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 58838.]

yolu açılınca, Faysal gediği kapatmak için 5.000 askerle araya girmişti. Türk ilerlemesini geciktirmişti, fakat mevzii savunulabilecek durumda değildi. Türkler Faysal'ın kuvvetlerini, kardeşi Ali'nin güneyde Rebiğ'deki askerlerinden koparmışlardı. Dolayısıyla birbiriyle bağlantısı kesilen iki Arap birliği de Osmanlı ordusuna dayanamazdı. Türkler Kızıldeniz kıyısını bir kez kurtarınca, Mekke'yi Şerif Hüseyin'in kuvvetlerinden geri almaları için hiçbir engelle karşılaşmayacaklardı.[46]

Faysal kuvvetlerine Yanbu'ya deveyle sadece altı saat uzakta olan Nahl Mübarek'in hurma bahçelerine çekilmelerini emredince, Lawrence da onunla gitti. Bu manevralar sırasında, Haşimi prensi Lawrence'a ilk kez, Arap kıyafetleri giymesini önerdi, böylece Arap savaşçıları ona "gerçekten de liderlerinden biri"ymiş gibi davranacaklar ve o da aşiret üyeleri arasında "merak uyandıran" dağınık Britanyalı subay üniforması olmadan ordugâhta dolaşabilecekti. Faysal, Lawrence'ı bir halası tarafından verilen bir düğün elbisesiyle giydirdi – hiç şüphesiz bu bir lütuf göstergesiydi, fakat bir İngilizin Bedeviler arasında gezerken daha az merak uyandırmasını sağlaması pek de mümkün değildi. Faysal, Lawrence'a bir de tüfek verdi – Cemal'in aylar önce

46 Lawrence'ın Aralık 1916'da yaşanan olaylara ilişkin anlatısı için bkz. *Seven Pillars*, s. 119-135.

Şam'da kendisine hediye ettiği Gelibolu yadigârı. Lawrence hemen Lee Enfield'ın kundağına kendi isminin baş harflerini ve tarihi kazıdı: "T.E.L., 4-12-16." Daha sonra Faysal'dan ayrıldı ve alarm vermek için Yanbu'ya doğru yola koyuldu.

Limana dönen Lawrence Kızıldeniz'deki Kraliyet Donanması komutanlarını Yanbu'nun "ciddi tehlike altında" olduğu konusunda uyardı. Deniz Albayı William Boyle, Britanya'nın liman açıklarındaki gemilerini yirmi dört saat içerisinde harekete geçirmeye söz verdi. Sözünde duran Boyle, Yanbu'yu savunmak için beş harp gemisinden oluşan etkileyici bir filo topladı. Bunların pek de savaş gemiliği kalmamıştı –Boyle, kendi gemisi *Fox*'u "Donanmada bir kaptan tarafından komuta edilen neredeyse en yavaş ve eski gemi" olarak niteliyordu– fakat topları Türklerin elinde bulunan tüm sahra toplarından daha güçlüydü.

Britanya donanmasına ait gemiler Yanbu açıklarında toplanırken, Türkler Faysal'ın kuvvetlerine karşı yeni bir başarılı saldırı daha düzenlediler. Sahra topçusu tarafından desteklenen üç Osmanlı piyade taburu Nahl Mübarek'e çıktı ve Bedevi ordusu dağınık bir güruha dönüştü. Mısırlı topçular Britanyalıların Haşimilerin davası için tahsis etmiş olduğu yetersiz toplarla –Lawrence'a göre, "vahşi Araplar için elverişli olduğu düşünülen eski döküntüler"– şevkle bombardımana devam ettiler. Nişangâhtan, menzil bulucudan ve yüksek güçlü patlayıcılardan yoksun olan Arap topçusunun başlıca caydırıcı özelliği topların çıkardığı gürültüydü. Bu gürültü Osmanlıların hızını keserken, geri çekilen Araplara cesaret verdi ve Faysal'ın, kuvvetlerini büyük kayıplar vermeden Nahl Mübarek'ten çekmesine imkân sağladı. Böylece Faysal'ın kuvvetleri Yanbu'ya çekildi ve Arapların yüksek bölgeleri Osmanlı kuvvetlerine teslim etme süreci tamamlandı. "Savaşımız son perdesine girmiş görünüyordu" diye anımsıyordu Lawrence.

Yanbu caddeleri son bir çırpınışla siper kazan binlerce Arap savaşçıyla doluydu. Savunma kuvvetleri Osmanlı ilerlemesini durdurabilmek için, pek az kişinin kararlı bir saldırıya karşı dayanmasını umduğu topraktan duvarlar yükselttiler. Kraliyet Donanması Osmanlıların Yanbu'yu işgaline karşı tek gerçek caydırıcı unsuru sağladı. Gemilerin heybetli kütlesi, kıyıyı nişan alan her top ve karanlıkta düzlükleri belirleyen ışıldakların saçtığı ürkütücü ışıklar taarruza karşı hem gece hem gündüz bir uyarıcı oldu.

Osmanlılar 11 Aralık'ta Yanbu'nun dışına kadar geldiklerinde, artık güçten düşmüş kuvvetlerdi. Faysal'ın ordusuna karşı bir dizi zafer elde etmiş olsalar da, Arabistan'ın oldukça çetin yüksek bölgelerinde çarpışarak geçen haftalar büyük zarar vermişti. Ordudaki erat, hastalıklar yüzünden tükenmiş ve çeki hayvanları aşırı çalışmaktan ve yetersiz beslenmekten zayıflamıştı. Askerler düşman arazide savaşırken, Bedevi aşiret üyeleri Osmanlı-

ların arkalarına saldırıyor ve ikmal hatlarını kesiyordu. Arapları kovalamaya devam edebilirlerdi, fakat Kraliyet Donanması'yla boy ölçüşmeye güçleri yetmezdi. Medine'deki karargâhlarından yüzlerce mil uzakta tecrit edilmiş olan Osmanlı taburları, Yanbu'da ciddi kayıplar yaşarlarsa destek alamazlardı; bu durumda teslim olmak zorunda kalırlardı. "Bu yüzden geri döndüler" diye yazdı Lawrence. "Ve o gece inandım ki, Türkler savaşı kaybetmişti."[47]

Osmanlı ordusu kısa süre içinde Yanbu'dan püskürtüldü. Britanya'nın uçağı Türklerin Nahl Mübarek'teki karargâhını sürekli hava bombardımanına tuttu. Onlar da daha fazla yıpranmak yerine, kuvvetlerini Medine çevresindeki mevzilere çekmeye başladılar. Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, Medine'yi kuşatma altına alamayacak kadar küçük, fakat kentin sınırları dışına intikali engelleyebilecek kadar büyük bir kuvvetle Osmanlıları sıkıştırdı. Fahri Paşa savaş boyunca burada kalacaktı.

Haşimiler Medine'deki Osmanlı savunmasına karşı doğrudan bir taarruz düzenleyerek kuvvetlerini tehlikeye atmaktansa, hareket savaşını tercih ettiler. Şerifin komutanları Britanyalı ve Fransız danışmanlarıyla işbirliği içerisinde, El Vecih Limanı'nı almak için Kızıldeniz kıyısı boyunca kuzeye doğru ilerlemeyi planladılar. Kraliyet Donanması'nın Arap kuvvetlerini Kızıldeniz'den ikmal etmesi sayesinde, bu hamle Medine'nin hassas ikmal hattını kesmek amacıyla Hicaz Demiryolu'na yönelik saldırıları da mümkün kılacaktı. Geleneksel yollarla alınamayanlar belki de en iyi gerilla yöntemleriyle fethedilebilirdi.

Britanyalı savaş planlamacıları Osmanlıların geri çekildiğini ve Hicaz'da kazandıklarını Haşimilere bıraktıklarını görünce rahatladılar. Türklerin Mekke ve Hicaz'ın önemli şehirleri üzerinde Osmanlı denetimini yeniden sağlayarak cihat çağrılarını sağlamlaştıracak önemli bir zafer kazanması engellenmişti. Hicaz'ın, Britanyalı askerlerin konuşlandırılmadan istikrara kavuşturulmuş olması ise ilave bir ödül oldu. Hindistan Müslümanlarına ilişkin endişeler yatışmakla kalmadı, aynı zamanda Britanyalılar 1916 sonlarına gelindiğinde yedek kuvvete de sahip değillerdi. Britanyalılar 1 Temmuz'da Somme'da Alman mevzilerine yönelik büyük bir harekât başlatmış ve tek bir gündeki en büyük kayıpları vermişlerdi – 58.000 ölü ve yaralı. Tıpkı Verdun gibi, Somme Muharebesi de kesin bir sonuç elde edilmeden aylarca süren bir yıpratma savaşıydı. 1916 yılının Kasım ortasında muharebenin sonuna gelindiğinde, Britanya 420.000 kayıp vermiş, Fransızlar ise 194.000 kişiyi ölü ve yaralı olarak kaybetmişti. Almanların Somme'daki kayıplarına ilişkin tahminler ise 465.000 ila 650.000 arasında değişiyordu. Batı cephesinde bu de-

47 Lawrence, *Seven Pillars*, s. 130.

rece büyük kayıplarla karşı karşıya kalan Britanyalılar, Avrupa'daki kuvvetlerini Ortadoğu muharebe meydanlarında harcamaya istekli değillerdi.

Şerif Hüseyin'i Hicaz'da desteklemek için asker intikal ettirmekten kurtulan Britanyalılar Arap müttefiklerine maddi yardım yapmaktan hoşnuttular. Britanya hükümeti 1916 sonuna gelindiğinde şerifin davasına yaklaşık 1 milyon pound altın sağlamıştı. Ayrıca hem keşif için hem de Almanlar tarafından tedarik edilen Osmanlı uçaklarını Bedevilerden uzak tutmak için, son derece büyük bir hava saldırısı korkusu salan Britanyalı pilotlar tarafından kullanılan uçaklar tahsis ettiler. Fransızlarla birlikte, toplayabildikleri kadar çok Müslüman düzenli askerî kuvvet ve ayrıca demiryolu imhası gibi sanatlarda teknik danışmanlık yapacak bir avuç Avrupalı subay tedarik ettiler.

Haşimilerin yenileceğine dair kuruntu ortadan kalkar kalkmaz, Britanyalı ve Fransız savaş planlamacıları Arap İsyanı'nı Büyük Savaş'ta bariz bir kazanım olarak görmeye başladılar. Savaş Komitesi daha 1916 Temmuzu'nda, Mısır'daki kuvvetlerine ilişkin yeni stratejik hedeflerini Haşimilerin Hicaz'daki ilk kazanımlarının gücüne dayandırmıştı. Komite Mısır'daki başkomutan General Murray'e tüm Kuzey Sina'da Akdeniz'deki El-Ariş'ten Kızıldeniz'in doğu ucunda bulunan ufak Akabe Limanı'na uzanan bir hat boyunca Britanya denetimi kurmasını emretti. Britanyalı savaş planlamacıları bu tedbirlerin "Suriye ve Hicaz arasındaki irtibatı tehdit edeceğini ve Suriyeli Arapları" Arap İsyanı'na destek vermeye "teşvik edeceğini" savundular. Böylece Arabistan'daki Haşimi isyanı ve Filistin'deki Britanya harekâtı arasındaki, aralarında nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü telaffuz edecekleri kaçınılmaz ilişki başladı.[48]

48 Savaş Komitesi'nin 6 Temmuz 1916 tarihinde yaptığı toplantıdaki tavsiyeler için bkz. George McMunn ve Cyril Falls, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917* (Londra: HMSO, 1928), s. 230-232.

12

GERİ ÇEKİLME

Bağdat, Sina ve Kudüs'ün Düşüşü

Hicaz'da Arap İsyanı'nın başlamasıyla birlikte savaşın iki tarafındaki savaş planlamacıları dikkatlerini Suriye topraklarına yoğunlaştırdılar. İtilaf Devletleri Haşimi hareketine ivme kazandırmak ve Osmanlıları düşman toprağında savaşmaya zorlamak için Suriye'yi (o dönemde bugünkü Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin ve Ürdün topraklarına tekabül ediyordu) de daha geniş çaplı bir Arap isyanına çekmeye kararlıydılar. İttifak Devletleri ise Suriye'deki konumlarından eminlerdi. Dördüncü Ordu Şubat 1915'te Süveyş Kanalı'na düzenlenen ilk taarruz dışında henüz herhangi bir çarpışma görmek zorunda kalmamıştı ve tam gücündeydi. Osmanlılar Suriye'deki kuvvetlerinin Hicaz'daki Haşimi isyanını frenlemeye ve Sina Yarımadası'nda Türk taarruzuna hâlâ açık olan Süveyş Kanalı boyunca Britanya'nın irtibatını tehdit altına almaya yeteceğine inanıyorlardı.

Cemal Paşa'nın Süveyş Kanalı'na yönelik ilk taarruzu nihayetinde başarısızlıkla sonuçlansa da, Osmanlı ordusu Sina Yarımadası'nın neredeyse tamamını hâlâ denetim altında tutuyordu. Sina, Britanya işgali altındaki Mısır'ın ayrılmaz bir parçasıysa da, Savaş Kabinesi çoğunlukla gayrimeskûn durumdaki Sina Çölü'nü gelecekteki Türk saldırılarından kurtarmak ve korumak için gereken birlikleri buraya yönlendirmeye hiç istekli değildi. Britanya'nın başlıca öncelikleri Nil Vadisi'nde istikrarı korumak ve Süveyş Kanalı'ndan insan ve harp malzemesi akışını sürdürmekti. Kanalın batı kıyısı Mısır'daki Britanya savunmasının cephe hattı oldu ve Osmanlılar Sina'nın geri kalanında rahat bırakıldı.

1916'nın başlarına gelindiğinde Osmanlılar Sina'yı Süveyş Kanalı boyunca Britanya kuvvetlerine karşı sürekli düzenlenen saldırılar için bir atış ram-

pasına dönüştürmüşlerdi. Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa Osmanlı mevzilerini takviye etmek için Alman danışmanlarıyla yakından işbirliği yapıyordu. Demiryolunu güneye, Gazze'nin güneydoğusundaki küçük iç pazar kenti Beerşeba'dan el-Avca'da Mısır sınırına ve Sina'nın ötesine kadar genişletti. Demiryolu insan ve harp malzemelerinin Sina'nın kalbine hızla nakledilmesine imkân veriyordu. Cemal burada insanlar ve hayvanlar için su tedarik eden üslerden oluşan bir ağ oluşturdu. Yollar Osmanlı üslerini birleştirdi ve Alman bir komutanın komutası altındaki başarılı bir çöl kuvveti Sina'da devriye gezdi.

Cemal artık Britanyalıları bir bütün olarak Mısır'dan sürmenin peşinde değildi. Bunun yerine, topçusunun Süveyş Kanalı'nı vurabileceği menzile girene kadar ilerlemeyi tasarlıyordu. Osmanlılar nakliye gemilerine saldırabilir ve kıyılardan sekiz kilometre uzaktaki mevzilerden hayati önemdeki su yollarını kapatabilirlerdi, böylece askerlerini iyi siper almış Britanya savunma hatlarının önüne atmadan imparatorluğun irtibat sistemini altüst edebileceklerdi. Enver Paşa Şubat 1916'da Filistin cephesini teftiş ettiğinde, Cemal'in stratejisine onay verdi ve takviye sözü verdi.

Harbiye Nazırı sözünü tuttu. Osmanlı başkentine dönünce, savaşta pişmiş Üçüncü Piyade Tümeni'ni Gelibolu'dan Filistin'e gönderdi. Ayrıca İttifak Devletlerinden harp malzemesi desteği de sağladı. Almanlar Nisan 1916'da Beerşeba'daki Osmanlı karargâhına uçak tahsis ettiler. Son teknoloji uçaklar –batı cephesinin belasına dönüşen tek kanatlı Rumpler ve Fokker uçakları– Türklere Sina üzerinde hava üstünlüğü verdiler. Aynı ay içerisinde daha sonra, Avusturyalılar Sina cephesine iki sahra topçu bataryası gönderdiler. 15 cm çapındaki obüsler Osmanlı kuvvetlerine muharebe meydanında Britanyalıları tehdit edebilecek bir ateş gücü sağladılar. En son askerî teknolojiyle takviye edilmiş olan Cemal, Süveyş Kanalı bölgesine ciddi anlamda ikinci bir saldırı planlamaya başladı.[1]

Bu sırada Britanyalılar, Türklerin Kanal bölgesine yönelik tehdidinden giderek endişelenmeye başlamışlardı. Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanı Korgeneral Sir Archibald Murray Şubat 1916'da, Kuzey Sina'da stratejik vaha ve kavşakların tahkimine dayanan bir "aktif savunma" önerdi. Murray'in planı kanalın doğusunda yaklaşık kırk sekiz kilometre mesafedeki Katya vahasının işgalini gerektiriyordu. Su kuyuları ağının parçası olan Katya çoğunlukla çorak olan Sina çöllerinde hayati bir stratejik öneme sahipti. Murray, Katya ele geçirilir geçirilmez, Akdeniz kıyıları boyunca el-Ariş

1 Alman uçaklarının konuşlandırılması konusunda bkz. Desmond Seward, *Wings over the Desert: In Action with an RFC Pilot in Palestine, 1916-1918* (Sparkford, UK: Haynes Publishing, 2009), s. 29-32. Avusturya topçusu konusunda, karşılaştırınız Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919* (Londra: Hutchinson, tarih belirtilmemiş), s. 169.

Limanı'na kadar ilerlemeyi ve el-Ariş'ten Beerşeba'nın güneyindeki el-Kuseyme'ye kadar olan iç bölgeye uzanan hattı işgal etmeyi teklif etti. Murray, Türkleri tam 145 kilometre uzunluğundaki kanalın kendisinden ziyade, el-Ariş ve el-Kuseyme arasındaki yetmiş iki kilometre içerisinde denetim altına almanın daha az asker ve kaynak gerektireceğini ikna edici bir şekilde savundu.[2]

İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Sir William Robertson, Türkleri Sina'daki vahalardan mahrum bırakmanın mantıklı olduğunu görüyordu. Fakat Britanya'nın batı cephesinde büyük başarısızlıklarla karşı karşıya kaldığı ve Kut'taki talihsiz garnizonu desteklemek için mücadele ettiği bir dönemde, Mısır'da halihazırda bulunan birlikleri selametle ilerletmek yerine, Sina veya Filistin'e daha geniş çaplı bir harekât düzenlemeye istekli değildi. Robertson 27 Şubat 1916'da Katya ve çevresindeki vahaların işgal edilmesini emretti ve el-Ariş'e ilerlemeyi sonraki bir tarihe bıraktı.

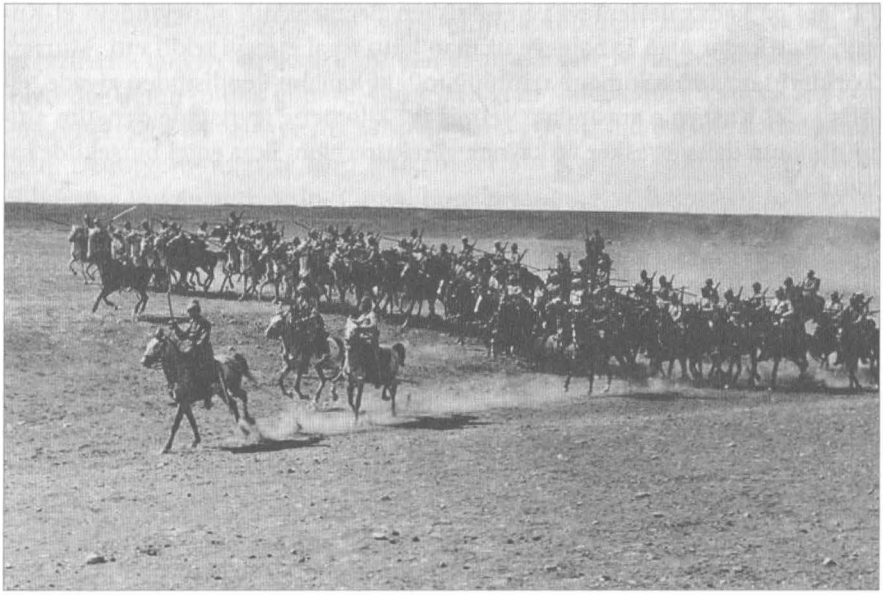
Britanyalılar Mart 1916'da standart genişlikteki demiryolu hattını doğuya, kanal kenti Kantara'dan Katya'ya doğru genişletmeye başladı. Britanyalılar güvenilir bir tatlı su arzı sağlayabilmek için demiryoluyla birlikte boru hattı da döşediler. Kısa dönemli sözleşmeyle çalışan Mısır Amele Taburu'ndan 13.000 kişi amansız çöl sıcağında ağır demiryolu ve boru hattı işini yürüttüler. Kervan yolu güzergâhlarını izleyen hat haftada altı kilometre ilerledi ve Nisan sonunda Katya vahasının çevresine ulaştı.

Osmanlılar Britanyalıların ilerlemesini aksatmak için hızla harekete geçtiler. Türk Çöl Kuvveti'nin Alman komutanı Albay Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, indirme istasyonunu koruyan Britanya kuvvetlerine düzenlediği cüretkâr saldırıda 3.500 askeri yönetti. Osmanlılar 23 Nisan'da gün ağarırken, Katya çevresindeki vahalarda bulunan Britanya mevzilerine yayıldılar. Sabahın erken saatlerinde sisle birlikte saldıran Osmanlılar tam bir baskın gerçekleştirdiler ve birkaç saat süren şiddetli muharebenin ardından neredeyse tüm bir Britanya süvari alayını teslim aldılar. Britanyalıların resmî anlatısına göre, sadece bir subay ve seksen asker yakalanmaktan kurtulabildi (bir süvari alayı genellikle yaklaşık yirmi beş subay ve 525 erden oluşurdu). Von Kressenstein'ın kuvveti Katya'dan fütursuzca çekildi. Saldırı demiryolunun ilerlemesini uzun süre aksatmadı, fakat Türkler Britanyalıları rahatsız etmeyi başarmıştı ve Cemal Paşa'nın belirttiğine göre, "askerlerimizin güvenini ciddi anlamda artırdı."[3]

---

2 Murray'in 15 Şubat 1916 tarihli önerisinin tam metni için bkz. George McMunn ve Cyril Falls, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917* (Londra: HMSO, 1928), s. 170-174.

3 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 170; "Katya Vakası" konusunda bkz. McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 162-170; Anthony Bruce, *The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First World War* (Londra: John Murray, 2002), s. 37-40.

Osmanlı süvari hücumu. Türk atlı kuvvetleri Sina muharebelerinde kilit rol oynadı; Nisan 1916'da Katya'da Britanya kuvvetleri karşısında elde edilen zafer de bunlardan biriydi. [Kaynak: Prints & Photographs Division, Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00187.]

Katya'daki Osmanlı saldırısının ardından Britanyalıların Kuzey Sina'daki ilerlemesi Anzak Atlı Tümeni tarafından yürütüldü. Yeni Zelanda Atlı Tugayı'ndan ve Avustralya Hafif Süvari birliklerinden oluşan atlı tümen, Gelibolu'da muharebe deneyimine sahip askerleri ve yeni askerleri bir araya getiriyordu. Atlı askerler motorlu taşıtlarla ulaşılamayan çöl arazilerinde hayati öneme sahipti. Gerçekten de Britanyalılar bölgenin geniş kum kapanlarında hareket eden Osmanlı kuvvetlerini kovalayabilmek için süvarilerini deve birlikleriyle çeşitlendirmek zorunda kaldılar. Dolayısıyla Sina harekâtı 20. yüzyılın hava gücü, 19. yüzyılın süvari taktikleri ve Bedevi tarzı deve savaşı arasında eşsiz bir tezat sunuyordu.[4]

Britanyalıların demiryolu ve boru hattındaki ilerlemesi 1916 yılının yoğun yaz sıcağında devam etti. İşçiler, askerler ve atlar, hepsi de çoğu zaman eli dereceyi aşan sıcaklardan, içme suyu sıkıntısından ve hem insanlara hem hayvanlara bela olan sinek sürülerinden mustaripti. Sadece Osmanlıların bu yaz sıcağında yeni bir saldırı riskini almasının mümkün olmadığı inancıyla

4 İmparatorluk Deve Kolordusu konusunda bkz. Frank Reid, *The Fighting Cameliers* (1934; yeniden basım, Milton Keynes, BK: Leonaur, 2005); Geoffrey Inchbald, *With the Imperial Camel Corps in the Great War* (Milton Keynes, BK: Leonaur, 2005).

avunuyorlardı. Yine de süvari kuvvetleri hâlâ alarmdaydı ve Katya'daki aşağılamanın tekrar yaşanmaması için çölün içlerinde devriye geziyorlardı.

Süveyş Kanalı'na uzun zamandan beri öngörülen ikinci saldırının birkaç kez ertelenmesinin ardından, Osmanlılar ve Alman müttefikleri devam etmek için sabırsızlanıyorlardı. Cemal, Şerif Hüseyin'in Hicazlı gönüllülerden oluşan bir müfreze göndermesi umuduyla ikinci Sina harekâtını ötelemişti. Fakat Haziran 1916'da Arap lsyanı'nın başlaması bu umutları kırdı ve Arap vilayetlerinde yeni bir düşman cephe yarattı. Cemal, Sina'da Britanyalılara karşı elde edilecek bir başarının, Arap vilayetlerindeki Haşimi ayaklanmasının cazibesini azaltacağına inanıyordu ve Albay von Kressenstein'a uzun süredir ertelenen ikinci kanal bölgesi saldırısını, Britanyalıların gerçekleşmesini en az beklediği yaz ortasında başlatması için izin verdi.

Türkler 3 Ağustos'ta sabahın ilk saatlerinde Katya yakınlarındaki Romani'de bulunan Britanya mevzilerine saldırdılar. Emri altında sadece 16.000 kişi olan Albay von Kressenstein Britanyalıların beklediğinden çok daha küçük bir kuvvete komuta ediyordu. Dikkate değer bir dayanıklılık sergileyen askerler sayısal açıdan az olmalarını ağır ateş gücüyle telafi edebilmek için topları çöl kumlarında nakletmeyi başarmışlardı. Von Kressenstein Britanya kuvvetlerini gafil avlayabilmek için, ilerlemeyi hafif süvari devriyelerinden birinin üsse dönüşüyle aynı zamana denk getirdi ve kelimenin tam anlamıyla eve dönen Anzak süvarisinin kuyruğuna takıldı. Osmanlı kuvvetleri her ne kadar Avustralyalıları tam olarak gafil avlayamamış olsalar da, Anzak noktasına boyun eğdirdiler ve onları geri çekilmek zorunda bırakarak güneş doğmadan önce stratejik yüksek bölgeyi ele geçirdiler.

Alarma geçen Britanyalılar, Türkleri geri püskürtmek için takviyelerle Romani'ye akın ettiler. Gün geçtikçe ve Türk askerleri su ve mühimmat sıkıntısı çektikçe, yüzlercesi teslim olmak zorunda kaldı. Von Kressenstein, kuvvetlerinin ve ağır toplarının büyük kısmını kaybedilmekte olan bir muharebeden kurtarmayı başardı ve Anzak süvarileri takip halindeyken, yorgunluktan tükenmiş olan askerlerini hızla geri çekti. Von Kressenstein'ın sefer birliklerini yakalayıp imha etmeye kararlı olan Britanyalı komutanlar takipçilere yol göstersinler diye uçaklarını kaldırdılar. Ne var ki Osmanlılar Bir el-Abd kuyularında son bir saldırıyı daha püskürttüler ve hâlâ ellerinde olan güvenli el-Ariş'e doğru çekilmelerini tamamladılar.

Osmanlılar Romani Muharebesi'nde tam bir yenilgiye uğradılar. Ölü ve yaralı olarak yaklaşık 1.500 asker kaybetmiş ve 4.000 esir bırakmışlardı; buna karşın, Britanya'nın kaybı sadece 200'den fazla ölü ve 900 yaralıyla sınırlıydı. Yine de Britanyalılar Romani'yi tamamlanmamış bir zafer olarak görüyorlardı. Britanyalı komutanlar, von Kressenstein'ın, kuvvetinin imhasına fırsat veren bir yenilgi almadan önce kuvvetlerinin ve toplarının çoğun-

luğuyla geri çekilmesine izin verilmesini hayati bir başarısızlık olarak kabul ettiler. Romani, Mısır'daki Britanya mevzilerine yönelik son Osmanlı saldırısı olsa da, Türkler Filistin sınırlarını koruyacak kuvvetleri ve topçuları hâlâ muhafaza ediyorlardı.[5]

1916 yazında Britanya'nın Sina'daki ilerlemesi, Hicaz'da Arap İsyanı'nın başlamasıyla aynı zamana denk geldi. Arap İsyanı'nın ilk iki ayının son derece başarılı geçtiğini ve Haşimi kuvvetlerinin Mekke, Taif, Cidde, Rebiğ ve Yanbu'da Osmanlıları yendiğini anımsamakta fayda var. Londra'daki Savaş Komitesi, Osmanlıların Güney Suriye ve Filistin'deki konumunu savunulamaz hale getirmek için Arap İsyanı ve Sina harekâtını eşgüdümlü olarak yürütme potansiyelini görmeye başladı. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Şubat 1916'da Katya'ya sadece Süveyş Kanalı'nı savunmak için sınırlı harekâtlar düzenlenmesine izin verirken, Savaş Komitesi Temmuz 1916'da Murray'in kuvvetlerine Sina'yı el-Ariş'ten Kızıldeniz'in Akabe Limanı'na kadar işgal etmelerini emretti, "çünkü buralara yerleşen bir kuvvet doğrudan Suriye ve Hicaz arasındaki irtibatı tehlikeye sokacak ve Suriyeli Arapları" Osmanlılara karşı ayaklanmaya "teşvik edecek"ti.[6]

Düzene uyan General Murray Sina demiryolu ve boru hattının inşasıyla aynı doğrultuda ilerledi. Aralık 1916'ya gelindiğinde hattın ucu el-Ariş'e altmış dört kilometre mesafedeki Mazar kuyularına kadar ulaşmıştı. Gerekli tüm erzakı hattın ucuna depolayan ve kurak çölde savaşan bir orduya yiyecek, su ve mühimmat nakletmek için yeterli sayıda deveyi seferber eden Britanyalılar Osmanlı garnizonuna taarruz etmek için hazırlandılar.

Osmanlı komutanları el-Ariş'teki durumu giderek artan bir endişeyle değerlendirdiler. Hava keşifleri Britanya'nın inşa ettiği demiryolunun ilerleyişini ve asker ve ikmal maddesi yığınağını izlemişti. Dahası, garnizonlarının, Sina kıyısı açıklarında seyreden Britanya'nın harp gemilerinin menzili içerisinde olduğunu biliyorlardı. 1.600 kişilik Osmanlı savunma kuvveti donanmanın ateş gücü ve dört tümenden oluşan Britanya piyadesi karşısında mevziini korumayı bekleyemezdi. Bu durumda Osmanlılar, Britanya'nın taarruzunun hemen öncesinde el-Ariş'ten ayrılıp, Filistin sınırında daha iyi müdafaa edilen mevzilere çekildiler. Kraliyet Uçuş Kolordusu Türk hatlarının terk edildiğini bildirdi ve Britanya'nın ilk askerleri 21 Aralık'ta hiçbir direnişle karşılaşmadan stratejik kenti işgal ettiler.

Britanya'nın mevzii emniyet altında değildi. Hava keşfi el-Ariş Vadisi'nde

5 McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 199.

6 Savaş Komitesi'nin 6 Temmuz 1916 tarihli tavsiyesi için bkz. McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 230-232.

Magdabe köyünde ağır şekilde tahkim edilmiş Osmanlı mevzilerini ortaya çıkardı. Türkler Magdabe'de kaldıkları sürece, Britanyalıların arkaları için tehdit oluşturacaklardı. Türkleri Magdabe'den çıkarmak için 23 Aralık'ta Anzak süvarileri ve İmparatorluk Deve Tugayı gönderildi. Bu, zamana karşı bir yarıştı. El-Ariş ve Magdabe arasında su olmadığı için, atlı askerler güneş batmadan önce köyü almak zorundaydı; aksi halde, kavrulmuş olan askerler ve binekleri su için el-Ariş'e çekilmek zorunda kalacaklardı. Endişeli komutanları Avustralyalı General Sir Harry Chauvel'in taarruza son vermenin eşiğine geldiği öğle saatlerinde, birleşik bir süvari ve deve saldırısı Osmanlı hatlarını yardı.[7]

"Bizim için sürpriz oldu" diye hatırlıyordu bir deve süvarisi (Deve Kolordusu'ndan bir asker), "Türklerden birkaçı bizimle el sıkışmak için siperlerinden zıpladı." En son Çanakkale Boğazı'nda karşılaşmış olan kişiler arasında tuhaf bir dostane ilişki anıydı. "Buraya koy, eski dostum" dedi bir Avustralyalı er, Gelibolu harekâtı madalyası takan bir Türk esire. "Ben bizzat ordaydım ve öyle bir cehennemdi ki, sempatimi kazandın." Avustralyalı daha sonra Türk madalyasını kendi göğsüne taktı ve diğer bir Osmanlı mevzisine ilerlemeden önce esirin tütününden kendisine aldı. Britanyalılar, el-Ariş Vadisi'ndeki işgallerini tamamlarken, neredeyse 1.300 Osmanlı askeri teslim oldu.[8]

Britanyalılar Osmanlı-Mısır sınırındaki Refah kentini ele geçirerek, Sina'nın yeniden fethini 9 Ocak 1917'de tamamladılar. Anzak Atlı Tümeni bir günlük şiddetli muharebenin ardından Osmanlı siperlerini sarmayı başardı ve Osmanlı askerlerini teslim olmak zorunda bıraktı. Osmanlılar Refah'tan çekilmelerinin ardından, Mısır'daki hedeflerinden vazgeçip Filistin'deki mevzilerini korumaya yöneldiler.[9]

Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin nihai hedefleri konusunda hâlâ soru işareti vardı. Savaşın gidişatı konusunda kabinede yaşanan bir krizin ardından, Aralık 1916'da Britanyalı yeni bir başbakan, David Lloyd George koltuğa oturdu. Selefi H.H. Asquith gibi Liberal olan ve Muhafazakârlarla kurulan koalisyon hükümetine başkanlık eden Lloyd George, hükümeti ve halkı kendi liderliği altında bir araya getirecek süratli ve kesin bir zafer peşindeydi. Filistin'de Osmanlılara karşı güçlü bir harekâttan yanaydı; ona göre, Kudüs'ün fethi, Verdun ve Somme'daki korkunç kayıpların ardından Britanya'nın kamuoyuna çok ihtiyaç duyulan itici gücü verecekti. Diğer yan-

7 Inchbald, *With the Imperial Camel Corps*, s. 113.

8 Reid, *The Fighting Cameliers*, s. 50-52; McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 257.

9 1.635 Osmanlı askeri ve subayının yakalandığını bildiren Britanyalılar, Refah muharehesinde yaklaşık 200 Osmanlı askerinin öldürüldüğünü tahmin ediyorlardı. Britanya'nın kayıpları ise 71 ölü ve 415 yaralıydı. McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 270.

dan, Lloyd George'un generalleri savaşın sonucunu belirleyeceğine inandıkları batı cephesi dışına daha fazla asker konuşlandırmaya çekiniyordu. Generallere göre, Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin başlıca görevi Mısır'ın müdafaasıydı. Tartışmayı askerler kazandı ve Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin Refah'ta elde ettiği zaferden iki gün sonra, Savaş Kabinesi General Murray'e Filistin'deki büyük çaplı harekâtları 1917 sonbaharına kadar ertelemesini ve kuvvetlerinden bir tümeni Fransa'ya göndermesini emretti.

Sina'dan çıkarılan Osmanlılar kıyıdaki Gazze'den vaha kenti Beerşeba'ya kadar iç bölgelere doğru uzanan bir savunma hattı oluşturdular. Ocak ve Mart 1917 arasında Güney Filistin'i koruyan otuz iki kilometrelik cepheye Osmanlı takviye birlikleri konuşlandırıldı. Kafkasya'dan gelen bir süvari birliği ve Trakya'dan gelen bir piyade tümeni, Filistin'i Britanya'nın gelecekteki bir saldırısından korumayı amaçlayan kararlı bir girişim için Cemal'in kuvvetlerine katıldı.[10]

1917 yılı başında Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti Filistin sınırında durma noktasına gelirken, Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti Dicle'de taarruza yeniden başladı. Osmanlı Altıncı Ordusu'nu yıpratmak için tasarlanan ve ihtiyatlı bir ilerleme olarak başlayan harekât Britanya'nın Ortadoğu'daki ilk büyük zaferiyle sonuçlandı: Bağdat'ın fethi.

Kut'a destek vermek için yinelenen saldırılar Tümgeneral Charles Townshend Nisan 1916'da teslim olana kadar hem Britanya'nın hem de Osmanlıların kuvvetlerini tüketmiş ve bitkin düşürmüştü. Hedeflerine ulaşmayı başaramayan Britanyalılar Dicle'deki Osmanlı hatlarına yönelik saldırılarını yeniden başlatmak için ne kuvvete ne de nedene sahiplerdi; Türkler de zayıflayan Britanya kuvvetlerine karşı taarruza geçemeyecek kadar yıpranmıştı. İki taraf da kendi üst komutaları diğer cephelerdeki daha hayati tehditlerle meşgulken mevzilerini takviye etti, hasta ve yaralılarına baktı ve nispi bir hareketsizliğe girdi.

Osmanlılar Kut'ta elde ettikleri zaferin hemen ardından Bağdat'a yönelik bir Rus saldırısı tehdidiyle karşı karşıya kaldılar. 1916 yılının Mayıs başında İran'daki Rus ordularının başkomutanı General Nikolai Baratoff sınır kenti Kasr-ı Şirin'i işgal etti ve Hanekin'de –Bağdat'a sadece 160 kilometre mesafede– sınır boyunca Türk mevzilerini tehdit etti. Kut'ta elde ettiği zafer nedeniyle Osmanlı Altıncı Ordusu komutanlığıyla ödüllendirilmiş olan Halil Paşa, Dicle cephesindeki kuvvetlerini Hanekin'in müdafaası için yeniden konuşlandırdı ve Kut civarındaki mevcudunu 12.000 askere düşürdü.

10 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001), s. 161.

Britanyalılar da Halil'in işini kolaylaştırdılar. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir William Robertson, Kut düştükten sonra Britanyalıların Mezopotamya'daki hedeflerini "savunma" olarak saptadı ve Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti komutanını bu konuda bilgilendirdi: "Kut'un ele geçirilmesine veya Bağdat'ın işgaline herhangi bir önem atfetmiyoruz." Britanyalıların, Kut'un düşmesinin Britanya'nın itibarı üzerinde yarattığı etkiyi asgari seviyeye düşürmek ve Osmanlıları, aksi halde Bağdat'ı tehdit eden Rus koluyla çarpışmak üzere yeniden konuşlandırılabilecek olan birliklerini Dicle'de tutmak zorunda bırakmak için "taktiksel açıdan emniyet altına alınabilecek bir mevkie kadar ilerlemelerini" önerdi. Fakat Robertson'ın Dicle'deki Osmanlı mevzilerine karşı çarpışmaya izin vermeye hiç niyeti yoktu.[11]

Britanyalılar pasif bir hatta geçince, Halil elindeki her şeyi Ruslara karşı yönlendirdi ve 1 Haziran 1916'da Hanekin'de Baratoff'u durdurarak, İran'ın Kirmanşah (1 Temmuz) ve Hamedan (10 Ağustos) kentlerini işgal etme çabasıyla Rus kuvvetlerini püskürttü. Osmanlıların İran'a akını hem Rusları hem de Britanyalıları endişelendirdi, fakat Halil Paşa'nın Bağdat'taki savunmasını da tehlikeli bir şekilde güçten düşürdü. Bir daha bellerini doğrultamadılar ve Halil'i, Hindistan ve Mısır'dan Mezopotamya'ya takviyelerin gelmeye başlamasıyla birlikte Britanya tehdidini ortadan kaldırmak için mücadele etmek zorunda bıraktılar.

Britanyalılar Ağustos'ta Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'ne yeni bir komutan atadılar. Tümgeneral Sir Stanley Maude Fransa'da yaralanmıştı ve Gelibolu harekâtının sonunda Suvla Koyu'ndaki tahliyede kumsaldan ayrılan son kişiydi. Agresif bir komutan olan Maude, Dicle cephesinde taarruza geçmeye kararlıydı. 1916 yaz ve sonbaharında Mezopotamya'da heybetli bir ordu toparlamayı başardı. İki yeni piyade tümeni sağladı ve böylece Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'ni 160.000'den fazla askerden oluşan bir muharebe gücüne ulaştırdı; bu askerlerin 50.000'den fazlası Dicle cephesine konuşlandırıldı (geri kalanı ise Fırat'a ve Basra'daki Britanya mevzileri arasına dağıtıldı). Maude'un ordusu genişlerken, Halil'inki küçülüyordu. Hastalıklar, firarlar ve Türk ve Britanya hatları arasında düzenli olarak yaşanan çarpışmalarda yaralananlarla giderek yıpranan Altıncı Ordu en çok takviye alamamaktan mustaripti. Maude'un istihbaratı Osmanlıların Kut civarına konuşlandırdığı asker sayısının 20.000'den fazla olmadığını bildirdi, oysa gerçekte sayıları çok daha azdı – belki sadece 10.500.[12]

Britanya'nın Dicle'de Şeyh Saad'da bulunan ileri üssü 1916 sonbaharında arı gibi işliyordu. Yeni nehir gemileri nehrin başına doğru taşıma kapasite-

11 CIGS, başkomutana telgraf, Hindistan, 30 Nisan 1916; F.J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918* (Londra: HMSO, 1923-1927), s. 3:3-4.

12 Erickson, *Ordered to Die*, s. 164-166.

sini günde yedi yüz tonun üzerine çıkardı. Britanyalılar ikmal maddelerini Kut yakınlarındaki cepheye geçirmek için Şeyh Saad'dan Şattülhay'a (Kut'ta Dicle'yi Nasıriye'de Fırat'la birleştiren kanal) uzanan bir dekovil hattı inşa ettiler. Osmanlı topçularının menzilinin ötesinde işleyen demiryolu Eylül 1916'da kullanıma hazırdı ve 1917'nin başlarında Şattülhay'ın kıyılarına kadar ulaşmıştı. Maude, indirme istasyonundan cepheye ikmal maddesi ve mühimmat naklini daha da kolaylaştırmak için, yağmur suları araziyi çamura çevirdikten sonra bile şaşırtıcı derece etkili oldukları görülen yüzlerce Ford van aracının getirilmesini emretti.

Londra'daki Savaş Komitesi, tüm bu üstünlüklere rağmen hâlâ temkinliydi. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Robertson, Basra Körfezi'ne kadar olan ikmal ve irtibat hattının uzunluğu dolayısıyla, Bağdat'ı ele geçirmenin çok zor, elde tutmanın ise çok daha güç olacağına inanıyordu. Dahası, Bağdat'ı ele geçirmenin "savaş üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olmadığını" düşünüyordu. Eylül 1916'ya kadar Robertson'ın Maude'a verdiği emirler ilerlemeyi ortadan kaldırıyordu. Yine de Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanı savaş planlarını kendine sakladı. Kasım ayında Şattülhay'daki Osmanlı mevzilerine taarruz harekâtı düzenleme iznini aldı. Harekâtların başlangıcı için bir tarih vermeyi reddetti ve hatta planlarını kendi kurmaylarından ve komutanlarından bile sakladı. Fakat sonra ortaya çıkacağı gibi, bekleyecek çok vakitleri yoktu.

General Maude 10 Aralık'ta Hindistan ve Londra'daki üstlerine telgraf çekerek, hazırlıkların tamamlandığını ve Şattülhay'a yönelik harekâtların başlamasının an meselesi olduğunu bildirdi. Kısa bildirime bile şaşıran Savaş Komitesi Maude'un neden bu kadar acele ettiğine hayret edecekti. Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanı batıl inançlı biriydi. Maude 13'ün uğurlu sayısı olduğuna inanıyordu ve 13. Tümen'in öncü birlik olarak hareket edeceği taarruzunu 13 Aralık'ta başlatmaya karar vermişti.[13]

Harap edilmiş olan Kut kenti için son ve nihai muharebe 13 Aralık'ta Britanya topçusuyla açıldı. Sefer iki aydan uzun bir zaman boyunca otuz iki kilometrelik bir cephede sürdü. Maude'un askerleri iyi siper almış Türk mevzilerine yönelik cephe taarruzlarında ağır zayiat verirken, üstün Britanya topçusu Osmanlı saflarını biçti. Buna rağmen Türkler hatlarını korumaya ve dikkat çekici bir azimle karşı taarruza devam ettiler. 1917 yılı Şubat ortasında Sannaiyat siperlerine yönelik topyekûn bir cephe taarruzunu püskürttüler ve Britanyalıları korkunç kayıplarla geri çekilmek zorunda bıraktılar.

Kut muharebesi Britanyalıların Dicle'de bir köprübaşı elde etmeyi başardığı 23 Şubat'ta doruk noktasına ulaştı. Maude, savunma kuvvetlerini başka

13 Charles Townshend, *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914-1921* (Londra: Faber and Faber, 2010), s. 344-345.

yöne çekip yanıltmak için Sannaiyat siperlerine ve bizzat Kut yakınlarına saldırı emri verdi. Osmanlı birlikleri bu iki noktada Britanyalıları püskürtmek için toplanınca, Maude nehir kaynağına doğru Kut'a sekiz kilometre mesafede, Şumran kıvrımında bir köprübaşı ele geçiren bir öncü birlikle Türkleri gafil avlamayı başardı. Bir avuç Türk savunma gücü kararlı bir savaş verdi, fakat çok kısa menzilden ateşlenen Britanya toplarıyla çok geçmeden yenildiler. Osmanlı komutanları tehlikenin farkına vardıklarında, dubalı köprüyü geçen düşman asker selini engellemeye yetecek kadar asker gönderemediler.

Britanya süvarisi, piyadesi ve topçusu nehir boyunca ilerledikçe, Osmanlı komutanları konumlarının artık savunulamaz olduğunu anladılar. Kuşatılma ve yakalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Halil Paşa kuvvetlerinin Dicle'nin sol kıyısında elde tuttuğu otuz iki kilometrelik mevzilerin tamamından derhal geri çekilme emri verdi. Osmanlı geri çekilişinin başarısı büyük ölçüde emrin yerine getirilme biçiminden kaynaklanıyordu. Osmanlı birliklerinin ana gövdesi toplarıyla ve taşıyabildikleri kadar çok ikmal maddesiyle birlikte geri çekildi. Artçı bir birlik, ana gövde geçene kadar güzergâhı tuttu ve daha sonra geri çekilen kuvveti düşman saldırısından korumak için onu geriden takip etti. Britanya Hindistanı'nın siyasi temsilcisi Arnold Wilson, geri çekilen Osmanlı kolunun en fazla 6.200 kişiden oluştuğunu, onu izleyen Britanya kuvvetinin ise 46.000'den fazla piyade ve süvariden oluştuğunu tahmin ediyordu.[14]

İngiliz-Hint ordusu Dicle'nin sol kıyısını işgal edince, Kraliyet Donanması'ndan Deniz Albayı W. Nunn, gambotlarını Kutü'l-Amare'ye yönlendirdi ve gemiler 24 Şubat gecesi buraya demirledi. Ertesi sabah bir müfrezeyi sahile gönderdi. Yeri terk edilmiş buldular ve Birleşik Krallık bayrağını çektiler. Her ne kadar harap edilmiş kent artık Mezopotamya seferi açısından nehirdeki diğer kıvrımlardan daha stratejik bir değere sahip değilse de, kentin Maude ve askerleri için büyük bir sembolik önemi vardı. Britanya bayrağının çekilmesi, on ay önce Townshend'in teslim olmasına yol açan başarısızlıkların telafi edilmesine biraz katkıda bulundu. Ne var ki kuşatmaya ve Townshend teslim olduktan sonra Osmanlıların şiddetli misillemelerine katlanmış olan Kut sakinleri açısından, her bayrak değişikliği yıkım anlamına geliyordu. Britanyalıların dönüşüyle geleceklerini çok daha güvende görmemişlerdi.

Geri çekilmekte olan Osmanlı ordusu, Britanya piyadesi ve süvarisinden başarılı bir şekilde sıyrıldıktan sonra Kraliyet Donanması'nın saldırısına maruz kaldı. Deniz Albayı Nunn'un denizden yüzlerce kilometre uzakta beş gambottan oluşan filosu Halil'in On Üçüncü Kolordusu'nu yakalamak için nehrin kaynağına doğru ilerledi. Dicle'de bir yol kıvrımında siper almış

14 Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia, 1914-1917* (Oxford: Oxford University Press, 1930), s. 222.

olan Osmanlı artçı birliğiyle karşılaştılar. Britanya gambotları birakç metre boyunca çok kısa mesafeden yoğun top ve makineli tüfek ateşiyle karşı karşıya kaldılar. Beş gemi tam isabet aldı ve ağır kayıp verdi, fakat artçı birliği geçmeyi başararak geri çekilmekte olan Osmanlı ordusunun peşine düştü.

Nunn'un filosu geri çekilme hattına paralel bir nehir kuşağında Halil'in kuvvetlerinin ana gövdesine yetişti. Tüm toplarıyla ateş açan gemiler tükenmiş ve moralsiz durumdaki Türk askerlerini altüst etti. Bölge üzerinde uçan bir İtilaf pilotu sahneyi "akıllara ziyan ve dehşet verici bir manzara" diye tasvir ediyordu. "Ölü adamlar ve katırlar, terk edilmiş toplar, yük arabaları ve yola saçılmış erzak, yük arabalarının çoğu beyaz bayrak çekmiş, yorgunluktan tükenen ve açlık çeken insanlar ve hayvanlar yüzükoyun yere yatmış. Varsa bile çok azı kurt gibi etraflarında gezinen Arap aşiret üyelerinin dikkatinden kurtulmuş. Eve tiksinerek döndüm."[15]

Gün batarken Britanya donanma filosu geri çekilmekte olan Türk nehir taşıtlarını yakaladı ve hepsini ele geçirmeyi veya imha etmeyi başardı; bu taşıtların arasında Britanyalıların sefer sırasında daha önce Osmanlılara teslim etmiş olduğu birkaç istimbot da vardı. Türk hastane gemisi Basra beyaz bayrak çekti ve ciddi yara almış yüzlerce Türk esiri, az sayıda Britanyalıyla birlikte Britanyalıların bakımına bıraktı. Nunn günün sonunda adamlarının ölü ve yaralılarına bakmalarına ve yıpranmış gemilerini tamir etmelerine izin vermek için, en yakın Britanya askerlerinin kilometrelerce uzağında demirledi.[16]

General Maude iki buçuk ay süren muharebenin ardından Halil'in savunmasını paramparça etmişti. Şimdiye kadar ele geçirilememiş olan Türk hatlarını kırmış, yaklaşık 7.500 esir almış ve Dicle cephesindeki dört Osmanlı tümenini 5.000 kişinin altına düşürürken, kendi kuvvetlerini neredeyse tam gücünde muhafaza etmişti. Gemileri nehri denetim altına aldı ve uçakları gökyüzüne hâkim oldu. Maude, Osmanlıların Bağdat'ı Britanya işgaline karşı korumaya yetecek kuvvete sahip olmadığını biliyordu. Yine de hâlâ şehre ilerleme izni vermeyen Londra'nın emirleriyle hareket ediyordu. Yalnızca Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanı Londra'ya rapor verebiliyor ve emirleri isteyebiliyordu.

Londra'daki komutanlar Irak'tan gelen iyi haberlere memnun oldular, fakat Maude'un başarısından en iyi nasıl faydalanılabileceği konusunda ayrıldılar. Kut'taki teslimiyet Britanya'nın Mezopotamya'daki emellerine uzun süre

15 Yarbay J. E. Tenant'tan aktaran, Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 223.

16 Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 3:193-195; Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 222-223; Townshend, *When God Made Hell*, s. 355-357.

gölge düşürdü, bu nedenle İmparatorluk Genelkurmay Başkanı risk almaktan kaçınıyordu. Maude'un ordusunun Bağdat'ı işgal edebileceğini kabul ediyor, fakat onun şehri elde tutma becerisini sorguluyordu; Osmanlıların güçlü takviyelerle geri dönmesinden ve Britanya ordusunun bir başka kuşatmayla tecrit edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmasından korkuyordu. Hiçbir cepheden asker tahsis etmeyen ve Britanyalıların sultan-halifenin "kutsal savaşçıları" karşısında yeniden küçük düşürülmesinin Müslüman kamuoyu üzerinde yaratabileceği etkilerden korkan General Robertson, Maude'un "Bağdat vilayetinde Britanya etkisi kurmak"tan fazlasını yapmasına izin vermek istemiyordu. Robertson, Maude'a "Bağdat yönünde düşmana baskı kurması" ve hatta elverişli ortam bulunursa süvarileriyle şehre "akın" düzenlemesi talimatı verirken, 28 Şubat tarihli emirleri, herhangi bir geri çekilmenin yaratabileceği "uygunsuz bir siyasal etki" nedeniyle, "herhangi bir nedenle geri çekilmek zorunda kalmaya" karşı uyarıyordu.[17]

Daha sonra yapılan yazışmalarda, Hindistan başkomutanı General Charles Monro, Türkler karmaşa halindeyken Bağdat'ın hızla işgal edilmesini hararetle savunuyordu. Böyle bir işgal Türklerin Basra ve İran'da Britanya'nın çıkarlarını tehdit edecek stratejik bir yığınak noktası oluşturmasını engelleyecek ve Britanya'nın Müslüman Doğu'daki itibarını hatırı sayılır şekilde artıracaktı. Maude da, Britanya'nın Irak'taki askerî konumunun Bağdat'ın işgali sonucunda elde edeceği avantajların altını çizerek Robertson'ı ikna etti. Savaş Komitesi'nin kafasını kurcalayan bir mesele daha vardı. Ruslar Mezopotamya'da bir bahar taarruzu, yani Musul, Samarra ve Bağdat'a yönelik harekâtlar öneriyorlardı. Bağdat'a ilk Rusların girmesi, diye düşünüyordu Britanyalı bir yetkili, "Sykes-Picot Anlaşması'nı hükümsüz kılacaktır."[18]

Bu görüşlerin ağırlığı, General Robertson'ı Maude'a verdiği emirleri gözden geçirmeye itti. 3 Mart'ta Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanına gönderdiği bir telgrafta, "Bağdat'ı bir an önce işgal etmenin elverişliliğinin" başta inandığından "muhtemelen daha fazla olduğunu" kabul etti. Aslında Maude'un Bağdat'a girmesini emretmeden, son kararı onun takdirine bırakmayı kabul etti, fakat tüm eski korkularını da yineledi: "Kısacası bizim gayemiz sizin son zaferinizden olası en büyük neticeyi elde etmek ve aynı zamanda daha önce yaşanan irtibat sorununun tekrar etmesine veya Bağdat'ın nihai işgalinden sonra geri çekilmeye zorlanmaya neden olabilecek şekilde aşırıya kaçmaktan kaçınmak olmalıdır."

Maude yürüyüş için aldığı emirleri tasnif ettiği bu aranın ardından, ordusunu Bağdat'a doğru yönlendirdi. Townshend'in 1915 sonunda geri çekil-

17 Maude, Robertson ve Monro arasındaki mektuplaşma için bkz. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 3:204-211.

18 Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 216.

mek zorunda kaldığı Selman-ı Pak'a 6 Mart'ta hiçbir direnişle karşılaşmadan ulaştılar. Kilometreler boyunca en göz alıcı simge olan antik Ktesifon Kemeri'nde hayrete düştüler ve Bağdat'ın müdafaası için dikkatle hazırlanmış ve daha sonra terk edilmiş olan Osmanlı siper ağını incelediler. Türk komutanları savunma hatlarını Bağdat'tan, akıntı yönünde Dicle Nehri'nin kollarından biri olan Diyala Nehri'ne yoğunlaştırmaya karar vermişlerdi. Britanyalılar Diyala'da Maude'un kolunu üç gün boyunca alıkoyan ve bu süre boyunca iki tarafa da ağır kayıplar verdiren Türk direnişinin şiddeti nedeniyle şaşkına döndüler. Ne var ki Diyala mevzii, bir tespit harekâtından ibaretti. Halil, Bağdat'ın Maude'un ordusunun üstün mevcuduna ve ateş gücüne karşı savunulamayacağını anladı.

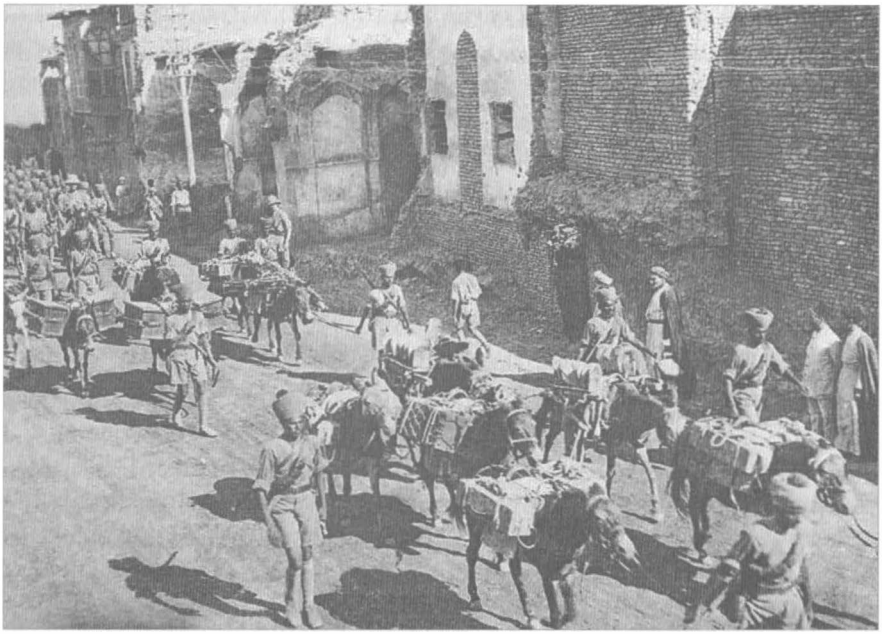
Bağdat içerisinde Osmanlı sivil ve askerî yetkilileri bir taraftan kentin tahliyesi için hazırlık yaparlarken, diğer taraftan düzeni muhafaza edebilmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Kut'tan gelen Britanyalı savaş esirleriyle sohbet etmiş olan Bağdatlı öğrenci Talib Muştak'a göre, Türklerin Bağdat'ı yabancı işgaline terk etmesi hayal bile edilemezdi. Muştak ve erkek kardeşi, tahliyenin hemen öncesinde, eski bir aile dostları olan vali muavininin makamına çağrıldılar; "duyguları ve acısı yüzüne yansıyan" vali muavini iki çocuğu ailelerine kavuşmaları için polis koruması altında, babalarının mülki idare hizmetinde bulunduğu yakındaki Bakuba kentine gönderdi. "Şimdi Bağdat'ı tahliye ediyoruz" diye açıkladı vali muavini "ve Türk ordusu tüm cephelerde geri çekiliyor. İngiliz ordusunun yarın veya ertesi gün Bağdat'a girmesi muhtemel." Muştak inanamıyordu. "Bağdat'ı nasıl tahliye edebiliriz?" diye sordu vatansever delikanlı. "İngiliz atlarının toynaklarının bu kutsal vatanın toprağını kirletmesine nasıl izin verebiliriz?" Fakat vali muavini son derece kararlıydı; iki çocuk okullarından alındı ve gözetim altında Bakuba'da çılgına dönmüş olan ebeveynlerine gönderildi.[19]

Olağan durum yanılsaması, Osmanlılar ve Alman müttefiklerinin Bağdat'taki askerî tesisleri imha etmeye başladığı 11 Mart gece yarısından hemen sonra dağıldı. Alman mühendisler yere çakılan telsiz direklerini emniyete alarak çelik kabloları kestiler. Bağdat Demiryolu Şirketi'nin iskeleleri, vinçleri ve su tankları dinamitlenirken, patlamalar şehri sarstı. Devlet daireleri birer birer havaya uçuruldu ve Dicle Nehri üzerindeki dubalı köprü ateşe verildi. Bağdat'taki Amerikalı konsolos Oscar Heizer Osmanlı Bağdatı'nın sistematik imhasını kendi damından izledi. Osmanlı Devleti geri çekilirken, yerini karışıklık aldı. "Alt sınıftan Kürtler ve Araplar çarşı ve pazarları hemen yağmalamaya başladılar" diye yazdı konsolosluk günlüğüne.[20]

---

19 Talib Mushtaq, *Awraq ayyami, 1900-1958* [Hayatımdan Sayfalar, 1900-1958] (Beyrut: Dar al-Tali'a, 1968), s. 17-18.

20 NARA, Bağdat, cilt 28, Consul Heizer's Miscellaneous Record Book'tan nüsha, 10-13 Mart 1917.

Bağdat'ın düşüşü. Hindistan ordusuna bağlı bir nakliye grubu, 11 Mart 1917'de Britanya kuvvetlerinin Bağdat'a girişi sırasında Yeni Cadde boyunca ilerliyor. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 24196.]

Sabah olduğunda yağma öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, silahlı bir hizmetlinin eşlik ettiği Konsolos Heizer Britanya'nın öncü birliğini aramak için at sırtında yola çıktı. Saat dokuz buçukta Hint süvarilerinden oluşan ve Britanyalı bir binbaşı tarafından yönetilen bir müfrezeyle karşılaştı ve şehrin merkezine kadar onlara eşlik etti. Heizer'in yazdığına göre, caddeler insan doluydu; "çoğu biraz önce yağma yapmıştı, fakat şimdi erdemli görünüyor ve askerlere alkış tutuyorlardı." Süvariler ana çarşılara doğru ilerlediler ve buralarda erkekler, kadınlar ve çocukları dükkânların raflarındaki son malları da soyarken buldular. Yağmacılar pek çok evin pencerelerini, kapılarını ve ahşap doğramalarını da soydular. Binbaşı tabancasını çıkardı ve havaya birkaç el ateş ederek, Bağdat'ın yeni efendilerinden kaçarken askerler tarafından dövülen yağmacıları dağıttı.

General Maude o öğleden sonra sade bir giriş yapmadan önce kentin ele geçirilmesini bekledi. Coşkulu askerlerin günün erken saatlerinde hisarın üzerine çektiği Birleşik Krallık bayrağı indirildi; Maude'un girişinden sonra Türk kışlasındaki saat kulesinin üzerinde yeniden ağırlanacaktı. Fakat Bağdat fatihinin, hükümetin onayı olmadan herhangi bir resmî açıklama yapması yasaklandı. Londra'da Britanya kabinesi, Lord Kitchener'in Ortadoğu da-

nışmanı ve Sykes-Picot Anlaşması'nın eş-yazarı Sir Mark Sykes'ı Maude adına resmî bir bildirge hazırlamakla görevlendirdi. Arnold Wilson'ın keskin bir şekilde belirttiği gibi, belge "her satırında [Sykes'ın] coşkun şarkiyatçılığının izlerini taşır."[21]

İleri düzeyde belagatlı bir üslupla başlayan bildirge Bağdat halkına güvence verir: "Ordularımız şehirlerinize ve topraklarınıza fatih veya düşman olarak değil, kurtarıcı olarak geldi."

> Şehriniz ve topraklarınız Hülagü [13. yüzyıldaki Moğol fatihi] zamanından beri yabancıların zorbalığına maruz kaldı, saraylarınız harabeye dönüştürüldü, bahçeleriniz viraneye çevrildi ve atalarınız ve sizler esaret içinde inlediniz. Oğullarınız sizin olmayan savaşlara götürüldü ve servetiniz adaletsiz insanlar tarafından sizden çalındı ve uzak yerlerde israf edildi.[22]

Maude'un hem İngilizce hem de Arapça basılan ve Bağdat'ta ücretsiz dağıtılan bildirgesi, Iraklıları, Britanyalıların kendi ülkelerini zorbalığa maruz bırakan o uzun yabancılar listesindeki son halkadan farklı olduğuna ikna edemedi. Talib Muştak'ın hatırladığı kadarıyla, "General Maude Bağdat'a girdikten sonra, buraya bir fatih olarak değil, kurtarıcı olarak geldiğini ilan etti. Ne utanç verici bir yalan ve hilekârlık, çünkü Bağdat ve bir bütün olarak Irak halkı, İngilizlerin Iraklılara nasıl köle veya esir gibi davrandığını kendi gözleriyle görüyordu. O zaman neredeydi özgürlük? Neredeydi kurtuluş?"[23]

Bunlar Britanya Savaş Komitesi için küçük meselelerdi. Osmanlı cephesinde yaşanan bir dizi feci başarısızlığın ardından, Britanya sonunda büyük bir zafer elde etmişti. Bağdat topyekûn savaş girişimi için çok az stratejik değere sahip olabilirdi veya hiçbir değere sahip olmayabilirdi de, fakat herhangi bir zafer memnuniyet vericiydi ve *Binbir Gece Masalları*'nın şehri Bağdat egzotik bir ödüldü. Osmanlılar içinse Bağdat'ın düşüşü çok ciddi bir tersine dönüştü. Abbasi halifeliğinin eski başkenti (750-1258) aynı zamanda Berlin-Bağdat demiryolu hattının planlanan son noktası ve Osmanlıların savaş sonrasında Basra Körfezi'ndeki hedefleri açısından atış rampasıydı. Garnizon kenti Erzurum ve Karadeniz limanı Trabzon da dahil olmak üzere Doğu Anadolu'da Ruslara kaybedilen yerler, Mekke ve Cidde'nin Hicaz'daki Haşimilerin eline geçmesi ve Sina'daki son başarısızlıkların yanı sıra Bağdat'ın da kaybedilmesiyle birlikte, Osmanlılar bir kez daha tüm sınırlarında geri çekilmek zorunda kaldılar.

*

21 Maude'un bildirgesine ve bildirgenin kusurlarına ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Wilson, *Loyalties Mesopotamia*, s. 237-241.

22 Bildirgenin tam metni için bkz. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, s. 3:404-405, ek 38.

23 Mushtaq, *Awraq ayyami*, s. 19.

Britanya'nın Bağdat'ta elde ettiği zafer, Savaş Kabinesi'ni Mısır'daki stratejisini yeniden değerlendirmek konusunda teşvik etti. Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti, Ocak 1917'de Sina sınırındaki Refah kentini aldıktan sonra yeni harekâtları sonbahara kadar erteleme emri almıştı. Ne var ki İtilaf savaş planlamacıları bir bütün olarak savaşa ilişkin yaklaşımlarını yeniden gözden geçiriyorlardı. Britanya ve Fransa'nın generalleri küresel savaş stratejisini değerlendirmek için 26 Şubat 1917'de Manş Denizi limanı Calais'de bir araya gelmişlerdi. İnisiyatifi yeniden ellerine almak isteyen İtilaf Devletleri, koordineli bir bahar taarruzu çerçevesinde İttifak Devletlerine karşı aynı anda birkaç cephede birden –batı cephesinde, Makedonya'da ve Mezopotamya'da– harekete geçmeye karar verdiler. Maude'un 11 Mart'ta Bağdat'ı işgal etmesiyle birlikte, Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin kendi üzerine düşeni yapması için zamanlama uygundu.

Birleşik Devletler 2 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilan ederek kendi saflarına katılınca, İtilaf Devletleri daha fazla cesaretlendi. Amerika'nın soyutlanma politikasının tersine dönmesi bir hayli güçtü. Neticede Woodrow Wilson "Bizi savaşın dışında tuttu" sloganıyla yeniden seçilmek için başarılı bir şekilde adaylığını koymuştu. Ne var ki hem Alman U-botlarının Atlantik'teki gemilere yönelik sınırsız saldırıları (yolcu gemisi SS *Lusitania*'nın 7 Mayıs 1915'te İrlanda kıyılarının açıklarında batırılması, hayatını kaybeden 1.201 kişi arasında 128 Amerikalının da yaşamına mal oldu) hem de Almanların Amerika'nın savaşa girmesi halinde Meksika ile bir ittifak yapma çabalarını ifşa etmesi, Amerika'nın İtilaf Devletlerinin davasına katılmasını sağlamaya yetti. 1917'de henüz askerî bir güç olmaktan uzaksa da –Amerika'nın barış zamanındaki ordu mevcudu 100.000'den azdı– ülkenin muazzam sanayi temeli ve büyük nüfusu İtilaf'ın batı cephesindeki talihini döndürmeyi vaat ediyor ve böylece Britanyalı savaş planlamacılarını Ortadoğu'da yeniden harekete geçmeye teşvik ediyordu.[24]

Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti harekete geçmeye hazırdı. Demiryolu inşaatı 1917'nin ilk aylarında hızla devam etmiş ve Mart'ın üçüncü haftasına gelindiğinde Gazze'nin yirmi dört kilometre güneyindeki Han Yunus'a ulaşmıştı. Su boru hattı da çok geride değildi. Cephe yakınlarına büyük bir mühimmat ve ikmal maddesi yığınağı yapılmış, bu da Britanyalı subayların Mart'ın sonundan önce bir taarruza hazırlanmasına imkân vermişti. Britanyalılar savunma kuvvetleri karşısında sayısal üstünlüğe sahipti: 11.000 süvari ve 12.000 piyadenin yanı sıra, yedekte tutulan 8.000 kişilik bir tümen. Gazze'deki Osmanlı garnizonu ise sadece 4.000 askerden oluşuyordu, fakat

24 Hew Strachan, *The First World War* (Londra: Pocket Books, 2003), s. 215-223. Birleşik Devletler Osmanlı İmparatorluğu'na hiçbir zaman savaş ilan etmedi, fakat Almanya'ya karşı savaşa girmesi üzerine Osmanlı topraklarındaki bütün konsolosluk görevlilerini çekti.

ayrıca 15.000 Türk cephe hattı askeri de birkaç kilometre geride konuşlandırıldı.

General Murray ve subayları Sina'da daha önce yaşanan çarpışmaları örnek alan bir muharebe planı hazırladılar. Anzak Atlı Tümeni'ne hem Türk ricat hattını kesmek hem de takviyeleri engellemek için Gazze'yi kuzey, doğu ve güneydoğudan kuşatması emredildi. Piyade ise güneyden doğrudan bir taarruz için mevzi aldı. Tıpkı Sina muharebeleri gibi, Gazze saldırısı da zamana karşı yarış olacaktı. Kenti güneş batmadan alamazlarsa, sıcaktan kavrulan Britanya kuvvetleri su ikmali için indirme istasyonuna kadar kilometrelerce geri çekilmek zorunda kalacaklardı.

26 Mart günü sabahın ilk saatlerinde süvariler Gazze'yi kuşatmak için yola koyuldular. Saat on buçuğa geldiğinde kent düşman askerleri tarafından sarılmıştı. Fakat piyade yoğun sis nedeniyle gecikti ve saldırı emri öğlene kadar verilmedi. Britanya topçusu ateş açtı ve 40.000 kişinin yaşadığı kıyı kentini yerle bir etti. Piyade, Türk hatlarından açılan amansız keskin nişancı ve makineli tüfek ateşi ve yoğun kaktüs çitleriyle ayrılan zorlu arazi tarafından durduruldu. Ne var ki Osmanlılar güneyden gelen piyade taarruzuna yoğunlaşmışken, Anzak süvari birlikleri Gazze'yi kuzeyden ve doğudan kuşattı. Saat akşam altı buçuğa geldiğinde, savunmaları çöken Osmanlı kuvvetleri neredeyse teslim olmak üzereydi. Fakat Türklerin şansına, muhaberedeki bir arıza, Britanyalı komutanların kendi kuvvetlerinin zafere ne kadar yakın olduklarına dair hiçbir fikirlerinin olmadığını gösteriyordu.

Britanyalılar, Gazze civarında yaşanan çok sayıda meydan muharebesinde ağır kayıplar verdikten sonra akşama doğru genel bir geri çekilme emri verdiler. Muharebenin başındaki beklenmedik gecikmenin ardından, adamlarının gece karanlığından önce tüm hedeflerini gerçekleştirmeye yetecek kadar zamana sahip olmayacağını hesap ediyor ve kuvvetlerinin Gazze'ye ilerleyen Osmanlı takviye kuvvetleri tarafından sıkıştırılmasından korkuyorlardı. Hem askerler hem de binek hayvanları tatlı su ve mühimmata erişemedikleri için muharebeye ikinci bir gün devam edebilecek durumda olamayacaklardı. Britanyalı generaller yenilgi riskine girmektense, saflarını muhafaza edebilmek için gün boyunca zar zor elde ettikleri kazanımları feda etmeyi tercih ettiler.

Muharebenin her iki tarafındaki askerler de, Britanya kuvvetlerinin Gazze'ye yönelik taarruzdan bir anda vazgeçip geri çekilmelerine aynı derecede şaşırdılar. Geri çekilme Britanyalıları Osmanlı karşı saldırısına maruz bıraktı ve geri çekilirken verilen ağır kayıplar, askerlerin şiddetli çarpışmaların ardından kazanılmış olan yerleri terk etmiş olmalarına duydukları öfkeyi artırdı. Osmanlılar içinse Britanya'nın geri çekilmesi tam anlamıyla bir mucizeydi ve komutanları stratejik üstünlüğü yeniden ele geçirme fırsatından ya-

rarlanmak için acele ediyordu. 27 Mart'ta muharebenin sonuna gelindiğinde Britanya'nın kayıpları Osmanlıların ölü ve yaralılarını aşmıştı.[25]

Gelibolu'nun gölgesi Gazze'nin üzerindeydi. "Peki ne diyorsun?" diye sordu Türk gazeteci, muharebenin ardından yaralı bir askere. "Geri döneceklerini düşünüyor musun?" "Geri dönemezler, efendi" diye usulca yanıtladı Türk askeri. "Bizim hangi alay olduğumuzu gördüler." Asker Britanyalıların, alayının kendilerini Gelibolu'da yendiğini bildiklerini ve artık geri dönmeyeceklerini ima ediyordu.[26]

Birinci Gazze Muharebesi'nin ardından muzaffer Osmanlı kuvvetlerine verilen alay sancağı, Mart 1917. [Kaynak: Middle East Centre Archive, St Antony's College, Oxford, Estelle Blyth Collection, PA-1-995-006.]

General Murray Londra'ya gönderdiği raporlarda kötü haberi idareli verdi ve Gazze'deki ilk girişiminde elde ettiği kazanımları abartarak anlattı. Yirmi dört kilometre ilerlediğini iddia eden Murray, Türklerin kayıpları aslında 2.500'den azken, kuvvetlerinin "6.000 ila 7.000 asker arasında çok ağır kayıplar verdirdiğini" bildirdi. İyi habere susamış olan Londra gazeteleri Murray'in verdiği rakamları hiç sorgulamadan yayımladı. Fakat sahadaki askerler doğrusunu biliyorlardı. Auckland Atlı Piyadelerinden Teğmen Briscoe Moore muharebenin hemen ardından bir düşman uçağından bırakılan ve kaydı düzelten bir mesaj aldı: "Siz bizi tebliğlerde yendiniz, fakat biz sizi Gazze'de yendik."[27]

Britanya Savaş Kabinesi en nihayetinde Murray'in blöfüne karşılık verdi. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Robertson, Murray'i, Mau-

25 Britanya zayiatın 4.000'in biraz altında olduğunu bildirdi –523 ölü ve 2.932 yaralı– fakat Liman von Sanders, Türklerin Birinci Gazze Muharebesi'nin ardından ölen 1.500 Britanyalıyı gömdüğünü iddia etti. Osmanlıların kayıpları 2.500'ün altındaydı: 301 ölü ve 1.085 yaralı. Bkz. McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 315, 322; Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: US Naval Institute, 1927), s. 165.

26 Falih Rıfkı Atay, *Le mont des Oliviers* (Paris: Turquoise, 2009), s. 205-206.

27 A. Briscoe Moore, *The Mounted Riflemen in Sinai and Palestine* (Auckland: Whitcombe and Tombs, tarih belirtilmemiş [1920]), s. 67.

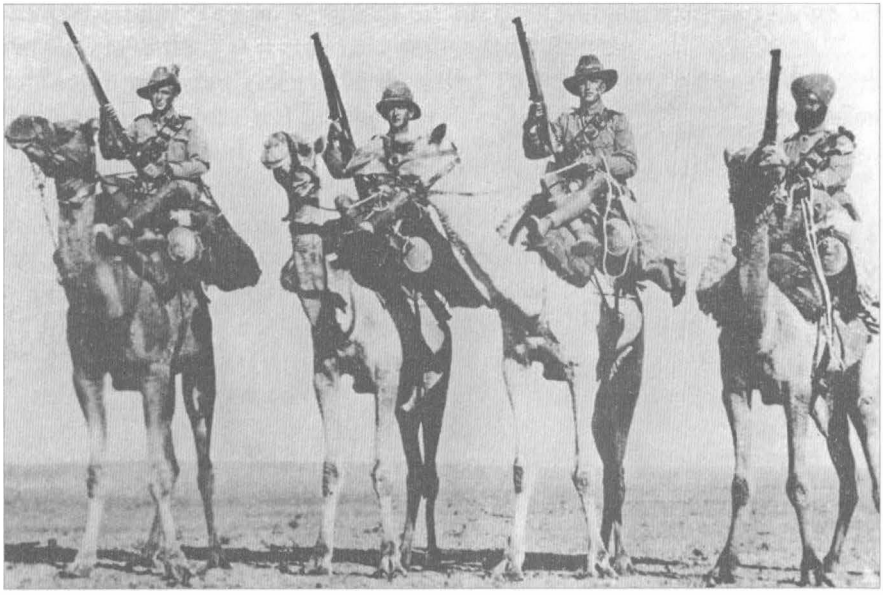
de'un yakın zamandaki Bağdat işgali ve kendisinin Gazze'deki "başarı"sı ışığında, Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'ne ilişkin talimatlarını yeniden gözden geçirmekte olduğu konusunda bilgilendirdi. Murray'in şimdiki hedefi Kudüs'ün güneyindeki Türk kuvvetlerini yenmek ve böylece kutsal şehrin işgalinin önünü açmaktı. Robertson, 2 Nisan 1917'de Murray'e gönderdiği telgrafta, Kudüs'ün fethinin savaş yorgunu Britanya kamuoyu için taşıdığı sembolik önemi vurguladı. "Savaş Kabinesi endişeli, dolayısıyla harekâtlarınızın tüm gücüyle yürütülmesi gerekiyor." Robertson bunun karşılığında başarı elde etmek için ihtiyaç duyduğu tüm harp malzemesini tedarik etmeyi taahhüt etti.

General Murray, Londra ile yaptığı yazışmalarda görülen ihtiyatlı üsluba ve pek çok çekinceye dayanarak, Filistin'de Osmanlıları yenebileceği ve Kudüs'ü alabileceği konusunda pek de özgüvene sahip değildi. Güney Filistin'in kurak arazisindeki tüm stratejisi demiryolu ve boru hattıyla aynı doğrultuda giden aşamalı bir ilerlemeye dayanmıştı. Gazze'yi geçse bile –Osmanlıların Birinci Gazze Muharebesi'nden sonra yaptığı takviyelerle daha da güçleşen bir görev– ikmal hatlarının hızla genişletilmesi ve on binlerce asker ve hayvan için su tedariki konusunda ciddi endişeleri vardı. Yine de aldığı emirler daha açık olamazdı ve Murray de Gazze'deki Osmanlı hatlarına yönelik ikinci bir girişim için hazırlıklara başladı.

Osmanlılar Britanyalıların nereye saldırmaya yoğunlaştığını artık biliyor ve onların Gazze'den Beerşeba'ya uzanan güzergâhını tıkamak için her yolu deniyordu. Cemal Paşa'nın anımsadığı kadarıyla, "Tüm Türk kuvvetlerini oraya yığarak o cepheyi tutmaya ve ne pahasına olursa olsun İngilizlerin yarmasını engellemeye karar verdim." Cemal, Gazze'deki ilk girişimi izleyen üç haftada Gazze-Beerşeba hattı boyunca takviye gönderdi ve bu hatta, Gazze'ye yaklaşan herkesi makineli tüfek ve topçu ateşine tutan bir dizi toprak tahkimatı ve siperi inşa ettiler.[28]

Deneyimleri, Britanyalı komutanlara siper savaşında talihin, savunma kuvvetinin yanında olduğunu öğretmişti. General Murray, birliklerinin Türk hatlarını yarma şansını artırabilmek için Britanya'nın silah depolarındaki en korkunç silahlardan bazılarını konuşlandırdı. Osmanlı mevzilerine yönelik ilk bombardıman için 4.000 atımlı gaz uçlu topları yığdı. İki taraf da Nisan 1915'teki İkinci Ypres Muharebesi'nden beri batı cephesinde geniş ölçekte zehirli gaz kullanmış olsa da, Osmanlılara karşı hiç kullanılmamıştı. Saldırı öncesinde Britanya'nın askerlerine gaz maskeleri dağıtıldı; elbette Osmanlı askerlerinde yoktu. Piyadenin iyi siper almış Türk hatlarına ilerlemesine yardımcı olmak için Sina cephesine gizlice sekiz tank gönderildi. "Bu devasa savaş makineleri hakkında çok şey duymuştuk" diye yazıyordu

28 Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 179.

Sina'daki İmparatorluk Deve Kolordusu. Avustralya, İngiltere, Yeni Zelanda ve Hindistan (soldan sağa) kökenli develi askerler bu fotoğraf için poz verdi ve Deve Kolordusunun "emperyal" niteliğini ortaya koydu. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 105525.]

Deve Kolordusundaki bir Avustralyalı "ve onların gelişiyle çok sevinmiştik; harekete geçince, düşman saflarını dehşete düşüreceklerine inanıyorduk."[29]

İkinci Gazze Muharebesi 17 Nisan 1917'deki ağır bombardıman ile açıldı. Ateşlenen gaz mermileri siperlerin bir kesimine yoğunlaştırıldı, fakat etkili olmadıkları görüldü. Açıklardaki savaş gemileri savunma kuvvetlerini yerinden çıkarmadan Gazze'yi çelik ve ateş yağmuruna tuttu. Britanyalı askerler sonunda Türk hatlarına ilerlediklerinde, amansız bir makineli tüfek ve topçu ateşiyle karşı karşıya kaldılar.

İmparatorluk Deve Kolordusunda görevli Avustralyalı asker Frank Reid "çok ağır tüfek ve makineli tüfek ateşi altında" muharebeye girmek için deveden indi. Reid top mermileri tepesinde patlarken silah arkadaşlarının etrafında düşmesini izledi. Aniden solundaki adamların sevinçten bağırdığını duydu ve Britanya'nın sekiz tankından birinin Türk siperlerine yöneldiğini gördü. "Tank cephedeki siperlere ulaşınca Türklerin teslim olmasını" umuyordu. Ne var ki Osmanlı askerleri nişan aldılar ve ellerindeki her şeyle tan-

29 Reid, *The Fighting Cameliers*, s. 98; Reid ayrıca İkinci Gazze Muharebesi'nden önce kendisine bir gaz maskesi verildiğini de belirtti (s. 97). Britanya resmî tarihi, gazın ilk kez Filistin'de İkinci Gazze Muharebesi'nde kullanıldığını belirtti; McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 328.

Britanya'nın, İkinci Gazze Muharebesi'nde imha edilen tankları. Britanya Ortadoğu seferlerinde sadece bir kez tank kullandı ve feci İkinci Gazze Muharebesi'nde bunların çok az değeri olduğu görüldü. Osmanlı topçuları kullanılan sekiz tanktan en az üçünü imha ettiler. [Kaynak: G. Eric and Edith Matson Photograph Collection, Prints & Photographs Division, Library of Congress, LC-DIG-matpc-05792 and LC-DIG-matpc-05793.]

ka ateş açtılar. "Devasa kurşunlar tankın çelik levhalarını çınlatıyor ve her tarafa sekiyordu. Fakat tank hâlâ ilerliyordu."

Tankın peşinden giden deve süvarileri Türk siperlerinin oluşturduğu ilk hatta ulaştı ve orada geri çekilemeyecek kadar yaralı bir avuç Osmanlı askeriyle karşılaştı. Reid, Avustralyalılar ve Türkler arasındaki yüz yüze karşılaşmaları birbirine tezat içgüdüler arasındaki bir çarpışma anı olarak anımsıyordu. İki deve süvarisi yaralı bir Türk askerine yaklaştı; kolları göğsünün üzerindeydi.

"Süngü inek" diye bağırdı ilk süvari.

"Hayır, zavallı ifrite bir şans ver" diye haykırdı ikincisi.

Reid diğer bir deve süvarisinin yaralı bir Türk'ten silah kaptığını ve duraksadığını gördü. Avustralyalı, kan kaybeden adamı öldürmek yerine, eğildi ve ona biraz su verdi. "Zavallı adam! Hepimiz gibi yaşamak istiyor."

Daha sonra Türk'ün başına pansuman yapmak için ilk yardım çantasını çıkardı. Yaralı bir Türk subayı Avustralyalıya teşekkür etmek için duraksadığında bu jestteki şefkat biraz azaldı.

"İyi" dedi Türk subayı çat pat İngilizcesiyle, Avustralyalının omzunu sıvazlayarak.

"Ne iyisi" diye bağırdı deve süvarisi. "Git ve saklan. Meşgulüm."

Reid tankın ilerleyişini izlemeye devam etti. Tank personeli yönünü şaşırmış gibiydi ve düzensiz ilerlemeye başladı. Birkaç düşman mermisinin isabet ettiği tank aniden infilak ederek alevler içinde kaldı. Bunun üzerine tankı takip eden Avustralyalı deve süvarileri ve İngiliz piyadeleri Türk siperlerinden açılan yoğun ateşe maruz kaldılar; her yerde ölü ve yaralılar vardı. Osmanlı tabyasına hücum etmeyi başardılar, fakat çok geçmeden Türk karşı taarruzuyla oldukları yere sıkıştırıldılar. Deve süvarileri, İngiliz piyadesi ve Avustralya Hafif Süvarileri ile birlikte hepsi püskürtülmüştü.[30]

Osmanlılar üç gün süren muharebede hatlarını korudular ve Britanyalıları ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda bıraktılar. Britanya'nın "gizli silahları", gazı fark etmemiş ve Britanya'nın sekiz tankından üçünü imha etmeyi başarmış olan Osmanlıların gözünü korkutmamıştı. Türk gazeteci Falih Rıfkı, Gazze muharebe meydanını "eğri büğrü ve boş devasa kütleleri"yle darmadağın eden "ölü muharebe tankları"nın enkazlarından şiirsel bir dille bahsediyordu. Britanyalı generaller zayiatlarını enine boyuna değerlendirince, çarpışmayı bitirmek ve ilkinden çok daha korkunç olan ikinci bir yenilgiyi kabullenmek zorunda kaldılar. Britanya, 19 Nisan akşamı 6.444 kayıp vermişti – 2.013 ölü, yaralı ve kayıp veren Osmanlıların zayiatının üç katı.[31]

Filistin seferi şimdilik durmuştu. Murray'in Gazze'deki başarısızlıkları ana

30 Reid, *The Fighting Cameliers*, s. 102-110.

31 Rıfkı Atay, *Le mont des Oliviers*, s. 213-214; McMunn ve Falls, *Military Operations*, s. 348, 350.

işine mal oldu. Temmuz 1917'de yerini, Başbakan David Lloyd George tarafından Noel'e kadar Kudüs'ü fethetmek gibi imkânsız görünen bir görevle gönderilen General Sir Edmund Allenby'e bıraktı. Cemal Paşa çok daha güçlü bir konumdaydı. Filistin'in sulak topraklarını ellerinde tutan kuvvetleri, Britanyalıları Sina Çölü'ne hapsetmişti. Dahası, Osmanlılar Britanyalıların Arap İsyanı'na mensup kuvvetlerle temas kurmasını engellemişlerdi. Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti ve Arap ordusu birbirinden ayrı düştüğü sürece, Osmanlıların Suriye ve Filistin'deki konumlarını muhafaza etme şansları vardı.

Osmanlılar Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'ni kontrol altında tutarken, Hicaz'daki Arap ordusunun yönelttiği yeni tehditlerle karşı karşıya kaldılar. Osmanlı kuvvetlerinin Medine'ye hapsolmasıyla birlikte, Haşimiler denetimlerini Hicaz'ın geri kalanına yayma ve kuzeye, Suriye'ye doğru ilerleme fırsatı buldular. Şerif Hüseyin'in Arap ordusunun komutanı olan oğlu Faysal'ın gözü Kızıldeniz limanı El Vecih'teydi. Britanyalı danışmanları da onunla hemfikirdi. Süveyş'ten El Vecih'e uzanan ikmal hattı, Yanbu'ya giden hattan 321 kilometre daha kısaydı ve Arap ordusu El Vecih'ten, Hicaz Demiryolu'nun 400 kilometrelik kısmına saldırı düzenleyebilecek bir konumda olacaktı. Demiryolu hattının kesilmesi Medine'de kuşatma altında olan Osmanlı kuvvetlerinin ikmal hattını ve irtibatını koparacak ve böylece teslim olmalarını hızlandıracaktı.

Faysal'a göre El Vecih ilerleyişi bir asker toplama fırsatıydı. İsyanın çökmesini engellemek için daha fazla aşiret üyesinin katılımını sağlaması gerekiyordu. Faysal, 11.000 kişilik bir ordunun başında kuzeye doğru ilerleyerek yerli Bedeviler üzerinde güçlü bir izlenim bırakacağını ve yeni aşiretlerin sadakatini sağlayacağını biliyordu. Ayrıca sahip olduğu büyük ordu gücüyle El Vecih'teki sekiz yüz Türk savunmacıyı etkilemeyi ve böylece çarpışmasına gerek kalmadan onların teslim olmasını sağlamayı umuyordu.

Kraliyet Donanması, Arap ordusuyla yakın işbirliği içerisindeydi. HMS *Hardinge,* Bedevi kuvvetinin yeterli miktarda su temin edebilmesi için, El Vecih'in hemen güneyinde daha önce kararlaştırılmış bir yere yirmi ton su depoladı. Gemi ayrıca El Vecih'in tam kuzeyindeki bölgeye dört yüz aşiret üyesinden oluşan bir öncü birliği taşıdı. Faysal'ın kuvvetlerinin güneyden gelmesiyle birlikte, bu öncü birlik Osmanlıların El Vecih'e takviye gönderme veya geri çekilme çabalarına engel olabilirdi. Faysal ve Britanyalılar 23 Ocak 1917'de gün ağarırken El Vecih'te buluşmayı kararlaştırdılar.

Küçük Bedevi kuvveti iki yüz Britanyalı deniz piyadesi ve denizcisinden oluşan bir çıkarma müfrezesiyle birlikte tam zamanında *Hardinge*'den El Vecih'in kuzeyine çıktı. Fakat Faysal veya ordusundan iz yoktu. Yılmayan yak-

laşık yüz aşiret üyesi Türk savunma kuvvetleriyle çarpışmak için kente yaklaştı. Garnizonun büyük bölümü yaklaşık on kilometre içerideki eski bir hisara çekilmiş olduğu için, saldırı kuvvetleri Arap ordusunun geri kalanı gelmeden önce kenti yağmalamak için hemen Türk hatlarını yardı. Savunma kuvvetlerinin sonuncusu El Vecih camiine sığındı ve bina, donanmanın top ateşiyle vurulana kadar burada direndi. Britanya'nın gemileri daha sonra toplarıyla eski hisarı nişan alarak Osmanlı askerlerini apar topar geri çekilmek zorunda bıraktılar. Faysal çarpışmaların başlamasının planlandığı tarihten iki gün sonra, 25 Ocak'ta geldiğinde, El Vecih Arapların eline geçmişti. Güç gösterisi işe yaramıştı; Kuzey Hicaz'ın dört bir tarafından aşiret liderleri şimdi Haşimilerin davasına sadakatlerini sunmak için Faysal'ı ziyaret ediyorlardı.[32]

Faysal ve Britanyalı danışmanları El Vecih'e yerleşir yerleşmez Hicaz Demiryolu'nun işleyişini aksatmak için çalışmaya giriştiler. 20 Şubat'ta ilk saldırı takımı bir Osmanlı trenindeki yükü infilak ettirmeyi ve lokomotifi imha etmeyi başardı. Saldırı hemen, hem Şam'ın hem de Medine'nin morali üzerinde etki yarattı. Cemal Paşa, Medine'deki Osmanlı komutanı Fahri Paşa'ya şehri tahliye etmesini emretti. Cemal'in emirlerini öğrenen Britanyalılar, Hicaz'daki subaylarına Osmanlıların geri çekilmesini önlemek amacıyla demiryolu hattına yönelik saldırılarını artırmalarını emrettiler. Fahri'nin 10.000 kişilik garnizonu Medine'ye hapsolduğu sürece, başka yerlerdeki Arap veya Britanya kuvvetleri için herhangi bir tehdit oluşturmazdı. Murray'in komutasındaki Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti o sırada Gazze'ye yönelik ilk saldırısını gerçekleştirmek için hazırlık yaptığı için, Britanyalılar, Cemal'in Filistin'deki mevzilerini takviye etmek için Medine garnizonunu kullanmasını ne pahasına olursa olsun önlemeye çalışıyorlardı.

Britanya'nın istihkâm erleri ve Arap rehberleri Mart ayı boyunca Hicaz Demiryolu boyunca stratejik noktalara mayınlar yerleştirdiler. Kahire'deki Britanyalı komutanlar ve Faysal arasında irtibatı sağlayan T.E. Lawrence bile Mart sonunda tecrit edilmiş bir istasyonu havaya uçurmayı denedi. Bir dağ topu, makineli tüfekler ve patlayıcılarla donanmış olan Lawrence ve takımı çıkardıkları kargaşayla demiryolu hattındaki trafiği üç gün boyunca aksatmayı başardı. Demiryoluna yönelik saldırılar, Fahri Paşa'nın kutsal şehri savunma kararlılığıyla birleşince Medine'nin tahliyesini engelledi. Yine de Şam-Medine demiryolu hattı boyunca irtibat ve ikmali önlemeyi başaramadılar. Osmanlılar her şeyin üstesinden gelebildiklerini ortaya koydular ve mayınları patlamadan tespit ederek, başarılı saldırıların verdiği hasarı etkili bir şekilde onardılar. Hicaz'daki savaşın sadece demiryoluyla kazanılamayacağı açıktı.[33]

---

32 James Barr, *Setting the Desert on Fire: T. E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916-1918* (New York: W. W. Norton, 2008), s. 90-106.

33 Lawrence'ın Hicaz Demiryolu'na yönelik ilk saldırısı 29-30 Mart'ta Ebu el-Naam istasyonunda

Britanyalı subaylar rayları patlatma tekniklerini mükemmelleştirirlerken, Faysal da Arap kuvvetlerine disiplin getirebilmek için düzenli bir ordu oluşturmaya koyuldu. Mısır'daki Senusi harekâtında Britanyalılar tarafından yakalanan Osmanlı subayı Cafer el-Askeri'yi, Faysal'ın kendi deyimiyle "askerî görevlerini münasip bir şekilde yerine getirebilecek düzenli bir ordu yaratmak"la görevlendirdi. Askeri, pek çoğu askerler tarafından desteklenen gizli Arapçı cemiyet el-Ahd'ın üyesi olan çok sayıda Iraklıyla yeniden bir araya geldi. Bunlar Faysal'ın en sadık takipçilerinden bazılarına dönüştü ve Arap bağımsızlığı davasına ideolojik olarak bağlı kaldı.[34]

Britanya'nın silahları ve ikmal maddeleri şerifin El Vecih'te giderek büyüyen karargâhına akmaya başladı. 30.000 tüfek ve 15 milyon atımlık mühimmattan oluşan bir sevkiyat Kızıldeniz limanına ulaştı. Rolls Royce tarafından imal edilen zırhlı araçlar indirildi ve düz çöl arazilerini devriye gezerek seyyar ateş gücü sağlamaya başladı. Kraliyet Uçuş Kolordusu, uçaklarının Hicaz Demiryolu'nu bombalamasına imkân verecek bir dizi iniş pisti hazırladı. Arap ordusunun giderek büyüyen mevcuduna para yetiştirmek ve bu orduyu beslemek için büyük miktarda altın ve tahıl indirildi. Faysal bu tür takviyeler sayesinde hatlarını Hicaz'ın dışına, Suriye'nin güney sınırlarına kadar genişletmeyi düşünmeye başladı.

Faysal kuzeyde daha cesurca bir hamleye zemin hazırlamak amacıyla en güvenilir yardımcılarından üçünü bir keşif yolculuğuna gönderdi: Medine'nin önde gelen isimlerinden biri ve Faysal'ın yakın bir sırdaşı olan Şerif Nasır bin Ali; güçlü Huveytat aşiretinin lideri Auda Ebu Tayi ve ailesi Faysal'ı Şam'daki Arapçı hareketle tanıştıran Nesib el-Bekri. Üçü yüzyıllardan beri Orta Arabistan ve Suriye Çölü arasındaki ana kervan güzergâhı olarak işleyen bir vadi olan Vadi Sirhan'a gitmek üzere 19 Mayıs'ta yola çıktı. Üçünün de ayrı bir görevi vardı. Şerif Nasır, Suriyeli aşiretlerin sadakatini elde etmek için Faysal'ın kişisel temsilcisi olarak gönderildi. Auda, Güney Suriye'deki gelecek harekâtlarda Arap ordusunun nakledilmesi ve beslenmesi için gereken develeri ve koyunları temin etmek amacıyla Huveytat aşireti üyeleriyle temas kuracaktı. Bekri ise geniş kapsamlı bir ayaklanmaya destek vermelerini sağlamak için Şam ve civarındaki Arapçılarla temas kuracaktı.[35]

T.E. Lawrence da küçük yolculuğa katılmak istedi. Lawrence, yola koyulmalarından üç gün önce, Sykes-Picot Anlaşması'nın şartları konusunda Ha-

---

gerçekleşti. T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (New York: Doubleday Doran and Co., 1936), s. 197-203.

34 Jafar al-Askari, *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq* (Londra: Arabian Publishing, 2003), s. 112-114. El-Askeri'nin Mısır'ın Batı Çölü'nde yakalanması 10. Bölüm'de anlatılmaktadır.

35 Ali Allawi, *Faisal I of Iraq* (New Haven, CT: Yale University Press, 2014), s. 94-95 [*Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016].

şimilere bilgi vermek için Hicaz'ı ziyaret etmiş olan Sir Mark Sykes ile bir araya gelmişti. Eğer Sykes, muhtemel göründüğü üzere, Lawrence'a da bilgi verme fırsatı yakaladıysa, idealist genç İngiliz subay, Britanya hükümetinin ikiyüzlülüğünden dehşete kapılmış olmalıydı. Lawrence'ın eylemleri ve yazdıkları, Fransızlardan önce Suriye'yi ele geçirmeleri için Araplara yardım etmeye kararlı olduğunu açıkça ortaya koyar. Şerif Nasır'ın yolculuğu görüşlerini yerine getirmesi için ona fırsat verdi.[36]

Zorlu bir çöl yolculuğunun ardından Şerif Nasır'ın gezisi Vadi Sirhan'a ulaştı. Huveytat'ta geçirilen üç günün ardından, grubun üyeleri farklı görevleri için yola çıktılar. Nesib el-Bekri, oradaki Arapçılarla birlikte çalışmak için Şam'a gitti. Lawrence isyana destek bulmak için Şam civarındaki araziyi keşfe çıktı ve bir de Beyrut ile Şam arasındaki bir demiryolu köprüsünü havaya uçurmayı başardı. Şerif Nasır ve Auda Ebu Tayi, hareketlerine katılacak aşiret üyelerini bilfiil topladılar. Nasır, Auda ve Lawrence 18 Haziran'da Vadi Sirhan'ın girişinde yeniden toplandılar (Bekri, Şam'da kalmayı tercih etmişti). Auda ve Nasır'ın ortak çabaları sonucunda Huveytat aşiretinden yaklaşık 560 kişi kuvvetlerine katılmıştı. Sayıları Maan'daki (bugünkü Ürdün'de) demiryolu ikmal deposu gibi büyük bir Osmanlı garnizonuna saldırı düzenlemeye yeterli değildi. Bunun yerine, Haziran sonunda bu küçük kol Kızıldeniz'in Akabe Limanı'na doğru ilerledi.

Akabe Limanı Kızıldeniz'in Sina'yı Hicaz'dan ayıran doğu yol ayrımındaki Akabe Körfezi'nin başında bulunuyordu. Bu durgun suyun muazzam bir stratejik değeri vardı. Ele geçirilmesi Mısır ve Sina'daki Britanya kuvvetlerine Arap ordusuyla doğrudan irtibat hattı sağlayacaktı. Akabe'nin fethi Medine haricindeki tüm Hicaz'ı Haşimilerin denetimi altına sokacaktı. Şerifin ordusu Suriye topraklarının güney girişini kontrol altına alacaktı. Britanya'nın Akabe'yi fütursuzca topa tuttuğu savaşın ilk günlerinden beri, Osmanlılar küçük limanı korumak için güçlü deniz savunmaları inşa etmişlerdi. Fakat kara tarafından bir saldırıyı hiç beklemiyorlardı. Şerif Nasır tarafından yönetilen atlı kol bu zaaftan istifade etmeye çalıştı.

Maan'daki garnizona uğramadan geçen altı yüz Bedevi savaşçı daha güneyde talan ettikleri Kadir el-Hac istasyonunda Hicaz Demiryolu'nu geçtiler. Lawrence, Maan'dan Osmanlı takviyelerinin intikalini yavaşlatmak için demiryolu hattına mümkün olduğunca hasar verdi. Patlayıcılar tükenmeden önce "on köprüyü ve çok sayıda rayı tahrip ettiğini" iddia etti.[37]

---

36 Barr, *Setting the Desert on Fire*, s. 135. Picot'nun eşlik ettiği Sykes, şerife Sykes-Picot Anlaşması'nın ayrıntılarını aktarmak için 18 Mayıs 1917'de Cidde'de Faysal ve Şerif Hüseyin'le bir araya geldi, fakat Fransız idaresi altında planlanandan daha fazla Arap otonomisi öneriliyordu. *A.g.e.*, s. 138-141.

37 Lawrence, *Seven Pillars*, s. 298.

2 Temmuz'da Şerif Nasır'ın kolu, Ebu el-Lisan adı verilen bir noktada Akabe'ye girişleri denetlemek için gönderilen bir Türk taburunu kuşattı. Auda, Osmanlı askerlerini saatlerce pusu ateşine tuttuktan sonra kendi aşiret üyelerini hızla sürükledi. Osmanlı askerleri dörtnala giden atlıları görünce korkudan donup kaldılar ve kaçtılar. Lawrence'ın hesabına göre, 300 Türk askeri ölü veya ölmek üzere bırakıldı; hayatta kalan sadece 160 kişi esir alındı. Sadece iki aşiret üyesi öldürüldü. Arap kuvvetlerinin Osmanlılar karşısında elde ettiği başarı daha fazla aşiret üyesini Haşimi hareketine katılmaya teşvik etti ve küçük kol daha da büyüdü.

Arap ordusu Ebu el-Lisan ve Akabe arasında tecrit edilmiş olan üç ordu ileri karakolunun komutanına mektuplar yazması için bir Türk esiri görevlendirdi. Mektuplar teslim olanlara iyi muamele edileceğini, fakat direnenlere merhamet edilmeyeceğini taahhüt ediyordu. İlk ileri karakol savaşmadan teslim oldu. İkinci ileri karakol direndi ve Araplar tek bir kayıp bile vermeden ele geçirildi. Üçüncü Türk birliği müzakerede bulundu, sonra direndi, fakat nihayetinde kuşatılınca ve her taraftan ateşe tutulunca teslim oldu. Son engel de aşılınca Şerif Nasır'ın küçük ordusu, "El Vecih'ten yola çıkmamızdan sadece iki ay sonra, altı kilometre ilerideki Akabe'ye kadar şiddetli bir kum fırtınasını hızla geçti ve Temmuz'un altısında denize ulaştı" diye seviniyordu Lawrence.[38]

Akabe'deki zafer, Arap İsyanı'nın o güne kadarki en büyük başarısıydı. Şerif Nasır aynı gün Faysal'a bir rapor yazarak cesurca eylemleri için aşiret üyelerinin hakkını verdi. Britanyalı savaş planlamacıları için öneminin farkında olan Lawrence, sekiz gönüllü eşliğinde Kahire'ye gitmek için Sina'ya doğru yola çıktı. Hâlâ Bedevi kıyafeti ve başlığı giyen Lawrence, 10 Temmuz'da Britanya'nın Kahire'deki karargâhında, perişan bir Arap sanılırken, mükemmel bir Oxford aksanıyla konuşunca neden olduğu şaşkınlıktan zevk almış gibi görünüyordu. Yüzbaşı Lawrence işte o an ünlü Arabistanlı Lawrence'a dönüştü. Yüksek rütbeli subaylar görünüşünü ne kadar hoş görmeseler de, Akabe'de Arapların elde ettiği zafere ilişkin haber onu bir gecede kahramana dönüştürdü. Kahire'deki yüksek komiser Sir Reginald Wingate aynı gece İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir William Robertson'a aceleyle bir telgraf yazdı. İddiaları ya Lawrence'ın ya da Wingate'in kendisinin Arapların kazanımlarını şişirdiği izlenimini uyandırır. "Yüzbaşı Lawrence bugün karayoluyla Akabe'den Kahire'ye geldi. Tafile, Maan ve Akabe arasındaki Türk kışlaları Arapların elinde."[39]

---

38 Lawrence, *Seven Pillars*, s. 300-312.

39 Arap tarihçileri hayal kırıklığına uğratarak, Akabe'nin işgali Lawrence'ın hanesine yazıldı – aslında kendisine pay çıkardı. *Seven Pillars*'ta yazdığı kadarıyla, "Akabe benim planım doğrultusunda benim çabamla alınmıştı. Bedeli benim beynim ve sinirlerim olmuştu" (s. 323). Ali Al-

Arap kuvvetlerinin Akabe'ye girişi, 6 Temmuz 1917. Şerifin kuvvetlerinin Akabe'yi aldığı ve Hicaz'daki Haşimi ayaklanmasını bir Arap isyanına dönüştürdüğü gün T.E. Lawrence bu ikonik görüntüyü yakaladı. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 59193.]

Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin yeni komutanı General Sir Edmund Allenby'e göre, Arapların Akabe'de elde ettiği zafer Britanya'nın Sina'daki konumunu dönüştürme potansiyeline sahipti. 12 Temmuz'da kendisini bilgilendirmesi için Lawrence'ı davet etti. Hâlâ Bedevi kıyafetleri giyen Lawrence, Akabe işgalinde yaşanan olayları aktardıktan sonra, Türklerin Medine, Şam ve Filistin'le olan demiryolu irtibatını keserek güneyde Maan'dan kuzeyde Hama'ya (bugünkü Suriye'de) kadar uzanan genel bir Arap ayaklanması hakkındaki görüşlerini açıkladı. Lawrence Arapların girişimini desteklemek için Allenby'den Filistin'i istila etmesini ve Cemal Paşa'nın kuvvetlerini oldukları yere sıkıştırmasını istedi. Allenby olumlu ya da olumsuz bir cevap vermedi. "Evet" dedi görüşmeyi bitirirken, "sizin için elimden geleni yapacağım."[40]

Aslında Allenby, Lawrence ve Arap İsyanı'nın Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti için yapabileceklerinin büyüsüne kapılmıştı. Ertesi hafta Savaş Komitesi'ne

---

lawi, *Faisal I of Iraq*, s. 95-96, Şerif Nasır'ın 6 Temmuz'da Faysal'a verdiği raporda, "saldırının planlanmasında ve örgütlenmesinde Lawrence'ın rolünden hiç bahsetmediğini" belirtir. Ona göre, Lawrence, "ağırlıklı olarak Arap olan diğer aktörlerin hikâyeye karşı koyabilecek veya onu düzeltebilecek bir konumda olmadıklarını bilerek" kendi rolünü abarttı. Ayrıca bkz. Suleiman Musa, *T. E. Lawrence: An Arab View* (Oxford: Oxford University Press, 1966). Wingate'ten aktaran, Barr, *Setting the Desert on Fire*, s. 160-161.

40 Lawrence, *Seven Pillars*, s. 322.

Lawrence'ın Arap ordusu ve Filistin harekâtı arasında işbirliği yapılması çağrısını onayladığını yazdı. Ona göre, bu tür iki cepheli bir taarruz "Hicaz ve Suriye'deki Türk seferinin çökmesine neden olabilir ve askerî olduğu kadar siyasi birtakım geniş kapsamlı sonuçlar da doğurabilirdi". Elbette Allenby'nin, planın kendi üzerine düşen tarafını yerine getirebilmesi için takviyeye ihtiyacı olacaktı. Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti için iki yeni tümen daha istedi ve bu tümenleri aldı. Son olarak Allenby, iki ordu arasında kusursuz bir irtibat sağlayabilmek için Faysal ve ordusunun kendi komutasına sokulmasını önerdi. Faysal ve Şerif Hüseyin'in Arap İsyanı'nın Britanya'nın komutasına verilmesine razı olmalarını sağlamak için Lawrence El Vecih ve Cidde'ye gönderildi.[41]

General Allenby Ağustos 1917'den itibaren Osmanlıları Suriye ve Filistin'de yenebilmek için iki cepheli bir harekâtın komutasını elde etmişti. O andan itibaren dikkatini Filistin cephesine yöneltti ve Gazze'ye yönelik üçüncü bir girişim için ordusunu hazırladı.

Osmanlılar Akabe'nin teslim olmasının ardından Arap ordusunu kendi oyunlarıyla yenmeye çalıştılar. Mavera-i Ürdün'ün (Transjordan: Britanyalıların Ürdün Nehri'nin doğusunda Osmanlı Suriyesi'nin güney sınırlarına verdiği isim) önde gelen aşiretlerinin sadakatini elde etmeye çalıştılar ve fazla genişletilmiş düzenli ordu birliklerini takviye etmek için yerel halktan silahlı milisler topladılar. Osmanlılar, Faysal'ın ordusuna karşı Mavera-i Ürdün Araplarını bir araya getirerek, Haşimileri düşman topraklarda savaşmaya zorlamayı umdular.[42]

Osmanlıların yerel milis toplama çabaları karma sonuçlarla karşılaştı. Tüm genç erkeklerin zaten Osmanlı ordusuna alınmış olduğu Mavera-i Ürdün'ün kuzey bölgelerinde, gönüllü kuvvette görev yapmak için sadece yaşlılar kalmıştı. Mücahidînleri yoklamak için İrbid'e gönderilen Osmanlı subayı yaşlı erkeklerden oluşan bir birlikle karşılaşınca dehşete düştü: "Çoğu yaş ve derece itibariyle sakattı." Askerî yetkililer İrbid'deki gönüllü kuvvetinin dağıtılmasını ve bunun yerine üyelerinin askerlikten muafiyet vergisi ödemesini emrettiler.[43]

Amman kentinde (bugünkü Ürdün Krallığı'nın başkenti) Çerkes topluluğu Osmanlıların silahlanma çağrısına coşkuyla karşılık verdi. Çerkesler Mavera-i Ürdün'e 19. yüzyılın sonlarında Kafkasya'daki Rus fetihlerinden ka-

41 Aktaran, Barr, *Setting the Desert on Fire*, s. 166.

42 Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1851-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), s. 224-229.

43 Salih el-Tall'ın yayımlanmamış anılarına göre, İrbid'in önde gelenleri milis kuvvetin toplanmasını emrettiler (s. 236-237). Bu değerli belgeyi kopyalamama için verdiği için mütevelîa Mülhim el-Tall'a son derece minnettarım.

çan muhacirler olarak geldiler. Muhacir bir yerleşimci topluluğu oluşturan Çerkesler aslında askerlik görevinden muaflardı. Fakat Çerkesler Osmanlılara son derece sadıktı ve topluluklarının lideri Mirza Vasfi, Kasım 1916'da İstanbul'dan, "hayatlarını anavatana feda etmek için sunacak" gönüllü bir süvari birliği oluşturmak için izin istedi. 150'den fazla atlı savaşçıdan oluşan Çerkes Gönüllü Süvari Birliği, Hicaz Demiryolu'nun savunmasında ve Arap İsyanı kuvvetleriyle yürütülen savaşta etkin bir rol oynadı.[44]

Üçüncü bir gönüllü kuvvet ise bir Osmanlı vali muavininin bulunduğu güney kenti Kerak'ta oluşturuldu. Haçlı Seferleri döneminde Ölü Deniz'e bakan bir hisarın içinde kurulan tepe başındaki kent 1910'da Osmanlıların büyük şiddet kullanarak bastırdığı büyük bir aşiret isyanının merkezi olmuştu. Kerak ahalisi Osmanlıları sevmiyordu, fakat onlardan kesinlikle korkuyordu ve bu nedenle Birinci Dünya Savaşı boyunca koşulsuz bir sadakat sergiledi. Cemal Paşa, Arap İsyanı başladıktan sonra, kent ahalisine "devleti korumanın her Osmanlı tebaasının görevi" olduğunu hatırlatmak için Kerak'a bizzat gitti ve onlardan topraklarının müdafaası için bir milis kuvvet oluşturmalarını istedi. Hem Müslümanların hem de Hıristiyanların oluşturdukları farklı aşiret ve boylar, bir Osmanlı miralayının komutasındaki milis kuvvete gönüllü oldular.[45]

Osmanlılar Mavera-i Ürdün sınırındaki Bedevi aşiretlerin sadakatine de oynadılar. Cemal Paşa önde gelen aşiret şeyhlerini masrafları hükümet tarafından karşılanan bir tren yolculuğuyla Şam'a davet etti; otellerde misafir edildiler ve müsrifçe bir misafirperverlikle karşılandılar. "Hükümete olan dostluk ve hizmet gösterileri" için kendilerini metheden Cemal, aşiret üyelerine nişanlar ve payeler yağdırdı. Bu şekilde Ruvela, Billi, Beni Atiyye ve Huveytat aşiretlerinin üyelerine yöneldiler ve bir dereceye kadar başarı elde ettiler. Auda Ebu Tayi (dördüncü sınıf Osmaniye nişanıyla ödüllendirildi) gibi başlıca aşiret liderleri Haşimilerin kaderine ortak olurlarken, diğerleri Osmanlı davasına sadık kaldılar. Auda bile sadakati konusunda iki arada kaldı. T.E. Lawrence, Huveytat savaşçısının, taraf değiştirmesini teklif eden Cemal Paşa ile yazıştığına dair kanıtlarla karşılaştı. Bedevilerin sadakatini kazanmak için verilen mücadelede Osmanlılar da azımsanmamalıdır.[46]

---

44 Çerkes Gönüllü Kuvveti'nin komutanı Mirza Vasfi'nin kişisel belgeleri Ürdün'de, Amman'daki Ürdün Ulusal Arşivlerinde tutuluyor. Gönüllü süvari konusunda, karş., MW 5/17, docs. 6 ve 10, 3-10 Kasım 1916.

45 Odeh al-Goussous, *Mudhakkirat `Awda Salman al-Qusus al-Halasa* [Odeh al-Goussous al-Halasa'nın Anıları, 1877-1943] (Amman: yayıncısı belirtilmemiş, 2006), s. 84.

46 Aşiret liderlerini Haşimi etkisine karşı koymaya davet etme yönündeki bu çabalar Odeh al-Goussous tarafından *Mudhakkirat `Awda Salman al-Qusus al-Halasa*, s. 84'te anlatılır. Osmanlı arşivleri Güney Suriye'de aşiret liderlerine verilen nişanlara ilişkin atıfları muhafaza etmektedir; bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, DH-KMS 41/43 ve 41/46 (Ağustos ve Eylül, 1916). Lawrence'ın Auda ile karşılaşması konusunda bkz. Lawrence, *Seven Pillars*, s. 355; Barr, *Setting the Desert on Fire*, s. 169-170.

Osmanlılar, Akabe Temmuz 1917'de düştükten hemen sonra Arapların sadakatini test ettiler. Haşimilerin elde ettiği şok zaferin Mavera-i Ürdün aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı döndürmesinden korkan Cemal Paşa, aşiret milislerine Faysal'ın Akabe'deki ordusuna saldırı düzenlemelerini emretti. Bedevi gönüllülere Osmanlı ordusunun toplayabileceği tüm desteği –düzenli piyade ve süvari, topçu ve uçak– sunmayı vaat etti. Osmanlılar her komutana adamları için beş günlük yiyecek ve atları için yem verdiler. Her atlıya üç altın lira ödenirken, komutanları beş altın lira aldı. Bunu coşkuyla karşılayan aşiret üyeleri Temmuz ortasında garnizon kenti Maan'da toplanmak üzere Kerak'tan yola çıktı.

Odeh al-Goussous, Osmanlı mülki idaresinde mükemmel bir sicile sahip olan Keraklı önde gelen biriydi. Akıcı bir Türkçe konuştuğu için, hükümet yetkilileri ve yerel kent ahalisi arasında sık sık tercümanlık yapıyordu. Mekke şerifi, bir Hıristiyan olan Goussous'a özel bir müracaatta bulunmadı ve o da Şerif Hüseyin'in Mavera-i Ürdün ahalisine yönelik tekliflerine mesafeli yaklaştı. Kerak milislerinin oluşturulmasında öncü bir rol oynadı. Goussous dört yüzden fazla Müslüman gönüllüyle birlikte, seksen Hıristiyanı Kerak taburunda görev yapmak üzere seferber etti ve 17 Temmuz 1917'de muharebeye katılmak üzere yola çıktıklarında onların komutanıydı.

Goussous harekâta katılan aşiret üyelerinin coşkusunun azaldığını gözlemledi. Huveytat ve Beni Sahr aşiretlerinin üyelerini biliyordu ve onların savaşırken yaşadığı tereddüdü anlıyordu. İki aşiretin de rakip kolları –Huveytat'tan Auda Ebu Tayi gibi– Faysal'ın yanında yer almışlardı. Kendi aşiretlerinin üyelerini muharebede öldürdükleri takdirde çıkacak kan davaları nesillerce sürebilirdi. Goussous aşiret üyelerinin Cemal Paşa'nın kendilerine göndermeyi taahhüt ettiği desteği almadan muharebeye gittiklerini de belirtti: Uçak şöyle dursun, kendilerini destekleyecek düzenli kuvvetler ve topçu da gönderilmemişti. Cemal, Maan'da bulunan sınırlı sayıdaki askerini ve kaynağını riske etmeden, Mavera-i Ürdün aşiretleri ve Haşimi isyanını destekleyen aşiretler arasındaki husumeti körüklemeye çalışıyordu.

Kerak milisleri Akabe'nin kırk kilometre kuzeydoğusundaki küçük bir telgraf istasyonu olan el-Kuveyre'de Arap ordusuna mensup bir müfrezeye saldırdılar. Huveytat ve Beni Sahr Bedevileri kendileri muharebeye girmeden, çarpışmaları çevredeki tepelerden izlediler. Çarpışma üç saat sürdü ve Keraklılar Arapların dokuzunu öldürdükten ve geri kalanını geri çekilmek zorunda bıraktıktan sonra zafer elde ettiler. Keraklılar 1.000 baş koyun, otuz eşek, birkaç deve ve on çadır ele geçirdikten sonra Maan'a muzaffer bir şekilde döndüler. Aşiretlere özgü akın geleneğiyle uyumlu olarak, ele geçirilen hayvanları ganimet olarak gördüler. Beş yüz koyunu armağan olarak Osmanlı ordusuna bıraktılar ve sürünün geri kalanını başarılı akınları-

nın ödülü olarak evleri Kerak'a sürdüler. Bu saldırı oldukça küçük çaplıydı (Faysal'ın kuvvetleri el-Kuveyre'yi kısa bir süre sonra tekrar işgal ettiler), fakat Osmanlılar yerel ahali ile Haşimi ordusunun arasını bozmayı başarmışlardı ve bu durum savaşın sonuna kadar sürecekti.[47]

Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, ordusunun komutanlarını 24 Haziran 1917'de Kuzey Suriye şehri Halep'te bir araya topladı. Bu olağanüstü toplantıya Mezopotamya'daki Altıncı Ordu'nun komutanı Halil Paşa, Gelibolu kahramanı Mustafa Kemal Paşa, Kafkas Ordusu komutanı İzzet Paşa ve Suriye valisi ve Dördüncü Ordu komutanı Cemal Paşa katıldılar. Cemal'in anılarında belirttiği gibi, "Genelkurmay başkanının başkanlık ettiği ve dört ordu komutanının katıldığı bu toplantı sıradan bir şey değildi."[48]

Enver, Türk üst komuta kademesine yeni bir gözüpek girişimde bulunmayı önerdi. "Ben Bağdat'ı geri almak amacıyla bir taarruz gerçekleştirmeyi düşünüyorum" diye açıkladı Enver. Bu amaç doğrultusunda Almanların komutası altında "Yıldırım Grubu" adı verilecek olan yeni bir düzen oluşturmayı önerdi. Yıldırım, bir Alman ordu grubu çerçevesinde örgütlenecekti. Halil Paşa'nın Altıncı Ordusu ve Mustafa Kemal'in komutası altındaki yeni bir Yedinci Ordu'yu, tam bir Alman piyade tümeninin de katılımıyla birleştirecekti. Başkomutan kısa süre önce Romanya'da elde ettiği başarılar sayesinde, 1916'da Verdun'da Fransız hatlarını yarmayı başaramadığı için kaybettiği itibarını yeniden kazanmış olan General Erich von Falkenhayn olacaktı. Alman hükümeti Yıldırım'ın başarı için gerekli olan kaynakları elde edebilmesi için altın olarak 5 milyon sterlin –1917 ortalarında son derece kıt kaynaklar– tahsis etti.

Osmanlı ordusu komutanları Enver'in planını hayretle karşıladılar. İmparatorluğun hayati önemdeki diğer pek çok cephede saldırı tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bir zamanda Bağdat'ı kurtarmak için taarruz harekâtları düzenlemek çılgınca görünüyordu. Alman komutası altına girme ihtimali de onları dehşete düşürdü. Yıldırım'ın karargâh heyeti ağırlıklı olarak Almanlardan oluşacaktı – altmış beş yabancı subay ve sadece dokuz Türk. Almanlar ve Türkler arasındaki ilişkiler savaş boyunca giderek gerilmişti. Askerle-

47 Bu saldırı 17 Temmuz 1917'den kısa bir süre sonra gerçekleşti. Lawrence'ın *Seven Pillars of Wisdom*'ında bu çarpışmadan hiç bahsedilmez, hiç şüphesiz bunun nedeni o sırada Kahire'de olmasıydı. Goussous, *Mudhakkirat 'Awda Salman al-Qusus al-Halasa*, s. 86-88. Fakat Lawrence aşiretlerin Osmanlılara olan sadakati hakkında rapor yazdı; bkz T. E. Lawrence, "Tribal Politics in Feisal's Area", *Arab Bulletin Supplementary Papers* 5 (24 Haziran 1918), s. 1-5.

48 24 Haziran 1917'deki toplantı ve Yıldırım Grubu'nun oluşumu konusunda bkz. Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 182-193; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 173-184; Erickson, *Ordered to Die*, s. 166-172.

rin günlükleri de hem subaylar hem de erat arasında Alman kibri olarak gördükleri şeye yönelik kızgınlığı ortaya koyar. Mustafa Kemal, Enver'i Türkiye'nin bir "Alman kolonisi"ne dönüşmekte olduğu konusunda uyardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerî misyonunun başı Otto Liman von Sanders bile, Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğu veya Türk kültürü hakkında hiçbir bilgisi olmayan subayların gönderilmesinin hata olduğunu düşünüyordu. Emirlerinin anlaşılması için tercümanlara bel bağlamak, Almanlar ve Türkler arasındaki hüsnüniyetin çoğunun tercümede kaybolmasına neden oluyordu.

Ordu komutanlarının tamamının muhalefetine rağmen, Enver kararından vazgeçirilemeyecekti. Yıldırım Grubu 1917 yaz ayları boyunca Mezopotamya'daki nihai intikal için Halep'te toplanmaya başladı. Cemal, Gazze-Beerşeba cephesi boyunca giderek büyüyen Britanya kuvvetini izleyen istihbarat raporları sunmaya ve politika değişikliği için lobi yapmaya devam etti. Dertlerinin çözümü için Filistin cephesindeki komutasından kurtuldu ve bu görev von Falkenhayn'a geçti. Fakat Alman general, Cemal'in endişelerine kulak asmıyor değildi. Eylül sonuna gelindiğinde von Falkenhayn Britanya'nın Filistin için tehdit oluşturduğuna ikna oldu ve Enver'i de Yıldırım Grubu'nu bu tehlikeyi ortadan kaldırmaya yönlendirmeye ikna etti. Yıldırım Grubu 30 Eylül'de güneye, Filistin cephesine hareket etmeye başladı.

Yıldırım Grubu'na bağlı Alman ve Türk tümenleri Halep'te buluşurken, Allenby'a gönderilen takviyelerin ilki Mısır'a ulaşmaya başladı. Siyasetçiler Allenby'ın Kudüs'ü savaş yorgunu Britanya kamuoyuna bir Noel hediyesi olarak sunmasını istiyorlardı. Generaller de onun elindeki kuvvetlerle olabildiğince çok şey başarmasını istiyor ve daha fazla destek almasının mümkün olmadığını açıkça belirtiyorlardı. Aldığı emirler, Bağdat'a ilerleyişinden önce General Maude'a verilen emirlere benziyordu: Türk hatlarını yar ve kaynakların elverdiği ölçüde Türkleri kovala, fakat ne pahasına olursa olsun aşırı yayılmaktan kaçın. Yenilgi, geri çekilme veya Kut benzeri bir teslimiyet olmayacaktı.

Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti artık Gazze civarındaki Osmanlı savunma kuvvetleri karşısında rahatlatıcı bir üstünlük payına sahipti. Britanyalılar tahminen 40.000 Osmanlı piyadesinden iki kat daha fazla piyadeyi ve 1.500 süvariden sekiz kat daha fazla süvariyi seferber etmişlerdi ve Türkler karşısında üçe-ikilik topçu üstünlüğüne sahiplerdi. Ne var ki savunma kuvvetlerine sadece sayıca üstün gelmek yeterli değildi. Britanya, ilk iki Gazze muharebesini inatla müdafaa edilen siperlere düzenlenen cephe taarruzlarında kaybetmişti. Aradan geçen aylarda Türkler savunma hatlarını güçlendirmek için durup dinlenmeden çalışmışlardı. Allenby'ın iyi siper almış savunma hatlarını alt etmek için hileye başvurması gerekiyordu.

Üçüncü Gazze Muharebesi yanıltma hareketlerini ve hileleri içeren karmaşık bir plandı. Britanya istihbaratı Osmanlı savunmasının en güçlü olduğu yerin Gazze civarı, en zayıf olduğu yerin ise Beerşeba olduğunu teyit etmişti; Beerşeba'daki savunma kuvvetleri herhangi bir taarruzu engellemek için oldukça sert olan araziye bel bağlıyordu. Allenby buraya vurmaya karar verdi, çünkü Beerşeba'yı alabilirse, birliklerine güvenilir bir su kaynağı temin edebilir ve Gazze etrafındaki Osmanlı mevzilerini yanlardan çevirebilirdi. Allenby'ın planları Osmanlı kuvvetlerinin Gazze'ye yığılmasını sağlayacak ve Beerşeba'yı bir baskın taarruzuna açık hale getirecek ön taarruzların yapılmasını gerektiriyordu.

Britanyalılar, Osmanlı komutanları yanıltmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Askerî istihbaratın başı Albay Richard Meinertzhagen, Osmanlı süvarisi kendi önünü kesene kadar Türk hatlarına ilerledi. Düşman atlılarını topçu savaşına ve takibe kışkırtıyordu; böylece Britanya'nın Gazze'ye yönelik bir taarruz planladığına dair sahte belgelerin bulunduğu kanlı bir çantayı bırakabilecekti. Britanya istihbaratı donanmanın Gazze'nin kuzeyine bir çıkarma düzenleyeceğine dair düzmece söylentiler de yaydı. Britanya'nın harp gemilerinin kıyının açıklarında bulunması da bu söylentileri desteklemekle kaldı.[49]

Allenby harekâtların başlamasından on gün önce, 22 Ekim'de emirlerini yayınladı. Planları, savunma kuvvetlerinin ancak büyük bir taarruz anlamına gelebilecek olan bir askerî yığınak yapıldığına uyanmasını engellemek için, piyade ve süvari birliklerinin Beerşeba'nın aksi yönündeki mevzilere aşamalı olarak hareket etmesini gerektiriyordu. Saldırı kuvvetleri 30 Ekim'e gelindiğinde yerlerini almıştı. Ertesi sabah gün ağarırken Beerşeba'daki Osmanlı hatlarına yönelik ağır bir topçu bombardımanıyla taarruzlarını duyurarak vurdular.

Daha önce Gelibolu savaşında görev yapmış olan Emin Çöl Beerşeba'daki Türk siperlerinde bulunan askerlerden biriydi. "Top sesine uyandık" diye anımsıyordu. "Zaten uyumamıştık." Beerşeba'daki Türk hatları acınacak haldeydi. Dar siperleri fazla koruma sağlayamayacak kadar sığdı. Elli metrelik her hat diğer Osmanlı mevzilerinden tamamen tecrit edilmişti. İnsan ve harp malzemelerinin cepheye güvenli bir şekilde nakledilmesini mümkün kılacak irtibat siperleri yoktu. Düşman topçusundan korunmaya elverişli sığınağa sahip olmayan Osmanlıların kayıpları bir anda arttı; hayatta kalanlar onları taşıyacak emniyetli herhangi bir araca sahip olmayınca, ölü ve yaralılar siperleri doldurdu. Çöl'ün yaklaşmakta olan muharebe için yeterli cesaretinin kalmamasını pek kimse umursamıyordu. "Ne çeşit bir savaşta çarpışıyoruz?" diye düşünceye daldı Çöl. "[Osmanlı] ordusunun çalışan bir to-

49 Bruce, *The Last Crusade*, s. 119-120.

pu, işleyen makineli tüfekleri, uçağı, komuta eden subayları, savunma hatları, yedekleri, telefonu yok. Birlikler birbirlerinden tamamen kopuk bir şekilde harp ediyorlar ve moralleri çökmüş. Gerçekten de bu ordu [kazanmak için] ihtiyaç duyacağı şeylerin hiçbirine sahip değil."[50]

Yine de moralleri ne kadar bozulmuş olursa olsun, Osmanlı askerleri çetin bir savunma yaptılar. Türklerin ağır top ateşine doğru yürüyen Britanya piyadesi önceden belirlenmiş olan mevzilere öğleden sonra ulaşmayı başardı, fakat aralıksız süren direniş karşısında daha fazla ilerleyemedi. Britanya piyadesi yeni emirleri beklemek için güneyden Beerşeba'ya bakan tepelere mevzilendi.

Taarruzun başarısı süvariye bağlıydı. Gece boyunca kırk kilometre kat eden Çöl Atlı Kolordusu kente kuzeydoğudan girmek için Beerşeba etrafını kuşatmakla görevlendirildi. Atlılar bir kez daha su sıkıntısıyla karşı karşıyaydı – Beerşeba ve su kuyularını güneş batana kadar alamazlarsa, ne askerler ne de atlar ikinci bir gün savaşmaya yetecek kadar suya sahip olacaktı. Anzak süvari birlikleri sabah boyunca Osmanlı süvari birliklerinin ağır makineli tüfek ateşi altında kaldı ve bu durum ilerleyişlerini yavaşlattı ve tüm harekâtı tehlikeye attı. İkindi vaktine gelindiğinde atlıların güneş batana kadar kenti ele geçirme şansı az görünüyordu. Çöl Atlı Kolordusu komutanı General Sir Harry Chauvel önceden kararlaştırılmış olan planı bir kenara atmaya ve kent girişini koruyan Türk siperlerine doğrudan bir süvari taarruzu düzenleme riskini almaya karar verdi.

Güz güneşinin batmasına sadece bir buçuk saat kalmışken, Dördüncü Avustralya Hafif Süvari Tugayı mevzilendi. İki geniş kol halinde 365 metreye yayılan yaklaşık sekiz yüz atlı, Türk hatlarına doğru tırısta harekete geçti. Bu Büyük Savaş'ın en büyük süvari hücumuydu – muhtemelen son bir yüzyılda yaşanan buna benzer en büyük hücumdu (1854'te Kırım Savaşı sırasında yaşanan ünlü Hafif Tugay Hücumu'nda yedi yüzden az süvari mevcutluydu). Süvariler Türk toplarının menziline girince önce hızlanarak eşkin gittiler, daha sonra ise dörtnala koştular.

Savunma kuvvetleri bu kadar hızlı hareket eden hedeflere nişan almakta büyük güçlük çektiler. Emin Çöl gürleyen süvarinin kendi hatlarına yaklaşmasını izledi. Yüzlerce atlı ilk siper hattını ezip geçti ve Çöl ve silah arkadaşlarını atların toynakları altında ezilmekten kurtulmak için gizlenmek zorunda bıraktı. Süvari grupları savunma kuvvetleriyle göğüs göğüse muharebeye girmek için atlarından indiler. Çöl, Britanyalıları görebildiği sürece onlara ateş açmaya devam etti. Şuuru hâlâ yerinde olsa da, görüşünü aniden kaybetti. Yaralanmıştı ve yüzünden akan kanı hissedebiliyordu. Muharebenin tam

50 Emin Çöl, *Çanakkale Sina Savaşları: Bir Erin Anıları* (İstanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009), s. 103-104.

ortasında arkadaşları yaralarını sardı ve teslim olmadan önce onu korunaklı bir yere götürdüler. "Bana iki Britanyalı askerin bize yaklaşmakta olduğunu söylediler. Elimden tuttular ve beni siperin dışına çıkardılar." Artık esir olan Çöl özgürlüğünü bir yılda yeniden kazanacaktı, fakat görme yeteneğini yeniden kazanamadı.[51]

Süvariler Beerşeba'ya doğru at sürmeye devam ettiler; artık geri çekilmekte olan Osmanlıların, geri çekilirken su kuyularını imha etmesinden korkuyorlardı. Bir mühimmat deposu imha edilirken ve demiryolu istasyonundaki tren dizisi İngilizlerin eline geçmesin diye dinamitlenirken, kent bir dizi ağır patlamayla sarsıldı. Atlılar geri kalanı kurtarmak için müdahale edemeden önce patlayan iki su kuyusu gördüler. Karanlık çökerken, Britanya kuvvetleri Osmanlılar geri çekilirken tüm yönlerden Beerşeba'ya hücum ettiler. Gece yarısına gelindiğinde Osmanlı kuvvetleri karanlıktan faydalanarak geri çekilmelerini tamamlarken, kent artık Britanya'nın eline geçmişti.

Yıldırım Grubu komutanları Beerşeba'nın tek bir günlük muharebe sonucunda aniden kaybedilmesiyle sersemlediler. Yakalanmaktan kurtulan askerler, savunması istilaya iki kez karşı koymuş olan Gazze'ye çekildiler. Fakat Gazze de güvenli bölge değildi. Britanyalılar, kenti Avrupa savaş sahnesi dışındaki herhangi bir yerde görülen en ağır bombardımana tuttular. 27 ve 31 Ekim arasında kara topçusu ve savaş gemileri birlikte Gazze ve civarındaki Osmanlı mevzilerine 15.000'in üzerinde atış yaptılar. Gazze'de mevzilenen takviyeler tam bir cehenneme girdiler.[52]

Britanya piyadesi 1 ve 2 Kasım'da Gazze karşısındaki Osmanlı mevzilerine hücum etti. Bunlar savunma kuvvetlerini Britanya'nın doğrudan bir taarruza niyetli olduğuna ikna etmek için planlanan yanıltma hareketleriydi. Britanya süvarisi kafaları daha da karıştırmak için Beerşeba ve daha kuzeydeki tepe kenti Hebron arasında manevralar gerçekleştirdi ve böylece Osmanlıların Kudüs'e doğrudan bir saldırı olacağına dair korkularını artırdı. Yıldırım komutanları buna Gazze ve Hebron'a birlikler göndererek karşılık verdi ve bu durum Gazze ve Beerşeba arasındaki otuz iki kilometrelik cephede bulunan ana mevzilerin savunmasını zayıflattı. Allenby'ın nihai hedefi bu olmuştu – Türkleri ana mevzilerini boşaltmak zorunda bırakmak ve bu sayede kuvvetinin ana gövdesi için gedik açmak.

Üçüncü Gazze Muharebesi, Allenby'ın kuvvetinin ana gövdesini Gazze ve Beerşeba'nın tam ortasındaki Türk mevzilerine yönlendirdiği 6 Kasım'da

---

51 Çöl, *Çanakkale Sina Savaşları*, s. 106-108. Dördüncü Avustralya Hafif Süvari Tugayı'nın hücumu konusunda bkz. Roland Perry, *The Australian Light Horse* (Sydney: Hachette Australia, 2010), s. 3-13.

52 Cyril Falls ve A. F. Becke, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917*, Bölum 1 (Londra: HMSO, 1930), s. 65.

Gazze'deki ana caminin yıkıntıları, 1917. Gazze, Avrupa savaş sahnesi dışındaki herhangi bir yerde görülen en ağır bombardımana maruz kaldığında, Osmanlılar Britanya'nın kente yönelik üç saldırısından önce tüm sivilleri zorla tahliye etmişlerdi. [Kaynak: Middle East Centre Archive, St Antony's College, Oxford, Estelle Blyth Collection, PA-1-995-016.]

son perdeye girdi. Bir gün süren şiddetli muharebede Britanya kuvvetleri on bir kilometrelik bir cephe boyunca birkaç ana noktada Türk hatlarında gedik açmayı başardı ve Osmanlı topraklarının on dört kilometre içlerine sızdı. Yine de Britanyalılar Türk savunmasının dirayeti karşısında hayrete düşmüşlerdi.

İmparatorluk Deve Kolordusu'na mensup Avustralyalı askerler Beerşeba'nın tam kuzeyindeki Tel el-Huveylife'de bulunan Osmanlı kuvvetleri tarafından iki gün boyunca sıkıştırıldılar. Galli piyadelerle yan yana savaşan deve süvarileri Filistin seferindeki en kötü kayıplarını verdiler. Frank Reid kanlı bir çarpışmanın yaşandığı günlerde yanında ölen silah arkadaşlarının isimlerini listeledi: Başından vurulan Çavuş Dan Pollard; burnundan vurulan Çavuş Arthur Oxford; Riga'dan Avustralya'ya henüz 1914'te göç etmiş olan ve kafasından vurulan Frank Matzonas; kaybolan ve bir Türk siperinde süngülenen Reg Reid – liste uzayıp gidiyor. "Neilsen adlı diğer bir deve süvarisi Türk siperlerine yakın bir yerde, birkaç saat boyunca açıkta yaralı uzandı. Her seslendiğinde Türkler bir kurşun attılar, sonunda kurşunlarla delik deşik oldu. Tel el-Huveylife tepelerine sıralanan bu Türkler ölüm saçan he-

riflerdi." Elbette Tel el-Huveylife'de Osmanlı savunma kuvvetlerine mensup askerlerden herhangi birinin hatıratı yadigâr kalsaydı, o da Britanya savunma kuvvetleri için aynı şeyi söylerdi.[53]

Osmanlılar 7 Kasım'da tam olarak geri çekildi. Allenby'ın karmaşık planı topyekûn başarı elde etmişti. Birlikleri hiçbir direnişle karşılaşmadan Gazze'ye girdi. Aslında Gazze'de kimse kalmamış, Osmanlılar çarpışmalar başlamadan önce sivil halkı zorla tahliye etmişti. Britanyalı askerler tek bir evin bile geride kalmadığı kentin dar caddelerinde yürüyordu; Gazze bir hayalet şehre dönmüştü.

Osmanlılar Gazze'deki mevzilerini kaybettikten sonra, Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'ni Kudüs'e ulaşmadan önce durdurmak için yeniden bir savunma hattı oluşturmaya çalıştılar. Ne var ki Yıldırım Grubu hâlâ oluşum aşamasındaydı ve Allenby'ın neredeyse tam gücünde olan ordusu önlenemeyen bir ivme yakalamıştı. Anzak Atlı Tümeni Osmanlıları Akdeniz kıyı şeridine kadar takip ederken, Britanya kuvvetleri 14 Kasım'da Kudüs'ün güneyindeki hayati öneme sahip bir demiryolu kavşağını ele geçirmeyi başardı. Anzak Atlı Tümeni ertesi gün Ramla ve Lidda'yı işgal ederken, Avustralya Atlı Tümeni Latrun'u aldı; 16 Kasım'da Yeni Zelanda Tugayı Yafa limanını işgal etti. Güneyden ve batıdan yalıtılan Kudüs artık savunulamazdı.

Allenby'ın kuvvetleri Gazze'ye girmeden iki gün önce 9 Kasım'da, *Jewish Chronicle* Britanya'nın yeni bir Filistin politikasından bahsetti. Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, 2 Şubat'ta Walter Rothschild'a gönderilen kısa bir mektupla, kendi adını taşıyacak olan deklarasyonu yayımladı:

> Majestelerinin hükümeti Filistin'de Yahudi halkı için ulusal bir yurt kurulmasını uygun karşılamaktadır ve bu hedefin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elinden geleni yapacaktır. Filistin'de Yahudi olmayan mevcut toplulukların sivil ve dinî haklarına ya da başka ülkelerde yaşayan Yahudilerin haklarına ve siyasi statülerine zarar verecek hiçbir şeyin yapılmayacağı açıkça anlaşılmaktadır.

Balfour Deklarasyonu, Britanya hükümeti tarafından verilen olağandışı bir taahhüttü. Ordusu Filistin'e henüz girmişti ve Kudüs'ten uzaktaydı, yine de hâlâ Osmanlı egemenliğindeki bir toprak hakkında söz verecek kadar başarıdan emindi.

Elbette Britanya, savaşın en başından beri Osmanlı toprakları konusunda pazarlık yapmıştı. Bu anlamda Balfour Deklarasyonu da savaş devam ederken Mart 1915'teki İstanbul Anlaşması'yla başlayan, daha sonra 1915-1916

53 Reid, *The Fighting Cameliers*, s. 139-147.

Hüseyin-McMahon Yazışmaları ve 1916 Sykes-Picot Anlaşması'yla devam eden bir dizi paylaşım planının en sonuncusuydu. Fakat bu önceki paylaşım planları gizli tutulmuştu. Balfour Deklarasyonu ise Londra basınında alenen yayımlandı. Dahası, Britanya'nın Yahudiler için ulusal bir yurt kurulmasını gerçekleştirmek için "elinden geleni yapacağını" taahhüt eden Balfour, Şerif Hüseyin ve Fransız hükümetiyle daha önce yapılan anlaşmaların şartlarını ihlal ediyor görünüyordu. İşleri daha da karıştıran şey, Sykes-Picot Anlaşması'nın mimarı Sir Mark Sykes'ın, Yahudi ulusal hareketine destek vermesi için Britanya hükümetinde lobi yapmış olmasıydı. Siyonist lider Chaim Weizmann'a deklarasyonun onaylandığını söylemek için, Britanya Savaş Kabinesi'nin 31 Ekim 1917'deki toplantısından çıkan kişi de Sykes'tı. "Dr. Weizmann, bir oğlunuz oldu!" Sykes Savaş Kabinesi'nin toplantı salonunun dışında bekleyen endişeli Weizmann'a haberi bu ünlü sözlerle duyurdu.[54]

Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin diğer paylaşım planları gibi, Balfour Deklarasyonu da savaş sırasındaki değerlendirmelerin bir ürünüydü. Şunu unutmamak gerekir ki, deklarasyonu onaylayan Savaş Kabinesi'ydi ve bunu Siyonizmi desteklemekten ziyade, Yahudilerin etkisini Britanya'nın savaş girişiminin yararına kullanmak için yaptı. Weizmann ve destekçileri, Britanya kabinesinin etkili üyelerini, Siyonist hareketin sadece Avrupa Yahudileri arasındaki milliyetçi bir ucun değil, aynı zamanda bir bütün olarak Yahudi diyasporasının siyasal ve ekonomik gücü namına konuştuğuna ikna etmeyi başarmıştı – gizli bir uluslararası Yahudi örgütünün küresel finansı gizlice kontrol ettiğine dair o eski antisemitik efsanenin diğer yüzü.

Britanya hükümetinin üyeleri, Siyonizmi destekledikleri takdirde, Birleşik Devletler ve Rusya'daki etkili Yahudilerin desteğini alacaklarına inanıyorlardı. Geleneksel yalnızlık politikası kendisini isteksiz bir müttefik yapan Amerika savaşa geç dahil oldu; Rusya'nın savaşa olan bağlılığı ise Şubat Devrimi'nden ve çarın Mart 1917'de tahttan çekilmesinden sonra şüpheliydi. Yahudilerin, Birleşik Devletler Başkanı Woodrow Wilson ve Rusya'da Başbakan Alexander Kerensky'nin oluşturduğu geçici hükümet üzerinde kayda değer bir etki kuracağına inanılıyordu. Yahudi etkisi bu iki gücün savaşta etkin kalmasını sağlayabilecekse, Siyonizmi destekleyerek Yahudilere lütufta bulunmak Britanya'nın çıkarınaydı.

Son olarak Savaş Kabinesi'ndeki pek çok kişi daha önce savaş zamanında yapılan anlaşmaların, özellikle de Sykes-Picot Anlaşması'nın şartlarının göz-

54 Chaim Weizmann, *Trial and Error* (New York: Harper and Brothers, 1949), s. 208; Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate* (Londra: Abacus Books, 2001), s. 43-50; Jonathan Schneer, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict* (New York: Random House, 2010), s. 333-346.

den geçirilerek düzeltilmesini istiyordu. Giderek artan sayıda etkili ses, Sykes'ın Fransızlara çok fazla şeyi kolayca verdiğine inanıyordu. Britanya Filistin için, toprakları savaş sonunda açık olarak tanımlanmamış uluslararası bir idareye bırakılamayacak kadar çok savaş vermişti. Dahası, Britanya savaş sırasındaki deneyimlerinden, Filistin'deki düşman bir gücün Süveyş Kanalı'nın güvenliğini nasıl tehdit edebileceğini öğrenmişti. Britanya, savaş sonunda Filistin'in Britanya idaresi altında kalmasını sağlamak istiyordu. Siyonistler bu projedeki doğal müttefikleriydi; bir Büyük Gücün desteği olmadan siyasi emellerini gerçekleştirmeleri tasavvur edilemezdi.

Görünüşte Lord Balfour Siyonist harekete Filistin'i teklif ediyordu. Oysa aslında Lloyd George hükümeti, Filistin'i Britanya hâkimiyetine sokmak için Siyonist hareketi kullanıyordu.

Kudüs 9 Aralık 1917'de Britanya'ya teslim oldu. Osmanlılar şehri savunmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. Fakat Allenby amansızca ilerliyordu. Allenby'ın kuvvetleri haftalar süren çarpışmalar sonucunda tükenmiş ve sağlam askerlerine sadece bir gün izin verilmişse de (17 Kasım'da), Osmanlıların savunmalarını hazırlamalarına fırsat vermedi. O sırada geri çekilmekte olan ve yenilgiyle morali bozulan Osmanlılara baskı uygularsa, başarı şansının daha fazla ve zayiat riskinin daha az olduğuna inanıyordu haklı olarak.[55]

İki taraf da Kudüs'te savaşmayı istemiyordu. Ne Britanya ne Osmanlılar ne de Almanlar kutsal şehirde savaşmanın veya Yahudilik, İslâm ve Hıristiyanlık için kutsal olan tapınaklara hasar vermenin kaçınılmaz olarak yol açacağı uluslararası kınamaya maruz kalmak istiyordu. Britanya kuvvetleri şehrin güney, batı ve kuzey girişlerini aşamalı olarak ele geçirdikçe, Osmanlılar ve Alman müttefikleri Yedinci Ordu'nun zarar görmeyen geri kalanıyla doğuya çekilmeye karar verdiler. Kudüs'ten çekilme süreci 8 Aralık'ta güneş battıktan sonra başladı ve bir gecede tamamlandı. 9 Aralık'ta güneş doğarken, Kudüs'teki 401 yıllık Osmanlı hâkimiyeti son bulmuştu.

Şehirden ayrılan Kudüs valisinin son icraatı kutsal şehri Büyük Britanya hükümetine bırakan bir teslim mektubu yazmak oldu. Vali, mektubu şehrin en saygın ailelerinden birinin oğlu olan Kudüs Belediye Başkanı Hüseyin Salim el-Hüseyni ile bıraktı. İngilizce konuşan belediye başkanı, rütbeleri şehri teslim almak için fazla düşük olan bir grup Britanyalı asker ve subayla karşılaştı. Hâlâ Yafa'daki karargâhında bulunan Allenby'ın şehrin tes-

55 Filistin Seferi'nde her iki taraf da ağır zayiat verdi. Kudüs'ün fethiyle birlikte, Britanya 18.928 ölü ve yaralı bildirirken, Osmanlılar 28.443 kayıp verdiler. Bunun yanı sıra, Allenby neredeyse 12.000 Türkün esir alındığını bildirdi. Bruce, *The Last Crusade*, s. 165.

Kudüs Belediye Başkanı ilk Britanyalı askerlerle karşılaşıyor, 9 Aralık 1917. Belediye Başkanı Hüseyin Salim el-Hüseyni (ortada, bastonlu ve sigaralı) şehrin yaklaşan Britanya kuvvetlerine barışçıl bir şekilde teslimini sağlamak için beyaz bir bayrakla Kudüs'ten yola çıktı. Karşılaştığı ilk askerler, resimde görülen çavuşlar Sedgewick ve Hurcomb şehri teslim almak için fazla düşük rütbeliydi. [Kaynak: Middle East Centre Archive, St Antony's College, Oxford, Jerusalem and East Mission Slide Box4-022.]

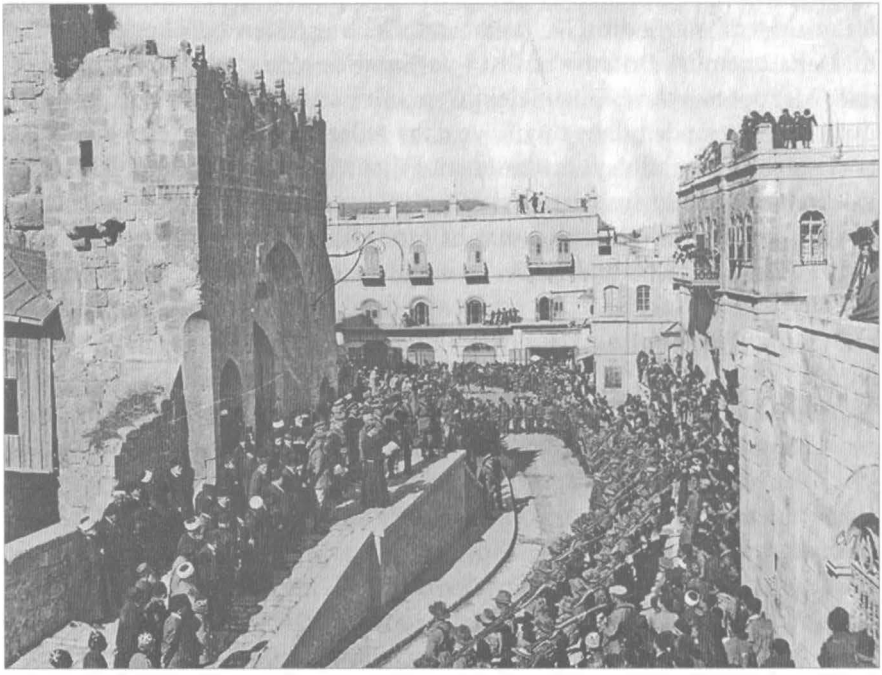
limini kendisi adına kabul etmesi için görevlendirdiği Tümgeneral Shea ancak öğleden sonra geldi.[56]

Allenby Kudüs'e resmî girişini 11 Aralık 1917'de yaptı. Savaş Bakanlığı Sinematograf Komitesi savaşın o zamana kadarki en büyük zaferinin ola-

56 Segev, *One Palestine, Complete*, s. 50-54.

bildiğince geniş bir kesime ulaştırılması için dikkatle sahnelenen etkinliği filme çekti. Bu her şeyden önce Lloyd George'un "Britanya ulusuna Noel hediyesi"ydi. Tıpkı Maude'un Bağdat'taki bildirgesi gibi, Allenby'ın metni de onun için Londra'da kaleme alınmış ve Filistin'e telgrafla gönderilmişti. Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin başkomutanına kutsal şehre giriş yapmadan önce atından inmesi bile emredildi; bu özellikle Hıristiyanların hoşuna gidecek bir tevazu gösterisiydi. Etkinlik sadece Kudüs'teki izleyiciler için değil, aynı zamanda başbakanın Avam Kamarası'ndaki duyurusu için de hazırlandı. Lloyd George bu halkla ilişkiler fırsatını boşa harcamak istemiyor ve tarihsel anın her ayrıntısını doğru şekilde yürütmekte ısrar ediyordu.

Allenby Kudüs'e girerken, askerleri Filistin'de savaşmış olan her biri ulusu –İngiltere, Galler, İskoçya, Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda– temsil eden bir merasim kıtasının arasından geçti. Yirmi Fransız ve yirmi İtalyan asker de Britanya'nın İtilaf müttefiklerini temsil ediyordu. Allenby'ın maiyetindeki rical arasında Arap İsyanı ve Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti arasındaki ortak stratejiyi ele almak üzere gelmiş olan T.E. Lawrence ve Sykes-Picot Anlaşması'nın eşyazarı Charles François Georges-Picot da vardı.

General Allenby'ın bildirgesi Britanya işgali altındaki Kudüs'te okunurken. Britanya'nın dikkatle hazırlanan Kudüs girişi, savaş yorgunu Britanya'da moralleri yükseltmek için filme çekildi; resmin sağ üst köşesinde bulunan çatıdaki sinematografa dikkat. [Kaynak: Middle East Centre Archive, St Antony's College, Oxford, PA-1-603-001.]

Allenby bildirgeyi İngilizce okudu ve Davut Kulesi'nin ayağından Arapça, İbranice, Fransızca, İtalyanca, Yunanca ve Rusça okunurken izledi. Konuşma kısaydı: Kudüs artık sıkıyönetim altındaydı, fakat kent sakinleri "yasal işlerini kesintiye uğrama korkusu yaşamadan" yürütmekte serbesttiler ve "üç din"in kutsal mekânları "kimin inancına göre kutsalsa, onun mevcut gelenek ve inançlarına uygun olarak idame ettirilecek ve korunacaktı." Allenby bu noktayı daha da desteklemek için, şehrin sivil ve dinî erkânını kabul etti – kendine özgü kıyafetleri ve uzun sakallarıyla patrikler, hahamlar, müftüler ve metropolitlerin katıldığı bir geçit töreni. Film makarası, asker safları, katırlarla çekilen arabalar, motosikletler ve işgal ordusunun otomobilleriyle itişen Kudüs kalabalıklarına ait çekimlerle sona erer.[57]

Kudüs'ün düşmesi Ortadoğu'daki Büyük Savaş'ta büyük bir dönüm noktasına işaret ediyordu. Osmanlılar 1917 sonlarına gelindiğinde büyük sembolik değere sahip üç şehri teslim etmişti: Mekke, Bağdat ve Kudüs. Bu kayıplar –özellikle kutsal şehirler Mekke ve Kudüs– Osmanlı cihadına ağır bir darbe vurmuştu. Mısır ve Hindistan'daki Britanyalı yetkililer, muharebe meydanlarındaki tersliklerin dinsel fanatizmi tahrik etmesinden artık korkmuyorlardı. Daha önemlisi, Britanya'nın Kut ve Gazze'de elde ettiği zaferlerin ardından, Mezopotamya ve Filistin'deki Osmanlı hatlarında gedik açılmış ve orduları kendilerinden daha büyük ve daha tedarikli Britanya sefer kuvvetleri tarafından geri çekilmeye zorlanmıştı. Filistin'deki Britanyalılar, Akabe'nin işgalinden sonra Suriye içlerindeki Osmanlı mevzilerini tehdit etmekte olan Haşimi Arap ordusuyla artık temas halindeydi.

1917'nin sonuna gelindiğinde Osmanlılar henüz mağlup edilmemişti, fakat Büyük Savaş'taki hedefleri artık zafer değil, hayatta kalmak olmuştu.

57 Imperial War Museum on üç dakikalık sessiz film "General Allenby's Entry into Jerusalem"in çevrimiçi olarak ulaşılabilen bir kopyasına sahiptir.

13

MÜTAREKEDEN MÜTAREKEYE

Kasım 1917'de Bolşevikler Rusya'da iktidarı ele geçirdi ve İttifak Devletleriyle acilen ateşkes talep etti – tam da Kudüs'ün kaybedilmesinin ardından savaş girişimleri dibe vurduğunda Osmanlıları kurtarma ihtimali taşıyan, talihin akıl almaz şekilde tersine dönmesi.

Savaşın zorlukları Rus monarşisini Şubat Devrimi'yle devirmişti (eski Rus takvimine dayanılarak verilen bir isim; "Şubat Devrimi"nin olayları aslında Mart 1917'de yaşandı). Çar II. Nicholas 15 Mart'ta tahttan çekildi ve iktidarı Alexander Kerensky'nin başında bulunduğu bir geçici hükümet devraldı. İtilaf Devletleri başlangıçta devrimin Rus savaş girişimini canlandırabileceğini düşünüyorlardı, fakat siyasi çalkantı askerî disiplini en başından itibaren zayıflattı.

Yeni hükümetin aldığı ilk önlem (14 Mart 1917 tarihli 1 No'lu Emir) Rus subayların askerler üzerindeki yetkilerini ellerinden almak oldu; askerler bundan böyle seçilmiş "asker sovyetleri" tarafından komuta edilecekti. İşgal altındaki Osmanlı topraklarında bulunan Rus kuvvetleri alınan karara uymakta aceleci davrandı ve kargaşa baş gösterdi. Karadeniz limanı Trabzon'daki Amerikan konsolosu "Petrograd'daki devrimin bir sonucu olarak bugün [Rus] askerler uzun ve peş peşe toplantılar yaptılar" diye yazdı siyasi günlüğüne 23 Mart 1917'de. "Gösteriler neticesinde aşırılıklardan korkuluyordu. Dükkânların çoğu kapandı. Çoğunlukla askerlerden oluşan bir icra komitesinin toplanmasının ardından, her şey çok daha sakinleşti."[1]

1 NARA, Trabzon, Türkiye, cilt 30, Miscellaneous Record Book, 1913-1918, 23 Mart 1917 tarihli madde. Amerikalılar Trabzon'un Ruslar tarafından işgali sırasında konsolosluklarını açık tuttular ve konsolos Miscellaneous Record Book'ta siyasal olaylar hakkında, bundan sonraki tum

1917 yılının ilkbahar ve yaz ayları boyunca, Rusların işgali altındaki doğu Türk topraklarına rahatsız edici bir durgunluk geldi. Bu arada minnettar olan parçalanmış Osmanlı Kafkas Ordusu yılın geri kalanında tek bir el ateş etmeden mevzilerini korudu. Rus askerler aralarında hararetli siyasi tartışmalara girdiler, akılları tamamıyla anavatandaydı. Pek çoğu Osmanlı topraklarında ne yaptıklarını sorguluyordu.

Bolşevik Parti 7 Kasım 1917'de iktidarı ele geçirdiğinde (eski Rus takvimine göre "Ekim Devrimi"), askerlerin geçmeyen şüphelerini çözüme ulaştırdı. Emperyalist bir proje olduğu için savaşa karşı çıkan Bolşevikler "ilhaklar ve tazminatlar olmadan" müzakereye dayalı bir barış istedi. Jön Türkler talihlerine inanamıyorlardı. Rusların Boğazlar ve İstanbul üzerindeki teritoryal emellerinin neden olduğu korku, Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş sırasında Almanya ile ittifak yapmaya itmişti. Rus ordusu savaş sırasında Kafkasya'daki Osmanlı savunmasını imha etmiş ve Doğu Anadolu'da geniş topraklar işgal etmişti. Fakat burada savaştan olabildiğince çabuk çekilmeyi ve bu süreçte kazandığı tüm toprakları terk etmeyi vaat eden yeni bir Rus hükümeti vardı.

Jön Türkler işgal edilen Erzincan şehrinde Rus Kafkas Ordusu'nun temsilcileriyle bir araya geldiler ve 18 Aralık'ta resmî bir ateşkes anlaşması imzaladılar. Siyasi liderleri barış anlaşması için müzakerelere girerken, Karadeniz'den Van Gölü'ne kadar Rus ve Osmanlı askerleri silahlarını bıraktılar. Ateşkes Rus işgali altındaki Doğu Anadolu topraklarında bir iktidar boşluğu doğurdu. Trabzon'daki Rus askerleri Petrograd'daki hükümetlerinden bağımsız hareket ediyorlardı. Demokratik olarak seçilmiş bir "Asker, İşçi ve Köylü Konseyi" tam iktidar ve otorite iddiasındaydı, fakat ikisini de hayata geçirecek herhangi bir araca sahip değildi. Askerler disiplin ve hiyerarşi dışına çıktıkça, daha kanunsuz ve başa çıkılmaz oluyorlardı.

Trabzon'daki Rus askerleri Aralık 1917 sonunda Karadeniz'den evlerine dönebilmek için teknelere el koymaya başladılar. Ayrılan ve maaş da almadan aylar geçirmiş olan askerlerin pek çoğu evlerine yapacakları yolculuk için gerekenleri karşılamak için kentteki dükkânları yağmaladılar. 31 Aralık'ta, limanda güvenlik sağlanmadan sıkıyönetim ilan edildi. Şehirdeki karışıklık çevredeki kırsal bölgelere de yayıldı ve Ruslar çekildikçe silahlı Türk çeteleri daha da yaklaştı. "Ateş, yağma ve panik sıradanlaştı" diye bildiriyordu Amerikan konsolosu Ocak 1918 sonunda. "Türk çeteleri daha gözüpekleşirken, Rus askerleri daha rahatsız edici hale geliyordu." Ateşkes Osmanlı

---

alıntılarda yararlanılmış olan kısa bir günlük tuttu. Ayrıca bkz. Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011), s. 167-190; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), s. 224-235.

ordusunu her nasıl rahatlatmış olursa olsun, Rus işgali altındaki kentler ancak bir barış anlaşmasıyla ortaya çıkabilecek olan düzenli bir hükümet beklentisindeydi.

İttifak Devletleri Alman ordusunun Brest-Litovsk'taki karargâhında Bolşevik hükümetinin temsilcileriyle toplandı. Ruslar Almanya ve Avusturya'ya kaybettikleri toprakları geri alma umudu taşırken, sadece Osmanlılar Bolşeviklerin ilhak olmadan bir barış yapma vaadinden kazançlı çıkıyordu. Jön Türkler barış masasına sadece 1914'teki sınırlara geri dönme değil, aynı zamanda 1878'de Ruslar tarafından ilhak edilen "üç vilayet"i, yani Elviye-i Selâse'yi –Kars, Ardahan ve Batum– geri alma umuduyla gittiler.

Bir sonuca varılamayan iki tur müzakerenin ardından, Alman ordusu Rusya'ya karşı savaşı yeniden başlattı ve 18 Şubat 1918'de Petrograd'a yürüdü. Alman ordusu karşısında korunmasız kalan Vladimir Lenin, Rus müzakerecilere şartları ne olursa olsun İttifak Devletleriyle bir barış anlaşması yapılması talimatını verdi. Rusların elinin bu kadar zayıfladığı bir ortamda, Osmanlılar 1914'teki sınırlara geri dönmeyi ve Rusların, nihai halin, Osmanlılar tarafından düzenlenecek bir halk oylamasıyla belirleneceği üç vilayetten tamamen çekilmesini temin ettiler. Dolayısıyla Jön Türkler 3 Mart'ta imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması'nın başlıca kazananları oldular.

Osmanlı hükümeti Meclis-i Mebusan'a anlaşma haberini, imzalandıktan sonraki gün verdi. Siyasetçiler Rusya'yla yapılan anlaşmayı genel bir barışın habercisi ve savaşın sonu olarak kutladı. Anlaşmanın uzun zaman önce kaybedilen toprakların yeniden kazanılmasını sağlayan olumlu şartları, Türk ulusunun savaş sırasındaki müthiş fedakârlıklarını telafi etmekteydi. Ayrıca Rusya'nın Konstantinopolis ve Boğazlar üzerindeki "tarihsel" iddialarına da bir mola veriyordu. Bu kazanımlar hep birlikte, Osmanlıların Büyük Savaş'tan muzaffer çıkabilme umutlarını da besliyordu.

Bolşevikler devrik çar hükümetinin politikalarını gözden düşürmek için ellerinden geleni yaptılar. O sırada dışişleri halk komiseri olan Leon Troçki eski rejimin en kirli çamaşırlarından bazılarını Kasım 1917 sonunda Sovyet günlük gazetesi *Isvestia*'da yayımladı. En sansasyonel madde, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına ilişkin gizli üçlü anlaşma olan Sykes-Picot Anlaşması'ydı. Moskova'daki yabancı muhabirler ifşa edilen maddeleri topladılar ve kendi ülkelerindeki hevesli editörlerine ilettiler. Sykes-Picot Anlaşması haberini İngilizce konuşulan dünyaya ilk duyuran 26 ve 28 Kasım'da *Manchester Guardian* gazetesi oldu.

Osmanlı hükümeti bu ifşaatı isyancı Mekke emiri Şerif Hüseyin ve Arap ordusu komutanı oğlu Faysal'ı karalamak için kullandı. Cemal Paşa Kudüs

düşmeden birkaç gün önce, 4 Aralık 1917'de Beyrut'ta yaptığı bir konuşmada, Sykes-Picot Anlaşması'nın maddelerini afallamış bir dinleyici kitlesine açıkladı. Şerif Hüseyin ve oğullarını Britanya tarafından kandırılmakla suçlayan Cemal, "düşmanın Kudüs surlarına kadar gelmesinin" tüm sorumluluğunu Arap İsyanı liderlerine yükledi. "Bağımsızlık rüyalarının hayata geçmesi gibi –uzak ama– bir ihtimal olsaydı, Hicaz'daki isyana bir parça hak verebilirdim. Oysa Britanya'nın gerçek niyetleri artık biliniyor: Açığa çıkmaları çok da uzun sürmedi. Peki şimdi Şerif Hüseyin, kendisinin neden olduğu bu aşağılamaya katlanıp, İslâm'ın Halifesinin kendisine bahşettiği haysiyeti, Britanya'nın kölesi olan bir devlete değiştirecek mi?" Osmanlı hükümeti konuşmanın Arapça tercümesinin kopyalarını Suriye basınına dağıttı ve sansasyonel haber basında geniş yer buldu. Beyrut ve Şam gazetelerinin nüshaları trenle Medine'ye gönderildi ve Haşimilerin yaşadığı aşağılamayı son noktaya ulaştırmak için gizlice Mekke'ye sokuldu.[2]

Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal İngiliz-Fransız paylaşım planından bütünüyle habersiz değildi. Nihayetinde Sir Mark Sykes ve Picot şerif ve oğlunu, hazırladıkları anlaşmanın şartları konusunda bilgilendirmek için o yıl daha önce Cidde'yi ziyaret etmişti. Fakat Britanyalı ve Fransız diplomatlar, planlarının tamamen açığa çıkmasının İngiliz-Arap ittifakını tehlikeye atacağını bildikleri için bilinçli olarak muğlak bir dil kullanmışlardı. Sykes, Şerif Hüseyin'i Britanya'nın Irak'ta kısa süreli bir işgal planladığına ve orada kaldıkları süre için kendisine kira bedeli ödeyeceklerine ikna etmişti. Şerifi, Fransa'nın Suriye'deki varlığını da küçük bir Suriye kıyı toprağı parçasındaki başka bir kısa süreli kira sözleşmesi olarak görmeye teşvik etmişti. Şerif, Cemal Paşa'nın konuşmasından, İngiliz-Fransız teritoryal emelleri konusunda, Fransız ve Britanyalı müttefiklerinin kendisine anlattığından daha fazla şey öğrendi.[3]

Cemal Paşa Sykes-Picot Anlaşması'ndan, Haşimileri isyandan vazgeçmeye ve affedilerek Osmanlı yuvasına dönmeye ikna etmek için faydalanmayı umuyordu. Bu tür bir barışma Osmanlıların Suriye ve Irak'taki konumu

2 Sykes-Picot Anlaşması'nın Ruslar tarafından yayınlanması ve Cemal Paşa'nın Haşimilere önerileri konusunda bkz. George Antonius, *The Arab Awakening* (Londra: Hamish and Hamilton, 1938), s. 253-258; Ali Allawi, *Faisal I of Iraq* (New Haven, CT: Yale University Press, 2014), s. 108-112. Cemal'in Britanya, Fransa, Rusya ve İtalya arasında akdedilen anlaşmalara yaptığı göndermeler, Bolşeviklerin 1917 tarihinde yapılan ve İtalya'nın Anadolu'daki Osmanlı toprakları üzerinde hak talebinde bulunduğu Saint-Jean-de-Maurienne Anlaşması'nın şartlarını da yayınladığını gösterir.

3 Scott Anderson, T. E. Lawrence'ın Sykes-Picot Anlaşması'nın ayrıntılarını henüz Şubat 1917'de Faysal ile paylaştığını savunur, fakat bunu destekleyecek sadece dolaylı kanıt var; bkz. Scott Anderson, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East* (Londra: Atlantic Books, 2013), s. 270-272; Sir Mark Sykes ve Georges Picot'nun Şerif Hüseyin'e bilgi vermek için Cidde'ye yaptıkları ziyaret konusunda bkz. *a.g.e.*, s. 314-319.

üzerinde çarpıcı bir etki yaratacaktı. Şerifin Osmanlılara karşı savaşmak için topladığı ve artık iyi silahlanmış olan Arap kuvvetleri Britanya aleyhine döndürülebilirdi. Fahri Paşa'nın kuvvetleri Medine'den yeniden konuşlandırılabilir ve ateşkesle birlikte artık Rus cephesinden azat olan Kafkas Ordusu'yla birleşerek, Bağdat ve Kudüs'ü Britanya'nın elinden kurtarmak için kullanılabilirdi. Jön Türkler Arapların sadakatini yeniden kazanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan sağ çıkmak için mücadele verme şansı elde edeceğine inanıyorlardı.

Cemal Paşa Aralık 1917'de Akabe'deki Faysal'a gizli ulakla bir mektup gönderdi. Jön Türk lideri Haşimilerin sadakati karşılığında Araplara Osmanlı İmparatorluğu içerisinde tam bir otonomi –Sykes-Picot Anlaşması'nda taslağı çizilen yabancı tahakkümü yerine gerçek otonomi– önerdi. Faysal, Cemal'in mektubunu cevap yazmadan babasına yöneltti. Şerif de mektubu Mısır'daki Britanya yüksek komiseri Sir Reginald Wingate'e gönderdi. Her ikisi de Kasım 1917'de yayınlanan Balfour Deklarasyonu ve Sykes-Picot Anlaşması arasında kalan Şerif Hüseyin, Britanyalı müttefiklerinin kendisine bir açıklama borçlu olduğuna inanıyordu.

Mısır'daki Britanya yetkilileri kendilerini güç bir durumda buldular. Şimdi Majestelerinin Hükümeti adına cevap vermek zorunda kaldıkları gizli paylaşım planlarında hiçbir rolleri olmamıştı. Risk büyüktü, çünkü bu uygunsuz ifşaatlar Britanya'nın Mezopotamya ve Filistin'deki seferlerine zarar veriyor ve İngiliz-Haşimi ittifakını ve henüz ivme kazanmakta olan Arap İsyanı'nı ortadan kaldırma tehlikesi taşıyordu.

Kahire'deki Arap Bürosu'nun başı Kumandan D. G. Hogarth Ocak 1918 tarihli bir mesajında şerifin Balfour Deklarasyonu konusundaki endişelerine değindi. İtilaf Devletlerinin "Arap ırkına dünyada yeniden bir ulus oluşturma fırsatının tam olarak verilmesi" ve Filistin'de "hiçbir halkın diğerine tabi olmayacağı" konularındaki kararlılığını tekrar teyit etti. Ne var ki "dünya Yahudi kamuoyu Yahudilerin Filistin'e dönmesinden yanaydı" ve Britanya hükümeti de bu niyeti destekliyordu. "Dünya Yahudi halkı" diye ikna etmeye çalışıyordu Arap müttefikini Hogarth, pek çok devlet üzerinde "siyasi bir etki"ye sahipti ve Yahudilerin Araplara sunduğu dostluk "kolayca bir kenara atılabilecek bir şey değildi."[4]

Wingate, şerifin Sykes-Picot Anlaşması hakkındaki sorularına cevap vermeden önce Dışişleri Bakanlığı'ndan tavsiye istedi. Londra buna 8 Şubat 1918'de klasik bir diplomatik yuvarlak dille karşılık verdi. Britanya hükümeti Cemal'in mektubunu gönderdiği için şerife teşekkür etti, mektubu Haşimiler ve İtilaf Devletleri arasında açık bir "güvensizlik ve şüphe tohumu ek-

4 Ocak 1918 tarihli "The Hogarth Message" için bkz. J.C. Hurewitz, (ed.), *The Middle East and North Africa in World Politics* (New Haven, CT: Yale University Press, 1979), s. 2:110-111.

me" çabası olarak reddetti ve Majestelerinin Hükümetinin "Arap halklarının özgürlüğüne ilişkin vaadi"ni yeniden teyit etti.[5]

Şerif, Britanya'nın, paylaşım planlarının içeriklerini ne teyit etmiş ne de reddetmiş olmasından endişe duymuş olabilir, fakat o ve oğulları Osmanlılara karşı başlattıkları isyanda artık geri dönülemeyecek bir noktaya gelmişlerdi. Cemal'in Şerif Hüseyin'e gönderdiği mektup yanıtsız kaldı. Britanya'nın Arapların bağımsızlığı için kendilerine verdiği desteği yeniden teyit eden her sözüne sarılan Şerif Hüseyin ve oğulları Osmanlı İmparatorluğu'na karşı verdikleri mücadelede ısrar ettiler ve Britanya ve Fransa'nın yürüttükleri gizli diplomasiyle yadsımaya kararlı oldukları görülen şeyi askerî başarıyla elde etmeyi umdular.

Osmanlılar Temmuz 1917'de Akabe'de teslim olduğundan beri, Arap İsyanı'nın ana sahnesi Hicaz'dan Suriye'nin güney sınırlarına kaymıştı. Faysal burada Cafer el-Askeri komutasında düzenli ordusunu oluşturmaya ve yeni düzensiz aşiret askerleri toplamaya devam etti. Mısır ve Cezayir'den gelen sömürge kuvvetlerinin destek verdiği Britanya ve Fransa, teknik uzmanlık ve modern ateş gücü sağladılar. Bir zırhlı araç mangası, bir uçak filosu ve 4,5 kiloluk toplardan oluşan bir batarya Türk hatlarını topa tutması için Arap ordusuna en son askerî teknolojiyi sundu.

Faysal'ın Akabe'den yola çıkan ordusu Maan'daki güçlü Osmanlı garnizonuyla karşı karşıya geldi. Şam ve Mekke arasındaki hac istasyonlarından biri olan Maan, Suriye ve Hicaz arasındaki sınırı belirliyordu. Hicaz Demiryolu üzerindeki büyük istasyonlardan biriydi ve büyük bir garnizona ev sahipliği yapıyordu. Ağustos 1917'de T.E. Lawrence'a göre, Osmanlılar "altı bin piyadeye, bir süvari ve piyade alayına sahipti ve Maan'ı manevra savaşı standardına uygun olarak zapt edilemez hale gelinceye kadar tahkim etmişti." Bu, Faysal'ın gerilla ordusunun ele geçirme şansı yakalayabileceği türden bir mevzi değildi.[6]

General Sir Edmund Allenby'ın "sağ kanat"ı olarak kuzeye doğru ilerleme baskısıyla karşı karşıya kalan Arap ordusu Ürdün Vadisi'ne bakan dağlık arazileri ele geçirebilmek için başlangıçta Maan'a uğramadan geçti. Şerifin, Faysal'ın en küçük kardeşi Zeyd tarafından yönetilen müfrezesi kale kent Şevbek'i ele geçirdi ve 15 Ocak 1918'de Osmanlı idare merkezi Tafile'yi direnişle karşılaşmadan işgal etti. Yerel garnizon komutanı Zeki el-Halebi, 240 as-

5 "Communication from the British Government to the King of the Hejaz, February 8, 1918" için bkz. Antonius, *Arab Awakening*, s. 431-432.

6 T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (New York: Doubleday Doran and Co., 1936), s. 341.

keriyle birlikte Osmanlı ordusundan firar etti ve Arap ordusu kuvvetlerine katıldı. Tafile'nin kaybına razı olmayan Türk ordusu tepe başındaki kenti geri almak için 26 Ocak'ta kararlı bir girişimde bulundu, fakat şerifin müfrezesi ve müttefikleri tarafından püskürtülerek ağır kayıplar verdi. Tafile sonraki altı hafta boyunca, Osmanlılar kenti 6 Mart'ta geri alıp daha sonra 18 Mart'ta yeniden Araplara teslim edene kadar iki kez el değiştirdi.[7]

Filistin'de Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti taarruza kaldığı yerden devam etti. Britanya Başbakanı David Lloyd George, Şubat 1918'de Allenby'a Filistin'deki çarpışmaları yeniden başlatması ve Osmanlı ordusuna, onu savaşın dışına çıkaracak nihai bir darbe vurması talimatını verdi. Allenby Filistin'in içlerine ilerlemektense, saldırısını doğuya düzenlemeye karar verdi. Hedefi Ürdün Nehri boyunca, Arap ordusuna ait kuvvetlere katılmayı ve Osmanlıların hem Maan hem de Medine'yle olan hayati demiryolu bağlantısını kesmeyi umduğu Amman'dı. Allenby, Amman'ın güneyine yaklaşık 20.000 Türk askerinin gelmesi üzerine, Şam'ı son bir kez zorlamaya geçmeden önce, sağ kanadına yönelik tehdidi bertaraf etmek istedi.

Allenby ilk adım olarak, Mavera-i Ürdün'deki harekâtlarda ileri üs işlevi görmesi için Ürdün Vadisi'ndeki Eriha kentini işgal etmeyi seçti. Allenby'ın kuvvetleri 19 Şubat'ta Ürdün Vadisi'nin sarp yamaçlarından Eriha'ya doğru yavaş ve ihtiyatlı bir yürüyüş gerçekleştirmeye başladı. Dar yollar tekerlekli araçların geçişine uygun değildi ve piyade ve süvari hattı sekiz kilometre uzunluğundaydı. Türk topçuları Britanyalıların ilerleyişini yavaşlattı, fakat durduramadılar ve sonuçta Allenby'ın kuvvetleri 21 Şubat sabahı Eriha'ya girdi. Eriha'yla ilgili İncil'de anlatılan hikâyelerle ve Eriha'nın surlarıyla hayal âlemine dalan Anzak süvarileri çok geçmeden gerçekle yüzleştiler: "Adamlarımın doğuda geçmiş olduğu şehirler içerisinde" diye anımsıyordu Yeni Zelandalı bir süvari subayı, "Eriha en pis ve en iğrenç kokan şehir olarak başı çekiyordu."[8]

Allenby, Ürdün'ü geçmeden önce Kuzey Filistin cephesi boyunca bir güvenlik kordonu oluşturdu. Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti Ürdün Nehri'ne dökülen su yollarından biri olan Vadi Auca etrafındaki yüksek bölgeyi denetim altına almak için on bir kilometre kuzeye ilerledi. Britanyalılar böylece Eriha'daki harekâtlarını Osmanlı topçusunun menzilinin dışına taşıdılar ve Ma-

7 Muhammed Ali el-Acluni Arap İsyanı'na katılmak üzere Osmanlı ordusundan firar etmişti. Anılarında anlattığı Tafile savunmasına katıldı: *Dhikrayat `an al-thawra al-`arabiyya al-kubra* [Büyük Arap İsyanı Anıları] (Amman: Dar al-Karmil, 2002), s. 58-59. Osmanlılar 200 ölü ve 250 esir verirken, Arapların kaybı 25 ölü ve 40 yaralıydı. James Barr, *Setting the Desert on Fire: T. E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916-1918* (New York: W. W. Norton, 2008), s. 225-227.

8 Yarbay Guy Powles'ten aktaran, Terry Kinloch, *Devils on Horses: In the Words of the Anzacs in the Middle East, 1916-19* (Auckland: Exisle Publishing, 2007), s. 252.

vera-i Ürdün'deki mevzilerini Filistin'den gelen askerlerle takviye edebilmek için Türkleri uzun bir dolambaçlı yola girmek zorunda bıraktılar. Harekât 8 Mart'ta başladı ve dört gün sürdü; Osmanlılar büyük bir çarpışmadan kaçınmak için istemeye istemeye geri çekildiler. Britanya kuvvetlerinin Akdeniz'den Ürdün Nehri'ne uzanan güvenli bir hat oluşturmasıyla birlikte, Allenby Mavera-i Ürdün'ü istila etmek için hazırlıklara girişti.

Britanyalı komutanlar istila planlarını Arap müttefikleriyle koordineli şekilde yürüttüler. Yeni oluşturulan Hicaz Harekât Karargâhı'nın komutanı Yarbay Alan Dawnay'in şerifin kuvvetleriyle irtibatı sağlamasıyla birlikte, Allenby'ın planı Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti Amman'ı ele geçirirken, Arap ordusunun Maan'daki garnizonu olduğu yerde tutabilmek için oraya saldırmasını gerektiriyordu. Faysal harekât planları konusunda mutabık kalmak için subaylarıyla bir araya geldi. Kuvvetlerden biri Maan'ın kuzeyinde Hicaz Demiryolu'na saldıracak ve rayları tahrip edecekti. İkinci bir kuvvet aynı şeyi Maan'ın kuzeyindeki demiryolu için yapacaktı. Cafer el-Askeri Maan'daki Osmanlı mevzilerine yönelik doğrudan bir taarruzda Arap ordusunun ana gövdesini yönetecek ve iki kez kesilen demiryolu hattı imha edilerek, takviye yapmak imkânsız hale getirilecekti. Böylece Maan'daki garnizon Amman'da daha kuzeydeki Britanya harekâtları için herhangi bir tehdit oluşturmayacaktı. T.E. Lawrence ise Allenby'ın Mavera-i Ürdün'deki kuvvetleriyle irtibat kuracak ve Türklere karşı Britanya mevzilerini takviye etmek için güçlü Beni Sahr aşiretini getirecekti.

Bu iddialı planlar tüm tarafların üzerlerine düşen görevleri zamanında yerine getirmelerine dayanıyordu, çünkü farklı kuvvetler arasında muhabere olmayacaktı. Britanyalılar posta güvercinlerini sahneye çıkarmışlardı, fakat Hicaz Demiryolu'nun seksen kilometrelik kısmında faaliyet gösteren ve yüzlerce kilometrelik açık araziyle birbirlerinden ayrılan–sadece Araplar ve Britanyalılar arasında değil– Arap ordusunun farklı birlikleri arasında eylemleri koordine etmenin bir yolu yoktu. İşler ters gittiğinde, müttefikler birbirlerinin karşılaştığı terslikleri ancak bir atlının hızıyla öğrenebilirlerdi.[9]

Arapların Maan'a yönelik taarruzu bir fiyaskoydu. Zamansız soğuk yağmurlar Mart 1918'de Güney Mavera-i Ürdün'ü su içinde bıraktı. Maan'ın güneyindeki demiryolunu imha etmekle görevlendirilen baskın müfrezesiyle birlikte giden Cafer el-Askeri, "şiddetli sağanak yağış bizi sırılsıklam etti ve daha fazla ilerlemek imkânsız hale geldi. Develer ve yük arabaları çamurda bata çıka yürüyordu ve adamlarımız o kadar sıkıntılıydı ki, gece boyunca

9 Arap ordusuna danışmanlık yapan bir Britanyalı olan Alec Kirkbride, *An Awakening: The Arab Campaign, 1917-18*'de (Tavistock, UK: University Press of Arabia, s. 21) Akabe'de bir güvercinlik bulunduracağını belirtti ve "güvercinler gerektiğinde raporlarımı geri göndermek için kullanılmak üzere bana tedarik edilecekti" diye yazdı.

bazıları iliklere kadar işleyen soğuğa ve yağmura maruz kalarak öldü" diye anımsıyordu. Nihayetinde Maan'a yönelik saldırı daha elverişli koşullar oluşana kadar ertelendi.[10]

Arap ordusunun Maan civarında karşılaştığı sorunlardan habersiz olan Britanya birlikleri 21 Mart'ta Ürdün'ü geçti. Ürdün Vadisi'nin sarp yollarından Mavera-i Ürdün'ün dağlık bölgelerine Salt kentine doğru ilerlediler. Makamda bir Osmanlı kaymakamının olduğu Salt, Ürdün'ün doğusundaki en büyük kentti ve nüfusu yaklaşık 15.000 Müslüman ve Hıristiyandan oluşuyordu. Britanyalılar 25 Mart'ta kente yaklaştıklarında, durmak bilmeyen bir top ateşi sesiyle duraksadılar. Fakat öncü birlik, tasavvur ettiği muharebe yerine, kent halkının havaya ateş açtığını fark etti; halk Osmanlı belediyesini yağmalarken Osmanlıların geri çekilişini kutluyordu. "Halk binayı soyup soğana çevirmişti, hatta çatıyı ve ahşap doğramaları bile, sadece duvarlar ayaktaydı" diye yazıyordu günlüğüne şaşırmış bir asker. Salt'ın yerlileri, Britanya işgalinin kendi savaşlarının sonu anlamına geldiğine inanıyorlardı ve kısa ömürlü olduğu ortaya çıkacak olan özgürlüklerinin tadını çıkarıyorlardı.[11]

Osmanlılar Amman'ın müdafaası için yeniden toplanmak amacıyla savaşmadan Salt'tan çekilmişlerdi. Filistin ve Mavera-i Ürdün'deki Yıldırım Grubu'nun yeni komutanı 1913'ten beri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerî misyonunun başında bulunmuş olan Otto Liman von Sanders'ten başkası değildi. Oldukça değerli bir deneyime sahipti ve Osmanlı subayları ve askerlerine gösterdiği saygı kendisine duyulan büyük güvenle karşılık buldu. Liman'ın, emrindeki Osmanlı birliklerinin tam işbirliğine ihtiyacı vardı. Britanya stratejik demiryolu tesislerine sahip Amman'ı ele geçirdiği takdirde, Hicaz Demiryolu üzerinde daha güneydeki Osmanlı mevzileri savunulamaz hale gelecek ve Medine ve Maan'daki 20.000 asker tamamıyla tecrit edilecekti. Amman hem Hicaz hem de Mavera-i Ürdün'deki Türk kuvvetleri için ölümüne bir savaş bölgesiydi.

Liman Britanya'nın Salt'ı işgal ettiğine ilişkin habere mevcut tüm birlikleri Amman'a getirterek karşılık verdi. Demiryolu hattındaki kesintiler bu birliklerin intikalini yavaşlattı, fakat Şam'dan yola çıkan yüzlerce takviye Amman'a yığılmaya başladı. Maan'dan gelen ve Arapların harekâtlarının intikallerini engelleyemediği yaklaşık dokuz yüz asker de buna eklendi. Filistin'deki Türk süvarisi Britanya'nın irtibat hattını kesmek amacıyla Britanya mevzilerinden Ürdün Nehri'ni geçti.

Britanya, Salt'taki mevzilerini piyadeyle emniyete almayı ve Amman'a süvariyle hücum etmeyi planladı. Hedefleri Amman yakınlarında bulunan ve bir

10 Jafar al-Askari, *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq* (Londra: Arabian Publishing, 2003), s. 138.

11 Bernard Blaser, *Kilts Across the Jordan* (Londra: Witherby, 1926), s. 208.

kez tahrip edildiğinde demiryolu seyahatini aylarca kesintiye uğratacak olan bir viyadük ve tüneldi. Salt'ta bulunan güçlü bir piyade müfrezesi de Osmanlı onarım ekiplerinin hasarı onarmasını engelleyecek ve Şam ile Amman'ın güneyinde bulunan garnizonlar arasındaki irtibatı tehdit edecekti. Eğer Britanya başarılı olursa, Osmanlılar Amman'ın kuzeyine çekilmek ve Medine ve Mavera-i Ürdün'ün güney yarısını Haşimilere terk etmek zorunda kalacaklardı.

Britanyalılar, 27 Mart'ta Salt'tan Amman'a doğru ilerlediklerinde, daha güneyde Arapların harekâtlarını engellemiş olan aynı kötü hava koşullarıyla karşılaştılar. Hayvanların ve askerlerin hareketi, çamur deryası nedeniyle tekerlekli araç trafiğine elverişsiz hale gelmiş olan zemin üzerinde yavaşladı. Toplar ve mühimmat cepheye nakledilmek üzere vagonlardan develere aktarıldı. "Develer bile sürekli kaydıkları bu zemin üzerinde güçbela gidebiliyordu" diye yazdı Liman. "Britanya'nın, bu koşullardan şikâyetçi olan bir telsiz mesajını yakaladık." Britanyalıların telsiz haberleşmesini izleyen Almanlar, Britanya'nın planlarından haberdarlardı ve kendi savunmalarını da buna göre kurdular.[12]

2.000 Osmanlı savunma askeri Amman'ın girişindeki her noktaya hâkim mevzilere yerleşti. İyi gizlenen mevzilerde yetmiş makineli tüfek ve on topçu silahıyla donatılarak, savunma kuvvetlerinin siper savaşlarında sahip oldukları üstünlükten faydalandılar. 3.000 Britanya askeri, bazı Britanyalıların soğuk ve yağmura maruz kalarak öldüğü bir yürüyüşün ardından sırılsıklam ve yorgun bir şekilde Amman'a ulaştı. Yağmurlar Britanya topçusunun cepheye ulaşmasını engellemiş ve top ve mühimmat tedarikleri develerle nakledilebilecek kadar azalmıştı – sarp vadi yollarında mahvolanların pek çoğu da yağmurla güvenilmez hale geldi.[13]

Türkler, Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'ne bağlı süvari ve piyadelerin kararlı taarruzlarını üç gün boyunca uzak tuttular. Britanya'nın saldırı kuvvetleriyle aynı kötü hava koşullarıyla savaşan Türkler de ağır kayıplar verdiler ve güç kaybetmeye başladılar. Cephe hattındaki askerlerin arasında yenilginin kabullenilmesini engellemeye çalışan Liman von Sanders, "ne olursa olsun sonuna kadar direniş için" emirler verdi. Subaylarına, bu badireyi atlatmaları için kendilerine yardım etmek üzere Şam ve Maan'dan gönderilen yeni takviyelerin her gün ulaşmakta olduğunu hatırlattı.[14]

Türkler durumlarının çok ciddi olduğuna inansalar da, istilacılar çok daha kötü bir durumdaydı. Durmak bilmeyen yağmurdan ıslanmış olan ve açık

12 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: US Naval Institute, 1927), s. 211.

13 Cyril Falls ve A. F. Becke, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917* (Londra: HMSO, 1930), s. 2:1:348; A. Briscoe Moore, *The Mounted Riflemen in Sinai and Palestine* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1920), s. 115.

14 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 213.

havada uyuyan Anzak süvarileri aşırı soğuktan mustaripti. Yağmurla kayganlaşan yollar atların ve develerin geçişini neredeyse imkânsız hale getirdi ve Britanya'nın öncü birliklerine mühimmat ve kumanya sağlamasını çok daha güçleştirdi. Giderek artan sayıda yaralının tahliyesinin de çok daha zor olduğu ortaya çıktı. Günlerce süren şiddetli muharebenin ardından, Türkler teslim olma belirtisi göstermiyorlardı. Dahası, Britanya'nın ricat hattı Ürdün Nehri ve Salt'taki mevzilerini yakıp yıkan Türk süvarilerinin tehdidi altındaydı. 30 Mart günü akşama doğru Britanyalı komutanlar, Amman'ı alamadıklarını kabul ettiler ve tam çekilme emri verdiler.

Osmanlılar geri çekilmekte olan Britanya kuvvetlerini Amman'dan Salt'a kadar takip ettiler. Britanyalılar yaralılarını tahliye etmeye ve yığınaklarını toplamaya başlayınca, Salt ahalisi arasında panik yayıldı. Hükümet konağının yağmalanmış olan iskeleti, Osmanlı İmparatorluğu'na olan sadakatsizliklerinin anıtı olarak orada duruyordu ve Türkler geri döndüğünde, bunun cezasını çekeceklerini biliyorlardı. Yaklaşık 5.500 Hıristiyan ve 300 Müslüman, Britanyalılarla birlikte Kudüs'e çekilmek üzere evlerini terk etti. Britanyalı bir asker, Britanya'nın geri çekilişinin yarattığı karışıklığın ortasında onların yaşadığı sefaleti günlüğüne şöyle yazdı: "Genç bir adam büyükbabasını sırtında taşıyor. Taşıdığı yol 13 mil!!! Kadınlar, erkekler ve çocuklar devasa paketlerin altında neredeyse iki büklümler ve başlarını bir tencere veya bulaşık tası ile örtüyorlar. Tosunlar zırhlı araçların önüne geçiyor ve develer aşırı yüklenmiş eşeklere tosluyor."[15]

Britanya basını Amman "akın"ını bir başarı olarak ilan etti. Çarpışmaya katılan ve 200 ölü ve 1.000 yaralı vermiş olan askerler ise işin aslını biliyorlardı. Yeni Zelandalı bir süvarinin özetle belirttiği gibi, "Düşmana verilen hasar Britanya'nın verdiği ağır kayıpları pek de temize çıkarmaya yetmiyordu." Başarıdan yüksek sesle bahseden manşetler "basın haberlerini, hakikatin bilgisi ışığında, az çok sulandırmış görünüyordu."[16]

Britanya'nın kuvvetleri Mavera-i Ürdün'den çekilirken, Faysal'ın ordusu Maan'a yönelik harekâtları yeniden başlattı. Osmanlıların yakın zamanda Amman müdafaası için birlikleri yeniden intikal ettirmesi Maan'daki garnizonun gücünü azalttı ve Arap ordusunun neredeyse zapt edilemez olan kente bir yarma harekâtı gerçekleştirme şansını artırdı.

15 IWM, D. H. Calcutt'un belgeleri, 1 Nisan 1918 tarihli günlük maddesi; ayrıca bkz. J. Wilson'ın günlüğü, s. 35. D. G. Hogarth, "The Refugees from Es-Salt", *Arab Bulletin* (21 Nisan 1918): s. 125; Blaser, *Kilts Across the Jordan*, s 216.

16 Moore, *The Mounted Riflemen*, s. 115. Resmî zayiat rakamlarına göre, Britanya 200 ölü ve 1.000 yaralı verirken, Osmanlılar 400 ölü ve 1.000 yaralı verdiler: W.T. Massey, *Allenby's Final Triumph* (Londra: Constable, 1920) ve Falls ve Becke, *Military Operations*, Bölüm 1, s. 347.

Plan bir kez daha kent merkezine doğrudan bir taarruz gerçekleştirmeden önce Maan'ı kuzeyden ve güneyden koparmaktı. Arap ordusunun kurmay başkanı olan Cafer el-Askeri 12 Nisan'da kuzeydeki tren istasyonu Yarduna'ya yönelik taarruzu yönetti. Komutasında bir piyade taburu, bir top ve dört yüz Bedevi süvari vardı. Gün ağarırken istasyona yaklaştılar ve sekiz kiloluk sahra topuyla ateş açtılar. İlerlemekte olan piyade savunma kuvvetleri tarafından açılan yoğun top ateşinin altında kaldı. Askeri, saldırıya geçmek ve piyadeye destek olmak için Bedevi süvarilerini beklemeye devam etti. Onları "ölü alanda amaçsızca dolanırken" buldu ve "bir şaşırtma taarruzuyla imdatlarına yetişmezlerse silah arkadaşlarının katledileceğini belirttiği coşkulu bir söylev"le canlandırdı. Aşiret üyeleri bu konuşmanın ardından istasyona hücum ettiler ve savunmadaki iki yüz askeri teslim olmak zorunda bıraktılar. İstasyonu yağmalayarak silahları, mühimmatı ve askerî teçhizatı ele geçirdiler. Daha sonra akşam saatlerinde Yarduna'nın güneyindeki demiryolu köprüsünü havaya uçurmak ve Maan'ın kuzeyden bağlantısını kesmek için T.E. Lawrence ve Hubert Young ortaya çıktı.[17]

Aynı gece Nuri es-Said de Maan'ın güneyindeki Kadir el-Hac tren istasyonuna bir saldırı düzenledi. İstasyona düzenlenen saldırıya katılan piyade bölüklerinden birine Muhammed Ali el-Acluni komuta ediyordu. Kuvvetleri iki subay arasındaki kişisel ihtilaflar nedeniyle bölünmüştü ve tıpkı Askeri gibi Acluni de baskın müfrezesini yeniden düzene sokmak için "coşkulu bir söylev" vermek zorunda kaldı. Huveytat aşiretinden ünlü Auda Ebu Tayi'nin komutasındaki birkaç yüz Bedevi atlıyla birlikte, bir Fransız topçu bataryası ve bir makineli tüfek takımı da destek verdi. Baskını yapanlar tıpkı Yarduna'da olduğu gibi, şafak vakti topçularının istasyonu iki saat boyunca topa tutmasıyla birlikte saldırdılar. Savunma kuvvetlerinin çoğu günün ilk saatlerinde teslim oldu, fakat Osmanlı askerlerine ait bir siper ancak saatlerce karşı koyduktan sonra teslim oldu.

Arap İsyanı'nın neden olduğu derin nefret Kadir el-Hac'da su yüzüne çıktı. Arap komutanlardan biri, üç yüz Osmanlı esirine, iddiaya göre daha önce Türkler tarafından işkence edilmiş ve diri diri yakılmış olan birliğindeki bir yüzbaşıya yapılan zulümle muamele etti. Komutan, kendi yüzbaşısının korkunç ölümünün intikamını almak için, Osmanlı esirlerine infaz edilmek üzere kendi saflarından dört kişiyi seçmelerini emretti. Fakat bunu gerçekleştirmeden önce, diğer Arap subaylar savaş esirlerinin insani muamele görmesini sağlamak için müdahale ettiler. O zaman baskın müfrezesi asıl işine döndü ve beş köprüyü ve yaklaşık 822 metrelik yolu imha ederek Maan'ın güneyden bağlantısını kesti.[18]

17 Askari, *A Soldier's Story*, s. 138-139.

18 Ajluni, *Dhikrayat*, s. 67-68; Barr, *Setting the Desert on Fire*, s. 236.

Maan'ın dış dünyayla bağlantısının kesilmesiyle birlikte, Arap ordusu garnizon kentine yönelik taarruza başladı. 13 Nisan'da Maan'ın batısında Simna'daki yüksek bölgeyi işgal ettiler. İki gün sonra Arap İsyanı'nın en kanlı çarpışmasında tren istasyonuna hücum ettiler. Tren istasyonunu kontrol altına almak için yapılan muharebe dört gün sürdü ve iki taraf da ağır kayıplar verdi. Cafer el-Askeri muharebenin ilk gününde (aslında Askeri'nin anlattığına göre, muharebenin ilk saatinden sonra) mühimmatı tükenen, Hicaz'daki Fransız Misyonundan Yüzbaşı Rosario Pisani tarafından komuta edilen Fransız topçu bataryasını ağır bir dille suçluyordu.

Arap komutan, Arapların savaş girişiminden çok, Fransa'nın Sykes-Picot Anlaşması'ndaki payını desteklemekle suçladığı Fransız müttefiklerine pek de güvenmiyordu. "Yüzbaşı Pisani bize ancak Suriye sınırına kadar eşlik edebileceğini ve Fransızların bu noktadan sonra Araplara yardım etmeyeceğini hatırlatıp durdu" diye hatırlıyordu Askeri. "Pisani'nin beyanları hiç şüphesiz Fransa'nın kötü niyetlerinin bir yansımasıydı." Maan'daki muharebeye tanık olan T.E. Lawrence ise Pisani'nin sözüne inanıyordu. "Pisani'yi her bir top sarf edildiğinde çaresizlik içinde ellerini ovuştururken bulduk" diye yazdı Lawrence. "Bu yetersizlik anında saldırmaması için Nuri'ye yalvardığını söyledi." Emir Faysal daha sonra Fransız Savaş Bakanlığı'na bir telgraf çekerek Maan'daki Fransız askerlerinin "iyi çalışmaları" için teşekkür etti ve "tüm topçuların ödüllerini almasını" umduğunu belirtti. Arap İsyanı'nın lideri, emrindeki Arap subaylardan daha diplomatik bir dil kullanıyordu.[19]

Arap kuvvetleri üç gün süren şiddetli muharebenin ardından Maan civarındaki Osmanlı siperlerinin oluşturduğu üç hattı ele geçirmeyi başarmıştı. Osmanlı komutanları demiryolu hattının kesilmesiyle birlikte, takviye kuvvet veya yeni mühimmat alamayacaklarını biliyorlardı. Subaylardan bazıları sonuna kadar çarpışma çağrısı yaparken, diğerleri teslim şartlarını görüşmek için Arap ordusuyla müzakereye girmeyi istiyordu. Faysal'ın yanında savaşan Bedevilerin evlerini ve dükkânlarını yağmalayacağını bilen Maan ahalisi Osmanlıların savaşma azmini artırdı. Kent halkından beş yüz kişi dördüncü gün Osmanlı kuvvetlerine katıldı ve yorgunluktan tükenmiş olan Arap ordusuna karşı savaşı kararlılıkla canlandırdı.

Savaşın dördüncü gününe gelindiğinde Arap ordusu iyice tükenmişti. Askerleri, Osmanlı makineli tüfekleri ve topçusu tarafından taranıp topa tutulurken, günlerce topçu desteği olmadan devam etmişlerdi. Bedevi süvarileri ise zaten iki gün önce geri çekilmiş ve düzenli piyade bunu bir güvensizlik oyu olarak görmüştü. Subaylarının yarıdan fazlası ölmüş veya yaralan-

19 Askari, *A Soldier's Story*, s. 136-137, 142-146; Lawrence, *Seven Pillars*, s. 520; Edmond Bremond, *Le Hedjaz dans la guerre mondiale* (Paris: Payot, 1931), s. 268-269.

mıştı ve bu durumda düzenli birlikler arasında disiplin bozulmuştu. Askeri isteksizce geri çekilme emri verdi. Maan'daki kayıpları –doksandan fazla Arap ölürken, iki yüzden fazla yaralı vardı– batı cephesindeki standartlara göre cüzi kalsa da, Arapların isyanda o zamana kadar verdiği kayıpların en kötüsüydü.

Daha önce eşi benzeri görülmemiş büyüklükte bir yenilgi alan Emir Faysal ve kurmay subayı, beli bükülen ordularının moralini düzeltmek için mücadele ettiler. Faysal orduya heyecan verici bir konuşma yaparken, Cafer el-Askeri adamlarına geri çekilmenin yenilgi olmadığını, yeterli topçuya sahip olur olmaz zafere giden yola yeniden gireceklerini ve Maan'ı alacaklarını hatırlattı. Bu konuşmalar, orada bulunan subaylardan birine göre, düzenli ordudaki Suriyelilerin ve Iraklıların moralinin düzelmesine katkıda bulundu. Fakat Haşimilerin Mavera-i Ürdün'de hasar gören itibarı bir süre daha düzelmeyecekti.[20]

Almanya 21 Mart 1918'de batı cephesinde büyük bir ilerleme kaydetmişti. Rusya'yla yapılan barış, doğu cephesindeki kuvvetlerin batıya yeniden konuşlandırılmasını mümkün kılmış ve onlara İtilaf Güçleri karşısında belirleyici bir yerel sayısal üstünlük vermişti. Alman komutanlar, önceki yıl savaşa girmiş olan Birleşik Devletler güç dengesini sağlamaya yetecek kadar kuvvet göndermeden önce harekete geçmeye karar verdiler. Michael Operasyonu Saint-Quentin'de Britanya hattının nispeten zayıf olduğu bir noktayı hedef aldı. Alman kuvvetleri bunaltıcı bir topçu baraj ateşinin ardından hücuma geçerek önlerindeki Britanyalıları süpürdüler. Muharebede ilk günün sonuna gelindiğinde, Almanlar on iki kilometre ilerlemiş ve Fransız topraklarının yaklaşık 260 kilometrekaresini işgal etmişlerdi. Bu kazanımların bir bedeli vardı; Almanlar ağır kayıplar verdiler. Fakat Britanya'nın kayıpları endişe verici boyutlardaydı: Günün sonuna gelindiğinde, 21.000 esirin de dahil olduğu 38.000 kişi.[21]

Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti Almanya'nın bahar taarruzunun sonuçlarını anında hissetti. Britanya Savaş Kabinesi 27 Mart'ta Allenby'a, Filistin'de "aktif savunma"ya geçmesini ve piyade tümenlerini derhal Fransa'ya göndermek üzere hazırlamasını emretti. 1918'in ortalarına gelindiğinde 60.000 civarında deneyimli piyade eri Mısır ve Filistin'den Fransa'ya gönderilmişti.

20 Hem Arap ordusuna direnen Maan halkı hakkındaki hikâye hem de Maan'dan geri çekilmenin ardından yapılan moral artırıcı konuşmalar Tahsin Ali tarafından, *Mudhakkirat Tahsin `Ali, 1890-1970* [Tahsin Ali'nin Anıları] (Beyrut: al-Mu'assasatal-`Arabiyya li'l-Dirasat wa'l-Nashr, 2004), s. 70-71'de aktarılır.

21 David Stevenson, *1914-1918: The History of the First World War* (Londra: Penguin, 2005), s. 402-409.

Onların yerini Hindistan'dan gelen yeni ve muharebeye gönderilmeden önce yoğun bir eğitimden geçirilmesi gereken acemi erler aldı.[22]

Allenby "aktif savunma"ya geçmeden ve en iyi askerlerini Fransa'ya göndermeden önce Mavera-i Ürdün'de son bir girişimde bulundu. Sıkı kısıtlamalar nedeniyle seferin zamanlaması doğru değildi ve yanlış anlaşıldı. Görünüşe bakılırsa Allenby askerlerini bir tuzağa gönderdi.

Allenby'ın planı süvarisinin Ürdün Nehri'ndeki ana geçitleri ele geçirmesini ve Ürdün Vadisi'nden Amman Platosu'na uzanan ana yollardan üçünü korumasını gerektiriyordu. Daha sonra atlı askerler Salt'ı yeniden ele geçirmek için vadileri tırmanacaklardı. Anzak süvarileri Salt'taki mevzilerini karşı taarruza karşı emniyete aldıktan sonra Şunat Nimrin'deki Türk garnizonuna arkadan saldırmak ve böylece garnizonu teslim olmaya zorlamak için Ürdün Vadisi'ne doğru dörtnala koşacaktı. Allenby'ın adamları Salt ve Ürdün Vadisi arasındaki Osmanlı kuvvetlerinin kuşatılmasını tamamlamak amacıyla, Ürdün Vadisi ve Amman Platosu arasında bulunan hayati önemdeki dördüncü yolu tıkamaları için güçlü Beni Sahr aşiretleriyle müzakerede bulunmuşlardı. Britanya kuvvetleri bu güçlü mevzide Amman ve yüksek platoyu işgal edebilmek için iyi bir konumda olacaklardı.[23]

Allenby'ın subayları onun bu planlarının uygulanamaz olduğunu düşünüyorlardı. Çöl Atlı Kolordusu komutanı General Sir Harry Chauvel, Osmanlıların saldırıyı beklediğine inanıyordu. Britanyalıların telsiz iletişiminin Almanlar tarafından sıkça yakalanması nedeniyle bu muhtemelen doğruydu. Bedeviler de Britanya'nın planlarını Osmanlılara ifşa etmiş olabilirdi. Chauvel, Allenby'ın planının Bedevilere biçtiği hayati rolden oldukça rahatsızdı. Avustralyalı general, aşiret üyelerinin muharebenin kızıştığı bir ortamda bel bağlanabilecek kadar güvenilir olduklarına inanmıyordu. Gerçekten de Beni Sahr, Mavera-i Ürdün'de sadakati Haşimiler ve Osmanlılar arasında bölünmüş olan aşiretler arasındaydı. Şayet Allenby'ın adamları Beni Sahr'ın Osmanlılara yakın bir koluyla görüştülerse, planları doğrudan Liman von Sanders'a sızdırılmış olmalıydı.

İki şey, Beni Sahr'ın ihanetinin olası görünmesine neden oluyor. İlk olarak, aşiret üyeleri, kendilerinin Şunat Nimrin güzergâhının kesilmesi için ancak 4 Mayıs'a kadar hazır olabilecekleri iddiasıyla, Allenby'ın saldırısının tarihinin belirlenmesinde kilit bir rol oynadılar. Görünüşe bakılırsa keyfî olan bu tarih için öne sürdükleri gerekçeler inandırıcı gelmiyor: Ancak bu tarihten sonra yeniden ikmal için kamp yerlerini değiştirmek zorunda kalacaklarını iddia ediyorlardı. Allenby'ı saldırısını belirli bir tarihte ve planlanandan önce başlatmaya zorlayan Beni Sahr, Osmanlıların yararına çalışıyor

22 Falls ve Becke, *Military Operations*, s. 2:2:411-421.

23 Kinloch, *Devils on Horses*, s. 282-283.

görünüyordu. Daha kötüsü, Beni Sahr, Şunat Nimrin'e giden stratejik yolu tıkamak üzere mutabık kalınan tarihi hayata geçirmeyi başaramadı ve böylece Britanya'nın planını daha başlamadan başarısızlığa mahkûm etti.[24]

İlk Avustralyalı süvari birlikleri 30 Nisan'da gün doğmadan önce Ürdün'ü geçti ve muharebe planında kendilerine ayrılan mevzilere geçti. Saat sekiz buçuğa gelindiğinde saldırı haberi Liman von Sanders'e ulaştı ve o da istilacıları tamamıyla gafil avlayan bir karşı saldırı başlattı. Liman, Filistin'e tam bir gizlilik içinde, aralarında Kafkasya'dan gelen bir süvari tugayı ve birkaç Alman piyade birliğinin bulunduğu son derece önemli yeni takviyeler konuşlandırmayı başarmıştı. Almanlar ve Osmanlılar bu birliklerin Ürdün'ün batı ve doğu kıyıları arasında hızla intikali için bir dubalı köprü de çatmış ve saklamışlardı. Bu birlikler Liman'ın emriyle istilacılara karşı koymak için Ürdün Nehri'ni geçmeye başladı.

Allenby'ın bir anda sayıca geriye düşen kuvvetleri Ürdün Vadisi'nden Salt'a giden dört yoldan ikisini bıraktı. Şunat Nimrin yolu da Beni Sahr'dan herhangi bir işaret gelmeyince Türklerin geçişine açık kaldı. Böylece Britanya'nın elinde kuvvetlerini Salt'a ulaştırmak –veya geri çekmek– için tek bir yol kaldı. Bu güzergâh da Allenby'ın tahmin ettiğinden çok daha güçlü olan Osmanlı ve Alman kuvvetleri tarafından her an kesilme tehdidiyle karşı karşıyaydı.

Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin kuşatılan mevzilerinin emniyete alınmasına yardım etmek üzere Ürdün'e yeni askerler gönderildi. Bu askerler Britanya'nın kuvvetlerinin irtibatını kesme ve yenme tehlikesi yaratan Osmanlı kuvvetleriyle şiddetli bir muharebeye giriştiler. Dört günün ardından, mühimmat ve kumanyanın azalmasıyla birlikte, Chauvel geri çekilmek için Allenby'dan izin istedi. Salt ikinci kez terk edilmiş ve 4 Mayıs gece yarısına gelindiğinde geriye kalan tüm kuvvetler sağ salim Filistin'e geri dönmüştü. Fakat Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti 214 ölü ve neredeyse 1.300 yaralı vermişti. Britanyalı bir askerin söylediği gibi, "İkinci es-Salt işi de tam anlamıyla elimize yüzümüze bulaştı."[25]

Osmanlılar Kudüs'ün düşmesinden sonraki beş ayda şaşırtıcı bir şekilde toparlanmışlardı. Rusya'yla yapılan barış, Doğu Anadolu'da kaybedilen top-

24 Falls ve Becke, *Military Operations*, s. 2:1:365-366.

25 IWM, D. H. Calcutt'un belgeleri, 6 Mayıs 1918 tarihli günlük maddesi, s. 49-50. İkinci Mavera-i Ürdün saldırısına ilişkin ilk elden diğer anlatılar için bkz. A. L. Smith'in günlüğü; W. N. Hendry, "Experiences with the London Scottish, 1914-18"; Yüzbaşı A. C. Alan-Williams, albüm cilt 2, föy günlük, "Second Attempt to Capture Amman April 29th 1918"; J. Wilson'ın günlüğü, s. 36-38.

rakların geri alınmasını sağlamış ve hem Kafkasya hem de Mezopotamya'daki askerî tehditleri ortadan kaldırmıştı. Savaş sırasında yapılan gizli paylaşım planlarının ifşa edilmesi Britanya'nın, Fransa'nın ve Haşimilerin itibarını sarsmıştı. Yıldırım Grubu Arap ordusunun Maan'a yönelik saldırılarını ve Allenby'ın ordusunun Amman'a yönelik iki girişimini etkili bir şekilde savuşturmuştu. Alman bahar taarruzunun batı cephesinde Britanya ve Fransa hatlarını yarmasıyla birlikte, Osmanlıların Büyük Savaş'ın kazanan tarafında olduğu görünüyordu.

Bunun Mavera-i Ürdün'de kamuoyu üzerindeki etkisi çarpıcı oldu. Salt'ta kent halkı Osmanlı ordusuna katılmak için gönüllü oldu. Bir Fransız istihbarat ajanının bildirdiği kadarıyla, "Köy muhtarları askerî hizmet için gelen çok sayıda gönüllüyü kaydediyor. Sakinler şöyle diyor: Eğer İngilizler bu kadar küçük Türk kuvvetleriyle karşılaştıklarında bile Salt'tan geri çekilmek zorunda kaldılarsa, Osmanlı kuvvetlerinin büyümesinden sonra herhangi yeni bir ilerleme kaydedemeyeceklerdir. Bu nedenle Türklerle iyi ilişkiler sürdürmeli ve onların sempatisini kazanmalıyız." Faysal'ın ordusuna olan güven de sarsılmıştı. Faysal'ın Orta Mavera-i Ürdün aşiretlerine yaptığı çağrılar cevapsız kaldı. Fransız istihbaratı için çalışan yerli bir ajanın açıkladığı gibi, "Araplar Faysal'a şu ifadelerle karşılık vereceklerdir: Tafile'yi aldın ve geri çekildin; İngilizler Salt'ı iki kez aldı ve geri çekildiler. Türklere savaş ilan edersek, şu an aramızda olan askerleri katlettikten sonra bizi yüzüstü bırakmanızdan endişe ediyoruz."[26]

Allenby deneyimli askerlerini uğurlayıp yeni birliklerini karşılarken, Filistin'deki harekâtları en iyi ihtimalle sonbahara kadar ertelemek zorunda kaldı. Bunun felaketle sonuçlanan harekâtların yaşandığı bir baharın ardından Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti için tek olumlu sonucu, Amman'daki iki girişimin, Osmanlıları Mavera-i Ürdün'deki mevzilerini takviye etmek için Filistin'deki kuvvetlerini azaltmaya teşvik etmesi oldu. Bu Allenby'ın yararına oldu, çünkü Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin nihai hücumu Mavera-i Ürdün'de değil, Filistin'de olacaktı.

Osmanlılar Filistin'de Allenby'ın kuvvetlerini frenlerken, Enver Paşa imparatorluğun Kafkasya'daki konumunu sağlamlaştırmak için her şeyi göze alan bir girişim başlattı. Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta Rusya'yla imzalanan barış anlaşmasının ardından, Enver ve meslektaşları, Rusya devrim ve iç savaş nedeniyle zayıf düşmüşken kaybedilen toprakları geri almak için bir fırsat pen-

26 Fransız Askerî Arşivleri, Vincennes, SS Marine Q 86, 21 Mayıs 1918, no. 23, "Jaussen"; Fransız Askerî Arşivleri, Vincennes, SS Marine Q 86, 29 Mayıs 1918, no. 31, "Salem ebn Aisa, Tawfik el-Halibi."

ceresi gördüler. Artık Rusya ile savaşta değillerse de, Enver doğu cephesinde askerlerine hiç bu kadar ihtiyaç duymamıştı.

Zaten daha Şubat 1918'de, yani savaş devam ederken Osmanlı ordusu Rusların işgali altındaki toprakları geri almaya yeltenmişti. Trabzon'daki iktidar boşluğu, 24 Şubat'ta Osmanlı askerleri savaşmadan şehre girince nihayet çözüldü. Hatta tam tersine bir Rus bandosu gelenleri karşılamak için hazır bekliyordu. Zinde Türk kuvvetleri Erzurum'a da ilerledi ve 11 Mart'ta kente hücum etti. Az miktarda kumanyaya sahip Türk askerleri Rusların arkalarında bıraktığı ikmal maddelerini görünce şaşkına döndüler; Osmanlıların 1914 sınırlarına ilerlediklerinde orduyu beslemeye yeter de artardı bile ve o sınırlara 24 Mart'ta ulaştılar.[27]

Türkler 1878'de Ruslara bırakılan üç vilayet üzerinde hak iddia etmek için 1914 sınırlarının ötesine geçip buraları Brest-Litovsk'ta geri alınca bir ikilemle karşı karşıya kaldılar. Bir taraftan ulusal bir öncelik meselesi olarak Osmanlı topraklarını geri almaya çalışıyorlardı. Fakat imparatorlukları ve Rusya arasında tampon devletlerin oluşturulmasını teşvik etmek de Osmanlıların yararınaydı. Rus İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından ortaya çıkacak olan nispeten zayıf üç yeni devlet Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, Rus devinden daha güvenli komşular olacaktı. Buradaki mesele Kafkas sınırındaki yeni komşularını istikrarsızlaştırmadan eski Osmanlı topraklarını –Gürcistan'da Batum, Ermenistan'da Kars ve Ardahan– geri almaktı.

Türk askerleri 19 Nisan'da Batum'a girdi ve 25 Nisan'da Kars'ı işgal etti. Brest-Litovsk Anlaşması uyarınca bu kentlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakını meşrulaştıracak olan halk oylamasının hazırlıklarına giriştiler. Türk memurlardan oluşan bir komitenin nezaret ettiği oylamayı Osmanlı ordusu organize etti ve tamamı erkeklerden oluşan seçmenlerden önceden tahmin edilen sonuçlar alındı: Vilayetlerin Osmanlı İmparatorluğu'yla bütünleşmesini destekleyenlerin oranı % 97,5'ti. Süreç 11 Ağustos 1918'de yayınlanan ve Sultan Vahdeddin'in bölge halkının Osmanlı İmparatorluğu'nun "memâlik-i mahrusa"sına dönme dileklerini yerine getirdiği bir irade-i seniyye ile resmiyet kazandı.

Osmanlılar Azeri başkenti Bakü'yü de ele geçirmek için üç vilayetin ötesine geçtiklerinde, hem müttefikleri Almanların hem Bolşeviklerin hem de Britanya'nın muhalefetiyle karşı karşıya kaldılar. Petrol zengini Bakü, Kafkasya'nın en büyük ödülüydü. Almanlar savaş başladığından beri Hazar Denizi şehrine şantiyelerini kurmuşlardı ve 1918 yazında bölgenin petrol kay-

27 Sonraki analiz Michael Reynold'ın kusursuz çalışması *Shattering Empires*, s. 191-251'den ve W.E.D. Allen ve Paul Muratoff'un klasik eseri *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 457-496'dan faydalanır.

naklarına her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyuyorlardı. İran'da ilerleyen Britanya da Bakü'nün hem Almanların hem de müttefikleri Osmanlıların eline geçmesini engellemeye kararlıydı.

Bolşevikler Ermeni milliyetçisi Taşnak Partisi'yle paylaşılan ve "Bakü Komünü" olarak bilinen şiddetli bir devrimci rejim aracılığıyla Bakü üzerinde temelleri zayıf bir denetim kurdular. Komüne bağlı kuvvetler Mart 1918'de Azeri Müslüman çoğunluğa yönelik bir pogrom başlatmış ve 12.000 kadar Müslümanı öldürmüşlerdi. Hayatta kalan Müslüman nüfusun yarısı şehirden kaçarak nispeten güvenli kırsal kesime göç etti. Azeri Müslümanların yardım talebi üzerine, Enver Paşa onların davalarıyla ilgilenmek –ve Hazar petrolü üzerinde Osmanlı nüfuzu oluşturmak– için acele etti.

Osmanlılar ve Azeriler 4 Haziran 1918'de bir dostluk ve ittifak anlaşması yaptılar. Azeriler topraklarını Bolşeviklerin denetiminden kurtarmak için Osmanlılardan yardım almaya çalıştılar ve Türklerden askerî destek istediler. Almanlar Türk müttefiklerinin Bakü'ye ilerlemesinden rahatsızdı. Yaşananları Berlin'den takip eden Alman askerî yöneticileri Erich Ludendorff ve Paul von Hindenburg, Enver'e kuvvetlerini Brest-Litovsk'ta tanınan sınırlara çekmesini ve Kafkasya'daki tümenlerini daha acilen ihtiyaç duyulan Arap cephelerine yeniden konuşlandırmasını tavsiye etti. Enver onların "tavsiye"sini hiç dikkate almadı ve aynı şekilde devam etti. Enver, Filistin'de her şeyin sakin olduğu bir ortamda, hızla değişmekte olan jeopolitik oyunda Osmanlıların çıkarlarını güvence altına alma fırsatı buldu. Enver'in düşüncesine göre, kuvvetlerini Bakü'den güneye, Mezopotamya'ya intikal ettirecek ve Bağdat'ı geri alacaktı.

Enver, Bakü'nün "kurtuluşu"na öncülük etmek için Kafkasyalı gönüllülerden oluşan Kafkas İslâm Ordusu adında bir kolordu kurdu. Bu gönüllü kuvveti yönetmesi için, 1915-1916'da Batı Çölü'ndeki Senusi harekâtında Cafer el-Askeri'yle birlikte görev yapmış olan üvey kardeşi Nuri Paşa'yı atadı. Nuri Paşa'nın asker toplama çabalarına sönük bir karşılık verilmesi nedeniyle, Enver Kafkas İslâm Ordusu'nu takviye etmek için bir Osmanlı piyade tümenini nakletmek zorunda kaldı. 5 Ağustos'ta Bakü'yü işgal etmek için gerçekleştirilen ilk girişim Bolşevik topçusu ve aniden ortaya çıkan Britanya'nın bir müfrezesi tarafından püskürtüldü. Nuri acilen takviye isteyince, Enver Bakü'nün fethine yardım etmek için iki Osmanlı alayı daha gönderdi. Nihayetinde 15 Eylül'de şehri aldılar. Bakü Osmanlı İmparatorluğu'na katılmayacak, bunun yerine yeni Azerbaycan devletinin çarlık sonrası Kafkasya'da sadık bir bağımlı devlet olması sağlanacaktı.

Enver Kafkasya'daki Osmanlı topraklarını geri almayı ve Doğu Anadolu'nun sınırlarında Osmanlıların yararına yeni devletler oluşturmayı başardı. Osmanlılar Büyük Savaş'ı kazanmış olsalardı, Enver de ülkesinin doğu sınır-

larını emniyet altına alan vizyoner bir devlet adamı olarak göklere çıkarılabilirdi. Oysa Osmanlıların Bakü'ye girmesinden sonraki günlerde, Allenby'ın kuvvetleri Filistin'deki Osmanlı hatlarını yardı. Bu durumda Enver'in Kafkasya seferi, Türk askerlerini Mezopotamya ve Filistin'deki daha hayati cephelerden uzaklaştırarak başka yerlere yönlendirdiği için, Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasına değil, düşmesine katkıda bulunan düşüncesizce bir girişim olarak hatırlanmaktadır.[28]

İtilaf Devletlerinin batı cephesindeki kuvvetleri 1918 yazına gelindiğinde Alman ilerleyişini durma noktasına getirmişlerdi. Whitehall bir kez daha Allenby'ı –elindeki kaynaklarla yapmak koşuluyla– Osmanlı cephesindeki taarruzunu yeniden başlatmaya teşvik etti. Allenby Temmuz ortasında Savaş Bakanlığı'nı, harekâtları sonbaharda başlatmayı planladığı konusunda bilgilendirdi. Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin komutanı varını yoğunu ortaya koyarak plan yapmaya başladı.

Allenby bir aldatma ustasıydı. Beerşeba Muharebesi'nde (31 Ekim 1917) Osmanlıları Gazze'ye üçüncü bir saldırı planladığına ikna etmek için elinden geleni yapmış ve böylece düşmanını, tam olarak saldırmayı planladığı yerde savunmasını zayıflatmaya cesaretlendirmişti. Şimdi ise Filistin'in Akdeniz kıyısındaki Osmanlı mevzilerine düzenlemeyi planladığı büyük bir taarruzu perdelemek için, Amman'a yönelik üçüncü bir saldırı planını Osmanlıların gözüne soktu.

Askerleri yaklaşan harekâta hazırlanmak için temel eğitim bile yapmazken, Allenby onlara ahşap ve brandadan gerçek boyutlarda at modelleri imal ettirdi – toplamda 15.000 tane. Karanlıktan faydalanarak süvari ve piyade birliklerini Ürdün Vadisi ve Yahudiye Tepelerinden azar azar kıyıya nakletmeye başladı; burada Alman uçaklarının keşiflerinden gizlenebilmek için kamufle edilmiş çadırlarda kaldılar. Ahşap ve brandadan yapılan at modelleri gerçek atların yerini almak üzere bırakılırken, askerler tozlu süvari manevraları taklit etmek için katırlar tarafından çekilen kızakları Ürdün Vadisi'nin kuru zemininden geçirdiler. Mühendisler tüm Ürdün'de yeni köprüler uzattılar ve terk edilen karargâhlardan radyo dalgaları yayınlandı.

Arap ordusu Osmanlıların dikkatini Mavera-i Ürdün'e çekmekte temel bir rol oynadı. Cafer el-Askeri'nin Britanya'nın zırhlı araçları, Fransız topçusu, Mısır Deve Kolordusu ve Avustralya ve Britanya'nın uçaklarıyla takviye edil-

28 Hiç kimse Kafkas seferine Liman von Sanders'ten daha eleştirel bir tavır takınmadı; Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 268-269'da, Kars, Ardahan ve Batum'u almak için gönderilen ek kaynakların, imparatorluğun Filistin ve Mezopotamya'da hayatta kalmasına daha fazla hizmet edeceğini savundu.

miş olan düzenli ordusu 8.000'den fazla askerden oluşan bir güce ulaşmıştı. Şerif Nasır, Arap İsyanı'nı desteklemeye yeminli binlerce Bedevi düzensiz askeri toplamıştı. Eylül başında Askeri ve ordusunun büyük bölümü hâlâ Maan etrafındaki bölgede mevzilenmişken, Arap ordusuna mensup 1.000 kişilik bir birlik Amman'ın seksen kilometre doğusunda bir vaha olan el-Azrak'ta görevlendirildi. Aniden ortaya çıkmaları Arapların Amman'a her an bir saldırı düzenleyebileceğine ilişkin söylentileri besledi; oysa Faysal'ın kuvvetleri, Hicaz Demiryolu'nun Hayfa rampa hattıyla birleştiği ana kesişme noktası Deraa'daki demiryolu hatlarını kesmekle görevlendirilmişti.

Kraliyet Hava Kuvvetleri Osmanlıların irtibatını aksatmak ve Liman von Sanders'i Hicaz Demiryolu müdafaasına yoğunlaşmaya teşvik etmek amacıyla 16 Eylül'de Deraa'ya hava saldırıları düzenledi. T.E. Lawrence, Deraa'nın güneyindeki demiryolu hattına zırhlı araçlarla düzenlenen bir saldırıda Arap kuvvetlerini yönetti ve bu saldırıda bir köprü imha edildi. Ana Arap kuvveti, ertesi gün Deraa'nın kuzeyindeki demiryoluna neredeyse fütursuzca saldırdı. Osmanlılar hattı onarmak için atıldılar ve Liman, Deraa'yı takviye etmek için kıyı limanı Hayfa'dan yedekleri çağırdı – böylece Allenby'ın tuzağına düşmüş oldu.

Saldırının ayrıntılarını gizli tutmaya kararlı olan Allenby, tugay ve alay komutanlarına taarruzun asıl hedeflerini aktarmak için operasyonun başlama saatinden ancak üç gün öncesine kadar bekledi. O ana kadar neredeyse dört yüz ağır topçu tarafından desteklenen yaklaşık 35.000 piyade ve 9.000 süvariyi Yafa'nın hemen kuzeyinde, Akdeniz'deki yirmi dört kilometrelik bir cepheye yığmayı başarmıştı. Kıyı hattını savunan Türkler ise en fazla 10.000 asker ve 130 topa sahipti; Mavera-i Ürdün'deki mevzileri ise her an bir saldırı gerçekleşeceği beklentisiyle ciddi ölçüde takviye edilmişti.[29]

Saldırının başlamasından iki gün önce Hint bir asker Britanya hatlarından firar ederek Osmanlı siperlerine geçti. Osmanlı ve Alman subayları tarafından sorgulanan asker, eli kulağındaki harekât hakkında bildiği her şeyi anlattı: Britanya, 19 Eylül'de başlayacak olan ve Liman'ın anlattığına göre, firari askerin "kaçmak istediği" bir saldırıda Akdeniz'deki Osmanlı hatlarını yarmaya niyetliydi. Fakat Allenby'ın aldatma çabası o kadar başarılı olmuştu ki, Liman ve subayları firari askerin anlattıklarını kasıtlı bir dezenformasyon olduğu gerekçesiyle dikkate almadılar. Arap askerlerinin el-Azrak'ta toplanması ve Deraa'ya yönelik saldırılar, Liman'ı İtilaf kuvvetlerinin ana irtibat hattı olan Hicaz Demiryolu'nu kesmeye kararlı olduğuna ikna etti ve Mavera-i Ürdün'deki mevzilerini daha da takviye etti.[30]

---

29 Anthony Bruce, *The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First World War* (Londra: John Murray, 2002), s. 215.

30 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 274.

19 Eylül'de şafak sökmeden hemen önce Britanya, Yafa'nın kuzeyindeki Osmanlı siperlerini ağır topçu bombardımanına tutarak asıl niyetlerini ortaya koydu. Yeni Hint askerlerin pek çoğu için, dakikada 1.000 top mermisinin ateşlendiği bu ilk muharebe deneyimi oldukça bunaltıcıydı. "Topçu ve makineli tüfek ateşi çok güçlüydü" diye yazıyordu babasına bir Sih askeri. "Kulaklarımız hiçbir şey duyamıyordu ve orada kardeş kardeşi tanıyamazdı. Toprak sarsılıyordu."[31]

Topçu yaylım ateşi biter bitmez, Britanyalı ve Hint piyadeler harap edilmiş olan Osmanlı siperlerine hücum ettiler. Üçüncü ve dördüncü savunma hatlarında yaşanan göğüs göğüse muharebenin ardından, becerebilen Türkler geri çekildiler, geri kalanlar ise teslim oldu. Harekâtın ilk iki buçuk saatinde piyade Türk hatlarını yarmış ve altı kilometre ilerleyerek Kuzey Filistin'i istila etmesi için süvarinin önünü açmıştı.

Anzak ve Hint süvari birlikleri piyadenin açtığı gedikten hücum etti ve Osmanlı Yedinci ve Sekizinci ordularını kuşatmak ve ana kentleri ele geçirmek için tasarlanan bir dizi manevraya başladı. İlk hedeflerden biri Tulkarim kavşağıydı. Savaştan önce Paris'te öğrenciyken 1913 Arap Kongresi'nin düzenlenmesine katkıda bulunmuş olan Tevfik el-Süveydi, muharebe başladığında Tulkarim'de masa başı görevi yapan bir subaydı. O ve arkadaşları topçu bombardımanının sesiyle "panik halinde" uyandılar. Binanın çatısına tırmandığında yaklaşık on altı kilometre uzaktaki karşılıklı top ateşini görebiliyordu: "İki taraf birbirini sonu gelmez bir gaddarlıkla topa tutarken, cephenin her tarafında dehşet verici bir ateş şeridi vardı." Güneş doğduktan hemen sonra geri çekilmekte olan Osmanlı askerleri Tulkarim'e akın ettiler ve "Britanya'nın kuvvetleri her yerden ortaya çıkarak Türk ordusundan geriye kalanları esir aldılar."[32]

Britanya'nın bir uçağı Tulkarim'i bombalarken, siviller dehşet içinde kentten kaçtılar. Süveydi de onlarla birlikte komşu bir köye çekildi ve subay üniformasını çıkarıp Filistinli köylü kıyafetleri giydi. Süveydi de bu basit hareketiyle giderek şişmekte olan Osmanlı ordusu firarisi saflarına katıldı. Türk kuvvetleri karışıklık içinde geri çekilirken Britanya işgali altındaki topraklarda kalan Süveydi, Osmanlıların Büyük Savaşı'nı terk etti ve Bağdat'taki evine dönme hayali kurdu.

Britanya süvarileri Kuzey Filistin'de dörtnala at koşturarak Osmanlı Yedinci ve Sekizinci ordularının–bir zamanların zorlu Yıldırım Grubu'nun bel-

31 28 Ekim 1918 tarihinde Hint bir asker tarafından gönderilen isimsiz mektup Britanyalı denetçiler tarafından tercüme edildi ve Filistin'deki Hint askerlerden gönderilen mektupların bulunduğu bir koleksiyona bağlandı. Cambridge University Library, D. C. Phillott Papers, GB 012 MS.Add.6170, s. 80-82.

32 Tawfiq al-Suwaydi, *My Memoirs: Half a Century of the History of Iraq and the Arab Cause* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 2013), s. 71.

Tulkarim yakınlarındaki Osmanlı esirleri, Filistin, 22 Eylül 1918. 19 Eylül'de Kuzey Filistin'deki Osmanlı mevzilerine düzenlenen baskın taarruz Osmanlı Yedinci ve Sekizinci Ordularının çökmesine ve böylece on binlerce Türk askerinin teslim olmasına yol açtı. Bu fotoğrafta Britanya süvarisi 1.200 Osmanlı esirinden oluşan bir kola nezaret ediyor. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 12326.]

kemiği– kuşatılması sürecini tamamlamak için ana kentleri ve kavşakları ele geçirdiler. 20 Eylül'de gün ağarırken Baisan ve Afula Britanya'nın elindeydi. Kraliyet Hava Kuvvetleri ve Avustralya Uçuş Kolordusu'nun hava akınları Osmanlıların telefon hatlarını tahrip etmişti. Türk ve Alman subayları irtibatlarının kesilmesi nedeniyle ne Britanya'nın ilerleyişi ne de Osmanlıların kayıpları hakkında uyarı alabildiler.

Liman, harekât başladıktan yirmi dört saat sonra, Nasıra'daki karargâhında Britanya kuvvetlerinin kentin kenar mahallelerinde aniden ortaya çıkmasıyla şaşkına döndü. Alman komutan ancak Britanyalıların sokak çatışmaları sırasında yavaşlaması sayesinde yakalanmaktan kurtuldu. "En tuhafı da" diye yazıyordu evine bir Hint askeri, "düşman uçaklarından bazılarının pilotlarıyla birlikte burada [yani Nasıra'da] ele geçirilmesiydi; demek ki süvariler elleriyle kuş yakalayabilecek kadar becerikli olduklarını kanıtladılar." Britanyalılar kararlı bir direnişle karşılaştıktan sonra Nasıra'yı 21 Eylül'de ele geçirdiler.[33]

33 Cambridge University Library, D. C. Phillott Papers, 20 Ekim 1918 tarihli mektup, s. 106-110.

Harekâtın üçüncü gününe gelindiğinde Britanya kuvvetleri Filistin tepelerindeki ana kentleri ele geçirmiş ve Cisr el-Mecami'de Ürdün Nehri üzerindeki ana demiryolu köprüsünün kontrolünü almışlardı. Batı Şeria'dan Mavera-i Ürdün'e kadar olan bütün kaçış güzergâhlarını kesen Britanyalılar, her ikisi de 21 Eylül'e gelindiğinde feshedilmiş olan Yedinci ve Sekizinci Ordulara mensup on binlerce Türk askerinin teslimiyetini kabul etmeye başladılar. Filistin'in fethini tamamlamak için artık yapılması gereken tek şey kuzeydeki Akka ve Hayfa limanlarını ele geçirmekti ve bunlar da 23 Eylül'de Britanyalı ve Hint süvarilerin eline geçti.

Filistin'in Britanya'nın eline geçmesiyle birlikte, Allenby artık Mavera-i Ürdün'e yöneldi. Yeni Zelanda Atlı Tugayı hemen Salt (23 Eylül) ve Amman'ı (25 Eylül) ele geçirdi. Maan'da bulunan ve Şam'ın müdafaası için Dördüncü Ordu'ya katılmak üzere son bir gayretle Amman'a çekilmesi emredilen 4.000 kişilik garnizonun önü İkinci Avustralya Hafif Süvari Tugayı tarafından kesildi. Türk askerleri teslim olmayı kabul ettiler, fakat düşman Arap aşiret üyeleri tarafından kuşatılınca silahlarını bırakmayı reddettiler. Esirler ve onları esir alanlar silahlı olarak Amman'a kadar birlikte ilerledikten sonra, Türkler Bedevilerin saldırılarına karşı emniyette olduklarını hissettikleri an silahlarını teslim ettiler.

Osmanlı ordusu Şam'a çekilirken, Arap ordusu ve Allenby'ın Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti, Suriye başkentini ele geçirme gayretiyle kuvvetlerini birleştirdiler. Arap ordusu 26-27 Eylül gecesi Deraa'ya hücum etti ve ertesi gün orada Britanya kuvvetlerine katıldı. Hemen Şam'a ilerlediler ve Anzak ve Hint süvarileri Osmanlıların batıda Beyrut'a ve kuzeyde Humus'a doğru ricat hattını kesmek için Kuzey Filistin'den etraflarını kuşattılar. Britanya ve Arap kuvvetleri Deraa'dan tam kuzeye ilerleyip, Osmanlı Dördüncü Ordusu'ndan geriye kalanları amansızca takip ederek Şam'a kadar 112 kilometre yürüdüler. İtilaf kuvvetleri 30 Eylül'de Şam'ın dış mahallelerindelerdi.

Filistin seferi siyaseti Şam'a girilmesiyle birlikte son noktaya ulaştı. Savaş sırasında müzakere edilen çok sayıda paylaşım planı nedeniyle, Allenby'ın seferi de siyasi kaygılardan hiçbir zaman uzak olmamıştı. Temmuz ayında, muharebe meydanında kahramanlık ve fedakârlık göstererek Siyonizmin Filistin üzerindeki hak iddialarını açıkça desteklemek niyetiyle oluşturulan, Kraliyet Piyadelerine bağlı iki Yahudi taburunu kabul etti. Fransızlar Fransa'nın Suriye konusunda uzun zamandır süren iddialarını korumasını sağlamak için "Détachement Français de Palestine et de Syrie"yi (Fransız Filistin ve Suriye Müfrezesi) kurdular. Bir Fransız alayı, tamamıyla Fransızların ünlü Musa Dağı kuşatmasından kurtardıkları Ermeni mültecilerden oluşuyordu. Emir Faysal da Haşimilerin büyük bir Arap krallığının parçası olarak Suriye'yi yönetme iddialarını savunmak için destekçisi olan T.E. Lawrence ile

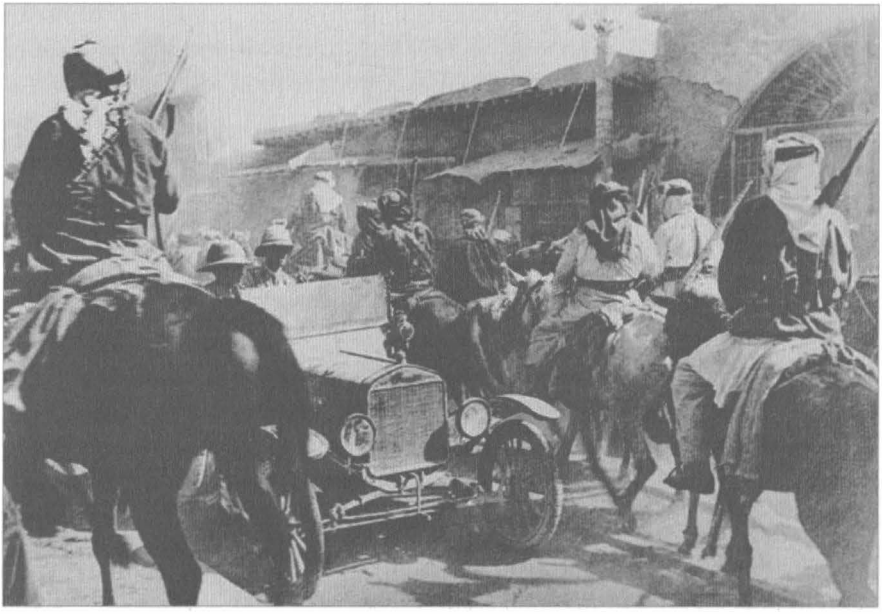

İkinci Avustralya Hafif Süvari Alayı Şam'a giriyor. 1 Ekim'de Şam'a ilk ulaşan Avustralyalılardı, fakat siyasi nedenlerden dolayı şehri teslim alması için Emir Faysal'ın Arap ordusuna izin verildi. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 12379.]

birlikte ön saflardaydı. Hüseyin-McMahon Yazışmaları, Sykes-Picot Anlaşması ve Balfour Deklarasyonu'nun tarafları, seferin Şam kapılarında doruk noktasına ulaşmasıyla birlikte üstünlük elde etmek için didişiyordu.[34]

Britanya, müttefikleri Haşimileri ödüllendirmek için şehrin teslimini kabul etme onurunu Emir Faysal'ın Arap ordusuna verdi. Ne var ki Şam'a ilk girme ayrıcalığını kazanan Üçüncü Avustralya Hafif Süvari Tugayı oldu. Süvari birliğine kuzeydeki ana yoldan Humus'a giden Osmanlı ricat hattını kesmesi için 1 Ekim'de gün ağarırken Şam'ın içinden geçme izni verildi. Sorun yaratmaya gerek yoktu. Son Osmanlı askerleri Rayak'a gitmek üzere önceki gece zaten trene binmiş ve şehri kent eşrafının oluşturduğu bir komitenin ellerine bırakmıştı. Faysal'ın ordusunun şehre girmesi beklendiği için Türk bayraklarının yerini şerifin bayrağı almıştı. Avustralyalılar görevlendirildikleri mevzilere geçmek ve şehri resmî olarak işgal edecek olan şerifin ordusuna bırakmak üzere hemen Şam'dan ayrıldılar.

34 Genellikle Yahudi Taburları olarak tanınan 38. ve 39. Kraliyet Piyade Taburları hakkında bkz. J.H. Patterson, *With the Judaeans in the Palestine Campaign* (Londra: Hutchinson, 1922). Filistin Seferi'ndeki Fransız kuvvetleri hakkında bkz. Falls ve Becke, *Military Operations*, s. 2:2:419, 473.

Arap ordusunun atlıları Şam'a giriyor, 1 Ekim 1918. Bu resim dikkat çekici bir sembolizme sahip, çünkü modern bir motorlu taşıttaki Britanyalı subaylar, Arap atlılarının karşı yönünde ilerliyor. İngiliz-Arap siyaseti de Şam'ın düşmesinin ardından aynı şekilde zıt kutuplardaydı. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 105670.]

İsyanın en başından beri Haşimi davasına hizmet etmiş olan Şerif Nasır, kendisini Arapların kralı ilan eden Mekke Şerifi Hüseyin adına Şam'a girdi. Ona yaklaşık 1.500 Bedevi askerin başında, Faysal'ın seferini destekleyen en güçlü iki Bedevi şeyhi Auda Ebu Tayi ve Nuri Şaalan eşlik ediyordu. Kent ahalisi Haşimi kuvvetlerini kurtarıcı olarak selamlamak için caddeleri doldurdu, fakat tüccarlar gergindi. Korktukları gibi, Bedeviler şehre girdikten kısa bir süre sonra şehri yağmalamaya başladılar. Britanya ve İtilaf kuvvetleri kurtarılan şehre ilerlemeye başladılar; şehir, Osmanlıların geri çekilişini haklı olarak uzun ve korkunç bir savaşın kapanış sahnesi olarak gören kalabalıklarla ve halkın sevinç duygusuyla doldu.[35]

Geçit alayı sonraki iki gün boyunca sürdü; önce General Allenby şehre girdi, daha sonra 3 Ekim 1918'de bizzat Emir Faysal geldi. Arap İsyanı'nda T.E. Lawrence'ın bir çeşit yardımcı oyuncusu olarak ikinci sırada yer alan Britanya subayı Hubert Young, Liman von Sanders'in Şam'da bıraktığı büyük kırmızı Mercedes'le Faysal'ı karşılamaya gitti. Arap emirini "sevinç-

35 Şam'a girişe tanık olan Arapların anlatımları arasında bkz. Tahsin Ali, *Mudhakkirat*, s. 78-82; Ali Jawdat, *Dhikrayat*, s. 66-72; Muhammad Ali al-Ajluni, *Dhikrayat*, s. 81-83.

li Şamlıların doldurduğu dar caddelerden" geçen "büyük bir atlı grubunun başında" buldu ve onu şehrin merkezine arabayla götürmeyi teklif etti. Faysal yardım teklifini reddederek, Şam'a bir Alman limuzini yerine, Arap atıyla girmeyi tercih etti.

Faysal, General Allenby ile ilk tarihî toplantısı için atını doğruca, ismini hak eden Victoria Hotel'e sürdü. Bir kutlama anı olması gereken toplantı, paylaşım siyasetinin gölgesinde kaldı, çünkü Lawrence'ın tercümanlığını yaptığı Allenby, Emir Faysal'a yeni idari düzenlemeleri açıklama fırsatını yakaladı. Balfour Deklarasyonu uyarınca, Arap idaresinin Filistin'de herhangi bir statüsü olmayacaktı. Fransızların Sykes-Picot Anlaşması'yla belirlenen çıkarları doğrultusunda, Arap hükümeti Fransızların idare edeceği Lübnan'da rol oynamayacaktı. Yine Fransızların istekleri doğrultusunda Faysal, şerifin bayrağının Beyrut'taki kamu binalarından kaldırılmasını sağlayacaktı. Son olarak savaş koşulları sürdüğü müddetçe Allenby, İtilaf işgali altındaki tüm Arap toprakları üzerinde üst komuta yetkisine sahip olacaktı.[36]

Faysal, Victoria Hotel'de Allenby ile yaptığı toplantının ardından Şam ahalisinin alkışlarına mazhar olmak için belediye binasına doğru ilerledi. Fakat Allenby ile yaptığı toplantıdan sonra, Şam'ın kurtarıcısı olarak kutlanırken ne hissettiği merak konusudur.

Britanyalılar Ekim ayının geri kalanında Osmanlıları takip ettiler ve Suriye ve Lübnan'ın ana şehirlerinin tamamını ele geçirdiler. Osmanlılar Britanya'nın 19 Eylül'de başlayan hareket harbini durdurmak için bir savunma hattı oluşturmayı başaramadılar. Halep'in 26 Ekim'de düşmesi tüm hedeflerine ulaşmış olan bir seferin sonunu belirledi. Osmanlı ordusunun Suriye'de imhası Osmanlıları savaşın dışına çıkmak zorunda bırakacaktı. İtilaf kuvvetleri bu hedefe dikkat çekici düzeyde az zayiat vererek ulaşmışlardı – 5.666 ölü, yaralı veya kayıp. Türklerin bu seferdeki kayıplarına ilişkin resmî bir rakam yok, fakat Britanya, 75.000 esir aldıklarını iddia ediyor.[37]

Osmanlılar Suriye'de yenilirken İttifak Devletleri nihai gerileme sürecindeydi. Tüm dünyada giderek daha fazla ülke İtilaf Devletlerine katılıyordu. Yunanistan Temmuz 1917'de İttifak Devletlerine savaş ilan etti, onu Ağustos ayında Çin izledi. Birkaç Güney Amerika ülkesi ya Almanya'ya savaş ilan etti ya da Alman devletiyle olan bağlarını kopardı. Fakat güç dengesini İtilaf'ın lehine değiştiren kesinlikle Amerikan Yurtdışı Sefer Kuvveti oldu. Almanya'ya savaş ilan etmesinden sonraki on sekiz ayda Amerikan ordusu mevcudunu 100.000'den dört milyona yükseltti ve denizaşırı bölgelere iki mil-

36 Hubert Young, *The Independent Arab* (Londra: John Murray, 1933), s. 256-257.

37 Falls ve Becke, *Military Operations*, s. 2:2:618; Erickson, *Ordered to Die*, s. 201.

yon asker konuşlandırmayı başardı. Dört yıl süren ve bitmek bilmeyen bir kıyımın ardından tükenme noktasına gelen Almanya ve müttefikleri Amerikan tehdidine karşı koymaya yetecek kadar asker ve harp malzemesi bulamıyordu.

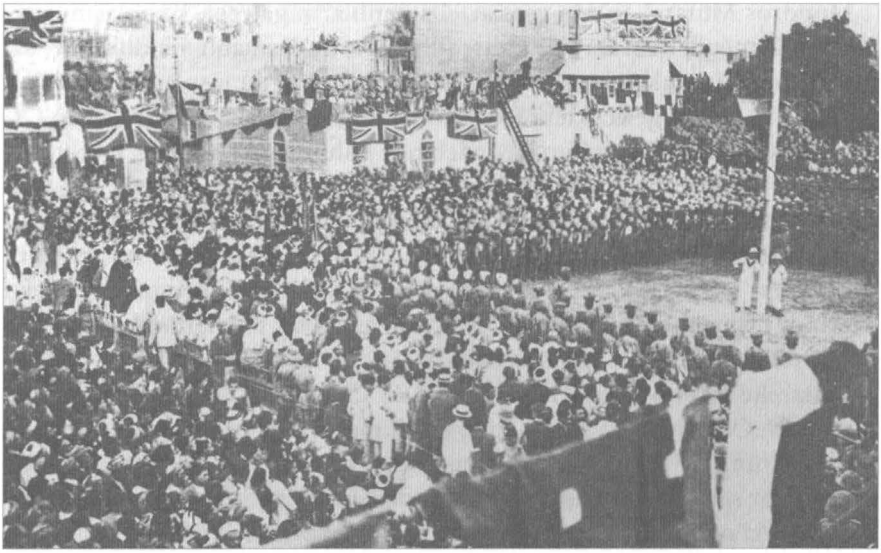
Düşen ilk ülke olan Bulgaristan 30 Eylül 1918'de Selanik'teki Fransız komutanla bir mütareke imzaladı. Bulgaristan'ın şartlı teslimi Türkiye ve Almanya arasındaki irtibatı kopardı ve uzun bir zamandan beri Osmanlı savaş girişimini ayakta tutmuş olan silah ve ikmal maddesi akışını kesti. Almanlar için de son yakındı. İtilaf Devletlerinin batı cephesinde elde ettiği bir dizi zafer Alman kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktı. Jön Türkler Alman müttefiklerinin Britanya ve Fransa ile yapılacak bir ateşkes anlaşmasına aracı olması için ABD Başkanı Woodrow Wilson'a yanaştığını öğrendiklerinde, kendilerinin de barış istemekten başka bir seçeneklerinin olmadığını biliyorlardı.

İstanbul'da Osmanlı hükümeti çalkantı içindeydi. Talat Paşa'nın başında bulunduğu İttihatçı kabine 8 Ekim'de istifa etti. Osmanlıların savaş sırasında aldıkları kararlardan müştereken sorumlu olan yönetici üçlü –Sadrazam Talat, Harbiye Nazırı Enver ve Suriye'deki eski yüksek komutan ve Bahriye Nazırı Cemal– muzaffer İtilaf Devletleriyle bir mütareke yapmak için ancak karmaşık girişimlerde bulunabildiler. Osmanlıları teslim olma sürecinde idare edecek güvenilir bir devlet adamı bulunamadığı için imparatorluk bir hafta boyunca hükümetten mahrum kaldı. Sonunda, Kafkasya'da Osmanlı ordusuna komuta etmiş olan Ahmet İzzet Paşa barış anlaşması yapmak için yeni bir hükümet kurmayı kabul etti.

Yeni hükümet mütareke için Britanya ile yapılacak görüşmeleri başlatmak amacıyla en üst rütbeli savaş esirini gönderdi. Kutü'l-Amare'de kuşatma altında kalan garnizonun eski komutanı General Charles Townshend, savaşın geri kalanını Marmara Denizi'ndeki Adalar'da bulunan bir köşkte huzur içinde geçirdi. Kut'tan sağ kurtulan diğer askerler bu kadar korkunç bir kaderden mustaripken, Townshend'in düşmanın misafirperverliğini kabul etmesi itibarını sarsmıştı. Townshend, Midilli adasına gönderildi ve burada Osmanlıların savaştan çekilme niyetlerini aktardı.[38]

Britanya'nın Akdeniz Filosu komutanı Amiral Sir Somerset A. Gough-Calthorpe, mütareke şartlarını almak için Limni Adası'na bir Osmanlı heyetini davet etti. Yer seçimi Osmanlıların karamsarlığını yalnızca daha da artırmıştı: Ada, Birinci Balkan Savaşı'nda Yunanistan tarafından ele geçirilmiş, adada bulunan Mondros Limanı ise Gelibolu Savaşı sırasında Britanya'nın ha-

38 Kut kuşatmasında esir alınan Britanyalı ve Hint askerlerin çektiği eziyet 10. Bölüm'de anlatılıyor. Charles Townshend, *My Campaign in Mesopotamia* (Londra: Thornton Butterworth, 1920), s. 374-385.

Mütareke Bağdat merkezinde ilan edilirken, 31 Ekim 1918. Savaş sona erdiğinde, Britanya Bağdat'ı yaklaşık yirmi aydan beri işgal altında tutuyordu. Tribünlerdeki takım elbiseli ve şapkalı Batılı izleyicileri yerlilerin oluşturduğu kalabalıktan ayıran belirgin bir ayrım görülüyor. Meydanın etrafındaki binaların tepelerinden sarkıtılan çok sayıda Britanya bayrağına dikkat. [Kaynak: Middle East Centre Archive, St Antony's College, Oxford, Bowman Collection, Album 2-05-2.]

rekât üssü olmuştu. Dört gün süren müzakereler sonucunda şartlar belirlendi ve Britanya ve Osmanlı temsilcileri Gelibolu Savaşı'na katılan ve bu savaşta yara alan HMS *Agamemnon*'da 30 Ekim'de mütareke anlaşmasını imzaladılar.

Mütareke şartları kendi başına hiç de sert değildi. Amiral Calthorpe, Osmanlı İmparatorluğu'nun topyekûn teslimini temin etti, fakat barış anlaşması yoluyla daha acımasız şartların dayatılmasını siyasetçilere bıraktı. Osmanlılar Boğazları İtilaf Devletleri filosuna açarak mayınlı bölgelerden güvenli bir geçiş yolu sağlayacak ve Çanakkale Boğazı'ndaki tahkimatları İtilaf Devletlerinin denetimine verecekti. Tüm Osmanlı askerleri derhal yürürlüğe girmek üzere terhis edilecek ve donanmaya ait tüm gemiler Britanya ve Fransa'ya teslim edilecekti. Tüm iletişim ağı –demiryolu, telgraf ve telsiz vasıtaları– İtilaf Devletlerinin denetimine girecekti. Alman ve Avusturya kuvvetlerine Osmanlı topraklarından ayrılmaları için bir ay verildi. Osmanlılar tarafından esir alınan İtilaf askerleri ve gözaltında tutulan Ermeniler İstanbul'a nakledilecek ve İtilaf Devletlerine "koşulsuz olarak teslim edilecek", fakat Osmanlı savaş esirleri İtilaf Devletlerinin elinde kalacaktı.[39]

39 Mütarekenin şartları için bkz. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:128-130.

Mondros Mütarekesi'nin esasları Osmanlıların gelecek kaygılarını artıracaktı. Ermenilerden iki kez bahsediliyordu; bu Osmanlı yetkililerine, savaş sırasında insanlığa karşı işlenen suçlardan sorumlu tutulacaklarına dair bir ihtardı. Ayrıca gelecekteki paylaşımlara ilişkin imalar da mevcuttu: Osmanlı askerlerinin Fransa'nın hak talebinde bulunduğu Kilikya'dan çekilmesi talebi; İtilaf Devletlerinin kendi güvenlikleri için "tüm stratejik noktaları" işgal etme hakkının tanınması ve "karışıklık" çıkması halinde altı "Ermeni vilayeti"nin herhangi bir parçasının işgal edilmesi hakkının teyidi. Türk temsilcileri belgeyi imzalayarak, Ermenilerin Doğu Anadolu'nun altı vilayeti üzerinde Osmanlıların kendilerinden daha güçlü bir hak iddiasına sahip olduklarını kabullenmek zorunda kaldılar.

Mütareke şartları uyarınca, savaş hali 31 Ekim 1918'de öğlen saatlerinde sona erdi. Osmanlıların savaşı Rusya'nınkinden neredeyse bir yıl sonra ve Almanya'nın 11 Kasım'da teslim olmasından tam on bir gün önce sona erdi. Osmanlılar savaşın son günlerine kadar dayanarak herkesi şaşırtmışlardı fakat azimleri onlara hiçbir şey kazandırmamıştı. Savaşın uzunluğu sadece daha fazla zorluk yaratmış ve yenilgi deneyimine daha fazla keder getirmişti.

Savaş halinin sona ermesiyle birlikte, askerler hayatta kalmalarını kutladılar ve eve dönme hayalleri kurdular. Hint bir süvari, Urdu'daki kardeşine "Şimdi akmak zorunda olan su ve esmek zorunda olan rüzgâr, hepsi geçti" diye yazdı. "Şimdi kusursuz sükûneti umut edebiliriz ve barış içinde Hindistan'a dönebiliriz." Dünyanın dört bir yanından gelip Büyük Savaş'ta Osmanlı cephesinde savaşmış ve hayatta kalmış olan askerlerin umutları adına konuşuyordu.[40]

40 Cambridge University Library, D. C. Phillott Papers, GB 012 MS.Add.6170, 27 Ekim 1918 tarihli mektup, s. 78.

SONUÇ

Osmanlıların Düşüşü

Osmanlılar Büyük Savaş'ı kaybetmişti. Bu ulusal bir felaketti, fakat eşi benzeri görülmemiş bir şey değildi. Osmanlılar 1699'dan beri girdikleri savaşların çoğunu kaybetmişlerdi ve yine de imparatorluk hayatta kalmıştı. Fakat Osmanlılar Büyük Savaş'tan sonra barış için müzakerelere girişince, daha önce hiç böyle bir çıkarlar hizipleşmesiyle karşılaşmamışlardı. Muzaffer güçlerin ve Türk milliyetçilerinin birbiriyle çatışan talepleri arasında kalan Osmanlılar yenilginin büyüklüğünden ziyade, barış şartlarının sonucu olarak nihayetinde çöktüler.

13 Kasım 1918'de bir İtilaf filosu İstanbul'a girmek üzere Çanakkale Boğazı'nın henüz temizlenmiş olan mayınlı bölgelerini aştı. Savaşın en başından itibaren ele geçirilmekten kurtulan Osmanlı başkenti muzaffer güçler karşısında savunmasız kaldı. HMS *Agamemnon* dretnotunun öncülük ettiği kırk iki gemi Boğaziçi kıyılarına hâkim Dolmabahçe Sarayı'na üşüştü. Çift kanatlı uçaklardan oluşan bir filo Britanya, Fransa, İtalya ve Yunanistan'ın savaş gemilerinin üzerinden geçerek gösteriyi tamamlıyordu. Amiral Somerset Gough-Calthorpe ve diğer subaylar şehri ele geçirmek için karaya çıktılar. İtilaf askerleri, askerî bandoların melodileriyle caddelerde yürüyordu. İstanbul'un Hıristiyan sakinleri onları kahraman gibi karşıladılar.

Krikor Balakyan da İstanbul tepelerinden filonun gelişini izleyen kalabalıklar arasındaydı. Ermeni rahip tüm zorluklara rağmen soykırımdan kurtulmuş ve Eylül 1918'de doğup büyüdüğü şehre dönmenin yolunu bulmuştu. Döndükten sonra yeniden yakalanmaktan korkan Balakyan, sonraki iki

ayı gizlenerek geçirmiş ve uzun zamandan beri hayatından umudunu kesmiş olan kız kardeşi ve annesinin evleri arasında gidip gelmişti. Günlerini *Ermenilerin Golgothası*'nı yazarak geçirdi ve bizzat tanık olduğu ve başkalarından duyduğu tüm acıları, can sıkıcı anılar henüz tazeyken bu eserinde yansıttı. Fakat Ermenilerin savaş sırasında çektiği ıstırabın nihayet son bulacağı anı temsil eden İtilaf filosunun gelişini bizzat görmek istiyordu.

İstanbul'un Asya yakasından Avrupa yakasına geçmek için yola düşen Balakyan kimliğini gizlemek için önlem olarak redingot ve silindir şapka giydi. Onu Boğaz'dan geçiren Türk kayıkçı Ermeni bir rahip taşıdığından şüphelenmedi. "Efendi" diye sızlandı kayıkçı, "Ne kötü günlerde yaşıyoruz! Ne kara günlere rastladık! Talat ve Enver memleketi mahvettiler, toplanıp kaçtılar ve bizi kaderimize terk ettiler. Yabancı bir filonun Konstantinopolis'e böyle şaşaalı şekilde gireceğine ve biz Müslümanların seyirci kalacağına kim inanırdı?" Balakyan adamı avutmak için dönüp "Bu kara günler de geçecek" dediğinde, kendisine şaşırdı.[1]

O gün kalabalık arasında Alman General Otto Liman von Sanders de vardı. Alman misyonunun başı ve en son Filistin'deki Yıldırım Grubu'nun komutanı olarak beş yıl Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet etmişti. Eylül ayında Nasıra'da yakalanmaktan kıl payı kurtulmuş ve Britanyalılar peşine düşerken Suriye'ye çekilmişti. Geriye kalan Osmanlı kuvvetlerinin komutasını Adana'da, Gelibolu kahramanı Türk General Mustafa Kemal Paşa'ya teslim etti. Liman daha sonra mütareke şartları doğrultusunda Alman kuvvetlerinin ülkelerine dönüşüne nezaret etmek için İstanbul'a döndü.

Liman ve Balakyan o gün yaşananları çok farklı açılardan görmüş olsalar da, İtilaf filosunun işgal ettiği İstanbul'a ilişkin son derece benzer tasvirler sundular. Evler Yunanistan, Fransa, Britanya ve İtalya'nın bayraklarıyla süslendi. Hıristiyan kızlar caddelerden geçmekte olan muzaffer askerlere çiçek atarken, erkekler kutlama yaparak şapkalarını havaya atıyor ve birbirlerine sarılıyorlardı. Gün devam ediyor, kent halkı ve işgalciler dost olurken şarap su gibi akıyordu. Hem Liman hem de Balakyan içkili âlemleri nahoş buluyorlardı. Liman "Haysiyeti olan kimse bu gösterilere itibar etmeyecektir" diye dudak bükerken, Balakyan "Türk başkentinin bir Babil'e dönüşmesi"ne kederleniyordu.[2]

İstanbul'un Hıristiyanları kutlama yaparken, Müslüman çoğunluk İtilaf askerlerinin şehirlerini ele geçirmesini kapalı pencerelerinin ardından küçük düşürülmüş ve çaresiz bir şekilde sessizce izledi. Tıpkı Balakyan'ı Boğaz'da taşıyan kayıkçı gibi, öfkelerinin odağında savaşın neden olduğu tüm

1 Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha* (New York: Vintage, 2010), s. 414.

2 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey* (Annapolis: US Naval Institute, 1927), s. 321-325; Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 414-416.

sefaleti isteksiz bir halka yüklemiş ve mütareke yürürlüğe girdikten hemen sonra kaçmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) liderleri vardı.

1 Kasım'da gecenin bir yarısında Jön Türk liderleri Osmanlı topraklarından kaçmak için tam bir gizlilik içerisinde Alman donanmasına ait bir gemiye bindiler. Mehmet Talat, İsmail Enver ve Ahmet Cemal en yakın danışmanlarından dördüyle birlikte Odessa'ya gittiler ve oradan kara yoluyla Karadeniz sahillerinden Berlin'e geçtiler. İttihatçıların, galip devletlerin adaletiyle karşı karşıya kalacağını bilen Alman müttefikleri kaçmalarına yardım etti ve kaçaklara sığınma sağladı. Diğer yandan Osmanlı gazeteleri halkın, Türk ulusunu İttihatçı politikaların ve savaş dönemindeki mezalimin –özellikle Ermeni katliamları– sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda bırakan İTC'nin yönetici üçlüsünün kaçışı hakkındaki hakaretlerini dile getirdi.[3]

Kasım 1918'de Osmanlı parlamentosunda ve Türk basınında Ermeni katliamları hakkında açık bir tartışma yürütüldü. Tıpkı bugün olduğu gibi o zaman da, hükümetin savaş sırasında aldığı tedbirlerle öldürülen Ermenilerin sayısı hakkında üzerinde mutabık kalınmış bir rakam yoktu. Osmanlı parlamentosu üyeleri görüşmelerde katledilen Ermeni sivillerin sayısı konusunda 800.000'den 1,5 milyona kadar değişen rakamlar zikrediyorlardı. İster yüksek veya düşük bir rakamda ya da ister ikisi arasında bir rakamda hemfikir olunsun, soykırımın muzaffer İtilaf Devletleriyle yapılacak barış görüşmelerini uzun süre gölgeleyeceği açıktı.

İtilaf Devletleri Osmanlı hükümetini Ermeni katliamlarından açıkça suçlu buldu. Amerika ve Britanya, Türklerin savaş sırasında insanlığa karşı işlediği suçlar için cezalandırıcı adalet uygulanmasını bilhassa savundular. Yeni Osmanlı hükümeti acımasız bir barış anlaşmasıyla karşı karşıya kalmaktan kurtulmak amacıyla, Ermeni cemaatinin imhasından sorumlu tutulanları yargılayacak askerî mahkemeler kurmaya karar verdi. Böylece uluslararası camiayı, bir bütün olarak Türk halkını cezalandırmak yerine, soykırımın mimarı olan Jön Türk liderleri mahkûm etmeye yönlendirmeyi umuyorlardı.

Osmanlı yetkilileri Ocak ve Mart 1919 arasında üç yüz Türk yetkilinin tutuklanmasını emrettiler. Tutuklananlar arasında valiler ve İttihatçı parlamento üyelerinin yanı sıra, düşük rütbeli yerel memurlar da vardı. Polis hiçbir uyarı yapmadan harekete geçerek gecenin bir yarısında tutuklamaları yapsa da, pek çoğu –zaten sürgünde olan yönetici üçlü ve danışmanları gibi– gıyabında yargılandı. Ana askerî mahkeme İstanbul'da toplandı. Yargılamalar halka açıktı ve devletin sunduğu kanıtlar ve mahkeme kararları resmî gazete *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlandı.

---

3 Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York: Berghahn Books, 2011), s. 25-26 [*"Tehcir ve Taktil" - Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları-İttihat ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010].

Yayımlanan iddianameler Ermeni sivillerin toplu olarak katledilmesinin tüm sorumluluğunu Jön Türk liderlerine yüklüyordu. Savcıların iddia ettiğine göre, "Bu katliamlar Talat, Enver ve Cemal'in emirleri doğrultusunda ve bilgisi dahilinde gerçekleştirildi." Halep'te "imha emrini Talat'ın kendisinden aldığını" iddia eden ve "ülkenin iyiliğinin Ermeni nüfusun imhasına bağlı olduğuna" kani olan bir yetkilinin sözlerine yer verdiler. Mahkemeye kanıt olarak sunulan bir telgrafta, soykırımın mimarı olduğu öne sürülen Dr. Bahaeddin Şakir, Mamüretülaziz valisinden, Ermenilerin kendi vilayetinden "tasfiyesi" hakkında "güvenilir bir rapor" talep ediyordu: "Dışarı gönderildiğini ve sürüldüğünü söylediğiniz baş belaları imha edildi mi ya da sadece def edilip kovuldu mu?"[4]

Tanık ifadeleri toplu katliamın nasıl organize edildiğini ortaya koyuyordu: Tehcir isteyen matbu resmî emirlerin ardından, tehcir edilenlerin katledilmesine ilişkin sözlü emirler veriliyordu. Cezaevinden tahliye edilen ve "insan kasabı" olarak görev yapmak üzere çeteler halinde seferber edilen hükümlü katillere ilişkin kanıtlar sunuldu. Savcılar Enver'in gizli istihbarat teşkilatı olan Teşkilât-ı Mahsusa'yı katliam çetelerinin oluşumuyla ilişkilendiren oldukça ikna edici belgeler topladılar. Kitlesel katliamlara, binlerce kişinin ölümünü üstlenen bireylere ve tehcirin yüz binlere ulaştığını bildiren vilayetlere ilişkin çok sayıda kanıt sundular.[5]

Aylar süren tartışmaların ardından mahkemeler Ermeni katliamlarında oynadıkları roller gerekçesiyle on sekiz sanığa ölüm cezası verilmesine hükmetti. Talat, Enver ve Cemal, sürgünde kendilerini izleyen Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım gibi başlıca İTC liderleriyle birlikte idam cezası aldı. Suçlu bulunanlardan on beşi gıyaplarında yargılandıkları için, sadece düşük rütbeli üç memur nihayetinde idam sehpasına gönderildi. Krikor Balakyan'ın 42.000 Ermeninin katledilmesinden sorumlu olduğunu iddia ettiği Yozgat mutasarrıf vekili Mehmed Kemal 10 Nisan 1919'da asıldı. Erzincan jandarma komutanı Hafız Abdullah Avni 22 Temmuz 1920'de idam edildi. Üçüncü ve son idam ise 5 Ağustos 1920'de gerçekleşti ve Bayburt kaymakamı Behramzade Nusret asıldı.[6]

Ağustos 1920'ye gelindiğinde askerî mahkemenin Ermeni katliamlarının asıl faillerini adaletin karşısına çıkarmayacağı açıktı. Duruşmaların Osmanlı İmparatorluğu'nu acımasız bir barış anlaşmasından kurtarmayacağı da aynı derece açıktı. Askerî mahkemeler değerlerini bir kez kaybedince etkisiz-

4 Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 250-280.

5 *Takvim-i Vekâyi* 3540'ta (27 Nisan 1335/27 Nisan 1919) yayımlanan 12 Nisan 1919 tarihli Ana İddianamenin tamamı Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 271-282'de tercüme edildi.

6 Dadrian ve Akçam, *Judgment at Istanbul*, s. 195-197; Balakyan'ın mahkemeler hakkındaki görüşleri için karşılaştırınız *Armenian Golgotha*, s. 426-427.

leştiler. Yine de bu duruşmaların kayıtları bugüne kadar Ermeni katliamlarının örgütlenmesi ve işleyişi hakkında Türk yetkililer tarafından derlenmiş olan en geniş kapsamlı kanıtları sunarlar. Osmanlı Türkçesiyle yayınlanmış ve 1919'dan beri kamuya açık olan bu kayıtlar, Jön Türk hükümetinin Osmanlı Ermeni cemaatinin imhasının emredilmesi ve örgütlemesinde oynadığı rolü inkâr etmeye yönelik tüm çabaları gülünç duruma düşürmektedir.

Sürgündeki Jön Türk liderlerinin adaletten kaçmasına seyirci kalmak istemeyen Taşnak örgütüne mensup bir grup Ermeni militan ipleri kendi eline aldı. Taşnaklar Mart 1921 ve Temmuz 1922 arasında "Nemesis Operasyonu" olarak bilinen bir program çerçevesinde, başlıca Jön Türk liderlerine yönelik bir dizi suikastın emrini verdiler.[7]

Suikastçılar ilk olarak önde gelen Jön Türklerden pek çoğunu sığınmış oldukları Berlin'de vurdular. Soykırımdan sağ kurtulan 25 yaşındaki Erzincanlı Soğomon Tehliryan 15 Mart 1921'de Talat Paşa'yı vurdu. Genç suikastçı tutuklandı, bir Alman mahkemesi tarafından yargılandı ve Ermeni katliamlarında yaşadığı ruhsal travma ve kişisel kayıpları nedeniyle çektiği acı sebebiyle cezai sorumluluğu düşürülerek beraat ettirildi. 5 Aralık 1921'de Roma'da eski sadrazam Said Halim Paşa'ya suikast düzenlemiş olan 21 yaşındaki İstanbul yerlisi Arşavir Şıracıyan, 17 Nisan 1922'de Berlin'de hem Dr. Bahaeddin Şakir hem de kanlı Trabzon valisi Cemal Azmi'nin vurularak öldürüldüğü ikinci bir saldırıya katıldı.

Yönetici üçlünün hayatta kalan iki ismi Cemal ve Enver ise Kafkasya ve Orta Asya'da öldü. Ermeni suikastçılar savaş sırasında Suriye genel valisi olan Cemal Paşa'yı Gürcistan'ın Tiflis şehrine kadar izlediler ve 25 Temmuz 1922'de burada öldürdüler. Katillerinin Arap değil, Ermeni olduğunu öğrense çok şaşırırdı. Arap milliyetçilerini idam etmesi nedeniyle Suriye'de pek çok kişinin nefret ettiği Cemal, tehcir edilen Ermenileri –sadece Ocak 1916'ya gelindiğinde yaklaşık 60.000 kişi– Suriye vilayetine yerleştiren kişi olarak bilinir. Fakat ölüm yürüyüşlerinden kurtulan Ermenileri İslâm'a döndürmeye yönelik tedbirler –Ermenilerin diğer araçlarla imhası anlamına geliyordu– onun insancıl çabalarının altını oydu. Eski yönetici üçlü arasından sadece Enver suikasttan kurtuldu. Jön Türk lideri Tacik-Özbek sınır bölgelerinde, Duşanbe yakınlarında son savaşını verdi ve Ağustos 1922'de Bolşeviklere karşı girilen muharebede Müslüman bir milis gücünü yönetirken öldürüldü.[8]

---

7 Jacques Derogy, *Opération némésis: Les vengeurs arméniens* (Paris: Fayard, 1986).

8 Cemal'in Ermenilere yönelik politikalarını Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak ele alan yeni bir çalışma için bkz. M. Talha Çiçek, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governo-*

İstanbul askerî mahkemeleri tarafından Ermeni tehcirindeki rolleri nedeniyle ölüme mahkûm edilen on sekiz kişiden onu 1926'ya gelindiğinde ölmüştü. Komuta zincirinin alt sıralarında yer alan kitle katillerinin oluşturduğu diğer sekiz kişi idamdan kurtuldu, fakat aldıkları hükümler, hayatlarının geri kalanını mimlenmiş hissederek geçirmelerini sağladı.

Osmanlıların, İtilaf Devletlerinin Paris Barış Konferansı'nda dayatacağı şartları yumuşatmak için yapabileceği hiçbir şey yoktu. Britanya, Fransa ve Rusya savaşın en başından itibaren Osmanlı topraklarının gelecekte nasıl paylaşılacağını müzakere etmişlerdi. Rusya, Bolşevik Devrimi'nden sonra taleplerinden vazgeçtiyse de, onun yerini yeni müttefikler aldı. Her ikisi de Osmanlı cephesine nispeten geç giren İtalya ve Yunanistan (İtalya Türkiye'ye Ağustos 1915'te, Yunanistan ise ancak Haziran 1917'de savaş ilan etti) Osmanlı toprağı elde etmek konusunda en az çarlık hükümeti kadar istekli olduklarını gösterdiler. İtalyanlar Nisan 1919'da Akdeniz limanı Antalya'ya asker çıkarırken, Yunan kuvvetleri İzmir limanını işgal etti.

Osmanlı temsilcileri Haziran 1919'da Paris Barış Konferansı Yüksek Kurulu önüne çıktıklarında, sempatiyle karşılanacaklarına pek de inanmıyorlardı. "Başkan Wilson'ın İlkeleri"nden –Woodrow Wilson'ın ünlü On Dört Maddesi'nden on ikincisi, "mevcut Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk parçası" için "güvence altına alınmış bir egemenlik" talep ediyordu– medet umarak, savaş sonrası dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tasavvurlarını ortaya koydular. Esasında Ekim 1914'teki sınırları içerisinde yer alan tüm toprakları, doğrudan Türk yönetimi altında olan bölgeler (Anadolu ve Trakya'da) ve Osmanlı bayrağı altında ileri düzeyde yerel yönetime sahip otonom bölgeler (Arap vilayetlerinde ve ihtilaflı Ege adalarında) arasında ayrım yaparak elde tutmaya çalıştılar. "Türkiye'deki hiç kimse anın ciddiyetinin farkında değil" diyordu Osmanlı heyetinin beyannamesi. "Yine de Osmanlı halkının fikirleri iyi tanımlanmış durumda: İmparatorluğun parçalanmasını veya farklı manda yönetimleri altında bölünmesini kabul etmeyecektir."[9]

İtilaf Devletleri ve Almanya, Osmanlı heyeti beyannamesini sunduktan beş gün sonra, 28 Haziran 1919'da Versailles Antlaşması'nı imzaladı. Antlaşma muzaffer devletlerin yenik İttifak Devletlerine dayatacağı sert şartlar için oldukça yüksek bir referans noktası belirledi. Almanya savaşın neden oldu-

---

rate During World War I, 1914-17 (Londra: Routledge, 2014), s. 106-141. Enver'in ölümü konusunda bkz. David Fromkin, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922* (Londra: André Deutsch, 1989), s. 487-488.

9 "Ottoman Memorandum to the Supreme Council of the Paris Peace Conference, 23 June 1919", Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:174-176.

ğu kaybın ve hasarın sorumluluğunu üstlenmek zorundaydı. Ordusu silahsızlandırılacaktı. 64.750 kilometrekareden fazla toprak kaybıyla karşı karşıyaydı. Bunun yanında, Almanya'nın 31,4 milyar dolar gibi eşi benzeri görülmemiş bir savaş tazminatı ödemesi istendi.[10]

Diğer yenik devletlere sunulan şartlar da bu denli acımasızdı. Avusturya'yla 10 Eylül 1919'da Saint-Germain-en-Laye'da imzalanan anlaşma, Avusturya'yı savaşın sorumluluğunu üstlenmeye zorladı, ağır bir savaş tazminatı dayattı ve Avusturya topraklarını Macaristan, Çekoslovakya, Polonya ve Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı (daha sonra Yugoslavya adını aldı) gibi çok sayıda ardıl devlete böldü.

İtilaf Devletleri, Bulgaristan ile Kasım 1919'da Neuilly-sur-Seine Antlaşması'nı imzaladı; bu anlaşma Bulgaristan ulusal tarihinde "İkinci Ulusal Felaket" olarak hatırlanır (ilki Bulgaristan'ın 1913'teki İkinci Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi olmuştu). Antlaşma Bulgaristan'ı Batı Trakya'daki (nihayetinde Yunanistan'a verilen ödül) ve batı sınırlarındaki topraklarını terk etmek zorunda bıraktı ve ülkeye 100 milyon sterlin savaş tazminatı yükledi.

Macaristan ile 4 Haziran 1920'de Trianon'da imzalanan barış antlaşması eski Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Macar topraklarını savaş öncesindeki toprakların % 28'ine düşürdü ve denize kıyısı olmayan devlete büyük bir savaş tazminatı faturası yükledi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştaki müttefiklerinden daha cömert şartlarla karşı karşıya kalmasını beklemek için pek de bir neden yoktu. Gerçekten de Almanya'yla imzalanan Versailles Antlaşması'nın kapsamında yer alan Milletler Cemiyeti Sözleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına açıkça izin vermek üzere tasarlanan bir manda sistemine uluslararası hukuk çerçevesinde onay veriyordu. Sözleşmenin 22. maddesi şöyleydi: "Eskiden Türk İmparatorluğu'na bağlı bulunan kimi topluluklar, kendi kendilerini yönetmeye yetenekli olacakları zamana kadar, yönetimlerine bir Mandaterin öğütleri ve yardımı kılavuz olmak koşuluyla, bağımsız uluslar olarak varlıkları geçici nitelikte tanınabilecek bir gelişme düzeyine erişmişlerdir."[11]

Türk heyeti İstanbul'a döndükten sonra, muzaffer devletler Osmanlı topraklarının nihai bölüşümü konusunda mutabık kalmak için son bir tur daha müzakerelere giriştiler. Büyük Britanya, Fransa ve İtalya başbakanları Hüseyin-McMahon Yazışmaları, Sykes-Picot Anlaşması ve Balfour Deklarasyonu arasındaki çelişkileri gidermek için Nisan 1920'de İtalyan tatil bölgesi San

---

10 Savaş sonrasında yapılan barış anlaşmalarının şartlarına ilişkin bir analiz için bkz. Margaret MacMillan, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War* (Londra: John Murray, 2001) [*Barış Yapanlar*, çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015].

11 "Article 22 of the Covenant of the League of Nations, 28 June 1919", Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:179-180.

Remo'da bir araya geldiler. Altı gün süren ve Japonya'nın tarafsız gözlemci olarak katıldığı görüşmelerin ardından üç ülke, Britanya'nın Filistin (Mavera-i Ürdün dahil olmak üzere) ve Mezopotamya üzerinde manda yönetimiyle ödüllendirilmesini ve Fransa'nın Suriye (Lübnan dahil olmak üzere) üzerinde manda yönetimi elde etmesini kabul etti. İtalyan hükümeti, anlaşmaya verdiği resmî onayı, Anadolu konusunda beyan ettiği menfaatler karşılanana kadar geri çekti.

İtilaf Devletleri Arap topraklarının paylaşımı konusunda mutabık kalır kalmaz, Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılacak barış antlaşmasını sonuçlandırmaya yöneldiler. Bâbıâli'yle ilk kez Mayıs 1920'de paylaşılan şartlar Türkler için daha kötü olamazdı. Taslak barış antlaşması, tüm Arap vilayetlerini Avrupalı devletlerin manda yönetimine bırakmanın yanı sıra, Anadolu'nun paylaşılmasını ve çoğunluğu Türk nüfustan oluşan toprakların eski tabi halklar ve düşman komşular arasında bölüştürülmesini öngörüyordu.

Doğu Anadolu Ermeniler ve Kürtler arasında bölünecekti. Kuzeydoğu vilayetleri Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van, Ermeni nüfuz alanı olarak belirlendi. Bu dört vilayet Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak ve başkenti Erivan olan Kafkasya'daki yeni Ermenistan Cumhuriyeti'ne katılmak için Amerikalıların hakemliğinde tam bağımsızlık elde etti. Kürtlere Ermeni kuşağının güney sınırlarında merkezi Diyarbakır olan daha küçük bir toprak teklif edildi. Anlaşma şartları çerçevesinde Kürtlere de Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak ve bağımsız bir devlet kurmak için tam bağımsızlık verildi.

Batı Anadolu'da liman kenti Smyrna (bugünkü İzmir) ve hinterlandı Yunan idaresine bırakıldı. Yunan hükümetine, Smyrna'nın gelecekte Yunanistan Krallığı'yla birleşmeyi yasallaştıracak otoriteyi elde edecek bir parlamento seçmesi konusunda yerel Rum cemaate yardım etmesi talimatı verildi. Edirne şehri (Osmanlılar Birinci Balkan Savaşı'nda kaybedip, daha sonra İkinci Balkan Savaşı'nda geri almıştı) de dahil olmak üzere Türk Trakya'nın çoğu da Yunanlara bırakıldı. Osmanlılar Karadeniz ve Akdeniz'i birleştiren stratejik su yollarının denetimini bile kaybetti. İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi uluslararası bir komisyonun denetimine bırakılacak ve Türkiye'nin bu komisyona katılmasına ancak Milletler Cemiyeti'ne alındığı takdirde izin verilecekti.[12]

Anadolu'nun paylaşılması burada bitmedi. Britanya, Fransa ve İtalya arasında yapılan münferit anlaşmaya göre, Anadolu'nun Akdeniz bölgeleri Fransızlar ve İtalyanlar arasında bölünecekti. Sivas'a kadar giden Kilikya kıyısı Fransız nüfuz bölgesi olarak belirlendi. İtalyanların, Antalya limanı ve Orta Anadolu şehri Konya dahil olmak üzere Güneybatı Anadolu üzerinde-

12 "Political Clauses of the Treaty of Sèvres, 10 August 1920", Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:219-225.

ki hak iddiaları da tanındı. Türkiye'nin Akdeniz kıyıları ismen hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olsa da, fiilî olarak gayriresmî Fransız veya İtalyan sömürge yönetimi altına alınacaktı.[13]

Taslak barış antlaşması Türklere çok az toprak bıraktı. Osmanlı İmparatorluğu fiilen hiç kimsenin istemediği Orta Anadolu toprak parçalarıyla sınırlı kaldı: Bursa, Ankara, Karadeniz kıyısında Samsun ve başkent İstanbul. Hatta İstanbul Türklere göz yummaları karşılığında ödül olarak verildi. Osmanlılar anlaşmadaki taahhütlerini yerine getirmeyi başaramazlarsa, savaş sonrası dönemdeki Türk devletine verecekleri Konstantinopolis ödülünü geri almakla tehdit ettiler.

Antlaşma şartları tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş çaplı muhalefete neden oldu. Türk topraklarında yabancı orduların varlığı zaten derin bir kızgınlığa neden olmuştu. Gelibolu kahramanı ve ulusun en saygın askerî lideri Mustafa Kemal Paşa, mütareke şartları uyarınca Osmanlı askerlerinin terhisine nezaret etmek üzere Mayıs 1919'da Samsun'a gönderilmişti. Mustafa Kemal, Nisan ve Mayıs 1919'da Kilikya ve İzmir'in İtalyanlar ve Yunanlar tarafından işgal edilmesinin ardından, orduyu terhis etmek için aldığı emirlere itaat etmemeye karar verdi ve tersine, Anadolu'nun istilasına karşı bir direniş hareketi başlattı. Karargâhını Orta Anadolu kenti Ankara'da kurdu ve onun başlattığı Türk Ulusal Hareketi Türk halkının siyasi hedeflerinin temsili için İstanbul'daki Osmanlı hükümetine giderek rakip oldu.

Türk Ulusal Hareketi, Temmuz ve Eylül 1919 arasında Erzurum ve Sivas'ta iki kongre toplayarak, Misak-ı Milli olarak bilinen bir belgeyle temel ilkelerini ortaya koydu. Misak-ı Milli ilkelerini açıkça ifade ederek, "istikrarlı bir Osmanlı sultanlığı" ile "adil ve kalıcı bir barış" yapma peşindeydi. Misak-ı Milli'nin mimarları Arap vilayetlerinin kaybını kabul ediyorlardı ve Boğazlarda serbest deniz yolculuğunu sağlayacak düzenlemelere açıklardı. Fakat "din, ırk ve amaç açısından birlik oluşturan bir Osmanlı [Türk] Müslüman çoğunluğun yaşadığı" toprakların paylaşılmasına karşılardı ve bu toprakların "herhangi bir gerekçeyle bölünmeye imkân vermeyen bir bütün oluşturduğunu" iddia ediyorlardı. İstanbul'daki Osmanlı parlamentosu son oturumlarından birinde Ankara'daki Türk Ulusal Hareketinin alınyazısını paylaştı ve Ocak 1920'de Misak-ı Milli'yi ezici çoğunlukla kabul etti.[14]

Ne var ki milliyetçilerin politikaları parlamenterler arasında popüler olsa da, Bâbıâli Orta Anadolu'daki Türk Ulusal Hareketini kendi otoritesine karşı tehlikeli bir tehdit olarak görüyordu. Mayıs 1920'de İtilaf Devletlerinin ba-

13 "Tripartite (Sèvres) Agreement on Anatolia: The British Empire, France and Italy, 10 August 1920," Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:225-228.

14 "The Turkish National Pact, 28 January 1920", Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:209-211.

rış şartlarının açığa çıkmasının ardından yaşanan ulusal krizde, Osmanlı hükûmeti muzaffer devletlerle işbirliği yapmaktan başka bir çaresinin olmadığına inanıyordu. Bâbıâli muzaffer devletlerin sert koşullarını kısa vadede kabul ederek, uzun vadede daha iyi şartlar elde etmeyi umuyordu. Diğer yandan Türk Ulusal Hareketi ise Osmanlıların barış antlaşmasıyla teslim ettikleri toprakları veya egemenliği bir daha geri alamayacaklarına inanıyorlardı. Mustafa Kemal ve yandaşları Anadolu'nun paylaşılmasına karşı acımasız şartların reddedilmesi ve direniş için çağrı yaptı.

Bâbıâli, Mustafa Kemal ve Türk Ulusal Hareketi tarafından savunulan çatışma sürecinin, Osmanlı ordusunun ve ekonomisinin mahvolmuş hali dolayısıyla, felakete yol açacağına inanıyordu. Barış antlaşmasının koşulları nedeniyle, direniş Osmanlılara başkent İstanbul'a bile mal olabilirdi. Osmanlı hükümeti Mustafa Kemal ve diğer bazı milliyetçi liderleri sultana ihanet etmekle suçladı ve Ermeni katliamıyla ilgili duruşmaları yürüten mahkeme bu kez Mayıs 1920'de "Gelibolu kahramanı"nı gıyabında ölüme mahkûm etti.

Ne var ki tarih sadrazam ve kabinesini haksız çıkaracaktı: Barış antlaşmasına yönelik yegâne direniş Türk egemenliğini muhafaza edecekti ve Mustafa Kemal vatan haini değildi. Sadık bir Osmanlıcı olan Mustafa Kemal her eylemini sultanın devletini korumak doğrultusunda şekillendirdi. Misak-ı Milli bile ulusu tanımlamak için "Türk" sözcüğü yerine "Osmanlı" sözcüğünü kullandı. Kemalistler için kırılma noktası, Osmanlı hükümeti Türk ulusuna acımasız barışı ve Anadolu'nun yabancı işgali altında paylaşılmasını önerdiğinde yaşandı. 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşması'nı imzalayan Bâbıâli, Türk Ulusal Hareketiyle onarılamaz bir kopuşa neden oldu. Kemalistler o tarihten itibaren hem antlaşmayı hem de onu imzalayan Osmanlı hükümetini devirmeye uğraştı.

1922 yılına gelindiğinde üç cephede –Kafkasya'da Ermenilere, Kilikya'da Fransızlara ve Batı Anadolu'da Yunanlara karşı– yaşanan şiddetli bir savaşın ardından, Kemalistler Türkiye'deki tüm yabancı ordular karşısında topyekûn zafer elde ettiler. Büyük Millet Meclisi 11 Ekim 1922'de Yunanistan'la bir mütareke imzaladıktan sonra, 1 Kasım'da Osmanlı saltanatının kaldırılmasına karar verdi. Son Osmanlı sultanı VI. Mehmed (savaş bitmeden dört ay önce, Temmuz 1918'de kardeşi V. Mehmed'in yerini almıştı), sadece dört yıl tahtta kaldıktan sonra, 17 Kasım'da Malta'ya gitmek üzere Britanya'nın bir savaş gemisiyle sürgüne gönderildi.

Türkiye'deki milliyetçi hükümet Temmuz 1923'te, İsviçre'nin Lozan kentinde muzaffer devletlerle, Türkiye'nin bağımsızlığını aşağı yukarı bugünkü sınırları içerisinde tanıyan yeni bir antlaşma imzaladı. Bu uluslararası tanınma çerçevesinde 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi ve Mustafa Kemal yeni ülkenin ilk cumhurbaşkanı oldu. Türk parlamentosu, Mustafa

Kemal'in modern Türkiye'nin kuruluşundaki rolüne ithafen, ona daha sonra Atatürk soyadını verdi.

Sultanın hükümeti Atatürk'ün hareketini dizginlemiş ve muzaffer devletlerin Sèvres'de dayattığı şartlara direnmiş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun modern Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde varlığını sürdürmesi mümkün olabilirdi. Fakat Büyük Savaş'ta aldıkları yenilgi öyle feciydi ki, acımasız barışın kabulü Osmanlıların çökmesine neden oldu.

Ekim 1918'de savaş halinin son bulmasıyla birlikte, siperlerin her iki tarafındaki askerler de eve dönmek için can atıyorlardı. Ortadoğu'dan ilk ayrılanlar mağlup İttifak Devletlerinin askerleriydi. Liman von Sanders mütareke şartları doğrultusunda Alman askerlerinin Osmanlı topraklarından ülkelerine dönmesine nezaret etti. İlk olarak halihazırda İstanbul'da bulunan Alman ve Avusturyalı askerler Ukrayna'dan karayoluyla ülkelerine gitmek üzere gemiyle Odessa'ya gönderildiler. Fakat tıpkı Suriye ve Filistin'de görev yapanlar gibi, Mezopotamya'daki Altıncı Ordu içerisinde yer alan Alman ve Avusturyalı askerlerin de İstanbul'a ulaşması haftalar aldı. Liman Aralık 1918 sonuna kadar 10.000 kişinin gemilerle gönderilmesi gerektiğini tahmin ediyordu. Onları İstanbul'dan doğrudan Almanya'ya nakletmek için beş buharlı gemi ayarladı ve Ocak 1919 sonunda Liman, savaştan tükenen ülkelerine doğru uzun bir yolculuğa çıkmak için 120 subay ve 1.800 erle birlikte gemiye bindi. Böylece Alman-Osmanlı ittifakı sona erdi.[15]

İtilaf Devletlerinin işgali altındaki topraklarda hâlâ çok sayıda Osmanlı askeri vardı. Medine'deki Osmanlı garnizonunun komutanı Fahri Paşa teslim olan son Osmanlı generali olmanın ayrıcalığını yaşıyordu. Medine'deki Osmanlı garnizonu savaşın son aylarından beri topyekûn bir kuşatma altındaysa da, erzakını karneye bağlamış ve tüm teslim olma önerilerini reddetmişti. Mütarekeden sonra Mısır'daki Britanya yüksek komiseri Sir Reginald Wingate, Fahri Paşa'yı teslim olmaya ikna etmek için bir mektup gönderdi. Fakat inatçı Türk general "Ben bir Osmanlıyım. Bir Muhammediyim. Ben Bali Bey'in oğlu ve bir askerim" diye cevap vererek kesinlikle reddetti. Sultana olan bağlılığı ve Medine'deki Mescid-i Nebevî'ye olan hürmeti arasında kalan Fahri'nin kılıcını bir İngilize teslim etmeye hiç niyeti yoktu.[16]

---

15 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 321-325.

16 Aktaran, King Abdullah of Transjordan, *Memoirs of King Abdullah of Transjordan* (New York: Philosophical Library, 1950), s. 174. Fahri Paşa'nın teslimiyeti hakkında bkz. Kral Abdullah'ın anıları, s. 174-180; James Barr, *Setting the Desert on Fire: T. E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916-1918* (New York: W. W. Norton, 2008), s. 308-309.

Mütarekeden on hafta sonra Osmanlı garnizonu hâlâ direniyordu. Arap kuvvetleri şehre saldırmakla tehdit edince, Fahri Paşa kendisini cephane sandıklarıyla Mescid-i Nebevî'ye kilitledi ve teslim olmaktansa kutsal türbeyi havaya uçurmakla tehdit etti. Fakat savaşın bittiği bilgisini aldıktan sonra haftalarca mahrumiyet içinde moralleri bozulan askerleri, Arap ordusuna teslim olmak için komutanlarını terk etmeye başladılar. Sonunda 10 Ocak 1919'da azimli general kutsal şehri Haşimi kuvvetlerine teslim etmeye ikna edildi. Medine'den "sıkkın ve öfkeli" çıktı; Emir Abdullah'ın anlattığına göre, "kafesteki bir aslan gibi düşünüp taşınıyor ve kaçış yolu bulamıyordu." Yanbu Limanı'ndan hürmetle uğurlandı, Britanya'ya ait bir destroyere bindi ve Mısır'daki esaretine doğru denize açıldı. Osmanlı askerlerinin tahliyesi ertesi haftalarda Emir Abdullah'ın gözetiminde gerçekleştirildi; Osmanlı garnizonundaki Arap askerleri Haşimi ordusuna katılmaya zorlanırken, Türk askerleri Türkiye'ye dönebilecekleri zamana kadar esir kamplarında tutuldukları Mısır'a gönderildi.

Fransız sömürge yetkilileri Alman esir kamplarından Osmanlı ordusuna katılan Kuzey Afrikalı askerlere savaş sırasındaki sadakatsizliklerinin bedelini ödettiler. Zaten Tümgeneral Stanley Maude'un 1917'de Bağdat'ı işgal etmesinden sonra binlerce Kuzey Afrikalı asker Osmanlı hizmetinden Britanya'nın esir kamplarına gönderilmişti. Evlerine dönmek üzere zamanı gelince Fransa'ya gönderildiler. Güney Fransa'da Tunus, Cezayir ve Fas kökenli "yerli askerler" için çok sayıda kamp açıldı. Sadakatleri şüpheli görülenlerin Kuzey Afrika'ya dönmesi veya Fransa'daki Müslümanlarla bütünleşmesi engellendi. Tüm Büyük Savaş gazileri arasında çok az kişi, Kuzey Afrikalı savaş esirleri kadar çok cephede ve bu kadar az teşvikle savaşmıştır.[17]

İtilaf kuvvetleri mütarekeden sonra da uzun bir süre boyunca işgal ordusu olarak görev başında kaldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetleri İşgal Edilmiş Düşman Toprakları Yönetimi altında tutuldu. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak, yabancı işgalcilere kızgın yerel cemaatler ve savaş nedeniyle katılaşan ve eve dönmek için sabırsızlanan Britanya ve dominyon kuvvetleri arasında gerginlikler yaşandı.

Filistin'de Yeni Zelandalı bir çavuşun bir köylü tarafından öldürülmesi Aralık 1918 ortasında misilleme bir katliamı tetikledi. Çeşitli anlatılar var, fakat altmış ila iki yüz arasında Yeni Zelandalı, çavuşun katilinin sığındığına inanılan Saraf'and köyünü kuşattı. Kadınları, çocukları ve yaşlıları çıkardıktan sonra köyün erkeklerine saldırdılar. Yeni Zelanda kaynaklarına göre, in-

17 Sadakatleri bölünen Kuzey Afrikalı askerler için kurulan tecrit evleri veya Centres de regroupement de repatriés indigènes (ülkelerine geri dönen yerlileri toplama merkezleri) konusunda bkz. Thomas DeGeorges, "A Bitter Homecoming: Tunisian Veterans of the First and Second World Wars" (doktora yezi, Harvard University, 2006), s. 45.

tikam peşindeki askerler otuzdan fazla erkeği öldürdü veya yaraladı ve daha sonra köyü ve yakındaki bir kampı ateşe verdi.[18]

General Edmund Allenby katliam için resmî bir soruşturma başlattı. Son derece kararlı bir sessizlik anlaşması çerçevesinde, Sarafand civarında konaklayan Anzak birliklerinin hiçbiri ifade vermeyecekti. Tüm anlatılanlara göre, Allenby askerlerinin itaatsizliğine öfkeliydi. Britanyalı general yeni başkaldırıları tahrik edebilecek toplu cezalar vermek yerine, Anzak birliklerinin Mısır sınırındaki Refah'a çekilmesini emretmeye karar verdi. Bu onların planlanan terhisleri ve Yeni Zelanda ve Avustralya'ya dönüş süreçlerindeki ilk aşamaydı.

Ordu Refah'ta Anzak süvarilerinin atlarını öldürmeye başladı. Kesin konuşmak gerekirse, atların çoğu öldürüldü, bazıları işgal ordusu için muhafaza edildi ve sağlıklı olan az bir kısmı satılmak üzere ayrıldı. Askerlere bu konuda pek çok açıklama yapıldı: Hem askerleri hem de atlarını nakletmeye yetecek kadar gemi yoktu, atlar eve kadar uzun bir yolculuğu kaldırabilecek durumda değildi ve hayvanların Avustralya ve Yeni Zelanda'daki sürülere yayılacak bulaşıcı hastalıklar taşıma riski vardı. Fakat askerler bu beklenmedik haberi hiç de iyi karşılamadılar. "Adamların atlarından ayrılması içler acısıydı" diye anımsıyordu Auckland Atlı Piyadelerinden Çavuş C.G. Nicol. Yıllar süren savaşın ardından askerler ve atları arasında oluşan bağ, pek çok kişinin bir yakınına duyduğu bağdan çok daha güçlüydü.[19]

Kesin olarak yasaklanmış olsa da, birçok asker atını hayvan pazarına veya kasaba bırakmaktansa kendi elleriyle öldürmeyi tercih etti. Hem Gelibolu hem de Filistin harekâtlarına katılmış bir gazi olan ve Trooper Bluegum takma adıyla yazan Avustralyalı asker-gazeteci Oliver Hogue, bir süvarinin "waler"ına (en yaygın Avustralya savaş atı cinsi olan New South Wales'in kısaltması) olan hislerini "Geride Kalan Atlar" adlı bir şiirde şöyle anlatıyordu:

> *Yaşlı süslü atımın, sırtında bir Çingene ile eski Kahire etrafında sürünmesine*
> *Gönlümün elverebileceğini sanmıyorum.*
> *Belki Filistin'de İngiliz bir turist*
> *Kederli walerimi ardında tahta bir sabanla bulur.*
>
> *Hayır; bence onu vurmak ve küçük bir yalan söylemek daha iyi olur:*
> *"Bir vombat çukurunda debelendi ve o zaman ölüme terk edildi."*

18 A.H. Wilkie, *Official War History of the Wellington Mounted Rifles Regiment* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1924), s. 235-236; C. Guy Powles, *The New Zealanders in Sinai and Palestine* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1922), s. 266-267; Roland Perry, *The Australian Light Horse* (Sydney: Hachette Australia, 2010), s. 492-496.

19 C.G. Nicol, *Story of Two Campaigns: Official War History of the Auckland Mounted Rifles Regiment, 1914-1919* (Auckland: Wilson and Horton, 1921), s. 242-244.

Belki divan-ı harbe çıkarılacağım; fakat Avustralya'ya dönmeye
Ve atımı geride bırakmaya meyilliysem, lanet olsun.[20]

Anzak askerlerinin Mart 1919 ortasında eve dönmek üzere Mısır'dan ayrılması planlandı. Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar gemilere binmeden önce, Mısır onları bir süre daha alıkoyan ülke genelinde bir başkaldırıya sahne oldu.[21]

Mısır ve Arap toprakları Büyük Savaş'tan yeni bir bağımsızlık dönemi beklentilerinin coşkusuyla çıktılar. Woodrow Wilson'ın On Dört Maddesi'nden on ikincisi, Araplara Osmanlı İmparatorluğu'na tabi olan diğer halklarla birlikte, "kuşku götürmez bir can güvenliği ve mutlak olarak rahat bırakılmış otonom gelişme fırsatı" taahhüt ediyordu. Osmanlıların onlarca yıldır uyguladığı siyasi baskının kısıtlamalarından kurtulan farklı siyasi görüşleri tartışan siyasi eylemciler Suriye ve Mezopotamya'da iş başındaydı. Mısır'daki siyasi elitler tam olarak ne istediklerini biliyorlardı. Otuz altı yıllık Britanya işgalinin ardından Mısır'ın tam bağımsızlığını istiyorlardı.[22]

Önde gelen bir grup Mısırlı siyasetçi tam bağımsızlık davalarını Paris Barış Konferansı'na sunma izni talep etmek için Kahire'deki Britanya yetkililerine ulaştılar. Britanya yüksek komiseri Sir Reginald Wingate 13 Kasım 1918'de Almanya ile yapılan mütarekeden iki gün sonra eski bir savaş gazisi olan siyasetçi Saad Zağlul'un başkanlığındaki heyeti kabul etti. Temsilcileri sonuna kadar dinledi ve barış konferansına katılma taleplerini çok açık bir şekilde reddetti. Paris Barış Konferansı mağlup devletlerin kaderine karar verecekti ve kesinlikle Mısır'la ilgili değildi. Zağlul ve arkadaşları bu çabalarında ısrar edince, 8 Mart 1919'da tutuklanıp Malta'ya sürüldüler. Mısır'da ertesi gün ortak bağımsızlık talebiyle ülke çapına ve farklı toplumsal sınıflara hızla yayılan gösteriler patlak verdi.

Kentlerde ve kırsal kesimde Mısırlılar Britanya'nın emperyal gücünü ifade eden gözle görülür her şeye saldırdılar. Demiryolları ve telgraf hatları sabote edildi, devlet daireleri yakıldı ve hükümet merkezleri büyük protestocu kalabalıklarla karşı karşıya kaldı. Britanya düzeni sağlamak için asker gönder-

20 H.S. Gullett ve Chas. Barrett (ed.), *Australia in Palestine* (Sydney: Angus & Robertson, 1919), s. 78. Aynı derecede duygusal bir şiir olan "Old Horse o' Mine" için bkz. *a.g.e.*, s. 149.

21 Anzak askerleri nihayet 1919 yaz ortasında yola çıktılar. İlk Yeni Zelanda askerleri 30 Haziran'da, geri kalanlar ise 23 Temmuz'da yola çıktı.

22 *The Arabs: A History*'nin (New York: Basic Books, 2009; Londra: Allen Lane, 2009) 6. Bölümü'nde savaş sonrasında oluşturulan düzenin daha ayrıntılı bir analizini sunuyorum [*Araplar-Bir Halkın Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2017]. Ayrıca bkz. Kristian Coates Ulrichsen, *The First World War in the Middle East* (Londra: Hurst and Company, 2014), s. 173-201.

di, fakat askerler kalabalıkların kontrolü için pervasızca hareket eden araçlardır, dolayısıyla zayiat artmaya başladı. Mısırlılar Britanya'nın askerlerini mezalimle –göstericilere karşı ateş kullanmak, köyleri yakmak ve hatta tecavüze kalkışmakla– suçladılar. Mart sonuna gelindiğinde şiddet sırasında 800 Mısırlı sivil öldürülmüş ve 1.600'ü de yaralanmıştı.[23]

Britanya sükûneti sağlamak için Zağlul'un Mısır'a dönmesine ve Nisan 1919'da Paris'te bir heyete başkanlık yapmasına izin verdi. Mısır heyeti Paris'e ulaşmadan önce, Britanya başbakanı David Lloyd George, Fransız ve Amerikalı müttefiklerini, Mısır'ın "uluslararası bir mesele değil, imparatorluğun kendi iç meselesi" olduğuna ikna etmişti. Mısır heyetinin Paris'e ulaşmasından önceki gün, Başkan Wilson Britanya'nın Mısır üzerindeki hamiliğini tanıdı. Barış konferansında heyete resmî hiçbir söz hakkı verilmedi. Savaş bitmiş olabilirdi, fakat Mısır'daki Britanya hâkimiyeti bitmemişti.

Emir Faysal'ın Şam'da oluşturduğu Arap idaresi de Paris'te kuşkucu bir tutumla karşılaştı. Haşimi emiri Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Arap İsyanı'nı yöneterek İtilaf Devletlerinin davasına hizmet ettikten sonra İtilaf desteğine hak kazandığına inanırken, talepleri Fransızların Suriye'deki emelleriyle çarpıştı.

Faysal, Arapların bağımsızlığı davasını Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'ne sundu. Sir Henry McMahon'ın ünlü yazışmalarında Şerif Hüseyin'e vaat ettiği geniş topraklar göz önüne alınacak olursa, Faysal oldukça makul bir konumdaydı. Büyük Suriye (modern Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin Yönetimi devletleri) ve Hicaz'da o sırada babası Kral Hüseyin tarafından yönetilen Arap krallıkları için hemen ve tam bağımsızlık istedi. Faysal, Arapların ve Siyonistlerin birbiriyle çelişen isteklerinin çözümlenmesi için yabancıların arabuluculuğunu kabul etti. Mezopotamya topraklarının, nihayetinde arabulucuları kurulmasına ikna etmeyi

Emir Faysal Paris Barış Konferansı'nda, 1919. Arap İsyanı'nın komutanı, Arapların taleplerini, tercümanlığını yapan T.E. Lawrence ile birlikte barış konferansında dile getirdi, fakat kısa ömürlü Suriye Krallığı'nı Fransızların emperyal arzularından korumayı başaramadı. [Kaynak: Imperial War Museum, Q 105615.]

23 Egyptian Delegation to the Peace Conference, *White Book: Collection of Official Correspondence from November 11, 1918 to July 14, 1919* (Paris: özel olarak basıldı, 1919).

umduğu bağımsız Arap devletine katılacağına duyduğu inancı ifade etmekle birlikte, Britanya'nın Mezopotamya üzerindeki hak taleplerini de kabul etti.

Faysal, Haşimilerin Britanya'nın vaat ettiğine inandıklarından daha azını kabul etmekle birlikte, Britanya'nın verebileceğinden daha fazlasını talep etti. Başbakan David Lloyd George'un, Britanya'nın Mezopotamya ve Filistin üzerindeki iddialarını sağlama almak için Fransızların rızasına ihtiyacı vardı. Fransa savaşın en başından itibaren Suriye'yi savaşın bedeli olarak ifade etmişti. Birbiriyle çelişen bu talepleri uzlaştırmayı başaramayan Britanya, müttefiki Fransa'nın tarafını tuttu ve Faysal'ı kendi başının çaresine bakması için yüzüstü bıraktı.

Britanya, 1 Kasım 1919'da ordularını Suriye'den çekti ve ülkeyi Fransız askerî yönetimine teslim etti. Faysal'ın taraftarları tarafından toplanan ve Büyük Suriye'nin farklı bölgelerinden gelen temsilcilerden meydana gelen seçilmiş bir organ olan Suriye Genel Kongresi 8 Mart 1920'de Suriye'nin bağımsızlığını ve Faysal'ı kralları ilan ederek buna karşılık verdi. Fakat Faysal'ın Suriye Krallığı uzun yaşamayacaktı. Fransızlar Şam'ın kontrolünü almak için Lübnan'dan bir sömürge ordusu gönderdiler. Beyrut ve Şam arasındaki yol üzerinde bir dağ geçidinde Faysal'ın Arap ordusunun kalıntılarıyla karşılaşan Fransızlar 24 Temmuz 1920'de Han Maysalun'da 2.000 savunmacıdan oluşan göstermelik bir kuvveti kolayca yendiler ve Faysal'ın kısa ömürlü Suriye Krallığı'nı devirmek için hiçbir direnişle karşılaşmadan Şam'a ilerlediler. Faysal Arap İsyanı'nın altüst olmuş umutlarını kendisiyle birlikte sürgüne götürdü.

Faysal'ın Şam'da kurduğu hükümetin düşmesi Filistinlileri Britanya işgaliyle –ve Balfour Deklarasyonu'yla– kendi başlarına yüzleşmek zorunda bıraktı. Filistin kasabaları ve şehirlerinde yaşayan eşraf Suriye Genel Kongresi'nde kilit bir rol oynamıştı; onların temsil ettiği kentliler ve köylüler Paris Barış Konferansı tarafından 1919 yazında gönderilen Amerikan araştırma komisyonuna kendi görüşlerini aktardılar. King-Crane Komisyonu kanıt toplamak ve halkın bölgenin siyasal geleceği hakkındaki görüşlerini incelemek için 10 Haziran ve 21 Temmuz arasında bütün Büyük Suriye'yi gezdi. Filistinli Arapların güçlü bir çoğunluğunun Faysal'ın Arap krallığının parçası olarak yönetilmeyi istediği açıktı. Dahası King-Crane Komisyonu, Filistinli Arap nüfusun "tüm Siyonist programa üzerine basa basa karşı" olduğunu ve "Filistin nüfusunun, üzerinde bunun kadar hemfikir olduğu başka bir şey olmadığını" bildirdi.[24]

Balfour Deklarasyonu'nun cesaretlendirdiği Yahudi göçü hız kazanınca gerilim 1920'de arttı. 1919 ve 1921 yılları arasında 18.500'den fazla Siyo-

24 Komisyonun raporu, Filistin'de alınan 260 dilekçeden 222'sinin, yani toplamda % 85'ten fazlasının Siyonist programa karşı olduğunu beyan ettiğini belirtti. İddialarına göre, "Bu herhangi tek bir nokta için kazadaki en yüksek oran." "Recommendations of the King-Crane Commission on Syria and Palestine, 28 August 1919", Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:191-199.

nist göçmen Filistin kıyılarına akın etti. Nisan 1920'nin ilk haftasında Kudüs'te bir ayaklanma patlak verdi ve ayaklanma sonunda beş Yahudi ve dört Arap ölürken, iki yüzden fazla kişi yaralandı. 1921'de Yafa Limanı'nda Arap kent ahalisi 1 Mayıs gösterileri sırasında Yahudi komünistler ve Siyonistler arasında çıkan bir kavgaya müdahale edince şiddet daha da kötüleşti. Çıkan ayaklanmalarda kırk yedi Yahudi ve kırk sekiz Arap öldürülürken, iki yüzden fazla kişi yaralandı. Balfour Deklarasyonu'nun neden olduğu çelişkiler –Yahudiler için, Yahudi olmayan yerli nüfusun haklarını ve çıkarlarını olumsuz etkilemeyecek ulusal bir yurdun yaratılması niyetini beyan etmesi– zaten aşikârdı.

Irak'taki siyasi elitler Mısır ve Suriye'de yaşanan olayları kendi gelecekleri açısından giderek artan bir endişeyle izliyorlardı. Britanya ve Fransa'nın, bir kendi kaderini tayin süreci çerçevesinde Arap topraklarında "ulusal hükümetlerin ve idarelerin kurulması"na desteklerini vaat eden bir deklarasyon yayınladığı Kasım 1918'de onlara yeniden güvence verilmişti. Fakat Iraklılar vaat edilen öz-yönetim yolunda elle tutulur bir ilerleme kaydedilmeden aylar geçtikçe, giderek şüpheye düştüler. Nisan 1920'de Büyük Güçler'in San Remo'da, kendi ülkelerini manda yönetimi olarak Britanya'ya ödül niyetine vermeyi kabul ettiğine ilişkin haber Iraklıların en kötü korkularını pekiştirdi.[25]

Haziran 1920 sonunda Irak'ta Britanya yönetimine karşı ülke çapında bir ayaklanma patlak verdi. Disiplinli ve iyi örgütlenmiş olan isyan Basra, Bağdat ve Musul'da Britanya'yı tehdit etti, fakat harekât merkezi, Büyük Savaş sırasında Osmanlılara karşı ayaklanmış olan Orta Fırat'ın Şii türbe kentleriydi. Ayaklanma yayılınca, Britanya Iraklıların tüm cephelerdeki kararlı direnişini bastırabilmek için Mezopotamya'ya daha fazla asker göndermek zorunda kaldı. Mezopotamya seferinden terhis edilmek üzere olan 60.000 askere destek vermek için hemen Hindistan'dan takviye gönderildi ve Ekim ayına gelindiğinde Britanya kuvvetlerinin mevcudu 100.000'e yükseldi. Hava bombardımanı ve ağır top kullanan Britanya, yakıp yıkma taktikleriyle direnişi ezdi ve Orta Fırat bölgesini yeniden fethetti. Necefli bir gazeteci "Son günlerde insanlığa üzüntü veren bir şekilde, çok fazla kan döküldü ve kalabalık kentler yıkıldı ve ibadethanelerin kutsallığına riayet edilmedi" diye yazdı Ekim 1920'de. Britanya'nın iddiasına göre, ayaklanma Ekim sonunda bastırılana kadar, kendi kuvvetlerine mensup 2.200 kişi ve yaklaşık 8.450 Iraklı öldürülmüş veya yaralanmıştı.[26]

---

25 "Anglo-French Declaration, 7 November 1918", Hurewitz, *Middle East and North Africa in World Politics*, s. 2:112.

26 *El-Istiklal* gazetesi, Necef, 6 Ekim 1920'den aktaran, `Abd al-Razzaq al-Hasani, *al-`Iraq fi dawray al-ihtilal wa'l intidab* [Işgal ve Manda Yönetimi Dönemlerinde Irak] (Sidon: al-`Irfan 1935), s. 117-118.

Artık Hicaz kralı olan Şerif Hüseyin, Suriye, Filistin ve Irak'taki olayları giderek derinleşen bir ihanete uğrama duygusuyla izledi. Sir Henry McMahon ile yaptığı tüm yazışmaların kopyaları elindeydi ve Britanya'nın verdiği hiçbir sözü tutmadığına inanıyordu. Arapların kralı olmayı arzulayan Hüseyin artık sadece Hicaz'a hapsolmuştu ve orada bile güvende değildi. Orta Arabistan'da, Batı'da İbn Suud olarak tanınan Abdülaziz es-Suud'un başında bulunduğu rakip bir monarşi Hicaz'ı ele geçirme tehdidinde bulunuyordu. İbn Suud yaraya tuz basarak Büyük Britanya ile bir anlaşma yaptı ve Britanya hazinesinden cömert bir aylık ücret aldı.

Britanya da Hicaz'ın geleceği konusunda endişeliydi. İbn Suud ile 1915'te resmî bir anlaşma yapmış olsalar da, Haşimilerle olan ilişkileri savaş sırasında bir ittifak şeklini almıştı. Savaş bitince, ittifak da sona erdi. Eski Hicaz kralı Britanya ile bir anlaşma yapmadığı sürece, Whitehall kendi toprağını korumak için yasal bir dayanağa sahip olamayacaktı. Fakat Kral Hüseyin'e bir anlaşma imzalattırmak için, ona savaş sonrasında San Remo'da yapılan anlaşmayı kabul ettirmeleri gerekiyordu. 1921 yazında T.E. Lawrence'a, gücenmiş olan Kral Hüseyin ile bir İngiliz-Hicaz antlaşmasının şartlarını müzakere etmek gibi yerine getirilmesi imkânsız bir görev verildi.

Lawrence, Kral Hüseyin ile görüşene kadar, Britanya, Sir Henry McMahon'ın tutulmayan sözlerini yerine getirmek için biraz yol kat etmişti. Artık sömürgelerden sorumlu devlet bakanı olan Winston Churchill Britanya'nın Ortadoğu'daki yeni mandalarının siyasi geleceğini belirlemek için Mart 1921'de Kahire'de gizli bir toplantı düzenledi. O toplantıda Britanyalı erkân, Kral Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Irak kralı, Abdullah'ı ise sınırları henüz belirlenmemiş olan Mavera-i Ürdün topraklarının (1923'te Filistin'den resmî olarak ayrıldı) hükümdarı olarak atamayı kabul etti. Britanya'nın Filistin dışındaki bütün mandalarına Haşimi hükümdarların önerilmesiyle birlikte, Churchill McMahon'ın savaş sırasındaki taahhütlerinin –harfi harfine olmasa da– ruhu çerçevesinde çalıştığını iddia edebilirdi.

Lawrence Temmuz ve Eylül 1921 arasında Kral Hüseyin'i Britanya'nın savaş sonrasında Ortadoğu'da elde ettiği konuma razı edecek bir formül bulmak için beyhude bir uğraşa girdi. Hüseyin kendi hedeflerini Hicaz'la sınırlandırmayı reddetti. Suriye ve Lübnan'ın Arap topraklarının geri kalanından ayrılmasına ve Fransız mandasına bırakılmasına itiraz etti. Sözde kendi oğulları tarafından yönetilecek olsa bile, Irak ve Mavera-i Ürdün'de Britanya mandasına karşı çıktı. Filistin'de bir Yahudi ulusal vatanı kurulması sözünü onaylamayı reddetti. Kral Hüseyin, Britanya'nın savaş sonrası dönem için tasarladığı anlaşmadaki hiçbir şeyi kabul etmeyince, bir İngiliz-Hicaz ittifak anlaşmasına imkân kalmadı. Lawrence Londra'ya eli boş döndü.

Britanya 1923'te Hicaz ile anlaşma yapmak için son bir girişimde daha bu-

lundu, fakat daha da sertleşmiş olan eski kral reddetti ve İbn Suud'un Kızıldeniz vilayetini fethetmek için hazırlık yaptığı sırada Britanya'nın korumasından mahrum kaldı. Kral Hüseyin 6 Ekim 1924'te tahtını en büyük oğlu Ali'ye bıraktı ve sürgüne gitti. Kral Ali'nin hükümdarlığı ise Suudilerin Hicaz'ın fethini tamamladığı 1925 sonunda sona erdi. Tıpkı kendilerinden önceki Osmanlılar gibi, Haşimiler de son direnişlerini Medine'de sergilediler ve Aralık 1925'te –Fahri Paşa'nın teslim olmasından yaklaşık yedi yıl sonra– kutsal şehri teslim ettiler.

Nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı cephesinin, çağdaşlarının tahayyül ettiğinden çok daha etkili olduğu görüldü. Zayıf bir Osmanlı İmparatorluğu karşısında elde edilecek hızlı bir zaferin İttifak Devletlerinin teslim olmasına zemin hazırlayabileceğine inanan İtilaf savaş planlamacıları, kendilerini neredeyse bütün savaş boyunca süren bir dizi sefer içerisinde buldular. Kafkasya ve İran'da yaşanan muharebeler, başarısız Çanakkale Boğazı girişimi, Mezopotamya'da yaşanan terslikler ve Sina, Filistin ve Suriye'deki uzun sefer yüz binlerce insanı ve stratejik harp malzemesini batı ve doğu cephelerindeki öncelikli savaş meydanlarından buralara yönlendirdi. Osmanlı cephesi savaşın daha çabuk bitmesini sağlamak bir yana, tersine savaşı uzatmaya hizmet etti.

İtilaf kuvvetlerinin Ortadoğu'daki savaş girişiminin büyük kısmı mesnetsiz olduğu ortaya çıkan bir cihat korkusuyla geçti. Sömürgelerdeki Müslümanlar Osmanlı sultanı-halifesinin çağrısına büyük ölçüde tepkisiz kalsa da, Avrupalı emperyal güçler Türklerin elde edeceği herhangi bir büyük başarının veya İtilaf kuvvetlerinin alacağı bir yenilginin Hindistan ve Kuzey Afrika'daki sömürgelerinde yaşayan Müslümanları korkunç ayaklanmalara kışkırtabileceğini varsaymaya devam ettiler. Ne ilginçtir ki, bu durum İtilaf Devletlerini halifenin çağrısına, onun Müslüman hedef kitlesinden çok daha duyarlı hale getirdi. Batı dünyası bir asır sonra bile, Müslümanların toplu olarak bağnazca hareket edebileceği inancını üzerinden atamadı. 11 Eylül 2001'den sonra ilan edilen "Terörizme Karşı Savaş"ın da gösterdiği gibi, Batılı politika belirleyiciler cihadı 1914 ve 1918 arasındaki savaş planlamacılarını andıran bir tarzda değerlendirmeye devam ediyorlar.

Birinci Dünya Savaşı'nın kendisi modern Ortadoğu'nun oluşumunda son derece etkili oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmesiyle birlikte, Türk hâkimiyetinin yerini Avrupa emperyalizmi aldı. Araplar Osmanlı Müslüman hâkimiyeti altında çok-uluslu bir imparatorluk çerçevesinde dört asır birlikte yaşadıktan sonra, kendilerini Britanya ve Fransa tahakkümü altındaki pek çok yeni devlete bölünmüş halde buldular. Birkaç ülke kendi kurdukla-

rı sınırlar içerisinde bağımsızlık elde etti; Türkiye, İran ve Suudi Arabistan bu açıdan öne çıkar. Ne var ki savaş sonrasındaki düzenlemenin bir parçası olarak bölgede kurulan çoğu devletin sınırlarını ve yönetim sistemlerini emperyal güçler dayattı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sonrasında paylaşılması İtilaf Devletleri arasında savaş boyunca süren yoğun müzakerelere konu oldu. Geriye dönüp bakıldığında paylaşım anlaşmalarının her biri ancak kendi savaş dönemi bağlamında bir anlam ifade eder: 1915 İstanbul Anlaşması İtilaf Devletlerinin İstanbul'un çabucak fethedilmesini bekledikleri anda; Hüseyin-McMahon Yazışmaları Britanya'nın Osmanlı cihadına karşı Müslüman bir müttefike ihtiyaç duyduğu 1915 ve 1916'da; Balfour Deklarasyonu ise Britanya'nın Filistin'i Britanya hâkimiyetine bırakabilmek için Sykes-Picot Anlaşması'nın şartlarını revize etmek istedikleri 1917'de gerçekleşti. Ancak savaş sırasında akla uygun görünen bu tuhaf anlaşmalar sadece Britanya ve Fransa'nın emperyal genişlemesini sağlamak için yapıldı. Avrupalı güçler istikrarlı bir Ortadoğu kurmakla ilgilenmiş olsalardı, sınırları çok farklı bir biçimde çizeceklerini düşünmeden edemiyor insan.

Savaş sonrasındaki düzenlemenin sınırlarının, tıpkı savaş sonrasında oluşan sınırların doğurduğu çatışmalar gibi son derece esnek olduğu görüldü. Türkiye, İran, Irak ve Suriye arasında bölünen Kürt halkı kendi kültürel ve siyasal hakları için geçtiğimiz yüzyıl boyunca ev sahibi hükümetlerin her biriyle çatışmaya girdi. 1920'de Fransa tarafından Hıristiyan bir devlet olarak yaratılan Lübnan, siyasal kurumları ülkede yaşanan demografik değişimlere ayak uyduramayınca ve Müslümanların sayısı Hıristiyanları geçince bir dizi iç savaşa boyun eğdi. Pek çok Suriyeli milliyetçinin kendi ülkelerinin ayrılmaz bir parçası olduğuna inandığı Lübnan'ın yaratılmasına razı olmayan Suriye, 1976'da iç savaştaki Lübnan'ı işgal etmek için ordusunu gönderdi ve yaklaşık otuz yıl boyunca ülkeyi işgal altında tuttu. Sahip olduğu doğal ve beşeri kaynaklara rağmen, savaş sonrasında oluşturulan sınırları içerisinde barış ve istikrarı hiçbir zaman sağlayamayan Irak, İkinci Dünya Savaşı sırasında Britanya ile bir çatışma ve darbeye, 1958'de devrime, 1980 ve 1988 arasında İran ile savaşa ve Saddam Hüseyin'in 1991'deki Kuveyt işgalinden ve Amerika'nın 2003'te Hüseyin'i devirmek için Irak'ı işgal etmesinden sonra bitmeyecekmiş gibi görünen bir savaş döngüsüne sahne oldu.

Fakat Ortadoğu'yu bir savaş bölgesi olarak belirleyen, savaş sonrasındaki paylaşımın diğer bütün miraslarından daha fazla Arap-İsrail çatışması oldu. İsrail ve Arap komşuları arasında yaşanan dört savaş –1948, 1956, 1967 ve 1973'te– Ortadoğu'yu 1979'da İsrail ve Mısır; 1994'te ise İsrail ve Ürdün arasındaki barış anlaşmalarına rağmen çözümsüz kalan zorlu pek çok sorunla baş başa bıraktı. Filistinli mülteciler Lübnan, Suriye ve Ürdün arasında da-

ğılmış durumda, İsrail Suriye'nin Golan Tepeleri'ni ve Güney Lübnan'daki Şebaa Çiftlikleri'ni işgal altında tutmaya devam ediyor ve İsrail Filistin'in Gazze ve Batı Şeria toprakları üzerindeki denetimini henüz bırakmış değil. İsrail ve Arap komşuları eylemlerinin sorumluluğunu paylaşmakla birlikte, girdikleri çatışmanın kökenleri doğrudan Balfour Deklarasyonu'nun temel çelişkilerine dayandırılabilir.

Ortadoğu sınırlarının meşruiyeti ilk çizildikleri andan beri sorgulanmıştır. 1940'larda ve 1950'lerde Arap milliyetçileri Arap devletleri arasında, çoğunlukla emperyalizmin bir mirası olarak görülen sınırları ortadan kaldıracak birleşme planları için çağrı yaptılar. Panislâmcılar aynı amaçla geniş çaplı bir İslâm birliği savundular. 2014'te kendisine İslâm Devleti adını veren bir milis kuvvet, Kuzey Suriye ve Irak'ı kapsayan topraklarda bir halifelik ilan ettiğinde, Twitter'daki takipçilerine "Sykes-Picot'yu paramparça ettiğini" duyurdu. Bir asır sonra Ortadoğu'nun sınırları hâlâ tartışmalı ve değişken.[27]

Büyük Savaş'ın yüzüncü yıldönümü Ortadoğu'da çok az anıldı. Türk ve Anzak gazi derneklerinin savaşta ölenleri anmak için uzun zamandan beri toplandığı Gelibolu'dan başka, Osmanlı cephesinde savaşan küresel orduların mücadeleleri ve fedakârlıkları yerini daha acil güncel meselelere bıraktı. Mısır'daki devrimci çalkantı, Suriye ve Irak'taki iç savaş ve İsrailliler ile Filistinliler arasında süren şiddet, Büyük Savaş'ın başlangıcının yüzüncü yıldönümünde Ortadoğu'yu meşgul ediyordu. Fakat savaş dünyanın geri kalanında hatırlandıkça, Osmanlıların bu savaşta oynadığı rol de dikkate alınmalıdır. Çünkü Osmanlı cephesi Asya'daki muharebe meydanları ve küresel askerleriyle birlikte Avrupa'nın Büyük Savaşı'nı Birinci Dünya Savaşı'na dönüştürdü. Ayrıca, Büyük Savaş'ın bıraktığı miraslar, bu zamana dek dünyanın diğer tüm parçalarından daha çok Ortadoğu'da hissedilmeye devam ediyor.

27 Roula Khalaf, İslâm Devleti'nin tweetini "Colonial Powers Did Not Set the Middle East Ablaze", *Financial Times*, 29 Haziran 2014'te alıntıladı.

ARŞİV KAYNAKLARI

Yeni Zelanda, Alexander Turnbull Kütüphanesi, Wellington, Yeni Zelanda
Trevor Holmden Belgeleri, MS-Belgeleri 2223
Cecil Manson Kraliyet Havacılık servisi ile ilgili belgeler 90-410
Francis McFarlane Belgeleri, MS-Belgeleri 2409
James McMillan, "40,000 Horsemen: A Memoir", MS X-5251

Avustralya Savaşı Anıtı [AWM], Canberra, Avustralya
C.E.W. Bean günlükleri, web sitesi: www.awm.gov.au/collection/records/awm38.

Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, Cambridge, Birleşik Krallık
D.C. Phillott belgeleri, MS.Add.6170

ABD Ulusal Arşivi ve Kayıt Yönetimi [NARA], College Park, Maryland
Kayıt Grubu 84, ABD Konsolosluk Arşivleri

Bağdat:
Kutular 016 - 019 (1913-1914)
Ciltler 0016 - 0030 (1915-1918)

Basra:
Kutular 002 - 005 (1913-1918)
Ciltler 0003 (1910-1918)

Beyrut:
Ciltler 0008-0010 (1910-1924), 0018 (1916-1917), 0180-0181 (1914), 0184,0185 (1915), 0191 (1916), 0458 (1917-1919)

Çanakkale Boğazı:
Cilt 0005 (1914)

İstanbul:
Ciltler 0277-0285 (1914)
Ciltler 0292-0295 (1915)
Ciltler 0307-0309 (1916)
Ciltler 0315-0317 (1917)

Ourfa (Urfa):
Ciltler 0004 (1915)

Trebizond (Trabzon):
Ciltler 0030 (1913-1918)

İmparatorluk Savaş Müzesi [IWM], Londra, Birleşik Krallık

Özel Koleksiyon Belgeleri
Gelibolu'daki Anzak Çıkarması Anonim Raporu Nisan 1915 (Doc.8684)
Gelibolu'daki Tahliye Anonim Raporu Ocak 1915 (Doc.17036)
Major Sir Alexander Anderton (Doc.9724)
Atatürk'ün Anafartalar Savaşı Anıları (K 03/1686)
Lt Col L.S. Bell Syer (Doc.7469)
W.R. Bird (Doc.828)
B. Bradshaw (Doc.14940)
Ele Geçirilen Türk Evrakları, Birinci Dünya Savaşı (Doc.12809)
Commander H.V. Coates, RN (Doc.10871)
Staff Sergeant Henry Corbridge (Doc.16453)
Lt G.L. Drewry VC (Doc.10946)
Robert Eardley (Doc.20218)
M.O.F. England (Doc.13759)
Lt Col H.V. Gell (Doc.10048)
Maj. R. Haworth (Doc.16475)
Major G.L. Heawood (Doc.7666)
Capt R.L. Lecky (Doc.21099)
W.D. Lee (Doc.1297)
Bir Türk Subayının Mektubu 1915 (Doc.13066)
D. Moriarty (Doc.11752)
Capt A.T.L. Richardson (Doc.7381)
Col. R.B.S. Sewell (Doc.14742)
Major D.A. Simmons (Doc.21098)
J.McK. Sloss (Doc.13102)
Rev. H. Spooner (Doc.7308)
Major J.G. Stilwell (Doc.15567)
J. Taberner (Doc.16631)
Iskenderiye'den gelen iki mektup (Avustralya Askeri) (Doc.10360)
Major T.R. Wells (Doc.7667)

Orta Doğu Merkez Arşivi [MECA], St Antony's College, Oxford, Birleşik Krallık

J. D. Crowdy Koleksiyonu

Sir Wyndham Deedes Koleksiyonu

Harold Dickson Koleksiyonu

Sir Harold Frederick Downie Koleksiyonu

Cecil Edmunds Koleksiyonu

Sir Rupert Hay Koleksiyonu

Sir Francis Shepherd Koleksiyonu

A.L.F. Smith Koleksiyonu

A.L. Tibawi Koleksiyonu

Sir Ronald Wingate Koleksiyonu

YAYIMLANMAMIŞ DOKTORA TEZLERİ

Akın, Yiğit, "The Ottoman Home Front During World War I: Everyday Politics, Society, and Culture", Doktora Tezi (Ohio State University, 2011).

Beşikçi, Mehmet, "Between Voluntarism and Resistance: The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War", Doktora Tezi (Boğaziçi Üniversitesi, 2009).

DeGeorges, Thomas, "A Bitter Homecoming: Tunisian Veterans of the First and Second World Wars", doktora tezi (Harvard University, 2006).

Kilson, Robin, "Calling Up the Empire: The British Military Use of Non-white Labor in France, 1916-1920", Doktora Tezi (Harvard University, 1990).

Stoddard, Philip H.,"The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-i Mahsusa", Doktora Tezi (Princeton University, 1963).

YAYIMLANMIŞ KAYNAKLAR

Abbott, G.F., *The Holy War in Tripoli* (Londra: Edward Arnold, 1912).

Abramson, Glenda, "Haim Nahmias and the labour battalions: a diary of two years in the First World War", *Jewish Culture and History* 14.1 (2013), s. 18-32.

`Abd al-Wahab, Akram, *Tarikh al-harb al-`alimiyya al-ula* [Birinci Dünya Savaşı Tarihi] (Kahire: Ibn Sina, 2010).

Abun-Nasr, Jamil, *A History of the Maghrib* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971).

Abu Tubaykh, Jamil (ed.), *Mudhakkirat al-Sayyid Muhsin Abu Tubaykh (1910-1960)* [al-Sayyid Muhsin Abu Tubaykh'in Anıları] (Amman: al-Mu'assisa al-`Arabiyya, 2001).

Ahmad, Feroz, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 vols (İstanbul: Istanbul Bilgi University Press, 1908).

—, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969).

Ahmad, Kamal Madhar, *Kurdistan during the First World War*, (Londra: Saqi Books, 1994) [*I. Dünya Savaşında Kürdistan*, çev. M. Hüseyin, Doz Basım Yayın, İstanbul, 1996].

`Ajluni, Muhammad `Ali al, *Dhikrayat `an al-thawra al-`arabiyya al-kubra* [Büyük Arap İsyanı Anıları] (Amman: Dar al-Karmil, 2002).

Akçam, Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Londra: Constable, 2007).

—, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012).

Aksakal, Mustafa, "Holy War Made in Germany? Ottoman Origins of the 1914 Jihad", *War in History* 18 (2011), s. 184-199.

—, "Not 'by those old books of international law, but only by war': Ottoman Intellectuals on the Eve of the Great War", *Diplomacy and Statecraft* 15.3 (2004), s. 507-44.

—, "The Limits of Diplomacy: The Ottoman Empire and the First WorldWar," *Foreign Policy Analysis* 7 (2011), s. 197-203.

—, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

'Ali, Tahsin, *Mudhakkirat Tahsin 'Ali, 1890-1970* [Tahsin Ali'nin Anıları] (Beyrut: al-Mu'assasat al-'Arabiyya li'l-Dirasat wa'l-Nashr, 2004).

Allawi, Ali. A, *Faisal I of Iraq* (New Haven, CT: Yale University Press, 2014) [*Irak Kralı I. Faysal*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016].

Allen, W.E.D. ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953) [*1828-1921-Türk-Kafkas Sınırındaki Harpların Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996].

Anderson, Scott, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East* (Londra: Atlantic Books, 2014).

Anonim, *Australia in Palestine* (Sydney: Angus & Robertson, 1919).

—, *Thawrat al-'Arab* [Arapların Devrimi] (Kahire: Matba'a al-Muqattam,1916).

—, *The Kia Ora Coo-ee: The Magazine for the Anzacs in the Midle East, 1918* (Sydney: Angus & Robertson, 1981).

Antonius, George, *The Arab Awakening* (Londra: Hamish Hamilton, 1938).

Arıkan, İbrahim, *Harp Hatıralarım* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007).

Arnoulet, François, "Les Tunisiens et la Première Guerre Mondiale (1914-1918)", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 38 (1984), s. 47-61.

Arslan, Shakib, *Sira Dhatiyya* [Otobiyografi] (Beyrut: Dar al-Tali'a, 1969).

Askari, Jafar al, *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq* (Londra: Arabian Publishing, 2003).

Aspinall-Oglander, C.F., *Military Operations: Gallipoli* (Londra: William Heinemann, 1929) [*Büyük Harbin Tarihi: Çanakkale Gelibolu Askeri Harekatı*, çev. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2005].

Association nationale pour le souvenir des Dardanelles et fronts d'orient, *Dardanelles, Orient, Levant, 1915-1921* (Paris: L'Harmattan, 2005).

Atay, Falih Rıfkı, *Le mont des Oliviers: L'empire Ottoman et le Moyen-Orient*, 1914-1918 (Paris: Turquoise,2009) [*Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2013].

Atiyyah, Ghassan R., *Iraq, 1908-1921: A Political Study* (Beyrut: Arab Institute for Research and Publishing, 1973).

Avcı, Halil Ersin (ed.), *Çanakkale Şahitleri* (İstanbul: Paraf Yayınları, 2011).

'Azawi, 'Abbas, *Tarikh al-'Iraq bayn ihtilalayn* [İki İşgal Arasında Irak Tarihi], cilt 8, 1872-1917, (Bağdat: Shirkat al-tijara wa'l-tiba'a, 1956).

Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918* (New York: Vintage, 2010).

Balakian, Peter, *Black Dog of Fate: A Memoir* (New York: Broadway, 1997) [*Kaderin Kara Köpeği*, çev. Argun Ateş, Belge Yayınları, İstanbul, 2005].

—, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (New York: HarperCollins, 2003).

Barr, James, *Setting the Desert on Fire: T. E. Lawrence and Britain's Secret War in Arabia, 1916-1918* (New York: W. W. Norton, 2008).

Behesnilian, Krikor, *Armenian Bondage and Carnage: Being the Story of Christian Martyrdom in Modern Times* (Londra: Gowans Bros, 1903).

Bekraoui, Mohamed, *Les Marocains dans la Grande Guerre 1914-1919* (Kazablanka: Commission Marocaine d'Histoire Militaire, 2009).

Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey* (New York: Routledge, 1998) [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, der. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017].

Bernard, Augustin, *L'Afrique du nord pendant la guerre* (Paris: Les presses universitaires de France, 1926.)

Bidwell, Robin, "The Brémond Mission in the Hijaz, 1916-17: A Study in Inter-allied Cooperation", Robin Bidwell ve Rex Smith (ed.), *Arabian and Islamic Studies* (Londra: Longman, 1983), s. 182-195.

—, "The Turkish Attack on Aden 1915-1918", *Arabian Studies* 6 (1982), s. 171-194.

Blaser, Bernard, *Kilts Across the Jordan* (Londra: Witherby, 1926).

Bliss, Edwin M., *Turkey and the Armenian Atrocities* (Londra: T. Fisher Unwin, 1896).

Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Braddon, Russell, *The Siege* (New York: Viking, 1969).

Brémond, Edouard, *Le Hedjaz dans la Guerre Mondiale* (Paris: Payot, 1931).

Brown, Judith, *Modern India: The Origins of an Asian Democracy*, 2. basım (Oxford: Oxford University Press, 1994).

Bruce, Anthony, *The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First World War* (Londra: John Murray, 2002).

Buchan, John, *Greenmantle* (Londra: Hodder and Stoughton, 1916) [*Yeşil Kaftan*, çev. İlker Balkan, Altın Bilek Yayınları, İstanbul, 2015].

Bury, G. Wyman, *Arabia Infelix, or the Turks in Yamen* (Londra: Macmillan, 1915).

—, *Pan-Islam* (Londra: Macmillan, 1919) [*Pan-İslam veya İslam İmparatorluğu*, çev. Mert Akçanbaş, Destek Yayınları, İstanbul, 2011].

Busch, Briton Cooper, *Britain, India and the Arabs, 1914-1921* (Berkeley: University of California Press, 1971).

Çakmak, Fevzi, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011).

Campbell, Begg, R., *Surgery on Trestles* (Norwich: Jarrold & Sons, 1967).

Çanakkale Hatıraları, 3 cilt, (İstanbul: Arma Yayınları, 2001-2003).

Candler, Edmund, *The Long Road to Baghdad*, 2 cilt, (Londra: Cassell, 1919).

Capitaine de Corvette X ve Claude Farrère, "Journal de bord de l'expédition des Dardanelles (1915)", *Les œuvres libres* 17 (1922), s. 218-229.

Carver, Field Marshal Lord, *The National Army Museum Book of the Turkish Frong, 1914-18* (Londra: Pan, 2003).

Çetin, Fethiye, *My Grandmother: A Memoir* (Londra: Verso, 2008) [*Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016 (12. basım)].

Chamberlin, Jan, *Shrapnel & Semaphore: A Signaller's Diary from Gallipoli* (Auckland: New Holland, 2008).

Charles-Roux, François, *L'expédition des Dardanelles au jour le jour* (Paris: Armand Colin, 1920).

Çiçek, M. Talha, *War and State Formation in Syria: Cemal Pasha's Governorate During World War I, 1914-17* (Londra: Routledge, 2014).

Chehabi, H.E., "An Iranian in First World War Beirut: Qasem Ghani's Reminiscences", H.E. Chehabi (ed.), *Distant Relations: Iran and Lebanon in the last 500 years* (Londra: I.B.Tauris, 2006), s. 120-32.

Clunie, Kevin ve Ron Austin (ed.), *From Gallipoli to Palestine: The War Writings of Sergeant GT Clunie of the Wellington Mounted Rifles, 1914-1919* (McCrae, Avustralya: Slouch Hat Publications, 2009).

Çöl, Emin, *Çanakkale - Sina Savaşları: Bir Erin Anıları* (Istanbul: Nöbetçi Yayınevi, 2009).

Commandement de la IV Armée, *La verite sur la question syrienne* (Istanbul: Tanine, 1916).

Çulcu, Murat, *İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi*, 2 cilt, (Istanbul: Denizler Kitabevi, 2004).

Dadrian, Vahakn N.ve Taner Akçam, *Judgment at Istanbul: The Armenian Genocide Trials* (New York: Berghahn Books, 2011) [*Tehcir ve Taktil Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Istanbul, 2010].

Darwaza, Muhammad `Izzat, *Nash'at al-Haraka al-`Arabiyya al-Haditha* [Modern Arap Hareketinin Oluşumu] (Sidon ve Beyrut: Manshurat al-Maktaba al-`Asriyya, 2. basım, 1971).

Das, Santanu (ed.), *Race, Empire and First World War Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

Davison, Roderic H., "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review* 53 (Nisan 1948), s. 481-505.

Dawn, C. Ernest, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press, 1973) [*Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, çev. Taşkın Temiz, Bahattin Aydın, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998].

Dennis, Peter, ve diğerleri (ed.), *The Oxford Companion to Australian Military History* (Melbourne: Oxford University Press, 1995).

de Nogales, Rafael, *Four Years Beneath the Crescent* (New York: Charles Scribner's Sons, 1926) [*Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Vedii Ilmen, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008].

Der-Garabedian, Hagop, *Jail to Jail: Autobiography of a Survivor of the 1915 Armenian Genocide* (New York: Universe, 2004).

Derogy, Jacques, *Opération némésis: Les vengeurs arméniens* (Paris: Fayard, 1986).

Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman - 1913-1919* (Londra: Hutchinson & Co, tarihi belirtilmemiş).

Douin, Georges, *L'attaque du canal de Suez (3 Février 1915)* (Paris: Librairie Delagrave, 1922).

Ege, Abidin, *Harp Günlükleri* (Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

Egyptian Delegation to the Peace Conference, *White Book: Collection of Official Correspondence from November 11, 1918 to July 14, 1919* (Paris: özel olarak basılmış, 1919).

Elgood, P.G., *Egypt and the Army* (Oxford: Oxford University Press, 1924).

Elliot, B.A., *Blériot: Herald of an Age* (Stroud, Birleşik Krallık: Tempus, 2000).

Emin, Ahmed, *Turkey in the World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 1930).

Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, M. Şükrü Hanioğlu (ed.) (Istanbul: Der Yayınları, 1989).

Erden, Ali Fuad, *Paris'ten Tih Sahrasına* (Ankara: Ulus Basımevi, 1949).

—, *Gallipoli and the Middle East, 1914-1918: From the Dardanelles to Mesopotamia* (Londra: Amber Books, 2008).

—, *Gallipoli: The Ottoman Campaign* (Barnsley, Birleşik Krallık: Pen & Sword Military, 2010) [*Gelibolu Osmanlı Harekatı*, çev. Orhan Düz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul, 2012].

Erickson, Edward J., *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, CT: Greenwood Press, 2001) [*Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011].

Essayan, Zabel, *Dans les ruines: Les massacres d'Adana, avril 1909* (Paris: Libella, 2011) [*Yıkıntılar Arasında*, çev. Kayuş Çalıkman Gavrilof, Aras Yayınları, İstanbul, 2015].

Eti, Ali Rıza, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).

Evans-Pritchard, E.E., *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford: Oxford University Press, 1954).

Falls, Cyril, *Armageddon, 1918: The Final Palestinian Campaign of World War I* (Philadelphia: University of Pennsylvania, 2003).

Falls, Cyril ve A.F. Becke, *Military Operations, Egypt and Palestine from June 1917 to the End of the War* (Londra: H.M.S.O., 1930).

Fasih, Mehmed, *Gallipoli 1915: Bloody Ridge (Lone Pine) Diary of Lt. Mehmed Fasih* (İstanbul: Denizler Kitabevi, 2001).

Faydi, Basil Sulayman (ed.), *Mudhakkirat Sulayman Faydi* [Süleyman Feyzi'nin Anıları] (Londra: Dar al-Saqi, 1998).

Fenwick, Percival, *Gallipoli Diary* (Auckland: David Ling, tarih belirtilmemiş).

Findlay, J.M., *With the 8th Scottish Rifles, 1914-1919* (Londra: Blockie, 1926).

Ford, Roger, *Eden to Armageddon: World War I in the Middle East* (New York: Pegasus Books, 2010).

Francis, Richard M., "The British Withdrawal from the Bagdad Railway Project in April1903", *The Historical Journal* 16.1 (1973), s. 168-78.

Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: Creating the modern Middle East, 1914-1922* (Londra: Andre Deutsch, 1989). [*Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2013].

Georgeon, François, *Abdulhamid II: le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003). [*Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016].

Ghusein, Fā'iz El, *Martyred Armenia* (Londra: C. Arthur Pearson, 1917).

Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2009) [*Dertli Sahiller-Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu (1912-1923)*, çev. Melike Neva Şellaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

Goussous, `Odeh al-, *Mudhakkirat `Awda Salman al-Qusus al-Halasa* [`Odeh al-Goussous al-Halasa'nın Anıları], *1877-1943* (Amman: yayıncısı belirtilmemiş, 2006).

Graves, Philip, *The Life of Sir Percy Cox* (Londra: Hutchinson, 1941).

Grey, Jeffrey, *A Military History of Australia*, 3. basım (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

Guépratte, P.E., *L'expédition des Dardanelles, 1914-1915* (Paris: 1935).

Gullett, H. S. ve Chas. Barrett (ed.), *Australia in Palestine* (Sydney: Angus & Robertson, 1919).

Günay, Selahattin, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk? Suriye ve Filistin Anıları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006).

Hadj, Messali, *Les mémoires de Messali Hadj, 1898-1938* (Paris: J. C. Lattès, 1982).

Hamilton, Ian, *Gallipoli Diary*, 2 cilt (New York: George H. Doran, 1920).

Hamilton, Jill, *From Gallipoli to Gaza: The Desert Poets of World War One* (Sydney: Simon & Schuster, Australia, 2003).

Hammond, J.M., *Battle in Iraq: Letters and diaries of the First World War* (Londra: The Radcliffe Press, 2009).

Hanioğlu, M. Şükrü (ed.), *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (İstanbul: Der Yayınları, 1989).

—, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001).

Harper, Glyn (ed.), *Letters from Gallipoli: New Zealand Soldiers Write Home* (Auckland: Auckland University Press, 2011).

Hassani, Abd al-Razzaq al, *al-`Iraq fi dawray al-ihtilal wa'l intidab* [İşgal ve Manda Yönetimi Dönemlerinde Irak] (Sidon: al-`Irfan 1935).

Haynes, Jim (ed.), *Cobbers: Stories of Gallipoli 1915* (Sydney: ABC Books, 2005).

Heine, Peter, "Salih Ash-Sharif at-Tunisi, a North African Nationalist in Berlin During the First World War", *Revue de l'Occident musulman et de la Mediterranée* 33 (1982), s. 89-95.

Herbert, A.P., *The Secret Battle* (Londra: Methuen, 1919).

Herbert, Aubrey, *Mons, Anzac and Kut* (Londra: Hutchinson, 1919, yeniden basım 1930).

Hogarth, D.G., "The Refugees from Es-Salt," *Arab Bulletin* (21 Nisan 1918).

Holland, Robert, "The British Empire and the Great War, 1914-1918", Judith Brown ve Roger Louis (ed.), *The Oxford History of the British Empire, vol. 4: The Twentieth Century* (Oxford: Oxford University Press, 1999).

Hopkirk, Peter, *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire* (Londra: John Murray, 2006).

Hovannisian, Richard G. (ed.), *Armenian Van/Vaspurakan* (Costa Mesa, CA: Mazda, 2000) [*Van-Tarihi Kentler ve Ermeniler*, çev. Kolektif, Aras Yayınları, İstanbul, 2016].

—, *The Armenian Genocide: History, politics, ethics* (Houndmills: Macmillan, 1992).

Hurewitz, J.C. (ed.), *The Middle East and North Africa in World Politics*, 2 cilt (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1975, 1978).

Hynes, James Patrick, *Lawrence of Arabia' Secret Air Force* (Barnsley Birleşik Krallık: Pen & Sword, 2010).

İhsanoglu, Ekmeleddin, *The Turks in Egypt and their Cultural Legacy* (Kahire: American University in Cairo Press, 2012) [*Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, IRCICA Yayınları, İstanbul, 2006].

İlden, Köprülülü Şerif, *Sarıkamış* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999).

Inchbald, Geoffrey, *With the Imperial Camel Corps in the Great War* (Milton Keynes, Birleşik Krallık: Leonaur, 2005).

İstekli, Bahtiyar (ed.), *Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).

Jacob, Harold F., *Kings of Arabia: The Rise and Set of the Turkish Sovranty in the Arabian Peninsula* (Londra: Mills & Boon, 1923).

Jacobson, Abigail, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule* (Syracuse: Syracuse University Press, 2011).

Jamil, Husayn, *al-`Iraq: Shihada siyasiyya, 1908-1930* [Irak: Siyasi Bir Vasiyet, 1908-1930], (Londra: Dar al-Lam, 1987).

Jawdat, `Ali, *Dhikrayat 1900-1958* [Anılar] (Beyrut: al-Wafa', 1967).

Jones, E.H., *The Road to En-Dor* (Londra: John Lane The Bodley Head, 1921).

Jones, Ian, *The Australian Light Horse* (Sydney: Time-Life Books [Avustralya], 1987).

Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers, 2011).

Kannengiesser, Hans, *The Campaign in Gallipoli* (Londra: Hutchinson & Co., tarih belirtilmemiş).

Karakışla, Yavuz Selim, *Women, war and work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women, 1916-1923* (İstanbul: Ottoman Bank Archive and Research Centre, 2005) [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar-Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015].

Keogh, E. G., *The River in the Desert* (Melbourne: Wilke & Co., 1955).

Khoury, Dina Rizk, "Ambiguities of the Modern: The Great War in the Memoirs and Poetry of the Iraqis", Heike Liebau, Katrin Bromber, Katharina Lange, Dyala Hamzah ve Ravi Ahuja (ed.), *The World in World Wars: Experiences, Perceptions and Perspectives from Africa and Asia* (Leiden ve Boston: Brill, 2010), s. 313-40.

Khuwayri, Q.B., *al-Rihla al-suriyya fi'l-harb al-`umumiyya 1916* [Harb-i Umumi Sırasında Suriye Yolculuğu, 1916] (Kahire: al-Matba`a al-Yusufiyya, 1921).

King Abdullah of Transjordan, *Memoirs of King Abdullah of Transjordan* (New York: Philosophical Library, 1950).

King, Jonathan, *Gallipoli Diaries: The Anzac's own story day by day* (Sydney: Simon & Schuster, 2003) [*Gelibolu Günlükleri-Kendi Anlatımlarıyla Anzakların Gün Gün Hikâyesi*, çev. Ali Önsan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017].

Kinloch, Terry, *Devils on Horses: In the Words of the Anzacs in the Middle East, 1916-19* (Auckland: Exisle Publishing, 2007).

Kirkbride, Alec, *An Awakening: The Arab Campaign, 1917-18* (Tavistock: University Press of Arabia, 1971).

Kitchen, James E., *The British Imperial Army in the Middle East: Morale and Military Identity in the Sinai and Palestine Campaigns, 1916-18* (Londra: Bloomsbury, 2014).

Köroğlu, Erol, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I* (Londra: I.B. Tauris, 2007) [*Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşâsına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016 (3. baskı)].

Kundar, Ravinder, "The Records of the Government of India on the Berlin-Baghdad Railway Question", *The Historical Journal* 5.1 (1962), s. 70-79.

Larcher, M., *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris: Etienne Chiron et Berger-Levrault, 1926).

Laurens, Henry, "Jaussen et les services de renseignement français (1915-1919)", Géraldine Chatelard ve Mohammed Tarawneh (ed.), *Antonin Jaussen: Sciences sociales occidentales et patrimoine arabe* (Amman: CERMOC, 1999), s. 23-35.

Lawrence, T.E., *Oriental Assembly* (Londra: Williams and Norgate, 1939).

—, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph* (New York: Doubleday, Doran & Co., 1936) [*Bilgeliğin Yedi Sütunu*, çev. Bilal Çölgeçen, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2014].

—, "Tribal Politics in Feisal's Area", *Arab Bulletin Supplementary Papers* 5 (24 Haziran 1918), s. 1-5.

Leclerc, Christophe, *Avec T. E. Lawrence en Arabie: La mission militaire française au Hedjaz, 1916-1920* (Paris: L'Harmattan, 1998).

Lehuraux, Léon, *Chants et chansons de l'Armée d'Afrique* (Algiers: P. & G. Soubiron, 1933).

Leymonnerie, Jean, *Journal d'un poilu sur le front d'orient* (Paris: Pygmalion, 2003).

Liman von Sanders, Otto, *Five Years in Turkey* (Annapolis, MD: US Naval Institute, 1927) [*Çanakkale'de Beş Yıl*, çev. Resul Bozyel, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006].

Long, P.W., *Other Ranks of Kut* (Londra: Williams and Norgate, 1938).

Lüdke, Tilman, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War* (Münster: Lit Verlag, 2005).

Lynch, H.F.B., *Armenia: Travels and Studies, vol. 2: The Turkish Provinces* (Londra: Longmans, Green and Co, 1901).

Lyster, Ian (ed.), *Among the Ottomans: Diaries from Turkey in World War I* (Londra: I.B.Tauris, 2010) [*Osmanlıların Arasında-Birinci Dünya Savaşı Türkiyesi'nden Günlükler*, çev. Kutlu Akalın, Doğan Kitap, İstanbul, 2013].

MacMillan, Margaret, *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War* (Londra: John Murray, 2001) [*Paris 1919: Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2004].

—, *The War that Ended Peace: How Europe Abandoned Peace for the First World War* (Londra: Profile, 2013) [*Barışa Son Veren Savaş*, çev. Mehmet Harmancı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014].

MacMunn, George ve Cyril Falls, *Military Operations: Egypt and Palestine from the Outbreak of War with Germany to June 1917* (Londra: H.M.S.O., 1928).

Maghraoui, Driss, "The 'Grande Guerre Sainte': Moroccan Colonial Troops and Workers in the First World War", *The Journal of North African Studies* 9.1 (Bahar 2004), s. 1-21.

Mahari, Gurgen, *Burning Orchards* (yer belirtilmemiş, Apollo Press, 2007).

Mango, Andrew, *Atatürk* (Londra: John Murray, 1999) [*Atatürk-Modern Türkiye'nin Kurucusu*, çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016).

Massey, W.T., *Allenby's Final Triumph* (Londra: Constable, 1920).

—, *The Desert Campaigns* (Londra: Constable, 1918).

Mazza, Roberto (ed.), *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of Consul Conde de Ballobar* (Londra: I.B. Tauris, 2011).

McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983) [*Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998].

McCarthy, Justin, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2006) [*1915 Van'da Ermeni İsyanı*, çev. Ömer Turan, Cemalettin Taşkıran, Esat Arslan, Tarih & Kuram Yayınevi, İstanbul, 2015].

McDougall, James, *History and the Culture of Nationalism in Algeria* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

McMeekin, Sean, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918* (Londra: Allen Lane, 2010) [*Berlin-Bağdat Demiryolu*, çev. Azize F. Çakır, Picus Yayınları, İstanbul, 2012].

—, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011) [*1. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013].

McQuaid, Kim, *The Real and Assumed Personalities of Famous Men: Rafael de Nogales, T. E. Lawrence, and the Birth of the Modern Era, 1914-1937* (Londra: Gomidas Institute, 2010).

Mélia, Jean, *L'Algérie et la guerre (1914-1918)* (Paris: Plon, 1918).

Mennerat, *Tunisiens héroïques au service de la France* (Paris: Berger-Levrault, 1939).

Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Amaç Basımevi, 1996).

Mentiplay, Cedric, *A Fighting Quality: New Zealanders at War* (Wellington: A. H. & A. W.Reed, 1979).

Meynier, Gilbert, *L'Algérie révélée: La guerre de 1914-1918 et le premier quart du XXe siècle* (Cenevre: Droz, 1981).

Miquel, Pierre, *Les poilus d'Orient* (Paris: Arthème Fayard, 1998).

Mission Scientifique du Maroc, *Les Musulmans Francais et la Guerre*, special issue of *Revue du Monde Musulman* 29 (Aralık 1914).

Moberly, F.J., *The Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, 4 cilt (Londra: H.M.S.O., 1923-1927).

Moore, A. Briscoe, *The Mounted Riflemen in Sinai and Palestine* (Auckland: Whitcombe and Tombs, tarih belirtilmemiş [1920]).

Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story* (Ann Arbor MI: Gomidas Institute, 2000; 1918 baskısından yeniden basım) [*Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2006].

Mortlock, Michael J., *The Egyptian Expeditionary Force in World War I* (Jefferson NC: McFarland, 2011).

Mouseley, E.O., *The Secrets of a Kuttite* (Londra: John Lane The Bodley Head, 1921).

Musa, Sulayman, *al-Thawra al-`arabiyya al-kubra, watha'iq wa asanid* [Büyük Arap İsyanı: Belgeler ve Yazılar] (Amman: Da'irat al-thaqafa wa'l-funun, 1966).

Mushtaq, Talib, *Awraq ayyami, 1900-1958* [Hayatımdan Sayfalar, 1900-1958] (Beyrut: Daral-Tali`a, 1968).

Nevinson, Henry W., *The Dardanelles Campaign* (Londra: Nisbet & Co., 1918).

Nicol, C.G., *Story of Two Campaigns: Official War History of the Auckland Mounted Rifles Regiment, 1914-1919* (Auckland: Wilson and Horton, 1921).

Öklem, Necdet, *1. Cihan Savaşı ve Sarıkamış* (İzmir: Bilgehan Basımevi, 1985).

Omissi, David (ed.), *Indian Voices of the Great War: Soldiers' Letters, 1914-18* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 1999).

Oral, Haluk, *Gallipoli 1915 Through Turkish Eyes* (İstanbul: Bahçeşehir University Press, 2012).

Oran, Baskın, *MK: Récit d'un déporté arménien 1915* (Paris: Turquoise, 2008) [*"M.K." Adlı Çocuğun Tehcir Anıları-1915 ve Sonrası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014 (5. baskı)].

Orga, İrfan, *Portrait of a Turkish Family* (1950; yeniden basım Londra: Eland, 1988) [*Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, çev. Arın Bayraktaroğlu, Everest Yayınları, İstanbul, 2016].

Özdemir, Bülent, *Assyrian Identity and the Great War: Nestorian, Chaldean and Syrian Christians in the 20th Century* (Dunbeath, BK: Whittles Publishing, 2012).

Özdemir, Hikmet, *The Ottoman Army, 1914-1918: Disease and Death on the Battlefield* (SaltLake City: University of Utah Press, 2008).

Özgen, Mehmet Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011).

Pamuk, Şevket, "The Ottoman Economy in World War I", Stephen Broadberry ve Mark Harrison, ed., *The Economics of World War I* (Cambridge: Cambridge University Press,2005).

Parker, Gilbert, *Soldiers and Gentlemen* (özel olarak basıldı, 1981).

Pati, Budheswar, *India and the First World War* (Yeni Delhi: Atlantic Publishers, 1996).

Patterson, J.H., *With the Judaeans in the Palestine Campaign* (Londra: Hutchinson, 1922).

Perreau-Pradier, Pierre ve Maurice Besson, *L'Afrique du Nord et la Guerre* (Paris: Félix Alcan, 1918).

Perry, Roland, *The Australian Light Horse* (Sydney: Hachette Australia, 2009).

Philips, Jock, Nicholas Boyack ve E.P. Malone (ed.), *The Great Adventure: New Zealand Soldiers Describe the First World War* (Wellington Yeni Zelanda: Allen & Unwin, 1988).

Philips Price, M., *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Unwin, 1918).

Powles, C. Guy, *The New Zealanders in Sinai and Palestine* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1922).

Price, M. Philips, *War and Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Unwin Ltd., 1918).

Pugsley, Christopher, *Gallipoli: The New Zealand Story* (Auckland: Sceptre, 1990) [*Çanakkale-Yeni Zelandalıların Öyküsü*, çev. Ülke Evrim Uysal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015].

—, *The ANZAC Experience: New Zealand, Australia and Empire in the First World War* (Auckland: Reed, 2004).

Qadri, Ahmad, *Mudhakkirati `an al-thawra al-`arabiyya al-kubra* [Büyük Arap İsyanı Anılarım] (Şam: İbn Zaydun, 1956).

Qattan, Najwa al, "Safarbarlik: Ottoman Syria and the Great War", Thomas Philipp ve Christoph Schumann (ed.), *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon* (Beyrut: Orient-Institut, 2004), s. 163-174.

Reid, Frank, *The Fighting Cameliers* (1934; yeniden basım, Milton Keynes, Birleşik Krallık: Leonaur, 2005).

Rémond, Georges, *Aux campes turco-arabes: notes de route et de guerre en Tripolitaine et en Cyréanaique* (Paris: Hachette, 1913).

Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) [*İmparatorlukların Çöküşü-Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016].

Rida, Ahmad, *Hawadith Jabal `Amil, 1914-1922* [Cebel `Amil Olayları] (Beyrut: Dar Annahar, 2009).

Rogan, Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1851-1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

—, *The Arabs: A History* (New York: Basic Books, 2009; Londra: Allen Lane, 2009) [*Araplar-Bir Halkın Tarihi*, çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2017].

Ruiz, Mario M., "Manly Spectacles and Imperial Soldiers in Wartime Egypt, 1914-1919", *Middle Eastern Studies* 45.3 (2009), s. 351-71.

Rumbold, Algernon, *Watershed in India, 1914-1922* (Londra: Athlone Press, 1979).

Rush, Alan (ed.), *Records of Iraq, 1914-1966, vol. I: 1914-1918* (Cambridge: Archive Editions, 2001).

Sabis, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi: Harp Hatıralarım*, 4 cilt (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991).

Sakakini, Khalil al, *Yawmiyyat Khalil al-Sakakini* [Halil el-Sakakini'nin Günlüğü], cilt 2, 1914-1918 (Kudüs: Institute of Jerusalem Studies, 2004).

Salim, Latifa Muhammad, *Masr fi'l-harb al-'alimiyya al-ula* [Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır] (Kahire: Dar al-Shorouk, 2009).

Sandes, E.W.C., *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division* (Londra: John Murray, 1919).

Satia, Priya, *Spies in Arabia: The Great War and the Cultural Foundations of Britain's Covert Empire in the Middle East* (Oxford: Oxford University Press, 2008).

Schilcher, Linda Schatkowski, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria", John Spagnolo (ed.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective* (Reading, Birleşik Krallık: Ithaca Press, 1992), s. 229-258.

Schneer, Jonathan, *The Balfour Declaration: The Origins of the Arab Israeli Conflict* (NewYork: Random House, 2010) [*Balfour Deklarasyonu*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2015 (2. baskı)].

Scott, Keith Douglas, *Before ANZAC, Beyond Armistice: The Central Otago Soldiers of World War One and the Home they Left Behind* (Auckland: Activity Press, 2009).

Segev, Tom, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate* (Londra: Abacus Books, 2001).

Seward, Desmond, *Wings over the Desert: In Action with an RFC Pilot in Palestine, 1916-1918* (Sparkford, Birleşik Krallık: Haynes Publishing, 2009).

Shadbolt, Maurice, *Voices of Gallipoli* (Auckland: Hodder and Stoughton, 1988).

Shafiq, Ahmad, *Hawliyat Masr al-siyasiyya* [Mısır'ın Siyasi Günlükleri] (Kahire: Matba'a Shafiq Pasha, 1926).

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 2: Reform, Revolution and Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).

Sheffy, Yigal ve Shaul Shai (ed.), *The First World War: Middle Eastern Perspective* (Tel Aviv: Proceedings of the Israeli-Turkish International Colloquy, 2000).

Smith, Michael, *Fiery Ted, Anzac Commander* (Christchurch NZ: özel olarak basıldı, 2008).

Soualah, Mohammed, "Nos troupes d'Afrique et l'Allemagne", *Revue africaine* 60 (1919), s. 494-520.

Spackman, W.C., *Captured at Kut: Prisoner of the Turks* (Barnsley, Birleşik Krallık: Pen & Sword, 2008).

Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453* (Londra: Hurst, 2000).

Stevenson, David, *1914-1918: The History of the First World War* (Londra: Penguin, 2005).

Storrs, Ronald, *Orientations* (Londra: Readers Union, 1939).

Strachan, Hew (ed.), *The Oxford Illustrated History of the First World War* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

Strachan, Hew, *The First World War, vol. 1: To Arms* (Oxford: Oxford University Press,2001).

—, *The First World War* (Londra: Pocket Books, 2006) [*Birinci Dünya Savaşı*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2014].

Sunata, İ. Hakkı, *Gelibolu'dan Kafkaslara: Birinci Dünya Savaşı Anılarım* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, tarih belirtilmemiş).

Suny, Ronald Grigor, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (ed.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2011) [*Soykırım Meselesi-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, çev. Akın Emre Pilgir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015].

Suwaydi, Tawfiq al, *My Memoirs: Half a Century of the History of Iraq and the Arab Cause* (Boulder, CO: Lynne Reiner, 2013).

Tamari, Salim, "Shifting Ottoman Conceptions of Palestine, Part 1: Filastin Risalesi and the two Jamals", *Jerusalem Quarterly* sayı 47 (2011), s. 28-38.

—, "With God's Camel in Siberia: The Russian Exile of an Ottoman Officer from Jerusalem", *Jerusalem Quarterly* sayı 35 (2008), s. 31-50.

—, *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011).

Tamari, Salim ve Issam Nassar (ed.), *The Storyteller of Jerusalem: The Life and Times of Wasif Jawhariyyeh, 1904-1948* (Northampton MA: Olive Branch Press, 2014).

Tauber, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements* (Londra: Frank Cass, 1993).

Tergeman, Siham, *Daughter of Damascus* (Austin: Center for Middle Eastern Studies, 1994).

Tetik, Ahmet, Y. Serdar Demirtaş ve Sema Demirtaş, ed., *Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri - İfadeler ve Mektuplar*, 2 cilt (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009).

Torau-Bayle, X., *La campagne des Dardanelles* (Paris: E. Chiron, 1920).

Townshend, Charles, *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914-1921* (Londra: Faber and Faber, 2010).

Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* (Londra: Longmans, Green and Co, 1881).

Travers, Tim, *Gallipoli 1915* (Stroud, Birleşik Krallık: Tempus, 2004) [*Gelibolu 1915*, Elips Yayınları, 2008, Ankara].

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton: Princeton University Press, 1968).

Ulrichsen, Kristian Coates, *The First World War in the Middle East* (Londra: Hurst andCompany, 2014).

Uyar, Mesut, "Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War", *War in History* 20.4 (2013), s. 526-44.

Üzen, İsmet, *1. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları* (İstanbul: Selis Kitaplar, 2007).

Uzuner, Buket, *The Long White Cloud-Gallipoli* (İstanbul: Everest, 2002).

Waite, Fred, *The New Zealanders at Gallipoli* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1919).

Wardi, `Ali al, *Lamahat ijtima`iyya min tarikh al-`Iraq al-hadith* [Modern Irak Tarihinin Toplumsal Yönleri], cilt 4 (Bağdat: al-Maktaba al-Wataniyya, 1974).

Wavell, Archibald, *Allenby: A study in greatness* (Londra: George C. Harrap, 1940).

Weizmann, Chaim, *Trial and Error* (New York: Harper and Brothers, 1949).

Westlake, Ray, *British Regiments at Gallipoli* (Londra: Leo Cooper, 1996).

Wilcox, Ron, *Battles on the Tigris: The Mesopotamian Campaign of the First World War* (Barnsley, Birleşik Krallık: Pen & Sword Books, 2006).

Wilkie, A.H.,*Official War History of the Wellington Mounted Rifles Regiment* (Auckland: Whitcombe and Tombs, 1924).

Wilson, Arnold T., *Loyalties Mesopotamia, 1914-1917* (Londra: Oxford University Press, 1936).

Wilson, Jeremy, *Lawrence of Arabia: The Authorised Biography of T.E. Lawrence* (Londra: Heinemann, 1989).

Wilson, Robert, *Palestine 1917* (Tunbridge Wells: Costello, 1987).

Witts, Frederick, *The Mespot Letters of a Cotswold Soldier* (Chalford, Birleşik Krallık: Amberley, 2009).

Woodward, David R., *Hell in the Holy Land: World War I in the Middle East* (Lexington:University of Kentucky, 2006).

Yergin, Daniel, *The Prize* (New York: Free Press, 1992) [*Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003].

Young, Hubert, *The Independent Arab* (Londra: John Murray, 1933).

Younghusband, George, *Forty Years a Soldier* (Londra: Herbert Jenkins, 1923).

Zeine, Zeine N., *The Emergence of Arab Nationalism*, 3. basım (New York: Caravan Books, 1973) [*Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, çev. Emrah Akbaş, Gaye Kitabevi Dağıtım, İstanbul, 2003].

Zürcher, Erik Jan, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldierin World War I", *Turcica* 28 (1996), s. 235-258.

—, *Turkey: A Modern History* (Londra: I.B. Tauris, 1993) [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016 (33. baskı)].

I. Nicholas 43
II. Abdülhamid 19, 27-31, 33-36, 38, 60, 78, 312
II. Nicholas (Rus Çarı) 391
II. Wilhelm (Kayzer) 60-62, 66, 73, 100
V. George, Kral-İmparator 79, 98
Müslümanlara söz vermesi 97
V. Mehmed 35, 42, 430
V. Murat 28
VI. Mehmed Vahdeddin (Sultan) 408, 430

Abadan petrol rafinerisi 108
Abbas Hilmi 95
Abbasi halifeliği 362
ABD *bkz.* Birleşik Devletler 85, 125, 131, 166, 193, 418
Abdülaziz (Sultan) 28
Achi Baba 182
açlık/kıtlık 83, 192, 200, 207, 209, 210, 297, 300-302, 327, 328, 358
Adana 40, 56, 61, 85, 123, 124, 163, 199, 208, 210, 317, 322, 422
1909 Ermeni kıyımı 35, 39, 211, 333
Aden Himaye Yönetimi 116, 118, 259, 261, 277
adil oyun 126
Afrika Ordusu 79, 86-88, 90
Ahmed es-Senusi, Seyyid 272, 273, 284
Akabe, Arap işgali 373-376, 378, 390, 395, 396, 398
Akakir Muharebesi 286
Akçura, Yusuf 47
Akdeniz 13, 18, 40, 43, 57, 58, 61, 68, 90, 103, 121, 122, 127, 146, 149, 150, 160, 161, 163, 165, 204, 223, 271, 273, 286, 317, 322, 346, 348, 385, 411, 418, 426, 428, 429
Osmanlı savunmaları 122, 161
Akdeniz Yurtdışı Sefer Kuvveti 172, 173, 175, 176, 224, 236, 243, 244
akıl sağlığı 232
Albay Pirumyan 290
Aley mahkûmları 331
Ali'nin Kutsal Sancağı 271, 272, 276
Allahüekber Dağları 141, 142
Allenby, General Sir Edmund 16, 370, 375, 376, 380, 381, 383, 385, 387-390, 396-398, 404-407, 414, 416, 417, 433
aldatma stratejisi 410, 411
Faysal'la buluşma 417
Alman askeri misyonu ve Osmanlı İmparatorluğu 62
Alman-Osmanlı ittifakı 66, 431
Alman kuvvetlerinin Gelibolu'ya varmaları 222
Almanya'nın Osmanlı'ya baskı yapması 72
Breslau ve *Goeben* savaş gemileri 70, 71, 89, 122
Enver'in Alman danışmanları 132, 141, 300
eskiden bu yana süregelen bir dostluk 61
ittifak antlaşması 66
Kudüs'ten geri çekiliş 387
mali yardım 84

Mısır cephesi üzerine 61
Rus saldırısı anlaşması 72
Ruslara karşı kanat harekâtı 132, 139
ve Yıldırım Grubu 379, 380, 383, 385, 407, 412, 422
Alman U-botları 222, 223, 363
Almanya 15, 29, 60-75, 77, 81, 83, 84, 87-89, 92, 94, 97, 101, 104, 119, 123, 144, 146, 162, 242, 245, 249, 278, 363, 380, 392, 393, 404, 418, 420, 427, 431, 434
ABD'nin savaş açması 417
askerlerin ülkelerine geri dönüşü 422
Avusturya ile ittifak 65
Britanya'ya karşı İslâm silahı 67, 74, 78, 79
Britanya'ya karşı Saint-Quentin zaferi 404
Fransa'ya ilk saldırı 68
iki cepheli savaş konumu 129
Jön Türk liderlerine sığınma verilmesi 423
Müslüman savaş esirlerinin toplanması 100
Osmanlı ordusunu reform görevi 337
savaş gemilerinin boğazlara girişi 222
savaş zayiatı 68
savaşta Osmanlı'yı kullanma tartışması 61
Somme Muharebesi zaferi 345, 353
teslimiyet 420
ve parçalanma 426
Almanya'nın İslampolitik'i 73
altın, ödeme olarak 84
Amara, Britanyalıların eline geçmesi 158
Amerikan Sefer Kuvvetleri 417
Amman 376, 377, 397-401, 405, 407, 410, 411, 414
Anadolu 18, 36, 56, 60, 62, 123, 124, 127, 145, 165, 196, 201, 207-209, 236, 243, 266, 293, 306, 307, 317, 325, 329, 336, 394, 426, 428-430
II. Abdülhamid'in Ermeni ıslahatı 35, 196
1894-1896 Ermeni kıyımı 37, 38
anayasal hareket 53
Ermeni ölüm yürüyüşleri 207, 209, 215, 306, 307, 425
Müslüman-Hristiyan gerilimi 36
Osmanlı vilayetleri 35, 37
parçalanması 60, 196
toprakların geri kazanılması 393
ve Rusya 36, 54, 59, 60, 63, 77, 104, 406
Anbar, Süleyman 51
Anderson, Alex (Binbaşı) 287, 288, 301
antlaşmalar 79
Berlin Antlaşması 29, 30, 35, 36
Brest-Litovsk Anlaşması 393, 407, 408
İtalya ile 29, 43, 428
Londra Antlaşması 46, 47, 52, 57
Neuilly-sur-Seine Antlaşması 427
Osmanlı-Almanya gizli birliği 66, 67, 69, 75
Şam Protokolü 317-319, 329
Türkiye Cumhuriyeti üzerine 430
Versailles Antlaşması 426, 427
Antonius, George 50, 313, 314, 327, 332, 394
Anzak Koyu 174, 184-187, 219, 220, 222, 225, 227, 236-241, 246, 247, 316
Anzak Atlı Tümeni 350, 353, 364, 385
Anzaklar (Avustralya-Yeni Zelanda Ordu Birliği) 187, 188, 227, 248, 250, 302
Gelibolu'ya gönderilmeleri 175
Mısır'da askerî geçit töreni 119
arabalar 55, 56, 157, 358, 390, 398
Arap ayrılıkçıları 49, 328, 330, 331
Arap dili 51
Arap milliyetçileri 331, 425
1940 ve 1950'lerde 441
Şam'da 331
Arap İsyanı 9, 315, 331, 334, 337, 340, 342, 343, 346, 347, 351, 352, 370, 374-377, 389, 394, 397, 402, 403, 411, 416, 435, 436
Akabe zaferi 378
Aley idamlarının tetiklemesi 329, 331, 332
başlatan ateş 334
Bekri, F., Hüseyin'e mesaj 315
Faysal'ın ordusunun Maan'da yenilmesi 404
Fransız yardımı 403
Maan fiyaskosu 398
Mavera-i Ürdün'de Beni Sahr ihaneti 405
sırasında aşiret gönüllüleri 42, 147, 338
sonunda Şam'a giriş 316
Suriye'ye kayması 315, 317, 321, 330, 331, 333, 346, 347, 352, 370, 375, 394, 403, 435, 436
Şam Protokolü 317-319, 329
Şerif Hüseyin'in kendini "Arap topraklarının kralı" ilanı etmesi 336, 416, 438
ve Sykes-Picot Anlaşması 322, 323, 340, 359, 362, 372, 386, 393-395, 417, 427, 440
ayrıca bkz. Arap İsyanı'nda İngiliz-Arap birliği; Haşimi kuvvetleri
Arap İsyanı'nda İngiliz-Arap ittifakı 394
Arap İsyanı'ndan önceki pazarlıklar 333
Basra Körfezi 61, 98, 103, 106-110, 114, 116, 127, 154, 156, 258, 317, 319, 320, 356
Bedeviler ve Britanya'nın Osmanlı'yı Cidde'de yenmesi 335, 352, 362
Britanya'nın Amman'dan çekilmesi 414
Churchill'in Kahire'deki gizli buluşması 438

El Vecih'e ilerleyiş 345, 370-372, 374, 376
Filistin'de Allenby hilesi 380, 381
İttifakla işbirliğinde Sina seferi 140
Mavera-i Ürdün muharebesi 410
Mekke şerifiyle savaş zamanı pazarlıkları 311, 321
Nahl Mübarek'e hava bombardımanı 345
Salt kentinde muharebe 399-401, 405-407, 414
Suriye'de Britanya ve Fransız desteği 316
Taif kuşatmasında 336
ve Arap İsyanı 346
ve Faysal'ın Hicaz demiryoluna saldırısı 370, 371, 373, 411
ve Hüseyin-McMahon Yazışmaları 318, 321, 386, 415, 435, 438
ve Kraliyet Donanması 335, 370
ayrıca bkz. Arap İsyanı; Hüseyin-McMahon Yazışmaları
Arap Ofisi, Kahire 309
Arap savaş esirleri 339
Arap şeyhliğinin Britanyalılarla ilişkileri 109, 319
Araplar, Osmanlı 11, 32, 49, 50-53, 74, 78, 92, 109, 110, 118, 255, 256, 296, 300, 314-317, 319, 320, 323, 324, 331, 334, 335, 337, 344, 346, 352, 360, 371, 374, 376, 378, 395-397, 400, 403, 411, 416, 434, 435, 439
Arap ordusu Şam'da 414
Arap toprakları üzerinde Fransız mandası 438
Arapçı cemiyetler 49, 51, 316
askerlerin firarı 99, 156, 253, 267, 284, 290, 294, 342, 355, 411, 412
Bir Tunis'teki askerler 285, 286
Birinci Arap Kongresi 51, 52, 314, 324
Faysal Paris Barış Konferansı'nda 435
idamlar 329, 330, 332
ihanet 110, 157, 296, 322, 329, 331, 332, 339, 342, 405, 430, 438
işgal edilmiş düşman toprakları ve yönetimi 432
Kut'ül-Amare 15, 257, 261, 262, 264, 266, 270, 275, 277, 278, 287, 303, 321, 357, 418
özerklik konusu 115
Sarafand kıyımına misilleme, Yeni Zelanda askerleri 432, 433
savaş anıtı yokluğu 17
savaş sonrası parçalanma 107, 322
ve Fransız seferberliği 86, 98, 164
ayrıca bkz. Arap İsyanı; Haşimi kuvvetleri
Ardahan 30, 35, 36, 134, 137, 140, 142, 143, 393, 408, 410
Arıburnu 174-177, 188, 219, 220
Arıkan, İbrahim 227, 232, 248
Arnavutluk 30, 43, 44, 46, 48, 52, 57
Arslan, Emir Şekip 147
asılmalar *bkz.* idamlar 17, 331
asker alım ekipleri 89, 91
askere alma *bkz.* seferberlik 42, 58, 83, 88, 89, 138, 155, 253
Askerî mahkemede Ermeni soykırımı yargılamaları 423, 424, 426
Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) 16
bkz. Ankara Türk Askerî ve Stratejik Çalışmalar Merkezi
askerler 10, 13-17, 30, 31, 34, 42-44, 48, 52, 55, 62, 70, 83-, 84, 86, 87, 89-93, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 104-106, 108, 111, 112, 114-121, 123, 124, 127, 130, 132-134, 136-143, 145, 147-153, 155, 156, 158, 160, 162, 164, 172, 173, 175-189, 192-194, 199, 200, 202, 204, 210, 215-217, 219-221, 224, 225, 227-233, 236-241, 243-249, 251-256, 258-261, 263, 265-271, 274-276, 278, 279, 281-284, 287-294, 297-303, 305-308, 323, 328-330, 332, 335, 336, 338-342, 344, 345, 348-358, 361, 364-367, 371, 372, 374, 381, 382, 384, 385, 387, 389, 391, 392, 396, 398-403, 405-408, 410-412, 414, 415, 418-422, 429, 431-435
tarafından taşınan enfeksiyonlu hastalıklar 120, 192, 242, 294
ülkelerine geri dönüşleri 432
askerlerin geri dönüşü 422
Askeri, Cafer el 272-275, 284-286, 295, 339, 372, 396, 398, 402-404, 409, 410
Askeri, Süleyman 154-156, 158, 251, 256
askerî hizmetten muafiyet 86, 88, 95, 376, 377
Fransız sömürgesi Müslümanları 73, 77, 79, 86-88, 94, 129, 173, 250, 340, 341, 432, 436, 439
Mısır'a verilen söz 96, 97
askerlik hizmetine uygunluk 80
Asquith, Herbert Henry (Başbakan) 159
Aşağı Fırat 255, 256
aşiret üyeleri 42, 155, 157, 255, 256, 260, 273-275, 277, 284, 285, 286, 296, 307, 321, 343, 344, 358, 372, 373, 377, 378, 402, 405, 414
Beni Sahr 378, 398, 405, 406
ayrıca bkz. Bedeviler

ateşkes 14, 29, 45, 46, 109, 117, 230, 231, 288, 319, 392, 395, 418
Ateşkesten sonra Medine'de Osmanlı garnizonu 332, 431, 432
Mondros 420
Paris Barış Konferansı 426, 434, 435
Rusya ve İttifak Devletleri arasında ateşkes 391, 393
atlar 85, 93, 112, 118, 175, 253, 283, 291, 360, 378, 382, 401, 410, 433
Auckland Atlı Piyadeleri 365, 433
Auda Ebu Tayi 372, 373, 377, 378, 402, 416
Avrupalı güçler 30, 33, 37, 52, 57, 58, 61, 74, 83, 85, 155, 439, 440
Balkan desteği 27, 44
Ermeni hareketine bakış 38, 53, 59
Osmanlı'nın ittifak arzusu 54, 64, 70, 72
ve Birinci Balkan Savaşı 48
Avustralya Hafif Süvari Tugayı 382, 383, 414, 415
Avustralya Kuvvetleri 184
Cesarettepe'de 238, 239, 244
Filistin seferinde 369, 384, 387, 414
Mavera-i Ürdün'de 397-399, 401, 404, 405, 407, 411, 438
seferberliği 92
ayrıca bkz. Anzaklar
Avustralya Uçuş Kolordusu 263, 306, 413
Avusturya 17, 28, 48, 63, 66, 83, 104, 129, 130, 162, 216, 242, 245, 348, 419, 427, 431
Almanlarla ittifak 72, 78, 81
Galiçya'da yeniliyor 76, 129
savaş zayiatları 76
Üçlü İttifak teklifi 66
Avusturya-Macaristan 29, 33, 65, 76, 337, 427
Aylmer, General Sir Fenton 280-282, 291, 292, 297
Azak köyü 211
Azeri Müslümanlar 409

Babıâli 37, 47, 52, 57, 60, 63, 65, 69, 70, 75, 85, 132, 195, 312, 325, 428-430
Enver'in baskını 45, 132
Babülmendep Boğazı 116
Bağdat 50, 51, 55, 85, 114, 155, 158, 251-253, 255, 257, 262, 264, 267-272, 281, 283, 301, 303-308, 320, 322, 360, 362, 379, 409, 412, 419
Bağdat'a Rus saldırısı 354
Berlin'den Bağdat'a demiryolu 61, 62, 215, 217, 362
Britanya'nın işgali 16, 265, 266, 277, 280, 354-356, 358, 359, 361, 363, 366, 380, 390, 393, 432
Maude'un Bağdat emirleri 362, 389
Sykes bildirgesi 362
Bağdat Demiryolu 123, 124, 217
Bağdat Demiryolu Şirketi 360
Bahreyn 61, 108, 156, 319
Bahriye haberleşmeleri 77
Bait Isa 298
Bakü 408, 409
Bakü Komünü 409
Balakyan, Krikor (Ermeni rahip) 197, 206, 208
İntiharı düşünmesi 209
Ölüm yürüyüşünden kaçış 197, 215, 216
rüşvet pazarlığı 208, 210
Soykırıma şahit olması 197, 208
Balfour, Lord Arthur James 223, 265, 266, 387
Balfour Deklarasyonu 385, 386, 395, 415, 417, 427, 436, 437, 440, 441
Balkan Savaşları 50, 57, 59, 62, 70, 75, 154, 195
Balkanlar 18, 28-30, 36, 37, 43, 49, 53, 80, 129, 206
Birinci Balkan Savaşı'nda birleşik kuvvetler 44
İkinci Balkan Savaşı 55, 427, 428
ve Gelibolu 242
Baratoff, General Nikolai 354, 355
Barrett, General Arthur 112, 113
Basra 50, 61, 106, 109, 110, 127, 250, 253, 256, 262, 265, 270, 275, 291, 295, 296, 320, 322, 339, 355, 358, 359, 437
Britanya'nın fethi 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 191, 254, 255, 257, 264, 266, 277, 280
Osmanlı'nın geri alma çabaları 154-158
Basra Körfezi 98, 103, 106, 107, 109, 114, 116, 127, 156, 258, 317, 319, 320, 356
Basra'ya tren 61
Britanya'nın Arap müttefikleri 110
Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti Basra'da 108
kırılganlığı 154
Batı Cephesi 14, 17, 72, 76, 86, 90-92, 96-98, 100, 102, 108, 118, 119, 129, 130, 146, 160-162, 164, 172, 185, 220, 221, 224, 232, 241, 242, 244, 258, 277, 278, 305, 333, 345, 348, 349, 354, 363, 366, 403, 407, 410, 418, 439
Alman cephe yarmaları 407
Batı Cephesi Güçleri 129

Batum 30, 35, 36, 134, 137, 140, 393, 408, 410
Baylebridge, William 238
Beach, Albay Edward 300, 301
Bean, C.E.W. 120, 184, 188
Bedeviler 42, 73, 148, 149, 156, 253, 256, 274, 296, 312, 333, 335, 343, 346, 370, 377, 403, 405, 414, 416
  Arap İsyanı'nda 333
  Huveytat 372, 373, 377, 378, 402
Beerşeba 148, 149, 154, 348, 349, 354, 366, 381-383, 410
Bekçi Baba (Tellal) 82
Bekri ailesi314, 316, 331
Belçika sınırı 90
Bell, Gertrude 295
Bell Syer, L. S. (Albay) 303, 304
Beni Sahr aşiretleri 378, 398, 405, 406
Berberi Zuvava aşireti, Fransız kolonisi olması 87
Bergmann, Georgy 104, 106
Berlin 36, 44, 61, 62, 66, 69, 71-74, 77, 97, 99, 100, 130, 131, 197, 198, 215, 217, 272, 305, 409, 425
  Antlaşması 29, 30, 35
  Jön Türk liderlerinin Berlin'e kaçması 423
Berlin-Bağdat demiryolu 215, 362
Berlin Kongresi (1878) 35, 44
Beşinci Ordu (Osmanlı) 174, 237
Beyrut 11, 17, 43, 53, 84, 146, 321, 322, 324, 329, 331, 332, 373, 394, 414, 417, 436
Beveridge, Charles 13-15
Beyrut Reform Cemiyeti 50, 51
Bir Tunis'e sefer, Senusi 285, 286
Bird, William 115
Birinci Arap Kongresi 51, 52, 314, 324
Birinci Balkan Savaşı 44, 46-48, 52, 57, 163, 418, 428
Birinci Dünya Savaşı *bkz.* Büyük Savaş 10, 15, 16, 18, 35, 69, 81, 103, 186, 195, 196, 211, 224, 262, 377, 439, 441
Birinci Gazze Muharebesi 365, 366
Birinci Kolordu 63, 133
  Alman askerî misyonu 63
Birleşik Devletler (ABD) 15, 55, 212, 214, 363, 404
  Almanya'ya savaş ilanı 363
  Bağdat Konsolosluğu 305
  barış zamanı ordusu 363
  Harput Konsolosu, soykırım ve 207
  İskenderun Körfezi krizi aracılığı 125
  Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri 125
  tarafsız güç olarak 125
  Trabzon Konsolosluğu 82, 123, 193, 391, 392
  yalnızlık politikası 386
Bishop (Britanya ajanı) 124-126
Boer Savaşı 92, 159
Boğaziçi 172, 312, 421
Boğazlar *bkz.* Çanakkale Boğazı 28, 54, 58, 59, 63, 64, 68, 69, 83, 103, 122, 123, 126, 132, 145, 158, 160-172, 174, 176, 189, 221, 222, 323, 392, 393, 419
Bolşevik Parti 392
Boyle, William (Kaptan) 344
Brémond, Edouard (Albay) 340
Breslau ve *Goeben* (Alman harp gemileri) 70, 71, 122
  hadiseler 89
Brest-Litovsk Antlaşması 393, 408
Brissel, Konsolos Charles 305
Britanya 9, 10, 13-15, 17, 18, 28-30, 34, 36, 38, 40, 46, 57, 60, 60, 63, 66-68, 71-76, 78-80, 83, 86, 89, 92-96, 98, 101-104, 106, 108, 109, 111-117, 119-127, 129, 130, 145, 146, 149-151, 154, 157–178, 180-183, 187, 191, 198, 201, 217, 219-225, 227, 229, 230, 232-237, 239-250, 253-276, 279-283, 285-288, 291-309, 311-316, 321, 323, 324, 328, 333-339, 341, 343, 346-351, 355-358, 360, 361, 364-366, 369-371, 374, 375, 380-384, 389, 394, 396-401, 405-413, 416, 418, 419, 421-423, 426, 428, 430-432, 438
  1917 Sina'nın tekrar ele geçirilmesi 363
  Alman harp gemilerinin karşılık vermesi 222
  Arap şeyhliği ile ilişkiler 319
  Balfour Deklarasyonu 385, 386, 395, 415, 417, 427, 436, 437, 440, 441
  Basra Körfezi'ndeki Arap müttefikler 107, 110, 156, 320
  Basra'yı ele geçirmesi 277
  Britanya yönetimine karşı Irak'ta ayaklanma 479
  Britanya'da Osmanlı için harp gemileri inşa edilmesi 64
  Britanya'ya karşı silah olarak İslâm 61
  emperyal yayılma istekleri 27, 155, 322, 342, 367, 434, 435, 439, 441
  Fransa ile Ege kuşatması 122
  Gelibolu üzerinde siyasi kriz 284
  Kısmi Romani zaferi 352
  Kudüs'ün Britanya'ya teslim olması 387, 388, 390
  Limpus'un deniz misyonu savaş gemileri 64

Müslümanlara vaatleri 97, 153
Ortadoğu'da büyük zafer 354
Osmanlı savaş gemilerine el koyması 65, 69
Osmanlı toprakları üzerinde hak iddiası 320
Osmanlı'ya savaş açması 161
Refah'ın alınması 353, 363, 433
Ruslarla rekabet bölgesi 59
Saint-Quentin'de Almanlar tarafından bozguna uğraması 404
savaş seferberliği 135
savaş sonrası Filistin işgali 440
Somme Muharebesi'nde Fransa ile birlikte yenilmesi 345
Suriye için rekabet 322
Sykes-Picot Anlaşması 322, 323, 340, 359, 362, 372, 386, 393-395, 417, 427, 440
Şeyh Said saldırısı 118
ve Siyonizm 386, 414
ve Şam Protokolü 317-319, 329
ve Yemen 102, 116-118, 127, 258, 259, 261, 262, 277, 278
ayrıca bkz. Arap İsyanı'nda İngiliz-Arap ittifakı; Çanakkale Boğazı; Britanya'nın Mısır'ı işgali, Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti; Britanya Filistin seferinde; belirli seferler
Britanya Bayrağı, Bağdat'ta 419
Britanya hamiliği 435
Britanya İmparatorluğu 61, 74, 93, 95, 116, 257, 284, 337
Britanya'ya karşı silah olarak cihat 272
Cezayir 40, 68, 86-92, 94, 99, 101, 304, 305, 396, 432
ve Almanya 61, 65, 68, 69, 119, 434
Britanya'nın Nasıra'yı ele geçirmesi 413
Britanyalı savaş esirleri 303-305, 360
Britanya Savaş Komitesi 265, 294, 346, 352, 356, 359, 362, 375
Britanyalı savaş planlamacıları 116, 158, 173, 178, 181, 275, 277, 278, 287, 309, 338, 345, 346, 363
Babülmendep Boğazı'nda 116
Bağdat'ta 363
Basra'da Seyyid Talib'e teklif 109
Britanya Savaş Kabinesi 159, 246, 261, 294, 308, 320, 347, 354, 363, 365, 366, 386, 404
Britanya Savaş Konseyi 159-162, 172, 223
Çabuk zafer planı 103
Haşimilere yardımın tartışılması 314, 316, 319, 323, 333, 436
ikilemleri 278
İstanbul'un kontrolünü ele geçirmeleri 63
Mezopotamya'da 64, 97, 98, 106, 107, 110, 112, 114, 115, 124, 154, 160, 191, 250, 261, 262, 266, 269, 270, 274, 275, 277, 280, 294, 320, 322, 339, 355, 358, 390, 395, 428, 436, 437
Savaş Komitesi Sina'da 346
Sina'da 130, 145, 149, 150, 348, 349, 351, 352, 367, 373, 375
ve Arap İsyanı 346, 347, 374
ve Kızıldeniz 118, 127, 258, 313, 344, 352, 372
ve Kutü'l-Amare 15, 257, 261, 262, 266, 270, 275, 277, 278, 287, 303, 321, 357, 418
ve Kuveyt'in bağımsızlığı 110
Bronsart, Paul (Alman danışman) 132
Bolayır 174-176, 240
Boru hattı, Britanya'nın Sina demiryolu 107, 108, 349, 350, 352
Buchan, John 73
Bulgaristan 28, 43, 45, 48, 49, 66, 70, 75, 123, 418
bağımsızlığı 44
bağımsızlık ilan etmesi 33
Neuilly-sur-Seine Antlaşması 427
Bulgaristan'ın Büyük Savaş'a girişi 242
Bullard, Reader 108
Büyük-büyük ataların göçü 362
Büyük Millet Meclisi 35, 430
Büyük Savaş 10, 15, 49, 54, 89, 92, 93, 96, 125, 144, 171, 173, 211, 216, 249, 250, 256, 277, 279, 305, 309, 313, 317, 327, 346, 382, 393, 407, 409, 412, 420, 431, 432, 434, 437
1908-1913, savaşın temelleri 27
açılış haftaları 129, 230, 279
Arap dünyasının kayıtsızlığı 16, 17
Bulgaristan'ın savaşa girmesi 242
dönüm noktası 142, 270, 277, 390
haberler 79, 81, 91, 95, 159, 165, 245, 275, 336, 358, 401
İslâmcı köktenciliğin kullanılması 73, 101
İtalya'nın savaşa girişi 272
Jön Türklerin gündemi 52
kişisel bağlantılar 15
müttefikler 17, 242, 249
Osmanlı nüfuzu 409
Osmanlı'nın savaştan çekilmesi 418, 419
savaş öncesi kaybedilen Osmanlı toprakları 53, 130
savaşan Osmanlıların sayısı 83
seferberlik olarak 81

süregelen çıkarlar 421
şiirler 32
tanımlayıcı özellikleri 76
uluslararası savaş meydanları 17
Yunanistan'ın savaşa girişi, tarihi, 164
yüzüncü yıldönümü 441
ayrıca bkz. seferberlik; özel seferler, özel konular
Büyük Savaş kıtlığı ve genel seferberlik 327
Büyük Savaş süresince iletişim 42, 173
Büyük Savaş şairleri 90

Candler, Edmund 112
Cape Helles 175, 176, 178, 219, 220, 222, 227, 316
Osmanlı zayiatı 115, 117, 139, 369
'te Britanya çıkarması 174
Carden, Sackville (Amiral) 161, 162, 165, 166, 168
Case, Edward (Doktor) 192, 193
Cemal Paşa 39, 40, 46-48, 52, 53, 65, 71, 77, 124, 125, 130, 131, 145, 147, 148, 150, 153, 154, 158, 204, 251, 324-326, 328, 333, 336, 347-349, 366, 370, 375, 377, 379, 418, 425
Arapları sürgüne yollaması 336
Başkomutan olarak Suriye'de 325
Fransa'yla ittifak isteği 65
mahkûmiyeti 423
'nın emri ile Arap idamları 331, 332
Suriye'de terör dönemi 324
Şam'da 331, 337
'ya cevaben Britanya'nın ultimatomu 125
ve Faysal 316, 329-332, 334, 371, 378, 395
ve Liman 62, 63
ve Şerif Hüseyin 148, 323, 329-332, 334, 393, 394, 395
Cesarettepe'ye Avustralya saldırısı 238, 239, 244
Cevdet, Ali 255, 256, 296, 339
Cevdet Paşa (Van valisi) 202-204
Cezayir 40, 68, 86-92, 94, 99, 101, 304, 305, 396, 432
savaş haberlerine cevap 88, 91
Cezayir Piyadeleri 87, 90
Cezayir Zouaveleri 87
Chamberlain, Austen 266, 308
Charleroi'da muharebe 90
Churchill, Winston 15, 17, 159-162, 164, 168, 221, 223, 225, 265, 266, 438
Cidde 97, 335, 336, 340, 341, 352, 362, 373, 376, 394
cihat 29, 77, 78, 87, 91, 95, 98, 99, 119, 127, 129, 130, 144, 146, 152, 155, 158, 258, 264, 271, 272, 278, 304, 305, 316, 345
ağır darbe 390
Britanya'nın kaçınma isteği 80
Britanya'ya karşı kullanılması 73, 74
İtilaf Devletleri'nin korkusu 439
Osmanlı'nın çağrısı 223
propaganda aracı olarak 97, 101
Senusi 272, 285, 287
ve Şerif Hüseyin 316, 330
Corbridge, Henry (Sıhhiyeci) 227, 232, 233
Cox, Sir Percy 107, 108, 110, 113-115, 295
Curtiss Deniz Uçağı 56
Curzon, Lord 265, 308

Çanakkale (Boğazlar) 68, 122, 161, 163, 167, 174, 176, 222
Alman takviyesi, İtilaf güçleri bombardımanı 165, 169, 222
deniz harekâtı 160, 172, 173, 223
deniz savunması 122, 123
dört aşamalı saldırı planı 161
Gelibolu'da Osmanlı zaferi 171, 244, 250, 264, 278, 302
İstanbul'a giriş kapısı olarak 160
İtilaf güçleri seferi 132, 164
İtilaf güçleri kontrolü, mütarekesi 418-420, 423, 429, 431, 432, 434
kalelerin bombardımanının başarısız olması 165
mayınlar 55, 118, 167, 169, 371
'nin İtilaf Devletleri için stratejik önemi 204
'nin uzunluğu 174, 175
Rusların boğazlar planı 28, 58, 59
Rusya desteği 162, 172
ve Ermeniler 198, 200, 204
ayrıca bkz. Gelibolu Yarımadası
Çanakkale Boğazı Komitesi 223, 224, 265
Çankırı'dan tehcir 208
Çerkesler 144, 376, 377
Çöl, Emin 233, 248, 381, 382
Çöl Atlı Kolordusu 382, 405

D'Amade, Albert (General) 183
Davis, Leslie 207
Delamain, Walter (General) 108, 111, 112, 116
demiryolları 31, 57, 83
Britanya'nın inşası 434
Kut savaş esirleri 307
Denizaltı savaşı, Gelibolu'da 126, 161, 222, 225

Derveze, İzzet 32
Dicle Kolordusu 292
Dicle Nehri 114, 254, 255, 266, 270, 275, 276, 281, 282, 298, 299, 355, 357, 358, 360
dinsel fanatizmin Büyük Savaş'ta kullanımı 74
Diyala 360
Doğu Akdeniz Filosu (Birleşik İtilaf Devletleri Donanması) 160, 161
Doğu Seferi Kolordusu 164
dost ateşi 139, 151
Drewry, G. L. 179-181
Düceyle (Sabis Tepe Muharebesi) 293
Dürziler 145, 147

Eardley, Robert 229, 230, 234-237
Edirne 45-49, 53, 55, 62, 132, 186, 428
"Edirne'nin Kurtarıcısı" 49, 62, 132
Ege, Abidin 298, 302
Ege Adaları çatışması 58, 195
Ege Denizi, kuşatma 222
Ekim Devrimi 391, 392, 426
El-Ariş 149, 346, 348, 349, 351, 353
el-Fetat, (Genç Arap Cemiyeti) 50, 51, 53, 109, 255, 314, 316, 331
el-Kuveyre Muharebesi 378, 379
El Vecih 345, 370-372, 374, 376
Enver, İsmail ("Enver") (Enver Paşa) 30, 41-43, 45-48, 53, 56, 63, 66-71, 75, 77, 80, 104, 106, 110, 130, 131, 135, 136, 139, 142, 144, 154, 155, 173, 198, 202, 206, 220, 236, 249, 251, 272, 280, 284, 304, 312, 316, 325, 331, 332, 379, 407, 422, 423
1919 Kafkas Seferi 141, 410
1914 Kafkas Seferi 132, 134, 140, 141, 143, 191
aceleciliği 409
Alman danışmanları 132, 141, 300, 348
Birinci Balkan Savaşı'nda 46
Doğu Anadolu planı 133
"Edirne'nin Kurtarıcısı" 49, 62, 132
general olarak 48
Halep'te Yıldırım Grubu oluşturması 379, 380, 383, 385, 407, 412, 422
İkinci Balkan Savaşı 48
'in önerdiği Ruslarla gizli anlaşma 75
mahkûmiyeti, Ermeni soykırımı 423, 424
ölümü 425
Suriye'de açlık 200
Süveyş Kanalı'nda Cemal'i görevlendirmesi 130
Şerif Hüseyin'in mektubu 330
Üçüncü Ordu konuşması 136
ve Arap tehdidi 328, 330
ve Kutü'l-Amare 418
ve Liman 132
ve seferberlik ilanı 67, 75, 77, 80-82, 86
Erenköy Koyu'nda mayınlar 169
Eriha 397
Ermeni askerler 138, 194, 202
bölünmüş sadakatleri 195
sözde kazara vurulmaları 138, 194
Ermeni Devrimci Federasyonu *bkz.* Taşnaklar 36
Ermeni Soykırımını Anma Günü 201
Ermeni Ulusal Konseyi 134
Ermenilerin intiharları 209
Ermenilerin Suriye Çölü'ne ölüm yürüyüşü 212
Erzurum 35, 59, 60, 63, 104, 132, 133, 144, 192, 194, 202, 288-290, 408
Rusların ele geçirmesi 291, 321, 362
Erzurum Askerî Hastanesi 193
muafiyet 193
uygunluk 193
Eti, Ali Rıza (Sıhhiyeci) 104, 105, 135, 144, 193-195

Fahreddin Bey 75
Fahri Paşa 333, 334, 338, 340, 345, 371, 395, 431, 432, 439
Falih Rıfkı 325, 326, 328, 331
Fao Yarımadası'ndaki telgraf istasyonu 112
Faruki, Muhammed Şerif-el 319, 339
Fasih, Mehmed (Teğmen) 228, 232, 245-247
Faysal, Hüseyin Şerif 312, 314, 315, 317, 330, 333, 338, 341-344, 370, 372-376, 379, 393, 394, 396, 398, 401, 404, 407, 414
Allenby'la buluşması 417
Britanya güçleriyle birlikte Hicaz Demiyolu'na saldırması 411
Fransız güçlerine teşekkür etmesi 403
Paris Barış Konferansı'nda bağımsızlık teklifi 435
Suriye Krallığı'nı kaybetmesi 436
Şam'da 415, 416, 435
ve Cemal Paşa 316, 329, 331, 332, 334, 371, 378, 395
fedai subayları 41, 42
Ferdinand, Franz (Arşidük) suikastı 63
Fethi Bey 56
Fevzi el-Bekri 314, 315
Feyzi, Süleyman 109, 111, 295

Fırat 106, 114, 158, 210, 254, 255, 257, 266, 296, 355, 356
Aşağı 255, 256
Orta 252, 253, 271, 294, 437
Fırıncılar Locası 29
Filistin 17, 18, 26, 58, 80, 81, 121, 147, 163, 186, 215, 250, 251, 320, 322, 323, 327, 330, 331, 346-349, 352-354, 366, 367, 370, 380, 387, 389, 390, 395, 397-399, 406, 407, 409, 410, 413, 422, 428, 431-433, 435, 438, 439
savaş sonrası Britanya işgali 375, 412, 414, 415, 436, 440
ve Suriye üzerine King-Crane Komisyonu 436
Filistin, Britanya seferi 369, 376, 384
Allenby'ın aktif savunma emirleri 404, 405
Balfour Deklarasyonu 385, 386, 395, 415, 417, 427, 436, 437, 440, 441
Beerşeba'nın Britanya tarafından ele geçirilmesi 383
Filistin politikası, Şam'a giriş 385
Kudüs'ün düşüşü 387, 388, 391
kuzeyde hücum saldırısı 414
Osmanlı askerleri Filistin'de 147, 251, 353, 366, 371, 399, 407, 410, 414, 422
seferin ertelenmesi 407
ayrıca bkz. Gazze
Fisher, Andrew 92
Fransa 13, 15, 18, 29, 30, 36, 40, 51, 52, 60, 63-65, 68, 69, 71, 73, 75, 77, 79, 80, 86, 88-90, 94, 101, 103, 104, 107, 121, 129, 150, 160, 161, 163, 165, 166, 169, 172, 175, 177, 191, 201, 217, 219, 222-225, 241-244, 249, 266, 272, 280, 291, 305, 316, 320, 321, 324, 326, 328, 340, 354, 355, 363, 394, 396, 403-405, 407, 418, 420-422, 426, 428, 432, 436, 438, 439, 440
1918'deki Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin Fransa'ya yollanması 404
Arap İsyanı'na yardım 403
Arap topraklarında Fransız mandası 438
Britanya ile Ege kuşatması 122
Britanya ile emperyal anlaşma 322
Britanya ile toprak anlaşması 322, 323
Cezayirli askerler Fransız kuvvetleriyle 87
Çanakkale seferi 191
'dan alınan devlet kredisi 57
Ermeni mültecilerin kurtarılması 414
Faysal'ın ordusu Şam'da yenilmesi 415
Fransız kuvvetlerindeki Berberiler 88, 94
ilk zayiat 14, 91, 112
Kadir el-Hac savaşı 373, 402
Kumkale'de 165
Kuzey Afrikalı askerlerin firar etmeleri 99
Lübnan'ı kurması 440
Müslümanların sömürgeleştirilmesi 30, 73, 77, 80, 129
'nın Suriye arzusu ve iddiası 316
Somme Muharebesi'nde Almanlara yenilmesi 345
sömürgelerin bağlılığı 432
Sykes-Picot Anlaşması 322, 323, 340, 386, 417, 427
ve Osmanlı savaş esirleri, Gelibolu 419
Fransız subayları altındaki Cezayirli askerler 87

Gadaryan, Heranuş (yetim) 212, 214
Galiçya 76, 129, 130
Galip Paşa (Taif valisi) 336
gaz maskeleri 366
Gazze 348, 354, 363-365, 369, 371, 376, 380, 383-385, 390, 410, 441
ikinci muharebe 367, 368
ilk muharebe 366
üçüncü muharebe 381, 383
Gelibolu çıkarması 200
Gelibolu Yarımadası 162, 164, 172, 174, 184, 237
Alman U-botları 222
Anzak Koyu 220
Anzak Koyu stratejisi 222
Avustralya birliklerinin Arıburnu çıkarması 174-177, 188, 219, 220
Balkanların sadakatine etkisi 195
birlikler arasındaki lakaplar 233
Britanya'nın yenilmesinin siyasi krize neden olması 172
Britanyalı savaş planlamacıları 178
denizaltı savaşı 222
hastalıklar 236
her iki taraftaki takviyeler 160
Herbert'in şiiri 231
istilacı-savunmacı algıları ve etkileşimleri 249
İtilaf güçlerinin istila etmesi 172, 177, 220
İtilaf güçlerinin tahliye edilmesi 243, 244
kara savaşı 189
Kasım ayındaki kar ve maruz kalma 106
keskin nişancılar 220, 225-228, 229, 234, 242
kumsal çıkarma stratejisi 176
lojistik mücadele 221
mermi şoku ve sinir krizleri 232

neşeli konuşmalar 184, 230, 248
Osmanlı zaferi 171, 250, 278, 302
Osmanlıların Fransızlar tarafından esir alınması 183
Rus çıkarması korkusu 172
siper savaşı 219, 221, 225, 230
siperlere tuhaf isimler verilmesi 224
şaşırtma taktikleri 237, 238
taraflar arasında saygı 233
tasvir 187, 225, 227
teslim bayrağı müzakeresi 183
yanıltma hareketleri stratejisi ve geri tepmesi 238
zayiatlar 14, 172, 183, 187, 219, 221, 230, 238, 240, 249
Gell, H. V. 117, 150
Genel Vali Lord Hardinge 115, 258, 261, 265, 266
Genç Arap Cemiyeti *bkz.* El-Fetat 50, 255
George, David Lloyd 159, 353, 370, 396, 435, 436
Georges-Picot, Charles François 389
ayrıca bkz. Sykes-Picot Antlaşması
Giers, M. N. 75
Gizli Servis (Teşkilat-ı Mahsusa) 42, 99, 196, 154, 206, 424
Gladstone, William 28
Goeben (Alman savaş gemisi) *bkz. Breslau* ve *Goeben* 69,77, 89
Goltz, Colmar Freiherr von der 266, 279, 280
Goussous, Odeh al 377, 378
Gray, John Frank (er) 227, 228
Güney Amerika 80, 417
Güney Irak 154, 191, 252
Güney Yemen 118, 258, 259, 277

Habab 212-214
Habsburg İmparatorluğu 18, 33, 50, 65
Hac, Messali 88, 89
Hafız Abdullah Avni 424
Hafız Hakkı Bey 133, 134, 139, 140, 142, 144
Halbmondlager (Hilal Kampı), Zossen'de 100, 305
Halep 81, 82, 84, 124, 146, 206, 208, 214, 215, 320, 323, 379, 380, 417, 424
Halife Ali bin Ebu Talib 271
Halil Bey (Halil Paşa) 294, 299, 300
Halim Paşa, Said 47, 48, 52, 66, 69, 70, 75, 425
Hamra 341, 342
Hareket Ordusu 34, 35
Harput'ta ABD konsolosu 84
hastalık 120, 192, 193, 194, 232
siper savaşında 225
zührevi 120
hastalıklar 18, 47, 62, 120, 192, 236, 242, 294, 327, 344, 433
Haşimi hanedanı 311, 338
Haşimi kuvvetleri 330, 334, 352, 416, 432
el-Kuveyre yenilgisi ve tekrar işgal edilmesi 378, 379
Hicaz bölgesi kontrol altında 345
Hicaz Suriye'ye doğru ilerlemeleri 314
Mavera-i Ürdün savaşının prestij açısından etkisi 407
Mekke'nin ele geçirilmesi 334, 352, 362
ve Fransa'nın Suriye iddiası 435
ve Sykes-Picet Antlaşması 394
ayrıca bkz. Arap İsyanı; İngiliz-Arap ittifakı
hava keşfi 149, 156, 165, 262, 263, 284, 287, 290, 352
Haworth (Binbaşı) 180, 181
Haydar, Şerif Ali 338
Hazal, Şeyh 107-110
Heawood, G. L. (Binbaşı) 279, 299
Heizer, Oscar 360, 361
Herbert, Audrey (Yüzbaşı) 224-226, 231, 300, 301, 303
Hınçaklar Cenevre'de 36
Hıristiyanlar (Osmanlı) 134, 195, 216
Ermeni ve Ruslar arasında dayanışma 134
Salt'taki 399, 401
Süryani soykırımı 211, 216
tehcir 195, 196, 199, 200, 205-208, 210, 214, 216, 217, 307, 326, 424-426
vergilendirilmeleri 86
Hicaz 97, 148, 149, 312-316, 324, 329, 332-334, 336-342, 345-347, 351, 352, 362, 370-373, 376, 377, 394, 396, 398, 399, 403, 411, 435
kral olarak Şerif Hüseyin'in oğlu 438
Şerif Hüseyin'in hapsedilmesi 438
Hicaz Demiryolu 148, 312, 345, 370-373, 377, 398, 399, 411
Hicaz seferi 376
Haşimiler Suriye'ye ilerliyor 314
Haşimilerin neredeyse tüm Hicaz'ın kontrolünü ele alması 345, 373
Vadi Sirhan'a keşif yolculuğu 372, 373
ayrıca bkz. Arap İsyanı; Mekke
Hicazlı Mücahiddin 332, 376
Hilal Kampı (Halbmondlager), Zossen'de 100, 305

Hilmi, Ahmed Efendi 152
Hindenburg, Paul von 198, 409
Hindistan 15, 72, 74, 79, 94-99, 101, 107, 108, 111-117, 127, 129, 130, 137, 155, 159, 187, 188, 257-264, 266, 267, 270, 275, 276, 280, 283, 284, 294-296, 304, 307, 308, 337-339, 345, 355-357, 359, 361, 367, 389, 390, 405, 437, 439
Mezopotamya'nın Hindistan için önemi 258
Ortadoğu politikası üzerine Britanya ile görüşme 188
Şeyh Said planı 117
Hindistan hükümeti 108, 114, 258, 260, 308, 338
Hindistanlı Müslümanlar 94, 267, 304
V. George'un vaatleri 97
Kut savaş esiri subaylar 301, 302
seferberlik 98
Hindistan Yurtdışı Sefer Kuvveti 108, 111, 114, 116, 253, 264
Hint ordusu 113, 154-158, 191, 251, 254, 261, 262, 266, 270, 276, 280, 283, 293, 302, 304, 305, 357, 361, 414
firarlar 267, 411
Kurna'nın teslim edilmesi 114
Osmanlıların Hint askeri kılığına girmeleri 187
HMS Odin (hibrit harp gemisi) 111
Hogue, Oliver 237, 433
Holmden, Trevor 93, 119
Humann, Hans 41, 49
Huveytat aşiret üyeleri 372, 373, 377, 378, 402
Hüseyin, Şerif 148, 311-323, 329-339, 341-343, 345, 346, 351, 370, 373, 376, 378, 386, 393-396, 416, 435
Hicaz kralı olarak 336, 438
Hüseyin, Emir Abdullah 312-314, 317, 318, 336, 345, 432
Hüseyni, Hüseyin Salim el 387, 388
Hüseyin-McMahon Yazışmaları 318, 321, 386, 415, 427, 435, 438
Hüseyin, Saddam 440
Hz. Muhammed 29, 78, 267, 271, 309, 311

Irak 18, 49, 51, 62, 107, 109, 154, 156, 158, 191, 207, 211, 251, 252, 255, 256, 258, 261, 264, 266, 270-272, 277, 284, 295, 296, 303-305, 319-323, 331, 333, 339, 342, 358, 359, 372, 394, 404, 438, 440, 441
Bedevi aşireti gönüllüleri 378
Britanya'nın başarıları 294, 362
Britanya yönetimine karşı başkaldırı 437
San Remo'da Britanya'ya verilen hediyeler 428
ve Arap özerkliği 315
ve emperyalizm 441
ayrıca bkz. Basra; Kutü'l-Amare
İbn Suud 108, 110, 111, 295, 438, 439
idamlar 329, 331, 332
Aley'deki Araplar 329, 332
Ermeni kıyımı zanlıları 424-426
Kutü'l-Amare kent sakinleri 300
İhsan Bey, Ali 292, 293
İkinci Balkan Savaşı 48, 55, 427, 428
İkinci Gazze Muharebesi 367, 368
İkinci Kolordu 63
İkinci Osmanlı Muhalefet Partileri Kongresi (Paris, 1907) 38
İmam Yahya (Yemen dinî lideri) 117, 118, 259
İmparatorluk Deve Kolordusu 350, 367, 384
İngiliz-Hint ordusu 113, 154-158, 191, 251, 254, 261, 266, 270, 276, 357
Bağdat'ta 158, 266, 361
İngiliz-İran Petrol Şirketi 107
İngiliz Lee Enfield Tüfeği 332
İngiliz-Türk Sınır Komisyonu 116
İran 18, 61, 107, 108, 157, 201, 202, 204, 211, 258, 266, 279, 280, 288, 305, 317, 354, 355, 359, 409, 439, 440
İskoç Piyadeleri (Cameronians) 13, 14
İslâm 18, 29, 73, 87, 97-101- 107, 145, 148, 152, 157, 209, 216, 267, 271, 272, 309, 311, 312, 335, 387, 394, 425, 441
Britanya'ya karşı silah olarak 61, 74
Enver 42, 43, 74, 133, 136, 330, 409
Ermenilerin din değiştirmesi 216
ve Jön Türk Devrimi 34
ve Türkleştirme 49
İskenderun Körfezi 124, 160, 161, 196, 199, 320, 322
İslâm Devleti milisi 441
İslâmcı sadakat 80
İstanbul (Konstantinopolis) 11, 18, 58, 162, 163, 198, 208, 333, 422, 429
1894-1896 Ermeni kıyımları 37, 38
askerî mahkeme 423, 426
başkent olarak 18, 28, 31, 34, 35, 59, 82, 122, 123, 160, 165, 422, 429
Britanya savaş planlamacıları 158, 164
Hareket Ordusu'nun işgali 34, 35
Hınçak ölüm yürüyüşü 37
İtilaf filosunun törenle varışı 421
kargaşa 28, 49
korumacı önlemler 47

papalık elçisi İstanbul'da 328
Rusların işgal arzusu 28, 58, 59
Yemen ittifakı 117
İstanbul Anlaşması 385, 440
İşgal Edilmiş Düşman Toprakları Yönetimi 432
İşkhan Nikoğayos (İşkhan "prensi") 202
ayrıca bkz. Mikaelyan, Nikoğayos
İtalya 29, 47, 48, 65, 69, 72, 74, 99, 201, 273, 389, 390, 394, 421, 422, 427, 428
Beyrut'a saldırısı 43
Büyük Savaş'a girişi 272
Libya istilası ve savaş 40-46, 154, 272
Osmanlı İmparatorluğu bölüşümünde 426, 428
Osmanlı topraklarının ele geçirilmesi 43, 46, 429
Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilanı 426
İtalyan-Türk Savaşı 44, 46, 272
İTC *bkz.* İttihat ve Terakki Cemiyeti 30, 31, 33-35, 40, 41, 45-49, 109, 124, 205, 206, 423, 424
İTC düşmanlarının karşı-devrimi 34, 39
İtilaf Devletleri 17, 65, 69, 74, 75, 76, 80, 101, 103, 122, 126, 146, 158, 161-166, 172, 189, 196-199, 204, 242, 250, 305, 319, 323, 328, 347, 363, 391, 395, 410, 417-420, 423, 426-429, 431, 435, 439
1914 Osmanlı boğazlarının bombalanması 103, 122, 123, 170, 222
1917 küresel strateji buluşması 363
birleşik donanması 122
cihat korkusu 439
Ermeni desteği 196
Osmanlı başkentine saldırı (Çanakkale boğazından) 122, 158, 160, 161, 172, 421
savaş sonrası topraklarındaki Osmanlı taburları 154, 345
Süryanilerin işbirlikçilikle suçlanması 211
tarihsel odak 158
ve Osmanlı'nın teslimiyeti 300, 414
ve Yunanistan 164, 242, 426, 427
ayrıca bkz. parçalanma, Osmanlı İmparatorluğu
İtilaf donanması, İstanbul'a varışı 168, 171, 222
İtilaf kuvvetleri 13, 15, 17, 83, 103, 122, 123, 126, 129, 166, 168, 169, 171, 172, 174, 177, 188, 198, 200, 219-222, 224, 225, 228, 230, 233, 236, 238, 239, 241-243, 245-247, 277, 417, 432, 439
ayrıca bkz. belirli seferler
İttifak Devletleri 17, 65, 72, 75, 76, 80, 83, 101, 103, 126, 305, 347, 348, 363, 391, 393, 417, 426, 431, 439
Beerşeba bozgunu 148, 149, 154, 348, 349, 354, 366, 381-383, 410
Güçleri 79, 80, 242, 243
'nin düşüşü (1917) 417
Osmanlı İmparatorluğu'nun kırılganlığının fark edilmesi 126
Rusya'yla ateşkes 391
Rusya'yla barışın avantaj sağlaması 393
sonlandırılan ittifak 417
ve Osmanlı tarafsızlığı 69, 71, 77
İttihatçılar 33, 40, 48, 49, 192, 204, 423
açısından Birinci Balkan Savaşı 48, 52
Liberaller ile 1912 çatışmaları 45, 52
Mekke ilişkileri 312
tarafından karşı çıkılan Jön Türk birleşmesi 47
tarafından korkutulan Arap toplumları 50, 109, 110
umutları 53
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 30, 38, 63, 109, 196, 4238
1908 seçimleri 33
ayrıca bkz. Jön Türk liderliği
İzzet Paşa, Ahmet 418
İzzet Paşa, Hasan 104, 133, 134

Jacob, Harold (Britanyalı Temsilci) 118, 259, 261
Japonya, ateşkes arabulucusu 428
Jön Türk Devrimi 32, 34, 44, 47, 132, 154
otoriterliğe dönüşü 49
takipçilerinin hayal kırıklığı 33
ve Ermeni sorunu 27, 59
ve Libya çatışması 59
ayrıca bkz. İttihat ve Terakki Cemiyeti
Jön Türk liderliği 17, 99, 195, 205
Arapların bağlılığının sorgulanması 74
Büyük Savaş gündemi 27
"Ermeni Sorunu" 195
Ermenileri yok etme kararı 204
kaçışı 423
Liman buluşması 62
rejimi merkezileştirme 49
Rusya'ya bakışı 54
Rusya'ya gizli öneri 75
suikastları 425
tarafından hedeflenen Süryaniler 211
tarafsızlık önceliği 47
ve Şerif Hüseyin 311-316, 330, 332-334, 338

ve Van ayaklanması 201, 202
ayrıca bkz. Cemal Paşa, Ahmet; Enver, İsmail; Talat Paşa

Kadın keskin nişancılar (iddia) 227, 228
Kadir el-Hac istasyonu 373, 402
Kahire 18, 50, 73, 118, 146, 153, 261, 286, 295, 296, 309, 311, 312, 317, 319, 333, 338, 340-342, 371
Arap Bürosu 338, 341, 395
Askerler turist olarak Kahire'de 119
Avustralya ve Yeni Zelanda isimleri restoranlarda 119
Red Blind Quarter 120, 121
Kahire Askerî İstihbarat Ofisi 294, 299
Kafkas İslâm Ordusu 409
Kafkasya Ordusu (Osmanlı) 418
Kafkasya, Rus işgalinde 29, 132, 134, 155, 159, 161, 206, 217, 251, 288, 376, 392
Alman danışmanlar 132, 141, 300, 348
Bakü muharebesi 409
Enver'in 1918 seferi 410
Enver'in savaş planı 133, 140, 142, 379
Köprüköy çarpışması 105, 135, 139, 289, 290
Nurettin'in atanması 279
Oltu'da Osmanlı zaferi 139, 140
ölüm yürüyüşü 141, 207, 208, 212, 217, 326
Ruslara karşı Sarıkamış Muharebesi 158, 192
Rusların Erzurum'u ele geçirmesi 63, 104, 290, 291, 321, 362
Rusların tahliyesi 139
toprakların geri kazanımı 393
Kamil, Hüseyin 96, 119, 286
Kamil Paşa (Sadrazam) 45, 46
kangren 194
Kantara 150, 151, 349
kapitülasyonların kaldırılması 69, 85
Karadeniz 28, 58, 68, 69, 71, 72, 77, 82, 103, 104, 108, 122, 123, 130-133, 161-163, 172, 193, 217, 249, 291, 323, 362, 391, 392, 428, 429
Kars 30, 35, 36, 131, 134, 137, 140, 142, 393, 408, 410
Katya'da Osmanlı zaferi 349-351
Kemal Paşa, Mustafa 379, 422, 429
Atatürk olarak 41
Kerak 379
milisler 377, 378
Kerbela 253, 255, 294
Kerensky, Alexander 386, 391
Kıbrıs 18, 30
Kirkyaşaryan, Manuel (M. K.) 210, 211
kıyı bataryaları 166, 169
kıyımlar 206
Adana'da Ermeniler 35, 39, 40, 206, 209, 211, 333
Sarafand'da 433
Süryani Hıristiyanlar 211, 216
ayrıca bkz. soykırım, Ermeni tehciri
Kızıldeniz 18, 97, 103, 116, 118, 127, 148, 150, 258, 313, 317, 336, 338, 339, 341, 343-345, 352, 370, 372, 373
Kilikya 61, 127, 163, 196, 198-200, 209, 217, 317, 320, 322, 336, 420, 428-430
King-Crane Komisyonu 436
Kirte 219, 220, 234, 237
Kitchener, Horatio Herbert 17, 159-161, 164, 172, 223, 224, 236, 239, 241, 243, 244, 249, 265, 312-314, 316-318, 322, 361
Kut için rüşvet ve ayaklanma önerisi 294, 297, 301
Knox D'Arcy, William 107
Konstantinopolis *bkz.* İstanbul 11, 18, 58, 162, 163, 198, 208, 237, 323, 333, 393, 422, 429
Konya, Ermenilerin sürgüne yollanması 200
Kosova, Birinci Balkan Savaşı'nda 44
Köprüköy 104, 105, 135, 139
Osmanlıların Rusları yenmesi 139
Rus zaferi 289
Körfez'deki Britanyalı temsilci 107
Kraliyet Donanma Tümeni Mondros'ta 164
Kraliyet Hava Kuvvetleri 246, 411, 413
Kraliyet Piyadeleri 414
Kraliyet Uçuş Kolordusu 302, 352, 372
Ktesifon Kemeri (Selman-ı Pak) 267, 269, 270, 272, 275, 276, 360
Kudüs 16, 56, 58, 80, 85, 146, 149, 324-327, 329, 330, 336, 401
Allenby bildirgesi 389
Britanya'nın fethi 353, 366, 370, 380, 385, 387-391, 393-395, 406
isyanlar 336
Kumkale 165, 176, 182-184
Kurna seferi 114
Kutü'l-Amare 15, 257, 262, 264, 266, 275, 287
1916'da 266
Arap nüfusu 300
Britanya destek kuvvetinin başarısızlığı 261, 280, 341
Britanya saldırısı 357

Britanya'nın 1916'daki zaferi 261, 264, 265, 266, 275
Britanya'nın teslimi 16
Britanya'nın zayıflayan durumu 270, 321
gıda tayınlaması ve yetersiz beslenme 282, 283, 297
kuşatmadan sonra iki kuvvet arasında dostluk 279
muharebede Erzurum'un düşmesi 288, 291, 321
Osmanlı kuşatması 277-279
pazarlıklar 418
propaganda broşürleri 267
savaş esirleri, mübadele ve tedavileri 264, 270, 303, 418
sivillerin idamları 303
strateji anlaşmazlığı 257, 258, 279
zayiat 254
ve Düceyle bozgunu 292,293, 297
Kutü'l-Amare'de futbol 287
Kuveyt 61, 108, 111, 156, 295, 312, 313, 319, 440
bağımsızlık 110
Kuzey Afrika 17, 18, 41, 53, 86, 88, 89, 92, 100, 102, 129, 340, 432
ilk sömürgeci alaylar 87
İtalya'nın emelleri 40
zayiat 68, 90, 91
ve cihat 74, 87, 91, 99, 101, 272, 278, 305
Kuzey Afrikalı askerler 90-92, 99, 101, 305, 432
askere alınmaları 87, 305
ülkelerine geri gönderilmeleri ve alıkonulmaları 432
Kürtler 11, 32, 145, 192, 203, 207, 360, 428
Ermenileri korumaları 211
ve Ermenilerle toprak tartışmaları 59

Lahey Sözleşmesi (1907) 124
Lahic 259-261
Lake, Percy (General) 299
Lancashire Çıkarması *bkz.* W Kumsalı 180
Lawrence, T. E. (Yüzbaşı) 295-297, 299-301, 341-345, 377, 379, 389, 394, 402, 403, 414, 416, 417, 435, 438
Akabe'nin fethinde 373-376, 396
Arabistanlı Lawrence olarak 16, 73, 374
Hicaz Demiryolu'na saldırı 371-373, 398, 411
Lecky, Yüzbaşı Reynolds Lamont 257, 263, 264, 267-270
Lee, W. D. ("Gunner") 284
Lenin, Vladimir 393
Leymonnerie, Jean 224, 225, 228, 229, 232, 451
liberaller 45, 47
Libya 57, 59, 74, 80, 101, 132, 152, 155, 157, 274, 275, 277, 278, 284, 286
Arap savaşçılar 42
İtalya'nın istilası ve savaş 40-46, 74, 99, 154, 272, 273
Senusi Cihadı 42, 44, 272, 273, 339
Liman von Sanders, Otto (General) 66, 68, 69, 106, 123, 131, 238, 240, 248, 365, 380, 399, 400, 405, 406, 410, 411, 413, 416, 422, 431
Beşinci Ordu başkomutanı olarak 174
Gelibolu Yarımadası'nda 174, 176, 237, 249
ve Enver Paşa 62, 63, 131-133, 144, 249
Limpus, Arthur 63, 64
Lord Crewe 258
Ludendorff, Erich 409
Lübnan 18, 35, 43, 52, 81, 146, 322, 327-329, 417, 428, 435, 438, 440, 441
Lynch, H.F.B. 37

M. K. *bkz.* Kırkyaşaryan, Manuel 210
Maan 148, 373-375, 378, 396-404, 407, 414
Magdabe 353
Mahari, Gurgen 201, 202
Makedonya 27, 30, 34, 43, 44, 46, 48, 52, 57, 154, 262, 363
Malta 168, 173, 236, 430, 434
Manukyan, Aram 202, 204
Marmara Denizi 56, 160-163, 172, 174, 195, 222, 418, 428
Matthews, Harley (savaş şairi) 229
Mavera-i Ürdün 26, 397-399, 401, 404, 406, 411, 438
Allenby'ın aldatılışı 405
aşiretler 376-378, 405, 407
Britanya-Arap-Avustralya zaferi 410, 414
Maxwell, Sir John 96, 284, 285, 287, 336
mayınlar 55, 118
Çanakkale Boğazı'nda 167, 169
Hicaz Demiryolu boyunca 371
McDonald, John 10, 13-15, 188
Medine 11, 97, 148, 312, 332-334, 338, 341, 345, 370, 371, 375, 394, 395, 397, 399, 300, 431, 432, 439
Mehmet, Reşat (Şehzade sultan) 52, 57, 62, 63
Meinertzhagen, Richard (Albay) 381
Mekke 11, 97, 148, 309, 312, 313-321, 323, 332-336, 338, 340, 343, 345, 352, 362, 390, 393, 394, 396, 416
Arap İsyanı'nın başlaması 334

Emirlik 311, 330
Haşimilerin ele geçirmesi 362
ve Arapçı cemiyetler 316, 317
ayrıca bkz. Şerif Hüseyin Bin Ali
Mekke Emirliği 311, 330
Mellis, John 156
Mersinli Cemal Bey 153
Mezopotamya'da Britanya 64, 97, 98, 106, 114, 115, 154, 155, 158, 191, 250, 265, 266, 274, 275, 277, 280, 320, 358
Bağdat işgali 158, 266, 277
Bağdat yenilgisi 271, 272
Britanya'nın Amara'yı ele geçirmesi 158
Britanya'nın Lahıc'da yenilmesi 259, 260, 261
Dicle nehri başarısı 254, 275, 281, 282, 298, 299, 360
komisyon 17, 308
Orta Fırat fethi ve ayaklanma 252, 253, 271, 294, 437
Nasıriye işgali 158, 254-258, 266, 356
Şayba yenilgisi 156-158, 251
Yıldırım Grubu'nun Filistin cephesine yönelmesi 380, 383, 385
ve İran 266
ayrıca bkz. Kutü'l-Amare
Mezopotamya Komisyonu 308
Mezopotamya Yurtdışı Sefer Kuvveti 280, 291, 354, 355, 358, 359
Mısır Amele Taburu 349
Mısır, Britanya işgalinde 94
Akakir Muharebesi 286
Almanların Osmanlı'ya yardımı 70
Bir Tunis Muharebesi 285, 286
Britanya sansürü 95
Britanya yönetimine Türk-Senusi tehdidi 274, 285-287
'ın çelişkili konumu 95
işgal tarihi 40
Kahire'de asker turizmi 120
Katya'da Osmanlı zaferi 348-352
Lawrence'ın Feyzi ile buluşması 295
milliyetçi hareketler 18, 36, 44, 49, 53, 328
Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma 96
Romani'de Osmanlı'ya karşı zafer 351, 352
sıkıyönetim 35, 95, 390, 392
Süveyş seferi zaferi 145, 147-149, 387
ayrıca bkz. Sina; Süveyş Kanalı
Mısır, savaş sonrası 434, 440
Anzak tümeninin terhisi 433
ayaklanma 67, 73, 119, 129, 146, 274, 324
Britanya hamiliği 435
Paris Barış Konferansı'nda temsilciler 426
Mısır Yurtdışı Sefer Kuvveti 348, 353, 354, 363, 366, 370, 371, 375, 376, 380, 389, 397, 398, 400, 404, 406, 407, 410
Mısri, Aziz Ali el 342
Michael Operasyonu 404
Mikaelyan, Nikoğayos (İşkhan "prensi") 202
Milletler Cemiyeti Sözleşmesi 427
milliyetçilik 44, 328
Ermeni 36, 135, 202, 409
ayrıca bkz. Arap İsyanı
Misak-ı Milli 429
Mondros Ateşkes 419
Mondros Limanı 13, 14, 57, 122, 163, 164, 175, 418
Monro, Charles (General) 359
Morgenthau, Henry (ABD büyükelçisi) 131,166
Muhammed Ali el-Acluni 336, 397, 402
muharebeler 17, 18, 101, 158, 173, 236, 238, 266, 299, 338, 364, 439
ilk muharebe 189, 338, 412
ilk Osmanlı muharebesi 104
Ortadoğu muharebe meydanları 346
Sabis Tepe Muharebesi 293
ayrıca bkz. belirli ülkeler; belirli bölgeler
Munro, Charles (General) 243, 244
Muştak, Talib (Bağdatlı öğrenci) 303, 304, 360, 362
mülteciler, Müslüman 440
Müslümanlar 36, 37, 42, 59, 61, 70, 74, 78, 80, 86, 87, 89, 90, 94-99, 129, 130, 134, 145, 155, 158, 204, 214, 250, 252, 267, 271, 278, 304, 311, 337, 338, 340, 341, 345, 377, 409, 422, 432, 439, 440
Arap İsyanı tepkisi 337
Azeri 409
dayanışma 134, 144
eşrafın Britanya'ya desteğini ifade etmesi 97
et yemeyi reddetmeleri 283
geniş çaplı bir toparlanma için cihat silahı 264
mültecilerin iskanı 440
sadakat sorunu 80
sömürgeleştirilmiş 77, 340
ve Osmanlı İmparatorluğu 42, 61, 78, 337
Müslüman-Hıristiyan gerilimi, Anadolu'da 36
Müslüman savaş esirleri 100

Naciye, Emine 42
Nahl Mübarek 343-345
Nasır bin Ali, Şerif 372
Nasıriye 158, 254-258, 266, 339, 356

Natur, Tevfik el 50
Nazım, Mehmed (İTC üyesi) 197, 207, 424
Nazım Paşa 45
Necef 252, 253, 255, 271, 272, 294, 437
Nemesis Operasyonu 425
Nesib el-Bekri 372, 373
Nicholas (Grandük) 159, 162
Nixon, Sir John 253-255, 257, 258, 261, 262, 265, 266, 268, 280
Niyazi, Ahmed 30, 34
Nogales, Rafael de 202, 203
Norfolk Alayı'nın (Sandringham Bölüğü) ortadan kaybolması 241
Nunn, Yüzbaşı W. 357, 358
Nurettin Bey 262, 277, 279, 280
Nuri Bey (Enver Paşa'nın kardeşi) 272, 273, 284, 285
Nuri es-Said 287, 295, 339, 342, 402
nüfus mübadelesi 199

Oltu 139, 140
On Üçüncü Kolordu (Osmanlı) 357
Orga, İrfan 67, 68, 82
Ortadoğu 9. 15-17, 73, 94, 95, 98, 100-102, 278, 318, 322, 323, 346, 363, 369, 390, 431, 439
  Britanya zaferi 354
  Britanya'nın savaş politikasında ayrışma 265
  Büyük Savaş'ın dönüştürmesi 18, 441
  Sykos-Picot antlaşması *ayrıca bkz.* Sina; önemli savaşlar 362, 441
  Toprak savaşları 440, 441
  ve Britanya ve Fransa emperyalizmi 149, 164, 319, 438
  ve Büyük Savaş'ın yüzüncü yıldönümü 441
  ve seferberlik 102
Orta Fırat, Britanya fethi ve ayaklanma 252, 253, 271, 294, 437
Osmanlı Ademimerkeziyet Partisi (1912) 53, 109
Osmanlı Ermenileri 11, 37, 134, 138, 196, 198, 207, 216, 316
  1909 Adana kıyımı 39, 211, 333
  Beşinci kol olarak 192
  Bölünmüş sadakat açmazı 195
  en kalabalık vilayetleri 35
  Eti tarafından zehirlenmeleri 194
  İtilaf Güçleri'ne destek 204
  İslâmiyet'e geçiş 209, 216, 425
  Kürtlerle toprak tartışması 59
  milliyetçilikleri 44, 328
  mülteciler 214, 414
  Osmanlı ordusundan firar 397
  Ölüm yürüyüşü 141, 197, 212, 216, 217, 326
  Reform teklifleri 35, 37, 38, 53, 60, 75
  Rus himayesi 196, 204
  Türkleştirilmeleri 214
  Zeytun ayaklanması 199, 200
  ve Berlin Antlaşması 29, 30, 35
  ayrıca bkz. soykırım, Ermeni tehciri
Osmanlı İmparatorluğu 11, 17, 19, 27, 28, 30-32, 34-36, 38, 40, 44, 46, 48-52, 54-66, 68, 69, 72-75, 77, 78, 80, 84, 85, 87, 94-96, 102-104, 107-111, 116, 119, 125, 126, 130, 137, 144, 146, 155, 162, 171, 175, 191, 195, 196, 204, 207, 253, 255, 257, 259, 277, 284, 296, 305, 316, 319, 323, 324, 328, 333, 337, 346, 348, 363, 380, 386, 392, 395, 396, 399, 401, 408, 409, 410, 426, 428, 429, 432, 434, 435, 439, 440
  1908-1913 27
  1911 Libya Savaşı 40-43, 74, 99, 101, 132, 154, 155
  1912'de Libya'nın kaybedilmesi 43, 45, 272
  1914 27, 54, 55, 58, 59, 63, 66, 67, 72, 74, 76, 79, 80, 82, 83, 86, 95, 103, 116, 122, 123, 133, 158, 161, 289, 295
  Ağustos 1914 krizi 72
  Alman askerî misyonu 62, 63, 66, 69, 130, 174, 380, 399
  Almanya'dan mali yardım 84
  Almanya'yla yapılan Rus saldırısı anlaşması 66, 67, 69
  askere çağırma 42, 58, 67, 155
  anayasal hareket 53
  Balkan devletleri ve ayrılmaları 18, 27, 28, 30, 33, 43, 44, 46, 48, 49, 52, 57, 58, 64, 70, 75, 164, 242, 262, 418, 426, 427
  bir Asyalı Müslüman imparatorluk olarak 18, 53
  boğazlar, İtilaf Devletleri bombardımanı 103, 160, 165, 166, 169, 221, 222
  Büyük Savaş'ın etkisi 421
  Büyük Savaş'tan çekilme 418
  doğu sınırları 409
  düşmanlar ve potansiyel müttefikler 42, 43, 64, 103, 115, 116, 163, 191, 216, 273, 328
  ekonomi 33, 46, 57, 63, 64, 67, 83, 84, 86, 109, 430
  Ermeni soykırımının olumsuz etkisi 423
  etnik ve dinî topluluklar 211, 377, 427
  Fransa'dan borç 57, 64
  güney sınırları 61, 376, 428

İtalya'yla barış antlaşması 43
İtilaf Devletleri'yle barış şartları üzerinde anlaşma 419
İtilaf Devletleri'nin başkenti kuşatması 123, 161, 421, 422
İttifak Devletleri'nin tercih edilmesi 72
İtilaf Devletleri'yle ateşkes şartları 230
kırılganlık 126, 144
kuruluş 431
Liberal-İttihatçı çatışması 34, 45, 47, 52
Mısır'ın ayrılması 96
modern ulaşım 57
üç cephede birden istila 191, 217
üçlü (triumvir) 46
saltanatın kaldırılması 430
savaş zamanı vergi önlemleri 49, 84, 86
savaşa girmenin önündeki mali engeller 63, 64
tarafsızlık kaygısı 72
ve ABD 418
ayrıca bkz. Alman-Osmanlı ittifakı; Büyük Savaş; Parçalanma, Osmanlı İmparatorluğu; Jön Türk liderliği; Jön Türk Devrimi; özel muharebeler, özel bölgeler
Osmanlı kuvvetleri 48, 116, 133, 135, 136, 138, 149, 174, 187, 222, 237, 238, 251, 259, 262, 264-268, 280, 292, 323, 334, 341, 348, 350, 351, 364, 370, 381, 383, 384, 403, 405, 407, 422
1915 Nisanı'na kadarki başarısız girişimler 191
Alman heyetinin ıslahat çalışması 35
Almanlarla birlikte Beerşeba'da yenilmesi 148, 149, 154, 348, 349, 354, 366, 381-383, 410
ateşkesten sonra Medine'deki Fahri Paşa garnizonu 431
Avustralya ve Yeni Zelandalı gönüllü askerler 92, 93
Bağdat'ta 265, 267, 268
Bakü'nün alınması 408-410
Basra'da 154-157, 253-256, 264-266, 275, 277, 280, 291, 358
bataryalar 13, 122, 153, 161, 166-169, 171, 175, 186, 219, 262, 336
Beşinci Ordu 174, 237
Britanya'nın kısmi Romani zaferi 351, 352
Cidde yenilgisi 335, 336, 352, 362
Çanakkale Boğazı'nı savunma hazırlıkları 191
el-Kuveyre zaferi ve kayıpları 378, 379
Gazze'de 354, 363-367, 371, 380, 381, 383-385, 410
Gelibolu zaferi 250, 302
Iraklı askerler 251, 252
ilk muharebe 104
ilk yenilgiler 129
İskenderun Körfezi'nde sevkiyat noktası 124
Kerak milisleri 378
Köprükköy'de 104, 105, 139, 289, 290
Kudüs'ten geri çekilme 387
Kudüs'ün düşüşü 353, 366, 385, 387-391, 393-395, 401, 406
Kudüs'ün düşüşünden sonra toparlanma 264
Kut kuşatması 277, 287, 288, 297, 307, 418
Kutü'l-Amare kuşatması 321, 418
Kuzey Filistin'in hücum saldırısı 397, 412-414
Mavera-i Ürdün zaferi 407
Medine'de hapsedilme 334, 370, 371
Müslüman savaş esirleri 100, 101
Ruslara karşı Oltu zaferi 139, 140
Rusların elindeki esirler 143
Sabis Tepe Muharebesi (Düceyle) 293
Sarıkamış yenilgisi 143-145, 158, 191, 192, 196, 202, 250, 288
savaş esirleri 295, 296, 303, 402, 419
seferberlik 58, 60, 67, 75, 77, 80-82, 86
Sina Seferi, birinci 147, 287, 334, 350, 364
Sina Seferi, ikinci 287, 316, 351, 364
Süveyş Kanalı yenilgisi 154, 250, 316, 324
Süveyş seferi 145, 147-149
Şayba yenilgisi 157
Tafile'nin kaybedilmesi 397, 407
toplanma 113, 114, 378, 380, 399
ve komutanların intiharı 158
ayrıca bkz. Arap İsyanı; Çanakkale Boğazı; Gelibolu Yarımadası; Alman-Osmanlı ittifakı; Üçüncü Ordu; önemli bölgeler
Osmanlı kuvvetlerindeki Iraklı askerler 251, 284, 303, 342
firarlar 251, 252
Osmanlı Rumlarının tehciri 195, 196
ayrıca bkz. soykırım, Ermeniler
Osmanlı-Senusi kuvvetlerinin Britanya'yı tehdit etmesi 272, 275, 285-287
Osmanlı Yahudilerinin vergilendirilmeleri 86
ölüm yürüyüşü 141, 326
Balakyan'ın kaçışı 215
Britanyalı savaş esirleri 305, 360
Ermeniler 207, 208, 212, 216, 217
ayrıca bkz. soykırım, Ermeniler

Papalık elçisi İstanbul'da 328
parçalanma, Osmanlı 58, 60, 63, 75, 86, 107, 196, 324, 426
muhalefet 34, 36, 48, 51, 63, 380, 403, 429
savaş sonrası Araplar 320, 321, 438
savaş sonrası miras 440
ve Balfour Deklarasyonu 386
ve Misak-ı Milli 429, 430
ayrıca bkz. Sykos-Picot Anlaşması
Paris Anlaşması 52
Paris Barış Konferansı 426, 434, 435
Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı temsilcileri 426
parlamento, Osmanlı 28, 29, 33, 38, 51,109, 147, 205, 295, 331, 423, 429, 430
karşı-devrim 34, 35
tekrar toplanması 35
petrol 107, 108, 112, 114, 157, 408, 409
Pisani, Rosario (Yüzbaşı) 403
propaganda savaşı 99, 233, 270
cihat 97, 101
Ktesifon Kemeri 267
Pryce Jones, Mostyn 175, 187

Ramla 385
Rebiğ 336, 338-343, 352
Red Blind Quarter, Kahire'de 121
Refah, Britanya ele geçirmesi 353, 363, 433
Reşad, Mehmed (Sultan) 35, 270
Robeck, J.M. de (amiral) 168, 170
Romani Muharebesi 351
Rothschild, Walter 385
Rum Ortodoks Hıristiyanlarının tehcire zorlanması 195, 196
Rusya 15, 18, 57, 58, 61, 62, 65, 67, 69-72, 76, 80, 83, 104, 106-108, 129, 145, 162, 201, 202, 242, 243, 249, 266, 326, 386, 391, 404, 406, 407, 420, 426
Alman askerî misyonununa itirazlar 63
Almanya-Osmanlı saldırı anlaşması 66
Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi 391
Britanya ile arasındaki çekişme sahası 59
Britanya'nın gemi teslimatını geciktiriyor 58, 64
Çanakkale Boğazı planı 28, 145, 163, 172
İttifak Devletleri ile ateşkes 391
Jön Türklerin gizli teklifi 75
Jön Türklerin Rusya'ya bakışı 54
Köprüköy yenilgisi 105, 139
Köprüköy zaferi 289
Osmanlı-Rus savaşları 29, 72, 105
Osmanlı topraklarının 1878'de alınması 18, 29, 35, 44, 59, 70, 130, 132, 134, 137, 393, 408
Osmanlı'nın Rusya'ya kaybettiği toprakları geri alması 70, 132, 393, 408
Rusya'yla barıştan sonra İttifak Devletleri 393
Sarıkamış zaferi 143-145, 158, 161, 192, 196, 202, 250, 288
Trabzon saldırısı 123
Van işgali 135, 323
Yudenich'in dezenformasyon harekâtı 288-290
ve Anadolu 29, 36, 54, 59, 60, 63, 64, 77, 104, 135, 144, 406
ve Cihat müslümanları 80
ve Ermeniler 35, 59, 60, 75, 134, 135, 196-198
ve Osmanlı başkenti taarruzu 172
ve Sykes-Picot Anlaşması 323, 393, 394
ve ticaret 58
ayrıca bkz. Kafkaslar, Rus işgalinde
Rus Kafkas Ordusu 131, 132, 137, 143, 289, 291, 392
Rus-Türk savaşı 29, 35, 105
Rüştü Paşa, Hüseyin 95

Sabri, Mahmud 177, 179
Sadık Bey 56
Sallum 273-275, 286
saltanatın kaldırılması 430
Salt'ta savaş 399, 400, 407
San Remo 438
Sandringham Bölüğü *bkz.* Norfolk Alayı 241
Saraland kıyımı 433
Sarıkamış'ta Osmanlı yenilgisi 144, 145, 158, 161, 192, 196, 202, 250
savaş bunalımı 232, 236
savaş esirleri 100, 101, 173, 222, 295, 296, 303-305, 307, 339, 360, 402, 419, 432
Haşimilerin Arap Müslümanları askere alması 334, 339
Kutü'l-Amare 303
Savaş Kabinesi, Britanya 261, 308, 347, 354, 363, 365, 366, 386, 404
Savaş Komitesi, Britanya 294, 346, 352, 356, 359, 362, 375
savaşlar 18, 41, 50, 57, 59, 62, 70, 72, 75, 80, 88, 89, 154, 156, 195, 233, 250, 271, 321, 325, 362, 399, 400
Balkan Savaşları 44, 46, 47, 48, 52, 55, 57, 70, 72, 129, 154, 163, 195, 418, 427, 428

Boer Savaşı 92, 159
İtalyan-Türk Savaşı 44, 46, 272
Rus-Türk Savaşı 29, 35, 105
ayrıca bkz. Büyük Savaş; savaş esirleri
Sazanov, Sergey 134, 163
seferberlik 15, 60, 327
Fransa 86
Müslüman savaş esirlerinin 100, 101, 305, 339
Müslüman sömürgelerin 81, 86
Osmanlı 58, 67, 75, 77, 82, 86
seferberlik, genel 80-82
seferberlik, Büyük Savaş 15, 327
Selman-ı Pak 267, 269, 270, 272, 275, 276, 360
Senegalli Birlikler 17, 86, 173, 182
Senusi cihadı 274
Bir Tunis'te 285
Libya'da 74, 99, 152, 272
Senusi Sufi emri 272
seraplar 112, 156
Seyyid Talib en-Nakib 109-111, 115, 295
Shea, Tümgeneral 388
sıcak çarpması 259

Sırbistan 28, 43, 48, 65, 66, 76, 242
Sırbistan'ın bağımsızlığı 44
Sibirya Hava Filosu 290
Sina 130, 145, 146, 150, 154, 277, 287, 316, 323, 334, 348, 354, 362, 364, 367, 373-375, 439
1917 Britanya'nın yeniden fethi 353
Boru hattı ve tren yolu, Britanya yapıları 349, 350, 352, 363, 366
Britanya tarafından alınan Refah 353, 363
ilk Osmanlı seferi 147, 149
ve Arap İsyanı 346, 347, 351, 352, 370
ve Cemal'in tren istasyonu konuşması 145
ayrıca bkz. Gazze
siper savaşı 129, 219, 221, 225, 230, 366
Sir Ali el-Abdali 259
Sir Archibald Murray 341, 346, 348, 349, 352, 354, 364-366, 369, 371
Sir Edward Grey 159, 265, 266, 321
Sir George Gorringe (General) 255, 256, 295, 297, 299
Sir George Younghusband 260, 261, 280, 281
Sir Harry Chauvel (General) 353, 382, 405, 406
Sir Henry McMahon *ayrıca bkz.* Hüseyin-McMahon Yazışmaları 319-323, 337, 340, 438
Sir Ian Hamilton 172, 175, 188, 189, 224, 236, 237, 240-243
Sir Mark Sykes 322, 323, 362, 373, 386, 394
Sir Somerset A. Gough Calthorpe (Amiral) 419, 421
Sir Stanley Maude (General) 16, 355-363, 380, 389, 432
Sir William Robertson (General) 341, 349, 355, 356, 359, 365, 366, 374
Siyonistler 435, 437
Somme muharebesinde Alman zaferi 345, 353
Souchon, Wilhelm 68, 72, 77
soykırım, Ermeni tehciri ve mimarları 35, 201, 207, 209, 212, 216, 421, 423-425
1894-1896 kıyımı 38
1915 olayları 192, 194, 196, 197, 199, 201, 202, 204, 205, 207, 213, 216
askerî mahkeme 423, 424, 426
Balakyan'ın tanıklığı 198, 208
Cevdet Paşa'nın emirleri 202-204
çift yollu yaklaşım 206
Ermenilerin sayıları üzerine tartışma 216, 423
gizli emirler 205
ilk önlemler 198
kurtuluş olarak intihar 209
Kürt himayesi 212
M.K.'nın tanıklığı 210, 211
ölüm yürüyüşünde açlık 209, 210
sorgulayan valilerin akıbetleri 206
soykırım politikasının gizliliği 424
soykırım üzerine savaş sonrası tartışma 423
soykırımın suçlusu olarak Jön Türk liderlerine suikast 425
tehcir 199, 200, 205-208, 210, 214, 216, 217, 307, 308, 326, 424-426
yüzde 10 hedefi 207
ve nehir mezarları 358
ve nüfus mübadeleleri 195
ve Van ayaklanması 202
sömürgecilik 255, 320
ayrıca bkz. seferberlik
Spooner, Rahip Harold 281-284, 287, 288, 293, 298, 303, 304
Storrs, Ronald 312-314, 317, 318, 340, 341
Subhi Bey 114
suikast 45, 109
Enver'in kaçışı 423
Ferdinand suikastı 63-65
Jön Türk liderlerine suikast 425
Şevket Paşa (sadrazam) suikastı 47, 52

Sunata, Hakkı 171, 247, 248
Suriye 9, 49-52, 62, 64, 80, 85, 102, 123-125, 130, 131, 145, 148, 149, 153, 163, 200, 207, 209-212, 214, 251, 268, 307, 314-317, 320-325, 330-333, 336, 337, 340, 342, 346, 347, 352, 370, 372, 373, 375-377, 379, 390, 394, 396, 403, 404, 414, 417, 418, 422, 425, 428, 431, 434, 437, 439, 441
Faysal'ın krallığı kaybedişi 435, 436
Fransa ve Britanya yardımlaşması 322
Fransa'nın iddiaları 320-322
kıtlık 327
ve Filistin üzerine Kral Crane Komisyonu 436
ve Lübnan 18, 52, 322, 327, 328, 428, 435, 438, 440
Suriye Genel Kongresi 436
Suriye'de çekirge istilası 326, 327
Suriye'de kıtlık 327
Suvla Koyu 237-240, 241, 244, 246, 247, 318, 355
Süryani Hıristiyanların kıyımı 211
süvari hücumu (en geniş) 382
Süveydi, Tevfik el 51-53, 412
Süveyş Kanalı 72, 95, 96, 116, 118, 130, 145-148, 150, 151, 154, 158, 250, 316, 324, 329, 330, 341, 347, 348, 351, 352
1869 açılışı 116
uzunluğu 150
zayiat 154, 158
Süveyş seferinde deniz uçakları 149, 150
Sykes-Picot Anlaşması 322, 323, 340, 359, 362, 372, 386, 417, 440
Bolşevik Devrimi 393
Cemal'in Şerif Hüseyin'e karşı kullanması 394
ve Haşimiler 394, 395
ve İslâm Devleti milisleri 378, 425

Şam 11, 17, 56, 61, 146, 147, 148, 149, 151, 315, 317-320, 323, 324, 327, 329, 331, 332, 338, 344, 371-373, 375, 377, 394, 396, 397, 399, 400, 414, 416, 417, 435, 436
'da Arap idamları 332
Faysal Hüseyin Cemal Paşa ile Şam'da 316, 329, 331, 332
'ın teslimi 415
Şam eşrafı 314, 331
Şam Protokolü 317-319, 329
Şatt'ül Arab Nehri 106-108, 111, 114, 157
Şattülhay 257, 291, 356
Şayba'da Osmanlı yenilgisi 157, 158, 251
Şehitler Meydanı 17
Şefik, Ahmed 96, 121, 152
Şerif Hüseyin bin Ali (Mekke Valisi) 148, 309, 320, 335, 337, 394, 415
Cemal Paşa'ya gönderilen ültimatom 334
Enver Paşa'ya mektubu 330
ihaneti 331, 332
Kendisini "Arap Topraklarının Kralı" ilan edişi 336, 416
ve Sykes-Picot Anlaşması 322, 323, 386, 394, 395
ayrıca bkz. Hüseyin-McMahon Yazışması
Şerif, Şeyh Salih eş 99
Şevket Paşa, Mahmud (sadrazam) 45-47
suikastı 52
Şeyh Said 116, 117
Britanya saldırısı 118, 258
Şıracıyan, Arşavir 425
Şiiler 32, 81, 117, 252, 253, 271, 294, 437
Şubat Devrimi 391
Şükrü, Mithat 52

Tabti, Mustafa 87, 90
Tafile 374, 396, 397, 407
tahıl, ödeme olarak 321
Taif Kuşatması 336
Talat Paşa, Mehmed 46, 47, 52, 53, 62, 66, 75, 155, 316, 325, 331, 418, 422
Suikastı 425
Tehcir Kanunu 205, 206
ve Ermeni Soykırımı 60, 198, 200, 205, 206
Talat'ın Tehcir Kanunu 205-207
Tannenberg 76, 132, 133, 141
Tanzimat reformları 27
Taşnaklar 36, 38, 40, 425
Teşkilat-ı Mahsusa *bkz.* Gizli Servis 42, 99, 196, 206, 424
tıbbi olanaklar 105, 148, 168, 192, 232, 233, 236, 264
Tiberya seferberliği 81
ticaret 35, 55, 58, 68, 83, 84, 107, 108, 110, 116, 123, 146, 165, 275, 326
tifüs 144, 192, 193, 202
Townshend, Charles (General) 16, 157, 158, 254, 261-268, 270, 275, 276, 280-284, 291, 293, 294, 298-300, 302, 341, 357, 359, 418
Halil'in teklifi 294
Kut kuşatması pazarlıkları 301
savaş esiri 301
Townshend'in Regattası 254
Trabzon 11, 82, 123, 131, 132, 135, 193, 217, 291, 323, 362, 391, 392, 408, 425, 428

Trakya 30, 43, 44, 46, 49, 52, 55, 57, 70, 75, 123, 163, 354, 427, 428
Troçki, Leon 393
Truva atı yöntemi 178
Tulkarim 412, 413
Tunus 18, 30, 40, 41, 86-88, 91, 92, 98, 99, 101, 432
Turjman, İhsan 324-327, 329, 336
tüfek, İngiliz Lee Enfield 332
Tüm Hindistan Müslüman Birliği 98
tünel çalışmaları 215
Türk donanması 58, 123
Türk Ermenistanı 37, 197
Türk-Ermeni çatışması 203
Türk parası 33
Türk pilotlar 56
Türk Ulusal Hareketi 429, 430
Türkiye *bkz.* İtalyan-Türk Savaşı; Osmanlı İmparatorluğu; Rus-Türk Savaşı 11, 13, 15, 16, 18, 33, 45, 56-59, 61, 65, 66, 68-70, 72, 75, 85, 89, 98, 101, 103, 104, 122, 130, 134, 135, 161, 163, 164, 174, 186, 192, 193, 197, 199, 201, 205, 211-214, 242, 282, 312, 313, 317, 334, 418, 426, 428-432, 440
Türkiye Büyük Millet Meclisi 430
Türkiye Cumhuriyeti 186, 430, 431
Türkleştirme, Ermeniler 214

Unwin, Edward (Kraliyet Donanması Kaptanı) 178

Üçlü İtilaf 60, 65, 70
Üçlü İttifak 65, 66
Üçüncü Gazze Muharebesi 381, 383
Üçüncü Ordu (Osmanlı) 30, 31, 34, 104, 131-134, 136, 137, 140, 141, 143, 191, 192, 202, 288-290
  dağılışı 144, 158, 173, 291

Vadi Sirhan 372, 373
Van, Ermeni Ayaklanması ve katliam 201, 202
Van'da büyük geri çekilme 204
Van Ess, John 113
Vehip Paşa 148, 315, 316
Verdun 278, 345, 353, 379
vergilendirme, Osmanlı savaş zamanı 49, 85, 86
vergilendirme yoluyla el koyma 85
von Bethman, Theobold (Şansölye) 69
von Falkenhayn, Erich (General) 77, 379, 380
von Feldmann, Otto (Alman danışman) 132
von Kressenstein, Friedrich Freiherr Kress 148, 349, 351
von Oppenheim, Max (Baron) 73
von Wangenheim, Hans (Baron) 66, 69-71
Vramyan, Arşak 202

W Kumsalı (Lancashire Çıkarması) 180
W Kumsalı'ndaki dubalı köprü 179, 180
Wells, T. R. 302, 304
Wilson, Arnold 357, 362
Wilson, Woodrow 363, 386, 418, 426, 434
Wilson'un On Dört Maddesi 426, 434
Wingate, Sir Reginald 374, 375, 395, 431, 434

Yahudi milliyetçiliği 386
Yanbu 336, 338, 339, 341-345, 370, 432
Yemen 102, 116, 118, 127, 258, 261, 262, 277, 278
  İmamı ile İstanbul anlaşması 117
Yeni Zelanda askerleri, Sarafand kıyımı 432, 433
  ayrıca bkz. Anzaklar
Yeni Zelanda Atlı Tugayı 414
Yeni Zelanda Yurtdışı Sefer Kuvveti 92-94
Yesayan, Zabel 39
yetimler, soykırımdan kurtulanlar 209, 212, 421, 425
Yıldırım Grubu 379, 380, 383, 385, 407, 412, 422
YouGov Ajansı 15
yönetici üçlüsü, Osmanlı İmparatorluğu 48, 71, 124, 132
  kaçışları 423
Yudenich, Nikolai 288-290
Yunanistan 27, 31, 43, 45, 58, 64, 66, 70, 122, 162, 242, 421, 422, 426, 430
  bağımsızlık 18
  Balkan Savaşı'nda kazanılan topraklar 57, 418, 427
  Birinci Balkan Savaşı 44, 48, 57, 418
  Büyük Savaş'a giriş tarihi 164
  Mondros ateşkes görüşmesi 419
  Osmanlı Hıristiyanlarının tehciri 195, 196, 216
yüz yüze karşılaşmalar, Sina Muharebesi 351, 364, 367

Zağlul, Saad 434, 435
Zeytun 199, 200
Zığındere 14, 15
Zossen Kampı, Müslüman savaş tutsakları için 100, 101, 305
Zouave Alayları 87
zührevi hastalık 120

Yüzyıllarca hükmetmiş muazzam bir imparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'yla beraber içine girdiği çöküş sürecini ele alan Eugene Rogan, Osmanlı'nın kaderini belirleyen savaş boyunca mücadele ettiği tüm cepheleri ayrıntılarıyla inceliyor. Hazin Sarıkamış yenilgisinden Çanakkale zaferine, Kudüs'ün düşmesinden Kafkas cephesine uzanan geniş bir "savaş meydanı"nda, savaşan tarafların planlarını, stratejilerini ortaya koyarken Ortadoğu'daki Büyük Savaş'ın Batı Cephesi'ni nasıl etkilediğine de değiniyor. Topyekûn savaşın ve seferberliğin yol açtığı açlık ve yoksulluğun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin, Rumların ve diğer azınlık unsurların savaştaki durumları ve akıbetlerini de hem belgelerle hem de ilk ağızdan tanıklıklarla gözler önüne seriyor.

"Bugün artık Osmanlı cephesini hem Büyük Savaş'ın hem de modern Ortadoğu'nun tarihindeki gerçek yerine yerleştirmenin tam zamanı. Çünkü Osmanlıların savaşa girmesi, Avrupa savaşını başka herhangi bir olaydan daha fazla etkileyerek, bir dünya savaşına dönüştürdü. Ortadoğu muharebe meydanları, savaşın uluslararası niteliği en belirgin muharebe meydanlarıydı. […] Osmanlı cephesi uluslararası ordular arasında eşi benzeri görülmemiş bir savaşın yaşandığı gerçek bir Babil kulesiydi."

EUGENE ROGAN

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2292-5